

“RESEARCH AND EDUCATION”
Scientific Research Center

“INTERNATIONAL CONFERENCE
ON LEARNING AND TEACHING
2022/4”

30 MARCH, 2022 YEAR

International Scientific Conference

RESEARCHEDU.ORG

Uzbekistan, Tashkent

Google Scholar PKP | INDEX

“RESEARCH AND EDUCATION” Scientific Research Center

“INTERNATIONAL CONFERENCE ON LEARNING AND TEACHING 2022/4”

www.researchedu.uz

Languages of publication: o'zbek, english, русский, казак, точик, қарақалпақ

Tashkent, Uzbekistan
2022/ March 30

TABLE OF CONTENTS

Sr. No.	Paper/ Author
1	A(Z)-ANALITIK FUNKSIYA VA UNING BA’ZI BIR XOSSALARI Yusupova Shaxlo Baxtiyor qizi Page No.: 20-23
2	ГИПЕРГЕОМЕТРИЧЕСКИЕ ФУНКЦИИ ТРЕХ ПЕРЕМЕННЫХ И СООТВЕТСТВУЮЩИЕ ИМ СИСТЕМЫ ДИФФЕРЕНЦИАЛЬНЫХ УРАВНЕНИЙ В ЧАСТНЫХ ПРОИЗВОДНЫХ Уринбоева Дилрабо Page No.: 24-27
3	ҚАШҚАДАРЁ ВИЛОЯТИ СУҒОРИЛАДИГАН ЕРЛАРИНИНГ ТУРЛИ-ТУМАНЛИГИ Хўжамова Муҳаббат Тоғай қизи Page No.: 28-32
4	FIZIK-GEOGRAFIK OMILLARNING GEOTIZIMLARNING SHAKLLANISHIDAGI AHAMIYATI (CHIRCHIQ-OHANGARON TUMANI) Usmanova Shoira Bektursun qizi Page No.: 33-36
5	SUG’ORILADIGAN YERLARNING MELIORATIV HOLATINI YAXSHILASH VA SUV TEJAMKOR SUG’ORISH TEXNOLOGIYALARI Abduqahharov Tuychibek Abdumajid o’g’li, Soliboyev Saidolimxo`ja Husanxo`ja o`g`li Page No.: 37-40
6	“ISSIQXONALARDA QULUPNAY YETISHTIRISHDAGI YUTUQ VA KAMCHILIKLAR” MAVZUSINI O’QITISHDA QO’LLANILADIGAN ZAMONAVIY TA’LIM METODI Raxmonov Ikrom Abdulkarimovich, Ibragimova Aziza Zoyir qizi Page No.: 41-43

7

“SHIRIN QALAMPIRNING BIOKIMYOVIY TARKIBI VA ULARNING AHAMIYATI” MAVZUSINI O‘QITISHDA QO‘LLANILADIGAN ZAMONAVIY TA’LIM METODI

Ibragimova Aziza Zoyir qizi, G‘oibova Sevara Ayup qizi

Page No.: 44-46

8

SHARQ UYG‘ONISH DAVRI MADANIYATINING VUJUDGA KELISHI VA UNING MAZMUN-MOHIYATI

Nematov Bobir Xidoyatovich

Page No.: 47-53

9

BUXORO AMIRLIGIDA CHETGA CHIQISH UCHUN BERILGAN MA’LUMOTNOMALAR (PASSPORT) XUSUSIDA

Xalikova Nargiza Erkinovna

Page No.: 54-59

10

THE NATION OF PHRASEOLOGY AND ITS CATEGORICAL SIGNS

Hasanova Gulbahor Davlatjon qizi

Page No.: 60-62

11

VIRTUAL LABORATORIYA OLIY TA’LIM MUASSASALARI TALABALARINING TA’LIM SIFATINI YAXSHILASH VOSITASI SIFATIDA

Ibragimova Mohigul Komiljon qizi

Page No.: 63-66

12

ADVOKATURA INSTITUTINING O‘ZBEKISTONDA PAYDO BO‘LISHI VA RIVOJLANISHI

Kayumova Farzona Xayrulla qizi

Page No.: 67-71

13

MATEMATIKADA MATNLI MASALALARNI YECHISH USULLARI

Jumaniyazova Durdon To‘liboy qizi

Page No.: 72-75

14

MAKTABGACHA YOSHDAGI BOLALARDA IQTISODIY TARBIYA VA IQTISODIY TAFAKKURNI SHAKLLANTIRISH

Raximova Mushtariybegim Alisher qizi

Page No.: 76-79

15

BO‘LAJAK MUHANDISLARNI UMUMKASBIY TAYYORGARLIGINI MODULLI O‘QITISH ASOSIDA RIVOJLANTIRISHNING PEDAGOGIK TEXNOLOGIYALARI

G‘ofirov Muzaffar Jumayevich

Page No.: 80-84

16

TALABALARNING UMUMKASBIY TAYYORGARLIGINI RIVOJLANTIRISHNI MODELLASHTIRISH

G‘ofirov Muzaffar Jumayevich

Page No.: 85-91

17

TURLI TA‘LIM MUASSASALARIDA UNIVERSAL MASOFAVIY TA‘LIM SHAROITIDA O‘QITISHNING O‘ZIGA XOS XUSUSIYALARI: MUAMMOLAR, TAJRIBALAR, ISTIQBOLLAR

Ibrohimova Marhabo Ulug‘bek qizi, Shukurova Shohsanam

Page No.: 92-96

18

MATEMATIKANING QIZIQARLI MISOLLARI

Jumaniyazova Durдона To‘liboy qizi

Page No.: 97-101

19

MAKTABGACHA YOSHDAGI TA‘LIMDA BOLALARDA XORIJIY TIL O‘RGANISHDA ULAR XOTIRASINING PSIXOLINGVISTIK RIVOJLANISH XUSUSIYATLARI

Ruziyeva Nigora Sapar qizi

Page No.: 102-106

20

MUHANDISLAR TAYYORLASH TA‘LIMINING MUAMMOLARI VA YUTUQLARI

Aralov Muzaffar Muxammadiyevich

Page No.: 107-111

21

MUHANDISLIK TALABALARIGA TOPOGRAFIK KARTALARDAN FOYDALANIB LOYIHANI JOYGA KO‘CHIRISHDA AYRIM MASALALARNI YECHISH USULLARI

Aralov Muzaffar Muxammadiyevich, Toshpo‘latova Zebiniso Abbos qizi

Page No.: 112-115

22

ERTA YOSHDAGI BOLALARDA O‘RTA QULOQ YALLIG‘LANISHI

Xamidullo Rasulov Asatullo o‘g‘li, Bekkamov Sobir Ahmed o‘g‘li

Page No.: 116-118

23

ЦИФРОВЫЕ ДВОЙНИКИ В НЕФТЕГАЗОПЕРЕРАБАТЫВАЮЩЕЙ ПРОМЫШЛЕННОСТИ

Мансурхужаев Мажидхон Аббосхужа Угли, Кемалов Алим Фейзрахманович

Page No.: 119-121

24

КИЧИК ЁШДАГИ БОЛАЛАРНИ МУСИҚА ТИНГЛАШ ВОСИТАСИДА МАЪНАВИЙ АҲЛОҚИЙ ТАРБИЯСИНИ РИВОЖЛАНТИРИШ

Ходжаева Мавлудахон Латиповна

Page No.: 122-127

25

ПРОЦЕССЫ ПОДГОТОВКИ И ПЕРЕРАБОТКИ ПОПУТНЫХ НЕФТЯНЫХ ГАЗОВ

Мансурхужаев Мажидхон Аббосхужа угли

Page No.: 128-133

26

МОШ (Phaseolus aureus Piper) ЕТИШТИРИШ АГРОТЕХНИКАСИ ТЎҒРИСИДА ФЕРМЕРЛАРГА ЗАРУР ТАВСИЯЛАР

Идрисов Х.А., Солиев.А

Page No.: 134-138

27

МОШНИНГ (PHASEOLUS AUREUS PIPER) ТАКРОРИЙ ЭКИН СИФАТИДА ЎРНИ ВА АҲАМИЯТИ

Идрисов Х.А., Солиев.А

Page No.: 139-143

28

**DAVLAT BOSHQARUVINI DEMOKRATLASHTIRISHDA PREZIDENTLIK
INSTUTINING TUGAN O’RNI VA AHAMIYATI**

Kalimbetov Dilmurod Qahramon o’g’li

Page No.: 144-147

29

**PREZIDENTLIK INSTUTI TUSHUNCHASINING NAZARIY-HUQUQIY
ASOSLARI**

Kalimbetov Dilmurod Qahramon o’g’li

Page No.: 148-151

30

“FARHOD VA SHIRIN” BADIYYATINING AYRIM MASALALARI

Sayidova Shahruza Sohibovna

Page No.: 152-156

31

BUXORO VILOYATI DAVLAT ARXIVINING INNOVATSION FAOLIYATI

Murodova Dilrabo Shomurodovna

Page No.: 157-159

32

**JAMIYATIMIZDA OILANING TUTGAN O’RNI VA UNING HUQUQIY
ASOSINI MUSTAHKAMLASH BORASIDA AMALGA OSHIRILGAN
ISHLAR**

Teshayeva Yulduz Hakim qizi

Page No.: 160-163

33

**O’ZBEKISTON RESPUBLIKASIDA NIKOHDAN AJRATISHNING
HUQUQIY ASOSLARINI FUQAROLIK-HUQUQIY TARTIBGA SOLISH**

Zoyirov Baxtiyor Zarifjon o’g’li

Page No.: 164-172

34

**CULTURAL HERITAGE OF UZBEK AND ENGLISH PEOPLE IN
COMPARISON**

Akhmedova Aziza Djalolidinovna

Page No.: 173-179

35

SEMANTIC PECULIARITIES AND DEFINITIONS OF SYNONYMY

Makhmudova Zarkhol

Page No.: 180-187

36

**РОЛЬ ВОСТОЧНЫХ ЗАИМСТВОВАНИЙ В СТАНОВЛЕНИИ
ЛЕКСИЧЕСКОЙ СИСТЕМЫ РУССКОГО ЯЗЫКА**

Исроилова Дилором Тулкин кизи

Page No.: 188-194

37

**ANDRAGOGIKANING SHAKLLANISHI VA KATTALAR TA'LIMINING
O'ZIGA XOS XUSUSIYATLARI**

Nimatova Moxinur Sobit qizi

Page No.: 195-200

38

**ТЕМУРИЙЛАР ДАВРИ МУАРРИХИ ФАСИХ АҲМАД ХАВОФИЙНИНГ
«МУЖМАЛИ ФАСИҲИЙ» АСАРИ ХУСУСИДА**

Сардор Абдуллаев Шамсиддин ўғли

Page No.: 201-206

39

XOR IJROSIDA DIKSIYANING AHAMIYATI

Nuraliyeva Zuhra Anvarovna, Y. M. Xusnitdinova

Page No.: 207-211

40

**BOLALAR MUSIQA VA SAN'AT MAKTABLARIDA O'QUVCHILARGA
MAQOM HAQIDA NAZARIY BILIM BERISHNING AFZALLIKLARI**

Xolmatova Nodirabegim Arabboy qizi

Page No.: 212-214

41

**YER MONITORINGINI TAKOMILLASHTIRISHDA INNOVATSION
TEXNOLOGIYALARNI TADBIQ ETISH USULLARI**

Aralov Muzaffar Muxammadiyevich, Oripov Umarjon Odilxonovich

Page No.: 215-218

42

DEHQON XO‘JALIKLARINI KADASTR MA‘LUMOTLARI BAZASINI TAKOMILLASHTIRISH

Aralov Muzaffar Muxammadiyevich, Bobonazarov Toshmuhammad Yo‘ldashevich

Page No.: 219-222

43

BIOMETRIKA VA AXBOROT XAVFSIZLIGI

Nurniyazov Arman Arzubay uli

Page No.: 223-226

44

IQTISODIYOT SOHASIGA OID TERMINLARNING QIYOSIY TADQIQI

Qodirova Marjona Qilich qizi

Page No.: 227-229

45

МОЛИЯВИЙ ҲИСОБОТЛАРНИ ХАЛҚАРО СТАНДАРТЛАРГА МОСЛАШТИРИШ ЙЎНАЛИШЛАРИ

Б.Қ.Ҳамдамов, Қурамбаев Оғабек Озамат ўғли

Page No.: 230-246

46

ENERGY EFFICIENCY OF COMBINED CYCLE POWER PLANT

Rafikov Jasurbek Rustamovich

Page No.: 247-251

47

ИССЛЕДОВАНИЕ МЕТОДА КИСЛОРОДНОЙ ВЫЩЕЛАЧЕВАНИЕ УРАНОВЫХ МЕСТОРОЖДЕНИЙ В ПОДЗЕМНЫХ ВОДАХ ВЫСОКОГО ДАВЛЕНИЯ

Шукиров Озодбек Мухаммадович

Page No.: 252-255

48

ЎЗБЕКИСТОННИНГ ИССИҚ-ҚУРУҚ ИҚЛИМ ШАРОИТИДА АВТОМОБИЛЬ ЙЎЛЛАРИ ҚУРИШДА АСФАЛЬТОБЕТОН ТАРКИБИНИ ХИСОБЛАШНИНГ ОПТИМАЛ УСУЛЛАРИ

Каракулов Холмели Мирзаевич, Ирискулова Камола Нормат кизи

Page No.: 256-260

49

**QISHLOQ XO‘JALIGI KARTA VA PLANLARINI YANGILASHDA
KOSMIK SURATLARNING AHAMIYATI**

(Qamashi tumani G'ishtli massivi misolida)

Jumanov Bekzod Norboyevich

Page No.: 261-264

50

**WHAT ARE THE PRINCIPLES ON WHICH LANGUAGE TEACHING IS
BASED? WHAT ARE THE JUSTIFICATIONS FOR THEM?**

Bozorova Go'zal Sharipovna, Sharopov Ulug'bek Sharipovich

Page No.: 265-267

51

**DEVELOPMENT OF SOCIAL ACTIVE CITIZEN COMPETENCES IN
HEARING DISABLED STUDENTS**

Abdulkhamidova Gulnoza Nasriddin qizi

Page No.: 268-271

52

**ASPECTS TO BE CONSIDERED FOR SELECTING TASKS FOR GROUP
ASSESSMENT**

Abdullayeva Dilorom Uktamovna, Kabulova Nafisa Raimovna

Page No.: 272-275

53

**MUALLIFLIK EKSPERTIZASIDA ADABIY ME'YORDAN CHIQISH
SABABLARINI O'RGANISHNING LINGVISTIK EKSPERTIZADAGI
AHAMIYATI**

Abdurayimova Durдона Samat qizi

Page No.: 276-279

54

**THE ACADEMIC METHODS AND INNOVATIVE APPROACHES IN
TEACHING ENGLISH**

Muminov Xusanboy Usmonovich

Page No.: 280-284

55

**STUDY OF ASPECTS TUYAMUYIN WATER RESERVOIR ON WATER
FLOWS AND ECOSYSTEM LOWER AMU DARYA, UZBEKISTAN**

Alibek Sabirov

Page No.: 285-290

56

ALISHER NAVOIY IJODI MUHAMMADJON HAKIMOV TALQINIDA

Shoyimova Gulshod Shoyim qizi

Page No.: 291-295

57

EARLY DIAGNOSTIC ANALYSIS OF CREATIVENESS ABILITY OF SCHOOL-AGED CHILDREN

Jumanova Fatima Uralovna, Sayupova Aziza Mirzabekovna

Page No.: 296-299

58

MOSH KASALLIKLARINING BELGILARI

Azimbayeva Sabohatjon Ilxombek qizi

Page No.: 300-303

59

***m* – SUBGARMONIK FUNKSIYALARNING CHETLATILADIGAN MAXSUSLIKTO‘PLAMLARI HAQIDA**

Bekchanov Sardor

Page No.: 304-306

60

BERDAQ DUNYOSIGA SAYOHAT

Hamidov Akmaljon Otabek o‘g‘li, Shamudinova Feruza Mirxamitovna

Page No.: 307-310

61

SEMANTIC AND METHODOLOGICAL FEATURES OF A SUMMARY IN DEVONU LUG'ATIT TURK

Ismatova Vasila Shodmanovna

Page No.: 311-316

62

DIAGNOSIS OF ADOLESCENTS' UNDERSTANDING OF MORAL AND LEGAL FORMS

Atakhujaeva Shahlo Anvarovna

Page No.: 317-319

63

GOMOGEN SIMSIZ SENSOR TARMOQLAR VA SIMSIZ SENSOR TARMOQLARINING QURILISH TAMOYILLARI

Ashurov Azizbek Ergash o‘g‘li, Butunov Javohir Yakubovich

Page No.: 320-323

64

JAMIYATIMIZ HAYOTIDA AYOLLARNING O’RNI VA ROLI

Ibragimova Komila Odiljon qizi

Page No.: 324-326

65

TA’LIMNING RIVOJLANISH BOSQICHLARI, BU RIVOJLANISHMI YOKI INQILOB?

Ibrohimova Maftunakhon Nozimjon qizi

Page No.: 327-332

66

INSON QADR-QIMMATI

Muborak Toshboyeva

Page No.: 333--335

67

THE ROLE AND IMPORTANCE OF INVESTMENT IN THE INTERNATIONAL INTEGRATION OF THE ECONOMY

N.J.Rahimova, U.A.Yuldasheva

Page No.: 336-345

68

ANTONYMONIC PROPERTY IN IS’HAKHAN IBRAT’S POETRY

Murodova Gulchiroy Muhiddinovna

Page No.: 346-350

69

IT IN TEACHING A FOREIGN LANGUAGE

Jangibayev Nursulton

Page No.: 351-353

70

KARTOSHKANING ZAMBURUG’LI KASALLIKLARI VA ULARGA QARSHI ZAMONAVIY KURASH CHORALARI

Jo`rayeva Sarvinoz Farhod qizi, Numonova Maftuna Hayotjon qizi

Page No.: 354-356

71

KOLORADO QO’NG’IZI VA UNGA QARSHI KURASH CHORALARI

Nilufar Hosilova, Mirzahamdama Shohsanam

Page No.: 357-360

72

**BOSHLANG‘ICH SINF O‘QUVCHILARIDA MATEMATIKANI
O‘QITISHDA IZCHILLIKNI TA‘MINLASH**

Abdiraimova Gulrux Samad qizi

Page No.: 361-363

73

**MANTIQUIY TAFAKKURNI RIVOJLANISHIGA YO‘NALTIRILGAN
MASHQLAR TIZIMI**

Xalilova Zilola Zamirovna

Page No.: 364-370

74

**DAVLATLARNING TA‘LIM SOHASIDAGI XALQARO TASHKILOTLAR
VA DASTURLAR DOIRASIDAGI HAMKORLIKLARI**

Rashidxo‘jayev Muxriddinxo‘ja Muxsinxo‘ja o‘g‘li

Page No.: 371-378

75

**POLIMER MATERIALLAR: PLASTMASSALAR, TOLALAR,
KOMPOZITLAR, NANOKOMPOZITLAR**

Jurayev Ural Bayirovich, Rahmatov Bekzod Mansur o‘g‘li

Page No.: 379-385

76

**STUDY OF PROPER NAMES IN ENGLISH-UZBEK LANGUAGE, AND
THEIR LEXICO-SEMANTIC AND STRUCTURAL-GRAMMARAL
STRUCTURE**

Khojamurod Jabborov, Nusratov Javohir

Page No.: 386-389

77

**FUNDUK (CORYLUS) – O‘SIMLIGINING BIOLOGIYASI,
XUSUSIYATLARI VA KO‘PAYTIRISH USULLARI**

Xolmatova Dilafruz Murodjonovna

Page No.: 390-394

78

ARBOLIT CONCRETE

Tlemisov Zayfun Aymuratovish

Page No.: 395-397

79

**BITIRUVCHI TALABALARNI PEDAGOGIK FAOLIYATIDA
O'QITUVCHILIK MAHORATINI SHAKLLANTIRISH**

Mamantayeva Zamira Xamitjonovna

Page No.: 398-401

80

YIRIK E-SAVDOLARNING RIVOJLANISHI VA KENG IMKONIYATLARI

Yuldasheva Irodaxon Abdug'affor qizi

Page No.: 402-406

81

**MONITORING OF LAND COVER CHANGE DYNAMICS USING REMOTE
SENSING AND GIS IN MOUNTAINS AND FOOTHILL OF PARKENT FOR
ECOSYSTEM SERVICES**

Zulaykho Marsova, Dilfuza Vafoyeva

Page No.: 407-414

82

**USE OF INTERNATIONAL EXPERIENCE IN INCREASING THE
EFFICIENCY OF EDUCATION QUALITY**

Sharopova Mahliyo Fozilovna, Sharopova Dilbar DJuraqulovna

Page No.: 415-423

83

METIN IRODA SOHIBI

Nomozova Gulnoza Rahim qizi

Page No.: 424-428

84

**DISCRIMINATION IS A VIOLATION OF HUMAN RIGHTS AND IS A
PROBLEM FOR STUDENTS, ESPECIALLY IN TIMES OF
PSYCHOLOGICAL CHANGE**

Fayzullayev Mirzaodil Mirzamurodovich

Page No.: 429-431

85

**ELEKTRON AXBOROT-TA'LIM MUHITIDA BIOLOGIYA FANIDAN
TALABALAR MUSTAQIL ISHINI TASHKIL ETISH HAQIDA**

Mixlieva Shahzoda Rabbim qizi

Page No.: 432-437

86

DINIY E'TIQOD ERKINLIGINI TAMINLASHNING HUQUQIY ASOSLARI

Abduvaliyev Murodillo Ma'rufjon o'g'li

Page No.: 438-443

87

**DINIY E'TIQOD ERKINLIGI TUSHUNCHASI, UNING ASOSIY
KO'RINISHLARI VA MUHIM BELGILARI**

Abduvaliyev Murodillo Ma'rufjon o'g'li

Page No.: 444-447

88

**ЎЗБЕКИСТОН ШАРОИТИДА *HYALOMMA ANATOLIKUM*
КАНАЛАРИНИНГ БИОЭКОЛОГИК ХУСУСИЯТЛАРИ**

Бобоназаров Гаппор Ёдгарович, Рўзиева Дилдора Ёрмахмат қизи

Page No.: 448-455

89

МАҲАЛЛИЙ BYUDJET DAROMADLARINING TARKIBIY TUZILISHI

Raimov Shamshod Isomiddin o'g'li

Page No.: 456-460

90

**RAQAMLI IQTISODIYOT SHAROITIDA RAQAMLI MARKETING VA
UNDAN SAMARALI FOYDALANISH YO'LLARI**

Nasimova Nargiza Shavkatjonovna, A.Kadirov

Page No.: 461-466

91

ХОТИРА ВА УНИНГ ИНСОН ҲАЁТИДАГИ АҲАМИЯТИ

Холлиева Рўяб

Page No.: 467-469

92

**URUG' MEVALI BOG'LARDA "COLEOPTERA" TURKUMI
VAKILLARINING ZARARI, BIOEKOLOGIYASI VA ULARGA QARSHI
KURASHISH TADBIRLARI**

Sodiqova Sayyora, Rahimov Shohro'z

Page No.: 470-472

93

ADOLATLI IJTIMOIIY SIYOSAT

Tangirov Ahad Erkin o'g'li

Page No.: 473-475

94

**BOSHLANG'ICH SINIF MATEMATIKA DARSLARIDA
O'QUVCHILARNING MANTIQIY TAFAKKURINI
SHAKILLANTIRISHNING HAR BIR TEMPERAMENTGA EGA
BOLALARDA O'ZIGA XOSLIGI**

Abdiraimova Xusnobod Samat qizi

Page No.: 476-479

95

TUPROQ VA UNING TURLARI

Hayrullayeva Sevinch, G'aniyev Jaloliddin

Page No.: 480-482

96

BANKDA TOVAR-PUL VA KREDIT MUNOSABATLARI

Xojibekova Madina Ulug'bek qizi

Page No.: 483-488

97

YOSHLAR – KELAJAK POYDEVORI

Xudoynazarova Sadoqat Chorshanbi qizi

Page No.: 489-491

98

**SILJISHLI FUNKSIONAL OPERATORLARNING SILJISH YO'NALISHNI
O'ZGARTUVCHI BO'LGAN HOLDA BIR TOMONLAMA
TESKARILANUVCHANLIK SHARTLARI**

Mardiyev Rasul, Jumanov Xudoyor Shuxrat o'g'li

Page No.: 492-497

99

**ЎЗБЕКИСТОН КОМПОЗИТОРЛАРИ ИЖОДИДА МИЛЛИЙ
ОҲАНГЛАРНИНГ ТУТГАН ЎРНИ**

Алимова Мохинур Хушниджон қизи

Page No.: 498-500

100

**ОЦЕНКА ДИНАМИКИ РАЗЛИЧНЫХ МЕТОДОВ ЛЕЧЕНИЯ ПРИ
РЕСПИРАТОРНЫХ АЛЛЕРГОЗАХ**

Д.Т.Бобоева, Н.Б.Саидвалиева

Page No.: 501-512

101

**ISHLAB CHIQRISH TARMOQLARI SAMARADORLIGINI OSHIRISHDA
INVESTITSİYALARDAN FOYDALANISHNING NAZARIY VA IQTISODIY
ASOSLARI**

Shoxo'jaeva Zebo Safoevna, Boqieva Dildora Olimovna

Page No.: 513-519

102

**МАТЕМАТИЧЕСКАЯ МОДЕЛЬ МНОГОФАЗНОЙ ФИЛЬТРАЦИИ В
НЕФТЕГАЗОВОМ ПЛАСТЕ ПРИ ЕГО ЗАВОДНЕНИИ**

Бурнашев Владимир Фитратович, Салимов Жамшид Обид ўғли

Page No.: 520-525

103

**СНИЖЕНИЕ РИСКА ВЫПОЛНЕНИЯ ФАКТОРИНГОВЫХ
ОПЕРАЦИЙ**

Зуриддинова Озодахон Сирожиддин кизи, Арзуманян Стелла Юрьевна

Page No.: 526-528

104

THE ESSENCE OF PEDAGOGICAL PROFESSIONAL COMPETENCE

Qambarov Musoxon Mukhtorjanovich

Page No.: 529-533

105

**INNOVATIONS IN THE PEDAGOGICAL PROCESS AND ADVANCED
FOREIGN EXPERIENCE**

Maxmudov Abdurasul Nosirjon o'g'li

Page No.: 534-537

106

**УЧИНЧИ РЕНЕССАНС - ЎЗБЕКИСТОН ТАРАҚҚИЁТИНИНГ ЯНГИ
БОСҚИЧДА ТАЪЛИМ ТИЗИМИНИ МОДЕРНИЗАЦИЯЛАШ ВА
ИНТЕГРАЦИЯЛАШГА ХОС ХУСУСИЯТЛАР**

Худоёрова Ойсоат Келдиёровна, Холиқова Анора Абдисатторовна

Page No.: 538-547

107

**МАКТАВГАЧА ТА'ЛИМДА PEDAGOGİK DIAGNOSTIKANING
TADQIQOT METODLARI**

Salixova Zulfizar Muzaffar qizi

Page No.: 548-551

108

**“САНОАТ-4.0” ИШЛАБ ЧИҚАРИШ КОРХОНАЛАРИГА ТАДБИҚ
ЭТИШНИНГ ТАЪСИРИ**

Муминов Достонбек Сайибназарович

Page No.: 552-557

109

**ISHLAB CHIQRISHDAGI YUQORI SAMARADORLIKKA EGA BO‘LGAN
ZAMONAVIY TEXNOLOGIYA. LAZERLI TEXNOLOGIYALAR**

Tuychiyev Abdumalik Tursunovich, Madaminova Inoyatxon Olimjon qizi

Page No.: 558-561

110

ФРАЗЕОЛОГИЯ ЛЕКСИКОГРАФИЯНИНГ ОБЪЕКТИ СИФАТИДА

Узоқова Хайринисо

Page No.: 562-564

111

РУШДИ ЛУҒАВИИ ЗАБОН ВА ҶУЗЪҲОИ ВОҚЕИИ НУТҚ

Хидиров Р. Г

Page No.: 565-570

112

ГЕОФИЗИЧЕСКИЕ ПРОЦЕССЫ И ИХ КЛАССИФИКАЦИЯ

Усманова Шоира Бектурсун кизи

Page No.: 571-573

113

**ПЕДАГОГИК ХОДИМЛАР КАСБИЙ РИВОЖЛАНИШИДА
АНДРАГОГИК ФАОЛИЯТЛИ ЁНДАШУВ**

Холиқова Анора Абдисатторовна

Page No.: 574-579

114

**СУТНИНГ КИМЁВИЙ ТАРКИБИ ВА ФИЗИК-КИМЁВИЙ
ХУСУСИЯТЛАРИ**

Махмудов Азимжон Дилмурод ўғли

Page No.: 580-583

115

ШЫҒЫСТЫҢ ЖАРЫҚ ЖҮЛДЫЗЫ МІР ӘЛШЕР НАУАИ

Манабаев Нұркелді Қайратұлы, Қошқарбаев Ернар Қасымұлы

Page No.: 584-587

116

**ДАУЫСТЫ ДЫБЫСТАРДЫҢ ТҮРЛЕРІ ЖӘНЕ ҚОЛДАНЫЛУ
ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ**

Манабаев Нұркелді Қайратұлы, Қошқарбаев Ернар Қасымұлы

Page No.: 588-593

117

**ДАУЫССЫЗ ДЫБЫСТАРДЫҢ ТҮРЛЕРІ ЖӘНЕ ҚОЛДАНЫЛУ
ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ**

Қошқарбаев Ернар Қасымұлы, Манабаев Нұркелді Қайратұлы

Page No.: 594-600

118

«XAMSA»NING YARATILISHI

Koshkarbayev Yernar Kasim o'g'li, Manabaev Nurkeldi G'ayrat o'g'li

Page No.: 601-606

119

**ҚАСЫРЕТІМЕН ҚАРА ТАСТЫ ҚАҚ ЖАРҒАН ҚАЗАҚТЫҢ ЖАРЫҚ
ЖҰЛДЫЗЫ - ДУЛАТ ИСАБЕКОВ**

Манабаев Нұркелді, Қошқарбаев Ернар Қасымұлы

Page No.: 607-612

120

ҚАЗАҚ ТІЛІН ОҚЫТУДА ЗАМАНАУИ ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫҢ ОРНЫ

Қошқарбаев Ернар Қасымұлы, Манабаев Нұркелді Қайратұлы

Page No.: 613-618

A(Z)-ANALITIK FUNKSIYA VA UNING BA’ZI BIR XOSSALARI

Yusupova Shaxlo Baxtiyor qizi

Qarshi davlat universiteti stajyor-tadqiqotchi

Annotatsiya: Bizga ma’lumki kompleks o’zgaruvchili funksiyalarda potentsiallar nazariyasi, dinamik sistemalar nazariyasi va tomografiyaga doir masalalarni o’rganish A(z)-analitik funksiyalar hamda kvazikonform akslantirishlarni o’rganishga olib keladi.

Hozirgi kunda A(z)-analitik funksiyalarni o’rganish kompleks o’zgaruvchili funksiyalar nazariyasining muhim vazifalaridan biri bo’lib kelmoqda.

Kalit so’zlar: Analitik funksiya, Koshi teoremasi, Shvars formulasi, Koshi formulasi, differensiallanuvchanlik.

Bizga ma’lumki kvazikonform akslantirishlar nazariyasi bilan bog’liq bo’lgan ushbu

$$\bar{D}_A f(z) := \frac{\partial f(z)}{\partial \bar{z}} - A(z) \frac{\partial f(z)}{\partial z} = 0 \quad (1)$$

Beltrami tenglamasining yechimi $A(z)$ – *analitik funksiya* deb ataladi.

$A(z)$ - funksiya qaralayotgan $D \subset \mathbb{C}$ sohaning deyarli barcha nuqtalarida $|A(z)| \leq C < 1$ shartni qanoatlantiradi. $C = \text{const}$.

U holda (1) ga ko’ra $A(z)$ – analitik funksiyalar sinfi $f \in O_A(D)$, ushbu $\bar{D}_A f = 0$ tenglama yordamida xarakterlanadi.

Ta’rif 3. Agar $\forall z \in D$ nuqta uchun

$$D_A f(z) := \frac{\partial f(z)}{\partial z} - \overline{A(z)} \frac{\partial f(z)}{\partial \bar{z}} = 0$$

tenglik o’rinli bo’lsa u holda differensiallanuvchi $f(z)$ funksiya D sohada $A(z)$ – *antianalitik* deyiladi.

Xossa. Agar $f(z)$ funksiya $A(z)$ – analitik funksiya bo‘lsa, u holda $\overline{f(z)}$ funksiya $A(z)$ – antianalitik funksiya bo‘ladi.

Shunday qilib, antianalitik funksiyalar cheksiz silliq bo‘lganligidan $O_A(D) \subset C^\infty(D)$ ekanligi kelib chiqadi.

Teorema. (*Koshi teoremasining analogi*). Agar $f \in O_A(D) \cap C(\overline{D})$ bo‘lsa, bunda $D \subset \square$ – ∂D to‘g‘rilanuvchi chegaradan iborat soha bo‘lsa, u holda $\int_{\partial D} f(z)(dz + A(z)d\bar{z}) = 0$ bo‘ladi.

$D \subset \square$ – soxani qavariq deb faraz qilamiz va $\xi \in D$ – fiksirlangan nuqta bo‘lsin. Quyidagi funksiyani qaraymiz

$$K(z, \xi) = \frac{1}{2\pi i} \cdot \frac{1}{z - \xi + \int_{\gamma(\xi, z)} \overline{A(\tau)} d\tau}, \quad (2)$$

bu yerda $\gamma(\xi, z) - \xi, z \in D$ nuqtalarni tutashtiruvchi silliq chiziq. D – bir-bog‘lamli soha va $\overline{A}(z)$ – golomorf funksiya bo‘lganligi sababli, $I(z) = \int_{\gamma(\xi, z)} \overline{A(\tau)} d\tau$ integral integrallash yo‘liga bog‘liq bo‘lmaydi va boshlang‘ich bilan ustma-ust tushadi $I'(z) = \overline{A}(z)$.

Teorema. $K(z, \xi)$ funksiya $z = \xi$ nuqtadan tashqarida $A(z)$ – analitik, ya’ni $K \in O_A(D \setminus \{\xi\})$ da A – analitik funksiya bo‘ladi. Shu bilan birga $z = \xi$ nuqtada funksiya $K(z, \xi)$ birinchi tartibli qutbga ega.

Aytaylik, $D \subset \square$ qavariq soha va $\psi(z, \xi) \in O_A(D)$ funksiya ichki akslantirishni amalga oshirsin.

Quyidagi $L(\xi, r) = \left\{ z \in D : \left| \psi(z, \xi) \right| = \left| z - \xi + \int_{\gamma(\xi, z)} \overline{A(\tau)} d\tau \right| < r \right\}$ to‘plam markazi ξ

bo‘lgan A – lemniskata deyiladi. . Bu to‘plam D da ochiq to‘plam bo‘ladi, yetarlicha kichik $r > 0$ uchun D da kompakt yotadi va ξ nuqtani o‘z ichiga oladi. (Maksimum

prinsipiga ko‘ra lemniskata $L(\xi, r)$ bir bog‘lamli va minimum prinsipiga ko‘ra u bog‘lamli.)

Teorema. (*Koshi formulasining analogi*). Aytaylik, $D \subset \mathbb{C}$ – qavariq soha va $G \subset D$ – ∂G chegarasi bo‘lakli silliq ixtiyoriy qism soha. U holda ixtiyoriy $f(z) \in O_A(G) \cap C(\bar{G})$ funksiya uchun quyidagi formula o‘rinli

$$f(z) = \int_{\partial G} K(\xi, z) f(\xi) (d\xi + A(\xi) d\bar{\xi}), \quad z \in G. \quad (3)$$

Natija. (*$A(z)$ –analitik funksiya uchun Shvars formulasining analogi*).

Aytaylik, $L(a, R) \subset \subset D$ va $f \in O_A(L(a, R)) \cap C(\bar{L}(a, R))$,

$\operatorname{Re} f(\xi) = \varphi(\xi)$, $\xi \in \partial L(a, R)$ bo‘lsa, u holda

$$f(z) = \frac{1}{\pi i} \iint_{|\psi(\xi, a)|=r} \frac{\varphi(\xi) (d\xi + Ad\bar{\xi})}{\psi(\xi, z)} - \bar{f}(a). \quad (4)$$

bo‘ladi.

Bu formula $\partial L(a, R)$ dagi $\operatorname{Re} f(\xi) = \varphi(\xi)$ haqiqiy qiymatiga qarab $A(z)$ –analitik funksiyani tiklash mumkinligini bildiradi.

Har qanday funksiya $\psi(z) \in L_{loc}^1(D)$

$$\psi * \varphi = \psi(\varphi) = \iint_D \psi(z) \varphi(z) \frac{dz \wedge d\bar{z}}{2i},$$

formulaga nisbatan umumlashgan funksiyani aniqlaydi, bunda $\varphi \in F(D) := \{\varphi \in C^\infty(D) : \operatorname{supp} \varphi \subset \subset D\}$. Agar u –ikki marta differensiallanuvchi funksiya bo‘lsa, u holda $\Delta_A u(\varphi)$ xuddi shunday tarzda umumlashgan funksiyani aniqlaydi:

$$\Delta_A u(\varphi) = \iint_D \Delta_A u(z) \varphi(z) \frac{dz \wedge d\bar{z}}{2i}, \quad \varphi \in F(D).$$

Boshqa tomondan $\Delta_A u(\varphi) = u(\Delta_A \varphi)$ o‘rinli, ya’ni

$$\iint_D \Delta_A u(z) \varphi(z) \frac{dz \wedge d\bar{z}}{2i} = \iint_D u(z) \Delta_A \varphi(z) \frac{dz \wedge d\bar{z}}{2i}, \quad \varphi \in F(D).$$

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. Шабат Б.В. «Введение в комплексный анализ» .1 часть. М.1976 г. 343 с.
2. Векуа И.Н. Обобщенные аналитические функции, М., <<Наука>>, 1988, 512 с
3. Лаврентьев М.А., Шабат Б.В. «Методы теории функций комплексный переменного» 1976 г. 453 с.
4. Sadullayev A., Jabborov N.M. On a class of A-analitic functions, Siberian Federal University, Maths&Physics, 2016 y 9(3),c.374-383
5. Бицадзе А.В. Основы теории аналитических функций комплексного переменного. М. Наука. 1972 г. 467 с.

ГИПЕРГЕОМЕТРИЧЕСКИЕ ФУНКЦИИ ТРЕХ ПЕРЕМЕННЫХ И СООТВЕТСТВУЮЩИЕ ИМ СИСТЕМЫ ДИФФЕРЕНЦИАЛЬНЫХ УРАВНЕНИЙ В ЧАСТНЫХ ПРОИЗВОДНЫХ

Уринбоева Дилрабо

Национальный университет Узбекистана имени Мирзо Улугбека

Аннотация. В литературе принято делить гипергеометрические функции многих переменных на полные и конфлюэнтные. В настоящее время известны 205 полные гауссовские гипергеометрические функции трех переменных, составлены системы дифференциальных уравнений, которым они удовлетворяют. Список конфлюэнтных форм гипергеометрических функций трех переменных включает в себя 416 функций, однако соответствующие системы дифференциальных уравнений пока не составлены. В настоящей работе излагается процесс составления для некоторых конфлюэнтных гипергеометрических функций трех переменных.

Ключевые слова: Гипергеометрическая функция Гаусса, порядок гипергеометрической функции многих переменных, полные и конфлюэнтные функции, система дифференциальных уравнений в частных производных.

Большие успехи в изучении теории гипергеометрического ряда одного переменного стимулировали развитие соответствующих теорий для рядов от двух или многих переменных. Аппель определил в 1880 г. четыре ряда, каждый из которых аналогичен известному ряду Гаусса. Горн изучил в 1889 г. сходимости гипергеометрических рядов от двух переменных и установил систему дифференциальных уравнений в частных производных, которым они удовлетворяют. Он определил порядок гипергеометрических рядов и выделил их на полные и конфлюэнтные гипергеометрические ряды, а также он

установил, что, кроме некоторых рядов, выражаемых через ряды от одного переменного или через произведения двух гипергеометрических рядов, каждый из которых зависит от одного переменного, существуют 34 (из них 14 полные и 20 конфлюэнтные) существенно различных сходящихся ряда порядка 2 [1].

В монографии [2] определены и указаны области сходимости 205 гауссовских гипергеометрических функций трех переменных, кроме того известны системы дифференциальных уравнений в частных производных гипергеометрического типа, которым удовлетворяют эти полные гипергеометрические функции трех переменных. Конфлюэнтные формы гипергеометрических функций трех переменных начисляют более 400 функций. Пусть дан трехкратный ряд

$$u(x, y, z) = \sum_{m,n,p=0}^{\infty} A_{m,n,p} x^m y^n z^p .$$

Составим следующие соотношения

$$\frac{A_{m+1,n,p}}{A_{m,n,p}} = \frac{F(m,n,p)}{F'(m,n,p)}, \quad \frac{A_{m,n+1,p}}{A_{m,n,p}} = \frac{G(m,n,p)}{G'(m,n,p)}, \quad \frac{A_{m,n,p+1}}{A_{m,n,p}} = \frac{H(m,n,p)}{H'(m,n,p)},$$

причем $F(m,n,p), F'(m,n,p), G(m,n,p), G'(m,n,p), H(m,n,p), H'(m,n,p)$

являются многочленами второго порядка и удовлетворяют систему линейных дифференциальных уравнений гипергеометрического типа. Эту систему можно записать с помощью дифференциальных операторов [1]

$$\begin{cases} [F'(\delta_x, \delta_y, \delta_z)x^{-1} - F(\delta_x, \delta_y, \delta_z)]u = 0, \\ [G'(\delta_x, \delta_y, \delta_z)y^{-1} - G(\delta_x, \delta_y, \delta_z)]u = 0, \\ [H'(\delta_x, \delta_y, \delta_z)z^{-1} - H(\delta_x, \delta_y, \delta_z)]u = 0, \end{cases} \quad (1)$$

где $\delta_x = x \frac{\partial}{\partial x}, \delta_y = y \frac{\partial}{\partial y}, \delta_z = z \frac{\partial}{\partial z}.$

Рассмотрим конфлюэнтную гипергеометрическую функцию трех переменных

$$E_{29c1}(a_1, a_2, b; c_1, c_2; x, y, z) = \sum_{m,n=0}^{\infty} \frac{(a_1)_{2m+n} (a_2)_p (b)_{n-p}}{(c_1)_m (c_2)_n m!n!p!} x^m y^n z^p$$

и составим соотношения

$$f(m, n, p) = \frac{A(m+1, n, p)}{A(m, n, p)} = \frac{(a_1 + 2m + n)(a_1 + 2m + n + 1)}{(c_1 + m)(m + 1)},$$

$$g(m, n, p) = \frac{A(m, n+1, p)}{A(m, n, p)} = \frac{(a_1 + 2m + n)(b + n - p)}{(c_2 + n)(n + 1)},$$

$$h(m, n, p) = \frac{A(m, n, p+1)}{A(m, n, p)} = \frac{(a_2 + p)}{(b + n - p - 1)(p + 1)}.$$

Следовательно,

$$F(m, n, p) = (a_1 + 2m + n)(a_1 + 2m + n + 1); \quad F'(m, n, p) = (c_1 + m)(m + 1);$$

$$G(m, n, p) = (a_1 + 2m + n)(b + n - p); \quad G'(m, n, p) = (c_2 + n)(n + 1);$$

$$H(m, n, p) = (a_2 + p); \quad H'(m, n, p) = (b + n - p - 1)(p + 1).$$

Раскрываем эти соотношения:

$$F(\delta, \delta')u = \left(a_1 + 2x \frac{\partial}{\partial x} + y \frac{\partial}{\partial y} \right) \left(a_1 + 2x \frac{\partial}{\partial x} + y \frac{\partial}{\partial y} + 1 \right) u =$$

$$= a_1(a_1 + 1)u + (4a_1 + 6)x \frac{\partial u}{\partial x} + 2(a_1 + 1)y \frac{\partial u}{\partial y} + 4x^2 \frac{\partial^2 u}{\partial x^2} + 4xy \frac{\partial^2 u}{\partial x \partial y} + y^2 \frac{\partial^2 u}{\partial y^2};$$

$$[F'(\delta, \delta')x^{-1}]u = \left(c + x \frac{\partial}{\partial x} \right) \left(1 + x \frac{\partial}{\partial x} \right) \left(\frac{u}{x} \right) = c \frac{\partial u}{\partial x} + x \frac{\partial^2 u}{\partial x^2};$$

$$G(\delta, \delta')u = \left(b + y \frac{\partial}{\partial y} - z \frac{\partial}{\partial z} \right) \left(a_1 + 2x \frac{\partial}{\partial x} + y \frac{\partial}{\partial y} \right) u =$$

$$= a_1 b u + (a_1 + b + 1)y \frac{\partial u}{\partial y} + 2bx \frac{\partial u}{\partial x} - a_1 z \frac{\partial u}{\partial z} + 2xy \frac{\partial^2 u}{\partial x \partial y} + y^2 \frac{\partial^2 u}{\partial y^2} - 2xz \frac{\partial^2 u}{\partial x \partial z} - yz \frac{\partial^2 u}{\partial y \partial z};$$

$$[G'(\delta, \delta')y^{-1}]u = \left(c_2 + y \frac{\partial}{\partial y} \right) \left(1 + y \frac{\partial}{\partial y} \right) \left(\frac{u}{y} \right) = c_2 \frac{\partial u}{\partial y} + y \frac{\partial^2 u}{\partial y^2};$$

$$H(\delta, \delta')u = \left(a_2 + z \frac{\partial}{\partial z} \right) u = a_2 u + z \frac{\partial u}{\partial z};$$

$$[H'(\delta, \delta')z^{-1}]u = \left(b - 1 + y \frac{\partial}{\partial y} - z \frac{\partial}{\partial z} \right) \left(1 + z \frac{\partial}{\partial z} \right) \left(\frac{u}{z} \right) = (b - 1) \frac{\partial u}{\partial z} + y \frac{\partial^2 u}{\partial y \partial z} - z \frac{\partial^2 u}{\partial z^2}.$$

Подставив полученные выражения в (1), получим систему, которую

удовлетворяет конфлюэнтная гипергеометрическая функция $u = E_{29c1}$:

$$\begin{cases} x(1-4x)u_{xx} - y^2u_{yy} - 4xyu_{xy} + [c_1 - (4a_1 + 6)x]u_x - 2(a_1 + 1)yu_y - a_1(a_1 + 1)u = 0, \\ y(1-y)u_{yy} - 2xyu_{xy} + 2xz u_{xz} + yz u_{yz} - 2bxu_x + [c_2 - (a_1 + b + 1)y]u_y - a_1z u_z - a_1b u = 0, \\ z u_{zz} - y u_{yz} + (1-b+z)u_z + a_2 u = 0. \end{cases}$$

Рассмотрим еще функцию трех переменных:

$$E_{32b1}(a_1, a_2, b; c; x, y, z) = \sum_{m,n,p=0}^{\infty} \frac{(a_1)_{n+2p} (a_2)_m (b)_{n-p}}{(c)_{m+n} m!n!p!} x^m y^n z^p.$$

Аналогично составляется система, которую удовлетворяет функция $u = E_{32b1}$:

$$\begin{cases} x u_{xx} + y u_{xy} + (c-x)u_x - a_2 u = 0, \\ y(1-y)u_{yy} + x u_{xy} - yz u_{yz} + 2z^2 u_{zz} + [c - (a_1 + b + 1)y]u_y + (a_1 - 2b + 2)z u_z - a_1 b u = 0, \\ (1+4z)z u_{zz} - y(1-4z)u_{yz} + y^2 u_{yy} + 2(a_1 + 1)yu_y + [1-b + (4a_1 + 6)z]u_z + a_1(a_1 + 1)u = 0. \end{cases}$$

Список использованной литературы.

- [1]. Бейтмен А., Эрдейи А. Высшие трансцендентные функции. Том 1. Москва, Наука, 1973.
- [2]. Srivastava H.M., Karlsson P.W., Multiple Gaussian Hypergeometric Series, Halsted Press (Ellis Horwood, Chichester), Wiley, New York, Chichester, Brisbane and Toronto, 1985.

ҚАШҚАДАРЁ ВИЛОЯТИ СУҒОРИЛАДИГАН ЕРЛАРИНИНГ ТУРЛИ – ТУМАНЛИГИ

Хўжамова Муҳаббат Тоғай қизи

ҚарМИИ “Экология ва меҳнат муҳофазаси” кафедраси ассистенти

Аннотация. Мақолада бугунги кундаги Қашқадарё воҳасининг суғориладиган ерларининг ўзига хослиги ўрганилган. Шунингдек, воҳа умумий ер майдони, қишлоқ хўжалигига яроқли ерлар ва ҳайдаладиган ер майдонлари туманлараро кесимда ўрганиб чиқилган.

Калит сўзлар. Сув ресурслари, сув танқислиги, тақсимлаш, таъминлаш, зовурлар, кўллар, ҳавзалар, сув меъёрлари, корхоналар, саноат, иқтисодиёт, қишлоқ-хўжалиги, минераллашув.

Маълумки, Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси ва, Ер кодексига мувофиқ ер умуммиллий бойлик ҳисобланади. Шу сабабли ҳозирги ва келажак авлодларнинг манфаатларини кўзлаб ундан илмий асосланган ҳолда оқилона фойдаланиш ва уни муҳофаза қилиш, тупроқ унумдорлигини тиклаш ва ошириш, табиий муҳитни асраш ва яхшилаш, хўжалик юритишнинг барча шакллари тенг ҳуқуқли асосида ривожлантириш учун шароит яратиш, юридик ва жисмоний шахсларнинг ер участкаларига бўлган ҳуқуқларини ҳимоя қилишни таъминлаш иқтисодиётни эркинлаштириш жараёнлари изчиллик билан амалга ошириладиган бугунги кунда ҳал этилиши лозим бўлган вазифалар жумласига киради.

Ер ресурсларидан фойдаланиш самарадорлигини ошириш кўп жиҳатдан ер фонди таркибига, ер ресурсларининг ердан фойдаланувчилар, ер участкалари ижарачилар ва мулкдорлар ўртасидаги тўғри ва оқилона тақсимланишига боғлиқ. Шу нуқтаи назардан Қашқадарё вилояти ер фонди ва унинг таркибидаги тузилмавий ўзгаришларни таҳлил қилиш, уларнинг асосий ва

устувор йўналишларини аниқлаш вилоят ер ресурсларидан самарали фойдаланишда муҳим ўрин тутди.

Ер фондини турли гуруҳларга ажратиб ўрганиш мумкин. Хусусан қишлоқ хўжалигида ердан фойдаланиш самарадорлигини ошириш нуқтаи назаридан ер фонди таркибини қуйидаги белгилари бўйича ўрганиш мақсадга мувофиқ: белгиланган мақсадга кўра; сифат ҳолатига кўра; маъмурий – ҳудудий бўлинишига кўра; хўжалик мақсадида фойдаланишига кўра. Биринчи гуруҳга қишлоқ ва ўрмон хўжалиги ерлари, иккинчи гуруҳга эса қолган барча ерлар киради. Агар Қашқадарё вилоятида 1990 йилда жами ер фондининг 97,6 фоизидан ишлаб чиқариш фондлари сифатида фойдаланилган бўлса, 2006 йилга келиб бу кўрсаткич 97,5 фоизга тенг бўлди.

Бу биринчидан Қашқадарё вилояти иқтисодиётининг қишлоқ хўжалигига ихтисослашганидан далолат берса, иккинчидан таркибий ўзгаришлар секинлик билан амалга ошаётганлигини билдиради. Жами ер фондида иккинчи гуруҳ ерлар улушининг ўсиб бориши қонуният ҳисобланади, чунки саноат, транспорт ва бошқа тармоқларнинг ривожланиши, йўллар қурилиши каби жараёнлар қишлоқ ва ўрмон хўжалик ерларининг бир қисмини улар учун ажратиб беришни тақоза этади. Бу ҳолат ер ресурсларидан самарали фойдаланишни шарт қилиб қўювчи объектив сабаблардан бири ҳисобланади.

Қашқадарё вилояти статистика бошқармасининг маълумотларига кўра 2008 йил вилоят ер фондининг энг катта қисми 2508,3 минг гектар ёки 87,8 фонди қишлоқ хўжалиги юритиш мақсадларига ажратилган ерларга тўғри келади. Бу эса вилоятда қишлоқ хўжалиги юритиш учун катта имкониятлар мавжудлигини кўрсатади.

Вилоят ўрмон фонди ерлари ўзининг салоҳиятига кўра иккинчи ўринда бўлиб, 276,6 минг гектарни ёки 2,5 фоизни ташкил қилади ҳолос. Бу эса вилоят ер майдонлари қишлоқ хўжалигини юритиш учун қулай хусусиятларга эга эканлигини ва бу ерда деҳқончилик ҳамда чорвачилик истиқболлари юқори эканлигидан далолат беради.

Қашқадарёда 1980 – 2008 йиллар давомида вилоят ер фонди ҳажми ўзгармас бўлсада, унинг таркибида сезиларли ўзгаришлар юз берган. Чунончи, таҳлил қилинаётган давр мобайнида қишлоқ хўжалиги ерлари 22,9 минг гектарга ёки 0,9 фоизга қисқарган. Бунинг натижасида мазкур ерларни вилоят ер фондидаги улуши 1990 йилда 88,6 фоиздан 2008 йилда 87,8 фоизгача пасайди.

Бу пасайиш энг аввало, ўрмон хўжалиги, аҳоли пунктлари, саноат, транспорт, муҳофаа ва бошқа мақсадлар учун белгиланган ерларнинг ҳам мутлоқ, ҳам нисбий миқдорда ўсганлиги билан боғлиқ.

Қашқадарё вилоятида 1990-2008 йиллар давомида ўрмон хўжалиги ерлари 18,1 минг гектарга ёки 7,0 фоизга ўсди. Бу асосан қишлоқ хўжалиги ерларининг бир қисмини ўрмон хўжалигига ажратиб берилиши ҳисобига юз берди. Бу эса ўрмон ерларининг жами ер фондидаги улушини 9,0 фоиздан 9,7 фоизга ўсишини таъминлади.

Қашқадарё вилоятининг минтақавий жойлашувининг ўзига хос томонлари, яъни унинг тоғ ва тоғолди зоналарида жойлашганлиги ўрмон хўжалиги ерларининг улуши юқори эканлигини белгилаб беради ва бу борада катта имкониятлар борлигидан далолат беради.

Шахрисабз (62,6%), Қамашчи (67,1%), Китоб (68,2%), Дехқонобод (86,0%) ва Яккабоғ (86,1%) туманларида қишлоқ хўжалик ерларининг нисбатан паст улуши жами ер майдонида ўрмон хўжалиги ерларининг сезиларли салмоққа эга эканлиги билан тушунтирилади.

Қишлоқ хўжалигида ердан фойдаланиш самарадорлигини ошириш нуқтаи назардан қишлоқ хўжалик ерларини фойдаланиши мақсадига кўра таркибини ўрганиш муҳим аҳамиятга эга.

Таҳлил натижалари шуни кўрсатадики, Қашқадарё вилояти қишлоқ хўжалик ерларининг асосий қисми яйлов ва пичанзорлар ҳиссасига тўғри келади. Мазкур турдаги ерларнинг жами қишлоқ хўжалиги ерлардаги салмоғи 1990 йилда 68,6 фоиз ни ташкил қилган бўлса, 2008 йилга келиб бу кўрсаткич 67,4 %

гатенг бўлди. Бу албатда вилоятнинг географик жihatдан жойлашувига боғлиқ бўлиб, унинг катта қисмини тоғ ва тоғолди ҳудудлари ташкил қилади.

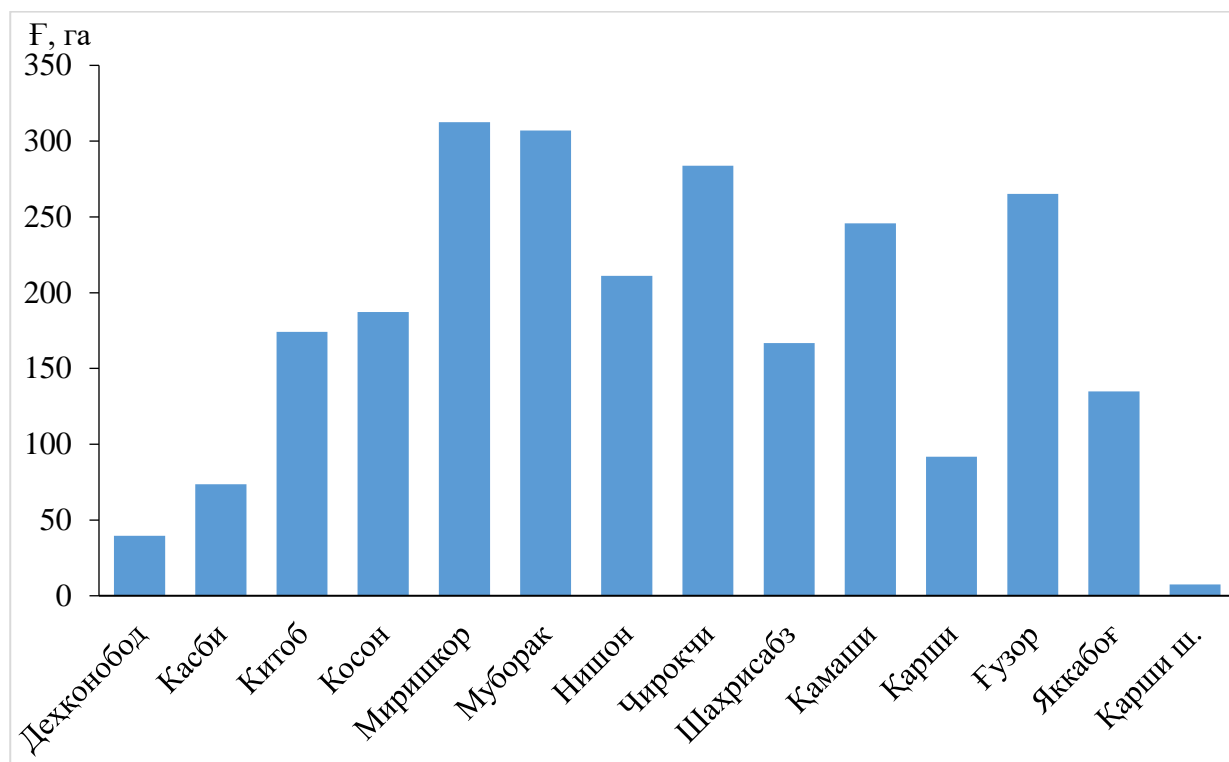
Вилоят қишлоқ хўжалигида ҳайдаладиган ерлар ўзига хос муҳим аҳамиятга эга бўлиб, унинг жами қишлоқ хўжалиги ерларидаги улуши 30 % ни ташкил қилади. Ҳайдаладиган ерларни 1990 йилда 62 % и 2008 йилда эса 62,4 % суғориладиган ерлар ҳисобига тўғри келди.

Суғориладиган ерларнинг ҳайдаладиган ерлар ҳажмидаги салмоғи вилоят туманлари бўйича бир–биридан фарқ қилиб, бу энг аввало, туманларнинг ўзига хос географик, табиий иқлим шароитларига боғлиқ. Масалан, Нишон, Миришкор, Касби каби туманларда суғориладиган ерларнинг ҳажми ҳайдаладиган ерлар ҳажмидаги улуши 100 фоизни ташкил қилса, Деҳқонобод, Чироқчи, Қамаш, Яккабоғ каби туманларда ҳайдаладиган ерларнинг асосий қисмини лалми ерлар ташкил қилади. Суғориладиган лалми ерлар ўртасидаги бундай тафовут ерлардан фойдаланиш самарадорлигига, хусусан, бир гектар ердан олинладиган маҳсулот миқдорига ҳам ўз таъсирини ўтказди.

Қашқадарё вилояти республикамизнинг асосий қишлоқ хўжалиги районларидан бири ҳисобланади. Ишлаб чиқариш кўчларини ривожлантириш хусусан, 1950-1960 йилларда авж олди. Аини шу йилларда Қарши чўлининг ўзлаштириши, бу ерда суғориш инфратузилмаларининг қуриб ишга туширилиши пахтачиликка ихтисослашган туманва хўжаликларни ривожлантиришига олиб келди.

Қишлоқ хўжалиги таркибида деҳқончилик тармоғи чорвачилик тармоғига нисбатан сезиларли устунликка эга. Масалан, 2004 йилда вилоят қишлоқ хўжалиги ялпи маҳсулотлар ҳажмида деҳқончилик тармоқ ҳиссаси 54.5 % ни ташкил этган бўлса, бу кўрсаткич 2008 йилда 53 % ни ташкил этди.

Бозор иқтисодиётига ўтаётган ҳозирги шароитда вилоят қишлоқ хўжалиги тармоқлар соҳасида ҳам таркибий ўзгаришлар амалга оширилмоқда. Бу ўзгаришлар, айниқса, пахтачилик, дончилик тармоқларида яққол намоён бўлмоқда.

1-расм. Қашқадарё вилояти туманларининг умумий майдонлари графиги

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати.

1. Баратов П. – Ўрта Осиё дарёлари ва уларнинг хўжаликдаги аҳамияти.- Тошкент: Фан, 1967. –
2. Расулов А.Р., Ҳикматов Ф. Ҳ., Айтбаев Д.П. Гидрология асослари. –Тошкент: Университет, 2003. -327 б.
3. Юнусов Г.Х.,Хикматов Ф.Х. Водный баланс новоорошаемой территории Кашкадарьинской области. - Вопросы географии и геоэкология.Қозоғистон, Алмата, 2013, №1, 23-27.
4. Юнусов Г.Х., Хикматов Ф.Х.Структура потерь речных вод и водный баланс орошаемых территорий (монография). - Тошкент, Fan va texnologiya, 2013.-142 с.
5. <http://www.avesta.tj>
6. <http://www.astronet.ru>

FIZIK-GEOGRAFIK OMILLARNING GEOTIZIMLARNING SHAKLLANISHIDAGI AHAMIYATI (CHIRCHIQ-OHANGARON TUMANI)

Usmanova Shoira Bektursun qizi

O'zbekiston Milliy universiteti,

Geografiya va tabiiy resurslar fakulteti 2-bosqich magistri

Annotatsiya: Ushbu yozilgan maqolada Chirchiq-Ohangaron hududlarining geografik joylashuvi, tog' va tog'oldi hududlarining paydo bo'lishi, fizik- geografik geotizimlarning shakllanishi va tog' va tog'oldi hududlarda uchraydigan tuproqlarning tuzilishi, tabiiy, fizik-kimyoviy tarkibi haqida fikrlar kiritildi.

Kalit so'zlar: Chirchiq-Ohangaron hududi, fizik-geografik geotizm, relyef, bo'z, unumdor tuproqlar.

Annatation. This article discusses the geographical location of the Chirchik-Ahangaron, the formation of mountain and foothill areas, the formation of physical and geographical system and the structure, natural, physicochemical composition of soils found in mountainous and foothill areas.

Keywords: Chirchik-Ahangaron area, physical-geographical geosystem, relief, gray, fertile soils.

Аннотация: В данной статье рассматривается географическое положение Чирчик-Ахангаронского района, фармирование горных и предгорных территорий, физико-географическое особенности. Формирование природных систем и строение, природных, физический и химический состав почва горных и предгорных территорий.

Ключевые слова: Чирчик-Ахангарон, , физико-географическая геосистема, рельеф, серые, плодородные почвы.

Fizik-geografik viloyatlar Chirchiq-Ohangaron tumanlari o'zining relyefi, tog' va tog'oldi adirlari, keng yaylovlari, tarmoq-iqlim birligi va tekisliklarda kenglik zonalarining o'ziga xos spektri, tog'larda esa balandliklar bilan boshqa tumanlardan ajralib turadi. ¹Chirchiq-Ohangaron tabiiy geografik hududi respublikamizning shimoli-sharqiy qismida, Sirdaryo bilan G'arbiy Tyanshan tog'lari oralig'ida joylashgan. Hududning shimoli-g'arbiy qismi Qozog'iston bilan O'zbekiston orasidagi chegaraga to'g'ri kelib, Qorjontov bilan Ugom tizmalaridan o'tadi. Sharqiy chekkasidagi Qirg'iziston bilan chegara Talas Olatovi, Piskom va Chatqol tog'lari orqali o'tadi. Qurama tizmasi okrugni Farg'ona vodiysidan ajratib turadi. Janubi-g'arbiy chegarasi Sirdaryo bo'ylab o'tadi. Tabiiy geografik okrug G'arbiy Tyanshan tog'larining bir qismini hamda Chirchiq va Ohangaron vodiylarini, shuningdek, Dalvarzin cho'lini o'z ichiga oladi.

Chirchiq-Ohangaron vodiysidagi tog'lar uzoq o'tmishdagi paleozoy, mezozoy va kaynozoy eralari jinslaridan tarkib topgan bo'lib, tog'larda granit, paleozoy ohaktoshlari, qumtosh va slaneslar, tog' etaklari va daryo vodiylarida paleogen, neogen va antropogen davrlarining shag'al, qum va gil qatlamlari uzoq asrlardan beri keng tarqalgan. Chirchiq-Ohangaron yer yuzasining tarkib topishi paleozoy erasidan boshlangan. Tog'lari ilk bor kaledon, keyin gersin burmalanishida ko'tarilgan bo'lib, so'ngra tashqi fizik-kimyoviy kuchlar ta'sirida ancha qismi yemirilgan. Chirchiq va Ohangaron daryo vodiylarini mezozoy erasida dengiz suvi bilan qoplagan. Chirchiq-Ohangaron hududining hozirgi relyefi vujudga kelishida antropogen davrida sodir bo'lgan tabiiy jarayonlar, xususan, neotektonik jarayonlarning ahamiyati va o'rni katta. Zilzilalar natijasida daryo qayirlarining o'z o'zgartirib turishi buning yorqin ifodasidir.

Yigirmanchi asr o'rtalaridan boshlab to hozirgi davrgacha bir qancha geografik tadqiqotlar, kuzatuvlar natijasida yangidan-yangi tog' jinslari, mikroiklim o'zgarishi qolaversa, fizik va tabiiy ko'chkilar, yog'ingarchiliklar mahsuli o'laroq turli-xil hududlaning landshafti o'zgacha ko'rinish kasb etdi va tadqiqotlar natijasida

---

¹ Geografik faktlar: geogle internet tarmog'idan.

geohududdagi tashqi va ichki ta'sir ostidagi o'zgarishlar laboratoriya sharoitida tahlil qilinib, ularning asl holicha saqlab qolinishi va karoziya holatiga tushib qolmasligi uchun kerakli choralar ko'rilishi ko'zda tutildi.

Shuningdek, tekislik zonalari ham hududlar fizik-geografik tarkibiga kiradi va landshaftlarning tabiiy ko'rinishini ma'lum hududlar joylashuvi hukmronligi bilan ajralib turadi.

Chirchiq-Ohangaron vodiysining tuproq unumdorligi ham o'ziga yarasha ahamiyat kasb etadi. Chirchiq-Ohangaron tabiiy hududining tuproqlari xilma-xil va serunum bo'lib, ular tekislik qismidan tog'ga tomon o'zgarib boradi. Chirchiq va Ohangaron vodiylarining quyi qismida bo'z tuproqlar tarqalganligi natijasida tabiiy holatda o'simliklar o'sishi va tarqalishiga xizmat qiladi. Kimyoviy-fizik xossalari o'zgarmagan, yomg'ir, tabiiy havo aylanishi tuproqning yanada serhosil, unumdor bo'lishiga xizmat qiladi. Bu tuproqlar o'zlashtirilgan bo'lib, sayqalanib madaniy bo'z tuproqqa aylangan.

Hududning 300–500 metrgacha baland qiyalik joylarida och tusli bo'z tuproqlar keng tarqalgan bo'lib, ular tarkibidagi chirindi miqdori 1-1,5 foizni tashkil etgan holda tabiiy xususiyatini yo'qotmagan holda, yillar davomida fizik tarkibi boyishi natijasida unumdorligi oshib borgan. Bu tuproqda o'sadigan o'simliklar yer ostidan ildiz otib, ko'p yillik o'simliklar sirasiga kiradi.

500-1200 metr balandliklarda esa tipik va to'q bo'z tuproqlar tarqalgan. Ularning tarkibidagi chirindi miqdori 4-6 foizga yetadi. Geografik-fizik xossasi o'zgarmagan. Chirindi miqdori yetarliligi sababli o'simliklar inson omili aralashuvisiz tabiiy holatda o'sadi va ko'payadi. 1200—2500 metr balandliklarda esa qo'ng'ir tog'-o'rmon va jigarrang tog'-o'rmon tuproqlari tarqalgan bo'lib, uning tarkibida chirindi miqdori 10 foizga boradi. Bu tuproq ham fizik-kimyoviy xossalarni o'zida to'plagan holda, unumdorligini saqlab qolgan. O'simlik o'sishi tabiiy ko'rinishda amalga oshadi va bu o'simliklar o'z navbatida o'txo'r yovoyi va uy hayvonlari uchun ozuqa vazifasini o'taydi va is'temol qilinadi.

2500 metrdan yuqorida tog‘-o‘tloq, tog‘-botqoq, toshloq-shag‘alli tuproqlar tarqalgan bo‘lib, bu botqoq osimliklari o‘shishi uchun qulay muhit sanaladi. Lekin ayrim turdagi o‘simliklar tabiiy va fizik ravishda ko‘paymaydi ham. Chunki bu tuproqda yetarlicha chirindi mavjud emasligi va tuproqning asosiy qismini suv tashkil qilganligi bilan izohlanadi. Chirchiq-Ohangaron hududining tuproq unumdorligi, tabiiy ko‘rinishini bor holicha kelajak avlodga qoldirish, flora va fauna dunyosini yanada boyitish, tuproqlarning tabiiy holatini yanada oshirish, bu yerda mavjud bo‘lgan qo‘riqxonalar tabiiy lanshaftini saqlab qolish uchun kerakli dasturlar ishlab chiqilib amaliyotga joriy qilinmoqda, “yo‘l xaritalari” tuzilib, davlat budjetidan yetarlicha mablag‘lar ajratilinish, sohaga doir kamchiliklar o‘rganilishi natijasida, shu yo‘nalishda ishlovchi hodimlarining bilim, ko‘nikma malakalari oshirilib, hududga chegaradosh mamlakatlar bilan hamkorlikda geografik rivojlantirish loyihalari ishlab chiqilmoqda.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Niyozov R.A. O‘zbekistonda xavfli ekzogen jarayonlarning geologik xavfi // Xalqaro simpozium materiallari "Geologik xavf: baholash va kamaytirish". - Toshkent, 2003. - 20–30-betlar.
2. Niyazov R.A., Minchenko V.D. O‘zbekistonda ko‘chki xavfini mintaqaviy baholash // “Geologik xavf: baholash va kamaytirish” xalqaro simpozium materiallari. - Toshkent, 2003. - S. 156-165.

SUG'ORILADIGAN YERLARNING MELIORATIV HOLATINI YAXSHILASH VA SUV TEJAMKOR SUG'ORISH TEXNOLOGIYALARI

**Abduqahharov Tuychibek Abdumajid o'g'li,
Soliboyev Saidolimxo`ja Husanxo`ja o`g`li**

Namangan Muhandislik Texnologiya instituti 4-bosqich talabalari

Annotatsiya: Mazkur ilmiy ishda sug'oriladigon yerlarning meliorativ holatini yaxshilash, zamonaviy jihozlarni joriy qilish, melioratsiya va irrigatsiya obekleri tarmoqlarini rivojlantirish, shuningdek suv resurslaridan oqilona va tejamkorlik bilan foydalanish masalalari hamda sohaga yangi innovatsiya loyihalarini jalb etishdan iborat.

Kalit so'zlar: Melioratsiya, Irrigatsiya, Innovatsiya, Modernizatsiya, Konsepsiya, Kollektor, Drenaj.

O'zbekistonda so'ngi yillarda barcha sohalar kabi suv xo'jaligi sohasini rivojlantirishga ham alohida e'tibor qaratilmoqda. Respublikamizda yer va suv resurslaridan samarali foydalanish, suv resurslarini boshqarish tizimlarini takomillashtirish, suv xo'jaliklari obyektlarini modernizatsiya qilish va rivojlantirish bo'yicha izchil ishlar amalga oshirilmoqda. Suv xo'jaligi sohasidagi mavjud muammolar (suv tanqisligi va suv resurslariga ta'sir ko'rsatuvchi omillar, jumladan, iqlim o'zgarishi, aholi sonining o'sishi, suvga bo'lgan talabning oshib borishi) ni aniqlash ularni o'z vaqtida bartaraf qilish va chora-tadbirlar ishlab chiqish anchagina mashaqqatni talab qiladi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020 yil 10 iyuldagi “ O'zbekiston Respublikasi suv xo'jaligini rivojlantirishning 2020-2030 yillarga mo'ljallangan konsepsiyasini tasdiqlash” to'risidagi PF-6024-sonli Farmoniga muvofiq tasdiqlangan Konsepsiya sohasidagi mavjud muammolarni bartaraf etish va suv

xo'jaligini rivojlantirish bo'yicha qator dolzarb vazifalar hamda ustuvor yo'nalishlarni o'z ichiga olgan.

Mazkur hujjatda 2030 yilga qadar quyidagi ko'rsatkichlarga erishish ham nazarda tutiladi:

- Sug'orish tizimlarining foydali ish koeffitsiyentini 0.63 dan 0.73 gacha oshirish;
- Suv ta'minoti past darajada bo'lgan sug'riladigon maydonlarini 560 ming gektardan 190 ming gektargacha kamaytirish;
- Sho'rlangan sug'riladigon yer maydonlarini 226 ming gektarga kamaytirish;
- Suv xo'jaligi vazirligi tizimidagi nasos stansiyalarining yillik elektr energiyasi iste'molini 25% ga kamaytirish;
- Barcha irrigatsiya tizimi obyektlariga “Aqlli suv” suv o'lchash va nazorat qilish qurilmalarini joriy etish;
- 100 ta yirik suv xo'jaligi obyektida suvni boshqarish jarayonlarini avtomatlashtirish;
- Qishloq xo'jaligi ekinlarini sug'orishda suvni tejaydigon texnologiyalar bilan qamrab olingan yerlarning umumiy maydoni 2million gektargacha, shu jumladan, tomchilab sug'orish texnologiyasini 600 ming gektargacha yetkazish;
- Suv xo'jaligida davlat xususiy sheriklik tamoyillari asosida 50 ta loyihani amalga oshirish;

Shuningdek Konsepsiyada belgilangan vazifalarni amalga oshirish buyicha 37 banddan iborat bo'lgan «Yo'l xaritasi» va konsepsiyani amalga oshirish natijasida erishadigon asosiy maqsadlar va indikator belgilangan.

Suv resurslaridan oqilona foydalanish va suv tejovchi texnologiyalarni qo'llash natijasida sohada samarali natijalarga erishildi.

Jumladan, respublikamizda 2020-yilda 133.6 ming gektarda suv tejovchi texnologiyalar joriy qilindi. Shu tariqa o'tgan yillar davomida tejamkor texnologiyalari joriy qilingan yerlar 291.2 ming gektarga yetkazilib, jami sug'oriladigon yerlarning 7% ga yaqinini tashkil qilmoqda.

Shuningdek, 43 ming 40 gektar, shundan 20 ming 650 gektar paxta maydonlarida tomchilatib sug'rish, 4 ming 249 gektar maydonda diskrit (pulsar) sug'orish texnologiyasi qo'llanilgan bo'lsa, 84 ming 162 gektar maydonda ko'chma eguluvchan quvurlar orqali sug'orish ishlari amalga oshirilgan.

Respublikamizda o'ziga xos suv xo'jaligi tizimi barpo qiligan bo'lib, uning maqsadi iqtisodiyot tarmoqlari, jumladan, qishloq xo'jaligini suv bilan ishonchli ta'minlash, shuningdek, yerlarning meliorativ holatini yaxshilashga qaratilgan. Hisobga ko'ra, sug'oriladigon yerlarning meliorativ holatini yaxshilash uchun umumiy uzunligi 142.9 ming km, shundan 106.2 ming km ochiq va 36.7 ming km yopiq gorizontal yopiq kollektor – drenaj tarmog'i, shuningdek, 172 ta miliorativ nasos stansiyasi, 3827 ta vertikal drenaj quduq ishlatilmoqda. Paxta va g'alla yetishtirish xarajatlarining yana bir katta ulushi nasos stansiyalarini faoliyatini ta'minlab beruvchi elektr energiya xarajatlari hisoblanadi. Hisobga ko'ra, suv resurslarining nomutanosib taqsimlanishi va sug'oriladigon yerlarning murakkab relefga ega ekanligi natijasida sug'oriladigon yerlarning 60% ga yaqin qismiga 1687 ta nasos stansiya yordamida suv yetkazib berilib, ularning yillik elektr energiyasi iste'moli 8 mlrd kv.tsoatni tashkil etadi. 2.5 million gektar maydonni sug'orish uchun 2.4 trln.so'm byudjet mablag'lari sarflanmoqda. Bir gektar maydonga suvni nasoslar orqali yetkazib berish uchun byudjetdan o'rtacha 800 ming so'm xarajat qilinyapti. Egatlab sug'orish oqibatida yiliga qariyb 5-6 milliard metr kub yoki 20% suv dalada behuda sarflanmoqda. Bu muammoni hal qilish maqsadida energiya samarador texnologiyalarni joriy qilish va tarmoqda energiya sarfini kamaytirish bo'yicha bir qancha ishlar olib borilmoqda.

Xulosa qilib aytganda suvdan foydalanish koeffitsiyentini yanada oshirishda irrigatsiya tarmoqlaridagi yo'qotilgan suv miqdorini kamaytirish, buning uchun esa sug'oriladigon yerlarning meliorativ holatini yaxshilash, irrigatsiya – melioratsiya obyektlarini rekonstruksiya qilish va ta'mirlash – tiklash hamda suv tejoychi texnologiyalarni keng qo'llash zarur.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati :

1. [https:// review.uz](https://review.uz)
2. [https:// www.lex.uz](https://www.lex.uz)
3. [https:// dd.gov.uz](https://dd.gov.uz)

“ISSIQXONALARDA QULUPNAY YETISHTIRISHDAGI YUTUQ VA KAMCHILIKLAR” MAVZUSINI O’QITISHDA QO’LLANILADIGAN ZAMONAVIY TA’LIM METODI

Raxmonov Ikrom Abdulkarimovich

Ibragimova Aziza Zoyir qizi

Guliston davlat universiteti

Annotatsiya: Issiqxonalarda qulupnay yetishtirishning ahamiyati haqida umumiy ma’lumotlarga ega bo’lish jarayonida talabalarni o’qitishda zamonaviy ta’lim metodining ta’lim sifatiga ta’siri haqida ma’lumotlar keltirilgan.

Kalit so’zlar: Qulupnay, yutuqlar, ta’lim metodi, SWOT tahlili, kuchli tomon, zaif tomoni, og’zaki, afzallik, kamchilik.

Qulupnayni ochiq dalada yetishtirish bir qancha noqulaylik keltirib chiqaradi, ob-havo inijliklariga qarab, turli xil natijalar beradi. Ba’zi hollarda ob-havo noqulay bo’lganda 25% dan 40% gacha hosilni yo’qotish mumkin. Shu va shu kabi muammoli natijalarni bartaraf etish uchun qulupnaylarni issiqxonalarda o’stirish orqali yaxshi natijalarga erishish mumkin. Bu bilan hosilni to’laligicha yetishtirib olish mumkin, tomorqa egalari xursand bo’lishi bilan birga mo’maygina qo’shimcha daromadga ham ega bo’ladi. Issiqxonada qulupnay yetishtirish yaxshi biznes variantidir. Bu qulupnayga qishda va yozda talab katta. Agarda issiqxonada qulupnayni sanoat miqyosida yetishtirishni xohlamasangiz ham, oila a’zolaringizni xursand qilish uchun kichik issiqxonada tashkil qilishingiz mumkin. Ma’lumki qulupnani yetishtirishda mutaxassislar tomonidan maxsus e’tibor va ma’suliyat talab etiladi. Bugungi mavzu ham aynan shuning uchun ish rejaga kiritilgan.

1-bosqich: Tayyorgarlik. Mavzuning maqsadi: Issiqxonada qulupnay o’simligini o’stirishdagi yutuqlari, to’siqlar, imkoniyatlar, kamchiliklar, kuchli tomonlari muammoli holatlar va ularning yechimlarini o’rganishdan iborat.

2-bosqich: Kirish: bu qismda talabalar yuqoridagi mavzu bo‘yicha o‘zlari bilgan barcha ma’lumotlarni tengdoshlari bilan fikr almashishadi, avval ularga ma’lum bo‘lgan, bilishni xohlagan va bilib olgan ma’lumotlar tinglanadi va umumiy xulosaga kelinadi.

3-bosqich: Asosiy qism. Bu bosqichda zamonaviy ta’lim metodidan foydalangan holda o‘tkaziladi va “SWOT” tahlili texnologiyasi qo‘llaniladi. Bu metodda mavzu ta’lim beruvchi tomonidan o‘rtaga tashlanadi. Talabalar shu mavzu bo‘yicha o‘z fikrlarini bayon qiladi qilinayotgan rejaning kuchli tomoni, ojiz tomoni, imkoniyatlari va yuzaga kelishi mumkin bo‘lgan to‘siqlarni aytishadi va oxirida xulosa qilinadi. Har bir ishtirokchi berilgan ma’lumotlar bilan o‘zining shaxsiy munosabatini taqqoslaydi, farqlarini aniqlaydi va o‘z bilim darajasini tekshirib baholaydi.

Qulupnayni nafaqat issiq mavsumda, balki o‘n ikki oy ketma-ket yetishtirish uchun issiqxonadan foydalanishingiz mumkin. Buning imkoni bo‘lishi uchun o‘simliklar mos sharoitlar bilan ta'minlanishi lozim.

Qulupnay normal rivojlanishi va mo‘l-ko‘l mevalar berishi uchun kerak:

- ✓ Iliq havo;
- ✓ suv;
- ✓ to‘yimli tuproq;
- ✓ kuchli ko‘chatlar;
- ✓ changlanish.

Ushbu shartlarni ta'minlab, siz butun yil davomida issiqxonada qulupnay yetishtirishingiz mumkin.

Qulupnayni tomorqada yetishtirishdagi yutuqlar hamda kamchilik muammolar:

S	Kuchli tomoni	Issiqxonada optimal sharoit yaratib, qulupnaydan yiliga 5 marta hosil olish mumkin.
W	Ojiz tomoni	Yuqoridagi aytilgan 5 marta hosil olish yuqori natijakorlik natijasida tomorqa tuprog‘i juda tez kuchsizlanadi.
O	Imkoniyatlar	Yevropa tan olgan yuqori hosildorlik beruvchi qulupnay navlari: Korona, San-Andreas, Brayton, Qirolicha

		<p>Elizabetalarning keng tarqalishiga sabab ularning kasallikka bardoshliligi, tabiiy yorug‘likka talabi pastligi, ko‘chatlarning tashish va saqlashga chidamliligidir. Shu sababli issiqxonada qulupnay yetishtirishni niyat qilgan yosh bog‘bonlar ushbu navlardan bemalol foydalanishlari mumkin.</p>
T	To‘siqlar	<p>Ekish uchun maqbul nav tanlash. Tanlashda quyidagi belgilarga e‘tibor qaratish zarur: yirik va bir maromdagi tusga ega meva berishi; ko‘chatlarni yorug‘lik kuniga bog‘liqmasligi; o‘simlik to‘xtovsiz tuguncha va mevalar hosil qilishi; qulupnayning mazali ta‘m va hid ko‘rsatkichlari</p>

Bu metodning maqsadi: Mavjud amaliy tajribalar va nazariy bilimlarni o‘zaro fikr almashgan holda muhokama qilish, fikrlarni taqqoslash orqali muammolarni hal qilish yo‘llarini topishga, o‘zida bor bo‘lgan bilimlarni takrorlashga, mustahkamlashga, baholashga, mustaqil holatda to‘g‘ri tanqidiy fikrlashga, odatdagidan boshqacharoq tafakkur qilishga yordam beradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

- 1.“Qishloq xo‘jaligi fanlarini o‘qitishda ilg‘or xorijiy tajribalar ” moduli bo‘yicha O‘quv-uslubiy majmua. Toshkent 2017
- 2.Zuev V.I., Qodirxo‘jaev O.K., Adilov M.M, Akromov U.I. Sabzavotchilik va polizchilik. 2009 y. (darslik).
- 3.Mirzayev M.M., M.Q. Sobirov -Bog‘dorchilik., T., 1987

**“SHIRIN QALAMPIRNING BIOKIMYOVIY TARKIBI VA ULARNING
AHAMIYATI” MAVZUSINI O‘QITISHDA QO‘LLANILADIGAN
ZAMONAVIY TA‘LIM METODI**

Ibragimova Aziza Zoyir qizi

G‘oibova Sevara Ayup qizi

Guliston Davlat Universiteti

Annotatsiya: Shirin qalampirning biokimyoviy tarkibi, shirin qalampirning ahamiyati haqida umumiy ma‘lumotlarga ega bo‘lish jarayonida talabalarni o‘qitishda zamonaviy ta‘lim metodining ta‘lim sifatiga ta‘siri haqida ma‘lumotlar keltirilgan.

Kalit so‘zlar: Shirin qalampir, biokimyo, ta‘lim metodi, Davra suxbati, dehqonchilik, bosqich, og‘zaki, afzallik, kamchilik.

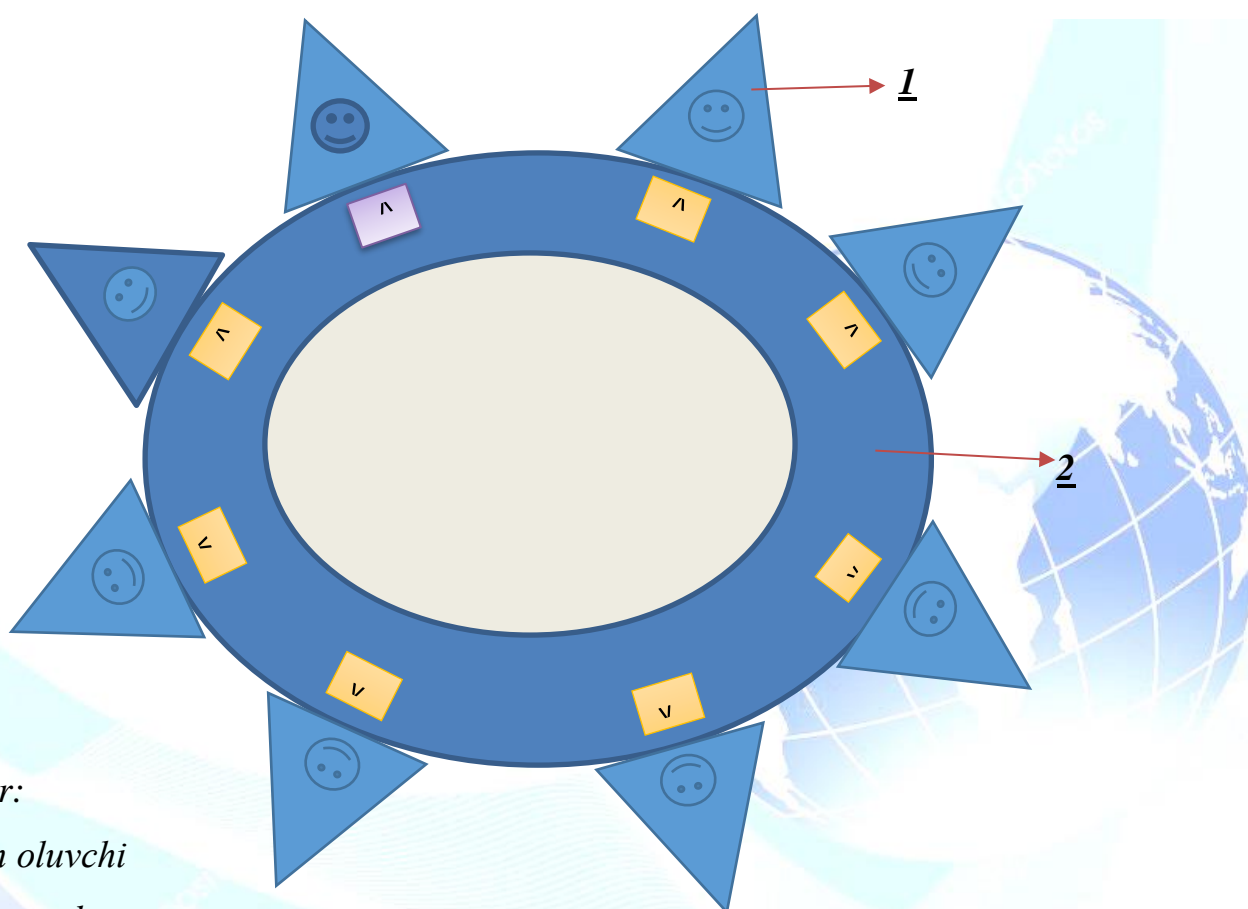
Hozirgi kunda ta‘lim jarayonida talabalarning o‘zlashtirish darajasini oshirish uchun zamonaviy ta‘lim metodlaridan foydalanish muhim ahamiyat kasb etadi. Ayniqsa, qishloq xo‘jaligi sohasiga oid fanlarda bu usul yaxshi natija beradi. Ma‘lumki, ituzumdoshlar oilasiga mansub shirin qalampir oziq-ovqatda, kosmetologiyada, konserva sanoatida ishlatiladigan muhim qishloq xo‘jaligi ekini hisoblanadi. Shu sababli bugungi mavzuda shu ekinning biokimyoviy tarkibi va ahamiyat haqida so‘z yuritiladi.

1-bosqich: Tayyorgalik. Mavzuning maqsadi: Shirin qalampirning foydali xossalari, tarkibidagi vitaminlar, inson organizmiga ta‘siri, kosmetologiyada ishlatiladigan xususiyatlarini o‘rganish.

2-boshqich: Kirish. Yuqoridagi mavzu yuzasida talabalarning har birida bor bo‘lgan ma‘lumotlar, ko‘nikmalar tinglanadi va umumiyashtirib ma‘lumotlar beradi (ta‘lim beruvchi). Bu jarayonda har bir talaba ishtirok etishi muhim ahamiyatga ega.

3-bosqich: Asosiy qismi. Mavzu o‘tishda “Davra suxbati ” metodi qo‘llaniladi. Bu metod- aylana stol atrofida berilgan masala bo‘yicha ta‘lim oluvchi tomonidan o‘z fikrini bildirish orqali olib boriladigan o‘qitish metodi.

“Davra suxbati” metodi qo‘llanilganda stol-stullar aylana shaklda joylashtirish kerak. Bu har bir ta‘lim oluvchining bir-biri bilan “ko‘z aloqasi” ni o‘rnatib turishga yordam beradi. Davra suxbatining og‘zaki shaklidan foydalaniladi. Og‘zaki davra suxbatida ta‘lim beruvchi mavzuni boshlab beradi, kovertlarni tarqatadi va ta‘lim oluvchilardan ushbu savol bo‘yicha o‘z fikr mulohazalarini bildirishini so‘raydi va aylana bo‘ylab har bir ta‘lim oluvchi o‘z fikr mulohazalarini og‘zaki bayon etadi. So‘zlayotgan ta‘lim oluvchini barcha diqqat bilan tinglaydi. Agar muhokama qilish lozim bo‘lsa, barcha fikr mulohazalar tinglanib bo‘lingandan so‘ng muhokama qilinadi. Bu esa ta‘lim oluvchilarning mustaqil fikrlashiga va nutq madaniyatini rivojlanishiga yordam beradi.

Belgilar:

1.ta‘lim oluvchi

2.aylana stol

DAVRA STOLINING TUZILMASI

Bu metod orqali ta'lim oluvchilar berilgan mavzu bo'yicha o'zlarining qisqa va aniq ifoda eta oladi. Bundan tashqari ushbu metod orqali ta'lim oluvchilarni muayyan mavzu bo'yicha baholash imkoniyati yaratiladi. Bunda ta'lim oluvchilar o'zlar bergan savollariga guruhdagi boshqa ta'lim oluvchilar bergan javoblarini baholashlari va ta'lim beruvchi ham ta'lim oluvchilarni obyektiv baholashi mumkin.

“Og‘zaki davra suhbatlari” metodining afzalliklari:

- o‘tilgan materialning yaxshi esda qolishiga yordam beradi;
- barcha ta'lim oluvchilar ishtirok etadi;
- har bir ta'lim oluvchi o'zining baholanishi ma'suliyatini his qiladi;
- o'z fikrini erkin ifoda etish uchun imkoniyat yaratiladi;
- vaqt kam sarflanadi.

“Og‘zaki davra suhbatlari” metodining kamchiliklari:

- og‘zaki javob berilishi sababli shovqin paydo bo‘lishi;
- ta'lim beruvchining o'zi ham rivojlangan fikrlash qobiliyatiga ega bo‘lishi talab etiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

- 1.“Qishloq xo‘jaligi fanlarini o‘qitishda ilg‘or xorijiy tajribalar ” moduli bo‘yicha O‘quv-uslubiy majmua. Toshkent 2017
- 2.Zuev V.I., Qodirxo‘jaev O.K., Adilov M.M, Akromov U.I. Sabzavotchilik va polizchilik. 2009 y. (darslik).

SHARQ UYG`ONISH DAVRI MADANIYATINING VUJUDGA KELISHI VA UNING MAZMUN-MOHIYATI

Nematov Bobir Xidoyatovich

Buxoro Davlat Universiteti, Tarix va madaniy meros fakulteti,

Tarix (yo`nalishlar va faoliyat turlari bo`yicha) yo`nalishi 1-kurs magistranti

Annotatsiya: Maqolada Sharq uyg`onish davri madaniyatining vujudga kelishi, mazkur davrning o`ziga xos xususiyatlari hamda uning mohiyati xususida fikr yuritilgan. Sharq uyg`onish davrining mazmuni yoritib berilgan.

**Kalit so`zlar:** Uyg`onish davri, “Sharq uyg`onishi”, Renessans “Musulmon Renessansi”, Arab xalifaligi, Islom madaniyati, Abbosiylar davri, Xorun ar-Rashid “Bayt ul-hikma”, Ma`muniylar davri, “Dorul hikma va maorif”

Tarixdan ma`lumki, dunyo tamadduni tarixida IX-XII asrlar o`ziga xos o`ringa ega davr ekanligi bilan ajralib turadi. Bu davrning o`ziga xos o`ringa ega ekanligi shundaki, IX-XII asrlar mobaynida Sharq dunyosida ilm-fanning ko`plab sohalarida rivojlanish ro`y berdi. Bu rivojlanish ilm-fanning ayniqsa matematika, fizika, astronomiya, tibbiyot, kimyo, geografiya, falsafa, mantiq va adabiyot singari sohalarida kuzatildi.

IX-XII asrlarda yuz bergan ilm-fanning yuksalishi g`arbda “Musulmon Renessansi” yoki “Sharq uyg`onishi” nomi bilan atab kelinmoqda. Asosida islom dini muhim rol o`ynagan Sharq uyg`onishi juda katta hududlarda sodir bo`lgan jarayondir. Bu davr madaniyati, ma`naviy hayotida juda katta ijobiy o`zgarishlar ro`y berib butun musulmon Sharqi tarixida o`chmas iz qoldirdi.

Sharq dunyosidan jahon ilm-faniga beqiyos hissa qo`shgan ko`plab qomusiy olimlar hamda allomalar yetishib chiqdi. Bu qomusiy allomalar sirasiga Jobir ibn Hayyon (taxm. 721-813), Muhammad Muso al-Xorazmiy (783-850), Ahmad al-Farg`oniy

(797-865), Abu Yusuf al-Kindiy (801-873), Sobit ibn Qurra (835-902), Abu Bakr ar-Roziy (865-925), Abu Nasr Forobiy (873-950), Abul Hasan ibn Haysam (965-1039), Xalaf Zahroviiy (963-1013), Abu Rayhon Beruniy (973-1048), Abu Ali ibn Sino (980-1037) va Ibn Rushd (1126-1198) hamda boshqa ko'plab allomalarni kiritishimiz mumkin.

Islom dini keng yoyilgan Pireney yarim orolidan to G'arbiy Xitoygacha bo'lgan yerlarni o'z ichiga olgan xalifalik sarhadlarida ilm-fan misli ko'rilmagan darajada taraqqiy etdi. Uning umuminsoniyat tarixi uchun ahamiyati beqiyos va uni hech qanday jarayon bilan tenglashtirib bo'lmaydi. Hozirgi zamonaviy fanlarning poydevori ham aynan o'sha vaqtlarda yaratilgan.

Sharq madaniy taraqqiyotida, ayniqsa musulmon Sharqida VII asrning ikkinchi yarmidayoq fanlarning ko'pgina sohalari bo'yicha yangi fikrlar, g'oyalar va qarashlar ilgari surilgan. Arab xalifaligida Umaviylar sulolasi davridayoq ilmiy izlanishlar amalga oshirila boshlanadi. VIII asrda boshlangan tarjimonlik ishi endilikda, ayniqsa, avj oladi. Xalifalikda xizmat qilib grek, suryoniy, forsiy va hind tillaridagi asarlarni arab tiliga o'g'irgan tarjimonlar orasida ayniqsa, Hunayn ibn Is'hoq, Sobit ibn Kurra, Yahyo ibn Adi, Is'hoq ad-Dimishqiy, Masarjувayxlar oilasi, Naubaxt, Ibn Muqaffa, ibn Manka, ibn Vahshiyalar alohida ajralib turadilar.

Tarixdan ma'lumki, 749-yilda Abul Abbos Saffoh (749-754) xalifa Marvon II ni taxtdan ag'dargach, xalifalikni boshqarish Abbosiylar sulolasi qo'liga o'tadi. Abbosiylarning hokimiyat tepasiga kelishi bilan madaniy hayotda ham bir qancha o'zgarishlar ro'y berdi.

Xalifalikda ilm-fan va madaniyat rivojining eng yuqori cho'qqisi ham aynan Abbosiylar davriga to'g'ri keladi. Davlat tuzumi va idorasi, urf-odatlar, madaniyat, me'morchilik kabi sohalarda xalifalikning sharqiy viloyatlari, Eron va Movarounnahrda yetishib chiqqan arboblarga suyanilgan.

762-yilda xalifalik poytaxti Damashq shahridan Bag'dod shahriga ko'chiriladi. Bag'dod esa tez orada davlatning ilmiy markaziga aylanadi. Abbosiy xalifalar al-Mansur (754—775), Xorun ar-Rashid (786—809) va al-Ma'mun (813—833) ilm-

fan, ayniqsa, falsafa, matematika, astronomiyaning rivojiga xayrixohlik bildirib, uning rivojiga homiylik qiladilar. Xorun ar-Rashid davrida Bag'dodda ko'plab kutubxonalar tashkil etiladi. Ularning eng yirigi xalifa kutubxonasi edi. Kutubxonalarga xalifalikning turli mintaqalaridan ilmiy ahamiyatga ega qo'lyozma kitoblar keltiriladi, ularni ko'plab tarjimonlar, olimlar arab tiliga o'giradilar.

Xalifa al-Ma'mun Marvdagi olimlar guruhini (al-maroviza) Bag'dodga taklif qiladi. Keyinchalik "Bayt-ul-hikma" degan nom bilan atalgan ilmiy muassasa tashkil etadi. Mazkur ilmiy muassasada ijod etgan olimlarning ko'pchiligi tabobat, falsafa, falakiyot, matematika kabi fanlarga oid risolalar grek, suryoniy, sanskrit, pahlaviy va xorazm tillaridan arab tiliga tarjima qiladilar, buning natijasida o'sha davrgacha yashagan xalqlar tomonidan yaratilgan ma'naviy boyliklarni o'zlashtirish hamda ularni yanada rivojlantirish osonlashadi.

"Bayt-ul hikma" arab, eron, suryoniy, yunon, yahudiy millatlariga mansub boshqa olimlar, xattotlar va tarjimonlar hisobiga kengaytiriladi. Bu yerda yunon fani yutuqlarini o'zlashtirishdan tashqari, hind-sanskrit madaniyati ham qiziqib o'rganiladi. Hind madaniyatining xalifalikda tarqalishida ajdodlari Balxdagi buddistlar monastrining rahbarlari bo'lgan, xalifa Xorun ar-Rashidning vaziri Barmakiyning xizmati katta edi. Tabobat, falakiyot, matematikaga oid risolalar, "Kalila va Dimna" arab tiliga tarjima qilinadi, astronomiyaga oid "Sindhind" ilmiy asariga sharhlar yoziladi. Bu tarjimachilik harakati bir avlodning boshqa e'tiqoddagi avlod to'plagan ilmiy me'rosni keyingi avlodga yetkazib berish vazifasini o'tab bergan.

London qirollik kolleji professori Peter Adamsonning e'tiroficha: "Tarjimachilik harakati keng ko'lamlı loyiha bo'lib, ushbu harakat qadimiy yunon hamjamiyatiga oid vakillarning deyarli barchasi- matematiklar, astronomlar, musiqachilar va faylasuflarning asarlarini to'liq qamrab olgan edi. IX asrda Yevropada Arastu, Galen yoki Yevklidning asarlarini o'qish imkoni yo'q edi. U paytda ilm va falsafa arab dunyosida, xususan Bag'dodda taraqqiy topdi."

Yuqorida keltirilgan fikrlarga asoslanib shuni aytish mumkinki, Bag`dodda sharqning yirik olimlari tomonidan olib borilgan keng ko`lamli tarjimonlik harakatlari natijasida antik davr ijodkorlarining ilmiy asarlari arab tiliga o`girilgan. Antik yunon faylasufi hisoblangan Aristotel, tibbiy bilimlar sohibi – Galen hamda yunon matematiklaridan biri bo`lgan Yevklidning asarlari o`zlashtirilib, yangi bosqichga olib chiqiladi.

Xalifa Xorun ar- Rashid saroyida kimyogar sifatida xizmat qilgan Jobir ibn Hayyon Kufa shahrida ilk kimyo laboratoriyasini tashkil etadi va uni amaliy tajribalar uchun zarur asboblardan biri metallarning simob va oltingugurtdan paydo bo`lish nazariyasini ilgari surganligida edi.

Xalifa Al-Ma`mun davrida ijod qilgan allomalardan bo`lgan Abu Yusuf Yoqub ibn Is`hoq al-Kindiyning (801-873) borliq va undagi fizik hodisalarning nisbiyligi g`oyasini ilgari surgan. Geometriyaning asoschisi sifatida yettita asar yozgan. Optika sohasida birinchilardan bo`lib “Ilm ul-manozir” nomli asar yozgan. Uning 11 ta asari zamonaviy arifmetika uchun asos bo`lgan. Psixo-fiziologiya fanining ilmiy asoslarini ishlab chiqqan. Qolaversa olimning ma`dashunoslik va geologiyaga oid asarlari ham bo`lgan.

“Bayt ul-hikma”da ijod qilgan olimlardan biri bo`lgan Muhammad ibn Muso al-Xorazmiyning “Al-kitob al-muxtasar fi hisob al-jabr val-muqobala” nomli risolasi orqali hisob ilmida “Algebra” deb ataladigan fanga asos soldi. Al-Xorazmiyning qalamiga mansub “Zij” deb nomlangan asari esa nafaqat Sharqda balki Yevropada ham astronomiya fanining rivojlanishiga bevosita turtki bo`lgan.

“Bayt ul-hikma”da Xorazmiy singari faoliyat olib borgan olimlardan biri hisoblanadigan Ahmad al-Farg`oniy yerning dumaloq shaklda ekanligini kashf qilgan quyosh tutilishini birinchi marta oldindan hisoblab chiqib aytgan, yulduzlar orasidagi masofani va ularning hajmini aniqlagan hamda ularni o`zi tuzgan jadvalda tasvirlagan. Uning astronomiya sohasiga oid “Samoviy harakatlar va umumiy ilmi nujum” kitobi g`arb universitetlarida astronomiya fanidan asosiy darslik sifatida o`qitiladi.

Sharq allomalari orasida o`zining o`rniga ega bo`lgan Abul Hasan ibn Haysam (960-1039) matematika, fizika, tibbiyot, astronomiyaga va falsaga oid 200 dan ortiq asarlar yozib qoldirgan. O`zining “Kitab ul manozir” nomli asarida ko`rish ko`rilayotgan narsadan ko`z yo`nalishi bo`ylab tarqalgan yorug`lik sababli vujudga kelishini bayon qilgan. Vaholanki, unga qadar Ptolomeyning ko`rish ko`zdan narsa tomon yo`nalgan yorug`lik sbab vujudga kelishi fanda ustuvor bo`lgan. Shuningdek yorug`lik aksi ko`rinishi, yorug`lik egilishini birinchi bo`lib kashf qilgan. Suvda, oynada va havoda yorug`lik sinishini izohlab bergan.

Sharq uyg`onish davri madaniyatida muhim o`rin tutadigan “Bayt ul-hikma” dan birmuncha vaqt o`tib, 1004-yildan boshlab Gurganjda “Dorul hikma va maorif” (ba`zi bir manbalarda «Majlisi ulamo») nomini olgan ilmiy muassasa ham tashkil etilgan. Ma`muniylar sulolasiga mansub xorazmshohlar davlatida tashkil etilgan “Dorul hikma va maorif”da ham Bag`doddagi «Bayt ul-hikma» akademiyasi faoliyatiga o`xshab ilmning barcha sohalarida tadqiqot va izlanishlar olib borilgan. Ilmiy muassasada juda ko`p manbalar to`plangan, tarjimonlik ishlari bajarilgan, hind, yunon, arab olimlari tomonidan qoldirilgan boy ilmiy me`ros o`rganilgan.

“Dorul hikma va maorif” olimlari Yunoniston, Yaqin va O`rta Sharq, Hindiston ilm-fan yutuqlarini ijodiy, tanqidiy o`rganib, uni yanada yuksak bosqichga ko`targanlar. Ularning ilmiy faoliyati, asarlari tufayli qadimgi Xorazm badiiy san`ati, adabiyoti, astronomiyasi, matematikasi, sug`orish madaniyati yutuqlari jahon tamadduni xazinasiga kirgan va butun insoniyat manfaatlariga xizmat qila boshlagan. Masalan, Abu Nasr ibn Iroq, astronomiyaga doir ilmiy asarlari tufayli «Batlamiyusi soniy» («Ikkinchi Ptolemey») degan faxriy nom olgan. Abulxayr ibn Hammor mantiq, falsafadan tashqari tabobatda ham juda mashhur bo`lgani uchun «Buqroti soniy» («Ikkinchi Gippokrat») laqabiga sazovor bo`lgan.

“Dorul hikma va maorif” da faoliyat olib borgan, buyuk qomusiy olim hisoblangan Abu Rayhon Beruniy (973-1048) o`z davri ilm-fanining turli sohalariga oid 160 dan ortiq tarjimalari, turli hajmdagi asarlari, yozishmalari qolgan. Ilm-fanning astronomiya, astrologiya, matematika, geodeziya, geologiya, mineralogiya,

geografiya, arifmetika, tibbiyot, farmakologiya, tarix, filologiya masalalariga oid qator risolalar yaratgan. Beruniy harakat trayektoriyasi va osmon yoritgichlari shaklining ellipsoid ekanligi haqida birinchi bo‘lib fikr yuritgan olimlardan bo‘lib, joylarning geografik uzoqligini, kengligini aniqlash yo‘llarini tanlab olishda novator hisoblanadi. U trigonometriyani, geometriyani keng qo‘llash orqali o‘zidan oddingi astronomlarga nisbatan ancha aniq natijalarga erishdi. Buyuk qomusiy olim Yer yuzasining har bir qismi o‘zining uzoq tarixiy taraqqiyotiga ega ekanligini qayd etadi. Osmon jismlarini geometrik tushuntirish asosida Beruniy Yerni koinotning markazi deb biluvchi geotsentrik va Quyoshni koinot markazi deb o‘rgatuvchi geliotsentrik tizim teng kuchga ega degan xulosaga keladi.

Uyg‘onish davri madaniyatining buyuk namoyondalari o‘z ijod, izlanishlarida bevosita qadimgi madaniyat merosga tayandilar. Uyg‘onish davri namoyondalari qarashlari insonning cheksiz imkoniyatlariga, uning irodasiga, aql-idrokiga ishonib qarashi bilan ajralib turadi. Qadimgi boy madaniy qadriyatlarga ega xalqlar madaniyati asosida islomga moslashtirib mujassamlashtirilgan madaniyat edi.

Xulosa o‘rnida shuni aytish mumkinki, Sharq Uyg‘onish davri madaniyati dunyoga yetkazib bergan mutafakkirlar tomonidan qilingan ishlar va ularning ilm-ma‘rifat sohasida qilgan kashfiyotlari butun jahon olimlari e‘tirofiga sazovor bo‘lib kelmoqda. Ushbu davrlarda sharqning ilm-ma‘rifat markazlari hisoblanadigan ilmiy muassasalar- Bag‘dodda barpo etilgan “Bayt ul- hikma” va Gurganjda tashkil etilgan “Dorul hikma va maorif”ning o‘rni beqiyosdir. O‘rta asr sharq xalqlari fani va madaniyati tarixida har ikkala yirik ilmiy muassasa ham alohida ahamiyatga ega bo‘lgan desak mubolag‘a bo‘lmaydi.

IX-XII asrlarda Sharqda madaniyat yuksalishi parvoz bosqichga chiqqanligi to‘g‘risida gap borar ekan, jahonni hayratga solgan buyuk mutafakkirlarni yetishtirib berganligi, ilm-ma‘rifat hamda ulkan kashfiyotlar beshigi bo‘lganligining o‘zi ham Sharq uyg‘onish davrining mazmun-mohiyatini tashkil etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro`yxati:

1. Sulaymonova F. Sharq va G'arb. -T.: “O'zbekiston”, 1997.
2. Abduhalimov B. Bayt al-Hikma va Markaziy Osiyo olimlarining Bag'doddagi ilmiy faoliyati. -T.: “O'zbekiston”, 2010..
3. Hoji Ismatulloh Abdulloh. Markaziy Osiyoda Islom madaniyati. -T.: “Sharq” , 2005.
4. Shayx Muhammad Sodiq Muhammad Yusuf. Olam va odam, din va ilm.- T.: “Hilol-Nashr”, 2021
5. Rog`ib Sarjoniy. Islom va olam. -T.: “Azon kitoblari”, 2021.

BUXORO AMIRLIGIDA CHETGA CHIQISH UCHUN BERILGAN MA`LUMOTNOMALAR (PASSPORT) XUSUSIDA

Xalikova Nargiza Erkinovna

Buxoro davlat muzey-qo'riqxonasi katta ilmiy xodimi

xalikovanargiza7@gmail.ru

Annotatsiya: Maqolada Buxoro amirligida chet davlatlarga chiqish uchun berilgan pasportlar haqida ma`lumot berilgan. Muallif ma`lumotnomalarning kim tomonidan, qanday shaxslarga va qancha muddatga berilgani masalasini yoritib berishga harakat qilgan.

Kalit so`zlar: Buxoro amirligi, hujjatlar fondi, passport, bilet, qushbegi.

Аннотация: В статье представлена информация о паспортах, выдаваемых в Бухарском эмирате для выезда за границу. В статье автор пытался выяснить, кем выдавались паспорта, кому выдавали и на какой срок.

Ключевые слова: Бухарский эмират, документальный фонд, паспорт, билет, кушбеги.

Abstract: The article provides information on passports issued in the Bukhara Emirate for traveling abroad. In the article, the author tried to find out who issued the passports, to whom and for how long.

Keywords: Emirate of Bukhara, documentary fund, passport, ticket, kushbegi.

Tarixdan ma`lumki, Buxoro amirligi O`rta Osiyo xonliklari, Xitoy, jumladan Sharqiy Turkiston, Hindiston, Eron, Turkiya, Rossiya va boshqa mamlakatlar bilan savdo-iqtisodiy aloqalari o`rnatgan. Buxoro amirligi ayniqsa, Xitoy, jumladan, Koshg`ar bilan yaqin savdo munosabatlariga kirishgan. Buxoro Koshg`ar bilan

to'g'ridan-to'g'ri savdo qilishdan tashqari Xitoyning O'rta Osiyo xonliklari, Hindiston, Eron va Rossiya bilan savdo aloqalarida vositachi rolini ham bajargan. Buxoro karvonsaroylarida Hindiston, Tibet, Qoshg'ar, Qo'qon va Xiva xonliklari, Afg'oniston, Rossiyadan olib kelingan mollar to'plangan. Shu o'rinda bir savol tug'iladi Buxoro amirligi fuqarolariga Rossiya va amirlikdan chet davlatlarga chiqish uchun biror hujjat berilganmi? Agarda biror hujjat berilgan bo'lsa qancha muddatga berilgan va kimlar tomonidan berilgan degan savollar tug'ilishi tabiiy. Ushbu savollarga javobni Buxoro davlat muzey-qo'riqxonasi "Hujjatlar fondi"da saqlanayotgan birqancha fond hujjatlari yordamida topishga harakat qildik. Muzey-qo'riqxonada 10914/11, 10915/11, 13732/11, 32024/11, 19326/11... inventar raqamlari ostida saqlanayotgan hujjatlarga e'tibor qaratsak, ular Buxoro amirligi tomonidan chetga chiqish uchun berilgan passport, biletlar va shu kabi yozma to'ldirilgan chipta namunalarini tashkil etadi.

10915/11² inventar raqami ostidagi hujjatlar passport, biletlardan iborat bo'lib, ular 1302-1327 h.y/1889-1906 yillarda amirlik hukumati tomonidan ma'lum bir shaxslarga Rossiya va chet davlatlarga chiqish uchun berilgan. Ushbu hujjatlar 1972-yilda Muzeyning inventar kitobiga kiritilgan. 10915/11 inventar raqami ostida qayd qilingan hujjatlarning umumiy soni 14 dona. «Билетъ» nomli ushbu hujjatlarda chet davlatga chiqayotgan shaxsning umumiy ko'rinishi, yashash manzili va nima maqsadda boshqa davlatga chiqayotgani sababi ko'rsatilgan bo'limlari mavjud bo'lib, hujjat berilayotgan shaxs (agarda u savodsiz bo'lsa hujjat berayotgan tomon) ushbu bo'limlarni to'ldirishi kerak bo'lgan. Mazkur Hujjatlar ko'rinishi va tuzilishi jihatidan birbiridan farq qiladi. Bu kabi hujjatlarning bir tomoni eski rus yozuvida boshqa tomoni forsiyda yozilgan. Ayrim hujjatlar esa (asosan "passport" nomli hujjatlar) to'lig'icha eski rus yozuvida yozilib hujjatning orqa tomonida forsiyda qisqa qilib, hujjat egasining ism sharifi va hujjat berilgan sanalar mazmunidagi yozuvlar uchraydi.

---

² Buxoro davlat muzey-qo'riqxonasi kirim kitobi №7

Amirlik hukumati tomonidan berilgan passport yoki ruhsatnomalarning amal qilish muddati ham boʻlgan va tabiiyki muddati oʻtgan passport, biletlar oʻz ahamiyatini yoʻqotgan. Odatda ruhsatnomalarning muddati olti oy yoki bir yil boʻlgan. Asosan bunday ruhsatnomalarga savdogarlarning yoki haj ziyoratiga ketmoqchi boʻlgan shaxslarning ehtiyoji boʻlgan. Amirlik fuqarolariga ruhsatnomalar berilishida amirlik qushbegisi asosiy rol oʻynagan. Aynan unga chetga chiqish uchun bilet yoki passport soʻrab murojaat qilishgan va chetga chiqish passportlarida rus siyosiy agenti (полит. агент) imzosi bilan birga qushbegining muhri ham boʻlishi kerak boʻlgan.

10914/11³ inventar raqamli hujjat mazmuni amaldorlarning chetga chiqish uchun ruhsatnoma yoki passport soʻrab qushbegi nomiga yozgan murojaatnomasidan iborat. Ushbu hujjat 1322 h.y/1908 yilda yozilgan.

Hujjatlarda ruhsatnoma egasining ism sharifi keltirilib, passport, biletlar uchun toʻlov ham boʻlgan. 1983-yilda muzeyda roʻyxatga olingan quyidagi 19326/11⁴ raqamli hujjat mazmuniga koʻra 1913-yil 20-avgustda Buxoro fuqarosi Mullo Fazliddin Xusenovga Rossiya va chetga chiqish uchun berilgan ruhsatnomadir. Ruhsatnoma bir yil muddatga berilgan. Hujjatning pastki qismida “Buxoro hukumati foydasiga 90 tiyin olindi”- degan yozuvga koʻra ushbu ruhsatnomalar shunchaki berilmasdan maʼlum bir toʻlov evaziga berilganini koʻrishimiz mumkin. “Passport” nomli hujjatlar esa asosan bepul berilgan. Bunga 13732/11⁵ inventar raqamli hujjat misol boʻla oladi. Ushbu hujjatning markaziy qismiga “Passport” yozuvi yozilgan boʻlib, undan keyin hujjat egasining ism sharifi yozilgan. Uning pastki qismida esa hujjat egasining toʻldirilishi kerak boʻlgan birqancha boʻlimlari mavjud: 1. eʼtiqodi; 2.tugʻilgan yili yoki yoshi; 3. kasbi; 4. oilaviy ahvoli (uylangan yoki uylanmaganligi); 5. harbiy majburiyatni oʻtashga munosabati va passport egasining imzosi. Undan tashqari, boʻyi, sochining rangi va muhim belgilari ham keltirib oʻtilgan boʻlib ushbu band hujjat berilayotgan shaxs savodsiz boʻlgan taqdirda toʻldirilgan.

³ Buxoro davlat muzey-qoʻriqxonasi kirim kitobi №7.Hujjatlar fondi.

⁴ Buxoro davlat muzey-qoʻriqxonasi kirim kitobi №30.Hujjatlar fondi.

⁵ Buxoro davlat muzey-qoʻriqxonasi kirim kitobi №28.Hujjatlar fondi.

Adabiyotlar ro`yxati.

1. Buxoro davlat muzey-qo`riqxonasi kirim kitobi №7.Hujjatlar fondi.
2. Buxoro davlat muzey-qo`riqxonasi kirim kitobi №30.Hujjatlar fondi.
3. Buxoro davlat muzey-qo`riqxonasi kirim kitobi №28.Hujjatlar fondi.
4. *Фаррух Темиров, Наргиза Халикова.* “Бухоро амирлигида ташқи сиёсат ва дипломатиянинг ривожланиши тарихидан.” *Scientific progress* 2.1 (2021): (pp. 1276-1282).
5. *Халикова Н. Э.* “Старые русские издания в фондах Бухарского музея важный источник для изучения истории Бухарского ханства.” *Молодой ученый.* (2020): 105-107.
6. *Халикова Н. Э.* “Отражение политических отношений Бухарского ханства с Российской империей в русских изданиях фонда Бухарского музея.” *Культура и взаимодействие народов в музейных, научных и образовательных процессах – важнейшие факторы стабильного развития стран Евразии: сб. науч.* (2020): 238-244.

THE NATION OF PHRASEOLOGY AND ITS CATEGORICAL SIGNS

Hasanova Gulbahor Davlatjon qizi

O`bekiston Davlat Jahon tillari Universiteti magistratura talabasi

Abstract. This proposal will describe the conception of Phraseology and address its impact on General Linguistics. Working from literature and interviews, we will describe the problems of Phraseological units. We will assess, how to translate phraseological collocations in a proportional way.

Key words: phraseological expressions, idioms, collocations, stylistic nuances, cultural aspects.

Introduction. In linguistics, phraseology is the study of set or fixed expressions, such as idioms, phrasal verbs and other types of multi – word lexical units, in which the component parts of expressions take on a meaning more specific that, or otherwise not predictable from, the sum of their meanings when used independently. Difficulties in translation of phraseological units start with their recognition in the text. Practically in any language there are several types of phraseological units: The first, fixed in the dictionary and known by everybody. The second, out – of use, but fixed in the dictionary. The third, known only by certain social groups.

In any case, the first and main condition is to be able to recognize phraseological units in the text. The second condition in the process of recognition of phraseological units consist in the skill of analyses their language functions. The third condition, an interpreter could face a problem of national – cultural difference between similar phraseological units in both different languages. This research project will provide overview of phraseological units and their translation.

Literary review. The roots of many phraseological units go back to professional communication. The main source of phraseological combinations is the change of their meanings of interconnected words. Many English phraseologies are

derived from works of art and various literary sources. For example, V. M. Makienko ‘Phraseology of the learned and of the learner’ (2017) the author proves phraseologies’ relevance to the literary sources. ‘The role of Phraseological units in nowadays English Periodicals’ D. I. Abdukadirova. The author counted that, the main stages of the translation process.

Results and discussions. The first stage of this study consists in the skill of analyses their language functions. For example, the conflict between extended sense and direct meaning is used by the author for description of esthetic, emotional and other associations, but also for creation of humoristic effect. Moreover, phraseological units could be fixed by any layer of society. And they have different stylistic nuances: these could be the grand style, neutral style and low style or slang expressions. For example, the phraseological expression *when Queen Ann was alive*, in which the sense could be explained as “в незапамятные времена” or to save the direct meaning “при дворе королевы Анны”. This phraseological expression cannot be translated into Russian as “при царе Горохе”, because this time is not connected with the signs of the reference text such as: ladies, intrigues, balls. It would be correct to translate it as “при дворе короля Артура” or any royal name which is well-known to Russian readers or to translate more general “как в средневековье”. Secondly, interpreters and translators sometimes confuse the parts of phraseological units, so we need to be more attentive to them. Take for instance, in the English language there are two closely similar phraseological expressions, these are *every tree is known by its fruits* and *as the tree, so the fruit* in translation they get different forms: “узнается дерево по его плодам” (the person is recognized with his deals) and “яблоко от яблони не далеко падает” (as bad signs are sent hereditably). We should also point out the famous case of wrong translation, which was connected with the translation of the Russian phraseological expression *кузькина мать*. It happened in 1960 when N. S. Khurshev addressed to American people, his interpreter translated the Russian expression literary “Kuzma’s mother”. The Americans were shocked. They did not understand how it is connected with the mother of Kuzma and

who “this Kuzma” was. The correct translation of this expression is *to make it hot for somebody*. Thirdly, the most productive way is the skill of selection of contradict units in text, as a rule, exactly the forthcoming of such units indicates an extended sense. For example, by that time he had reached the condition to see *pink elephants*. If we translate this phrase literally, i.e. “розовые слоны” it forms us an unmeaning context. From these facts, we may conclude that if we see the expression, which is logically contradicts the context, we can put down it like a probable phraseological unit. There are a lot of complications in translation of phraseological units and the rules of the best idiom translation, which we would show below.

Conclusion. In conclusion, we can say if we want to avoid curious moments in translation, we need to pay our attention to phraseological expressions. There is no doubt we have one main thing, we can explain the sense of phraseological expressions if their meaning is unknown for us. Sometimes, interpreters and translators could implant the phraseological units with cultural aspect in target language.

References:

1. Жуков В. П. “Семантика фразеологических оборотов” М. 1990
2. Кунин А. В. “Английская фразеология” 1970
3. Butayev Sh. “English – Uzbek Dictionary” Т. – 2006
4. V. M. Мокиенко “Phraseology of the learned and of the learner” (2017)
5. “The role of Phraseological units in nowadays English Periodicals” D. I. Abdukadirova

VIRTUAL LABORATORIYA OLIY TA'LIM MUASSASALARI TALABALARINING TA'LIM SIFATINI YAXSHILASH VOSITASI SIFATIDA

Ibragimova Mohigul Komiljon qizi

Termiz davlat universiteti o'qituvchisi

Annotatsiya: Bugungi kunda axborot texnologiyasini shartli ravishda "saqlovchi, ratsionallashtiruvchi, yaratuvchi" turlarga ajratish mumkin. Virtual laboratoriya esa, ushbu turlarning yaratuvchi qismiga kiradi. Virtual laboratoriyalar, o'zaro munosabatlar, interaktivlik, talabalarning bilim va ijodiy faoliyatini shakllantirishga hissa qo'shadi.

Kalit so'zlar: axborot texnologiyalari, virtual laboratoriya, virtual haqiqat, sun'iy intellekt, kommunikatsion texnologiyalar.

Hozirgi kunda zamonaviy o'quv jarayoni faol o'quv uslublarini ta'minlaydigan interaktiv, multimediya resurslaridan foydalanganda yanada samaraliroq bo'ladi. Eng yaxshi usulda ta'lim resurslari va virtual haqiqat tizimlari ushbu talablarga javob beradi. Bunday elektron resurslarning misollari - bu haqiqiy dunyodagi haqiqiy ob'ektlarning xatti-harakatlarini taqlid qiladigan virtual laboratoriyalar mavjud o'quv muhiti Talabalarga kimyo, fizika, matematika, informatika, biologiya kabi ilmiy va tabiiy fanlar bo'yicha yangi bilim va ko'nikmalarni o'zlashtirishga yordam beradi. Ta'limni axborotlashtirishda, bo'lajak kadrlarning axborot va kommunikasion texnologiyalarni o'zlashtirishlari bilan bir qatorda, aniq fan sohasida kadrlar tayyorlashni axborot va kommunikasion texnologiyalarni kommunikasion texnologiyalari vositalari yordamida jadallashtirish lozim. Keyingi vaqtlarda, ta'limda axborot va kommunikasion texnologiyalaridan foydalanish sohasida yangi atama «Virtual o'quv laboratoriya» paydo bo'ldi. Virtual o'quv laboratoriya ochiq va

masofaviy o‘qitish g‘oyasiga muvofiq bo‘lib, ta’lim jarayonidagi moddiy-texnik ta’minot borasidagi muammolarni oz bo‘lsada dolzarbligini kamaytiradi.

Virtual o‘quv laboratoriya bo‘yicha ilmiy-metodik ishlarning mavjudlari ham asosan virtual asbob va ularni laboratoriya mashg‘ulotlarida qo‘llashning yoritilishi bilan cheklangan, biroq, bizning fikrimizcha, virtual o‘quv laboratoriyasida faqatgina virtual asboblardan emas, balki virtual o‘quv xonalari texnik ob’ektlar loyihasi, matematik va imitasion modellash tizimlari, amaliy dasturlar o‘quv va ishlab chiqarish paketlarini o‘z ichiga oladi. Virtual o‘quv laboratoriyaning o‘zi esa faqatgina laboratoriya mashg‘ulotlarida emas, balki talabalarning kurs va diplom loyihalarida, o‘quv-tadqiqot ishlarida qo‘llanilishi mumkin. «Virtual laboratoriya» tushunchasining mohiyati tarkibiy qism bo‘lgan virtual asbob yordamida (oddiy elektron asbob bilan ishlagandek) kompyuterda ishlash imkoniyatini beradigan, odiy kompyuterga qo‘shimcha qilingan apparatli va dasturli vositalar to‘plamini ifodalashdan iboratdir. Virtual asbob va virtual laboratoriyaning muhim qismi — foydalanuvchining samarali grafik interfeysi (ya’ni, foydalanuvchining kompyuter bilan o‘zaro aloqalarining qulay, interfaol rejimini ta’minlovchi), odatiy predmetli sohada ko‘rgazmali grafik namunalar ko‘rinishida grafik menyu tizimi bilan dasturli asbob hisoblanadi. Metodologik jihatdan virtual laboratoriyalarni sun’iy intellekt tizimlarida qabul qilingan jarayon, deklarativ va gibrid tizimlari turlariga asoslangan bilim berish, tasavvur modellaridan kelib chiqib, guruhlash mumkin. Virtual o‘quv laboratoriyadagi amaliy jarayon asosini amaliy dasturlar o‘quv paketi yoki ularning sanoat analoglari tashkil etadi. Ularni yaratishda asosiy e’tibor odatda matematik modellash, o‘rganilayotgan jarayon yoki obyektlarni optimallashtirish va hisob ishlariga qaratiladi. Texnik ma’lumotga ega bo‘lgan mutaxassislarni tayyorlashda texnik obyektlar loyihasini o‘rganish bo‘yicha laboratoriya ishlari katta ahamiyatga ega. Shu maqsadda maxsus o‘quv xonalari yaratilishi kerak. Ammo ularni yaratish uzoq vaqtni, jihozlash va tarkibi esa — katta moddiy resurslarni talab qiladi. Ta’lim jarayonida virtual xonalardan foydalanish haqiqiy o‘quv xonalaridan foydalanishni

butunlay chetlashtirmaydi. Lekin, bunday mashg‘ulotlarning elektron ko‘rinishi quyidagilarga imkon beradi:

- talabalarning o‘quv ishlarida faolliklari va mustaqilliklarini oshiradi;
- o‘quv materialining multimedia ko‘rinishidaligi bilan uni qabul qilishni osonlashtiradi;
- har bir talabaning materialni o‘zlashtirishi bo‘yicha to‘liq nazoratni ta‘minlaydi;
- imtihon va reyting nazoratlari tayyorlanishda takrorlash va trening jarayonini osonlashtiradi;

Virtual laboratoriyalarni yaratish maqsadlaridan biri bu o‘rganilayotgan jarayonlarni har tomonlama tasavvur qilish istagi hisoblanadi va asosiy vazifalardan biri o‘qitiladiganlarni ularning mohiyatini to‘liq idrok etish va tushunish imkoniyatini ta‘minlashdir.

Virtual laboratoriyalar, o‘zaro munosabatlar, interaktivlik, talabalarning bilim va ijodiy faoliyatini shakllantirishga hissa qo‘shadi. Virtual laboratoriyalar atrofdagi dunyoning ob'ektlari va jarayonlarini simulyatsiya qilishga, haqiqiy laboratoriya uskunalariga kirish huquqini tashkil etishga imkon beradi. Virtual laboratoriya rivojlanishining eng muhim masalalaridan biri bu talabalar uchun qulay bo‘lgan navigatsiya tizimini yaratishdir. U uchta asosiy ko‘rsatkichni taqdim qilishi kerak:

Birinchisi, ushbu laboratoriyadagi talabani u turgan joyni aniq bilishi bilan yo‘naltirilgan. Ikkinchi, talaba tashrif buyurgan ushbu laboratoriya joylarining o‘ziga xos aksi. Buning uchun, asosan, tashrif buyurilgan ma‘lumotnomalarni boshqa rangda ajratish boshqa rangda ishlatiladi. Uchinchidan, ilgari bo‘lmagan laboratoriya joylariga boradigan talabalarga tashrif buyurish imkoniyatini berish. Ushbu navigatsiya indikatori eng muhimi, eng muhimi, butun virtual laboratoriyaning umumiy tuzilishini aniq va etarlicha ifodalash.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Xatamov O.Q., Zaripova M.J., Esanov Sh.E. Hot Potatoes dasturi yordamida interaktiv mashqlar yaratish /(uslubiy-qo‘llanma) – Termiz, TerDU, 2014. – 79 b.
2. Зарипова, М.Д. Возможности использования программы Turbo Site для создания электронных учебных пособий / М.Д. Зарипова // Высшая школа. – 2016. № 21-2. – С. 46-51.
- 3.<http://uz.infocom.uz>

ADVOKATURA INSTITUTINING O‘ZBEKISTONDA PAYDO BO‘LISHI VA RIVOJLANISHI

Kayumova Farzona Xayrulla qizi

Toshkent davlat yuridik universiteti “Jinoiy odil sudlov fakulteti” talabasi

Annotatsiya: Ushbu maqolada Advokatura sohasining malakali yuridik yordam berish maqsadida shakllanishi, O'zbekiston Respublikasida advokatura sohasining paydo bo'lishi, yillar davomida zinama-zina shakllanib kelinganligi, uning faoliyati, vakolatlari, u bilan bog'liq bo'lgan qonunchilik, shuningdek, shu soha faoliyatidagi kamchiliklar hamda ular bo'yicha taklif va tavsiyalar haqida fikr yuritilgan.

Kalit so‘zlar: Jismoniy shaxs, yuridik shaxs, advokatura, advokatlar instituti, sud va huquqni muhofaza qiluvchi organlar.

O‘zbekistonda ro‘y berayotgan siyosiy va iqtisodiy tizimning demokratalashuvi, huquqiy demokratik davlatning konstitutsiyaviy suratda e'lon qilinishi fuqarolarning huquqlari va qonuniy manfaatlarini himoya qilish bilan bog‘liq huquqiy institutlar va ko‘ngilli birlashmalar faoliyatining shakli va uslublarini tubdan qayta tashkil qilishni taqozo etadi. Bu jarayonda advokaturani – jismoniy va yuridik shaxslarning huquqlari va qonuniy manfaatlarini himoya qilish bilan izchil bog‘liq bo‘lgan fuqarolik jamiyati institutini takomillashtirish o‘ta muhim o‘rin egallaydi. Shu munosabat bilan, O‘zbekiston Respublikasi Birinchi Prezidenti I.A.Karimov qayd etganidek, “Avvalo sud ishida konstitutsiyaviy va yuridik me'yorlarga qat'iy rioya etilishini ta'minlashga, o‘z himoyasi ostidagi fuqarolarning huquqlari, obro‘si va qadr-qimmatini muhofaza qilishga mas'ul advokatlar institutining roli va ahamiyatini tubdan oshirish lozim”.⁶ Advokatura – bu har qanday davlatning eng muhim huquqiy instituti bo‘lib, fuqarolarning va ular birlashmalarining asosiy huquqlari himoyasini amalga oshiradi.

⁶ <http://files.tsul.uz/student/14.pdf>

Har bir fuqaroning o‘z farovonligiga, tadbirkorlikning muvaffaqiyatiga ishonchi uning qanchalik kuchli, tashkillashtirilgan, qonunan himoyalanganligiga bog‘liqdir. Biroq, jamiyatdagi huquqiy nigilizm holatida, advokaturaga va advokatga munosabat, ma‘lum darajada salbiy bo‘ladi, bu ayniqsa huquqni muhofaza qilish idoralari tomonidan bo‘lishi kuzatiladi. Advokat aksariyat hollarda jinoyatchini yoki nohaq ishni himoyalovchi shaxs sifatida qabul qilinadi. Shu bilan birga, advokaturaning asosiy mohiyati butun jamiyatga yuridik ko‘mak berishdan iborat, zero advokat qonunni beboshdoqlikdan himoya qiladi, shu sababli advokatning faoliyati ham muayyan fuqaro yoki tashkilotning manfaatlariga, ham umumiy suratda davlat va jamiyatning ommaviy-huquqiy manfaatlariga mos keladi. Keyingi vaqtlarda buni ko‘pchilik anglab yetdi va jamiyatda advokaturaga munosabat, asta-sekinlik bilan bo‘lsa-da, o‘zgarmoqda. Advokatura O‘zbekiston Respublikasidagi fuqarolik jamiyatining eng muhim institutlaridan biri, huquqiy davlat tizimining elementi bo‘lib, usiz jismoniy va yuridik shaxslarning huquqlari, erkinliklari va qonuniy manfaatlarini samarali himoyalash ilojsizdir. Yaqin vaqtlarga qadar o‘quv dasturlarida advokaturaga, sud va huquqni muhofaza qilish idoralariga nisbatan, kam e‘tibor berilardi. Jamiyat ongida saqlanib qolgan advokatura – bu obro‘liroq idoralar (prokuratura, sud)da ish topa olmagan yuristlarning unchalik obro‘li bo‘lmagan, ikkinchi darajali kasbi degan fikr, baxtimizga, huquq ijodkorligi, qonunchilik bazasi va huquqni qo‘llash amaliyotidagi o‘zgarishlar ta‘sirida, asta-sekin o‘zgarib bormoqda.

Advokatlik faoliyati deb “Advokatura to‘g‘risida”gi O‘zbekiston Respublikasi Qonunida belgilangan tartibda advokatlik maqomini olgan shaxslar tomonidan professional asosda jismoniy va yuridik shaxslarga ularning huquqlari, erkinliklari va manfaatlarini himoya qilish, shuningdek, adolatli sudlovga erishishni ta‘minlash maqsadida ko‘rsatiladigan malakali yuridik yordam e‘tirof etiladi. Malakali yuridik yordam ko‘rsatish bilan bog‘liq bo‘lsa-da, qonunda belgilangan tartibda advokatlik maqomiga ega bo‘lmagan shaxslar tomonidan ko‘rsatiladigan xizmat advokatlik

faoliyatiga kirmaydi. ⁷Advokatlik faoliyati tijorat, tadbirkorlik sanalmaydi. Bu esa, uning maqsadi foyda ko‘rish bo‘lishi mumkin emasligini anglatadi. Advokatlik tuzilmalarining yoki alohida advokatning barcha daromadlari o‘zining huquqiy tabiatiga ko‘ra, tijorat yoki boshqa tadbirkorlik faoliyatining natijasi emas, balki ko‘rsatilgan yuridik xizmatlar uchun pul mukofotidir

Shunga yana alohida to‘xtalish kerakki, advokatura asrlar davomida mavjud bo‘lib kelgan va eng qadimgi protsessual institutlar sirasiga kiradi. Sudda tomonlar vakillarining qatnashishi g‘oyasi asta-sekin tarixiy jarayon yo‘li bilan rivojlangan. Sudda vakillik – jarayonda bir shaxsning boshqasi bilan almashtirilishi bo‘lib, unda suddagi vakil faoliyatining barcha oqibatlari bevosita vakolat beruvchi zimmasiga yuklanadi. Vakillikning dastlabki g‘oyalari avvalo ikkita institut – oilaviy vakillik va yuridik shaxslar, davlatlar vakilligini nazarda tutgan. O‘rta asrlarda qarindoshlik vakilligi slavyan va nemis xalqlarida keng rivojlandi. Bolalar, aka-ukalar, jiyanlar va hatto qo‘shnilar va do‘stlar – mana shu shaxslar odatda vakillar sifatida qatnashishgan.

Boshqa tomondan, sudga shaxsan tashrif buyurish haqidagi qadimiy qat‘iy qoidani yuridik shaxslarga nisbatan bajarib bo‘lmasdi, chunki ularning bevosita sud oldida javob berishlarining iloji yo‘q edi. Qadimdayoq, hech qanday xususiy shaxslar sudda qarindoshlari yoki qondoshlik jihatidan tashqari, biror vakilga ega bo‘lmagan paytlarida ham, ular vakillarga murojaat qilish huquqidan foydalanganlar. O‘rta asrlarda, masalan, cherkovlar mana shunday huquqdan foydalanishgan – ularning suddagi vakillari dastlabki paytlarda rahbar ruhoniylar bo‘lishgan bo‘lsa, keyinchalik qonunlarga tushunuvchi ruhnoiyalar ichidan olingan begona shaxslar ham vakillik qilishgan. XIX asrda advokatura deganda tor ma'noda huquqni himoya qilish tushunilgan, keng ma'noda esa – huquqni himoya qilish va sudda vakillik qilish nazarda tutilgan. Huquqni himoya qilish deganda muhtojlarga qonunni maxsus o‘rganuvchi insonlar tomonidan yuridik

---

⁷ <https://lex.uz/ru/docs/-54503>

yordam ko‘rsatilishi tushuniladi.⁸ Huquqni himoya qilish va sudda vakillik turlicha ehtiyojlar asosida yuzaga kelgan va ularning faoliyat sohasi bir-biriga muvofiq kelavermagan. Yevropaning ko‘plab mamlakatlarida advokatura va sud vakillik ikkita turlicha institut sifatida mustaqil rivojlangan. G‘arbiy Yevropada huquqni himoya qiluvchilar advokat nomiga ega bo‘ldilar.

Xulosa qilib aytganda, yurtimizda ham sekin sekin shakllanib borayotgan bu institutning o‘rni har qanday holatda ham muhim ekanligiga alohida e‘tibor qaratishimiz lozim. Aniqki, taraflar tengligi va tortishuvchanligi bu demokratik davlatda odil sudlovning asosiy prinsiplaridan biri. Advokatura o‘tgan yillar davomida odamlar ishonchini qozongan huquqni himoya qiluvchi institutga aylanishga harakat qilmoqda, advokatlarning huquqlarini to‘liq ro‘yobga chiqarishga to‘sqinlik qilayotgan va ular tomonidan yuridik yordam ko‘rsatilishiga halal berayotgan bir qancha cheklovlarni bekor qilishga va ularning davlat himoyasida bo‘lishlari uchun to‘liq mexanizm yaratish arafasida. Ma‘lumki, jinoyat protsessida ayblovchi va himoyachini maqomini “tenglik” sifatida o‘rnatilgandan so‘nggina adolatli hukmga erishish mumkin. Shu maqsadda, yaqinda qabul qilingan va allaqachon ijrosi ta‘minlashiga qadam qo‘yilgan “Taraqqiyot strategiyasi” da ham advokatura institutini rivojlantirish, tizimga yosh kadrlarni jalb qilish konsepsiyalarini ishlab chiqish, bu sohada byurokратиya va qog‘ozbozlikka chek qo‘yish, zamonaviy axborot vositalarini olib kirish kabi loyihalarni o‘z ichiga olganligi, “Advokatura” sohasini O‘zbekiston hududida jadal rivojlanishi uchun ochib berilgan yo‘l bo‘lib xizmat qiladi degan umiddamiz. Chunki, advokatura sohasi rivojlansa o‘z – o‘zidan odil sudlov ham ta‘minlanadi. Bu sohaga atab rejalashtirilayotgan va amalga oshirish uchun taqdim etilgan qonunchiliklarni ijro etilishiga umid qilamiz.

⁸ <http://n.ziyouz.com/kutubxona/category/140-huquq?download=11604:o-zbekiston-respublikasida-advokatlik-faoliyati-m-rustamboyev>

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Karimov.I.A. “O‘zbekiston-kelajagi buyuk davlat”.-T.: “O‘zbekiston”. 1992.
2. O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi.Toshkent – “O‘zbekiston” – 2021.
3. Azizxo'jayev A.A. va boshq. Konstitutsiyaviy huquq (izohli lug'at).-T.: Akademiya, 2001.
4. O‘zbekiston Respublikasi “Advokatura to'g'risida”gi Qonun.
5. M.H.Rustamov va U.A.To'xtasheva “ O‘zbekiston Respublikasida advokatlik faoliyati” darslik –T.: “ILM ZIYO” - 2012
- 6.<http://files.tsul.uz/student/14.pdf>
7. <http://n.ziyouz.com/kutubxona/category/140-huquq?download=11604:o-zbekiston-respublikasida-advokatlik-faoliyati-m-rustamboye>

MATEMATIKADA MATNLI MASALALARNI YECHISH USULLARI

Jumaniyazova Durdoni To'liboy qizi

Mirzo Ulug'bek nomidagi O'zbekiston Milliy universiteti 1-kurs magistranti

Annotatsiya: Ushbu maqolada olimpiadada tushadigan matnli masalalarni yechish usullarini sodda tartibda ishlash va tushuntirish maqsad qilingan. Bunday masalalarni yechishda matematikadagi teorema va formulalardan to'liq foydalaniladi hamda mantiqiy fikrlash qobiliyati oshiriladi.

Kalit so'zlar: EKUK, EKUB, tub ko'paytuvchilar, murakkab sonning darajalari.

1-masala. A va B o'yinchilarning har birida dastlab 50 dollardan puli bor. Ular navbatma-navbat tanga tashlamoqda. Agar bir o'yinchi tangani gerb tomoniga tushirsa, ikkinchi o'yinchi unga 4 dollar beradi. Agar bir o'yinchi tangani raqam yozilgan tomoniga tushirsa, u ikkinchi o'yinchiga 3 dollar beradi. Har bir o'yinchi tangani 10 martadan tashladi. Bundan so'ng A o'yinchida B o'yinchiga nisbatan 42 dollar ko'p puli borligi aniqlandi. Agar A o'yinchi 6 marta tangani gerb tomoniga tushirgan bo'lsa, B o'yinchi tangani necha marta gerb tomoniga tushirdi?

Yechish:

B o'yinchi tangananing gerb tomonini x marta tushirgan bo'lsin. U holda $10-x$ marta boshqa tomonini tushirgan.

A o'yinchi $10-6=4$ marta boshqa tomonini tushirgan.

$$3(10-x)-4x+50+6 \cdot 4-4 \cdot 3=50-6 \cdot 4+4 \cdot 3+4x-3(10-x)+42$$

$$30-3x-4x+50+24-12=50-24+12+4x-30+3x+42$$

$$92-7x=50+7x$$

$$14x=42$$

$$x=3$$

Javob: B o'yinchi tangani 3 marta gerb tomoniga tushirgan.

2-masala. Izzat 1 dan boshlab bir nechta n ketma-ket natural sonlarning EKUKini hisoladi. Jalol Izzatning ro'yxatidagi oxirgi soniga 4 ni qo'shib, huddi Izzatdek 1 dan boshlab shu songacha bo'lgan ketma-ket natural sonlarning EKUKini hisobladi. Agar ular bir xil natijani hosil qilsa, Izzat ro'yxatidagi oxirgi soni eng kamida nechaga teng bo'lishi mumkin?

Yechish:

$$EKUK(1,2,\dots,n) = EKUK(1,2,\dots,n+3,n+4)$$

Bu yerda n oxirgi son bo'ladi. n dan keyingi 4 ta natural son orasida tub son bo'lishi mumkin emas. Chunki bu tub songa n gacha bo'lgan sonlar EKUKi bo'linmaydi. $n=1$ ga teng bo'lsa, 2,3,5 tub sonlar. $n=5$ ga teng bo'lsa, 7 tub son. $n=7$ ga teng bo'lsa, 11 tub son. $n=11$ ga teng bo'lsa, 13 tub son. $n=13$ ga teng bo'lsa, 17 tub son. $n=17$ ga teng bo'lsa, 19 tub son. $n=19$ ga teng bo'lsa, 23 tub son. $n=23$ ga teng bo'lsa, tub son yo'q. Undan keyingi sonlarga EKUK bo'linadimi? Shuning uchun sonlarni tub ko'paytuvchilarga ajratib tekshiramiz:

$$24 = 2 \cdot 2 \cdot 2 \cdot 3;$$

$$25 = 5 \cdot 5;$$

$$26 = 2 \cdot 13;$$

$$27 = 3 \cdot 3 \cdot 3.$$

23 gacha bo'lgan sonlar tub ko'paytuvchilari orasida 3 ning kubi yo'q (EKUK da bir xil sonlarning darajasi bo'lsa, ularning ichidan katta darajasi olinadi). Demak 23 gacha bo'lgan sonlar EKUKi 27ga bo'linmaydi. Agar oxirgi sonni 24,25,26 desak ham baribir 3 ning kubi hosil bo'lmaydi. $n=27$ bo'lsa, 31 tub son. $n=31$ bo'lsa, tub son yo'q. Yana tekshirib ko'ramiz:

$$32 = 2 \cdot 2 \cdot 2 \cdot 2 \cdot 2;$$

$$33 = 3 \cdot 11;$$

$$34 = 2 \cdot 17;$$

$$35 = 5 \cdot 7.$$

31 gacha bo'lgan sonlar tub ko'paytuvchilari orasida 2 ning 5-darajasi yo'q. Demak 31 gacha bo'lgan sonlar EKUKi 32 ga bo'linmaydi. $n=32$ bo'lsa, tub son yo'q. Tekshiramiz:

$$33=3 \cdot 11;$$

$$34=2 \cdot 17;$$

$$35=5 \cdot 7;$$

$$36=2 \cdot 2 \cdot 3 \cdot 3.$$

Bizda bu tub ko'paytuvchilarning barchasi bor. Demak n ning eng kichik qiymati 32 ekan.

Javob: $n=32$

3-masala. Malika birinchi kunda 2017 sonini yozdi. Har keyingi kuni u oldingi kunda yozilgan son raqamlarining kublari yig'indisini hisoblab yozmoqda. Malika 2017-kuni qanday sonni yozadi.

Yechish:

1-kundagi son: 2017

2-kundagi son: $2^3 + 0^3 + 1^3 + 7^3 = 8 + 0 + 1 + 343 = 352$

3-kundagi son: $3^3 + 5^3 + 2^3 = 27 + 125 + 8 = 160$

4-kundagi son: $1^3 + 6^3 + 0^3 = 1 + 216 + 0 = 217$

5-kundagi son: $2^3 + 1^3 + 7^3 = 8 + 1 + 343 = 352$

6-kundagi son: $3^3 + 5^3 + 2^3 = 27 + 125 + 8 = 160$

7-kundagi son: $1^3 + 6^3 + 0^3 = 1 + 216 + 0 = 217$

Har uch kunda son raqamlarining kublari yig'indisi takrorlanyapti. Shuning uchun kunlar sonini 3 ga bo'lamiz:

$$2017 = 672 \cdot 3 + 1$$

Demak, 2017-kunda yozadigan son 217. Chunki birinchi kuni 2017 sonini yozdi va keyin har uch kunda 217 sonini yozib boshladi.

Javob: 217 sonini.

4-masala. $EKUK(a,b,c) = 2^{2011}$ bo`lsa, $EKUB(ab,bc,ca)$ ifoda nechta qiymat qabul qila oladi?

Yechish: a,b,c lar faqat ikkining darajalari yoki 1 dan iborat. Agar

$a = 1, b = 2, c = 2^{2011}$ bo`lsa,  $EKUB(ab,bc,ca) = 2$  bo`ladi. $a = 1$ yoki $a = 2$ bo`lsa,  $b = 2^2$  yoki  $b = 2$  bo`lsa, $EKUB(ab,bc,ca) = 2^2$ bo`ladi. Eng katta $EKUB$ a,b,c

sonlar teng va eng katta qiymatni qabul qilganda bo`ladi. Agar

$a = 2^{2011}, b = 2^{2011}, c = 2^{2011}$ bo`lsa,  $EKUB(ab,bc,ca) = ab$  yoki  $bc$  yoki  $ac$  bo`ladi.

Bunda $EKUB(ab,bc,ca) = 2^{2011} \cdot 2^{2011} = 2^{4022}$ bo`ladi. a, b, c lar qabul qila oladigan

boshqa qiymatlarida $EKUB(ab,bc,ca)$ ning qiymati quyidagi $2^1; 2^2; 2^3; \dots; 2^{4021}; 2^{4022}$

sonlarni qabul qila oladi. $a = 1, b = 1, c = 2^{2011}$ bo`lganda $EKUB(ab,bc,ca)$ ning

qiymati faqatgina 1 ga teng bo`ladi. Demak,  $EKUB(ab,bc,ca)$  eng ko`pi bilan jami

4023 qiymat qabul qila oladi.

Javob: 4023 ta

Foydalanilgan adabiyotlar ro`yxati:

1. “Qiziqarli matematika va olimpiada masalalari”- A.S.Yunusov, S.I.Afonina, M.A.Berdiqulov, D.I.Yunusova. Toshkent-2007y;
2. olympiad.uzedu.uz-sayti.

MAKTABGACHA YOSHDAGI BOLALARDA IQTISODIY TARBIYA VA IQTISODIY TAFAKKURNI SHAKLLANTIRISH

Raximova Mushtariybegim Alisher qizi

ADU Maktabgacha ta'lim yo'nalishi magistranti

Annotatsiya: maqolada maktabgacha ta'lim yoshdagi bolalarda iqtisodiy tarbiya masalalari kurib chiqiladi. Bolalarni iqtisodiy tafakkurini, ko'nikma va malakani shakllantirishda turli ta'lim va tarbiya shakllari orqali rivojlantirish mumkinligiga haqida fikr mulohaza qilinadi.

Kalit so'zlar: iqtisodiy tarbiya, iqtisodiy tafakkur, xususiy mulk, mehnat.

O'zbekiston mustaqillikka erishgach, respublika bozor iqtisodiyotiga asoslangan demokratik, huquqiy davlat, fuqarolik jamiyatini barpo etish yo'lidan bordi. Mamlakatimizda boshlangan barcha o'zgarishlarning asosiy maqsadi inson, uning hayoti munosib turmush darajasidir. O'zbekistonning yangi jamiyati jahon sivilizatsiyasidan emas, balki mamlakatimizda yashayotgan xalqlarning tarixiy mentalitetini hisobga olgan holda insoniyatni rivojlantirgan umuminsoniy qadriyatlardan iborat.

Odamlar tanlagan kasbidan qat'i nazar, ularning hayotiy faoliyati davomida o'zlarini ishonchli his qilishlariga imkon beradigan dastlabki iqtisodiy ko'nikmalarga ega bo'lishlari kerak. Har bir insonning hayotiy muvaffaqiyati nafaqat uning mehnat qobiliyatiga, balki iqtisodiy sohada o'z aql-zakovatiga, tadbirkorlikka va erishilgan pullardan oqilona foydalanishga bog'liq.

Iqtisodiy ta'lim-bu bolalarning iqtisodiy ongini to'g'ri shakllantiradigan jarayon. Bu jarayon bolalarning ma'naviy - moddiy asosini, axloqni, his-tuyg'ularni, iqtisodiy tafakkurni, bolaning jamiyatda ijtimoiylashuvini shakllantiradi, shuningdek,

bolalarning iqtisodiyot olamida qiziqishni rivojlantirishga yordam beradigan ma'naviy-iqtisodiy fazilatlarini shakllantirishga yordam beradi.

Iqtisodiy tarbiya, V. N. Myasishchevning fikriga ko'ra, "o'ziga xos g'oyalar kontseptsiyasi, yaxshi xulq-atvori, mehnatsevarligi, unga xos bo'lgan muloqot qobiliyatlari" [1.,59-64]. Hozirgi vaqtda iqtisodiy ongni shakllantirish iqtisodiy ta'limsiz amalga oshirilmaydi, bu jamiyat a'zolariga o'z nuqtai nazarlari va g'oyalarini rivojlantirish, o'z iqtisodiy faoliyatini boshqarish uchun zarur bo'lgan qaror va baholashdan foydalanish uchun yo'naltirilgan ta'sir ko'rsatadi.

L. A. Golubning fikriga ko'ra: "iqtisodiy ta'lim natijalari bolalarning o'z ishida, onataning mehnatiga va umuman mehnatga bo'lgan munosabatda namoyon bo'ladi; mutlaqo barcha manbalarning samarali sarflanishi (pul, poyabzal, kiyim-kechak, elektr energiyasi, oziq-ovqat, suv, vaqt, chiqindilar, bolalar bog'chasi, mulk); iqtisodiy faoliyat bilan bog'liq vaziyatni aniq tanlash qobiliyati; bolaning oila bilan birga egalik his-tuyg'ularini rivojlanishi, do'stlar va bolalar bog'chasiga to'g'ri moslashishi"[2.34-38].

Iqtisodiyotning maktabgacha yoshdagi bolalar uchun asosiy maqsadi-ko'nikma va ko'nikmalarni shakllantirish, zamonaviy bozor munosabatlari bilan tanishishdir.

Ota-onalar va tarbiyahilarning asosiy vazifasi bolalarga to'g'ri ma'lumot berish va uni to'g'ri ishlatish qobiliyatidir. AA Bodalev [2.113-118] fikriga ko'ra, iqtisodiy ta'limning asosiy vazifalari iqtisodiy xulqni shakllantiruvchi ko'nikmalarini rivojlantirish, ularning huquqiy o'rnini topish.

Iqtisodiy ta'lim bo'yicha ish jarayoni turli shakllarda amalga oshirilishi mumkin. Turli shakllardan foydalanish pedagog-tarbiyachiga o'z ijodiy ishlarini, o'ziga xosligini namoyish etish imkonini beradi va ayni paytda, bu iqtisodiy bilim jarayonini qulay, qiziqarli qilish imkonini beradi. Eng muhimi, bolalarga tushunarli tilda qiyin iqtisodiy dunyo haqida gapirishdir. Natijada, shaxsiy va kognitiv rivojlanishda, bolalar uchun samarali va muhim bo'lgan, shaxsning rivojlanishiga ko'maklashadi, o'zini "Men" ni namoyon etadigan, mavzuli tadbirlar, o'yinlar va kechki dam olish komplekslariga ta'sir etadi.

Maktabgacha yoshdagi bolalarni o'qitishning muhim va yetakchi shakli o'yin faoliyati hisoblanadi. O'yin faoliyati yordamida bolalar atrofdagi dunyoni idrok etadilar va o'rganadilar. O'yin orqali amalga oshiriladigan tarbiya bola uchun tabiiydir. Bolaning iqtisodiy tarbiyasi uchun yaxshi sharoit yaratadigan iqtisodiy kontent o'yinlarida alohida imkoniyatlar mavjud.

A. S. Makarenko shunday deb yozgan edi: "o'yin bolalar hayotida muhim rol o'ynaydi, kattalar xizmat, ish, faoliyatni amalga oshiradi. Bola o'yinda qanday harakat qilsa, u kattalarga aylanganda ishlaydi. Shu munosabat bilan, kelajakda ishlaydigan xodimni o'qitish, birinchi navbatda, o'yin faoliyatida amalga oshiriladi. Bir ishchi sifatida insonning butun tarixi, o'yinni shakllantirish va vaqt o'tishi bilan uni ishga tushirish orqali ko'rsatilishi mumkin " [3, 6.]

Ota-onalar bilan hamkorlikni tashkil etish ustuvor o'rinlardan biri hisoblanadi, chunki bola uchun oila qoidalar, normalar va ijtimoiy xulq-atvor shakllarining standartidir. Bilimga ijtimoiy yo'nalish beriladi, bu esa bolaga keyinchalik o'z xatti-harakatlarini shakllantirishga imkon beradi.

Bolalar uchun ta'lim va tarbiya maktabgacha yoshdan boshlab, ular iqtisodiy munosabatlarda asosiy tajribaga ega bo'lganda, maktabgacha yoshdagi bilimlari uzoq vaqt davomida xotirada qoladi. Keyinchalik ular hayotda mohirlik bilan qo'llashlari mumkin. Bolalikda yaratilgan iqtisodiy fazilatlar hayotdagi muvaffaqiyatli insonni, nafaqat moddiy, balki ma'naviy qadriyatlarga ega bo'lgan insonni tarbiyalash uchun ko'proq imkoniyat yaratadi.

Yuqorida keltirilgan dalillarga asoslanib, maktabgacha yoshdagi bolalarning iqtisodiy tarbiyasi insonning axloqiy va iqtisodiy fazilatlarini shakllantirishning maqsadli jarayonidir, masalan, tejamkorlik, mas'uliyat, samaradorlik, tadbirkorlik, kabi fazilatlarini rivojlantiradi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Misyashev V.N. Ekonomika obrazovaniya kak nauka I uchebniy predmet [Tekst] - 1993 y.59-64 bet
2. Bodalev A.A. Psihologiya lichnosti [Tekst]/ A.A Bodalev.-M: Akademiya, 2001.- 113-118 bet.
3. Preschoolers iqtisodiyot haqida: maktabgacha ta'lim muassasalari o'qituvchilari uchun qo'llanma [matn] / E. N. Tabih. –Minsk: Oliy maktab, 2010.- 6c.

BO‘LAJAK MUHANDISLARNI UMUMKASBIY TAYYORGARLIGINI MODULLI O‘QITISH ASOSIDA RIVOJLANTIRISHNING PEDAGOGIK TEXNOLOGIYALARI

G‘ofirov Muzaffar Jumayevich

Qarshi muhandislik-iqtisodiyot instituti

Annotatsiya: Bo‘lajak muhandislarni umumkasbiy tayyorgarligini modulli o‘qitish asosida oshirishda mehnat bozoriga tez moslasha oladigan, o‘zini o‘zi tarbiyalash faoliyati va kasbiy ijodkorlikka tayyor bo‘lgan yuqori malakali mutaxassislarni shakllantirishning samarali tizimi va kasbiy faoliyatning o‘ziga xos xususiyatlarini aks ettiradigan ta‘lim muhitining mazmuni, usullari, vositalari, tashkiliy shakllarida sezilarli o‘zgarishlar zarur.

Kalit so‘zlar: Muhandis, modul, o‘qitish usullari, algoritmlashtirish, pedagogik texnologiya, o‘quv kursi, operativ modul, modulli tizim.

Bo‘lajak muhandislarning umumkasbiy tayyorgarligini mehnat bozoriga tez moslasha oladigan, doimiy o‘zini o‘zi tarbiyalash faoliyati va kasbiy ijodkorlikka tayyor bo‘lgan yuqori malakali mutaxassislarni shakllantirishning samarali tizimi uchun talabning individual xususiyatlariga javob beradigan va kasbiy faoliyatning o‘ziga xos xususiyatlarini aks ettiradigan ta‘lim muhitining mazmuni, usullari, vositalari, tashkiliy shakllarida sezilarli o‘zgarishlar zarur.

Bugungi kunda pedagogik texnologiya mavzusi umumiy shaklda aniq maqsadlarni belgilash, tizimlashtirish, o‘qitish usullarini algoritmlashtirish asosida tashkil etilgan barcha faoliyat turlarida o‘qituvchilar va talabalar o‘rtasidagi amaliy o‘zaro aloqalar sohasini qamrab oladigan bilim sohasi sifatida tavsiflanadi deb takidlagan V.I.Zagvyazinskiy.

"Pedagogik texnologiya" tushunchasini tadqiqotchilar ikki asosiy guruhga ajratadilar:

1. Pedagogik texnologiya-o‘qitishning zamonaviy texnik vositalari majmuasidir.

2. Pedagogik texnologiya-muloqot jarayoni.

Bugungi kunda "ta'lim vositalari" bilan sinonim bo'lmaslik, "pedagogik texnologiya" ta'limning barcha jabhalari bilan - qisqa o'quv fragmentidan tortib milliy tizimgacha bo'lgan aloqalarga ega bo'lgan fanlararo integratsiyadir. Asl ma'noda pedagogik texnologiya audiovizual vositalar, televizor, kompyuterlar va boshqa vositalar kabi aloqa sohasida inqilob natijasida hosil bo'lgan vositalardan pedagogik maqsadlarda foydalanishni anglatadi.

Pedagogik texnologiyaning to'liq va kengaytirilgan ta'rifi AQSH pedagogik kommunikatsiyalar va texnologiyalar assotsiatsiyasi tomonidan berilgan: "pedagogik texnologiya-bu muammolarni tahlil qilish va rejalashtirish, bilimlarni egallashning barcha jihatlarini qamrab olgan muammolarni hal qilish, baholash va boshqarish bo'yicha tadbirlarni tashkil etish bo'yicha g'oyalar, vositalar va usullarni o'z ichiga olgan murakkab integral jarayon."

Pedagogik texnologiya diagnostik qo'yilgan maqsadga aniq yo'naltirilgan holda ta'lim jarayonini tashkil etishning takrorlanadigan usuli sifatida Muallif Zair Bek S.I. tomonidan belgilanadi. Uning fikriga ko'ra, bu rejalashtirilgan ta'lim natijalarining ba'zi bir namoyishi, diagnostika vositalari, o'quv modellari to'plami, ushbu aniq sharoitlar uchun maqbul modelni tanlash mezonlaridan iborat majmua hisoblanadi. Biz ushbu muallifning ta'rifini yanada aniqroq va tadqiqotlarimiz uchun mos deb bilamiz, chunki bo'lajak muhandislarning umumkasbiy tayyorgarligi muammolarini hal qilish uchun modulli texnologiya usullari va vositalarini ishlab chiqishda biz uning nima ekanligini aniq bilishimiz va uning komponentlariga e'tibor qaratishimiz kerak. Texnika va strategiyalarni ishlab chiqish texnologiya doirasida biz rejalashtirilgan o'quv natijalarini shakllantirishimiz, diagnostika vositalari yordamida baholashimiz va aniq sharoitlar uchun maqbul modellarni tanlashimiz kerak.

Modulli ta'lim texnologiyasi nazariyasi uzoq vaqtdan beri mavjud. Modulli o'qitish ta'limi sohasida qirqinchi yillarda boshlangan va o'z rivojlanishida bir necha bosqichlarni bosib o'tgan:

1. Modulli o‘qitishning Mini kursi.
2. O‘quv kursi.
3. Operativ modul.
4. Modulli tizim.

Aqshda modulli ta’lim texnologiyasi 60-yillarning o‘rtalarida paydo bo‘lgan va oliy o‘quv yurtlari va maktablarda keng tarqalgan. Yevropa pedagogikasida modulli ta’lim texnologiyasi 70-yillarning o‘rtalaridan boshlab ishlab chiqilgan.

"Modulli ta’lim" atamasining ma’nosi "modul" so‘zi bilan bog‘liq bo‘lib, (lotincha - modulus), ma’nolaridan biri funksional tugundir. Pedagogikada modul atamasi kompyuter fanidan kelib chiqqan bo‘lib, u turli xil axborot tuzilmalariga qo‘llaniladigan, ularning moslashuvchanligini, qayta tuzilishini ta’minlaydigan qurilishni anglatadi. "Pedagogikada moduldan ularning atributli xususiyatlarini hisobga olgan holda o‘qitish mazmunining asosiy birligini belgilash uchun foydalaniladi".

Modulli ta’lim texnologiyasining asosiy tushunchasi: modul. Modull-bu ma’lum kasbiy (asosiy) kompetensiyalarni shakllantirishga qaratilgan ta’lim dasturining nisbatan mustaqil va tugallangan birligidir.

Modulli ta’limning mohiyati shundan iboratki, talaba katta yoki kichik mustaqillik darajasida unga o‘quv modulida ko‘rsatilgan o‘quv materiallari bilan ishlaydi. "O‘quv moduli-bu o‘quv kursining umumiy mavzusiga yoki dolzarb ilmiy-texnik muammoga bo‘ysunadigan turli xil va o‘qitish shakllarining integratsiyasidir".

Modulli kompetensiyaga asoslangan yondashuvni joriy yetish mamlakatimizning zamonaviy ta’lim siyosatida istiqbolli va talab qilinadigan yo‘nalish hisoblanadi. Ta’limida modulli kompetensiyaga asoslangan yondashuvi ta’lim jarayonini tashkil etish modeli bo‘lib, unda talabaning kasbiy kompetensiyalari to‘plami o‘qitishning maqsadi bo‘lib xizmat qiladi va umumkasbiy ta’lim mazmunini modulli qurish unga erishish vositasi bo‘lib xizmat qiladi.

G.V.Yarochkina, S.A.Yefimova ma’lumotlariga ko‘ra ta’limda modulli yondashuv xususiyatlarini quyidagi atamalarga qisqartirish mumkin:

1. Ta'lim mazmunining asosiy birligi yaxlitlikka, ma'lum ichki tuzilishga ega bo'lgan modul bo'lib, aniq o'quv maqsadlariga erishishga qaratilgan;
2. Modulli yondashuv asosida ta'lim jarayonini tashkil etish faoliyat usullari va harakat usullarini ishlab chiqish uchun sharoit yaratishni talab qiladi, shu bilan birga o'quv mazmunini o'zlashtirish talabiga shunchaki ma'lumot uzatish orqali amalga oshirilmaydi;
3. Modulli o'qitishda moslashuvchan javob berish va aniq ta'lim sharoitlariga moslashish qobiliyati aniqlanadi: talabalar uchun individual ta'lim trayektoriyalarini loyihalash;
4. Amaliyotda modulli yondashuvdan foydalanish ta'lim jarayonida hamkorlik tamoyilini amalga oshirishni ancha soddalashtiradi, o'qitishning turli xil faol usullaridan foydalanish, faoliyatni o'qituvchidan talabaga qayta taqsimlash aniq bo'ladi.

Modulli ta'lim g'oyalarining tug'ilishi S.N.Pos-Tlethwait, J.D.Russell, B.Coldschmid, V.L.Coldschmid nomlari bilan bog'liq bo'lib, ular o'quv mazmuni birliklarini yaratgan va rivojlantirgan, unga ko'ra o'quv materialining kichik bir qismini mustaqil mavzu deb hisoblash va o'quv dasturiga erkin kiritish mumkin. Dastlab bu birliklar "mikrokurs", keyin "minikurs" deb nomlangan. Keyinchalik bu tushunchalar umumlashgan "modul" tushunchasiga aylantirildi.

Modulli ta'lim texnologiyasi pedagogik nazariya va amaliyotning katta qismini birlashtirdi. Modulli ta'limni yaratish va rivojlantirish uchun asos dasturlashtirilgan ta'lim g'oyasi edi. U o'quv faoliyatini algoritmlashtirishga, o'quv dasturining chegara bo'laklarini qat'iy belgilashga, bilimlarni o'zlashtirishni darhol tasdiqlashga asoslanadi.

Dasturlashtirilgan ta'lim quyidagi xususiyatlarga ega:

- kichik mavzularga bo'lish;
- o'qituvchining individual fazilatlariga qarab nostandart mashqlar va natijada talabalar ijodkorligining o'sishiga hissa qo'shadi;

- to‘g‘ridan-to‘g‘ri va teskari aloqa mavjudligi, boshqaruv muammolarini hal qilish qobiliyati, o‘z-o‘zini boshqarish elementlari va boshqalar.

Xulosa qilib aytadigan bo‘lsak.

1. Modulli o‘qitishning mazmuni modullarning tugallangan mustaqil majmualarida keltirilgan bo‘lib, ular bir vaqtning o‘zida axborotlar banki va uni o‘zlashtirish uchun uslubiy qo‘llanma hisoblanadi.

2. Chet el adabiyotlarini o‘rganish shuni ko‘rsatadiki, modulli texnologiya sharoitida o‘quv natijasi uchun xorijiy mualliflar tomonidan o‘quv mazmunini tuzishga muhim ahamiyat beriladi.

3. Ta‘lim jarayonida o‘qituvchi va talabaning o‘zaro ta‘siri ham mazmunli, ham kognitiv-operatsion birlik sifatida ishlaydigan modullar yordamida amalga oshiriladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti SH.Mirziyoyev tomonidan qabul qilingan “O‘zbekistonning yangi taraqqiyot davrida ta‘lim-tarbiya va ilm-fan sohalarini rivojlantirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PF-6108-son Farmoni. // – T.: 2020 y.

2. Azizxodjaeva N.N. Pedagogik texnologiya va pedagogik mahorat. – Toshkent, TDPU, 2003.

3. Ismailova Z.K. Pedagogika. Darslik. – Toshkent, Iqtisod-moliya, 2008.

4. Olimov Q.T., Abduquddusov O., Uzokova L., Axmedjonov M., Jalolova D. Kasb ta‘limi uslubiyati. – Toshkent: Iqtisod moliya, 2006.

5. D.O.Himmataliyev, J.O.Hakimov, SH.S.Sharipova, M.F.To‘rayev, Z.Q.Murodova “Formation of didaktik competence of students as a pedagogical problem” PSYCHOLOGY AND EDUCATION Scopus international journal № 1. 2021, yanvar.

6. M.J.G‘ofirov, “Integrated learning concept” ACADEMICIA An International Multidisciplinary Research Journal (Double Blind Refereed & Peer Reviewed Journal) № 1. 2021, yanvar.

TALABALARNING UMUMKASBIY TAYYORGARLIGINI RIVOJLANTIRISHNI MODELLASHTIRISH

G‘ofirov Muzaffar Jumayevich

Qarshi muhandislik-iqtisodiyot instituti

Annotatsiya: O‘quv kursi modullari tarkibini ishlab chiqish tanlangan malakani shakllantirish uchun zarur va yetarli bo‘lgan kompetensiyalar tarkibini aniqlashga qisqartiriladi. Modul spetsifikatsiyasi quyidagi komponentlarni o‘z ichiga oladi: modul nomi, o‘quv maqsadlari, kirish talablari, o‘qitishning standart davomiyligi, o‘quv natijalari, natijalarni baholash mezonlari, rivojlanish darajalari.

Kalit so‘zlar: O‘quv kursi, modul, mo‘dul tarkibi, modul spetsifikatsiyasi, modullarni baholash materiallari, o‘quv materiallari, yo‘naltiruvchi modul.

Ta’lim jarayonini modulli texnologiyalar asosida qurishda ikkita loyihalash sikli ajratiladi:

1. O‘quv kursi modullari tuzilishini ishlab chiqish.
2. O‘quv kursining asosiy bo‘linmalari sifatida modullar tarkibini ishlab chiqish.

O‘quv kursi modullari tarkibini ishlab chiqish tanlangan malakani shakllantirish uchun zarur va yetarli bo‘lgan kompetensiyalar tarkibini aniqlashga qisqartiriladi. Ushbu kompetensiyalarning tarkibini aniqlash manbalari quyidagilar bo‘lishi mumkin:

- kasb (mutaxassislik)bo‘yicha kasbiy standart;
- ishchi va xodimlar lavozimlarining malaka xususiyatlari;
- kasbiy xususiyatlari.

O‘quv kursi modullarining tuzilishi shakllantirilgandan so‘ng, keyingi loyihalash sikliga o‘tish — modullar tarkibini ishlab chiqish amalga oshiriladi. O‘quv kursining

har bir mlduli universal tuzilishga ega va bitta texnologiya yordamida yaratilgan.

Modulni tashkil etuvchi materiallar uchta komponentni o‘z ichiga oladi:

1. Modul spetsifikatsiyasi.
2. Modullarni baholash materiallari.
3. Modullarning o‘quv materiallari.

Modul spetsifikatsiyasi quyidagi komponentlarni o‘z ichiga oladi: modul nomi, o‘quv maqsadlari, kirish talablari, o‘qitishning standart davomiyligi, o‘quv natijalari, natijalarni baholash mezonlari, rivojlanish darajalari. Modul spetsifikatsiyasini loyihalashning har bir bosqichida allaqachon ishlab chiqilgan komponentlarga qaytish va ularning bir-biri bilan muvofiqligini tekshirish kerak. Modul nomi asosiy kompetensiyani tashkil etuvchi ko‘nikmalardan birini aks ettiradi.

O‘quv maqsadini shakllantirish asosiy kompetensiyalarni birgalikda tavsiflovchi ko‘nikmalarning tavsifini o‘z ichiga oladi. Modulning maqsadlari ishlab chiquvchi (o‘qituvchi) nuqtai nazaridan modul asosidagi umumiy mazmun, yo‘nalishni anglatadi.

Ta’lim natijalarini baholash jarayonidan ajratib bo‘lmaydi. Ta’lim natijalari to‘g‘risida qaror qabul qilingandan so‘ng, ularni baholash uchun tegishli usullarni tanlash va tegishli baholash mezonlari ishlab chiqiladi.

Modulni loyihalash jarayonining navbatdagi bosqichi o‘quv materiallarini ishlab chiqishdir. O‘quv materiallari modulning majburiy komponenti bo‘lib, talabalarning rejalashtirilgan ta’lim natijalariga erishishini ta’minlash uchun didaktik vositalar to‘plamini o‘z ichiga oladi. O‘quv materiallari modul spetsifikatsiyasi asosida ishlab chiqiladi.

Modulli ta’limga tahlil qilingan nazariy yondashuvlarni hisobga olgan holda va P.A.Yusevichena tomonidan ko‘rib chiqilgan modulli ta’lim tamoyillariga tayanib, biz ta’lim jarayonini modulli tashkil etishni ishlab chiqdik, unda modul ham mazmunli, ham yo‘nalish birligi sifatida ishlaydi.

Yuqorida ta’kidlaganimizdek, bizning tadqiqotimizda fan va amaliyotda to’plangan fikrlar va o’z tajribamizni hisobga olgan holda, yo’nalish va tarkib modullari to’g’risida ishlaydigan tushuncha qo’llaniladi.

Modul ta’lim jarayonining eng kichik mustaqil qismi bo’lib, u quyidagi asosiy xususiyatlarga ega:

- butun jarayonning o’ziga xos xususiyatlari va maqsadlarini aks ettiradi;
- o’zining didaktik vazifasi va uni yechish vositalariga ega;
- muammoni hal qiladi, natijalarni tekshiradi, kerakli tuzatishni amalga oshiradi yoki rejalashtiradi;
- oldingi va keyingi modullar bilan o’zaro aloqani ta’minlaydi;
- o’rganilayotgan fan davomida talabalarning keyingi harakati uchun yetarli asos yaratadi.

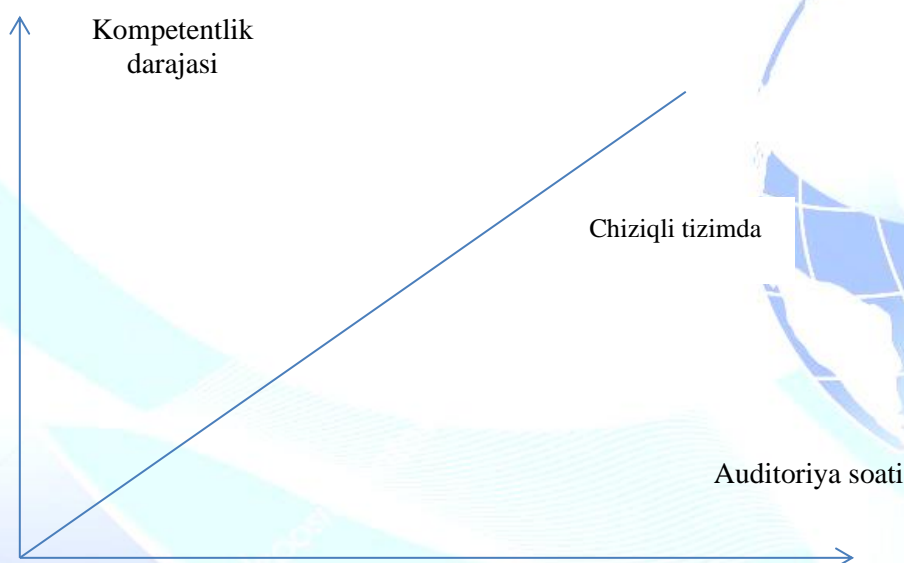
Dars materiali, bizning fikrimizcha, teng bo’lmagan qismlarga bo’linishi kerak. Ulardan birining assimilyatsiyasi mazmuni va maqsadlari to’g’risida tasavvurga ega bo’lish darajasida amalga oshirilishi kerak, shunchaki bu yerda ma’lumotli, chuqur assimilyatsiya qilish uchun yetarli bo’lmagan zamonaviy bo’limlardan olingan ma’lumotlar mavjud, ammo ular zamonaviy ilmiy dunyoqarashning asosi hisoblanadi va umumkasbiy bilimlarning zarur arsenaliga kiritilgan. Bizning fikrimizcha, biz bu yerda ergonomik yo’nalish modullari haqida gapirishimiz mumkin, ularning tarkibida birinchi navbatda vaqtni tejash bilan bog’liq asosiy talablar bajariladi. Yo’nalish tipidagi modullarning asosi o’rganilayotgan fanning ma’lumotnomalaridir.

V.S. Idiatullin tadqiqotlari muhandislik-texnik mutaxassisliklar va yo’nalishlar talabalari uchun ma’lumot xulosasi bilim olish jarayonini osonlashtirish va soddalashtirishga, ularni tushunarli shaklga keltirishga qaratilgan. Malumot xulosasida ma’lum bir mavzu kursining mazmunini tashkil etuvchi barcha asosiy qoidalar, tushunchalar, atamalar, omillar, oqibatlar va xulosalar mantiqiy ketma-ketlikda qisqacha shaklda keltirilgan. O’rganilayotgan barcha miqdorlar va ularning birliklari ta’riflarining aniqligiga, shuningdek ular o’rtasidagi munosabatlar tengligini o’rnatadigan qonunlarga alohida e’tibor beriladi. Ko’rsatilgan qo’llanmada

talabalarga amaliy, laboratoriya va individual mashg‘ulotlarda, shuningdek mustaqil ishlarida aniq muammolarni hal qilishda kerak bo‘ladigan barcha nisbatlar, ifodalar va formulalar keltirilgan.

Yo‘naltiruvchi modul fanning asosiy ilmiy g‘oyalarini yoritib beradi; ushbu g‘oyalar atrofidagi ta’lim mazmunini aniq bloklarga tuzadi; har tomonlama didaktik maqsadni shakllantiradi. Modulning ishlab chiqilgan elektron versiyasi asosida ushbu modullarning analoglari bosma asosda yaratiladi, ular takrorlanadi va birinchi darsdan oldin har bir talabaga beriladi, unda tashkiliy modul blokining mazmuni (ma’lumot xulosasi) o‘qituvchi tomonidan bir vaqtning o‘zida multimediya orqali taqdim etiladi. Materialni bu usul bilan o‘rganish talabalarni qiyinchiliklardan ozod qiladi: blokka o‘tiladi, asosiy g‘oya uqtiriladi — talaba esa uni tushunmay qolishidan va ortda qolishidan qo‘rqmaydi. U xotirjamlik bilan ishlaydi, tafsilotlarni aniqlaydi.

Auditoriya tizimiga asoslangan an’anaviy o‘quv jarayoni talabalar tomonidan asta-sekin ma’lumot to‘plashni o‘z ichiga oladi va oddiydan murakkabga o‘tishga asoslanadi. Bu chiziqli o‘quv jarayoni. Ijtimoiy jarayonlarni boshqarishda an’anaviy yondashuv jamiyat tizimlari faoliyatining chiziqli ko‘rinishiga asoslanadi. Tashqi nazorat harakatlarining natijasi kompetensiyalarga muvofiq qo‘llaniladigan harakatlarning chiziqli, to‘g‘ridan-to‘g‘ri mutanosiblik natijasidir (1-rasm).

1-rasm. Chiziqli tizimlarda boshqaruv stereotipi sxemasi

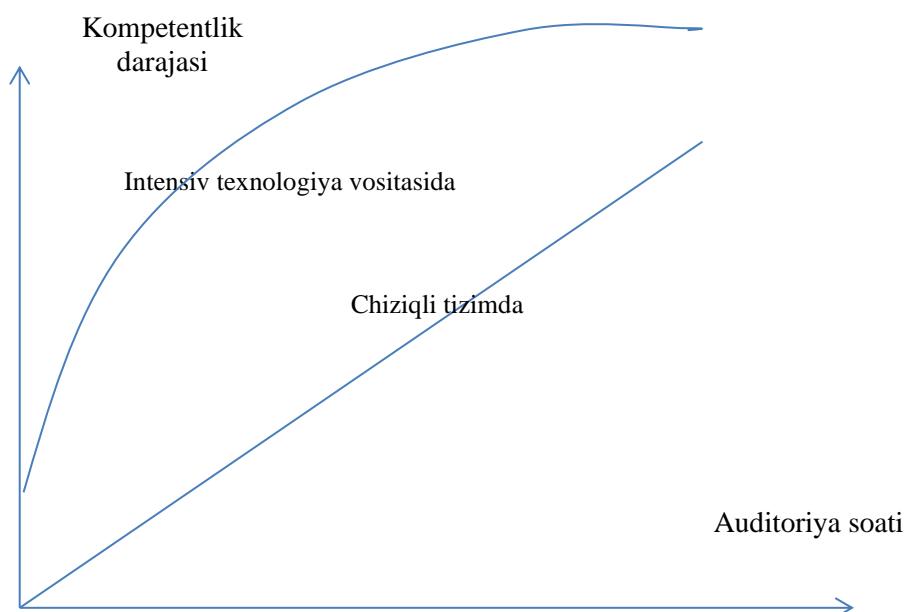

Biroq, amaliyot shuni ko‘rsatadiki, an’anaviy yondashuv ta’lim jarayonini boshqarish uchun juda kam qo‘llaniladi. Say-harakatlar ko‘pincha befoyda yoki hatto zararli bo‘lib chiqadi, istalmagan va yengib bo‘lmaydigan inqiroz holatiga olib keladi, ayniqsa qiziqishlarning xilma-xilligi, shaxslarning ixtiyoriy intilishlari va harakatlarining roli hisobga olinmasa, bu har qanday ta’lim tizimining rivojlanish yo‘nalishining sezilarli deformatsiyalariga olib keladi.

Ushbu xususiyatlar an’anaviy chiziqli ta’limning chiziqli bo‘lmaganga o‘zgarishini aniqlaydi, bu nafaqat klassik didaktikaning tegishli tamoyillariga, balki axborot tuzilmalari va jarayonlarining interaktivligi, aks etishi, chiziqli emasligi, ta’limning turli shakllaridan birgalikda foydalanish, multimediyadan majmuaviy foydalanish tamoyillariga asoslanadi.

Biroq, amaliyot shuni ko‘rsatadiki, an’anaviy yondashuv ta’lim jarayonini boshqarish uchun juda kam qo‘llaniladi. Say-harakatlar ko‘pincha befoyda yoki hatto zararli bo‘lib chiqadi, istalmagan va yengib bo‘lmaydigan inqiroz holatiga olib keladi, ayniqsa qiziqishlarning xilma-xilligi, shaxslarning ixtiyoriy intilishlari va harakatlarining roli hisobga olinmasa, bu har qanday ta’lim tizimining rivojlanish yo‘nalishining sezilarli deformatsiyalariga olib keladi.

Mazmunli modullar bo‘yicha o‘rganish jarayonida talabalarning ma’lumotni ongli ravishda idrok etishga yordam beradi. Ta’limning nochiziqli (intensiv) texnologiyasi, o‘rganish motivatsiyasi bilan talabalarga nazorat qiluvchi ta’sir stereotipining sxemasi talabani qiyinchiliklardan qo‘rqishdan ozod qiladi: blok qabul qilinadi, asosiy g‘oya tushuniladi — va u buni tushunmaydi va orqada qoladi degan qo‘rquv yo‘q. Intensiv o‘qitish texnologiyasi bilan tinglovchilarga ta’sirni boshqarish stereotipining sxemasi 2-rasmda keltirilgan.

2-rasm. Intensiv texnologiyalar vositasida ta’lim jarayonini boshqarish sxemasi

Ma’ruza-vizuallashtirish og‘zaki va yozma ma’lumotlarni vizual shaklga aylantirishdan iborat bo‘lib, bu muhandislik tayyorgarligining kasbiy muhim sifati hisoblanadi. Talabalar o‘rtasida shu maqsadda tegishli ko‘nikmalarni rivojlantirish ta’lim jarayonida kasbiy faoliyat mazmunini aks ettirish usullaridan biri bo‘lib xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti SH.Mirziyoyev tomonidan qabul qilingan “O‘zbekistonning yangi taraqqiyot davrida ta’lim-tarbiya va ilm-fan sohalarini rivojlantirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PF-6108-son Farmoni. // – T.: 2020 y.
2. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “Oliy ta’lim muassasalarida ta’lim sifatini oshirish va ularning mamlakatda amalga oshirilayotgan keng qamrovli islohotlarda faol ishtirokini ta’minlash bo‘yicha qo‘shimcha chora-tadbirlar to‘g‘risidagi” PQ-3775-sonli Qarori. // -T:2018 y.
3. Olimov Q.T., Abduquddusov O., Uzokova L., Axmedjonov M., Jalolova D. Kasb ta’limi uslubiyati. – Toshkent: Iqtisod moliya, 2006.
4. Ismailova Z.K. Pedagogika. Darslik. – Toshkent, Iqtisod-moliya, 2008.

5. Azizxodjaeva N.N. Pedagogik texnologiya va pedagogik mahorat. – Toshkent, TDPU, 2003.
6. M.J.G’ofirov, “Integrated learning concept” ACADEMICIA An International Multidisciplinary Research Journal (Double Blind Refereed & Peer Reviewed Journal) № 1. 2021, yanvar.
7. D.O.Himmataliyev, J.O.Hakimov, SH.S.Sharipova, M.F.To‘rayev, Z.Q.Murodova “ Formation of didaktik competence of students as a pedagogical problem” PSYCHOLOGY AND EDUCATION Scopus international journal № 1. 2021, yanvar.

**TURLI TA'LIM MUASSASALARIDA UNIVERSAL MASOFAVIY TA'LIM
SHAROITIDA O'QITISHNING O'ZIGA XOS XUSUSIYALARI:
MUAMMOLAR, TAJRIBALAR, ISTIQBOLLAR**

Ibrohimova Marhabo Ulug'bek qizi

O'zDJTU XTA 3-2103-guruh talabasi

Ilmiy rahbar: **Shukurova Shohsanam**

O'zDJTU Ingliz tili amaliy fanlar №3 kafedrası o'qituvchisi

Annotatsiya. Ushbu maqolada turli xil ta'lim muassasalari o'rtasida masofaviy o'qitish texnologiyasining afzalliklari, istiqbollari va ta'rifi bilan tanishish metodikasi keltirilgan. Bundan tashqari, hujjatda masofaviy o'qitish muammolari va boshlang'ich va o'rta maktablar o'rtasida masofaviy o'qitish holatini yaxshilash uchun masofaviy kurslar va ob'ektlar va modul turlarini yaratishning kontseptual asoslari ko'rib chiqilgan. Masofaviy o'qitish an'anaviy ravishda doimiy ishchilar, harbiy xizmatchilar va norezidentlar yoki uzoq mintaqalardagi sinf ma'ruzalarida qatnasha olmaydigan shaxslar kabi noan'anaviy talabalar uchun ajratilgan. Biroq, masofaviy o'qitish ta'lim dunyosining yaxshi tashkil etilgan qismiga aylandi va tendentsiyalar o'sishni davom ettirishga ishora qilmoqda.

Kalit so'zlar: norezident, internet-resurslari, Maykl Sendel, Youtube, iTunes, Moodle, Stanford, Garvard.

Mustaqillikka erishgach, barcha sohalarda bo'lgani kabi ta'lim tizimida ham jiddiy islohotlar amalga oshirilib, ta'lim sifati yuksala boshlandi. Shu bois, bugungi kunda zamonaviy axborot texnologiyalari va uning moddiy-texnik bazasidan foydalangan holda, ilmiy-texnikaviy taraqqiyot mahsuli bo'lgan internet resurslari va masofaviy ta'lim dasturlarini qo'llagan holda elektron darslik va o'quv qo'llanmalarini yaratish zarur. Shu maqsadda umumta'lim va mutaxassislar

tayyorlash sifatini oshirishda axborot texnologiyalaridan foydalanish, jahon andozalari darajasidagi axborot texnologiyalarini ta'lim jarayoniga joriy etish ham muhim ahamiyat kasb etadi. Shu bilan birga, masofaviy o'qitish - bu telekommunikatsiya texnologiyalari va Internet-resurslaridan foydalangan holda amalga oshiriladigan, bir-biridan uzoq bo'lgan o'qituvchilar va talabalar o'rtasidagi o'zaro ta'limga asoslangan ta'lim turi.[6, 2-bet]

Masofaviy ta'lim afzalliklari. Ijtimoiy tarmoqlar orqali masofaviy ta'limga qo'shilish bu boradagi yangiliklardan birinchilardan bo'lib xabardor bo'lish, o'z natijalarini do'stlar bilan bo'lishish hamda do'stlarining ham yutuqlari bilan tanishish imkonini beradi. Ba'zi tinglovchilar blog yuritish bilan o'z fikrlarini bo'lishib boradilar[1, 145-bet]. Bu esa obunachilar orasida masofaviy ta'limning ommalashuviga hamda boshqa tinglovchilar uchun o'z bilimlarini mustahkamlashga ko'mak beradi. Mashhur xorij universitetlari ham internet orqali o'z masofaviy kurslarini taqdim etadilar. Bunda mazkur kurslarni tugatgan kishilar ushbu OTMning diplomiga ega bo'lmasa-da, professorlar, Nobeliy mukofoti laureatlarining ma'ruzalarini o'rganishlari mumkin bo'ladi. Bunday ta'lim turi an'anaviy ta'limga qaraganda bi rnecha barobar arzonroq bo'lishini ham ta'kidlab o'tish lozim. Zamonaviy ta'lim tizimi hozirgi davrning barcha deyarli barcha talablariga javob bera olmasligi ko'plab olimlar va mutaxassislar tomonidan tan olinadi. [3, 12-24- bet] Bu vaziyatn io'zgartirishning asosiy usullaridan biri - ta'lim tizimidagi zamonaviy texnologik rivojlanishning eng yangi dasturiy ta'minoti va texnologiyasini keng doirada jalb qilishdir. Bunday vositalardan biri insonlarning ishlab chiqarish va boshqa kundalik ishlardan ajralmagan holda to'liq ta'lim o'rganish imkonini beruvchi raqamli platformalarda ochiq masofaviy ta'lim olish tizimidir (MOOC – ommaviy ochiq onlayn kurslar tizimlari). [4] Bir necha yillar oldin, ya'ni, 2012-yilning kuzida Stenford universiteti professorlari Sebastyan Trun va Piter Norvig onlayn rejimda barchani sun'iy intellekt bo'yicha ma'ruzalar tinglashga taklif qildilar. Darslar faqat onlayn shaklda shakllantirildi. Ma'ruzachilarning maksimal soni 2-3 ming talaba semestr boshida, garchi ular ushbu darslarga borishni rejalashtirgan bo'lsalar ham uning 200 ta

mamlakatdan 160 000 kishi darslarga yozilib bo‘lgan edi. Xuddi shunga o‘xshash masofaviy ta’lim tizimlari yanada murakkab va sifatli bo‘lib borayotganini ta’kidlamalik mumkin emas. Kun sayin yanada ko‘proq tajribali o‘qituvchi va professorlar o‘z ma’ruzalarini boshqalarga ham ochiq tarzda yetkazishni xohlaydilar va ushbu video qo‘llanmalarini Youtube va iTunes qo‘lanmalariga yozib qo‘ymoqdalar. Ularning ba’zilari, masalan, Garvard universitetining siyosiy falsafa professori Maykl Sendel “Adolat” deb atalgan ma’naviyat kursi ijtimoiy tarmoqlarda mashhurligi tufayli eng mashhur odamlardan biri bo‘lib qoldi. Ularning birgalikdagi sa’y-harakatlari dunyoning istalgan joyida yashovchi insonlarning zamonaviy va sifatli ta’lim olishlariga sabab bo‘lishi kuzatilyapti. Bu jarayonlar raqamli iqtisodiyot uchun kadrlar yetishtirishga katta ahamiyat qaratilayotganidan darak beradi.

Bundan tashqari, masofaviy mashg‘ulotlar ba’zi nazariy fanlar uchun juda foydali bo‘lishi mumkin, ammo amaliy metodikada ushbu modullarni to‘liq o‘rganib chiqish qiyinroq bo‘lishi mumkin, masalan, musiqa va boshqa qator fanlarni o‘rganish.

Ta’lim tizimida masofaviy o‘qitish tizimining o‘rni va ahamiyati. Masofaviy ta’limda talaba va o‘qituvchi fazoviy bir-biridan ajralgan holda o‘zaro internet orqali muloqotda bo‘ladi, talaba o‘zi ustida ko‘proq ishlaydi va Internetning boshqa texnologiyalari yordamida o‘qituvchi bilan doimiy muloqotda bo‘ladi. Eng muhimi masofaviy ta’lim joyga, vaqtga bog‘liq emas, talabalarning soni cheklanmagan. Masofaviy o‘qitish davomida talaba mustaqil o‘quv darsliklarni o‘zlashtiradi, nazorat savollariga javob berib boradi. Ta’limning bu turi sirtqi, maxsus sirtqi, malaka oshirish kurslari hamda oilali, yoshi kattalar va ishlaydigan talabalar uchun juda qulay ta’lim tizimi hisoblanadi.

Masofaviy ta’lim tizimi istiqbollari. Ta’lim sohasidan asta-sekin insonning siqib chiqarilishi va ularning o‘rnini sun’iy intellekt egallashi ko‘z o‘ngimizda amalga oshayapti. Yuqoridagilardan kelib chiqqan holda va bizning fikri-ojizimizcha, mamlakatimizdagi ta’lim jarayoniga raqamli innovatsion usullarni tezkorlik bilan va keng miqyosda tatbiq qilishni amalga oshirish uchun zudlik bilan quyidagi chora-tadbirlarni amalga oshirish lozim [5, 6- bet]:

1) Turli xil ko‘rinishdagi ta’lim turlarining hosil bo‘lishi ta’lim vazirliklari qoshida malakali professor-o‘qituvchilarni (shu jumladan, nafaqaga chiqqanlarni ham) jalb qilgan holda raqamli interaktiv elektron kitoblar, elektron o‘quv qo‘llanmalari va alohida fanlar bo‘yicha masofaviy ta’lim kurslari tayyorlash zaruriyatiga olib keladi (bu ish hozirgiga o‘xshab tekinga emas, balki professor-o‘qituvchilar bilan shartnomalar tuzish asosida amalga oshiriladi). Bu esa ushbu ishlarni amalga oshirish bo‘yicha respublika ishchi kengashini (tashkilotini yoki kompaniyasini) tashkil qilish vazifasiga olib keladi. Uning zimmasiga respublika miqyosida zamonaviy hamda sifatli raqamli interaktiv elektron kitoblar, raqamli elektron o‘quv qo‘llanmalari va masofaviy ta’lim kurslari tayyorlash (yoki ularni chet tillardan o‘zbek tiliga o‘girish) vazifasi yuklanadi;

2) Bu ishga majburiy tarzda mamlakatda informatsion texnologiyalarning tatbiqi bilan shug‘ullanadigan barcha tashkilotlarni, ta’lim muassasalarini, kompaniyalarni va yetakchi institut hamda universitetlarni jalb qilish;[2, 8-bet]

3) O‘zbekistondagi turli sohalarda o‘rta va oliy ta’lim olishni istagan fuqarolarning ishlab chiqarish va boshqa kundalik yumushlardan ajralmagan holda to‘laqonli ta’lim olishiga imkon beradigan masofaviy ta’lim (distance education) tizimini rivojlangan chet ellarning “distance education – MOOC – massive open online courses” platformalari andozalari asosida tashkil qilish va ularni zudlik bilan ishga tushirish. Bu – birinchidan barcha ta’lim olishni istovchilar uchun teng imkoniyatlar yaratasa, ikkinchidan, ta’lim tizimi uchun sarflanayotgan mablag‘larni ancha kamaytirishga imkon beradi va uchinchidan, yosh yigit-qizlar uchun davlat tomonidan sarf-xarajat talab qilmaydigan juda ko‘p miqdordagi yangi ish joylarini yaratadi;

Shuni aytishim mumkinki, masofaviy ta’lim barcha o‘quvchi yoshlarga ayniqsa talabalarga katta imkoniyatlarni yaratdi. Endi o‘quvchi yoshlar har kuni akademik markazda yoki oliygohlarga shaxsan qatnashi shart emas, lekin yangi texnologiyalar orqali uydan darsni kuzatishlari mumkin. . O‘quv jarayonlari ham butunlay raqamli texnologiyalarga moslashtirilgan va masofaviy ta’lim har tomonlama yangi

qulayliklar yaratmoqda. Masofaviy ta’lim bugungi kunda nafaqat ta’lim muassasalari uchun, balki bugungi globallashuv jarayonida yirik korxonalar va muassasalar uchun ham zarur bo’lib, ularda kadrlar tayyorlash, qayta tayyorlash, ularning bilim va ko’nikmalarini yuqori darajada saqlashda muhim ahamiyat kasb etadi. Masofaviy ta’lim bugungi kunda nafaqat ta’lim muassasalari uchun zarur, balki bugungi globallashuv jarayonida yirik korxonalar va muassasalar kadrlar tayyorlash, qayta tayyorlash, bilim va ko’nikmalarni yuqori darajada saqlashda muhim ahamiyat kasb etmoqda. Masofaviy ta’limni qo’llash orqali aholining umumiy bilim darajasini va bu bilimlarning sifatini oshirish imkoniyati mavjud. Aholining barcha qatlamlarining ixtiyoriy ta’limga bo’lgan ehtiyojlarini qondirish mumkin bo’ladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro’yxati:

1. Abduqodirov A.A., Pardayev A.X. Masofali o’qitish nazariyasi va amaliyoti. – T.: Fan, 2009. 145-b.
2. Ayupov Ravshan Hamdamovich. Masofali ta’lim va uning o’zbekistondagi rivojlanishi. –T: Maqola. 2020 8-b
3. Formaciony Estudios Trening mavzusidan A. A Islomov - T:Fan, 2015. 12-24-b
4. <https://prep.uz/news/umumiy/o-zbekistonda-masofaviy-ta-lim-imkoniyatlari>
5. https://www.researchgate.net/publication/348916562_MASOFAVIY_TA'LIM_TIZIMI
6. <https://enjoybooks.ru/uz/rol-distancionnogo-obucheniya-v-shkole-rol-distancionnogo-obucheniya-v.html>

MATEMATIKANING QIZIQARLI MISOLLARI

Jumaniyazova Durdona To`liboy qizi

Toshkent moliya instituti akademik litseyi matematika o`qituvchisi

Annotatsiya: Ushbu maqolada matematika qiziquvchilari bo`lmish o`quvchilar uchun ajoyib misollar va masala yechimlarini sodda tartibda ishlash va tushuntirish maqsad qilingan. Bunday misollarni yechishda matematikadagi teorema va formulalardan to`liq foydalaniladi.

Kalit so`zlar: ildiz, sonning butun qismi, tengsizlik, kvadrat ildiz.

1. Soddalashtiring:
$$\frac{\sqrt{2} + \sqrt{3} + \sqrt{4}}{\sqrt{2} + \sqrt{3} + \sqrt{6} + \sqrt{8} + 4}$$

Yechish:

$$\begin{aligned} \frac{\sqrt{2} + \sqrt{3} + \sqrt{4}}{\sqrt{2} + \sqrt{3} + \sqrt{6} + \sqrt{8} + 4} &= \frac{\sqrt{2} + \sqrt{3} + 2}{\sqrt{2} + \sqrt{3} + 2 + \sqrt{2} \cdot \sqrt{3} + 2\sqrt{2} + 2} = \\ &= \frac{\sqrt{2} + \sqrt{3} + 2}{\sqrt{2} + \sqrt{3} + 2 + \sqrt{2}(\sqrt{2} + \sqrt{3} + 2)} = \frac{\sqrt{2} + \sqrt{3} + 2}{(\sqrt{2} + \sqrt{3} + 2) \cdot (1 + \sqrt{2})} = \\ &= \frac{1}{1 + \sqrt{2}} = \frac{1 - \sqrt{2}}{(1 + \sqrt{2}) \cdot (1 - \sqrt{2})} = \frac{1 - \sqrt{2}}{-1} = \sqrt{2} - 1 \end{aligned}$$

Javob: $\sqrt{2} - 1$

2. Yig`indini toping:
$$\frac{1}{1 + \sqrt{3}} + \frac{1}{\sqrt{3} + \sqrt{5}} + \frac{1}{\sqrt{5} + \sqrt{7}} + \dots + \frac{1}{\sqrt{79} + \sqrt{81}}$$

Yechish:

$$\begin{aligned} & \frac{1}{1+\sqrt{3}} + \frac{1}{\sqrt{3}+\sqrt{5}} + \frac{1}{\sqrt{5}+\sqrt{7}} + \dots + \frac{1}{\sqrt{79}+\sqrt{81}} = \\ & = \frac{\sqrt{3}-1}{(1+\sqrt{3})(\sqrt{3}-1)} + \frac{\sqrt{5}-\sqrt{3}}{(\sqrt{3}+\sqrt{5})(\sqrt{5}-\sqrt{3})} + \frac{\sqrt{7}-\sqrt{5}}{(\sqrt{5}+\sqrt{7})(\sqrt{7}-\sqrt{5})} + \dots \\ & \dots + \frac{\sqrt{81}-\sqrt{79}}{(\sqrt{79}+\sqrt{81})(\sqrt{81}-\sqrt{79})} = \frac{\sqrt{3}-1}{2} + \frac{\sqrt{5}-\sqrt{3}}{2} + \frac{\sqrt{7}-\sqrt{5}}{2} + \dots + \frac{\sqrt{81}-\sqrt{79}}{2} = \\ & = \frac{\sqrt{81}-1}{2} = \frac{9-1}{2} = \frac{8}{2} = 4 \end{aligned}$$

Javob: 4

3. Tenglamani yeching: $\left[\sqrt[3]{1} \right] + \left[\sqrt[3]{2} \right] + \dots + \left[\sqrt[3]{x^3 - 1} \right] = 400$

Yechish: $\left[\sqrt[3]{1} \right] + \left[\sqrt[3]{2} \right] + \dots + \left[\sqrt[3]{x^3 - 1} \right] = 400$

Tenglamada quyidagi $\left[\sqrt[3]{1} \right]; \dots; \left[\sqrt[3]{7} \right]$ ($\left[\sqrt[3]{7} \right]$ ham qabul qiladi) sonlarning qiymati

1 ga teng. $\left[\sqrt[3]{8} \right]; \dots; \left[\sqrt[3]{26} \right]$ sonlarning qiymati esa 2 ga teng. $\left[\sqrt[3]{27} \right]; \dots; \left[\sqrt[3]{63} \right]$

sonlarning qiymati esa 3 ga teng, $\left[\sqrt[3]{64} \right]; \dots; \left[\sqrt[3]{124} \right]$ sonlarning qiymati esa 4 ga

teng. Ushbu butun sonlar yig'indisini hisoblaymiz. Bunda 7 ta 1 , $26-7=19$ ta 2 , $63-26=37$ ta 3 va $124-63=61$ ta 4 bo'ladi. $7 \cdot 1 + 19 \cdot 2 + 37 \cdot 3 + 60 \cdot 4 = 400$. Demak,

$\left[\sqrt[3]{x^3 - 1} \right] = 4$ son eng oxirgi qo'shiluvchi bo'ladi, ya'ni $\left[\sqrt[3]{124} \right]$ sonidir.

$$\left[\sqrt[3]{x^3 - 1} \right] = \left[\sqrt[3]{124} \right]$$

$$\left(\left[\sqrt[3]{x^3 - 1} \right] \right)^3 = \left(\left[\sqrt[3]{124} \right] \right)^3$$

$$x^3 - 1 = 124$$

$$x^3 = 125$$

$$x = 5$$

Javob: $x=5$

4. Noldan farqli a, b, c sonlar uchun $a+b+c=26$, $\frac{1}{a} + \frac{1}{b} + \frac{1}{c} = 28$ bo'lsa,

$\frac{a}{b} + \frac{b}{c} + \frac{c}{a} + \frac{a}{c} + \frac{c}{b} + \frac{b}{a}$ ni toping.

Yechish: $a+b+c=26$, $\frac{1}{a} + \frac{1}{b} + \frac{1}{c} = 28$

$$a+b=26-c$$

$$a+c=26-b$$

$$b+c=26-a$$

$$\frac{a}{b} + \frac{b}{c} + \frac{c}{a} + \frac{a}{c} + \frac{c}{b} + \frac{b}{a} = \frac{b+c}{a} + \frac{a+c}{b} + \frac{a+b}{c} = \frac{26-a}{a} + \frac{26-b}{b} + \frac{26-c}{c}$$

$$\frac{1}{a} + \frac{1}{b} + \frac{1}{c} = \frac{bc+ac+ab}{abc} = 28$$

$$bc+ac+ab=28abc$$

$$\begin{aligned} \frac{26-a}{a} + \frac{26-b}{b} + \frac{26-c}{c} &= \frac{(26-a)bc + (26-b)ac + (26-c)ab}{abc} = \\ &= \frac{26bc - abc + 26ac - abc + 26ab - abc}{abc} = \frac{26bc + 26ac + 26ab - 3abc}{abc} = \\ &= \frac{26(bc+ac+ab) - 3abc}{abc} = \frac{26 \cdot 28abc - 3abc}{abc} = \frac{abc(26 \cdot 28 - 3)}{abc} = \\ &= 26 \cdot 28 - 3 = 728 - 3 = 725 \end{aligned}$$

Javob: 725

5. Ixtiyoriy ABC uchburchak uchun $h_a \leq \sqrt{p(p-a)}$ tengsizlik to'g'ri bo'lishini isbotlang.

Yechish:

Isboti: Uchburchak tomonlarini a, b, c deb belgilaymiz.

$$h_a \leq \sqrt{p(p-a)};$$

$$h_a \leq \sqrt{\frac{a+b+c}{2} \cdot \left(\frac{a+b+c}{2} - a\right)}$$

$$h_a \leq \sqrt{\frac{a+b+c}{2} \cdot \frac{b+c-a}{2}};$$

$$h_a \leq \frac{1}{2} \sqrt{(a+b+c) \cdot (b+c-a)};$$

$$2h_a \leq \sqrt{(c+b)^2 - a^2};$$

$$h_a = \frac{2}{a} \sqrt{p(p-a)(p-b)(p-c)}$$

$$ah_a = 2 \sqrt{\frac{a+b+c}{2} \cdot \left(\frac{a+b+c}{2} - a\right) \cdot \left(\frac{a+b+c}{2} - b\right) \cdot \left(\frac{a+b+c}{2} - c\right)}$$

$$ah_a = 2 \sqrt{\frac{a+b+c}{2} \cdot \frac{a+b+c-2a}{2} \cdot \frac{a+b+c-2b}{2} \cdot \frac{a+b+c-2c}{2}}$$

$$ah_a = 2 \sqrt{\frac{a+b+c}{2} \cdot \frac{b+c-a}{2} \cdot \frac{a+c-b}{2} \cdot \frac{a+b-c}{2}}$$

$$ah_a = 2 \cdot \frac{1}{4} \sqrt{\left((b+c)^2 - a^2\right)(a+c-b)(a+b-c)}$$

$$2ah_a = \sqrt{(b+c)^2 - a^2} \cdot \sqrt{(a+c-b)(a+b-c)};$$

$$\frac{2ah_a}{2h_a} = \frac{\sqrt{(b+c)^2 - a^2} \cdot \sqrt{(a+c-b)(a+b-c)}}{2h_a}$$

$$2h_a \leq \sqrt{(c+b)^2 - a^2}$$

$$a \geq \sqrt{(a+c-b)(a+b-c)}$$

$$a^2 \geq \left(\sqrt{a^2 + ab - ac + ac + bc - c^2 - ab - b^2 + bc}\right)^2$$

$$a^2 \geq a^2 - (c^2 - 2bc + b^2)$$

$$a^2 \geq a^2 - (c-b)^2$$

Har qanday sonning kvadrati musbat. Shuning uchun bir sondan musbat sonni ayirsak undan kichik son hosil bo'ladi.

Javob: Isbotlandi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro`yxati:

1. “Qiziqarli matematika va olimpiada masalalari”- A.S.Yunusov, S.I.Afonina, M.A.Berdiqulov, D.I.Yunusova. Toshkent-2007y;
2. *olympiad.uzedu.uz*-sayti.

**MAKTABGACHA YOSHDAGI TA`LIMDA BOLALARDA XORIJIY TIL
O`RGANISHDA ULAR XOTIRASINING PSIXOLINGVISTIK
RIVOJLANISH XUSUSIYATLARI**

Ruziyeva Nigora Sapar qizi

Qarshi Davlat Universiteti magistranti

Annotatsiya

Ushbu maqolada maktabgacha yoshdagi ta`limda bolalarda xorijiy tilni o`rganishda ular xotirasining psixolingvistik rivojlanish xususiyatlari haqida ma`lumot berilgan. Shuningdek, bolaning eslab qolish qobiliyat turlari haqida fikrlar bayon etilgan.

**Kalit so`zlar:** Visual xotira, maktabgacha bolalik, og`zaki mantiqiy xotira, qobiliyat ustuni, maxsus harakat, nutq va fikrlash, stanaza.

“Maktabgacha ta`lim va tarbiya to`g`risida”gi qonun 2019-yilning 16-dekabrida muxtaram Prezidentimiz tomonidan imzolandi. Prezident imzolagan qonun bilan, maktabgacha ta`lim va tarbiya sohasidagi davlat siyosatining asosiy yo`nanishlari belgilab berildi.

Xususan, davlat har bir bolaning umumiy o`rta ta`lim tashkilotiga o`qishga kirishidan bir yil oldin davlat maktabgacha ta`lim tashkilotlarida umumiy o`rta ta`limga majburiy bir yillik tayyorgarlikdan o`tish=hg abo`lgan huquqini kafolatlaydi. Qonunga muvofiq, maktabgacha ta`lim tashkiloti davlat va nodavlat tashkiloti bo`lishi mumkin.

Maktabgacha ta`lim tashkilotlari quyidagi turlarda tashkil etiladi:

Umumiy turdagi maktabgacha ta`lim tashkiloti;

Ko`p tarmoqli ixtisoslashtirilgan maktabgacha ta`lim tashkiloti;

Inklyuziv guruhlarga ega maktabgacha ta`lim tashkiloti;

Qo`shma turdagi maktabgacha ta`lim tashkiloti;

Bu imkoniyatlardan unumli foydalangan holda, biz bolaning aqliy faoliyatidan kelib chiqib, ta`lim-tarbiyani amalga oshirishimiz lozim deb o`ylayman.

Xotira –bu ma`lumotni saqlash, to`plash va ko`paytirish uchun mo`ljallangan aqliy faoliyat va aqliy faoliyat turlaridan biridir. Tashqi dunyodagi voqealar va tananing reaksiyalari haqida ma`lumotni uzoq vaqt davomida saqlash va undan keyingi ishlarni tashkil qilish uchun ong sohasida foydalanish qobiliyati.

Xotira inson qobiliyatining asosidir, bilim olishni o`rganish, ko`nikmalarni shakllantirish shartidir. Xotirasiz insonning ham, jamiyatning ham normal ishlashi mumkin emas. Uning xotirasi, mukammalligi tufayli odam hayvonot olamidani ajralib chiqdi va u hozir bo`lgan balandlikka erishdi. Ushbu funksiyani doimiy ravishda takomillashtirmasdan turib, insoniyatni yanada taraqqiy etishini tasavvur etib bo`lmaydi.

Maktabgacha bolalik-bu barcha aqliy jarayonlarning jadal rivojlanish davri bo`lib,u bolani atrofdagi voqelik bilan tanishish imkoniyatini beradi.

Tabiiy xotira imkoniyatlari katta darajada maktabgacha yoshda paydo bo`ladi. Maktabgacha yoshda,xotira rivojlanish tezligidagi boshqa qobiliyatlardan ustundir, bola rasmni o`rganadi,g`ayrioddiy obyektini ko`radi va hayotiy yukidan biron narsani eslab,mulohaza qilishni boshlaydi. Maktabgacha yoshdagi bolalar oyatlarni, hisoblagichlarni,jumboqlarni,ertaklarni eslab qolishlari tabiiy xotirasining tez rivojlanishi bilan izohlanadi. Bola hamma narsani yorqin,chiroyli,g`ayrioddiy diqqatni o`ziga jalb qiladi. Bola beixtiyor eslaydi.

Bolalarning aqliy rivojlanishini kuzatish va maxsus tadqiqotlar shuni ko`rsatadiki, bolaning xotirasi yoshi bilan rivojlanib, hajmi va sifat jihatidan o`zgaradi.

Xotiraning rivojlanishi bola hayotining turli bosqichlarida aks etadi. Kattaroq maktabgacha tarbiyalanuvchining xotirasi rivojlantirishda muhim daqiqa bu shaxsiy xotiralarning paydo bo`lishi. Ular bolaning hayotidagi muhim voqealarni, uning

faoliyatidagi muvaffaqiyatlarni, kattalar va tengdoshlari bilan munosabatlarini aks ettiradi.

Katta yoshdagi bola maktabgacha yoshda og`zaki-mantiqiy xotira rivojlanadi. 6-7 yoshli bola bu so`zni yodlashda semantik aloqalarni o`rnatish uchun bemalol ishlatadi. U so`z yordamida ob`yektlarni yoki hodisalarni ma`lum bir toifaga ajratib, guruhlashtiradi va mantiqiy aloqalarni o`rnatadi. Bularning barchasi yodlangan materiallar hajmining oshishiga yordam beradi.

Visual xotira-vizual tasvirlarni saqlash va ko`paytirish bilan bog`liq.

Eshitish xotirasi-bu turli xil tovushlarni yaxshi yodlab olish va takrorlash:nutq,musiq

Sezgi xotirasi-bu turli xil narsalarni ushlab,teginib ko`rish orqali eslab qolish bilan bog`liq.

Maktabgacha yoshdagi bolakayning oxiriga kelib, bola o`zboshimchalik bilan xotiraning elementlari paydo bo`ladi. O`zboshimchalik bilan eslash bola mustaqil ravishda o`z ildiga maqsad qo`ygan vaziyatlarda namoyon bo`ladi: eslab qolish va eslab qolish. Ixtiyoriy xatti-harakatlarning elementlari- bu maktabgacha yoshdagi bolaning asosiy yutug`i. O`zboshimchalik bilan ishlaydigan xotiraning namoyon bo`lishining eng oddiy namunasi- bu bola uyqudan oldin she`rni diqqat bilan yodlab olgan vaziyat. O`zboshimchalik bilan ishlaydigan xotira qanday ishlashini ko`rib chiqamiz. Birinchidan, bola faqat vazifani ta`kidlaydi: “Biz she`rni eslashimiz kerak”. Shu bilan birga, u hali ham yodlash uchun zarur texnikaga ega emas. Voyaga yetgan odam ularga individual satrlarni keyin stanazalarni takrorlashni tashkil qilib, ularni beradi va shuningdek: “Keyin nima bo`ldi?”, “Va keyin” Bola asta- sekin yodlashni o`rganish uchun materialni takrorlashni, tushunishni, bog`lashni o`rganadi va oxirida eslab qolishning ushbu maxsus harakatlariga bo`lgan ehtiyojni anglaydi (takrorlash,hislar ketma-ketligini kuzatish va boshqalar)

D.B.Elkonin, 3 yoshdagi bolalar kattalar iltimosiga binoan eslash kerak bo`lgan maqsadni aniqlay olishlarini, 4 yoshdan boshlab bir xil maqsadni mustaqil ravishda

ajratib olish mumkinligini aniqlaydilar. Eslab qolish va eslab qolish maqsadining mavjudligi ko'p hollarda faqat maktabgacha yoshdagi bolalarda kuzatiladi.

Maktabgacha tarbiyalanuvchilar asosan yodlashning usullariga murojaat qilishadi, asosan 6-7 yoshda. Ular eslab qolgan so'zlar o'rtasida aqliy mantiqiy aloqalarni shakllantirishga urinishlar ajralib turadi. Bu ko'payish tabiati bilan tasdiqlanadi: bola ko'payish paytida unga berilgan narsalarning tartibini o'zgartiradi va ularni maqsadga muvofiq birlashtiradi. Xotiralashda qo'shimcha visual tasvirlar paydo bo'la boshlaydi.

E.O.Smirnovani yodlashning mantiqiy usullari dastlab yodlangan material elementlarining vaqtincha yoki fazoviy yaqinligiga, so'ngra semantik yaqinlikka asoslangan materillarni guruhlashni o'zi ichiga oladi.

Biz bolalarni xotirasini o'stirish maqsadida turli xil didaktik o'yinlardan ham foydalanishimiz mumkin. Masalan, applikatsiyaviy o'yinlar, mozaikalar bilan. Bu o'yinlarda kartinalarni joylarini osongina o'zgartirish, ularni turli vaziyatlarga birlashtirish, shu bilan qo'shimcha nutqiy vaziyatlar yaratish bolalarni nutqini o'stirishga yordam beradi. Hozirgi kunda maktablarda va maktabgacha ta'lim tashkilotlarida nutqni rivojlantirish bo'yicha leksik jadvallardan foydalaniladi. Leksik jadvallarda ovozli materiallar bilan bir qatorda yumoristik, hajviy usulda bajarilgan rasmlar ko'rinishida, tasviriy materiallardan ham foydalanilishi mumkin. Rasmlar sharxlovchi va rag'batlantiruvchi vazifalarni bajaradilar.

Xulosa o'rnida shuni aytish mumkinki, bolaning esda saqlab qolish ya'ni xotirasi yillar o'tgani sayin o'zgarib boradi. Shunday ekan, bolalarimizga yoshligidanoq ezgu fikr, g'oyalarga yo'g'rilgan voqea hodisalarni, holatlarni ko'rsatishimiz va shunga o'rgatishimiz lozim deb hisoblayman.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Smirnova.E.O. “Bolalar psixologiyasi:” Maktabgacha pedagogika va psixologiya” Vldos,2006.
2. M.Xoldorova,N.Fayziyeva,F.rixsitillayeva “Chet tilini o`qitishda yordamchi vositalardan foydalanish” Nizomiy nomidagi TDPU 2005.
3. Masaru Ibuka ”Uchdan keyin kech”Nurmuhammad Nargiza Hamidulla qizi tarjimasi.Toshkent.”Akademnashr” 2019.

MUHANDISLAR TAYYORLASH TA'LIMINING MUAMMOLARI VA YUTUQLARI

Aralov Muzaffar Muxammadiyevich

Qarshi muhandislik-iqtisodiyot instituti katta o'qituvchisi

Annotatsiya. Ushbu maqolada oliy ta'lim tizimining muhandislik yo'nalishi talabalariga muhandislar tayyorlash ta'limining muammolari va yutuqlari haqidagi ma'lumotlar keltirilgan. Muhandislik ta'limining ahamiyati, ma'nosi muhandislik talabalarini fikrlashga o'rgatish hamda sifatli kafolatlangan bilim berish va yuqori kasbiy kompetensiyalarni rivojlantirishni o'rgatish, tayyorlash, tarbiyalash yo'llari bayon etilgan.

Kalit so'zlar: Oliy ta'lim, muhandislik, talaba, muammo, ta'lim muassasasi, korxonalar, ta'lim sifati, fan, ishlab chiqarish va muhandislik xodimlari.

Mamlakamiz ishlab chiqarish tizimida oxirgi 5-10 yil ichida muhandislarga bo'lgan talab mehnat bozorida sezilarli darajada ko'zga tashlandi. Bu o'zgartirishlar xalq xo'jaligining turli tarmoqlari va tashkilotlari uchun muhandislik xodimlariga nisbatan talabga ega. Shu bilan birga, vaqt o'z shartlarini belgilaydi, kadrlar tayyorlash tizimiga talablarni ham miqdoriy, ham sifat jihatidan oshirishni talab qiladi. Kelajakda bu ishlab chiqarish sohalari va tarmoqlari soni ko'payib borgan sari yangi muhandislik mutaxassisliklari bozori 2-3 martaga ko'payishi kutilmoqda. Muhandislik ta'limining ahamiyati va ma'nosi shundaki muhandislik talabalarini fikrlashga o'rgatish va bu eng qiyin narsa, sifatli kafolatlangan bilim berish va yuqori kasbiy kompetensiyalarni rivojlantirish zarur. Bo'lajak muhandislarni bozor talablariga mos ravishda o'rgatish, tayyorlash, tarbiyalash albatta oson emas.

Oliy ta'lim islohoti muhandislik kadrlarini tayyorlashda katta o'zgarishlarni keltirib chiqarmoqdi:

❖ ta'lim sifatini o'lchashga harakat qiladigan talablarning o'zgarishi (yildan-yilga barchaga tushunish osonroq), yangi o'qitish usullari va yondashuvlari, vakolatlar mazmunini izohlashda sezilarli erkinlik;

❖ fan, ishlab chiqarish va jahon hamjamiyati ishtirokida bo'lajak muhandis qiyofasini shakllantirish.

Bugungi kunga kelib, yoshlar bilan muloqot oliy ma'lumot shunchalik yuqori bo'ldiki, asosan universal oliy ta'lim holati mavjud. Albatta, aytishimiz mumkinki, zamonaviy kasb va axborot texnologiyalari oliy ma'lumotli mutaxassislarni talab qiladi.

Hozirgi kunda oliy ta'lim muammolarining yarmi o'rta ta'limga to'g'ri keladi. Ta'lim islohotining qat'iy doirasidagi universitetlar ko'pincha 1 kursga abituriyentni saralab qabul qilish orqali muvaffaqiyatlarga erishadilar va ularni bitiruvchi darajasiga yetkazishlari kerak.

O'qituvchi talaba kontenginti ortib borishi talabalar bilan aloqa ishlariga ajratilgan mustaqil ta'lim soatlarida ishlashga harakat qilmoqda, o'qituvchi talabalar bilan, shuningdek, masofaviy texnologiyalar yordamida ishlashga harakat qilmoqda. Ammo mustaqil ishlash yaxshi, talaba ma'lum bir ongli darajaga etganida rag'batlantirib borilsa yaxshi natija berishini e'tirof etish lozim. Shu bilan birga, nafaqat takrorlash kerakligi haqida gapirganda, o'qituvchiga qo'yiladigan talablar ortadi o'quv-uslubiy va texnik adabiyotlardan foydalanish hamda individual yondashuvni hisobga olgan holda o'qitishning innovatsion texnologiyalaridan foydalanish talaba va uning ta'lim traektoriyasi, shuningdek, ilmiy maqolalar yozishida o'qituvchi tomonidan tavsiyalar berib boriladi.

Shuning uchun, bugungi kunda oliy ta'lim imkoniyatlari hamda talabaning imkoniyatlari haqida nafaqat gapirish kerak, balki yana kengroq talabalarga tushuntirish va qo'shimcha ma'lumotlarni yetkazib berish kerak. Hamma ham oliy ma'lumot olishga imkoniyatli emas. Fransuz ma'rifatparvarining eng buyuk faylasufi Volter ta'lim qobiliyatlarni rivojlantiradi, lekin ularni yaratmaydi, deb yozgan edi.

Davlat o'z maqsadiga ko'ra, iqtisodiy infratuzilmani qo'llab-quvvatlovchi mutaxassislarni yangilari bilan almashtirishdan manfaatdor bo'lishi kerak. Davlatning

bu tabiiy manfaatlarini malakali mutaxassislarsiz amalga oshirish mumkin emas[1,2,3,4]. Muhandislik va texnologiya sohasidagi yangi g'oyalar va yutuqlar ko'p jihatdan ta'lim vositalari qaysi sohalarga investitsiya qilinishiga bog'liq.

O'z navbatida, faqat magistratura orqali jiddiy ilmiy kadrlar tayyorlashni tashkil etish orqaligina tadqiqotchilar va oliy o'quv yurtlari orqali ilmiy-pedagogik kadrlar tayyorlash va rag'batlantirish orqali elita muhandislar, yuqori malakali texnologlar va menejerlarni tayyorlash mumkin[1,2,3,4,5,6].

Oliy ta'lim sifatini yanada jonlantirishda hamda malakali kadrlarni zamon talablariga mos holda shakllantirib chiqarishda axborot resurs markazlarini yanada boyitish universitet xodimlarining pedagogik faoliyatida o'zgarishlarga olib keladi.

Ma'ruza va seminarlarga an'anaviy yondashuvlar ta'limga zamonaviy texnologiyalarni joriy etishga to'sqinlik qilmoqda, reproduktiv texnologiyalar ustunlik qilmoqda, ular talabni shakllantirmaydi.

Texnika Oliy o'quv yurtlarida o'qiyotgan talabalarga zamonaviy laboratoriya uskunalari va asboblari, litsenziyalangan dasturiy ta'minot, sarf materiallari bilan imkon qadar ta'minlanishi lozim. Ularni sotib olish universitet byudjeti va byudjetdan tashqari mablag'lar hisobidan amalga oshiriladi. Oliy o'quv yurtlari shartnomaviy, ilmiy-tadqiqot va tajriba-konstruktorlik ishlarini olib borish, grantlarda ishtirok etish orqali daromad oladi, bundan tashqari Xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya materiallari pullik trening tashkil etish yo'li bilan amalga joriy etishlari mumkin. Ilmiy faoliyatning yakuniy natijasi yuqori samarali, raqobatbardosh va yuqori texnologiyali mahsulotlarni yaratishdir.

Shu bilan birga, akademik fan va viloyat iqtisodiyotining real sektori bilan o'zaro hamkorlikning samarali mexanizmlari yaratilmoqda. Ilmiy tadqiqot yangi bilimlarni yaratish platformasiga aylanishi kerak va ularni innovatsion faoliyat orqali ta'lim jarayoniga, shuningdek, viloyat iqtisodiyotiga o'tkazish. Bugungi kunga kelib, ilmiy tadqiqot ko'pincha universitetning akademik va akkreditatsiya ko'rsatkichlarini, birinchi navbatda, dissertatsiyalar himoyalari va nashrlar soni bo'yicha rasmiy ravishda oshirishga qaratilgan [1,2,3,4].

Muhandislik ta'limining ajralib turadigan xususiyatlaridan biri universitetning yetakchi korxonalar, tashkilotlar va ijro hokimiyati organlari bilan yaqin aloqasi hisoblanadi. Bu qaror qabul qilish imkonini beradi universitetning muhim vazifalari bitiruvchilarni ish bilan ta'minlash hisoblanadi. Amaliyot shuni ko'rsatadiki, har qanday vaqtda ish topishda eng kam qiyinchilik bilan barqaror va uzoq muddatli aloqalar o'rnatgan universitetlar mavjud ish beruvchilar va sanoat korxonalarini bilan bog'liqligidadir[1,2,3,4,5,6].

Ammo boshqa bir tomoni ham bor, masalan, ta'lim muassasasi o'qituvchilarining malakasini oshirish yoki talabalarning korxonalarda amaliyot o'tashi orqali amaliyot yuborilishidir.

Shu sababli, texnik sohaga yo'naltirilgan yaxshi tayyorlangan abituriyentlarning kelishi uchun boshqa konstruktiv usullar talab qilinadi.

Ushbu yondashuvlardan biri o'qitishga qabul qilishda individual yutuqlarni hisobga olishdir.

Bo'lajak muhandislarga kelajakdagi kasbi to'g'risida qaror qabul qilish, ularning otalariga kelajakda sohalar bo'yicha ochiq va batafsil tushuntirish ishlari olib borilganda mutaxassis o'zini topadi. So'nggi paytlarda doimiy ravishda ochiq eshiklar tadbirlari o'tkazilmoqda. Talaba bilan ish beruvchilar tarkibini shakllantirish mumkin, muhandislik kasbini tanlashi xato emasligiga ishonch hosil qiladilar.

Ushbu motivatsiya o'qishdagi qiyinchiliklarni muvaffaqiyatli engishga yordam beradi, talabalar faoliyatini yaxshilaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Анцупова С.Г., Афонская Г.П. Проблемы и будущее инженерного образования. Сборник материалов международной научно-практической конференции. Якутск -2017. 79 с.
2. Корнилов, Т.А. Инженерно-техническому институту СВФУ – 60 лет / Т.А. Корнилов, С.Г. Анцупова, Г.П. Афонская // Промышленное и гражданское строительство. – 2016. – № 8.
3. Джурицкий, А.Н. Актуальные проблемы развития и качества высшего образования в России / А.Н. Джурицкий // Преподаватель XXI век (актуальные проблемы образования). 2016. – № 1. – С. 9-19.
4. Дружилов, С.А. Проблемы и тенденции подготовки профессионалов в техническом университете / С.А. Дружилов // Современное профессиональное образование: философский анализ теории и практики : сб. ст. – Новосибирск : ГЦРО, 2008. – Т. XXVIII. – С. 94-102.

**MUHANDISLIK TALABALARIGA TOPOGRAFIK KARTALARDAN
FOYDALANIB LOYIHANI JOYGA KO‘CHIRISHDA AYRIM
MASALALARNI YECHISH USULLARI**

Aralov Muzaffar Muxammadiyevich

Qarshi muhandislik-iqtisodiyot instituti katta o‘qituvchisi

Toshpo‘latova Zebiniso Abbos qizi

Qarshi muhandislik-iqtisodiyot instituti

“Geodeziya, kartografiya va kadastr” yo‘nalishi 2-kurs talabasi

Annotatsiya. Ushbu maqolada muhandislik talabalariga topografik kartalardan foydalanib loyihani joyga ko‘chirishni ishchi chizmasini tuzish va ishni tashkil etish bilan bog‘liq ayrim masalalarni yechish masalalar yoritilgan.

Kalit so‘zlar: Topografik karta, loyihani joyga ko‘chirish, ishchi chizma, rumb burchak va masofalar.

Konturli va topografik kartalar tayyorlashni texnologik sxemasini tanlashda quyidagi uchta asosiy omil hisobga olinadi:

- ❖ Chiqariladigan plan aniqligi bo‘yicha harakatdagi yo‘riqnomaga javob berishi kerak;
- ❖ Chiqariladigan plani narxi minimal bo‘lishi kerak;
- ❖ Planlarni qisqa muddatda bosib chiqarishni tashkillashtirishni ta‘minlash kerak.

Bundan tashqari yakuniy hisoblash turi, maxsus asboblardan va tegishli kadrlar bilan ta‘minlanganligi, suratga olish ob‘ektini topografik harakteri va o‘lchami aerofotos‘yomka ishlarini bajarish uchun texnik sharoitni geodezik asosni mavjudligi hisobga olinadi. Kerakli hujjatlarni yig‘ish bo‘yicha tayyorgarlik ishlari tugangandan so‘ng ishlab chiqarish ishlari texnik va iqtisodiy tomondan asoslanadi.

Bajariladigan topshiriqqa qarab konturli aerofotos`yomka, kombinirlashgan yoki stereoskopik s`yomka qo`llaniladi. Konturli aerofotos`yomkani texnologik ishlab chiqarishni to`liq davri bir yildan uch yilgacha davom etadi.

Bunga s`yomka qilinadigan maydon, bosh geodezik asoslarni zichlashtirish ishlarini hajmi, tashkilotni ishlab chiqarish quvvati va boshqa sabablar ta`sir qiladi. Dala mavsumida birinchi bo`lib planli geodezik asoslar zichlashtiriladi va bog`lanadi. Kartalarni deshifrlashda asosan aerosurat va fotosxemadan foydalaniladi. Kartalarni deshifrlash faqat ikkinchi dala mavsumida amalga oshiriladi. Avvalo fotoplarga ob`ektни loyihalaymiz so`ngra loyihani joyga ko`chirishni ishchi shizmasini tuzishga kirishamiz. Masshtabga qarab fotoplarga kvadrat kataklar chizib, ob`ektни geodezik koordinatalarini aniqlaymiz. So`ngra teskari geodezik masalani echamiz. Quyidagi keltirilgan formulalar orqali ob`ekt tomonlari va ular orasidagi burchaklar aniqlanadi[1].

Rumb burchagini topish formulasi :

$$\operatorname{tg} \alpha_{21 Q} = \frac{Y_B - Y_A}{X_B - X_A} = \frac{\Delta Y}{\Delta X}$$

Masalan : $\alpha_{21 Q} = \frac{1975,3}{901,9} \times 2^{\text{nd}} \operatorname{tg} [\text{kalkulyator dan bosiladi}] = 65^{\circ} 28^{\text{I}}$

Tomonlar uzunligini topish formulasi :

$$S = \sqrt{(X_{k+1} - X_k)^2 + (Y_{k+1} - Y_k)^2}$$

$$S = \sqrt{(6055 - 5153,1)^2 + (6153 - 8128,3)^2} = 2171,4$$

Tomonlar orasidagi burchakni topish formulasi :

$$\beta_k = \alpha_k + 180^{\circ} - \alpha_{k-1}$$

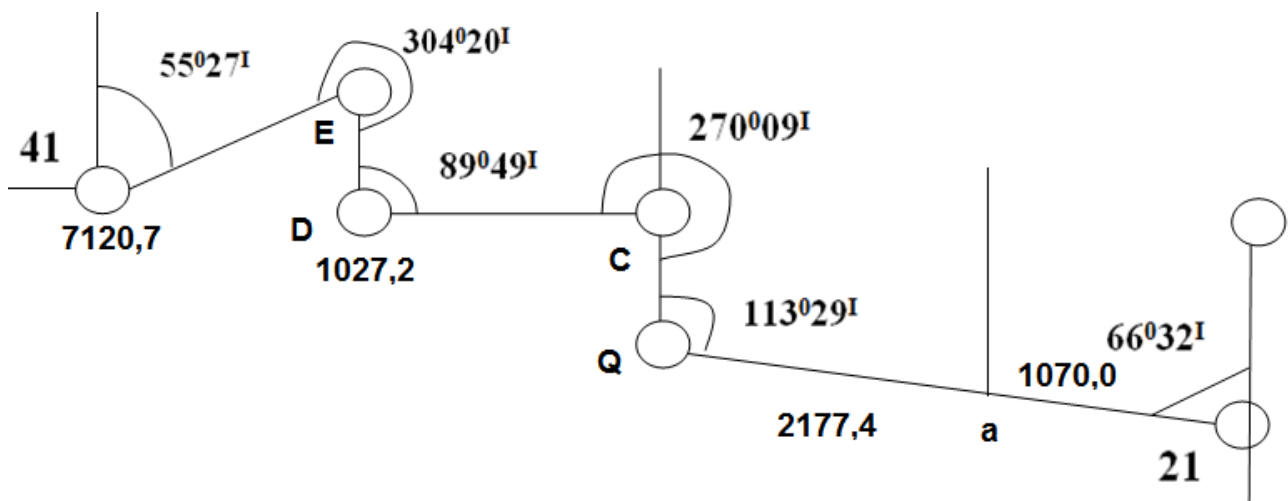
Masalan : $\beta_k = \alpha_k + 180^{\circ} - \alpha_{k-1} = 181^{\circ} 04^{\text{I}} + 180^{\circ} - 66^{\circ} 032^{\text{I}} = 294^{\circ} 32^{\text{I}}$

Agar tomonlar orasidagi burchakdan yo`l bo`yicha o`ng burchakni ayirishni imkoni bo`lmasa unda quyidagicha bo`ladi :

$$\beta_k = \alpha_k + 180^{\circ} - \alpha_{k-1} = 1^{\circ} 03^{\text{I}} + 180^{\circ} + 360^{\circ} - 270^{\circ} 09^{\text{I}} = 270^{\circ} 54^{\text{I}}$$

№	X	Y	ΔX	ΔY	tga	S	Direksio n burchak	Yo'l bo'yicha o'ng Burcha k	Rumb qiymatlari
22									
							181 ⁰ 04 ^I		
21	+ 5153,1	+ 8128,3						66 ⁰ 32 ^I	
			- 901,9	- 1975,3	- 2,1902	2171, 4	294 ⁰ 32 ^I		Shg` :65 ⁰ 28 ^I
Q	+ 6055	+ 6153						113 ⁰ 04 ^I	
			+ 1464	+ 27,0	+0,01 8	1464, 3	1 ⁰ 03 ^I		ShShq:1 ⁰ 03 I
C	+ 7519	+ 6180						270 ⁰ 09 ^I	
			+ 16,0	-1027	-64,2	1027, 1	270 ⁰ 54 ^I		Shg``:89 ⁰ 06 I
D	+ 7535	+ 5135						89 ⁰ 49 ^I	
			+ 1472	+28	+0,01 9	1472, 3	1 ⁰ 05 ^I		shshq:1 ⁰ 05 ^I
E	+ 9007	+ 5181						304 ⁰ 20 ^I	
			- 614,0	-937,3	+1,52 5	1120, 8	236 ⁰ 45 ^I		jshq:56 ⁰ 45 ^I
41	+ 8392,6	+4243, 7						55 ⁰ 27 ^I	
							1 ⁰ 18 ^I		
42									
			Σ	Σ				Σ	

Loyihani joyga ko`chirishni ishchi chizmasi quyidagi sxema yordamida amalga oshiriladi.

Loyihani fotoplardan joyiga ko`chirishda joydagi aniq tasvirlangan ob`ektlardan foydalaniladi. Fotoplardagi loyihani joyga ko`chirishda chiziq tortish, perpedikulyar, chizikli kesishtirish usulidan foydalaniladi. Rejalash elementlarining topilgan qiymatlari bo'yicha bino loyhasini joyga ko`chirish ishchi chizmasi bo'lib, hisoblangan sxema erkin masshtabda chiziladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR.

1. М.С.Ақбаров, Д.К.Муҳидинов “Фотограмметрия” Ўқув қўлланма ТИМИ Тошкент 2013 йил.
2. Охунов З. “Фотограмметрия” Т., Чўлпон. 2007
3. Д.О.Жўраев , Н.В.Ковалёв “Фотограмметрия” Учебное пособие ТАСИ Ташкент 2002г.

ERTA YOSHDAGI BOLALARDA O’RTA QULOQ YALLIG’LANISHI

Xamidullo Rasulov Asatullo o’g’li

Bekkamov Sobir Ahmed o’g’li

Samarqand davlat tibbiyot instituti talabalari

xamidullorasulov0619@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu maqolada erta yoshdagi bolalarda o’rta quloq yallig’lanishiga olib keluvchi sabablar va bu sabablarni oldini olish chora tadbirlari hamda bolalarda o’rta quloq anatima-fiziologik tuzilishiga bog’liq holda kasallikning kechishi va o’rta quloq yallig’lanishi oqibatida yuzaga keladigan kasalliklar haqida malumot topishingiz mumkun.

Kalit so’zlar: Yuqori nafas yo’li, yevstaxiy yo’li, burun bo’shlig’i, meningit, otit.

O’rta quloq – tashqi va ichki quloq chegaralari, o’rtasida chakka suyagining ichki qismida joylashgan a’zo xisoblanib, tashqi quloqdan kelgan ovozlarni nog’ara pardadan qabul qilib, ichki quloqqa o’tkazish vazifasini bajaradi. O’rta quloq yevstaxiy nayi yordamida yutqun bilan tutashgan. Vazifasi o’rta quloqdagi bosimni atmosfera bosimi bilan bir-xil bo’lishini taminlaydi.

Bolalarda yuqori nafas yo’li anatima-fiziologik xususyatiga ko’ra zararlanishga moyil bo’ladi. Bola tug’ilgandan so’ng, burun nisbatan kichik, burun yo’llari tor bo’ladi natijada kam miqdordagi patogen ham burun bo’shlig’ini shilliq qavatini shishga va ko’p miqdorda sekretiya ajratishiga olib keladi. Burun yo’llari orqali nafas olishga qiynaladi buning oqibatida bola og’iz orqali nafas olishga majbur bo’ladi. Bu esa patogen mikroflorani tomoq shilliq qavatiga tushishi va o’rta quloq yallig’lanishga moyilligini ortiradi. Bundan tashqari yangi tug’ilgan chaqaloqning pastki burun chig’anog’i bo’lmaydi, ular hayotning 4 yilida shakllanadi.

Shillik osti to‘qima 8–9 yoshda rivojlana boshlaydi. Bolalarda 6 ta qo‘shimcha sinuslarning yoshiga xos xususiyatlari:

- 2 old (frontal) sinuslar yangi tug‘ilgan chaqaloqda bo‘lmaydi, bosqichma-bosqich 20 yoshgacha rivojlanadi;
- 2 ta gaymor (yuqori jag‘) sinuslari 3 oylik bolada rentgenda aniqlanadi, 7 yoshga qadar rivojlanadi.
- 1ta etmoidal (g‘alvirsimon) sinus belgilari 3 oylikda aniqlanib, 12 yoshgacha shakllanadi;
- 1 sfenoidal (ponasimon) sinus hayotning 6 yilida paydo bo‘lib, 15 yoshgacha davom etadi.

O‘rta quloqning yallig‘lanish jarayoniga otit deyiladi.

O‘rta quloqning o‘tkir yallig‘lanishi bolalarda, ko‘pincha yangi tug‘ilgan va erta yoshdagi anatoma-fiziologik xususiyatlarga bog‘liq. Avvalo, kichik yoshdagi bolalardagi eshitish (yoki, shuningdek, oustacha) trubasi keng, qisqa va egriligi bo‘lmaydi.

Shu sababli mikroorganizmlar oziq-ovqat va suyuqlikning eng kichik miqdorida ham yevstaxiy nayi yordamida o‘rta quloqqa osonlik bilan kelib, yallig‘lanishni keltirib chiqaradi. Ikkinchi nuqta shundan iboratki, chaqaloqlarda tambur bo‘shlig‘i maxsus jele-atvorli to‘qima bilan to‘ldirilib, u asta-sekin hal qiladi, ammo ayni paytda infeksiyaning "muvaffaqiyatli" rivojlanishi uchun qo‘shimcha ichki xonalar (bo‘shliqlar) paydo bo‘ladi. Yoshi bilan bu anatomik xususiyatlar yo‘qoladi va otit xavfi kamayadi. O‘rta quloqning yallig‘lanishi, shuningdek, isitma va og‘riq bo‘lishga olib keladi, kamroq holatlarda bo‘ladi yani quloqdan aniq yoki yiringli ajralma bo‘lishi mumkin.

Otitning har qanday shaklining mavjudligi, har doim kuchli og‘riq va yig‘lash sababli, tekshirishni osonlashtiradi. Og‘riq va isitma fonida bu kasallikning sababini aniqlashga imkon beradi. Kichkintoylarda og‘riq, uyqu buzilishi, oziq-ovqatdan voz kechish, majburiy holat (chaqaloq og‘riqli qulog‘iga yotmoqchi bo‘ladi) kabi ko‘rinadi. Bolalarda otit rivojlansa, shifokor kasallikning shakli, sababi va jiddiyligiga qarab, davolashni buyurishi kerak. Ko‘pincha onalar bolasini quloqlaridan ajralmalar

kelganda "Xalq tabobati" va o'z-o'zidan dori-darmonlar bilan davolashmoqchi bo'lishadi buning natijasida o'rta quloqqa jiddiy zarar yetqazishi mumkin. Garchi har qanday yoshda bo'lsa ham bolalarda yuqori nafas yo'llari infeksiyasi natijasida, pediatrlarga murojaat qilishning eng keng tarqalgan sababi bu o'rta quloqning yallig'lanishi. Bu ko'rsatgich erta yoshdagi bolalarda yuqoriroq o'rin egallaydi.

Qanday davolash kerak? O'rta quloq yallig'lanishining etiologiyasini aniqlash kerak. Qaysi antibiotikka sezgirligini bilishimiz kerak va shunga qarab kurs davolashlarini o'tqazamiz. Xulosa qilib aytganda, o'tkir o'rta quloq infeksiyasi bo'lgan bolalarda antibiotik terapiyasini boshlash kerak va davolash davomiyligi o'rtacha 10 kun bo'lishi kerak. Bunday hollarda simptomlarni engillashtiradigan preperatlar ham bersak bo'ladi bolani kanstitutsiyasidan kelib chiqib.

Agarda davolash kechiktirib yuborilsa o'tkir otitning asoratlari miya xo'ppozidan tortib eshitish qobiliyatiga qadar o'zgarishi mumkin. Himoya qilish usullari qanday? O'rta quloq yallig'lanishining rivojlanishiga yordam beradigan omillarni bartaraf etish juda muhimdir Vaktsinalar, ayniqsa takrorlanadigan o'rta quloq infeksiyalaridan himoya qilishda muhimdir. Pnevmonokokka qarshi vaktsinalar, gemofil grippiga qarshi vaktsinalar va gripp (gripp) vaktsinalari takrorlanish chastotasini kamaytiradi va uni saqlashda samarali bo'ladi. O'rta quloqning o'tkir yallig'lanishi va himoya qilishda takrorlanish holatlarida ham antibiotiklar profilaktikasi tavsiya etiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Ashurova D.T. va boshk. "Bolalar kasalliklari propedevtikasi". Darslik (uzbek tilida) -Toshkent OOO Maximal format. Nurfayz nashriyoti. 2018 y
2. Pediatriya ishi Poliklinik pediatriya va rehabilitologiya Toshkent, Fan nashriyoti-2010
E.A.Shomansurov a 280b.t.
3. Pediatriya ishi Fakultet pediatriya Toshkent, Turon ikbol nashriyoti - 2015y. Murotxodjaeva A.V 218 b.
4. www.mt.sammi.uz

ЦИФРОВЫЕ ДВОЙНИКИ В НЕФТЕГАЗОПЕРЕРАБАТЫВАЮЩЕЙ ПРОМЫШЛЕННОСТИ

Мансурхужаев Мажидхон Аббосхужа Угли

Кемалов Алим Фейзрахманович

Ферганский Политехнический Институт,

Казанский Федеральный Университет

Аннотация: В статье рассмотрены основные проблемы создания цифрового двойника в нефтегазовом производстве. Кратко описаны основные компоненты цифрового двойника. Дана характеристика нефтегазового цифрового двойника. Представлены виды цифровых двойников.

Ключевые слова: цифровой двойник, виды цифровых двойников, цифровизация, нефтегазовый цифровой двойник.

Концепция цифровых двойников не является новой. На протяжении последних 30 лет команды разработчиков нефтегазовых продуктов и процессов использовали трехмерные и интегрированные модели в автоматизированном проектировании месторождений нефти и газа. Основные факторы, которые выдвинули концепцию цифрового двойника (тени, близнеца) на передний план как прорывную тенденцию, – это мультисенсоризация, оптикализация, суперкомпьютеризация нефтегазовой отрасли.

Цифровой двойник – это виртуальное представление нефтегазового актива, процесса или системы, которое фиксирует параметры и поведение этого объекта в режиме реального времени, необходимые для хранения, интерпретации или обработки больших геоданных с целью максимизации фондоотдачи основных активов компании. Виды цифровых двойников

представлены на рис. 2: единственный, составной и система составных цифровых двойников.

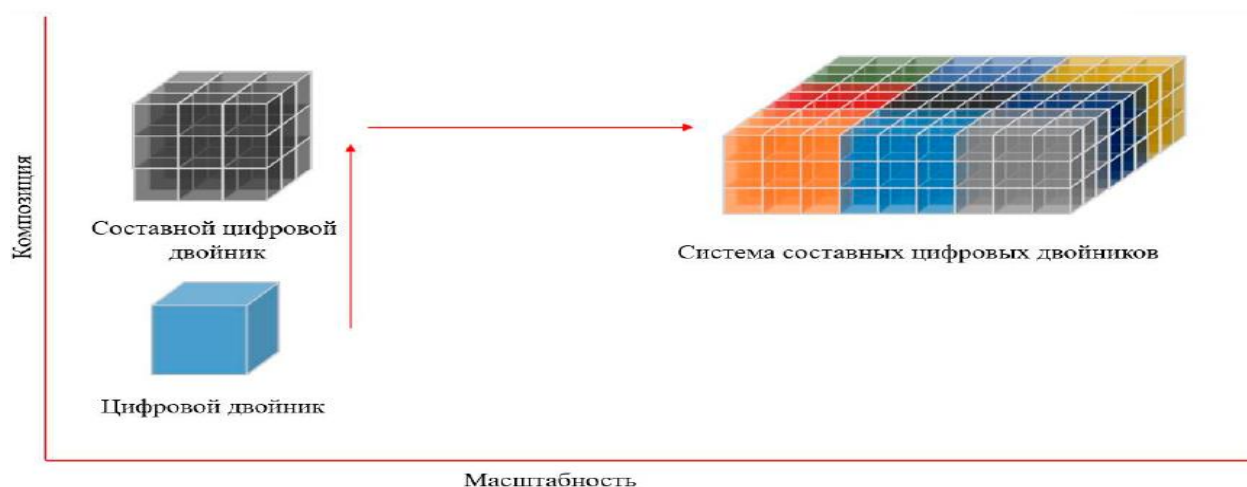

Рис. 2. Виды цифровых двойников [4]

Цифровой двойник (англ. Digital Twin) — цифровая копия физического объекта или процесса, помогающая оптимизировать эффективность бизнеса, предприятий, промышленности. Концепция «цифрового двойника» призвана помочь предприятиям быстрее обнаруживать физические проблемы, точнее предсказывать их результаты и производить более качественные продукты.

В основе цифрового нефтегазоперерабатывающего завода — цифровые двойники установок НГПЗ. Виртуальная копия установки должна заключать в себе максимально полную информацию о каждом ее элементе: характеристики деталей и узлов, инженерных систем, средств автоматизации, их сроки службы, периоды обслуживания и т. д. Кроме того, двойник должен содержать детальное описание физико-химических процессов, процессов потребления и выработки энергии, параметры входного сырья и продуктов производства.

Некоторые считают, что скоро цифровые двойники будут создаваться для всего, в том числе и для людей. На самом деле в той или иной мере это уже происходит: например, профиль в социальных сетях характеризует круг общения человека, история поисковых запросов — его интересы, а кредитная история — финансовую состоятельность. И эту информацию используют те, кто хочет предсказать наше поведение, — работодатели, спецслужбы, банки,

продавцы товаров и услуг. Возможно, уже в недалеком будущем развитие систем медицинского мониторинга позволит предупреждать о приближении болезни задолго до появления явных симптомов.

Что же касается промышленных объектов, их цифровые двойники позволяют выбирать наиболее оптимальные режимы работы, ставить виртуальные эксперименты, которые в реальности могут быть сопряжены с риском повредить оборудование. Данные, которые собирают с датчиков на объекте, а также информация о ранее проведенном обслуживании, позволяют установить степень износа и вероятность выхода из строя узлов, а значит, сократить расходы на профилактику и ремонт. Если тот или иной параметр отклоняется от нормы, цифровой двойник проинформирует ответственных сотрудников, которые отреагируют и примут меры.

Список использованных источников:

1. Туровская *Е.А.* Применение цифрового двойника в нефтегазовой отрасли //
2. Столяров.В.Е. Еремин.Н.А Актуальные проблемы нефтегазовой промышленности 2018г
3. Еремин.Н.А. Нефть.Газ.Инновации.2018г

КИЧИК ЁШДАГИ БОЛАЛАРНИ МУСИҚА ТИНГЛАШ ВОСИТАСИДА МАЪНАВИЙ АҲЛОҚИЙ ТАРБИЯСИНИ РИВОЖЛАНТИРИШ

Ходжаева Мавлудахон Латиповна

Андижон давлат университети педагогика институти,
Ижтимоий фанлар, санъат ва жисмоний маданиятини ўқитиш методикаси
факультети концертмейстери

Аннотация

Мазкур мақоламизда мактабгача таълим муассасаларида турли шаклдаги мусиқа машғулоти, нафосат соатлари, ўйин-кулги, байрам тадбирларини ўтказиш усуллари, йўл –йўриқлари, уларга қўйиладиган талаблар атрофлича ёритилган. Мактабгача таълим ёшидаги болаларнинг мусиқий дидини шакллантиришда мусиқани онгли равишда идрок этиш кўзда тутилган.

Калит сўзлар: куй, ритм, динамика, репертуар

Ўзбекистонимиз мустақилликка эришгач бошқа таълим соҳалари қатори Мактабгача таълим муассасалари тизимида ҳам катта ўзгаришлар рўй берди. Таълим тўғрисидаги қонунимизда кўрсатиб ўтилгандек таълимни узвийлиги узлуксизлигига катта эътибор берилди. Таълим тизимини пойдеворини МТМда шакллантирамиз. Бунда болалар боғчаси мусиқа раҳбари ўзининг педагогик маҳорати билан замон талабига мос янги инновацион технологиялар, ноанъанавий мусиқа машғулоти асосида олиб бориш керак. И. А. Каримов айтганларидек “Болаларимиз биздан кўра” деган шундай экан болалар боғчаси мусиқа раҳбари авваламбор ўзи етук доно устоз сифатида болалар билан замонавий технологиялар асосида мусиқа машғулотларини олиб бориши керак, чунки мусиқа инсонни туғилгандан руҳиятига таъсир этиб ҳаётининг охиригача унга завқ ва мадад беради. Бола хали юришни гапиришни билмай туриб қўл

ҳаракатлари бош чайқашлари ва табассуми билан муסיқага муносабатини билдиради.

Муסיқанинг таъсир кучи инсон шахсиятининг уни идрок этишга нақадар тайёргарлигига боғлиқ. Муסיқани идрок этиш фаолиятини ҳам қўшиқ куйлаш, муסיқа билан ритмик ҳаракатлар фаолиятлари сингари ривожлантирмоқ керак. Лекин бу иш ўзининг чуқур ички туйғуларга боғлиқлиги билан мураккаб масаладир. Уни очиб кўрсатиб бермоқ қийин, кузатиш осон эмас, айниқса, шакллантириш мураккабдир. Аввало муסיқа нима ҳақида “сўзлаб бераётганини” тушуниб етмоқ керак. Табиий тингловчи муסיқий образларни ривожланишини кузатади.

Муסיқий идрок – ички ҳис-туйғуларга тўла мураккаб, ҳиссиётларни сезувчан ижодий жараёндир. Унда муסיқий образларни ривожланишини кузатиш ва улар таъсирига яққол жавоби, ҳозирги дақиқалардаги ва аввалги малакаларнинг жонли боғлиқлиги, товушнинг гўзаллиги ва муסיқий товушларни сенсор ҳис қилиш туйғулари уйғунлашиб кетади.

Муסיқа тинглаш ҳам қўшиқлар каби ҳар бир гуруҳ болалари учун ҳар хил мавзу ва шаклда берилади.

Ҳаётининг 1 – 2 йилида кичкинтойлар муסיқанинг характери умумий кайфиятларини фарқини сўнгра унинг эмоционал мазмунини қабул қилишни ўрганадилар.

Мактабгача таълим муассасаларининг кичик гуруҳларида болаларнинг диққати тарқоқ бўлганлиги, турғун бўлмаганлиги учун унча катта бўлмаган яққол образли қўшиқларни яхши ўзлаштирадилар. Айниқса уларни куйлаётган одамнинг мимикаси, овозининг ифодали оҳанглари ўзига мафтун этади.

Бу ёшдаги болаларга ҳис-ҳаяжонларини имо-ишораларини, завқланишларини, чапак чалиш, сакрашни ифода этишлари, ҳис-туйғу, завқ шавқларини намоиш этиш характерлидир.

4-5ёшдаги кичкинтойларнинг туйғулари турғунроқ бўлиб жуда жадал, қизгин ва рақсонакуйларга қувноқ ҳаракатлари билан жавоб қайтаради. Енгил, жўшқин

характердаги асарларга уларда сокин ҳолат кечади. Асарларнинг мазмунига қизиқиш пайдо бўлиб, муסיқа нима ҳақида “сўзлашаётганини” билишни ҳохлашга боғлиқ саволлар туғилади. Куй ёки кўшиқни эшитгандан сўнг таассуротлари ҳақида гапириб бериш хохиши туғилиб, муסיқий хотирасида алоҳида чизгилар намоён бўлади.

5-7ёшдаги болаларнинг диққати етарлича ривожланган бўлиб, улар фикрини бир жойга йиға олади, муסיқани синчиклаб билиб олади, ўз хохиши билан диққат эътибор қаратиш етарлича ривожланади. Уларда ёқтирган асарларини қайта-қайта такрорлаш талаблари пайдо бўлиб, муסיқани севиш, уни ўрганишни ҳохлаш ва умумий қизиқишлари онгли равишда пайдо бўлади. Бундан ташқари уларда кузатувчанлик кузатилади. Болалар муסיқанинг умумий кайфиятларини ҳис қила олиш ва бадиий образларни ривожлантиришини кузата олиш қобилиятига эга. Улар муסיқанинг яққол ифода воситаларини аниқлайдилар ва ўзига ҳослигини мустиқил топадилар, “Қандай муסיқа? секин ижро этиладими, оғирми?” “Айиқполвонлар боғчаси” асарини ижро этиб сўрайди.

Мавзулар болаларнинг муסיқий идрокини шакллантириш жараёнини ташкил этади. Мавзулар кетма-кетлиги болани муסיқа оламига олиб киради, эмоционал ҳис-туйғуларини бойитади ва бундан ташқари болалар муסיқий асарларда ҳаётий воқелик акс этишини ва бу муסיқа ифода воситаларида ифодаланишини тушунадилар.

Муסיқа раҳбари машғулот давомида дастлаб “Муסיқа қандай ҳис-туйғулар беради?” мавзусида болаларни турли жанрлар, турли хил характердаги асарлар билан таништиради, болаларнинг луғат бойликлари кенгайтирилади (*байрамона, тантанавор, нафис, маюс, қувноқ майин*). Шундай қилиб бу мавзу болаларнинг диққатини асарнинг эмоционал мазмунига йўналтирилади.

Сўнгра “Муסיқа нима ҳақида сўзлайди?” мавзуси орқали болаларни муסיқанинг дастурийлиги ва тасаввурийлиги билан таништирилади: демак

мусиқа ҳаётий воқеалар, табиий воқелик, қахрамоннинг кайфияти, характери ҳақида гапириб бера олади.

“Мусиқа қандай сўзлаб беради?” мавзуси орқали болалар бадиий образларнинг ривожланиши билан, ифода воситалари билан – мусиқанинг ўз тили, ўз нутқи (*куй ритми, динамикаси, регистр оҳанглари, темп ўзгаришлари*) билан таништирилади. Секин-аста болалар мусиқанинг нутқи билан таниша бошлайдилар. Албатта мавзуларнинг бўлиниши шартли бўлиб педагог педагог болаларни диққатини уларнинг бирига жалб қилганида бошқа мавзуларга ҳам тўхталиб ўтиши мумкин.

Шу билан бирга мусиқий машғулотларни фақатгина жонли ижро билан (*фортепиано ёки рубоб*) да чегараланиб қолмасдан балки миллий чолғу асбоблари оркестри, замонавий чолғу асбоблари ансамбли ижросидаги қисқа лўнда ва мазмунли асарлар билан ҳам таништириш болалар руҳиятига катта ижобий таъсир кўрсатади. Куй ва қўшиқлардан улар маънавий озуқа оладилар, хотираси ривожланади, нутқини ўстиради, дунёқарашини бойитади. Такомиллаштирилган (модеринизация) машғулотлар ҳам болаларни қисқа вақт ичида оз куч сарфлаб, кўпроқ натижаларга эришишига ёрдам беради. Бунда мавзунини болалар ўзи танлаб ўзлари ечимини топишга ҳаракат қиладилар, мусиқа раҳбари эса йўналтирувчи ва кузатувчи вазифасини бажаради.

Буюк олимларимиздан бири айтганларидек “Болаларни мусиқа тарбияси ишлари яхши йўлга қўйилмаган мамлакатда, келажакда мусиқа маданиятини ривожлантиришга уриниш, пойдеворсиз ёдгорлик иншоотини силжитиш билан баробардир” дир.

Мусиқа инсонни ҳар кунги ҳаётида ҳамроҳ бўлади, атрофдаги оламга муносабатларига таъсир ўтказади, руҳан бойитиб, дам олганда ва меҳнатда ёрдам беради, мусиқа – “воқеликни образли – овозли акс этишидир”. Унда жонли нутқ ҳаяжонли ёки босиқ ҳикоя, узук-узук эшитилган ёки оҳиста, равон қиссалар, саволлар, жавоблар, чақириқлар эшитилади.

Муסיкий образларни – характеристикасини кўшиқларда, муסיқа ифода воситаларини шеърый сўзлар билан, *дастурий куйларда*, сюжет билан *драмматик ўйин ва рақсларда* ҳаракат уйғунлиги катта аҳамият касб этади. Муסיкий образ тингловчига тушунарлироқ ва аниқроқ бўлади.

Муסיқанинг таъсир кучи инсон шахсиятининг уни идрок этишга нақадар тайёргарлигига боғлиқ. Муסיқани идрок этиш фаолиятини ҳам кўшиқ куйлаш, муסיқа билан ритмик ҳаракатлар фаолиятлари сингари ривожлантирмоқ керак. Лекин бу иш ўзининг чуқур ички туйғуларга боғлиқлиги билан мураккаб масаладир. Уни очиб кўрсатиб бермоқ қийин, кузатиш осон эмас, айниқса, шакллантириш мураккабдир. Аввало муסיқа нима ҳақида “сўзлаб бераётганини” тушуниб етмоқ керак. Табиий тингловчи муסיкий образларни ривожланишини кузатади.

Муסיкий идрок – ички ҳис-туйғуларга тўла мураккаб, ҳиссиётларни сезувчан ижодий жараёндир. Унда муסיкий образларни ривожланишини кузатиш ва улар таъсирига яққол жавоби, ҳозирги дақиқалардаги ва аввалги малакаларнинг жонли боғлиқлиги, товушнинг гўзаллиги ва муסיкий товушларни сенсор ҳис қилиш туйғулари уйғунлашиб кетади.

Болалар кўшиқни ўрганиш жараёнида асарни бир неча бор тинглайдилар. Куйни тўғри ижро этиш зарурияти уларни куйнинг жаранглашини, оҳангини диққат билан тинглашга мажбур этади. Асарнинг турли характерини, шаклини *кириш қисми, куплетлари, жумлалари* муסיқанинг ифода воситаларини *динамик ва темп тусларини, регистрли ўзгаришларини, метроритми хусусиятларини* фарқига боргач болалар муסיқани эшитиш билан бирга ўзига ҳос “тили”ни тушунган ҳолда ҳаракат қиладилар.

Муסיкий машғулотларни шунингдек СД дискларида куй ва кўшиқларни тинглатиб мультимедиялар, слайдлар ёрдамида ўтиш ҳам болалар тарбиясини жонлантириб маънавий-ахлоқий тарбиясини шаклланишига ижобий таъсир кўрсатади. Шундай қилиб муסיқа тинглаш маънавий-ахлоқий тарбияни ривожланишига беназир таъсир кўрсатиб ёш авлони баркамол етук бўлиб

ривожланишига катта ёрдам беради. Бунга мисол қилиб қуйидаги тадбирларни мисол қилишимиз мумкин “Мустақиллик байрами”, “Конститутция байрами”, ва “Наврўз байрами” каби байрам ва тадбирлар мисол бўла олади

Фойдаланган адабиётлар:

1. И. А. Каримов. “Юксак маънавият енгилмас куч” Манавият нашриёти. Тошкент. 2008. й.
2. Г. М. Шарипова. Ш. А. Якубова. “Мактабгача таълим муассасаларида муסיқа ўқитиш методикаси” Чўлпон номидаги нашриёт- матбаа ижодий уйи. Тошкент 2017. й.

ПРОЦЕССЫ ПОДГОТОВКИ И ПЕРЕРАБОТКИ ПОПУТНЫХ НЕФТЯНЫХ ГАЗОВ

Мансурхужаев Мажидхон Аббосхужа угли
Ферганский Политехнический Институт

Аннотация: В данной работе рассмотрены основные процессы подготовки и переработки попутных нефтяных газов, их достоинство, недостатки и особенности.

Ключевые слова: подготовка и переработка попутных нефтяных газов, компрессионный метод разделения газов, абсорбционный метод разделения при обычных температурах, адсорбционный метод разделения углеводородных газов, метод низкотемпературной ректификации, газодифракционирование

Последние несколько десятилетий характеризуются бурным развитием химической промышленности. Особенно быстрыми темпами развивается промышленность нефтехимического синтеза. Характерной тенденцией в ее развитии является все большее вовлечение в химическую переработку углеводородов природных и попутных нефтяных газов. Они являются сырьем для производства метанола, формальдегида, ацетальдегида, уксусной кислоты, ацетона и многих других химических соединений. На базе природных и попутных газов получают также синтез-газ, широко используемый для последующего синтеза ценных кислородсодержащих соединений. Значительных размеров достигло производство на основе природного и попутного газов синтетического аммиака и хлорпроизводных углеводородов. Из этих газов получают также олефиновые углеводороды, в первую очередь – этилен и пропилен. Большинство из указанных соединений в свою очередь являются сырьем для дальнейшего органического синтеза. Из них производятся

пластические массы, синтетические каучуки различных типов, искусственно волокно, удобрения, синтетические моющие средства, высокооктановые компоненты моторного топлива, взрывчатые вещества, смазочные масла и другие продукты.

Усиленное вовлечение углеводородов природных и попутных газов в химическую переработку связано с тем, что они являются наиболее доступным и дешевым сырьем для производства многих химических продуктов, и выход целевых продуктов из этого сырья в большинстве случаев высок. Из одной тонны сжиженных углеводородов можно получить до 400 кг полимерных материалов.

Основными компонентами природных и попутных газов являются метан, этан, пропан, бутаны, пентаны и тяжелые углеводороды. Помимо этого, в газах иногда присутствуют азот, углекислый газ и сернистые соединения.

Свойства природных и попутных нефтяных газов определяются свойствами и содержанием отдельных составляющих их компонентов. Углеводороды, содержащие в молекуле от 1 до 4 атомов углерода, при обычных условиях находятся в газообразном состоянии, гомологи метана от C_5 до C_{17} – в жидком, а высшие члены этого ряда – твердые тела.

Чистота и качество химических продуктов, получаемых на базе углеводородов природных и попутных газов, в значительной степени зависят от чистоты исходного сырья. Для многих процессов химической переработки требуется сырье, представляющее собой узкие фракции или индивидуальные углеводороды. Характерной тенденцией в настоящее время является использование в качестве сырья для химической переработки углеводородов весьма высокой чистоты. В связи с этим химическое переработке сырья должны предшествовать процессы его подготовки, среди которых разделение углеводородов занимает наиболее важное место.

В настоящее время в промышленности применяются следующие методы разделения углеводородов природных и попутных газов:

- 1) компрессионный;
- 2) абсорбционный;
- 3) адсорбционный;
- 4) низкотемпературной конденсации и ректификации (НТКР);
- 5) газофракционирование.

Каждый из указанных методов имеет свои особенности, достоинства и недостатки, которые должны учитываться при выборе метода в конкретных случаях.

1. Компрессионный метод разделения газов

Пропан, изобутан и н – бутан могут быть переведены из газообразного состояния в жидкое при обычной температуре путем сжатия их до давления насыщения. Если газовую смесь, содержащую пропан и изобутан, сжать так, чтобы их парциальное давление достигли соответственно 8,5 и 3,05 ата, то при температуре + 20 °С эти компоненты начнут выпадать в виде жидкости. Если парциальное давление паров бутана в исходном газе велико (жирный газ), то давление насыщения будет достигнуто при сравнительно небольшом сжатии и, следовательно, при небольшой затрате энергии. Тощий газ приходится сжимать до высоких давлений и затрачивать много энергии. Поэтому компрессионный метод извлечения тяжелых углеводородов из их смеси с легкими применяется главным образом для предварительного разделения очень жирных газов с основной целью – выделение бензинов. При этом попутно выделяются и жидкие газы.

2. Абсорбционный метод разделения при обычных температурах

Метод заключается в орошении газа абсорбентом, извлекающим из него тяжелые углеводороды. Последние извлекают из насыщенного абсорбента и разделяют в ректификационных колоннах.

Абсорбционный метод аналогично компрессионному сначала использовался для отделения из попутных газов газовых бензинов. Необходимость более глубокого извлечения легких углеводородов (этана и пропана) привела к усовершенствованию схем абсорбционного разделения. Способами, увеличивающими глубину извлечения этана и пропана, являются повышение давления, снижение температуры абсорбции, установка дополнительных колонн, увеличение кратности циркуляции абсорбента, применение новых абсорбентов и другие.

3. Адсорбционный метод разделения углеводородных газов

Адсорбционный метод обычно используется для переработки природных и попутных нефтяных газов с невысоким содержанием тяжелых углеводородов. Это объясняется тем, что с понижением содержания в газе целевых продуктов другие методы его разделения, и в первую очередь абсорбционные, неэффективны.

Адсорбционный метод может использоваться также в комплексе с абсорбционным для более полного извлечения из сухого газа углеводородов от C_2 и выше.

Адсорбционный метод основан на избирательном поглощении тяжелых углеводородов - пропана, бутана, пентана и высших из их смеси с легкими – метаном, этаном – различными сорбентами: активированным углем, силикагелями и некоторыми природными сорбентами.

4. Метод низкотемпературной ректификации (НТР)

Извлечение этана из нефтяных и природных газов и этилена из газов нефтепереработки технически возможно и экономически целесообразно осуществлять методом низкотемпературной ректификации.

Ректификацией называется процесс разделения кипящей жидкости при многократном испарении ее и конденсации ее паров на тарелках (или насадках) ректификационной колонны. В результате этого процесса в верхней и нижней части колонны теоретически может быть получен продукт любой степени чистоты. Методом НТР может быть извлечено до 85 -95% этана или этилена и почти весь пропан.

5. Газофракционирование

Нестабильный газовый бензин, получаемый в процессах абсорбции или компрессии, содержит значительное количество растворенных в нем легких углеводородов. Упругость паров бензина при 38 °С доходит до 2 ат и выше. Вследствие больших потерь от испарения нестабильный бензин не является товарным продуктом. Для получения товарных продуктов и индивидуальных углеводородов, нестабильный бензин подвергается фракционированию. Фракционирование производится в следующих направлениях:

- получение стабильного бензина и сжиженных газов (пропан-бутановая смесь);
- получение стабильного бензина и индивидуальных углеводородов.

Ректификация газового бензина производится в обычных тарельчатых ректификационных колоннах. Нагрев и охлаждение продуктов осуществляются в трубчатых теплообменниках.

Список использованных источников:

1. Садыков Р.Ф. Уникальный завод Альметьевска // Нефть и жизнь.-2004.- №3.
2. Балыбердина И.Т. Физические методы переработки и использования газа: Учебник для вузов. – М.: Недра, 1988.-248 с.
3. Бекиров Т.М. Промысловая и заводская обработка природных и нефтяных газов. – М.: Недра, 1980.-293 с.
4. Ахметов С.А. Технология глубокой переработки нефти и газа: Учебное пособие для вузов. – Уфа: Гилем, 2002.-672 с.
5. Баннов П.Г. Процессы переработки нефти и газа/ П.Г. Баннов. – М.: ЦНИИТЭнефтехим, 2000. – 224 с.

**МОШ (*Phaseolus aureus* Piper) ЕТИШТИРИШ АГРОТЕХНИКАСИ
ТЎҒРИСИДА ФЕРМЕРЛАРГА ЗАРУР ТАВСИЯЛАР**

Идрисов Х.А., к.х.ф.ф.д (PhD)

ФарДУ Мевачилик ва сабзавотчилик кафедраси мудир

Солиев.А

ФарДУ УМС кўшма факультети Анорчилик таълим йўналиши

4-босқич талабаси

Email: idrisovhusanzon@gmail.com

Аннотация; Ушбу мақолада мошнинг такрорий экин сифатида етиштириш агротехникаси тадқиқотлар мисолида аниқ таҳиллар билан баён этилган бўлиб, ишлаб чиқаришга тавсиялар берилгангилли билан аҳамиятиликдир

Калит сўзлар; мош, буғдой, ловия, нўхат, кўк нўхат, жавдар оқсил, тупроқ, агротехника, азот, ўғитлаш,

Озиқ-овқат учун ишлатиладиган дуккакли-дон экинлари орасида мош дони озиқалик қиммати, оқсил ва витаминларга бой бўлиши, калориясининг кўплиги билан ажралиб туради. Мош озиқалик қиймати билан буғдой, ловия, нўхат, кўк нўхат ва жавдар донларидан 1,5-2 баравар, тўйимлилиги бўйича эса 1,5 баравар устун туради. Мош таркибидаги оқсилнинг ҳазмланиши 86% га етади. Мош таркибида оқсил 24-28%, лизин 8%>, аргинин 7%> бўлади, В ва РР витаминлар кўп бўлади. Ундан ташқари мош дони аминокислоталар ва магний, кальций, олтингугурт, натрий, темир, марганец, мис, бор, кобальт, никель, йод, фосфор тузларига бой. Айрим мамлакатларда ҳам мош донидан салат тайёрланади, Макарон ва кондитер саноатида мош ундан 30% қўшилса сифати тубдан яхшиланади. Ем-хашак сифатида етакчи ўринлардан бирини эгаллайди. Мош

пичани таркибида ўртача 15% оксил бўлади. Мош сидерат сифатида анғизда етиштирилса, ундан 200-250 ц/га кўк масса олиш мумкин .

Биологик хусусиятлари Мош иссиқсевар ўсимлик бўлиб, уруғининг қийғос униб чиқиши учун энг қулай ҳарорат камида 12-15⁰ С бўлиши керак. Яхши ривожланиши учун эса энг қулай ҳарорат 18-22⁰С. Ёзги жазирама иссиқлар мошнинг нормал гуллаб юқори ҳосил беришига қулай шароит яратади ҳамда кундузги иссиқ ва кечаси бўладиган салқин ҳавонинг ўзгаришига бардошли. Унинг шоналаш ва гуллаш фазаларида 20-25⁰С қулай шароит ҳисобланади. Бундай шароит мош анғизда етиштирилганда ёзнинг иккинчи ярмининг охирларида юзага келади. Мошнинг намликка бўлган талаби ўртача бўлиб, унинг "Радость" нави захира суви билан ўзига хос технология бўйича етиштирилганда илдизлари ернинг намли қатламларига тобора кириб бораверади. Мош такрорий экин сифатида етиштирилса, гуляш даври бирмунча қисқаради. Баҳорда экилганида эса гуллаши 15-20 кун давом этади. Шунинг учун ҳам мош иссиқсевар дуккакли-дон экини бўлганлиги сабабли Ўзбекистон, Туркменистон, Озарбайжон, Гуржистон, Хитой, Корея, Япония, Хиндистан ва бошқа давлатларда катта майдонларда етиштирилади.

Суғориладиган майдонларнинг сув таъминоти чекланган шароитларда ҳам мошни кузги буғдой анғизда етиштириб, юқори сифатли оксил ва бошқа қимматли озиқага бой бўлган мош дони етиштириш мумкин. Айни вақтда сув танқис бўлган худудларда мош юқори ҳарорат ва қурғоқчиликка бардошлилиги сабабли кўпроқ кузги бошоқли дон экинлари анғизда такрорий экин сифатида етиштирилмоқда.

Мошнинг республикамызда районлаштирилган ва истиқболли навларидан; Наврўз, Қахрабо, Радость, Дурдона, Турон, Маржон, Зилола каби навларидан фойдаланилмоқда.

Анғизда мош етиштириш Мамлакатимызда кузги бошоқли-дон экинлари йиғиштириб олинганидан кейин, уларнинг ўрнига такрорий экинлар етиштириш учун ажойиб имконият бор. Айтайлик, бошоқли-дон экинлари 15-

20 июн муддатида йиғиштирб олинса, ундан кейин тўрт ой, 120-130 кун иссиқ ва ҳароратли кунлар давом этади. Шу ойлар мобайнида 1600-1800⁰ С фойдали ҳарорат йиғиндисини заминимиз қабул қилади. Бу эса республикамизда кузги бошоқли дон экинларидан кейин такрорий экинлар экиб, ҳосил олиш имкониятини беради.

Мош ем-хашак, сабзавот, дон экинлари учун ажратилган далаларга экилади. У жуда кўп экинлар, маккажўхори, кузги бошоқли дон экинлари, картошка сабзавот экинлари, ғўза учун яхши ўтмишдош.

Тупроқни ишлаш Мош анғизга экилганда биринчи экин ҳосили тез йиғиштириб олинади, дала суғорилади, ер етилиши билан 20-22 см чуқурликда ҳайдалади, бороналанади кейин талаб қилинса мола бостирилади. Ерда йирик кесаклар ҳосил бўлса, оғир бороналар ёки ҳалқали ғалтаклар билан ишланади. Қатор оралари ишланадиган экинлардан кейин дала бегона ўтлардан тоза, яхши ишланган бўлса, ерни ҳайдамасдан 10-12 см чуқурликда культивация қилиб юмшатиш кейин бороналаб, мола бостирилиб ер экишга тайёрланади.

Ўғитлаш Дуккакли дон экинлари айниқса мош экиладиган ерга фосфорли ва калийли ўғитларни солиш жуда фойдалидир, чунки улар илдизда туганак пайдо бўлишига ижобий таъсир кўрсатади. Мош фосфорли, калийли ўғитларга талабчан, баҳорда экилганда гектарига 30-40 кг азот, 60-90 кг фосфор, 30-60 кг калий солинади. Ўғит нормаси хўжалиқнинг тупроқ –иқлим шароитига қараб ҳамда экиннинг агробиологик хусусиятларига кўра ўзгариши мукин. Фосфорли, калийли ўғитлар ерни кузда шудгорлашдан олдин берилади. Азот экиш олдида култивация билан солинади. Органик ўғитлардан чириган гўнг гектарига 10-15 т солинганда уруғ ҳосили сезиларли даражада ошади.

Экиш муддати Ўзбекистоннинг жанубий вилоятларида мош экиш учун энг мақбул муддат апрелнинг биринчи ўн кунлиги, қолган вилоятлар учун иккинчи ўн кунлик ҳисобланади. Бунда тупроқ 12-14⁰С қизиқ, совуқ тушиш хавфи йўқолган бўлади. Анғизга экилганда июн ўртасида ёки охирида экилади. Мош

уруғлари анғизда 10 июлгача экиб тугалланиши лозим. Жуда кеч экилса ҳосил совуқдан зарарланиши ёки донлар етилмасдан қолиши мумкин.

Экиш меъёри Мутахассисларнинг таҳлиллари натижасида, мош ҳар гектар ер ҳисобига 400 минг дона кўчат ҳисобида 1 июлда экилганда октябрь ойининг ўртасида дон ҳосили 18,6-19,3, шу қалинликда 15 июлда экилганда 17,2-18,4 ва 1 августда экилганида эса 15,3-17,6 ц/га ни ташкил этди.

Дон учун экилганда қаторлаб экишда уруғ экиш меъёри гектарига 12-15 кг, яшил массаси ёки яшил ўғит (сидерат) учун экилганда экиш меъёри 50-60 кг/га оширилади ва ёппасига экилади.

Экиш усули Мош уруғлари қатор оралари 45-50 см, ёки лента усулида кўш қаторлаб ленталар ораси 45 см қилиб экилади. Бунда кўш қаторлар ораси 13-15 см бўлади. Бегона ўтлардан тоза, яхши ишланган далаларда мошни қаторлаб (15 см) экиш мумкин.

Кузатишларнинг кўрсатишича, қатор оралари 45 ва 60 см қилиб экилганда экиш меъёрларини ортиб бориши билан Победа-104 ва Радость навларида ривожланиш фазаларини ўташи тезлашди. Ўсув даври 2-4 кунга қисқарди. Ушбу кузатишларнинг якунида қатор ораларини 60 см қилиб экилганда энг юқори ҳосил Победа-104 навида 60x12 схемада экилганда 25,7ц/га, Радость навида 23,5 ц/га ни ташкил этди.

Экиш чуқурлиги Мошнинг уруғлари пневматик сеялкалардан СПЧ-6-8, янги замонавий сеялкаларидан фойдаланиб жойлаштирилади. Мош суғориладиган майдонларда нам тупроққа 3-4 см, нами қочган тупроқларга эса 5-6см чуқурликда экилади. Мош уруғининг тозаллиги 98,5 %, унувчанлиги 92 % дан кам бўлмаган юқори синф уруғлари экилади.

Парваришлаш Мошни парваришлаш комплекс тадбирлардан иборатдир. Бунга қатор ораларини культивация қилиш, суғориш, бегона ўтларни йўқотиш, зараркунанда ва касалликларга қарши кураш ҳамда экинларни озиклантиришдан иборатдир. Тупроқнинг ҳолатига, экиннинг аҳволи, сувнинг мавжудлиги, ўғитлар ва бошқа шарт-шароитларга қараб ишларнинг миқёси

ўзгарувчандир. Мош ўсув даврида, шоналаш-гуллаш ва дуккаклар ҳосил бўлиш даврида гектарига 800-1000 м/куб меъёрида 3-4 марта суғорилади.

Анғизга экилганида суғориш сони сизот сувлар сатҳининг жойлашишига қараб 1-2 марта суғорилади. Ўрганишлар натижасида мошнинг ўсув-амал даврида суғориш меъёрлари оширилиб, 900м³/га етказилиб, тупроқ 70-75-65 фоиз намликда ушланганда 29,9 ц/а ҳосил берди. Демак, намликнинг оширилиши мош ҳосилдорлигини ошишига олиб келади. Ўсимликларда биринчи 3 талик барг пайдо бўлиши билан қатор ораларини 6-8 см чуқурликда, иккинчи марта тўла гулга кираётганда 10-12 см чуқурликда культивация қилиниши зарур. Бу тупроқларни ғоваклигини ошириб ўсимликнинг яхши ўсишини таъминлайди, тупроқдаги микроорганизмларни яхшироқ ишлашига шароит яратилиб туганак бактерияларнинг фаолияти эртароқ бошланади ва дала бегона ўтлардан тозланади, тупроқда нам сақланади. Бегона ўтларни қолдирмаслик учун далани кетмон чопиғи ёки ўтоқ қилинади.

Етиштирилган ҳосилни ўриб-янчиб олиш Дуккакли дон экинлар ҳосилини ўриб-йиғиб олиш муддати ҳар қайси экин учун алоҳида белгиланади. Мош дуккаклари тўлиқ пишиб етилган пайтда ўрилса дуккаклари чатнаб кетилиши натижасида ҳосилнинг кўп қисми нобуд бўлади. Мош дуккаклари бир текис етилмайди. Пишган дуккаклари қораяди, донлар ўз навига хос тусга киради. Дуккаклари 70% етилганда ўрим-йиғим бошланади.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Атабаева Х.Н, Саттаров М.А, Идрисов Х.А Суғориладиган майдонларда мош етиштиришнинг интенсив технологияси бўйича тавсиянома. Тошкент 2019
2. Атабаева Х.Н, Худойкулов Ж.Б Ўсимликшунослик.Т “Фан ва технология”. 2018

МОШНИНГ (PHASEOLUS AUREUS PIPER) ТАКРОРИЙ ЭКИН СИФАТИДА ЎРНИ ВА АҲАМИЯТИ

Идрисов Х.А., к.х.ф.ф.д (PhD)

ФарДУ Мевачилик ва сабзавотчилик кафедраси мудир

Солиев. А

ФарДУ УМС кўшма факультети Анорчилик таълим йўналиши

4-босқич талабаси

Email: idrisovhusanzon@gmail.com

Аннотация; Ушбу мақолада энг мухим озиқ-овқат экинларидан бири бўлиб ҳисобланадиган мош тўғрисида батафсил ва атрофлича маълумотлар келтирилган холда, такрорий экин сифатидаги қиммати ва аҳамияти тадқиқотлар мисолида аниқ таҳиллар билан баён этилган

Калит сўзлар; мош, ловия, соя, нўхот, оқсил, тупроқ, туганак, азот

Серкүёш заминимизда жуда кўплаб ноз-неъматлар пишиб етилиши учун зарур шарт-шароитлар мавжуддир. Она Ватанимизнинг қулай географик жойлашув, барча фаслларнинг ўз вақтида келиши, бир йилда 250-280 кун қуёшли куннинг борлиги, еримизнинг унумдорлиги, мазасини ҳеч бир ерда учрамайдиган меваларимиз, сабзавот ва поллизлар экинлари, ранги кўзни оладиган қирмизи донларимиз, ранги қордек опшоқ оқ олтин пахтаимиз, аёл-қизларнинг севимли кийими атласу-адрасга бебаҳо хом-ашё бўлмиш кумуш толамиз ҳақида қар қанча гапирсак оздек туюливеради. Лекин айна ҳақиқат шуки далаларимизнинг бор бастини кўсатадиган ҳосил кўпроқ деҳқоннинг омилкорлигига жуда ҳам боғлиқ. Буни асло унутиб бўлмайди. Шу ўринда алоҳида таъкидлаб ўтмоқчи бўлганим тилла ранг ловия ёки мош ҳақида

билишимиз керак бўлган маълумотлар талайгинадир. Буни айниқса ўзини ҳақиқий деҳқон ҳисоблаган фермерларимизга асқотади.

Юқорида бежиз тилларанг ловия иборасини келтирмадим. Сабаби айтилган гулга кирган маҳал олтинни эслатиб юборувчи гулларини кўрган киши беихтиёр олтинни эслайди. Гуллари кўзни қувнатувчи сариқ рангда товланаётгандек одамни ўзига тортади. Фермерларимизнинг кузги буғдойни йиғиштириш тараддуди кўриш билан бирга такрорий экин учун қайси экинни экишни кераклиги борасида мутахассислар билан маслаҳатлашгиси келади албатта.

Республикамиз шароитида кузги буғдойдан 60-70 ц/га, такрорий экин сифатида етиштириладиган мош экинидан эса 15-20 ц/га дон ҳосили етиштирилиб, бир мавсум давомида етиштириладиган дон ҳосилини 75-90 ц/га етказиш имкониятлари мавжуд. Ер юзида дуккакли-дон экинлари 135 млн.гектар майдонга экилади. Дуккакли-дон экинлари орасида мош экиладиган майдон ҳажми жиҳатидан жаҳонда соядан (дунё бўйича соя майдони 74 млн гектарга яқин) кейин иккинчи ўрин (25 млн гектарга яқин) ни эгаллаб, учинчи ўринда нўхот (дунёда жами 10 млн гектарга яқин) туради. Расмий маълумотларга қараганда юртимизда етиштириладиган мошнинг умумий майдони 18-20 минг\га ташкил этади. Асосан кузги буғдойдан сўнг такрорий экин сифатида етиштириб келинади.

Марказий Осиё ва Кавказorti республикаларида мошдан озик-овқат саноатида кенг фойдаланилади. Мошдан тайёрланган ун макаронга кўшилса унинг тўйимлилиги янада ортади. Мош дуккакли-дон экинлар гуруҳига мансуб бўлиб, донида кўп миқдорда 24-28 % оқсил тўпланади. Ундан озик-овқат саноати билан бирга чорва хайвонлари учун тўйимли ем-хашак ҳам етиштириш мумкин. Шунингдек мошнинг илдизларида туганак бактерия ривожланиб, эркин азотни ўзлаштириб, тупроқ унумдорлигини оширади.

Инсоннинг овқатланиши унинг ёши, жинси ва меҳнат фаолиятига боғлиқ бўлган ҳолда турлича бўлиши лозим. Кундалик рационда инсон оқсил, углеводлар, витаминлар, минерал моддалар ва бошқаларни истеъмол этиши

лозим. Инсон қанчалик турли-туман озикланса, унинг ҳаёт фаолияти шунчалик фаол, организм эса шунчалик соғлом бўлади. Таъкидлаш лозимки, инсон организми маромда фаолият кўрсатиши учун оқсилга талаб бир кунда унинг вазнининг ҳар бир килограмми учун 0,7 гр дан кам бўлмаслиги лозим.

Озиқ-овқат учун ишлатиладиган дуккакли-дон экинлари орасида мош дони озиқалик қиммати, оқсил ва витаминларга бой бўлиши, калориясининг кўплиги билан ажралиб туради. Мош озиқалик қиймати билан буғдой, ловия, нўхат, кўк нўхат ва жавдар донларидан 1,5-2 баравар, тўйимлилиги бўйича эса 1,5 баравар устун туради. Мош таркибидаги оқсилнинг ҳазмланиши 86% га етади. Мош таркибида оқсил 24-28%, лизин 8%>, аргинин 7%> бўлади, В ва РР витаминлар кўп бўлади .

Ундан ташқари мош дони аминокислоталар ва магний, кальций, олтингугурт, натрий, темир, марганец, мис, бор, кобальт, никель, йод, фосфор тузларига бой. Айрим мамлакатларда ҳам мош донидан салат тайёрланади, Макарон ва кондитер саноатида мош ундан 30% қўшилса сифати тубдан яхшиланади. Ем-хашак сифатида етакчи ўринлардан бирини эгаллайди. Мош пичани таркибида ўртача 15% оқсил бўлади. Мош сидерат сифатида анғизда етиштирилса, ундан 200-250 ц/га кўк масса олиш мумкин.

Мош-энг яхши сидерат экин ҳисобланади, у кўкат ўғит сифатида ишлатилганда тупрокда 70 ц.га курук модда тўпланади. Бу 100 азот демакдир. Мош маккажухори, сабзавот ва бошка экинлар экиладиган ерларда энг яхши сидерат ҳисобланади. Мош ерда азот тўпловчи сифатида дон, техника экинлари ва сабзавотлардан олдин экиладиган энг яхши экинлардан бири. Уни баҳорда ёзда ҳам экиш мумкин. Мош ер ости сувлари юза жойлашганлигидан зарарланмайди, тез ўсади, ерни яхши соялайди ва бегона ўтлардан тозалайди.

Қишлоқ хўжалиги ўсимликларида ривожланишини чекловчи омиллардан бири-уларнинг азотли бирикмалар билан етарли даражада таъминлаб турилмаслигидир. Бундай яъни азот танқислиги шароитида ўсимликлар атмосфера ҳавосининг қарийб 80% ини ташкил этадиган молекуляр азот

куршовида бўлади. Дуккакли дон ўсимликлари ўзида азот тўпловчи хусусиятига эга. Дуккакли дон экинлари ерда кўп миқдорда органик моддаларни тўплайди, бу билан деҳқончиликдаги азот балансини яхшилаб уларнинг айримлари кийин эрийдиган фосфатларни ўзлаштирадиган шаклда айлантиради. Дуккакли ўсимликлар илдизлари туганакларидаги туганак бактериялар ёрдамида атмосфера азотини бириктириб олиб, азот билан тупроқни бойитади. Умуман, дуккакли дон экинлари деҳқончиликда учта асосий вазифани: ўсимлик оқсил масаласини, дон етиштиришни кўпайтириш ва тупроқ унумдорлигини оширишга ёрдам беради.

Шу ўринда яна бир фактни келтириш ўринлидир. Тупроқда жуда кўп микроорганизмлар учрайди, яъни бир 1г тупроқда миллионлаб ёки миллиардлаб бактерия бўлади. Ҳаво ва сувга нисбатан тупроқда бактериялар кўп учрайди. Тупроқ асосий манба бўлиб, ундан микроблар ҳаво ва сувга ўтиб туради. Таҳлилларга кўра, 1 га ҳайдаладиган ернинг 25 см чуқурликкача бўлган қатламида 3-5 тоннагача бактерия бўлади. Бактерияларнинг тупроқда тарқалиши тупроқнинг хусусиятига боғлиқдир.

Илмий манбалардан маълум бўлишича, мош вегетация даври давомида тупроқда 50-100кг\га биологик азот ва органик моддалар тўплаб, ернинг табиий унумдорлигини ошириши билан бирга оқсил ва витаминларга бой бўлган шифобахш дон берадиган экиндир.

Мустанов.С.Б, Хамдамов И. Х ва Джумаев М. Мларнинг маълумотларига қараганда, туганаклар турли катталиқ ва шаклда бўлади. Улар ўсимлик илдизида қанчалиқ кўп ва катта бўлса, тупроқда шунчалиқ кўп биологик азот тўпланади. Ўсимликлар ҳосил қилган азотнинг 60-75 фоизини ўзлаштириб, қолган 25-40% қисмини анғиз қолдиқлари билан органик модда ҳолда тупроқда қолдиради. Бир қисми денитрификация жараёнида йўқолади. И.Е.Елагин, П.Ш.Шукурулаевларлар келтирган маълумотларга кўра ўсимлик илдизидаги туганак бактериялар асосан гуллаш давригача интенсив ривожланади. Гуллашнинг бошланиши даврида углеводларнинг баргдан

илдизга ўтиши сусаяди, углеводлар гул ва мева ҳосил бўлиши учун сафарбар бўлади, шунинг учун гуллагандан сўнг бактериялар ўлиб туганак емирилиб, унинг азотли органик моддалари тупроқда тўплана бошлайди. Ундан ташқари уруғ таркибида ҳосил бўлган оксил моддаси ўртача 5-7 % туганаклар ҳисобида бўлади. М.М.Гуковнинг ёзишича об-ҳавонинг жазирама иссиқ кунларида (32°C) дуккакли ўсимликларнинг атмосферадан эркин азотни ўзлаштириб олиши қийинлашади, натижада ўсимликда азот етишмаслик ҳоллари кузатилади.

Дуккакли-дон ўсимликлари илдизида яшаб, ҳаводаги эркин ҳолдаги азотни ўзлаштирувчи туганак бактерияларнинг фаолияти ва фаоллиги хўжайин ўсимлик ҳаёти билан чамбарчас боғлиқ бўлиб, уларнинг фаоллиги экинларни қай даражада парвариш қилишга, агротехник тадбирларни ўз вақтида ўтказишга, айниқса тупроқ-иқлим шароитидан келиб чиққан ҳолда уларни экиш муддатлари ва меъёрларини тўғри белгилашга боғлиқдир.

Фойдаланилган адабиётлар

- 1.Атабаева Х.Н, Саттаров М.А, Идрисов Х.А Суғориладиган майдонларда мош етиштиришнинг интенсив технологияси бўйича тавсиянома. Тошкент 2019
- 2.Атабаева Х.Н, Худойкулов Ж.Б Ўсимликшунослик.Т “Фан ва технология”. 2018

DAVLAT BOSHQARUVINI DEMOKRATLASHTIRISHDA PREZIDENTLIK INSTUTINING TUGAN O’RNI VA AHAMIYATI

Kalimbetov Dilmurod Qahramon o’g’li

Toshkent davlat yuridik universiteti

Ommaviy axborot vositalari huquqi bo’limi magistranti

ANNOTATSIYA

Mazkur ishda davlat boshqaruvini demokratlashtirishda hozirgi zamon tendensiyalariga mos harakat yo’nalishlari, ularni O’zbekistonda joriy etish masalalari, shu yo’lda uchraydigan muammo va kamchiliklar hamda ularga yechimlar, prezidentlik instutining bu yo’lda tutgan o’rni va ahamiyati xususida ba’zi xulosa va tavsiyalar keltirib o’tilgan.

Kalit so’zlar: Prezidentlik instuti, liberallashev jarayoni, konstitutsion o’zgarishlar, davlat boshqaruvining demokratlashuvi, hokimiyat bo’linishi prinsipi

O’zbekistonda ta’sis etilgan Prezident lavozimining huquqiy asoslarini tahlil qilib baralla aytishimiz mumkinki, mamlakatimizda Prezidentning saylanishi, vakolatlari demokratik standartlarga mos to’la keladi.

Dunyoda prezident lavozimi mavjud bo’lgan davlatlarni shartli ravishda 3 ga ajratilib, prezidentlik va parlamentar, aralash respublikalar degan tasniflash mavjud. Bunda asosiy mezonlardan biri bo’lib, Prezidentning saylanish usuli hisoblanib, bevosita xalq tomonidan to’g’ridan-to’g’ri saylangan Prezident kuchli vakolatlarga ega bo’ladi. Prezident to’g’ridan-to’g’ri saylanganda fuqarolar uning saylovoldi dasturi bilan bevosita tanishish, mamlakat va fuqarolarni qiziqtirayotgan masalalarga nomzodlar e’tiborini qaratish imkoniyati mavjuddir. Konstitutsiyamiz 90-moddasiga ko’ra O’zbekiston Respublikasining Prezidenti O’zbekiston Respublikasining

fuqarolari tomonidan umumiy, teng va to‘g‘ridan-to‘g‘ri saylov huquqi asosida yashirin ovoz berish yo‘li bilan besh yil muddatga saylanadi.⁹

Prezidentni umumiy, teng, to‘g‘ridan-to‘g‘ri saylov asosida yashirin ovoz berish yo‘li bilan saylash dunyoning 110 ta davlatida qabul qilingan usuldir.

O‘zbekistondagi Prezidentlik institutining o‘ziga xosligi shundaki, bizda davlat boshlig‘ining vakolatida fuqarolarning huquqlari va erkinliklariga, O‘zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi va qonunlariga rioya etilishiga kafillik belgilanganligi, davlat hokimiyati organlarining kelishilgan holda faoliyat yuritishini hamda hamkorligini ta‘minlashi, Prezident saylovi kuni Konstitutsiyada aniq belgilab qo‘yilgani, saylov komissiyalarining a‘zolari saylovdan manfaatdor biron bir partiya a‘zosi, yoki nomzod, uning ishonchli vakili bo‘lishi mumkin emasligi, Prezident saylovining moliyaviy ta‘minoti davlat mablag‘lari tomonidan qoplanishi va teng taqsimlanishi, nomzodlardan hech qanday saylov garovi, saylov fondini tashkil etish talab qilinmasligi, nomzodlarga saylovoldi tashviqotini o‘tkazish uchun davlat hisobidan teng efir vaqti va bosma maydon ajratilishi, yig‘ilishlar va uchrashuvlar o‘tkaziladigan vaqt hamda joy haqida saylovchilarga barvaqt xabar qilinishi, davlat organlari, jamoat birlashmalari, korxonalarining, muassasalarning, tashkilotlarning rahbarlari, fuqarolarning o‘zini o‘zi boshqarish organlari O‘zbekiston Respublikasi Prezidentligiga nomzodlarga saylovchilar bilan uchrashuvlar o‘tkazishni tashkil etishda, zarur ma‘lumot va axborot materiallari olishda yordam ko‘rsatishlari shartligi kabilarda ko‘rishimiz mumkin.¹⁰

“El-yurtimiz biz boshlagan xalqchil islohotlarga bugun xayrixohlik va qat‘iy ishonch bilan qarab, ularning hosili va samarasini tezroq ko‘rishni istamoqda. Ana shu haqli talabni inobatga olgan holda, biz Yangi O‘zbekiston taraqqiyot strategiyasini ishlab chiqib, saylov jarayonida uni o‘ziga xos umumxalq muhokamasidan o‘tkazdik”¹¹ – deya ta‘kidlagan edi prezidentimiz Shavkat Mirziyoyev.

⁹ O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi. – Toshkent.: O‘zbekiston. 2021. 89-97-moddalar. URL:https:// www. lex.uz

¹⁰ Husanov O.T. Konstitutsiyaviy huquq. Darslik. – Toshkent: Adolat, 2013. – 552 b.

¹¹ Mirziyoyev Sh. “Niyati ulug‘ xalqning ishi ham ulug‘, hayoti yorug‘ va kelajagi farovon bo‘ladi. -T.: “O‘zbekiston”. 2018. 3-tom.

Shu ma'noda prezidentlik instituti demokratik institut hisoblanib, birinchidan, O'zbekiston Respublikasining Prezidenti O'zbekiston Respublikasining fuqarolari tomonidan umumiy, teng va to'g'ridan-to'g'ri saylov huquqi asosida yashirin ovoz berish yo'li saylanadi va fuqarolarning davlat ishlarini boshqarishda vakilligini ta'minlashdek konstitutsiyaviy funksiyani bajaradi. Ikkinchidan, Prezident lavozimiga nomzod bo'lishda O'zbekiston Respublikasi barcha fuqarolar bir xil huquq va erkinliklarga ega bo'lib, jinsi, irqi, millati, tili, dini, ijtimoiy kelib chiqishi, e'tiqodi, shaxsi va ijtimoiy mavqeidan qat'i nazar, qonun oldida tengdirlar. Ijtimoiy kelib chiqishi, ijtimoiy va mulkiy ahvoliga, irqiy yoki milliy mansubligiga, jinsi, ma'lumoti, tili, dinga munosabatiga, mashg'ulot turi va xususiyatiga qarab O'zbekiston Respublikasi fuqarolarining saylov huquqini biron-bir tarzda bevosita yoki bilvosita cheklash taqiqlanadi. Uchinchidan, Prezident saylovi demokratik standartlarda belgilangan holda halollik bilan ochiq, shaffof o'tishi, erkin, ixtiyoriy, haqiqiy va adolatli tashkil etilishi va o'tkazilishi Konstitutsiya va qonunlarimizda belgilab qo'yilgan. To'rtinchidan, Prezident vakolatlari Konstitutsiya va qonunlarda belgilab qo'yiladi. Ya'ni bunda demokratik saylovlar orqali saylab qo'yilgan vakillari orqali xalq ishtirok etadi. Beshinchidan, monarxiyadan farqli o'laroq, Konstitutsimiz 1-moddasiga asosan O'zbekiston – suveren demokratik respublika bo'lganligi bois Prezidentning lavozimda bo'lish vaqti konstitutsiyaviy asosda ma'lum muddatlar bilan chegaralangan.¹² Ya'ni Asosiy qonunimizga asosan besh yil muddatga saylanadi. Bu ham demokratik standartlardan bo'lib, xalq davlat hokimiyatining manbai sifatida davriy asosda o'z nomidan, ya'ni xalq nomidan ish olib borishi mumkin bo'lgan shaxsni muqobillik asosida saylab turish imkoniyatiga ega bo'lishi lozim.

¹² O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi. – Toshkent.: O'zbekiston. 2021. 89-97-moddalar. URL:[https:// www.lex.uz](https://www.lex.uz)

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Mirziyoyev Sh. “Niyati ulug’ xalqning ishi ham ulug’, hayoti yorug’ va kelajagi farovon bo’ladi. -T.: “O’zbekiston”. 2018. 3-tom.
2. Husanov O.T. Konstitutsiyaviy huquq. Darslik. – Toshkent: Adolat, 2013. – 552 b.
3. O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi. – Toshkent.: O‘zbekiston. 2021. 89-97-moddalar. URL:[https:// www. lex.uz](https://www.lex.uz)
4. O‘zbekiston Respublikasining “O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti faoliyatining asosiy kafolatlari to‘g‘risida”gi Qonuni, 25.04.2003 480-II-son.

PREZIDENTLIK INSTUTI TUSHUNCHASINING NAZARIY-HUQUQIY ASOSLARI

Kalimbetov Dilmurod Qahramon o'g'li

Toshkent davlat yuridik universiteti

Ommaviy axborot vositalari huquqi bo'limi magistranti.

ANNOTATSIYA

Mazkur ish davlat boshqaruvining demokratlashtirishdagi prezidentlik institutining tutgan o'rnini va ahamiyati, prezident faoliyatining tizimli va samarali mexanizmini yaratish masalalarini tahlil etishga va ularni huquqiy va amaliy jihatdan takomillashtirishga bag'ishlangan. Bundan tashqari prezident vakolatlarini optimallashtirish, bu bo'yicha xorij mamlakatlari tajribasiga asoslangan va amaliy ahamiyatga ega takliflar ishlab chiqilgan.

ANNOTATION

The work focuses on the role and importance of the presidential institution in the democratization of public administration, the analysis of issues of creating a systematic and effective mechanism of presidential activity and their legal and practical improvement. In addition, proposals have been developed to optimize the powers of the president, based on the experience of foreign countries and have practical significance.

Kalit so'zlar: Prezident, Prezidentlik instituti, hokimiyat bo'linishi, konstitutsion o'zgarishlar, davlat boshqaruvining demokratlashuvi

Prezident lavozimining joriy etilishi o'zbek davlatchiligi tarixida yangi bosqichni boshlab berdi. O'zbekiston Respublikasi Birinchi Prezidenti I.A.Karimov ta'kidlaganlaridek, *“Prezident institutining joriy etilishi – respublikamiz uchun suverenitet va davlatchilikda prinsip jihatdan yangi bosqichga o'tilishini bildiradi. Chunki shunchaki emas, balki haqiqiy davlatchilik hokimiyatning bunday tuzilmasini qo'lga kiritish imkoniyatiga ega. ... Prezident boshqaruvini hayotning o'zi, qayta*

qurishning mantig‘i, mohiyati, uning murakkab va ziddiyatli jarayonlari taqozo etdi”¹³

Sobiq ittifoqning oxirgi yillaridagi ijtimoiy hayotning hamma sohalaridagi tartibsizliklar, inqirozlarga uchrash O‘zbekistonda ham yaqqol sezila boshladi. Hamma sohalarining mutlaqo izdan chiqib ketishi respublika miqyosida yangicha boshqaruvga o‘tishni, Respublika bilan ittifoq o‘rtasida yangicha munosabat o‘rnatishni taqozo eta boshladi.

Buning uchun Respublikada aholini birlashtira oladigan, markaz hujumlariga bardosh beradigan, markazning roziligisiz, ishtirokisiz vujudga keladigan davlat boshlig‘i lavozimiga ehtiyoj sezildi. Bundan tashqari, O‘zbekiston shu paytda ham mustaqil respublika – davlat hisoblansa-da, davlat boshlig‘i degan lavozim (bunday lavozimlar ittifoqda ham yo‘q edi) bo‘lmagan.

O‘zbekiston Konstitutsiyasi barcha davlatlar konstitutsiyalari o‘rnatgan davlat boshlig‘i degan institutni chetlab o‘tgan edi. Davlat boshlig‘i vazifasini har doim kommunistik partiya rahbarlari bajarib kelgan edi. Bu hech bir qonunda qayd qilinmagan edi. Shuning uchun bo‘xronli 90-yillarning oxirida har qanday mamlakatda legitim davlat boshlig‘i lavozimi bo‘lishini davrning o‘zi taqazo etdi. Shuning uchun avval sobiq ittifoqda davlat boshlig‘i – prezident lavozimi o‘rnatildi va 1990-yil mart oyida O‘zbekistonda sobiq ittifoqdagi respublikalar orasida birinchi bo‘lib Prezidentlik lavozimi – instituti o‘rnatildi.¹⁴

Dastlabki bosqichda prezidentlik instituti davlat hokimiyati tizimida markaziy o‘rinni egallab, siyosiy tizimning o‘zagiga aylandi. Demokratik huquqiy davlat va kuchli fuqarolik jamiyatining poydevorini barpo etish hamda davlatning bosh islohotchi bo‘lishi zarurati o‘tish davrida Prezident zimmasiga katta mas’uliyat va strategik vazifalarni hal etish zaruratini yuklash barobarida uning keng vakolatlarga ega bo‘lishini taqozo etdi. Prezident davlat va ayni vaqtda ijro etuvchi hokimiyat boshlig‘i sifatida islohotlarning tashabbuskori, yangilanish va o‘zgarishlar jarayonini harakatga keltiruvchi asosiy kuchga aylandi.

¹³ Karimov I.A. O‘zbekiston mustaqillikka erishish ostonasida. – Toshkent: O‘zbekiston, 2011. – B. 142, 144.

¹⁴ Husanov O.T. Konstitutsiyaviy huquq. Darslik. – Toshkent: Adolat, 2013. – 552 b.

O‘zbekistonda prezident instituti (lavozimi) joriy qilinarkan, u yoki bu davlatga o‘xshash uchun harakat qilishga yoki prezidentlik eng yaxshi yo‘lga qo‘yilgan davlatlarning tajribasi shundayligicha olinmadi. Yoki Respublika prezidentlik respublikasi bo‘ladi yoki parlamentar respublika bo‘ladi, degan maqsadlar qo‘yilmadi.

Prezidentlik joriy qilinarkan, shu lavozimdan foydalanib mustaqillikka erishish, uni saqlash, boshqa davlatlar bilan kelisha oladigan davlat qurish, insonni eng oliy qadriyat darajasiga ko‘tarish va shu maqsadlar yo‘lida mamlakatdagi ba‘zi kuchlarni birlashtira oladigan, iqtisodiy bozor munosabatining tamoyillari asosida qura oladigan vosita sifatida Prezidentlik tanlandi.¹⁵

Milliy davlatchiligimiz va biz uchun yangi bo‘lgan erkin bozor iqtisodiyoti shakllanayotgan va qaror topayotgan dastlabki yillarda Prezidentga berilgan huquq va vakolatlarning bir qismini hokimiyatning qonun chiqaruvchi va ijro etuvchi tuzilmalariga berish ishlari izchillik bilan olib borilmoqda. Agar mustaqillik yillarida O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasiga 7 marta o‘zgartish va qo‘shimchalar kiritish to‘g‘risidagi qonunlar qabul qilingan bo‘lsa, ularning 5 tasi bilan O‘zbekiston Respublikasi Prezidentiga oid XIX bobdagi qator moddalarga o‘zgartish va qo‘shimchalar kiritilgani prezidentlik institutining huquqiy asoslari sezilarli takomillashayotganidan dalolat qiladi.

Erkinlashtirish davlat qurilishi va boshqaruvidagi islohotlarning asosini tashkil etib, u boshqa hokimiyat tarmoqlariga, shu jumladan, Prezidentning maqomiga ham taalluqli bo‘ldi. Bu borada mamlakatimizda amalga oshirilgan voqealardan biri 2002-yil 27-yanvarda bo‘lib o‘tgan referendum va uning asosida 2003-yil 24-aprelda qabul qilingan qonun bo‘ldi. Shular asosida Konstitutsiyaga kiritilgan o‘zgartirishlar tufayli Oliy Majlis ikki palatali tuzilishda tashkil qilinadigan bo‘ldi. Prezidentning vakolati besh yildan yetti yilga o‘zgartirildi. Prezidentning ayrim vakolatlari Oliy Majlis Senatiga o‘tkazildi va Konstitutsiyadan Prezidentning Vazirlar Mahkamasi Raisi

¹⁵ Husanov O.T. Konstitutsiyaviy huquq. Darslik. – Toshkent: Adolat, 2013. – 552 b.

haqidagi qoida chiqarildi. Bularning barchasi demokratlashtirishning amaliy ifodasi edi.

2007-yil 11-apreldagi Konstitutsiyaga o'zgartirish kiritish to'g'risidagi qonunga asosan Konstitutsiyaga o'zgartirish kiritilib, uning 89-moddasi quyidagi tahrirda bayon qilindi: “O‘zbekiston Respublikasining Prezidenti davlat boshlig‘idir va davlat hokimiyati organlarining kelishilgan holda faoliyat yuritishini hamda hamkorligini ta‘minlaydi”.¹⁶ Bu norma O‘zbekiston Prezidentining davlat hokimiyati tizimidagi o‘rnini, asosini, Prezidentning maqomini va eng asosiy vazifasini belgiladi.

Shu o‘rinda Prezidentimiz Shavkat Mirziyoyevning Konstitutsiyamiz qabul qilinganligining 26 yilligiga bag‘ishlangan tantanada “... *bosh qomusimizni chuqur o‘rganish, anglash, hayotga joriy etish va unga so‘zsiz amal qilish barchamizning burchimizdir*” degan so‘zlari orqali ham jamiyat va davlat hayotida qonuniylikni taminlashda Konstitutsiyaning o‘rni beqiyos ekanligidan dalolat beradi.¹⁷

Xulosa qilib aytganda mamlakatimizda prezidentlik instituti O‘zbekistonni davlat mustaqilligiga erishishining asosiy omili bo‘ldi, respublikamiz uchun suverenitet va davlatchilikda prinsip jihatdan yangi bosqichga o‘tilishini bildirdi hamda prezidentlik instituti qaysidir ma‘noda davlat mustaqilligi kafili hamda davlat ramziga aylandi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Karimov I.A. O‘zbekiston mustaqillikka erishish ostonasida. – Toshkent: O‘zbekiston, 2011.
2. Mirziyoyev Sh. “Niyati ulug‘ xalqning ishi ham ulug‘, hayoti yorug‘ va kelajagi farovon bo‘ladi. -T.: “O‘zbekiston”. 2018. 3-tom.
3. Husanov O.T. Konstitutsiyaviy huquq. Darslik. – Toshkent: Adolat, 2013. – 552 b.
4. O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi. – Toshkent.: O‘zbekiston. 2021. 89-97-moddalar. URL:[https:// www. lex.uz](https://www.lex.uz)
5. O‘zbekiston Respublikasining “O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti faoliyatining asosiy kafolatlari to‘g‘risida”gi Qonuni // Qonun hujjatlari ma‘lumotlari milliy bazasi, 25.04.2003 480-II-son. URL: [https:// lex.uz/docs/-32913](https://lex.uz/docs/-32913)

¹⁶ O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi. – Toshkent.: O‘zbekiston. 2021. 89-97-moddalar. URL:[https:// www. lex.uz](https://www.lex.uz)

¹⁷ Mirziyoyev Sh. “Niyati ulug‘ xalqning ishi ham ulug‘, hayoti yorug‘ va kelajagi farovon bo‘ladi. -T.: “O‘zbekiston”. 2018. 3-tom.

“FARHOD VA SHIRIN” BADIYYATINING AYRIM MASALALARI

Sayidova Shahruza Sohibovna

Buxoro davlat universiteti 2-bosqich magistranti

Annotatsiya: Maqolada Hazrat Alisher Navoiyning tashbih, ruju’, iyhom, talmeh, husni ta’lil kabi an’anaviy she’riy san’atlardan foydalanish mahorati haqida mulohaza yuritilgan.

Kalit so’zlar: Alisher Navoiy, "Farhod va Shirin", she’riy san’at, mavzu, g’oya, fikr, tashbih, ruju’, iyhom, talmeh, husni talil, mahorat

Hazrat Navoiy ijodi cheksiz bir ummon, bu ummonda ajabtovur, qimmatbaho marvaridlar bisyor. Bejiz buyuk adibni so’z san’atkorini deb atamaymiz. Boisi uning bebaho fikr dengizida so’zlardan terilgan dur-u gavharlar diqqatimizni tortadi.

O’zbek mumtoz adabiyotining o’ziga xos jihatlari she’riyat bag’ridan unib chiqqan badiiy-tasviriy vositalarning nafosati bilan ham belgilanadi. Shoirning mahorati u qo’llagan she’riy san’atlarning betakrorligi, adabiyotning estetik vazifasini qay darajada umumlashtirishi bilan ham belgilangan. Bu borada Alisher Navoiy asarlari, ayniqsa, e’tirof etishga joiz. Chunki kichik qit’alardan tortib, yirik “Xamsa” dostonlarigacha badiiyatning bu kabi yuksak namunalari bir necha bor uchratish mumkin. “Farhod va Shirin” dostonining badiiyatini ta’minlagan muhim omil ham ulug’ so’z san’atkorining badiiy-tasviriy vositalardan mohirona foydalana olganligidadir. “Farhod va Shirin” dostonining badiiy mukammalligini ta’minlashda badiiy-tasviriy vositalarning o’rni beqiyos. Quyida ulardan ayrimlariga to’xtalib o’tamiz.

Tashbeh san’ati. Tashbeh – Sharq adabiyotida keng tarqalgan san’atlardan biri bo’lib, o’xshatish ma’nosini ifodalaydi. Ikki narsa yoki tushunchani ular o’rtasidagi haqiqiy

yoki majoziy munosabatlarga ko'ra o'xshatish san'atidir. Tashbeh san'ati tasvirlanayotgan shaxs, buyum yoki tushunchani o'quvchi ko'z o'ngida aniqroq, jozibaliroq gavalantirishga xizmat qilib, asar timsollari ma'naviy qiyofasini yorqinroq ochish, binobarin, shoir g'oyasini o'quvchi ongiga to'laroq yetkazishga imkon beradi.

Tashbih san'ati quyidagi to'rt juzv asosida yuzaga keladi:

1. Mushabbah – nima o'xshatilgan bo'lsa, o'sha narsa yoki tushuncha.
2. Mushabbahi bih – nimaga o'xshatilgan bo'lsa, o'sha narsa yoki tushuncha.
3. Vajhi shibh – o'xshatish sababi.
4. Vositai tashbeh (odoti shibh) – o'xshatish vositasi.

Alisher Navoiy “Farhod va Shirin” dostonida tashbeh san'atining go'zal na'munalarini yaratadi. Quyida ularning ayrimlarini havola etamiz.

Magar vahm adhamidur tez raftor,

Ne adham, jardai Shabdez raftor. (2;5)

Bu yerda shoir qalamni tasvirlar ekan, hayotiy misollar orqali uning tez yurarligi va qora iz qoldirishini uchqur qora otga o'xshatadi. Keyigi misrada fikrlarini davom ettirib qalamni Xusrav parvezning oti Shabdezga mengzaydi. Keyingi baytda go'yoki Navoiy fikridan qaytgandek bo'ladi, ammo fikr yanada kuchaytilib qalam yuqori darajaga ko'tariladi.

Dema Shabdez, bir qushdur xushovoz,

Qanotsiz aylabon har sori parvoz.(2;5)

Ushbu baytda Alisher Navoiy ruju' (arabcha “qaytish” manosini bildirib, she'riyatda shoirning oldingi misra yoki baytda ifodalagan fikri, qo'llangan tasviriy vositasidan qaytgandek bo'ladi. Keyingi misra yoki baytda unga qaraganda kuchliroq ifoda, she'riy san'atni keltirish yoki oldingi fikrni aniqlashtirish, to'ldirish usuli. 10.47) san'atidan foydalanib tashbeh san'atining go'zal na'munasini yaratadi. Yuqoridagi misralarda qalamni Shabdez otga o'xshatgan ijodkor bu baytda fikridan qaytgandek bo'ladi, endi Navoiy qalamni xushovoz qushga o'xshatib, u qanotsiz ham hamma yerda parvoz qila oladi deya e'tirof etadi.

Shaba minqoridin har sori zohir,

Valekin ul shaba sohib javohir. (2;5)

Navoiy qalamning tarif-u tavsifini keltirar ekan undan sochilayotgan harflarni ham unutilib qo'ymaydi, yuqoridagi baytda qora siyohda bitilgan harflarni qimmatbaho qora munchoq toshga o'xshatiladi. Ushbu baytda Navoiyning yana bir qirrasini ko'zga tashlanadi, Navoiy tasavvufiy shoir, din va dunyo ishlarini mukammal bilgan va shu yo'lda bir qator asarlar bitgan ijodkordir. Navoiy so'zda shunday qudrat borligini tasvirlaydiki go'yo qalamdan yozilayotgan harflar qora munchoq tosh, ya'ni "Hajarul asvad" ga o'xshatiladi, bizga ma'lumki bu tosh Ka'badada joylashgan va yer sayyorasining hech bir burchagida bunday toshga duch kelmaymiz. Hadisi sharifda keltirilishicha Ibrohim alayhi salom kabani bunyod etayotganlarida farzandlari Ismoil alayhisalomdan o'zgacha bir tosh olib kelishlarini so'raydilar. Ismoil alayhisalom qancha axtarmaslar o'zgacha tosh topolmaydilar va otalari oldiga qaytib kelib o'zgacha tosh topolmaganlarini aytadilar. Shunda Ka'ba ichida oppoq, boshqalariga o'xshamaydigan tosh paydo bo'lib qolganini payqaydilar va otalaridan bu qanday tosh ekanligini so'raganlarida bu toshni Jabroil alayhisalom jannatdan olib keganligini aytadilar". Boshqa bir hadisi sharifda "Hajarul asvad" toshi dastlab oppoq rangda bo'lganligi, insonlarning gunohlari sababli u qopqora tusga kirib qolganligi" ham aytiladi. Navoiy nazdida so'z ham jannatda, u yerga dahldor emas.

Tutib gavharlari yaksar jahonni,

Nechukkim hayli axtar osmonni.(2;6)

Ushbu baytda Alisher Navoiy tashbeh sa'anti bilan bir qatorda husni ta'lil (arabcha "chiroyli dalillash" ma'nosini bildiradi. Adabiy asarlarda tasvirlanayotgan biror hodisaga shoirona biror sabab ko'rsatish san'ati. 10.27) san'atini ham mohirona qo'llaydi. Navoiy so'zlarni misli yo'q, qimmatbaho gavharlarga o'xshatib jahonni har yerini tutganligini qayd etadi, keyingi misrada so'zlar jahonni egallashini go'yoki osmonni yulduzlar qoplab olganligiga o'xshatadi, O'quvchi tasavvurida so'zlarni yulduzlarga o'xshatish barobarida, yulduzlar osmonni qanday qoplab olgan bo'lsa, so'zlar ham jahonni shunday qoplab olgan deyish orqali fikrini chiroyli dalillaydi.

Keyingi baytda Alisher Navoiy ustozini Xusrav Dehlaviyni tasvirlar ekan, dunyoda hech kim shakar sochuvchi hinduiyzoda Dehlaviydek gavhar ulasholmaganligini qayd etadi.

**Kishi mundoq bo'la olmay guharrez,
Magar ul hinduyi zoti shakarrez.(2;7)**

Alisher Navoiy Xusrav Dehlaviyni tasvirlar ekan ruju' hamda tashbeh san'atini yonma-yon qo'lash orqali ustozining tarifi - tavsifini go'zal satrlar orqali o'quvchi ko'z o'ngida gavdalantiradi.

**Ne hindu, to'tiyi shirin maqol u,
Ne to'ti, bulbuli sho'rida hol u. (2;7)**

Bu baytda Navoiy go'yo yuqoridagi fikridan qaytgandek bo'ladi, ammo fikr yanada kuchaytirilib, Dehlaviy tasvifi ortib boradi. Yo'q sen uni hinduiyzoda dema, u shirinsoz to'ti de. keying misrada, uni to'ti ham dema balki uni parishonhol bulbul deb ata” deyish orqali Dehlaviyni dastlab to'tiga, so'ng parishonhol bulbulga o'xshatadi.

Dehlaviy tarifi keyingi baytlarda ham xuddi shu usulda kuchaytirib boriladi.

**Bo'yig'a nazm solg'on xulla axzar,
Dema to'ti, degil Xizri payambar. (2;8)**

Ushbu baytda Alisher Navoiy Dehlaviy obrazini yaratishda to'rt xil badiiy san'at uyg'unligida ustozlarini tarifu-tavsif qiladilar. Dastlabki misrada Dehlaviy egnida nazm yashil ipakdan to'qilgan to'n yopingan” deya tasvirlanadi. Bizga ma'lumki Xizr payg'ambar eginlarida yashil mo'yna bo'lgan. Bu haqida Imom Navaviy “Tahzibul asmo va lug'ot” kitoblarida (Imom al Buxoriyning “As-Sahih” kitoblarida rivoyat qilingan) “Payg'ambar (s.a.v) uni Xizr deb atalishining sababi , mo'ynaning ustida o'tirgan edi,bir vaqt mo'yna uning ortidan yashil holda silkindi”-deydilar”. Bundan tashqari Xizr so'zi “yashil”, “zangori” ma'nolarni ham anglatadi. Bu baytda Navoiy Dehlaviy egnidagi nazm yashil ipakdan to'n borligini Xizr paygambar orqali chiroyli dalillaydi, Alisher Navoiy Dehlaviyni Xizr payg'ambarga tashqi o'xshashlikda tasvirlashdan tashqari ichki o'xshashlik mavjudligigiga ham ishora

keltiradi. Ulamolarning iltifotiga ko'ra, Xizr – Alloh Taolo rahmat va ilm bilan fayzlantirgan solih bandalardan edi. Navoiy nazdida Dehlaviy ham Xizr paygambardek Alloh Taolo tomonidan ilm bilan fayzlantirilgan edi.

Baytda uni to'ti dema, Xizr payg'ambar degil deyish orqali ruju' san'ati, Xizr payg'ambarni yodga olish orqali esa talmeh (nazar somoq. She'r yoki nasrda mashur tarixiy shaxslar, tarixiy voqealar, afsonalarga ishora qilish sa'ati 10,41) san'ati yuzaga kelgan.

“Farhod va Shirin” dan tahlilga tortilgan baytlar asosida xulosa qilish mumkinki, ko'p asrlik mumtoz adabiyotimizning bezavol xazinasini yaratgan Alisher Navoiy mumtoz she'riy san'atlardan o'rnida va me'yorida foydalangan.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Alisher Navoiy. Farhod va Shirin. Toshkent: Badiiy adabiyot, 1964. Porso Shamsiyev nashri. -432b
2. Alisher Navoiy. Farhod va Shirin. Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi adabiyot va san'at, 1989. Doston matnini Porso Shamsiyev nashrga tayyorlagan. -592b
3. Alisher Navoiy. Farhod va Shirin. Alisher Navoiy Mukammal asarlar to'plami 20 jildlik, 8-jild. Toshkent: Fan, 1991. Nashrga tayyorlovchi Porso Shamsiyev ilmiy-tanqidiy matni asosida Suyuma G'aniyeva – 647 b.
4. Alisher Navoiy. Farhod va Shirin. Toshkent: O'qituvchi. 2006. Vahob Rahmonov nashri, lotin yozuvida- 405b
5. Alisher Navoiy asarlari tilining izohli lug'ati. 4 tomlik, 1-tom. Fan, Toshkent: 1983-656b
6. Alisher Navoiy asarlari tilining izohli lug'ati. 4 tomlik, 2-tom. Toshkent: Fan, 1983-644b
7. Alisher Navoiy asarlari tilining izohli lug'ati. 4 tomlik, 3-tom. Toshkent: Fan, 1984-649 b.
8. Alisher Navoiy asarlari tilining izohli lug'ati. 4 tomlik, 4-tom. Toshkent: Fan, 1985-636b
9. Navoiy asarlari uchun qisqacha lug'at. Botirbek Hasanov tomonidan tayyorlangan. Toshkent: Fan, 1993-375b
10. A. Hojiahmedov. She'riy san'atlar va mumtoz qofiya. Toshkent: Sharq. 1998 -160b

BUXORO VILOYATI DAVLAT ARXIVINING INNOVATSION FAOLIYATI

Murodova Dilrabo Shomurodovna

Buxoro davlat universiteti tayanch doktoranti

Annotatsiya: Ushbu maqolada Buxoro viloyati davlat arxivining zamonaviy faoliyatidagi raqamlashtirish jarayonlari va soha rivojida qo`llanilayotgan innovatsiyalar to`g`risida ma`lumotlar beriladi.

**Kalit so`zlar:** Arxiv, hujjat, raqamlashtirish, saqlov birligi, shaxsiy tarkib, elektron arxiv, ijtimoiy-huquqiy so`rov, mavzuli so`rov.

Buxoroi Sharifning XX asr tarixini yoritishda Buxoro viloyat Davlat Arxivi (BVDA) fondlarida saqlanayotgan manbalar va ularning ilmiy ahamiyati nihoyatda kattadir. Tarixiy tadqiqotlarning manbaviy asosini shakllantirish va milliy-madaniy boylik hisoblangan yozma va tasviriy hujjatlar bilan muntazam ravishda jamlab borish va ularni but saqlanishini ta'minlashda davlat arxivlarining o`rni muhimdir.

BVDAning 2019 yil yanvar holatidagi umumiy fondi 781 tani tashkil etadi. Hujjatlarning saqlov birligi esa 243.108 tadan iborat. Hozirgi umumiy fonddagi boshqaruv hujjatlari 205.813 ta saqlov birligidan iborat. 2020 yil 01. 01 holatida esa jami 820 ta fond bo`lib, ularda 346496 saqlov birligidagi hujjatlar mavjud. Shundan 215450 saqlov birligida boshqaruv hujjatlari, 40947 saqlov birligida shaxsiy tarkib hujjatlari, 781 saqlov birligida esa shaxsiy kelib chiqish hujjatlari, 89318 saqlov birligidagi vaqtinchalik saqlanadigan hujjatlardir. 2020 yilda jami 488 saqlov birligidagi 111592 kadr, jami esa 3.114 saqlov birligidagi 607.366 kadr alohida qimmatli hujjatlar raqamlashtirilgan.

Mamlakatimizda ilm-fanni yanada ravnaq toptirish, yoshlarimizni chuqur bilim, yuksak ma`naviyat va madaniyat egasi etib tarbiyalash, raqobatbardosh iqtisodiyotni shakllantirish borasida boshlangan ishlarimizni jadal davom ettirish va yangi,

zamonaviy bosqichga ko'tarish maqsadida prezidentimiz tomonidan 2020 yilga “Ilm, ma'rifat va raqamli iqtisodiyotni rivojlantirish yili” deb nom berilgandi. Shu munosabat bilan, belgilangan sohalarni ustuvor darajada rivojlantirish va isloh etish bo'yicha keng ko'lamli ishlar amalga oshirila boshlandi. Jumladan, aholiga qulaylik yaratish maqsadida prezidentimiz tomonidan davlat arxivi tizimini elektron shaklga o'tkazilishi masalasi ham ilgari surildi. Quvonarlisi shundaki, BVDA da bu boradagi ishlar 2015 yildan boshlangan bo'lib, 2020 yil fevral holatiga raqamlashtirilgan hujjatlarning saqlov birligi 1667 tani tashkil etadi. Bugungi kunga kelib BVDA tomonidan jami 368977 ta hujjat raqamlashtirilgan.

BVDA direktori Abbosova S.I.ning ma'lumotiga ko'ra, viloyat arxivida “Arxiv fondi” deb nomlangan dasturiy ta'minot yaratilgan bo'lib, unda BVDA dagi fondlar ro'yxati, ro'yxatlar, ularning topografiyasi raqamlashtirilgan shaklda saqlanmoqda. Shuningdek, raqamlashtirilgan alohida qimmatli hujjatlar bazaga joylashtirilgan. Bundan tashqari, alohida qimmatli hujjatlar, ya'ni qarorlar, farmoyishlar va ularning mohiyatini yorituvchi tayanch atamalar ham dasturga bosqichma-bosqich kiritilmoqda. Viloyat arxivida shaxsiy tarkib hamda boshqaruv hujjatlari ro'yxatlari ham raqamlashtirilmoqda. Shaxsiy tarkib hujjatlari bazasi tez kunda “O'zarxiv” agentligi tomonidan yaratilayotgan tizimga kiritilishi rejalashtirilgan. Raqamlashtirish ko'lamini oshirish maqsadida BVDA da “aursoring” xizmati tashkil etilgan bo'lib, axborot xavfsizligini ta'minlash va arxiv xodimlarini moddiy va ma'naviy rag'batlantirish maqsadida ushbu jarayonga arxiv xodimlarining o'zi jalb qilingan. Viloyat arxividagi shaxsiy tarkib hujjatlari 36.526 ta saqlov birligini tashkil etadi¹⁸. Shaxsiy kelib chiqish hujjatlari esa 781 ta saqlov birligidan iborat. 2009-2017 yillarda Buxoro idoralararo Shaxsiy tarkib hujjatlari arxivi alohida faoliyat yuritgan bo'lib, bino bilan bog'liq muammolar tufayli yana BVDA ga qo'shib olingan. Shaxsiy tarkib hujjatlari orasida nafaqat Buxoro, balki, O'rta Osiyo xalqlarining boy turmush tarzi, urf-odat va an'analari, me'morchilik san'ati, etnografiyasi, xududda olib borilgan

¹⁸ Краткий справочник по фондам.-Б.2008.- 64 б.

arxeologik tadqiqotlarga oid boy ma'lumotlar saqlanadi¹⁹. Shaxsiy tarkib hujjatlari tarkibida Buxoro Davlat Universitetida faoliyat yuritgan professor-o'qituvchilar, ilmiy-tadqiqotchilar va rahbar kadrlarga tegishli hujjatlar ham saqlanadi²⁰. Bugungi kunda viloyat arxivi aholiga ijtimoiy-huquqiy masalalarda ham yaqindan yordam berib kelmoqda. BVDAga 2021 yil 1-yarim yillik davomida 2892 ta ijtimoiy-huquqiy so'rov va 349 ta mavzuli so'rov kelib tushgan. Ijtimoiy-huquqiy so'rovlar asosan, fuqarolarning oylik ish haqi, ish staji bilan bog'liq ma'lumotlardan iborat. Mavzuli so'rovlar esa fuqarolarning uy-joy, mol-mulklari bilan bog'liq masalalar bilan bog'liq. Fuqarolarga qulaylik yaratish maqsadida 2017 yildan boshlab viloyat arxivida Infokiosk o'rnatilgan bo'lib, unda BVDAning Nizomi, huquqiy-me'yoriy hujjatlar, shaxsiy tarkib hujjatlari va fondlar to'g'risidagi ma'lumotlar kiritilgan. Bu esa arxivga tashrif buyuruvchi fuqarolar uchun qulay imkoniyatlar yaratilganligini bildiradi.

O'zbekiston Respublikasi davlat mustaqilligining 30 yillik bayrami arafasida “O'zarxiv” agentligi tizimida Yoshlarga oid davlat siyosatini amalga oshirish yuzasidan 2021 yilga mo'ljallangan “Yoshlar Dasturi” ga ko'ra 2021 yil 7-8 iyun kunlari Buxoro shahrida bo'lib o'tgan “Yosh arxivchilar Forumi”da ham “Elektron arxivlar: arxivlar faoliyatida axborot kommunikatsiya texnologiyalari va innovatsiya” mavzusidagi konferensiya ham tashkil etildi. Tadbir doirasida respublika arxivlarida faoliyat ko'rsatayotgan yosh mutaxassislar sohaga oid yutuq va muammolar, amalga oshirilishi lozim bo'lgan istiqbolli rejalar bo'yicha taklif va mulohazalarini muhokama qildilar.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Краткий справочник по фондам.-Б.2008.- 64 б.
2. Buxoro viloyat davlat arxivi, 1235-fond,1-ro'yxat ,5-yig`majild, 224-varaq.
3. Инсон хотираси муқаддас.Т.:Фан,2007.- 50б.

¹⁹ Buxoro viloyat davlat arxivi, 1235-fond,1-ro'yxat ,5-yig`majild, 224-varaq.

²⁰ Инсон хотираси муқаддас.Т.:Фан,2007.- 50б.

JAMIYATIMIZDA OILANING TUTGAN O’RNI VA UNING HUQUQIY ASOSINI MUSTAHKAMLASH BORASIDA AMALGA OSHIRILGAN ISHLAR

Teshayeva Yulduz Hakim qizi

Buxoro davlat universiteti tarix fakulteti 1-kurs magistranti

Annotatsiya: Ushbu maqolada oila tushunchasi, uning jamiyat hayotidagi roli va oilaning huquqiy asosi sifatida Prezidentimizning “2022-2026 yillarga mo’ljallangan Yangi O’zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to’g’risida”gi farmonidan o’rin olgan masalalar xususida so’z yuritiladi.

Kalit so’zlar: oila, tarbiya, ta’lim, Yangi O’zbekistonning taraqqiyot strategiyasi, jamiyat, mahalla, millat, ijtimoiy qatlam, madaniyat, ayollar huquqi, gender tenglik.

Sharq mamlakatlarida oila qadimdan muqaddas maskan sifatida ulug’lab kelingan. Oila – nafaqat bir yurtning, balki umuminsoniyatning katta siyosati. Oila - bu kichik Vatan. Bashariyatning tirikligi, uzluksizligi – oiladan. Oilaning eng birlamchi va bevosita vazifasi, ma’naviyat tili bilan aytganda, muqaddas vazifasi – insoniyatning zanjirini sog’lom va iqtidorli avlodlar bilan ulab borishdan iboratdir. Bu – har bir millat, har bir davlat, har bir xalq zimmasidagi sharaflig vazifa.

Oila jamiyatning bir bo’lagi, shunday ekan, inson shaxsini shakillantirish oiladan boshlanadi. Oila murakkab ijtimoiy guruh bo’lib, biologik, ijtimoiy guruh munosabatlarining birlashuvi natijasida vujudga keladi. Inson axloqiy, ma’naviy va ruhiy qiyofasining poydevori oilada quriladi. Yosh avlod tarbiyasining izchil va tartibli amalga oshirilishida oila muhiti muhim rol o’ynaydi. Prezidentimizning “2022-2026 yillarga mo’ljallangan Yangi O’zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to’g’risida”gi farmonidan o’rin olgan 71-maqсадda “Yangi O’zbekiston - ma’rifatli

jamiyat”²¹ konsepsiyasi ilgari suriladi. Buning uchun oila, ta’lim tashkilotlari va mahallalarda ma’naviy tarbiyaning uzviyligini ta’minlash kerakligi aytib o’tiladi. Ma’rifatli jamiyat – yuksak tarbiyali, ziyoli va ilmga chanqoq insonlar jamiyati demakdir. Bunday jamiyat qurishning asosida birinchi navbatda oila instituti muhim o’rin egallaydi.

Boy ilmiy-madaniy merosimiz, qadimiy urf-odat hamda an’analarimizdan ayonki, har qanday zamon va makonda ham oila biz uchun muqaddas qadriyat sanalgan. Binobarin, tarbiyaviy, ma’naviy-ma’rifiy, ruhiy-axloqiy, iqtisodiy-huquqiy munosabatlarga asoslangan ijtimoiy birlik hisoblanmish oila qanchalik mustahkam bo’lsa, jamiyat ham shunchalik barqaror taraqqiy etishini ajdodlarimiz juda yaxshi anglashgan. Shu bois ota-bobolarimiz oilaga juda katta e’tibor bilan qarashgan. Buyuk allomalarimiz Mahmud Koshg’ariy, Ahmad Yugnakiy, Kaykovusdan tortib Beruniy, Ibn Sino, Forobiy, Alisher Navoiy, Mirzo Ulug’bek va boshqalargacha o’z asarlarida oilaviy masalalar, xususan, oila a’zolari o’rtasidagi o’zaro munosabatlar, bola tarbiyasida ota-ona, bobo-buvining o’rni, komil va vatanparvar shaxsni yetishtirishda bu muhim ijtimoiy institutning roliga alohida ahamiyat berganlar. Yusuf Xos Xojib mashhur “Qutadg’u bilig” asarida bola tarbiyasi haqida to’xtalib shunday deb yozadi: “Farzand qanchalik bilimli, aqlli-hushli bo’lsa, ota-onaning yuzi shunchalik yorug’ bo’ladi”²². Yangi taraqqiyot strategiyasida aholini kitobxonlikka da’vat qilish va “Kitobsevar millat”²³ umummilliy g’oyasini amalga oshirish yetakchi maqsadlardan biri qilib belgilanganligining tub zamirida ham bilimga, ma’rifatga bo’lgan e’tibor yotadi.

O’zbek oilalarida farzand tarbiyasi uchun onaning roli birlamchidir. Islom dinining muqaddas kitobi sanalmish Qur’oni Karimda va hadislarimizda ham ayol – onani ulug’lash kerakligi haqida ko’plab ibratli ko’rsatmalar bor. Ularning hammasi ayol – onaning oilada tutgan o’rnidan kelib chiqib aytilgan, albatta. Negaki, dunyoga yangi

²¹ O’zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.Mirziyoyevning 2022-yil 28-yanvardagi PF-60-sonli “2022-2026 yillarga mo’ljallangan Yangi O’zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to’g’risida”gi farmoni

²² Yusuf xos Xojib. “Qutadg’u bilig”. – Toshkent, “Yulduzcha”, 112-bet.

²³ O’zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.Mirziyoyevning 2022-yil 28-yanvardagi PF-60-sonli “2022-2026 yillarga mo’ljallangan Yangi O’zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to’g’risida”gi farmoni, 72-maqсад.

kelgan farzand uchun oila – ilk tarbiya maskani, shu muqaddas dargohning ma’naviy – axloqiy muhitini yaratuvchi mo’tabar zot esa onadir.

“Yangi O`zbekiston taraqqiyot strategiyasida ham ayollarga munosib sharoit yaratish, ularning tashabbuslarini qo`llab-quvvatlash masalasini eng muhim yo`nalishlardan biri sifatida bejizga belgilanmadi.

Ushbu muhim vazifalar ijrosini tizimli tarzda har bir mahalla kesimida amalga oshirishni ta’minlash maqsadida 2022-yil 1-martda davlatimiz rahbari “Oila va xotin-qizlar davlat qo`mitasi”ni tashkil etish bo`yicha Farmonni imzoladilar. Qo`mita rahbari lavozimiga ayollarning muammolari, dardu-tashvishi bilan yaqindan tanish va ularni hal qilish bo`yicha katta tajribaga ega bo`lgan To`raqo`rg`on tumani hokimi Zulayho Baxriddinovna Mahkamova tayinlandi.

“Buyuk ma’rifatparvar Abdurauf Fitrat: “Farzandlarimizni yaxshi xulq egalari qilib tarbiyalashimiz uchun avvalo, millat onalari tarbiya va ilm olishlari lozim”, deb yozgan edi. Bu da’vat bugun ham jamiyatning bosh vazifalaridan biri hisoblanadi” – deydi. Prezidentimiz 2022-yil 1-martdagi yig`ilishda so`zlagan nutqida. Bu fikrlarning tasdig`i o`laroq yig`ilishda ta’lim tizimida xotin-qizlar uchun yana bir qator keng imkoniyatlar berildi.

- yangi o`quv yilidan boshlab magistraturada o`qiyotgan qizlarning kontrakt pullari to`liq byudjetdan qoplab beriladi (23 ming nafar qizlarga 200 milliard so`m);
- har yili 50 nafar qizlar nufuzli xorijiy oliygozlarga bakalavr va 10 nafari magistraturaga yuboriladi;
- har bir viloyatda ehtiyojmand oila vakillari, ota yoki onasini yo`qotgan 150 nafar qizlarning (jami 2,1 ming nafar) ta’lim kontrakti mahalliy byudjetdan to`lab beriladi;
- yosh farzandi bor talaba-qizlarga masofaviy o`qishga sharoit yaratiladi;
- doktorantura yo`nalishida xotin-qizlar uchun har yili kamida 300 tadan maqsadli kvota ajratiladi.
- ayollarimiz ulushi past bo`lgan aniq fanlar, texnika va huquqshunoslik yo`nalishidagi OTMLlarda xotin-qiz talabalar ulushi hozirgi 24 foizdan 40 foizgacha etkaziladi. Buning uchun har yili xotin-qizlarning talaba bo`lishiga kvotaning kamida

50 foizi aniq fanlar, texnika va huquqshunoslik yo`nalishlari uchun maqsadli ajratiladi.

- yangi o`quv yilidan boshlab oliygoh, texnikum va kollejlarda o`qiyotgan qizlarga ta`lim kontraktlarini to`lash uchun, ilk marotaba, 7 yil muddatga foizsiz kredit berish joriy qilinadi.

Davlatimiz rahbari ta`biri bilan aytganda bunday imkoniyatlar hali bizning tariximizda bo`lmagan. Ta`lim tizimining barcha pog`onalarida o`qishga intilgan xotin-qizlarni qo`llab-quvvatlab, ularga sharoit yaratilyapti.

Xulosa qilib aytadigan bo`lsak, har bir oila ijtimoiy institut sifatida jamiyat oldida ma`lum bir vazifani bajaradi. Har bir oilaning o`ziga yarasha qadriyatlari va an`analari bo`lib u oilaning mustahkam va bardavom bo`lishini ta`minlaydi. Oilasiz jamiyat, jamiyatsiz xalq, xalqsiz davlat bo`lmaydi. Davlat va jamiyatimizning tinchligi va totuvligi oilalarimizning tinchligiga, halovatiga bog`liqdir. Shuning uchun ham biz oila muqaddas maskan ekanligini hech qachon unutmasligimiz, uning qadriyatlariga doim sodiq qolishimiz lozim.

Foydalanilgan adabiyotlar ro`yxati:

1. O`zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M. Mirziyoyevning 2022-yil 28-yanvardagi PF-60-sonli “2022-2026 yillarga mo`ljallangan Yangi O`zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to`g`risida”gi farmoni.
2. Yusuf xos Xojib. “Qutadg`u bilig”. – Toshkent, “Yulduzcha”.
3. www.prezident.uz
4. www.lex.uz
5. <https://forum.ziyouz.com>
6. <https://ziyonet.uz>

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASIDA NIHOHDAN AJRATISHNING HUQUQIY ASOSLARINI FUQAROLIK-HUQUQIY TARTIBGA SOLISH

Zoyirov Baxtiyor Zarifjon o'g'li

Toshkent davlat yuridik universiteti

Ommaviy axborot vositalari huquqi bo'limi magistranti

Annotatsiya

Oila qurishni asosi nikoh hisoblanadi. Nikoh oilani mustahkamlashning asosi bo'lib, avvalambor, bolalar tarbiyasi uchun muhim ahamiyatga ega bo'lgan tarbiya o'chog'idir. Shuning uchun ham qonuniy tuzilgan nikohdan davlat manfaatdor bo'lib, undan ajralish jamiyat manfaatlariga salbiy ta'sir ko'rsatadi. Shu boisdan ham nikoh-oila masalasi er-xotinning shaxsiy ishi doirasidan chetga chiqadi. Bugun oilaning benazir nufuzi, ulkan ijtimoiy ahamiyatga molik voqelik ekanligi hech kimda shubha tug'dirmaydi. Oila jamiyatning asosiy hujayrasi va ijtimoiy tayanchidir. Har bir oilaning baxtiyorligi va farovonligi shartidir. Oila nafaqat inson naslini davom ettirish omili sifatida, balki jamiyat a'zolarini, ayniqsa, o'sib kelayotgan yosh avlodni milliy istiqlol g'oyasi asosida tarbiyalash maskani sifatida katta ahamiyatga molikdir. Mazkur maqolada nikohdan ajratishning huquqiy asoslarini fuqarolik-huquqiy tartibga solish va ularni takomillashtirish masalalari haqida so'z yuritiladi. Bu ishda kuzatish metodidan foydalanildi. Ushbu maqolada ilgari surilgan takliflarni qonun ijodkorligi jarayonida, FHDYo va sud organlari faoliyatida qo'llash mumkin.

Kalit so'zlar: Oila, nikoh, nikoh yoshi, nikoh tuzish tartibi, nikoh tuzish shartlari, nikohdan ajratish, oilaviy munosabatlar, FHDYo, sud, er-xotin.

Bilamizki, oila jamiyatda muhim ahamiyatga ega hisoblanadi. Oilada oilaviy munosabatlar qanchalik to'g'ri yo'lga qo'yilgan bo'lsa, uning shunchalik mustahkam bo'lishi, bu o'z navbatida, jamiyatning ham mustahkamlanishiga o'z ta'sirini

ko'rsatishi amaliyotida sinovdan o'tgan omillardandir. Shu sababli oilaviy munosabatlarning huquqiy asoslarini takomillashtirish, oilaviy-huquqiy normalarini to'g'ri talqin etish va oila a'zolarining huquq va manfaatlarini ta'minlash alohida e'tiborga molikdir. Ana shu holatlarni e'tiborga olgan davlatimiz nikoh, uni tuzish tartibi va shartlari, nikohdan ajralish, nikohni haqiqiy emas deb topish bilan bog'liq munosabatlarga befarq bo'lmay, ularni tartibga soluvchi huquqiy asoslari belgilab qo'yilgan.

Oilani mustahkamligi avvalo oila salomatligi, onalik va bolalikni muhofaza qilishga bog'liq hisoblanadi. Prezidentimiz tomonidan ilgari surilgan Harakatlar strategiyasida ham mazkur jihat o'z ifodasini topdi. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 7-fevraldagi PF-4947-sonli farmoni bilan tasdiqlangan “2017-2021-yillarda O'zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo'nalishi bo'yicha Harakatlar strategiyasi”da oila salomatligini mustahkamlash, onalik va bolalikni muhofaza qilish ustuvor yo'nalishlardan biri sifatida belgilangan.

Yuqorida aytib o'tganimizdek oila jamiyat hayotida muhim o'ringa ega hisoblanadi. Oilani vujudga kelish asosi nikoh hisoblanadi va uning mustahkamligi nikoh ittifoqining o'rnatilganiga bevosita bog'liq hisoblanadi. “Nikoh (arabcha so'zdan olingan bo'lib, qo'shilish degan ma'noni anglatadi)-bu fuqarolik holati dalolatnomalarini yozish organlarida tuziladigan, o'zaro muhabbat va hurmatga, o'zaro yordamga va bir-birining oldida javobgarlikka asoslangan erkak va ayolning ittifoqidir”²⁴. “O'zbekiston Respublikasida nikoh yoshi erkaklar va ayollar uchun o'n sakkiz yosh etib belgilangan. Uzrli sabablar bo'lganida, alohida hollarda (homiladorlik, bola tug'ilishi, voyaga yetmagan shaxsning to'la muomalaga layoqatli deb e'lon qilinishi (emansipatsiya), nikohga kirishni xohlovchilarning iltimosi)ga ko'ra nikoh davlat ro'yxatidan o'tkaziladigan joydagi tuman, shahar hokimi nikoh yoshini ko'pi bilan bir yilga kamaytirishi mumkin”²⁵. “Nikoh oilaning vujudga kelishida birdan-bir asos bo'lgani bois, u faqat axloq normalari bilan emas, balki

²⁴ Oila huquqi. Darslik. Mualliflar jamoasi. O'zbekiston Respublikasida xizmat ko'rsatgan yurist, prof.O.I.Oqyulovning umumiy tahriri ostida .-T.:nashriyoti, 2017.182 bet. 49-bet

²⁵ O'zbekiston Respublikasining Oila kodeksining 15-moddasi.01.09.1998.

maxsus maxsus qonun hujjatlari bilan tartibga solinishi oila davlat himoyasida bo'lishini ta'minlaydi"²⁶. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 63-moddasi 2-qismida "Nikoh tomonlarning ixtiyoriy roziligi va teng huquqliligiga asoslanadi"-deb belgilangan. Mazkur qoida Birlashgan Millatlar Tashkiloti Bosh Assambleyasi tomonidan 1948-yil 10-dekabrda qabul qilingan Inson huquqlari umumjahon deklaratsiyasining 16-moddasi 2-bandida ham o'z ifodasini topgan. Nikoh insonlarga ma'suliyat yuklaydi. Chunki oilada erning ham, ayolning ham o'z vazifalari bor: ularning har biri o'z vazifasini to'la ado etishga ma'suldir. Nikoh ota-ona o'zidan so'ng zurriyot qoldirib, naslning davom etishi mezon hisoblanadi. Ma'lumki, nikoh davomiy va doimiy harakterga ega. Ammo, nikoh muayyan sabablarga ko'ra tugatilishi mumkin, Qonun hujjatlarida nikohni tugatish, bekor qilish va nikohdan ajratish to'g'risida normalar mavjud. Bunda nikohni tugatish umumiy va keng ma'no kasb etadi. Chunki nikohni bekor qilish va nikohdan ajratish natijasida ham nikoh tugatiladi. Bular quyidagilar hisoblanadi:

- 1) er-xotindan birining vafoti yoki ulardan birini vafoti yoki sud ulardan birini vafot etgan deb e'lon qilishi oqibatida;
- 2) er-xotindan biri yoki har ikkalasining arizasiga muvofiq nikohdan ajratish yo'li bilan, shuningdek sud tomonidan muomilaga layoqatsiz deb topilgan er yoki xotinning vasiysi bergan arizasiga muvofiq(Oila kodeksining 37-moddasi).

Vafot etish yuridik fakt bo'lib, er-xotin o'rtasidagi nikoh munosabatini tugallaydi. Sudning hal qiluv qaroriga asosan er-xotindan biri vafot etgan deb e'lon qilinishi, o'z huquqiy oqibati bo'yicha o'limga tenglashtiriladi. Shuning uchun vafot etgan deb e'lon qilingan shaxs bilan uning eri yoki xotini o'rtasidagi nikoh ham tugallanadi. Er-xotindan biri vafot etgan yoki sud tartibida vafot etgan deb e'lon qilingan hollarda ular o'rtasidagi nikohning huquqiy munosabati tugallanadi. Bunday holda tirik bo'lgan tomon yangi nikohga o'tish huquqiga ega. Fuqaroni qonunda belgilangan

²⁶ Otaxo'jayev Fozil Maqsudovich, yuridik fanlari doktori, professor, O'zbekiston Respublikasida xizmat ko'rsatgan yurist, Yo'ldosheva Shoira Rahmatovna, yuridik fanlari nomzodi, Oila huquqi: Darslik; Mirzayusuf Hakimovich Rustambekovning umumiy tahriri ostida.-T.:2007.244 bet. 87-bet.

tartibda vafot etgan deb e’lon qilish uni vafot etgan, degan ehtimolga asoslanadi. Ba’zi hollarda bu fuqaro tirik bo’lishi ham ehtimoldan xoli emas.

Fuqarolik kodeksining 37-moddasiga binoan, “Vafot etgan deb e’lon qilingan fuqaro qaytib kelgan yoki uning qayerda turganligi ma’lum bo’lgan taqdirda, uni vafot etgan deb e’lon qilish haqidagi qaror sud tomonidan bekor qilinadi”. Ushbu norma oila-huquqiy munosabatlar uchun ham oqibat tug’dirishi mumkin. Shunday holatni hisobga olib, Oila kodeksining 48-moddasida “Sud tomonidan vafot etgan deb e’lon qilingan yoki bedarak yo’qolgan deb topilgan er(xotin) qaytib kelgan va tegishli sud qarorlari bekor qilingan hollarda, nikoh er-xotinning birgalikdagi arziasiga ko’ra fuqarolik holati dalolatnomalarini yozish organi tomonidan tiklanishi mumkin. Agar er(xotin) yangi nikohga kirgan bo’lsa, nikohni tiklash mumkin emas”.

Nikohdan ajralish yuqorida keltirilgan ikki asosdan farq qilib, faqat er-xotinning hayotligida ro’y beradi.

Ma’lum holatlarda, agar oila amalda buzilgan, uni tiklash uchun asos yo’q deb topilsa, u ajralish asosida tugatiladi. Nikohdan ajralish er-xotin o’rtasidagi huquqiy munosabatlarni kelajak vaqt uchun tugatishga asos bo’ladi. Bunday ajralish nikohni haqiqiy emas deb topishdan farq qiladi. Nikohni haqiqiy emas deb topishda nikoh vujudga kelgan vaqtdan boshlab huquqiy munosabatlar tugallanadi.

Oila kodeksida ajralish uchun aniq asoslar ko’rsatilmagan va buni ko’rsatish mumkin ham emas, chunki er yoki xotin keltirgan bir asos, ayrim hollarda, nikohdan ajratish uchun yetarli bo’lishi mumkin, alohida holatlarda esa ajratish uchun asos bo’lmasligi ham mumkin. Shuning uchun sud amaliyotini hisobga olib, Oila kodeksi amalda bo’lgan qoidani saqlab qolib, uni quyidagicha belgiladi.” Agar sud er va xotinning bundan buyon birgalikda yashashiga va oilani saqlab qolishga imoniyat yo’q deb topsa, ularni nikohdan ajratadi” (Oila kodeksining 41-moddasi).

Amaliyotda nikohdan ajralish uchun er-xotinlar ko’pincha quyidagi vajlarni sabab qilib keltiradi:

- spirtli ichimlik suiiste'mol qilish;
- er-xotin munosabatiga xiyonat qilish;
- befarzandlik;
- oilaviy ishlarga qarindoshlarning aralashib janjal chiqarishi(ayniqsa, qaynona-kelin mojarolari) va boshqalar.

Nikohdan sud tartibida ajratish. Oila kodeksi nikohdan ajralishning asosiga qarab, ajralishning quyidagi tartibini belgilaydi:

1) er-xotinlar o'rtasidagi mulkiy nizolar mavjud bo'lgan hollarda, sud tartibida (masalan, mol-mulkni bo'lish, er-xotinlar o'rtasidagi hamda voyaga yetmagan bolalarga moddiy ta'minot bilan bog'liq bo'lgan holatlar yuzasidan(aliment undirish masalasida) va boshqalar) ajratiladi;

2) nizo bo'lmagan taqdirda ma'muriy tartibda (FHDYo organi orqali), jumladan, agar:

a) er-xotin o'rtasida voyaga yetmagan farzandlari bo'lmasa va ular ajralishiga o'zaro rozi bo'lgan taqdirda ;

b) taraflar (er yoki xotin) sud tomonidan bedarak yo'olgan, ruhiy kasalligi yoki aqli zaifligi sababli muomalaga layoqatsiz deb topilgan bo'lsa;

d) Oila kodeksining 42-43-moddalarida belgilanganidek, sodir etgan jinoyati uchun eri yoki xotini uch yildan kam bo'lmagan muddatga ozodlikdan mahrum qilingan bo'lsa.

Nikoh er-xotinning vafoti yoki sud ulardan birini vafot etgan deb e'lon qilishi sababli hamda er-xotindan biri yoki har ikkisining arizasiga muvofiq, nikohdan ajratish yo'li bilan, shuningdek sud tomonidan muomalaga layoqatsiz deb topilgan er-xotinning vasiysi bergan arizasiga muvofiq tugatilishi mumkin.

Nikohdan umumiy tartibda ajratish sud orqali hamda Oila kodeksining 42-43-moddalarida ko'rsatilgan hollarda ma'muriy tartibda, ya'ni fuqarolik holati dalolatnomalarini yozish organlarida amalga oshiriladi.

Nikohdan ajralish to'g'risidagi da'vo er-xotin yashab turgan joydagi tuman(shahar) sudida qo'zg'atiladi. Agar er-xotin alohida yashasa, da'vo javobgar er yoki xotinning

turgan joyidagi sudda qo'zg'atiladi, uning turadigan joyi noma'lum bo'lsa, nikohdan ajralish to'g'risidagi ariza javobgar oxirigi yashab turgan joydagi sudga topshiriladi.

Arizada nikohdan ajralish uchun asos ko'rsatilishi kerak. Ajralishni keltirib chiqargan sabablarni batafsil keltirish lozim. Nikohdan ajralish ishlari ochiq sud majlisida ko'tariladi. Ajralish to'g'risidagi is her-xotinning arizasiga muvofiq, zarur hollarda sudning ajrimiga asosan yopiq sud majlisida ko'rilishi ham mumkin.

Nikohdan ajralish ishlarini ko'rishda, sud o'z faoliyatini er-xotinni yarashtirishga va oilaviy vaziyatni sog'lomlashtirish choralarini ko'rishga qaratishi lozim.

Oila kodeksining 40-moddasiga binoan, sud ishning ko'rlinishini keying qoldirib, er-xotinga yarashish uchun olti oy muhlat tayinlashga, ajrim chiqarishga haqli.

Sud yarashtirish uchun berilgan muddatni er-xotinni yarashtirish maqsadida, zarur holatlarda, ajrim nusxalarini ular yashaydigan joydagi xotin-qizlar qo'mitalariga, o'zini o'zi boshqarish organi-mahalla oqsoqollari kengashiga, ular huzuzridagi yarashtirish komissiyalariga muhokama qilish va yarashtirish uchun yuborishi mumkin.

Quyidagi hollarda nikohdan ajratish sud tartibida ko'riladi:

- er-xotindan biri nikohdan ajralishga rozi bo'lmasa;
- ular o'rtasida voyaga yetmagan umumiy bolalari bo'lib, ularni kimda qoldirish va ta'minoti uchun aliment undirish to'g'risida nizo bo'lsa;
- er-xotin o'rtasida mehnatga layoqatsiz, muhtoj er yoki xotinga aliment undirish va uning miqdori haqida masala tug'lsa,
- birgalikda umumiy mol-mulkni bo'lish bo'yicha nizo bo'lsa.

Uch yildan kam bo'lmagan muddatga ozodlikdan mahrum etishga hukm qilingan va Oila kodeksining 44-moddasida ko'rsatilgan boshqa nizolari bo'lmagan shaxslar bilan nikohdan ajratish Oila kodeksining 43-moddasida belgilangan tartibda amalga oshiriladi.

Oila kodeksining 39-moddasiga muvofiq, er xotinning homiladorligi vaqtida va bola tug'ilganidan keyin bir yil mobaynida xotinning roziligisiz nikohdan ajratish to'g'risida ish qo'zg'atishga haqli emas.

Nikohdan ajralishning sud tartibi bilan birga ma'muriy tartibi mavjud. Bu Fuqarolik holati dalolatnomalarini yozish organlarida nikohdan ajratish hisoblanadi. Mazkur tartib er-xotinlik munosabatlarini bekor qilishning nisbatan oddiy va soddalashtirilgan tartibi hisoblanadi. Bunda nikoh fuqarolik holati dalolatnomalarini yozish organida nikohdan ajratiladi va sud jarayoni bo'lmaydi.

Oila kodeksining 42-moddasiga muvofiq, voyaga yetmagan bolalari bo'lmagan er-xotin nikohdan ajralishga o'zaro rozi bo'lsalar, ular nikohdan fuqarolik holati dalolatnomalarini yozish organlarida ajratiladi.

Er-xotin o'rtasida mehnatga layoqatsiz, muhtoj er yoki xotinga moddiy ta'minot berish to'g'risida yoki ularning birgalikdagi umumiy mol-mulkini bo'lish to'g'risida nizo chiqqan taqdirda, er-xotin yoki ulardan biri nikohdan ajratish to'g'risidagi ariza bilan sudga murojaat etishga haqli.

Nikohdan ajralish ariza beruvchining yashash joyidagi Fuqarolik holati dalolatnomalarini yozish organiga ariza berilgan kundan boshlab uch oy muddat o'tgach qayd etiladi.

Oila kodeksining 43-moddasiga muvofiq, agar er-xotindan biri:

- sud tomonidan bedarak yo'qolgan deb topilgan bo'lsa;
- sud tomonidan ruhiyati buzilishi (ruhiy kasalligi yoki aqli zaifligi) sababli muomalaga layoqatsiz deb topilgan bo'lsa,
- sodir qilgan jinoyati uchun uch yildan kam bo'lmagan muddatga ozodlikdan mahrum qilingan bo'lsa, o'rtacha voyaga yetmagan bolalari borligidan qat'i nazar, er-xotindan birining arizasiga ko'ra ular fuqarolik holati dalolatnomalarini yozish organlarida nikohdan ajratiladi.

Agar bolalar haqida, er-xotinning birgalikdagi umumiy mol-mulkini bo'lish haqida yoki yordamga muhtoj, mehnatga layoqatsiz er(xotin)ga ta'minot berish uchun mablag' to'lash haqida nizo mavjud bo'lsa, ular nikohdan sud tartibida ajratiladi.

Bunda quyidagi hujjatlar taqdim etiladi:

- er(xotin)ning bedarak yo'qolgan deb topilganligi yoki muomalaga layoqatsizligi to'g'risida sudning qonuniy kuchga kirgan hal qiluv qarori;

- er(xotin) uch yildan kam bo'lmagan muddatga ozodlikdan mahrum qilinganligi to'g'risida sudning qonuniy kuchga kirgan hukmidan ko'chirma, shuningdek sudlangan er(xotin)ning o'rtadagi bolalari va mol-mulki yuzasidan nizosi yo'qligi to'g'risida tilxat.

Nikohdan ajralishga er-xotinning o'zaro roziligi ularning har ikkalasi tomonidan berilgan yoki har biri mustaqil bergan arizalarida ifodalanishi mumkin. Nikohdan ajralish to'g'risidagi arizani qabul qilgan fuqarolik holati dalolatnomalarini yozish organlari ajralish to'g'risida ariza bergan kundan uch oy o'tgandan keyin ajralishni rasmiylashtirib, ularga nikohdan ajralish to'g'risida guvohnoma beradi. Uch oylik muddatni belgilashda ham xuddi sudda er-xotinning yarashib ketishi uchun berilgan muddatdan ko'zda tutilgan maqsad bo'ladi. Shu davr mobaynida er-xotin o'z xatti-harakatlarini yana bir oylab ko'rib, uning to'g'ri-noto'g'riligini aniqlab olish mumkin.

Bu uchta asos bo'yicha nikohdan ajratish soddalashtirilgan tartibda amalga oshiriladi, chunki bunda ajralish uchun ikkinchi tomonning roziligi talab etilmaydi va er-xotinda voyaga yetmagan bolalar bor-yo'qligi FHDYoga murojaat uchun to'siq bo'lmaydi.

Fuqarolik holati dalolatnomalarini qayd etish qoidalarining 113-bandiga binoan nikohdan ajratishni qayd etishda er va xotinning o'zaro kelishuviga ko'ra, ularning biridan yoki ikkalasidan belgilangan tartibda davlat boji undiriladi.

Suddan farqli o'laroq, FHDYo organlari nikohdan ajraluvchilarning moddiy va oilaviy ahvoriga qarab davlat boji miqdorini kamaytira olmaydilar yoki uni to'lash majburiyatidan ozod etolmaydilar. Nikohdan ajraluvchi shaxslarning o'zlari bu summani to'lashlari lozim.

Ajralishni rasmiylashtirish va er-xotinga nikohdan ajralish to'g'risidagi guvohnoma ariza bergan kundan boshlab uch oy o'tgandan keyin beriladi. Shu vaqtdan boshlab nikoh tugallangan hisoblanadi va er-xotin yangi nikohga o'tish huquqiga ega.

Yuqorida keltirilgan ma'lumotlardan kelib chiqib shuni aytish mumkinki, er-xotinni sud tartibida ajratishda belgilangan miqdordagi davlat bojini tomonlardan

qaysi biri qanday holatda to'lash lozimligi to'g'risidagi aniq tartibni qonunchilikka joriy etish maqsadga muvofiq holat hisoblanadi.

Fuqarolik holati dalolatnomalarini qayd etish qoidalarining 113-bandiga binoan nikohdan ajratishni qayd etishda er va xotinning o'zaro kelishuviga ko'ra, ularning biridan yoki ikkalasidan belgilangan tartibda davlat boji undirilishi belgilan o'tilgan. Ushbu holatdan ham anglashiladiki, davlat bojini to'lash tartibini qaysi tomon qanday tartibda to'lash lozimligini aniq tartibini ishlab chiqilishi maqsadga muvofiq hisoblanadi. Shunda tomonlar o'rtasida to'lov masalasida muommo chiqmasligiga sabab bo'ladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 7-fevraldagi PF-4947-sonli farmoni bilan tasdiqlangan “2017-2021-yillarda O'zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo'nalishi bo'yicha Harakatlar strategiyasi”
2. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi.
3. Oila huquqi. Darslik. Mualliflar jamoasi. O'zbekiston Respublikasida xizmat ko'rsatgan yurist, prof. O.I.Oqyulovning umumiy tahriri ostida - T.:nashriyoti, 2017.182 bet.
4. O'zbekiston Respublikasining Oila kodeksi 01.09.1998.
5. Otaxo'jayev Fozil Maqsudovich, yuridik fanlari doktori, professor, O'zbekiston Respublikasida xizmat ko'rsatgan yurist, Yo'ldosheva Shoirah Rahmatovna, yuridik fanlari nomzodi, Oila huquqi: Darslik; Mirzayusuf Hakimovich Rustambekovning umumiy tahriri ostida.-T.:2007.244 bet.

CULTURAL HERITAGE OF UZBEK AND ENGLISH PEOPLE IN COMPARISON

Akhmedova Aziza Djalolidinovna

English teacher at Samarkand District Secondary School № 34

Annotation: to investigate cultural heritage of Uzbek and English people, find out similar and different peculiarities and explain them looking back at their history and origin and how they reflect in both languages.

Key words: cultural heritage, similarities and differences of culture of two nations, music, art, national clothes, handicrafts, historical places, cuisine, custom and traditions.

Learning foreign languages in Uzbekistan has become very important since the first days of the Independence of our country which much attention to the rising of education level of people, their intellectual growth. As our former President I. A. Karimov said: “Today it’s difficult to revalue the importance of knowing foreign languages for our country, as our people see their great prosperous future in the cooperation with foreign partners.” In the frame of realization of the Law of the Republic of Uzbekistan “About the Education system” there created the complex system of teaching foreign languages, directed to the formation of harmoniously developed, highly educated, thinking on modern way, growing generation and further integration of the Republic into world cooperation

By knowing a foreign language we mention not only practical knowledge of the language but also knowledge of history and culture of its people. As we know every country has its own cultural heritage, customs and traditions, festivals and holidays. They make the cultural sphere of a language and communication. Learning the language of any country, we can’t avoid its culture, on the contrary, we must learn and respect it too.

Cultural heritage helps us to understand many notions and expressions, dictating us the appropriate way of usage of these or those words and phrases. Moreover, in a real communication with foreigners we should be aware of the history of their customs, festivals and traditions. Every country and every nation has its own traditions and customs and cultural heritage. It's very important to know traditions and customs of different people. It will help you to know more about the history and life of different nations and countries. Knowing the culture of a particular nation makes the communication interesting, close and correct. That's why this theme is very actual and important in the language learning. It is not less significant than learning grammar, lexis and pronunciation. Customs and traditions are necessary for real, face-to-face communication with foreigners.

The culture of Uzbek people was investigated by many writers and scientists such as Abbosova M., Abdunabiyev A., Akhmedshina F. and others. The cultural sphere of England was learnt out by Carter R., Fishman J.A., Giles H., Gonzalez A.B. This work combines their investigations and on the basis of comparative analysis makes out the similarities and differences between these two cultures. In our research work we investigated the cultural heritage of two countries: Uzbekistan and Great Britain. We also compared the culture of these two countries and found some likeness and differences. We learned out our customs, festivals and holidays, because foreigners are always interested in them and ask a lot of questions on this topic. Moreover, we must know our rich cultural heritage very well as we live in Uzbekistan. That is important for explaining and telling about it to foreigners and for communication with our native people. Knowing English cultural heritage is also necessary for an appropriate communication with English people, choosing correct forms of speaking and acting, respecting their culture.

The culture of Uzbekistan has a wide mix of ethnic groups and cultures, with the Uzbeks being the majority group. In 1995, about 71% of Uzbekistan's population was Uzbek. The chief minority groups were Russians (8.4%), Tajiks (officially 5%, but believed to be much higher), Kazaks (4.1%), Tatars (2.4%), and Karakalpaks (2.1%),

and other minority groups include Armenians and Koryo-saram. Cultural heritage sites in Uzbekistan inscribed on the UNESCO World Heritage List include: Historic Centre of Bukhara (1993), Historic Centre of Shakhrisabz (2000), Ichan Kala (1990), Samarkand – Crossroads of Cultures (2001)

In the Republic of Uzbekistan a lot of holidays are celebrated: Independence Day (September, 1), Teachers’ Day (October, 1), New Year (January, 1), Women’s Day (March, 8), Navruz (March, 21), Constitution Day (December, 8), Day of Motherland defenders (January, 14), Day of memory and honour (May, 9) and others. Among the state holidays of Uzbekistan there are many religious ones. They are celebrated according to the Muslim lunar calendar. One of the most significant Muslim holidays is Kurban-Khait. It is the day when the faithful should make a gratifying oblation in accordance with their personal incomes. Ramazan-Khait is a holiday of moral purification and spiritual revival. This holiday comes after 30-day fast and falls at the ninth month of the Muslim calendar. During these days it is a custom to commemorate the deceased, to visit and help the sick, lonely and poor.

In a sense it reflects one of the most ancient and highly valued customs that has survived to our time. In the older days, however, among the peoples of the Orient, including the Uzbeks, hospitality was a must in terms of life standards and morality. So, hospitality is a tradition of Uzbek people. Uzbek people usually have big families consisting of few generations. Traditions and customs of Uzbek people living on the crossroad of the Great Silk Road were taking shape within many centuries as a result of interaction of Zoroastrian rituals of the Sogdians and Bactrians and traditions of nomadic tribes, with certain impact of Islamic traditions and rites set by the Koran in later period. Specific role in the life of Uzbeks is given to the customs connected with the birth and upbringing of children, marriage and commemoration of deceased relatives.

Wedding in the life of the Uzbeks is of great significance and is celebrated with a special solemnity. It consists of a number of ceremonies that should be performed without failure. Usually the wedding parties in Uzbekistan are big, interesting, beautiful with a lot of different national dishes, gifts, music, dancers, flowers and so on. At the parties the

common number of guests is 300-400 people. Uzbek people are very generous and spend their money to arrange perfect wedding parties for their sons and daughters.

Such important event in the life of young family as baby birth is accompanied with ritual celebration "Beshik tui" - "Wooden cradle". On the fortieth day after the baby is born relatives of the young mother bring lavishly decorated cradle - beshik and everything which is needed for the newborn, as well as wrapped in tablecloth baked scones, sweets and toys. The birth of a boy brings to the family a real elation and responsibility. Before the child reaches the age of nine it is necessary to perform ancient sanctified Islamic rite of circumcision - hatna kilish or sunnat toyi. Prior to the rite in the presence of the elders from neighbourhood suras (verses from Koran) are read and holiday table is served. The elders bless the small boy and give him presents.

Mahallya in a sense is self-supporting organization which meets the urgent spiritual and bodily requirements of the citizens. Mahallya plays a great role in the lifestyle of Uzbek people. Almost all the parties and important events are connected with mahallya and neighbours, who are always ready to help each other.

One cannot speak about England and Uzbekistan without speaking about their traditions and customs. They are very important in the life of these people, who preserve and follow them perfectly. Uzbek and English people are proud of their traditions and carefully keep them up.

International Women's Day (IWD) is marked on [March 8](#) every year. It is a major day of global celebration for the economic, political and social achievements of women. This holiday is celebrated in both countries. The same with April Fool's day. This holiday is more popular among Englishmen. April 1st is the day people try to trick their friends, to make them behave like fools. Ranging from the elaborate practical joke to the obvious your zips undone the joker gloats April Fool when the unsuspecting victim falls for it. No one is exempt until noon but after that the joking must cease or the prank rebounds on the joker with the rhyme "April Fool is gone and past, You're the bigger fool at last." A favourite joke is to send someone on a *fool's* errand, a search for something that does not exist.

Englishmen celebrate Christmas. The origins of the now traditional Christmas Celebration, distinct from earlier pagan winter holidays, date to sixth century England. By the middle ages, it was a well established important holiday, with traditional pageantry, customs, music and feasting all its own. Customs from pre Christian days were incorporated into the Celebrations, and many still remain. Many Christmas traditions, including the Christmas card, originated in the UK, Yule logs, plum pudding, mince pies, fruitcakes, wassailing, the Christmas goose, mistletoe, holly and carol singing, are all firmly rooted in British soil.

Marriage in England is usually initiated by a proposal of marriage, simply called "a proposal". In a heterosexual relationship, the man traditionally proposes to the woman and the actual proposal often has a ritual quality, involving the presentation of a ring (an engagement ring) and the formalized asking of a question such as "Will you marry me?" The man may even go down on one knee before proposing. If the proposal is accepted, the couple become engaged. In the United Kingdom, the engagement ring is worn, by the woman, on the fourth finger of the left hand. In Uzbekistan a proposal is acted by some women (mother of a groom, his sister, granny or aunt), who come to girl's house and speak to her parents. If the proposal is accepted they are invited for a traditional palov. Palov means that parents of the girl agree to begin a wedding. While eating this national dish they discuss the procedure, number of guests and date of fотиha tuy and wedding itself. .

The Western custom of a bride wearing a white wedding dress, came to symbolize purity in the Victorian era (despite popular misconception and the hackneyed jokes of situation comedies the white dress did not actually indicate virginity, which was actually symbolized by a face veil). Within the "white wedding" tradition, a white dress and veil would not have been considered appropriate in the second or third wedding of a widow or divorcee. At such events it is traditional to eat and drink. During the reception a number of speeches and/or toasts are given in honour of the couple.

Any dancing is commonly started by the bride and groom, usually termed the "Bridal Waltz", but dancing an actual waltz is comparatively rare - often the couple chooses their

favourite piece of music or a song. A wedding is often followed by a wedding reception, at which an elaborate, tiered, wedding cake is served. Traditionally this is a fruit cake. Often there are a couple of little figures on top of the cake, normally they are a representation of the bride and groom in formal wedding attire. It is considered lucky for the couple to cut the cake together. The couple cut the cake together, this symbolizes their first meal as husband and wife. The bride may throw her bouquet to the assembled group of all unmarried women in attendance, with folklore suggesting the person who catches it will be the next to wed. On arriving back home it is traditional for the husband to carry his wife into their new home. This is called carrying the bride over the threshold. In Uzbekistan a bride wears also a white wedding dress which symbolizes her purity and innocence. But at the end of the wedding a bride usually changes her dress to national beautiful bright dresses and veils. They are very good-looking in such costumes. Usually bride and groom don't dance waltz but some ones perform this. In Uzbekistan honeymoon is usually spent in the house of a groom, it is not popular among young married to go for a journey. A lot of people usually come to their house during this month with gifts for a bride.

So, there are some similarities and differences between customs and traditions of Uzbek and English people, who keep them carefully. Both of them have very interesting origins and historical outlook of their traditions.

References:

1. Аббосова Махбуба. Тил билган - дил билади // Тил ва адабиёт таълими.–Тошкент, 1995. - № 3-4 – Б.89-91.
2. Абдуллаев Мурод. Орзуларорзуси //Тафаккур. –Тошкент, 2000. - № 2. – Б. 19-21.
3. Абдунабиев Абдулла. Тарихинг - тақдиринг... // Мулоқот. –Ташкент, 2001. - № 3. – Б. 36-37
4. Агаев А.Б. Функция языка как этнического признака // Язык и общество. – Москва, 1998. – С. 131-141.

5. Ахмедшина Фания. Тарихий хотира - халк маънавиятининг асоси // Мулокот. –Тошкент, 2000. - № 6. – Б. 21-22.
6. Бегматов Эрнест. Тил - буюк маънавий мерос // Ишонч. – Тошкент, 1998. - № 121. – Б. 3-10.
7. Вафоев Ортик. Ватан - фахримиз, гуруримиз // Мулокот. – Тошкент, 2001. - № 1. – Б. 9-11.
8. . Giles H., Powesland P. Speech style and social evaluation. - London: Academy Press, 1975. - VIII, 218 p.
9. Gonzalez A.B. Language and nationalism. – The Philippine experience thus far. – Manila: Ateneo de Manila Univ. press, 1980. –XI, 179 p.
10. Greenberg J.H. Linguistics and Ethnology //Language, Culture and Communication. –Stanford: Stanford University, 1971. – P. 44-58.
11. Halliday M.A. Language as social semiotic: The social interpretation of language and meaning. – London: Arnold, 1978. – № 7. –256 p.
12. Harris R. Communication and language: An inhaul lecture delivered before the Univer. of Oxford on 24 Febr. 1978. – Oxford: Clarendon press, 1978. – 21 p.

SEMANTIC PECULIARITIES AND DEFINITIONS OF SYNONYMY

Makhmudova Zarkhol

The student of Master's Department Linguistics and literary studies department,
Uzbekistan State World Languages University

Abstract: This article is devoted to the origin of the term “synonymy”, semantic peculiarities of synonyms, interchangeability and substitution of synonymy and degrees of synonymy. The author intends to reveal the interchangeability and substitution of synonyms by means of examples.

Key words: definition, interchangeability, neutralization, substitution, valency, degrees of synonymy.

Introduction

A synonym is understood as a word or a phrase that we can substitute in a context for another word or phrase. Linguists agree that it is impossible to find an ideal or absolute synonym i.e. a word or a phrase that is identical in denotation, connotation, frequency and appropriateness. The result of the psycholinguistic experiment seems to suggest that in people's minds the notion of synonymy exists but its boundaries with other semantic relations are sometimes unclear and synonymy is not a concept of clear-cut category. Therefore synonymy is one of the most controversial problems. A prominent scholar J. A. Devlin defines the synonymy “as identity of meaning and interchangeability”(Devlin, 2002). The following definition was presented by the representatives of the traditional linguistics: “Synonyms are two or more words of the same language, belonging to the same part of speech and possessing one or more identical or nearly identical denotational meanings, interchangeable, at least in some contexts without any considerable alteration in denotational meaning, but differing in morphemic composition,

phonemic shape, shades of meaning, connotations, style, valency, idiomatic use”(Arnold,1986).

Recently, there has been introduced into the definition of synonymity the criterion of interchangeability in linguistic contexts. In this article the semantic features of synonymy such as interchangeability, substitution and neutralization is discussed and the paper synthesizes the data of the articles and works on this field of study and endeavors to discover the key focuses and create this proposal.

Materials and methods

To define synonymy is never easy. The earliest attempt to define synonymy seems to start in ancient Greek philosophy, which laid a foundation for definitions and descriptions of synonyms. Philosophers focused on different aspects of synonyms, and the inconsistency in their definitions and descriptions reveal the controversy and complexity of synonymy. The word ‘synonymy’ comes from ancient Greek ‘syn’ (with) and ‘onama’ (name), which might explain why definitions of synonymy involve expressions such as ‘same names’ or ‘similar names’. However, the definition of synonymy is not as straightforward as we might expect. The earliest literature on synonymy seems to come back to ancient Greek philosophy, which laid a foundation for definitions and descriptions of synonyms. Linguistic and non-linguistic sciences have offered definitions, descriptions and analyses of synonymy. Long before the existence of the term ‘synonymy’, some Greek sophists and philosophers in their dialogues and writings deliberately use synonyms in their texts to achieve effects like persuasion and cognition (Hüllen, 2004). The inconsistency in their definitions and descriptions shows that the status of synonyms was controversial from the start and their description complex. Given the fact that synonyms prove to be practically important in the discussion that Plato reports, it is not surprising that other philosophers spend time trying to define synonyms. In various branches, Greek philosophy depended on the precise definition of terms. As terms cannot be expressed other than in other words, the linguistic

method of determining word meanings with the help of related word meanings becomes the vehicle of concept discussion.

In Roman times, synonymy was dealt with indirectly in the vast programmes of cultural and linguistic education which were devoted to the arts of writing and oratory (Hüllen, 2004). As a great thinker in the liberal arts tradition, Cicero inevitably dealt with synonymy in his writings. He was concerned with the proper language for the art of oratory, which had to ‘follow the postulates of correctness and of stylistic elegance’ (Borchert, 2006). In the passages of Quintilianus (c.35-- c.100 CE), functions of synonyms in rhetorical ornament are discussed. According to Quintilianus, ‘several words may often have the same meaning (they are called synonyms); some will be more distinguished, sublime, brilliant, attractive or euphonious than others’ (p. 218-219). This opens a wide variety of usages for synonyms in various text genres (Hüllen, 2004).

We have looked at how synonymy was dealt with by philosophers in the ancient Greek and Roman era. Their work laid the foundations for today’s concept of synonymy. Teaching the synonymy began to pay attention to the XII century. In 1718, Gerard published a book called "Zestesse de la lengua francoise", and he tried to disseminate doubts in the immediate words. France was the first country to study the problem of synonyms and their meanings. By the end of the XIX century, due to the study of languages, speech culture, oral and written forms of communication, interest in the distinctive signs of synonyms has increased with the study of information and writers' language. By defining the nature and function of the synonyms, scientists began to determine its existence.

However, Hirsch (1975) points out ‘the bulkiest literature on the subject of synonymy is to be found neither in literary theory, in linguistics, nor speech-act theory, but in analytic philosophy’ (p. 562). Since the late 1940s, a number of philosophers including Carnap, Quine, Lewis and Goodman have debated the possibility of synonymity (the philosophical term for synonymy).. According to Quine, One of the most widely discussed contributions to the topic of synonymity is

Nelson Goodman's *On Likeness of Meaning*. Goodman (1952) proposes to explicate the notion of synonymy solely in terms of words and their 'extensions' – the object to which they apply. His account is confined to predicate expressions. In logical semantics (also referred to as analytical semantics), semanticists depend on synonymy in order to prove the truth of a statement. According to Miller & Charles (1991): two words are said to be synonyms if one can be used in a statement in place of the other without changing the meaning of the statement (the conditions under which the statement would be true or false) (p.1). Cruse (1986) states that 'the relation defined in terms of truth-conditional relations will be distinguished as propositional synonymy', which he defines and also provides an example for as follows: X is a propositional synonym of Y if (i) X and Y are syntactically identical, and (ii) any grammatical declarative sentence S containing X has equivalent truth conditions to another sentence S1, which is identical to S except that X is replaced by Y. An example of a pair of propositional synonyms is fiddle and violin: these are incapable of yielding sentences with different truth-conditions. For instance, He plays the violin very well entails and is entailed by He plays the fiddle very well. (p. 88).

According to the delimitation of the exact meanings of synonyms by interrelatedness with other elements of the same group comparison is considered as an important part in synonymic research. The interchangeability and neutralization serve as the means of testing by substitution. Substitution is a procedure which is borrowed by semasiology from phonology. The values of words can best be defined by substituting them for one another and observing the resulting changes.

In modern research **the criterion of interchangeability** is applied. According to it, synonyms are defined as words which are interchangeable at least in some contexts without considerable alteration in denotational meaning. But this theory has been much criticized. Synonyms are not, cannot and should not be interchangeable, or they would simply become useless ballast in the vocabulary. interchangeability of words as a criterion for their synonymy. In Uzbek

linguistics, the words that can be used interchangeably in a specific context. Despite the fact that separate works are devoted to the problem of word choice and the corresponding phraseological units, this feature as independent linguists does not stand out.

Thus, none of the above definitions of synonyms can be considered sufficient adequate due to the extreme complexity of this phenomenon. In this regard, it seems necessary to develop the basic criteria for synonyms. This criterion of interchangeability has been much criticised. Every or almost every attempt to apply it to this or that group of synonyms seems to lead one to the inevitable conclusion that either there are very few synonyms or, else, that they are not interchangeable. It is sufficient to choose any set of synonyms placing them in a simple context to demonstrate the point. Let us take, for example, the synonyms from the above table. Cf.: *He glared at her* (meaning: he looked at her angrily). *He gazed at her* (he looked at her steadily and attentively; probably with admiration or interest). These few simple examples are sufficient to show that each of the synonyms creates an entirely new situation which so sharply differs from the rest that any attempt at "interchanging" anything can only destroy the utterance devoiding it of any sense at all.

Consequently, it is difficult to accept interchangeability as a criterion of synonymy because the specific characteristic of synonyms, and the one justifying their very existence, is that *they are not, cannot and should not be interchangeable*, in which case they would simply become useless ballast in the vocabulary. Synonyms are frequently said to be the vocabulary's colours, tints and hues (so the term *shade* is not so inadequate, after all, for those who can understand a metaphor). Attempts at ascribing to synonyms the quality of interchangeability are equal to stating that subtle tints in a painting can be exchanged without destroying the picture's effect. All this does not mean that no synonyms are interchangeable. One can find whole groups of words with half-erased connotations which

can readily be substituted one for another. The same girl can be described as *pretty*, *good-looking*, *handsome* or *beautiful*. Yet, even these words are far from being totally interchangeable. Each of them creates its own picture of human beauty.

The results and discussion

Among the approaches used in the recognition of synonyms, substitution seems to be one of the most persistent criteria (Palmer, 1981; Lyons, 1981; Cruse, 1986; Sinclair, 1991; Stubbs, 2001). Dictionaries and thesauri often offer a number of synonyms circularly as the definition for each other; however, as discussed above, these words may not always be substitutable for each other in different contexts. Synonymy is a context-bound phenomenon. Firth (1957) emphasises the importance of context when he states, ‘no study of meaning apart from a complete context can be taken seriously’ (p. 7). W. E. Collinson (1939) suggests that ‘one must never study synonyms as isolated items, but must always study their functions when they are embedded in suitable contexts and figure in clearly apprehended situations’ (p. 58). Words similar in meaning may prove interchangeable in some contexts and not interchangeable in other contexts. It should be borne in mind that substitution in different contexts has for its object not only probing interchangeability but bringing into relief the difference in intellectual, emotional and stylistic value of each word. The meaning of each word is conditioned paradigmatically by the meaning of other words forming part of the same vocabulary system, and especially of those in semantic proximity, and syntagmatically by the words with which it can combine. *High* and *tall*, for instance, could be defined not only from the point of view of their valency (*tall* is used about people), but also in relation to each other by stating how far they are interchangeable and what their respective antonyms are. The area where substitution is possible is very limited and outside it all replacement makes the utterance vague, ungrammatical and even unintelligible. This makes the knowledge of where each synonym differs from another of paramount importance for correctness of speech.

The distinction between words similar in meaning are often very fine and elusive, so that some special instruction on the use of synonyms is necessary even for native speakers. This accounts for the great number of books of synonyms that serve as guides for those who aim at good style and precision and wish to choose the most appropriate terms from the varied stock of the English vocabulary.

Conclusion

The study of synonyms is especially indispensable for those who learn English as a foreign language because what is the right word in one situation will be wrong in many other, apparently similar, contexts. It is often convenient to explain the meaning of a new word with the help of its previously learned synonyms. This forms additional associations in the student's mind, and the new word is better remembered. Moreover, it eliminates the necessity of bringing in a native word. And yet the discrimination of synonyms and words which may be confused is more important. The teacher must show that synonyms are not identical in meaning or use and explain the difference between them by comparing and contrasting them, as well as by showing in what contexts one or the other may be most fitly used.

Translation cannot serve as a criterion of synonymy: there are cases when several English words of different distribution and valency are translated into mother tongue by one and the same word. Such words as *also*, *too* and *as well*, all translated by the Uzbek word *ham*, are never interchangeable. A teacher of English should always stress the necessity of being on one's guard against mistakes of this kind. Every writer has to make up his mind right from the start as to which of the possible synonyms he prefers, and stick to it throughout his text to avoid ambiguity. Thus, the interchangeability is, as it were, theoretical and cannot be materialized in an actual text. The same misunderstood conception of interchangeability lies at the bottom of considering different dialect

names for the same plant, animal or agricultural implement and the like as total (absolute) synonyms.

In conclusion, we can stress that even if there are some synonyms which *are* interchangeable, it is quite certain that there are also others which are not. A criterion, if it is a criterion at all, should be applicable to all synonyms and not just to some of them. Otherwise it is not acceptable as a valid criterion.

References

1. Abayev V.I. “Synonyms and their Semantical Features” T. O’qituvchi 1981 pp. 4-5, 8, 26-29.
2. Akhmanova O.S. Lexicology: “Theory and Method”. M. 1972 pp. 59-66.
3. Arnold I.V. “The English Word” - M. High School 1986 pp. 143-149.
4. Buranov A. Muminov J. “Readings on Modern English Lexicology” T. O’qituvchi 1985 pp. 34-47.
5. Cruse D. A. «Lexical Semantics». - Cambridge 2001.
6. Ginzburg R.S. et al. “A Course in Modern English Lexicology”. M., 1979 pp.72-82.
7. Smirnitsky A.I. “Synonyms in English” M.1977 pp.57-59, 89-90.
8. Davidson D., Harman G. [Eds.] Semantics of Natural Language. – Dordrecht: Reidel, 2008. – 496 p.
9. Juan Shao. Synonymy and Lexical Priming -- A Cross-Linguistic Investigation of Synonymy from Corpus and Psycholinguistic Perspectives. - 29th March, 2018
10. Li C. [Ed.] Subject and topic. Ed. By C. Li. – New York: Harcourt, Brace and World, 2006. – 584 p.
11. Lyons, John. - Semantics. – Vol. 2. – Cambridge: Camb. Univ. Press, 2008. – P. 374-897
12. Quine W.V.O. Word and Object. – Cambridge, Mass.: MIT Press, 2008. – 525- p

РОЛЬ ВОСТОЧНЫХ ЗАИМСТВОВАНИЙ В СТАНОВЛЕНИИ ЛЕКСИЧЕСКОЙ СИСТЕМЫ РУССКОГО ЯЗЫКА

Исроилова Дилором Тулкин кизи

Гулистанский государственный университет

Аннотация: В статье рассматриваются лексические заимствования из восточных языков. Восточная лексика анализируется с разных точек зрения в научной литературе, но обычно они представляют один аспект исследования или проецируются на единый набор восточных заимствований.

Объектом данного исследования являются лексические заимствования из восточных языков.

Значительное внимание уделяется восточным заимствованиям, которые нуждаются во всестороннем, многомерном и более детальном изучении как самостоятельный объект.

Обосновывается мысль о том, что человеческие знания и представления о мире вербализуются с помощью слов и форм слов, а результаты познавательной деятельности человека воплощаются в возникновении и развитии понятий.

Ключевые слова: интернационализация, лингвистическая тенденция, мультиконтактность, восточные заимствования, иноязычия, актуализация, тюркизмы и др.

Как все мы знаем, наиболее важным источником для изучения истории людей является язык, потому что именно язык, особенно его словарный состав, передает все аспекты жизни людей.

Кроме того, язык отражает национальную историческую связь между народами, с помощью которого можно получить ответы о взаимном влиянии национальной культуры и истории. Представление процесса заимствования

происходит в рамках межъязыковых отношений. Можно сказать, что эти процессы являются устным отражением непрерывного взаимодействия этнических групп, наций и культур. Наиболее подвержен изменению и изменению со временем уровень словарного запаса языковой системы, определяемый различными экстралингвистическими факторами.

На современном этапе развития русского языка можно наблюдать коммуникативно-когнитивную потребность в увеличении и гибкости номинативных средств, что обуславливает интенсивное проникновение иноязычных лексем в русский язык. Это объясняется, во-первых, действием общеязыковой тенденции к интернационализации русского словарного состава, во-вторых, – усилившимися потребностями в номинации новых предметов и понятий, входящих в российскую жизнь.

Заимствование новых слов представляет собой естественный и закономерный процесс, один из важнейших механизмов процесса неологизации языка наряду с внутренними ресурсами языковой системы и структуры. В связи со сказанным изучение заимствованной лексики явилось «одним из значимых явлений для современного русского языка. Это мотивируется тем, что заимствование влечет за собой изменения, которые затрагивают все уровни языковой системы: фонетический, словообразовательный, морфологический и др.

С конца XX века вместе с процессом интенсификации заимствования новых слов активизируется и другой процесс – процесс актуализации ранее заимствованной лексики. Отличительной чертой процесса заимствования на современном этапе является и его многоконтakтность: к традиционным активным языкам-донорам прибавляются новые языки-источники.

Многие элементы восточных реалий вместе с языковыми единицами как наименованиями этих реалий вливаются в русский язык, адаптируются в нем.

«Как невозможна жизнь государств, стран и народов без экономического, политического, культурного и других видов сношений, так и немыслимо

общение без вытекающего как следствие этого взаимообогащения словаря ...»[1].

Во многих научных исследованиях заимствование рассматривается как трансфер единиц одного языка в другой; единицы, подвергшиеся такому трансферу, постепенно адаптируются в системе языка-реципиента.

«Сторонники другой теории заимствования – теории аналогии, не принимая «ключевое слово» *переход* в традиционной трактовке данного процесса, объясняют заимствование как создание средствами принимающего языка лексических единиц по иноязычным образцам ...» [2], то есть заимствования считаются образованиями внутри языка- реципиента. По словам Е.В. Мариновой, указанные теории заимствования объединяет то, что в обеих концепциях подчеркивается деятельностный характер языка; можно также отметить и то, что в любом случае заимствование ведет к обогащению языка новыми единицами [3].

Особенно актуально данное утверждение применительно к современному этапу процесса заимствования, в связи с этим можно отметить:

- переоценку социальных и нравственных ценностей и смещение акцентов с партийных приоритетов на общечеловеческие;
- ориентацию на Запад в области политической структуры государства, экономики, в сферах культуры, моды, спорта, музыки, торговли и др.

В разные эпохи развития России на ее авансцену выходили разные социокультурные ориентации: Киевская Русь демонстрировала сильное византийское влияние, Московская – влияние восточных языков, начиная с Петровской эпохи, вектор развития России был направлен в сторону Запада. Таким образом, многоконтактность всегда была характерна для языковой ситуации Русского государства. Однако в связи с ориентацией русской идеологии на европейские государства значимость такой составляющей процесса заимствования, как восточное влияние, зачастую преуменьшалось, «адаптированные же в русской языковой системе восточные лексемы

воспринимались как этнознаки русской культуры» [4]. Однако именно заимствования из восточных языков представляют одну из наиболее значимых страниц в развитии словарного состава русского языка. З.К. Тарланов справедливо утверждает «что русско-восточные культурно- исторические контакты, сложившись на заре русской государственности, не прерывались на протяжении всей ее истории и тем самым по своей продолжительности и плотности превосходили соответствующие русско- западные контакты» [5]. Явления восточной культуры и быта в значительной мере отразились в этногенезе и культуре, архитектуре и орнаменте, в употреблении предметов домашнего обихода и некоторых деталей быта и обычаев, в фамилиях и прозвищах, в топонимах и гидронимах русского языка и русской культуры в целом.

Таким образом, как и любые другие иноязычия, восточные заимствования отражают определенные исторические этапы языковых контактов русского народа с разнообразными восточными этносами, при этом вклад каждого конкретного языка в пополнении лексического состава русского языка не одинаков.

Начиная с исходного языка, заимствованные слова могут не только подвергаться ассимиляции (различный характер), но и оставаться в положении экзотики (название страны) и варварства (наименее освоенный вид заимствования).

Принято рассматривать не только слова, прямо заимствованные из тюркского языка, но и слова, входящие в русский язык косвенно через тюркский язык. Иными словами, слово сначала было введено в тюркский из того или иного исходного языка, а затем заимствовано из русского. Или, наоборот, любой язык заимствовал тюркские исходные слова, а затем ввел их в русский язык. Поэтому так принято называть все слова, происходящие из тюркского языка, независимо от исходного языка. Основная часть тюркского языка в русском была от шестнадцатого до семнадцатого веков.

Чтобы облегчить изучение и систематизацию, заимствованная лексика часто классифицируется. Группировка может быть основана на различных флагах. Что касается словарного запаса, то одним из наиболее удобных оснований для классификации является предметная ссылка.

Распознать тюркский в русском языке можно по нескольким фонетическим символам. Один из них - гармония гласных, что означает повторение одной и той же гласной в слове. Примерами тюркского языка в русском языке могут быть бриллианты, тараканы, чугуны, обувь, грудь и т. Д. Еще один знак, заимствованный из тюркских, - окончание -ча и -лик: каланча, саранча, парча, таг, башлык, шашлык. Наконец, это часто встречается в названиях мест.

На наш взгляд, к странам Востока можно отнести, помимо государств Ближнего и Среднего Востока, Северо-Восточной, Юго-Восточной и Южной Азии, еще и народности России и бывших советских республик с восточным менталитетом.

В процессе усиления научного интереса к проблеме восточного влияния на русский язык происходит детализация определения рассматриваемого термина. Наглядное изменение объема и содержания данного наименования можно наблюдать в диахроническом аспекте.

В более поздних работах трактовка рассматриваемого термина практически не меняется. Так, в работе И.У. Асфандиярова «Восточная лексика в русском языке» находим: «До самого последнего времени заимствования русским языком тюркских (тюркизмы) и заимствования через тюркские языки из восточных в специальной литературе даются недифференцировано, как тюркизмы» [6].

«Синонимичные данному понятию терминологические словосочетания «восточные заимствования», «восточная лексика», «восточные слова», обозначают в первую очередь тюркскую лексику, а также арабские, персидские, монгольские слова, обогатившие словарный состав тюркских языков и, как правило, попавших в русский язык через посредство соседних тюркских народов» [7].

На современном этапе наблюдается расширение объема понятия «восточные языки», в которое включают и языки восточноазиатского региона.

Постоянное обогащение русского языка иноязычными элементами, их разная адаптация, увеличение этимологического, тематического, функционального разнообразия инолексем приводит к сложности, многоуровневости пласта иноязычных слов в русском языке.

Отсутствие единой типологии лексических единиц ведет к терминологическому разнообразию в системе специальных наименований. лингвокультурный концепт представляет собой многомерный ментальный комплекс, а означает, есть много способностей для построения виртуальных моделей. Хотя лингвисты по-разному структурируют концепт, но все сходятся во мнении, что в состав концепта входит много слоев. Человек мыслит концептами.

Состав слов тюркского происхождения разнообразен. Он включает в себя: названия блюд, напитков (азу, айран, балык, кумыс, бешбармак, долма, каймак, урюк); названия одежды и головных уборов (архалук, армяк, епанча, бешмет, ермолка, клобук); названия тканей, материи (атлас, парча); названия жилых и хозяйственных построек (айван, арык, сераль, духан); названия растительного мира (аир, алыча, саксаул, кок-сагыз, скумпия); названия животного мира (бактриан, джейран, каракал, сайгак, кулан); лексика, связанная с коневодством (каурый, чалый, буланный, караковый); названия по профессии, возрастным, социальным признакам (аксакал, ашуг, басмач); названия понятий и предметов, связанных с особенностями восточной культуры (мечеть, намаз, курултай, сабантуй); названия селений, частей населённого пункта (аил, кишлак, майдан, каганат); сказочные герои, герои устного народного творчества (богатырь, кашей бессмертный, шайтан); названия денежных единиц (алтын, деньги).

Заимствования из арабского языка в русском языке имеют долгую историю и являются разнообразными как семантически, так и исторически.

Подводя итоги, можно сказать, что недостаточное изучение лексики тюркских диалектов может объяснить отсутствие точных выводов по тюркским

заимствованиям. В исследованиях этого типа необходимо полагаться не только на словарные данные, которые фиксируют только литературные языки, но и на диалекты, которые особенно важны, поскольку они отражают генетическую связь языков. Поэтому успех дальнейших исследований русско-тюркской лексики напрямую зависит от развития тюркской диалектики.

Список литературы:

1. Юналеева, Р.А. Опыт исследования заимствований // Тюркизмы в русском языке сравнительно с другими славянскими языками - Казань: Изд-во Казан. ун-та, 1982. - 3 с.
2. Маринова, Е.В. Иноязычная лексика современного русского языка: учеб. Пособие – М.: Флинта: Наука, 2012. – 92 с.
3. Маринова, Е.В. Иноязычные слова в русской речи конца XX -XXI в.: проблемы освоения и функционирования / ЭЛПИС, 2008. - 495 с.
4. Габдуллина, А.Х. Когнитивные основания и лингвокультурологические факторы заимствований из японского языка: автореф. канд. филол. наук: 10.02.19– Челябинск, 2012. – 23 с.
5. Тарланов, З.К. О евразийских заимствованиях в русском языке // Русская речь. – М.: Феникс, 2006. - № 5. – 72 – 76 с.
6. Асфандияров И.У. Восточная лексика в русском языке. - Ташкент: Фан, 1991 - 38 с.
7. Габдуллина, Г.Х. Восточные заимствования в языке Московской Руси: автореф. дис. докт. филол. наук: 10.02.01 - Казань, 2011 - 5 с.

ANDRAGOGIKANING SHAKLLANISHI VA KATTALAR TA'LIMINING O'ZIGA XOS XUSUSIYATLARI

Nimatova Moxinur Sobit qizi

A.Avloniy nomidagi xalq muammolarini o'rganish va ularning istiqbollari belgilash
ilmiy tadqiqot institutining magistranti

nimatovamohinur@gmail.com.

Annotatsiya: Ushbu maqolada andragogika sohasining shakllanish bosqichlari shuningdek katta yoshli inson qanday ta'lim olishi, uning o'quvchi yoki talabdan qanday farqlari borligi, ular bilan ishlashda qanday usullar samarali ekanligi yoritilgan.

Kalit so'zlar: Andragogika, kattalar ta'limi, kattalar ta'limi ahamiyati, rivojlanish, uzluksiz ta'lim.

Аннотация: В данной статье рассматриваются этапы становления области андрагогики, а также то, как учится взрослый, чем он отличается от школьника и какие методы эффективны в работе с ним.

Ключевые слова: Андрагогика, образование взрослых, важность образования взрослых, развитие, непрерывное образование.

Annotation: This article discusses the stages of formation of the field of andragogy, as well as how an adult learns, how he differs from a student, and what methods are effective in working with them.

Keywords: Andragogy, Adult Education, Importance of Adult Education, Development, Continuing Education.

Bugungi kunda andragogika sohasi rivojlanib, katta yoshdagilarga ta'lim berish — dolzarb masalalardan biri bo'lib qoldi. Katta yoshdagilarga ta'lim berish, ularni rivojlantirish ish kuchi malakasini oshirishga xizmat qiladi. 2019-yil

“O‘zbekistonda katta yoshdagilarni o‘qitish va ularga ta’lim berish: dolzarb holat va rivojlanish istiqbollari” loyihasi bo‘yicha o‘tkazilgan so‘rovnomada O‘zbekistonda katta yoshdagilarni o‘qitish va ularga ta’lim berish boshqa joylarga qiyoslanganda juda past darajada ekanligi ma’lum bo‘lgan.

2020-yil 23-sentabr kuni «Ta’lim to‘g‘risida”gi Qonunning yangi tahriri Prezident tomonidan imzolandi va kuchga kirdi. Mazkur Qonunning 2-bob 15-moddasida ilk bor ta’lim xizmatlarini sezilarli darajada kengaytirishga asos bo‘ladigan ta’limning “oilada ta’lim olish va mustaqil ta’lim olish”, “inklyuziv ta’lim”, “katta yoshdagilarni o‘qitish va ularga ta’lim berish” kabi quyidagi turli shakllari keltirilgan. Katta yoshdagilar butun hayoti davomida bilimlarini kengaytiradi, ko‘nikma va malakalarini boyitadi va talab etiladigan kasbni egallaydi.

Katta yoshdagilar jahon mehnat bozorining xilma-xilligi bilan kurashishlari kerak bo‘lganligi uchun ba’zida yangi kasb yoki hunarni o‘rganishga majbur bo‘ladilar. Tarixga nazar tashlaydigan bo‘lsak, “Kattalarni o‘qitish” amaliyoti va nazariyasi butun jahon tajribalaridan foydalangan holda, keng ommaga kirib keldi. Bu tajribalar bir necha bosqichlarga bo‘lib o‘rganiladi:

1. Tarixiy bosqich: “Andragogika” deb nomlanadi. Bu esa kattalarni o‘qitish amaliyotidagi ilk g‘oya sifatida o‘rganiladi. Bu g‘oya 100 yil davomida uzluksiz o‘rganildi.
2. XIX asrning 30 yillaridan so‘ng ko‘plab Evropa va Amerika shaharlarida ishlab chiqarish ko‘p bo‘lgani sababli kattalar o‘rtasida o‘qishga bo‘lgan talab kuchaydi. “Andragogika” atamasining birinchi marta qo‘llanilishi XIX asrning 30-yillarda Germaniya olimlari o‘rtasida juda katta munozaralarga sabab bo‘ldi. Bunda aholining ongini rivojlantirishga, ularni bilimli bo‘lishlariga katta e’tibor qaratilgan.
3. XIX asrning ikkinchi yarmida Rossiya va boshqa chet mamlakatlarda kattalarni o‘qitish uchun kechki o‘qishlar, yakshanba kunlari o‘qish, xalq maktablari, kutubxona, muzeylar va o‘quv dasturlari tashkil etildi.
4. XIX asr oxirida “Kattalarni o‘qitish”ga bo‘lgan e’tiborning ortishi bilan aholining turli qatlamlarida mustaqil o‘qishga bo‘lgan harakatlar sezilarli tarzda

kuchaydi va kattalarning ongini o‘stirish maqsadida aholi uchun madaniy-ma’rifiy ishlar olib borildi. Ushbu davrdan boshlab bunday o‘qish an’anaga aylanib bordi va turli mamlakatlarda institutlar tashkil etildi. Buning natijasida yorqin shaxslar yetishib chiqdilar. Bunday ishlarni tashkil qilishda juda ko‘p insonlar bor kuch va imkoniyatlarini safarbar etdilar. Shunday o‘qitish natijasida Daniyalik Nikolay Gruntvig Skandinaviyada “Xalq maktablarini” tashkil etgan. Kattalarni o‘qitish jarayonida turli xil muammolar yuzaga keldi va muammolarni xalq etish uchun “Qanday o‘qitish kerak?, nima uchun o‘qitish kerak?” degan savollarga yechimlar izlana boshlandi.

5. XX asr boshlariga kelib “Kattalarni o‘qitish”dagi muammolar olimlarning ilmiy ish mavzulariga kirib keldi, ya’ni katta odamlarni o‘rganish uchun birinchi navbatda ularning ichki-ruhiy olamini, katta yoshli shaxs psixologiyasini tadqiq etish boshlandi. Shu davr nuqtai-nazaridan kelib chiqqan holda, tadqiqotchilar insonlarni turli yoshda ham o‘ziga xos qobiliyatlari bilan o‘qiy olishlarini isbotlab bera olishgan. Amerikalik olim E.Torndaykning “Kattalarni o‘qitish psixologiyasi” nomli kitobining nashrdan chiqishi olimlar, E.Erikson, R.Gould, O.Brim va boshqalarda kuchli qiziqish uyg‘otdi. Andragogika rivojlangani sari institutlar, alohida kafedralar, dasturlar, malakali mutaxassislar tayyorlash uchun shart-sharoitlar, kattalarni o‘qitish uchun o‘quv qo‘llanmalar yaratildi va bir qator kongresslar, konferensiyalar tashkil etildi. Asta-sekinlik bilan andragogikani rivojlantirish orqali mamlakatlar va olimlarning o‘zaro tajribalar almashinuvi yuzaga keldi. Shunday qilib, andragogikaning fan sifatida rivojlanishi uchun ijtimoiy sohalarda o‘qitishning quyidagi vazifalari ishlab chiqildi:

- kattalarni o‘qitish amaliyotini kengaytirish hamda murakkab ijtimoiy va shaxsiy ehtiyoji bo‘lgan o‘qitish sohasiga e’tibor qaratish;
- kattalarni o‘qitish uchun, uzluksiz o‘qitish mazmunini rivojlantirishga doir shart-sharoitlarni izlash va yaratish;
- kattalarning turli ijtimoiy vaziyatlarda bilimlarni chuqurroq o‘zlashtirish darajasining psixologik qonuniyatlarini aniqlashtirish.

Hozirgi vaqtda andragogika pedagogika fanining katta yoshdagi shaxsni butun hayoti davomida o‘qitish, tarbiyalash va tarbiyalashning nazariy va amaliy muammolarini ochib beruvchi sohasi sifatida tushuniladi. “Andragogika” (grekcha so‘zdan olingan bo‘lib, andros-erkak, odam; agogeyn-yetaklash) degan ma’noni bildiradi. Ya’ni, andragogika bu – “Katta odamni yetaklash”dir. Andragogika tushunchasi ilmiy atama sifatida 1833-yilda nemis pedagog-tarixchisi A.Kapp tomonidan fanga kiritilgan. 1970-yilda M.Sh.Noulz andragogika bo‘yicha “Kattalar ta’limining zamonaviy amaliyoti”, “Andragogika pedagogikaga qarshi” nomli fundamental asarlarini nashrdan chiqardi va andragogikaning yanada rivojlanishiga o‘z hissasini qo‘shdi.

Katta yoshdagilar qanday o‘qiydilar?

Ko‘pincha biz atrofimizdagi insonlarning “Endi mening xotiram avvalgiday emas, bizga o‘qish nimaga kerak? farzandlarim o‘qishsin” degan fikrlarni eshitib qolamiz va hattoki o‘zimiz ham shu fikrda bo‘lamiz. Biroq katta yoshlilarning ko‘pchiligi televizorda ko‘rsatilayotgan seriallar mazmunini barcha tafsilotlarigacha so‘zlab beradilar yoki oilaviy hayotning (o‘zlariniki va boshqalarniki) mayda-chuydalarini yodga oladilar. Bu bizning fiziologik va neyropsixologik xususiyatlarimizga emas, balki bu biz aynan nimani eslab qolishni xohlashimizga bog‘liq xolos. Biz o‘qish deganda partalarda o‘tirib bir yarim soat ma’ruza eshitishni tasavvur qilamiz. Lekin katta yoshli insonlar ta’limida bunday ma’ruzalarga o‘rin yo‘q. Katta yoshli insonlar ham butun hayoti davomida o‘zining yoshiga mos tarzda o‘qishlari mumkin. Kattalar guruhi bilan mashg‘ulotni rejalashtirayotganda material tayyorlash vaqtida juda ko‘p kitoblarni varaqlashga, qiziqarli misollarni tanlab, reja tuzishga to‘g‘ri keladi. Agar xohlasangiz so‘zlaydigan nutqingizning butun matnini tuzib chiqishingiz ham mumkin, natijada ko‘pchilik tinglovchilar mehnatingizning qadriga yetadilar. Lekin siz auditoriyada zerikishni boshlagan kattalar guruhini o‘zingizga jalb qilish uchun dars jarayonini boshqarishni ularning o‘zlariga topshirishingiz ham mumkin bo‘ladi. Shunda o‘zaro muhokamalar boshlanib, auditoriya faol ishtirok etishi mumkin. Kattalar ta’limi xususiyatlari bilan jiddiy shug‘ullanayotgan YUNESKO tashkiloti

ko‘p yillik tadqiqotlar natijasida kattalarga ta‘lim berishda "Kattalar uchun o‘qish quvnoq (qiziqarli) tashkil qilinishi kerak!" degan asosiy tamoyilini taklif etdi.

Psixologlar katta yoshli ta‘lim oluvchini o‘quvchi yoki talabdan farqlab turuvchi 5 ta asosiy belgini ko‘rsatadilar:

- ❖ u o‘zini tobora mustaqil, o‘zini o‘zi boshqaradigan shaxs sifatida anglaydi;
- ❖ u doimiy ravishda o‘sib borayotgan hayotiy (maishiy, kasbiy, ijtimoiy) tajribani to‘playdi, bu o‘zi va hamkasblari uchun muhim bilim manbaiga aylanadi;
- ❖ uning bilim olishga tayyorligi (motivatsiyasi) uning hayotiy muammolarini hal etish va o‘quv faoliyati yordamida aniq maqsadlarga erishish istagi bilan belgilanadi;
- ❖ u o‘zlashtirilgan bilim, ko‘nikma, shaxsiy fazilatlar va qadriyat yo‘nalishlarini darhol amalga oshirishga intiladi;
- ❖ uning ta‘lim faoliyati ko‘p jihatdan vaqtinchalik, fazoviy, maishiy, kasbiy, ijtimoiy omillar (shartlar) bilan belgilanadi;

Ushbu fanda ta‘limning andragogik modeli deb nomlangan katta yoshli kishilar bilan ishlashning asosiy qoidalarini, katta yoshli kishilarga ta‘lim berish qonuniyatlarini bilish va unga amal qilgan holda mashg‘ulotlarni tashkil etish hamda o‘tkazish talab etiladi.

Xulosa qilib shuni ta‘kidlash joizki, Andragogika –bu shaxsning o‘z ustida muntazam ishlashi va rivojlanishidir. Kattalar ta‘limining rivojlanishi nafaqat bugunning, balki kelajakning ham yutug‘i hisoblanadi. Kattalar ta‘limini rivojlantirishda albatta andragog mutaxassislarni tayyorlash ham muhim hisoblanadi. Hozirgi kunda yurtimizni dunyoga tanitishda ta‘limning o‘rni beqiyosdir. Nafaqat yoshlarimiz shu qatorida kattalar ham zamonga hamnafas uzluksiz ta‘lim olib, dunyo mamlakatlari qatorida yetakchi o‘rinlarni, yangi bilimlarni egallashlari muhim ahamiyatga egadir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. O‘zbekiston Respublikasining Ta’lim to‘g‘risidagi Qonuni, 23.09.2020-yildagi O‘RQ-637-son qarori.
2. O‘.M.Asqarova, M.A. Abdullaeva, M.Boltaeva “Andragogika” Namangan-2014.
3. Мирсолиева М.Т. “Андрогогиканинг тараккиёт йуналишлари”
4. КАТТАЛАР ТАЪЛИМИНИНГ БУГУНГИ КУНДА ДОЛЗАРБЛИГИ
С.Ачилова, СамДУ магистранти
5. Змеев С.И. Основы андрагогики. Учебное пособие для вузов. М.,1999.

ТЕМУРИЙЛАР ДАВРИ МУАРРИХИ ФАСИХ АҲМАД ХАВОФИЙНИНГ «МУЖМАЛИ ФАСИХИЙ» АСАРИ ХУСУСИДА

Сардор Абдуллаев Шамсиддин ўғли

Қарши давлат университети Тарих факультети талабаси

Аннотатсия: Ушбу мақолада Темурийлар даври таниқли муаррихи Фасих Аҳмад Хавофий ва унинг «Мужмали Фасихий» асари хусусида баъзи фикр-мулоҳазалар баён этилган.

Калит сўзлар: Амир Темур, Темурийлар, Фасих Аҳмад Хавофий, «Мужмали Фасихий», Шоҳрух мирзо, манба, солнома, Ҳирот, Рай, девон раҳбари.

Соҳибқирон Амир Темур ва темурийлар даврида яшаб, самарали ижод қилган йирик тарихнавислардан Фасих Аҳмад Жамолуддин Муҳаммад ал-Хавофий (Хофий) 1375 йилнинг 28 сентябрида Рай шаҳрида туғилган ва тахминан 1445-1446 йилларда вафот этган. У Ҳиротда таълим-тарбия олгандан сўнг, 1405 йили давлат ишлари билан Самарқандга Халил Султон саройига жўнатилиб, “Муваджаҳи девон” – девон вазири (1416-1417) ва девон бошлиғи (1417-1418) лавозимларда ишлаган. Бу даврда нуфузли амирлардан Алоуддин Али Тархон, кейин Шоҳрух мирзо саройида хизмат қилган.

У Шоҳрух мирзо томонидан Кермонга (1422-1424) юборилган. 1425-1430 йилларда Шоҳрух мирзонинг ўғли Бойсунғур Баҳодирхон саройида девон бошлиғи мансабига тайинланган. Бироқ кўп вақт ўтмай Темурийлар саройидаги хизматдан бутунлай четлаштирилган. Унинг араб тилидаги бирдан-бир асари «Мужмали ут-таворих» («Тарихий саналар йиғиндиси»)ни ёзган (1433-1442). Бу асар «Мужмали Фасихий» ҳам деб юритилади. У 1442 йил 6 майда Шоҳрух

мирзога 1354-1442 йиллар воқеаларини ўз ичига қамраб олган Темурийлар тарихига оид «Мужмали Фасихий» асарини тақдим этган.

Фасих Аҳмад Хавофий ушбу тўпламни сарой ишларидан четлатилгандан кейин, яъни 1433-1442 йилларда тuzган бўлса-да, бироқ китоб дебочасидаги ёзувда асардаги маълумотларни муаллиф илгарироқ, тарихий китобларни ўқиб юрган кезларида қисқа-қисқа тарзда ёзиб юрган. Муаллифнинг таъкидлашича «бу нусхани, - узoқ йиллар давомида улуғларнинг тарихларидан ва салафларнинг китобларидан жамлаган».

Китоб муқаддима, икки мақола ва хотимадан иборат бўлиб, муқаддима Одам Атодан тортиб Муҳаммад пайғамбарнинг таваллудигача (570—580) бўлган тарихни ўз ичига олади. Биринчи мақола «Муқаддима»нинг бевосита давоми бўлиб, «Пайғамбарнинг 53 ёшигача, яъни унинг Маккадан Мадинага қилган ҳижратига (622 йил) қадар бўлган тарихдан ҳикоя қилади. Асарнинг асосий ва катта қисмини иккинчи мақола ташкил қилиб, 622 йилдан 1442 йилгача бўлган воқеалар шарҳидан иборат. Шунингдек хотима ҳам келтирилган.

Бу қисм муаллиф ватани бўлмиш Ҳирот шаҳри ҳақидаги баъзи маълумотларни ўз ичига олиши кўзда тутилган. Асарнинг асосий қисмида муаллиф томонидан араб халифалари, саффорийлар, сомонийлар, ғазнавийлар, салжуқийлар, ғурийлар, хоразмшоҳлар тўғрисида маълумот бергач, темурийлар тарихига батафсил тўхталган. Асарда, ўша даврдаги шунингдек, шоирлар, фақиҳлар, муҳаддислар, шайхлар, шунингдек, иқтисодий ва маданий ҳаёт, ўша пайтда қурилган меъморий обидалар ҳақида муфассал маълумот берилган. Ва асар хотимаси Ҳирот шаҳрига бағишланган.

Мазкур асарда Амир Темур авлодига бағишланган «Фойда» деб аталувчи бўлим мавжуд бўлиб, асарда тарихий далил ўзига хос бир йўсинда шарҳланганки, воқеалар жараёни бир-бирига узвий боғланган, турли-туман тафсилотлар жуда қисқа тарзда баён қилиниб, содир бўлган йиллари тартиби билан жойлаштирилган. Мазкур асарнинг Ҳавофий яшаган даврга ва бунга

бевосита яқин бўлган йилларга оид маълумотлари, яъни асар иккинчи мақоласининг охири қисми қимматлироқ дейиш мумкин.

Шу боисдан ҳам, асарни нашрга тайёрлаган Махмуд Фаррух ундаги 1301—1442 йиллар воқеаларинигина киритган, халос. Бу даврда содир бўлган сиёсий воқеа асарда Ўрта Осиё ва Ўрта Шарқ мамлакатларида мўғуллар ҳукмронлигининг инқирозга учраб, аста-секин емирилиб бориши, ажнабий ҳукмдорлар зулмига қарши маҳаллий аҳоли орасида норозилик ҳаракатлари акс эттирилган. 1365 йили Самарқанддаги сарбадорлар ҳаракати тобора кучайиб, мўғуллар инқирозини тезлаштирганлиги ва улар давлати ўрнида Амир Темур давлатининг ташкил топиши ва юксалиши каби муҳим воқеаларнинг хулосаси қисқа баён этилиб, саналари билан кўрсатилган.

Асарда маданий турмушга, шоирлар, олимлар каби ўз даврининг кўзга кўринган зиёлилари ҳаётига оид маълумотлар ҳам жуда кўп учрайди. Хавофий айрим шахслар тўғрисида гапирар экан, уларнинг ёзиб қолдирган асарлари, вафот қилган йили, баъзан туғилган йилларини ҳам албатта қайд ўтган. Масалан, «Нузҳат ал-арвоҳ» («Рухлар хузурида») асарининг муаллифи Амир Саййид Олим ал-Хусайний вафот қилган йилини (1318 йил 11 декабрь) келтириб, шу билан бирга Хиротда вафотини айтади, унинг тасаввуфда шуҳрат топганлигини, Баҳовуддин Закариё Мўлтонийнинг муриди бўлганлигини ва бир қанча асар ёзганлигини ҳам зикр этган.

Асарда Темурийлар даврида олиб борилган ободончилик ишлари ҳақидаги маълумотларнинг мавжуд бўлиб, бу даврда бунёд этилган йирик мадрасалар, қазилган ариқлар ва бошқа ишларнинг бажарилган йилларини ҳам Хавофий мунтазам равишда қайд қилиб борган. Муаррихнинг маълумотича, Амир Темур Чингизхон даврида харобага учраган Банокат мавзеидаги шаҳарни 1382 йилда қайтадан тиклаб, унга Шоҳрухия деб ном берган. Шунингдек, 1403 йили Амир Темур Байлақон шаҳрини (Аракс дарёсининг Кура қўшиладиган ерида жойлашган) ҳам қайтадан тиклаган ва у шаҳарга сув келадиган Барлос канали

(Наҳри Барлос)ни қаздирган. 1404 йили эса Шохрух мирзо фармони билан Ҳирот шаҳри, унинг дарвозалари ва буржлари қайта тикланган.

Алломанинг диққат марказида ҳар хил табиий офатлар, халқ бошига тушган қийинчиликлар ҳам бўлган. Асарда 1337 йили Ҳирот вилоятларидан бири бўлмиш Ҳавофда, 1363 йили Ҳиротда, 1405 йили Нишопурда содир бўлган зилзилалар, 1350 йили Яздда, 1388 йили Табризда, 1406 йили Ҳиротда содир бўлган очарчилик ва қаҳатчилик, 1345 йили Хоразмнинг Журжониясида (Кўҳна Урганчага яқин), 1346 йили Табризда, 1459 йили Озарбайжонда тарқалган вабо касаллиги ҳақидаги маълумотлар ҳам келтирилганлиги диққатга сазовордир.

Фасиҳ Ҳавофий Соҳибқирондан сўнг тирик ўғли ва набиралари 36 нафар эканлигини ёзиб қолдирган. Айниқса, улар орасида Шохрух мирзо (1377-1447) ва унинг ўғли Мирзо Улуғбек (1394-1449) алоҳида ҳурмат билан тилга олиб ўтилган. Шу давр муаррихлари тахт эгалиги кўпроқ Шохрух мирзони маъқул кўриб, унинг инсоний сифатларига юқори баҳо берган, чунки у тахт эгаси бўлишидан аввал оқил ва илмли, зукко ва тақводорлик сифатлари билан ҳурмат қозонган эди.

«Мужмали Фасихий» асари муаллифи ўзи яшаган даврга оид маълумотларни кўп ҳолларда кўриб-билганлари асосида ёзган, чунки у умрининг анчагина қисмини Темурий ҳукмдорлар хизматида ўтказганлиги учун, ўз даври ҳаёти билан яқиндан таниш бўлган, Соҳибқирон кўли остидаги вилоятларнинг аксариятини иш жараёнида бориб кўрганлиги диққатга сазовордир дейиш мумкин.

Асар бизнинг давргача кам нусхада етиб келган. Шундай асар мавжудлиги ҳақида фақат XIX аср охирларидагина илмий адабиётда қисқача маълумотлар келтирилган. Бу асар ўз даврида В.В.Бартольд, Э.Браун, В.Розен, Дорн, Х.Раверти сингари олимлар эътиборини тортган эди.

Муаррих воқеаларни бетараф туриб ёритишга интилганлигини бир нечта тадқиқотчилар қайд этишган. Масалан, таниқли рус шарқшуноси В. В. Бартольд асарга шундай баҳо берган эди: «Шохрух даврида Аҳмад ибн

Муҳаммад Фасиҳ ал-Хавофий ўзининг сарой кирдикорларидан холи бўлган «Мужмали Фасиҳий» номли асарини яратди. Бу асар катта бир тарихий жараёни ўз ичига олган бўлиб, унда воқеалар йилма-йил, бирин-кетин баён этилган. Асар мухтасар бўлишига қарамай, жуда фойдалидир, у бизга Ўрта Осиё ва Эрон шайхлари ҳамда адиблари ҳақида янги маълумотлар беради».

Демакки, «Мужмали Фасиҳий» асари ўзига хос солнома бўлиб, «дунёнинг яратилиши»дан муаллифнинг замониғача Шарқ мамлакатларида, шунингдек Мовароуннаҳр ва Хуросонда бўлиб ўтган муҳим воқеалар, машҳур кишилар, олимлар, шоирлар, давлат арбоблари, рассомлар, бунёд этилган муҳташам бинолар (масжид, мадраса, карвонсарой ва сув иншоотлари) ҳақида қимматли маълумот беради. Бўлиб ўтган воқеалар асарда йилма-йил кўрсатилган, бу ҳол ундан фойдаланишни бир мунча енгиллаштиради.

Мазкур асар матни 1961-1963 йилларда Эронда, унинг рус тилига қилинган таржимаси (фақат иккинчи қисми) Тошкентда 1980 йили чоп этилган

Хуллас, Фасиҳ Аҳмад Хавофийнинг «Мужмали Фасиҳий» асари XIV— XV асрдаги Марказий Осиё халқларининг сиёсий ва маданий ҳаётига оид қимматли манба бўлиб, унда келтирилган тарихий воқеалар, саналар ва бошқа маълумотлар Амир Темур ва темурийлар даври тарихини янада теранроқ ўрганишга яқиндан кўмаклашадиган мўътабар манбалардан бири ҳисобланади.

Фойдаланилган манба ва адабиётлар рўйхати

1. Юсупова Д.Ю. Мужмали Фасиҳи как источник по истории Средней Азии и Среднего Востока. –Т., 1974. с.26
2. Юсупова Д.Ю. “Мужмали Фасиҳи” – свод исторических сведений XIV-XV вв. – ОНУ, 1972, №, с.61-64
3. Юсупова Д.Ю. Фасиҳ Аҳмад Хавофий. – Маънавият юлдузлари. –Т.: “Халқ мероси”, 2001, Б.249-252
4. Ражабов Қ. Фасиҳ Аҳмад Хавофий. – ЎзМЭ, 9-ж, -Т.: ЎзМЭ ДИН, 2003, Б.208

5. Фасих Аҳмад Ҳавофий. “Мужмали Фасихий”дан. Форс тилидан Д. Юсупова таржимаси. – Темурийлар бунёдкорлиги даври манбаларида. Т.: “Халқ мероси”, 1996, Б.113-157
6. Юсупова Д.Ю. Фасих Аҳмад Ҳавофий “Мужмали Фасихий”дан. –Амир Темур ва Улуғбек замондошлари хотирасида. –Т.: “Ўқитувчи”, 1996, Б.194-224
7. Фасих Аҳмад ал-Ҳавофи. “Мужмал-и Фасихи” (“Фасихов свод”) – Пер. с перс., примеч и указат. Юсуповой Д. –Т., 1980. –346 с.
8. Дадабоев Ҳ. Амир Темур даврдошлари. –Т.: “Navoi universiti” НМУ, 2018, Б.193-194
9. Материалы по истории Средней и Центральной Азии X-XIX вв.. Т.,1988
10. Юсупова Д.Ю. Фасих Аҳмад Ҳавофий. –Буюк сиймолар, алломалар, 2-китоб, -Т.: “Халқ мероси”, 1996, Б.95-97
11. Амир Темур жаҳон тарихида. 2-нашри, -Т.: «Шарқ», 2001. Б.204

XOR IJROSIDA DIKSIYANING AHAMIYATI

Nuraliyeva Zuhra Anvarovna

O'zbekiston Davlat Konservatoriyasi akademik xor dirijorligi yo'nalishi

2-bosqich magistranti

Ilmiy rahbar: dotsent **Y. M. Xusnitdinova**

Annotatsiya: ushbu maqola xor ijrosida diksiyani rivojlantirish va xorda uchraydigan diksion muammolarni bartaraf etish uchun tadqiq qilindi.

Kalit so'zlari: xor san'ati, diksiya, artikulyatsion apparat, orfoepiya, xonandalar, xormeyster, tovush, she'riy matn, intonatsiya, kompozitsiya.

“Yaxshi aytilgan so'z-uning yarim kuylanganidir”

F. I. Shalyapin

Xor san'ati – musiqa va she'riy ijodiyotni organik birlashtiruvchi san'atdir. Xor ijrochiligida she'riy matnning tinglovchilarga yetkazib berishda xor diksiyasiga– unli va undosh tovushlarning talaffuzi va orfoepiya –adabiy tilda qabul qilingan talaffuz me'yorlariga (fonetik va grammatik) rioya etilishiga bog'liq. Diksiya – lotincha “diction”- nutq, aniq so'z talaffuzi ma'nosini anglatadi. Xor talaffuzi qo'shiq ovozining eng muhim fazilatlarini shakllantirishga yordam beradi, nafas olishni faollashtiradi, baland pozitsiyada tovushni shakllantirishga yordam beradi, yorqin va yaqin tovushga erishadi, energiyani tejamkorlik bilan sarflab, eng katta tovush kuchiga erishishga yordam beradi. So'zlarning va hatto alohida bo'g'inlarning talaffuzining aniq va ravshanligi ko'proq xonandaning artikulyar apparatining (og'iz, lablar, til, yumshoq va qattiq tanglay) harakatchanligiga bog'liq. Shuning uchun diksiya ustida ishlashda artikulyatsiya apparatini o'rgatish kerak. Xonandalarning og'ziga alohida e'tibor berish ham muhimdir. Ayrim so'zlarni kuylashda lablar konturi va og'izning ochilishi u yoki bu talaffuz qilinadigan unli tovushga mos kelishi kerak.

Xor diksiyasi o'ziga xos xususiyatlarga ega. Birinchidan, bu qo'shiq, vokal bo'lib, uni nutqdan (kundalik va sahnadan) ajratib turadi. Ikkinchidan, bu jamoaviy. Shuning uchun uni vokal va xor deb belgilash to'g'riroq bo'ladi. Xor bilan diksiya ustida ishlaganda xormeysterlar odatda xonandalarga undosh tovushlarni iloji boricha aniq va ravshan talaffuz qilishga o'rgatishga harakat qiladilar. Lekin xonandalarni unllarni to'g'ri shakllantirish va talaffuz qilishga o'rgatish (xususan, unllarni qisqartirishni o'rgatish), nutq mantig'ining qonuniyatlari va qoidalarini o'rgatish ham birdek muhim. Qo'shiq aytishda unllarning qisqarishi turli shakllarga ega. Urg'usiz A va E dinamik ravishda zaiflashadi va fonetik jihatdan urmalilarga qaraganda kamroq yorqin talaffuz qilinadi, urg'usiz O ko'p hollarda A deb talaffuz qilinadi. Urg'usiz I “Yee” deb talaffuz qilinadi, lekin so'z oxirida u doimo bo'lishi kerak. tovush aniq. Ko'p hollarda qo'shiq aytishda E ning qisqarishi bu tovushni dinamik ravishda zaiflashtirish orqali hal qilinadi. Ikki unlining birikmasi alohida fonetik ravshanlikni talab qiladi. Bu holda urg'usiz O aniq A sifatida talaffuz qilinadi. Undosh tovushlar bir necha guruhlariga bo'linadi. Sonor undoshlar - m, n, l, r - kuylash, aniq intonatsiya qilish mumkin bo'lgan tovushlar. Qolgan undoshlar bu sifatlarga xos emas. O'zbek alifbosining oltita undoshlari ovoqli, tovush paychalarining ishtirokida talaffuz qilinadi va to'rtta yo'lashgan unli harflar: ye, yo', yu, ya bor, ya'ni yo'lashgan unli harflar “y”, “ye”- undan keying unli tovushni qo'shib talaffuz qilishdan yuzaga keladi, Ko'pgina jarangli va jarangsiz undoshlar qat'iy va bo'shashmasdan talaffuz qilinadi. Ovozsi ch, x, h juft ovoqli tovushlarga ega emas. Vokal-xor diksiyasining o'ziga xos xususiyati xorning barcha xonandalari tomonidan bir xil qoidalar va artikulyatsiya usullaridan foydalanishdir. Ulardan ba'zilari : Chiroyli, ifodali unli tovush chiroyli ovoz chiqaradi, aksincha, tekis unli tovushlar tekis, xunuk, unsiz tovushni hosil qiladi. Agar so'zda yoki so'z birikmasida ikkita unli yonma-yon turgan bo'lsa, u holda ularni qo'shiq aytishda birlashtirib bo'lmaydi - ikkinchi unli yangi hujumda, go'yo yana talaffuz qilingandek kuylash kerak. Qisqartirilgan unli qanchalik uzun bo'lsa, u ovoqli nutqqa shunchalik yaqinroq bo'ladi; qanchalik qisqa bo'lsa, suhbatga shunchalik yaqinroq bo'ladi. Masalan: xor

tomonidan ijro etilgan M.I. Glinka “Попутной песни” asari tez aytishni eslatib nafratdagi qisqartirilgan unlilar nutqdagi kabi noaniq talaffuz qilinadi; ohangdor epizodlarda esa to'liq va cho'zilgan. Bir tembrli unli tovushga erishish kuylash jarayonida artikulyar shaklning barqarorligi bilan chambarchas bog'liq. Iloji boricha uzoqroq aytiladigan unli tovushlardan farqli o'laroq, undoshlar oxirgi daqiqada talaffuz qilinishi kerak. Bo'g'in tugaydigan undosh keyingi bo'g'inga, so'zlar yaqin bog'langan so'zni tugallagan undosh esa keyingi so'zga qo'shiladi. Bu qoida birinchi navbatda legato qismlariga taalluqlidir; stakkato undoshlari bilan ko'chirilmaydi. Qo'shiqdagi undoshlar o'zlari yondosh bo'lgan unlilarning balandligida talaffuz qilinadi. Ushbu qoidaga rioya qilmaslik xor amaliyotida “sirg'anish” deb ataladigan narsalarga, ba'zan esa nopok intonatsiyaga olib keladi. Yakunlovchi undoshlarning noaniq, noaniq talaffuzi matnni tushunishni qiyinlashtiradi. She'riy matnni tinglovchilarga yaxshiroq yetkazish va qo'shiqning badiiy ifodaliligiga erishish uchun ba'zan undosh tovushlarning bir oz chizilgan artikulyatsiyasidan foydalanish foydali bo'ladi. Biroq, ularning talaffuzidagi "ikki barobar" va hatto “uchlik” ni qabul qilish faqat alohida holatlarda (dramatik xarakterdagi asarlar, tantanali madhiyalar) mos keladi. Xor asarlarini tez sur'atda ijro etishda so'zlarni yengil, "yaqin" va juda faol, artikulyar apparatlarning minimal harakatlari bilan talaffuz qilish kerak. Umuman, aniq talaffuzga rioya qilish sharti bilan kuylash diksiyasining tabiati musiqaning o'ziga xos xususiyatlariga, asar mazmuniga, obrazli tuzilishiga, uslubiga, janriga bog'liq. Sokin, ohangdor, lirik kompozitsiyalarda matn yumshoq talaffuz qilinadi; dramatiklarda - baquvvat, qo'pol, ifodali; yurganlarda - qat'iy, qo'shiq aytishdi. Matnning talaffuz sifatiga tovush kuchi va tessitura ta'sir qiladi. Diksion ansamblini yaratish uchun eng yaxshi shartlar xor qismlari diapazonining o'rta qismida mo'tadil tovush kuchidir. Yuqori va pastki registrlarda umumiy vokal qiyinchiliklar tufayli ovozlarning lug'at imkoniyatlari kamayadi. Muayyan xor qismi tomonidan matnning talaffuzining ravshanligi va qavariqlik darajasi ko'p jihatdan uning kompozitsiya teksturasidagi rolga bog'liq. Tematik funktsiyani bajaradigan ovoz yoki ovozlarda, bu vaqtda barqaror tovushlarda to'xtab qoladigan ovozlarga qaraganda, matnni yanada

aniqroq chiqarishi kerak. Diksiya ansamblining maxsus turlari polifonik asarlarni ijro etishda paydo bo'ladi. Bu yerda asosiy ansambl murakkabligi turli qismlarda so'zlarning bir vaqtning o'zida talaffuz qilinmasligi, og'zaki takrorlash va alohida ovozlarda so'zlarning qisqartmasidan iborat. Biroq, talaffuzning o'ziga xosligi asarning she'riy matnini ijrochi tomonidan uzatish shartlaridan biridir. Uni orfoepiya nuqtai nazaridan to'g'ri talaffuz qilish kam emas, balki undan ham muhimroqdir, chunki orfoepik me'yorlar grammatik, leksik, orfografik me'yorlar kabi inson nutqi madaniyatini va, albatta, san'atkorning, ijodkorning nutq madaniyatini tavsiflaydi. Lekin xor a'zolari va xor dirijyorlarining ifodali nutq, ifodali, badiiy so'z san'atini puxta egallashlari muhimroqdir. So'z va musiqa o'rtasidagi munosabat xor dirijyorining ko'rish sohasida doimo bo'lishi kerak bo'lgan eng muhim muammodir. Ushbu muammoni uchta maxsus savollar guruhiga bo'lish mumkin. Mazmunga kelsak, bular musiqiy tasvirning og'zaki matn tasvirlari bilan o'zaro bog'liqligi, ularning badiiy muvofiqligi darajasi masalalari. She'riy va musiqiy kompozitsiya o'rtasidagi munosabatlarga oid savollarni o'z ichiga oladi. Ekspressiv vositalar bilan bog'liq masalalar birlashtirilgan, ya'ni: ovozli deklamasiya masalalari, musiqiy va nutq intonatsiyasi o'rtasidagi munosabatlar, musiqa va nutq urg'usi va iboralarni taqqoslash. Diksiya tovushli so'zning badiiy sifati ustida ishlashning tarkibiy elementlaridan biridir. Gapni qurish mantig'i, urg'u, urg'u, pauza va umuman diksiyani to'g'ri joylashtirish, birinchi navbatda, nutqning ekspressivligi va uning semantik ta'sirini belgilaydi. She'riy matnini ovoz chiqarib aytayotganda, ijrochi musiqiy o'qishning “noto'g'riligini” - urg'uli bo'g'inlarning kuchli bo'g'inlar bilan, urg'usiz bo'g'inlarning zaif o'lchovlari bilan mos kelmasligini yumshatishga sezilmas qilishga intilishi kerak. Xormeyster, qo'shiqchi singari, qo'shiq aytish jarayonida urg'usiz bo'g'inlar ajralib turmasligiga ishonch hosil qilishi kerak (metrik musiqiy urg'u va baland tovushlarga “sakrash” ko'pincha buni qo'zg'atadi) va ta'kidlangan so'z haqiqatan ham eng muhim va zarur bo'lgan iboraning ma'nosini tushuntira olishi kerak. Demak, asarni xor bilan tayyorlash jarayonida musiqa bilan bir vaqtda adabiy matn ustida ham ish yuritish kerak. Asar mazmunini chuqur anglash, aspsiy

g'oyayasinin yuzaga chiqarish va ularni aniq ravshan diksiya irqali tinglovchilarga ifodali qilib yetkazish bilan bog'liq bo'lib, asarni xor bo'lib badiiy ijro etishning zaruriy shartlaridan biridir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Sh, Ro'ziyev “Xorshunoslik” Toshkent 1987
2. N. Sharafiyeva “Xorshunoslik” Toshkent 1987
3. G. Mansurova “Xorshunoslik va xor jamoalri bilan ishlash uslubiyoti”
Toshkent 2008
4. V.L. Jivov “Xor ijrosi” nazariyasi metodologiyasi amaliyoti
5. V.A. Samarina “Xorshunoslik”
6. V. Sokolov “Xor bilan ishlash”
7. R. Tursunov, B. Shomagdiyev “Xor dirijorligi”

BOLALAR MUSIQA VA SAN’AT MAKTABLARIDA O’QUVCHILARGA MAQOM HAQIDA NAZARIY BILIM BERISHNING AFZALLIKLARI

Xolmatova Nodirabegim Arabboy qizi

Andijon shahar 1-son BMSM nazariya bo’limi o’qituvchisi

Annotatsiya: Maqomlarni o’rganish biz uchun qanchalik muhurligi, prezident qaroridan so’ng milliy maqom san’atiga e’tibor kuchaytirilgani, bolalar musiqa va san’at maktablarida kichik sinfdanoq maqomning nima ekanligini o’quvchilar ongiga singdirib boorish kerakligi eslatib o’tilgan.

Kalit so’zlar: O’zbek mumtoz musiqa, maqomot, bolalar musiqa va san’at maktabi o’quvchilari, musiqa madaniyati.

*“O’tmish merosi o’rgatilmasa, yangi musiqa madaniyatini
ham yaratib bo’lmaydi.” (V.A.Uspenskiy)*

Cheksiz g’ayrat, tordagi nola, ko’ngil munojoti, so’z jarangiyu, kuy zavqi bularning bari maqomda mujassamdir. Bilamizki maqom o’zbek mumtoz musiqasining yetakchi janri bo’lib, ular juda qadim zamonlarda Yaqin va O’rta Sharq mamlakatlari musiqa madaniyatida mavjud bo’lgan. Maqom lirik turkum va asar janri sifatida mumtoz musiqa toifasiga kiradi.

O’zbek klassik musiqasining sarchashmasi bo’lgan maqom san’atida olam va odam borligi, borliq ilmi hikmati namoyondir. Asrlar osha sayqal topgan maqomot an’analari rivoj topmoqda. Bu o’tmish aks sadodi emas, balki, kelajakni ham obod etishga qodir ma’naviy kuchdir.

“-Agar biz haqiqiy san’atni bilmoqchi, o’rganmoqchi bo’lsak, avvalo, mumtoz maqom san’atini bilishimiz, o’rganishimiz kerak. Agar bu san’atni madaniyatini ko’tarmoqchi bo’lsak, avvalo, mumtoz maqom san’atini ko’tarishimiz kerak”-deya,

bejizga prezidentimiz Sh.Mirziyoyev aytmaganlar. Maqom san'atining hayotimizdagi o'rnini oshirishga qaratilgan, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 17-noyabrdagi “O'zbek milliy maqom san'atini yanada rivojlantirish chora tadbirlari to'g'risida”gi PQ 3391-sonli qaroridan so'ng bu yo'nalishga e'tibor yanada kuchaytirildi.

O'zbek mumtoz musiqasi xalq qo'shiq va ashulalari xalqimiz madaniyatining ajralmas qismidir. Yosh avlodni manashu merosga bo'lgan muhabbatini shakllantirish ta'lim muassasalari, xususan, bolalar musiqa va san'at maktablarining asosiy qismidir, Shuni inobatga olgan holda, maqom san'atini bolalar musiqa va san'at maktablari o'quvchilariga chuqur o'rgatish jarayoni bilan bo'g'liq bo'lgan yangiliklar bizni mamnun qiladi.

Bolalar musiqa va san'at maktablarida hozirgi kunda faqatgina an'anaviy xonandalik va an'anaviy sozandalik yo'nalishigagina emas, balki, musiqa maktabidagi har bir o'quvchilarga maqomning ilk saboqlari ya'ni nazariyasi o'rgatilimoqda. Shu jumladan, 5yillik cholg'u bo'limi o'quvchilariga 1-sinfdan, 7yillik cholg'u bo'limi o'quvchilariga 3-sinfdan boshlab “Maqom alifbosi” fani kiritilib, o'quvchilarga ilk saboqlar berilmoqda. Bu fanni o'tilishining afzalliklari busan'at maktabidagi har bir o'quvchi maqom haqidagi tushunchaga ega bo'lishi ko'zda tutilgan. Barcha o'quvchilar maqomning kelib chiqishi, tarixi va ahamiyati, bizgacha yetib kelgan boy merosimiz to'g'risida tushunchaga ega bo'lib bormoqdalar.

Musiqaning ruhiy ta'siri kuchliligini inobatga olsak, har bir xalqning musiqasini uning ruhiyatini ochib beradi. Ya'ni biror xalqning musiqasini tinglay turib uning manaviyati qay darajada ekanligini bilish mumkin. O'zbek mumtoz musiqasiga tenglasha oladigan asar dunyoda topilmaydi. Mana shu bebaho boyligimizni asrashimiz kerakligini o'quvchilarga o'rgatib borishimiz kerak.

Maqomlarning asrlar osha o'z badiiy qiymatini yo'qotmasligi va ayni paytda millionlab odamlar qalbidan o'rin olganligining asl sabablaridan biri ham ularni teran ma'nolarga yo'g'rilgan go'zal navolariyu, beqiyos shaklu shamloillari bilan izohlanadi. Zero, manaviyatdan uzilgan har qanday go'zallik oxir oqibat yoqimsizdir.

Xulosa qilib shuni aytish kerakki, biz murabbiylar yosh avlodga ota bobolarimizdan meros bo'lib qolgan milliy musiqamizni, ayniqsa, maqom san'ati badiiy qiymati haqidagi tushunchalarni ilk boshdan boshlab, singdirishga alohida e'tibor berishimiz zarur. Shunday qilsak mustaqil O'zbekistonimiz manfaatiga xizmat qiluvchi, san'ati, madaniyati va adabiyotini yuksak darajada biluvchi va qadrluvchi farzandlarni tarbiyalashga hissa qo'shgan bo'lamiz.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yhati:

1. Ishoq Rajabov- “Maqomlar” – Toshkent 2006y
2. Otanazar Matyoqubov- “Maqomot”
3. Sh.M.Mirziyoyev- “O'zbek milly maqom san'atini yanada rivojlantirish chora tadbirlari tog'risida”gi PQ 3391-sonli qarori,- Toshkent 2007y
4. Yunus Rajabiy- “Musiqqa merosimizga bir nazar” 1957y
5. Internet ma'lumotlari: Wikipedia, ziyo.net.

YER MONITORINGINI TAKOMILLASHTIRISHDA INNOVATSION TEXNOLOGIYALARNI TADBIQ ETISH USULLARI

Aralov Muzaffar Muxammadiyevich

Qarshi muhandislik-iqtisodiyot instituti katta o'qituvchisi

Oripov Umarjon Odilxonovich

Qarshi muhandislik-iqtisodiyot instituti, 1-bosqich magistranti

Annotatsiya. Ushbu maqolada yerlarni monitoring qilishda turli xil usullar yordamida monitoring qilish va xatlov nazoratini kuchaytirish maqsadida zamonaviy usullardan foydalanish bo'yicha ma'lumotlar keltirib o'tilgan.

Kalit so'zlar. Yer, monitoring, zamonaviy usullar, karta, plan va dronlar.

O'zbekiston Respublikasining 2021-yil 21-apreldagi O'RQ-683-sonli “Geodeziya va kartografiya faoliyati to'g'risida”gi Qonunida “Geodeziya va kartografiya” faoliyatini texnik jihatdan tartibga solish hamda sohaga oid ishlarni tashkil etish tartibi, geodeziya va kartografiyaga oid ishlarni bajarish aniqligi, vositalari, usullari va texnologiyalariga, geodeziya tarmoqlariga, karta va atlaslarning mazmuniga, joyning raqamli modellariga doir asosiy texnik talablar, shuningdek geodeziya va kartografiyaga oid ishlarning bajarilishi hamda ularning sifatiga oid talablar geodeziya va kartografiya faoliyatini texnik jihatdan tartibga solish sohasidagi normativ hujjatlarda belgilab berildi[1].

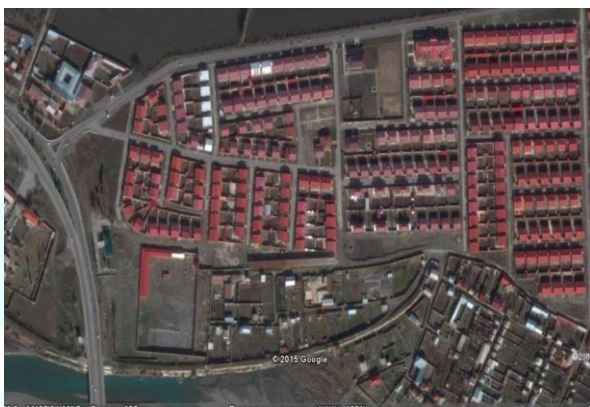
Respublikaning barcha tumanlarida yerlarni hisobga olish ishlari yetarli darajada tashkil etilmaganligi, ayrim tumanlarda yer maydonlarini xatlovdan o'tkazish ishlari 30-40 yillar oldin bajarilganligi, shuningdek, Qoraqalpog'iston Respublikasi, viloyatlar, Toshkent shahri, tumanlar (shaharlar), shaharchalar, qishloqlar (ovullar) chegaralarining davlat koordinatalar tizimiga bog'lanmaganligi, hududlarda yer

hisobotini yuritish, yer uchastkalarini ajratish, davlat yer kadastrini yuritish borasida bir qator muammolarga sabab bo‘lmoqda[2].

An’anaviy usulga nisbatan, zamonaviy usullarda qishloq xo‘jaligi yerlari monitoringini yuritish ishlari keskin farq qiladi. Sababi zamonaviy usullarda qishloq xo‘jaligi yerlari monitoringini yuritish ishlari avvalo vaqt, ishning tezkor bajarish imkoniyati mavjudligi va sifat jihatdan yuqoriligi bilan farq qiladi.

Qishloq xo‘jaligi yerlarini monitoring qilishda uchuvchisiz uchish apparatlaridan foydalanish, qishloq xo‘jaligi yerlarini turli xil usullar yordamida monitoring qilish va ekish ishlari nazoratini kuchaytirish maqsadida zamonaviy uchuvchisiz uchish apparatlarini xarid qilish ishlarini yakunlash, bunday apparatlarni mamlakatimizda ishlab chiqarishni yo‘lga qo‘yish maqsadida sohada bir qator keng kulamda ishlar olib borilmoqda[2,3].

Yer resurslarini xatlovdan o‘tkazish natijalari asosida zarur hollarda qonun hujjatlari bilan belgilangan tartibda sug‘oriladigan yerlar toifasidan sug‘orilmaydigan yerlar toifasiga o‘tkazish, qishloq xo‘jaligiga mo‘ljallangan yerlarda bir yer turini boshqa yer turiga o‘tkazish, yerlardan kelgusida maqsadli va samarali foydalanish, yerlarning umumiy va meliorativ holatlari yomonlashgan, degradatsiyaga uchragan maydonlarini tiklash yoki konservatsiya qilish yuzasidan asoslangan takliflar ishlab chiqiladi.

1-rasm. Kosmik sur’atlardan foydalanib yaratilgan ortofototarxlar yordamida yer monitoringini o’tkazish.

Har bir ma’muriy-hududiy birlik bo’yicha yer resurslarini xatlovdan o’tkazish natijalari bo’yicha quyidagi tarkibda hujjat va materiallar shakllantiriladi:

- ❖ tushintirish xati (kelgusida yerdan samarali foydalanishga qaratilgan va aniqlangan kamchiliklarni bartaraf etish yuzasidan takliflar);
- ❖ yer resurslarini konturlar bo’yicha hisoblash qaydnomasi;
- ❖ yerdan foydalanuvchilar kesimida konturlar hisoblash qaydnomasi;
- ❖ aniqlangan noqonuniy holatlar bo’yicha ma’lumot;
- ❖ ma’muriy-hududiy birlik shahar va qishloqlar yer uchastkasining xaritasi[2].

Yer monitoringi takomillashtirish O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi, Qishloq xo‘jaligi vazirligi, Suv xo‘jaligi vazirligi, Davlat soliq qo‘mitasi va boshqa mutasaddi vazirlik va tashkilotlar ishtirokida olib boriladi.

O‘zbekiston Respublikasi Qishloq xo‘jaligi vazirligining «O‘zdaverloyiha» davlat ilmiy-loyihalash instituti Qoraqalpog‘iston Respublikasi va viloyatlarida bo‘linmalari tashkil etilgan bo‘lib, ular o‘zlarining hududiy chegaralaridagi qishloq xo‘jaligi yerlaridagi o‘zgarishlar bo’yicha muntazam ravishda turli xil yer monitoring-kuzatuv ishlarini o‘tkazib boradilar.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. O'zbekiston Respublikasining “Geodeziya va kartografiya faoliyati to'g'risida”gi Qonuni, 02.07.2020 yil // lex.uz
2. R.A. Turayev. “Sug'oriladigan yerlar monitoringini yuritish metodologiyasini takomillashtirish” . Dissertatsiya (DSc): 06.01.10. –T.: -2021.
3. Aliqulov G.N., Aralov M.M. Qishloq xo'jaligi yerlaridan foydalanish samaradorligini oshirishda uchuvchisiz uchish apparatlarining o'rni. “INTERNATIONAL CONFERENCE ON LEARNING AND TEACHING” 2022/2.
4. Aralov M.M., Berdiyev D.F., Abdiaziziov A.A. Uchuvchisiz uchish apparatlarini kartografiya sohasida qo'llash tamoyillari. ORIENTAL RENAISSANCE: INNOVATIVE, EDUCATIONAL, NATURAL AND SOCIAL SCIENCES SCIENTIFIC JOURNAL 2021, aprel.

DEHQON XO‘JALIKLARINI KADASTR MA’LUMOTLARI BAZASINI TAKOMILLASHTIRISH

Aralov Muzaffar Muxammadiyevich

Qarshi muhandislik-iqtisodiyot instituti katta o‘qituvchisi

Bobonazarov Toshmuhammad Yo‘ldashevich

Qarshi muhandislik-iqtisodiyot instituti, 1-bosqich magistranti

O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2019 yil 20 dekabrda «Mavjud yer va suv resurslaridan samarali foydalanish, 2020 yil hosili uchun qishloq xo‘jaligi ekinlarini oqilona joylashtirish va mahsulot yetishtirishning prognoz hajmlari to‘g‘risida» 1025-sonli qaroriga asosan «O‘zdaverloyiha» davlat ilmiy-loyihalash instituti tomonidan «2020-2030 yillarda qishloq xo‘jaligi yerlaridan foydalanish samaradorligini oshirish bo‘yicha amalga oshiriladigan chora-tadbirlarning prognoz ko‘rsatkichlari» ishlab chiqilgan[1].

Elektron raqamli xaritalarni yaratish aktual ortofotoplanlar ArcGIS dasturi yordamida davlat koordinatalar tizimiga bog‘langan holda tasdiqlangan klassifikator asosida raqamlashtirish ishlari amalga oshiriladi. Bunda barcha topoelementlarning qatlamlari shakllantiriladi, ma’lumotlar bazasi tuziladi.

Tuman (shahar)ning elektron raqamli xaritalari topo elementlar bilan chegaralangan maydonlarga takrorlanmaydigan tartib raqamlari bilan konturlar belgilanadi.

Kontur ichida xo‘jalik faoliyati uchun ichki ariq, dala yo‘li, qatorlab ko‘p yillik daraxtzorlar yoki vaqtinchalik dala cheklari barpo qilingan bo‘lsa, alohida kontur raqamlari berilishiga yo‘l qo‘yilmaydi va kontur yaxlitligi saqlab qolinadi.

Konturdagi jami yer maydon va yer turlari bo‘yicha maydonlar kompyuter dasturi orqali hisoblanib konturlar bo‘yicha qaydnomasi elektron shakllantiriladi. Kelgusida belgilangan tartibda boshqa yer toifasiga yoki turiga o‘zgarganda ham kontur raqami saqlab qolinadi[1].

Mavzuli kartalarning mazmuni xilma-xil bo‘lib, ular har xil maqsadlar uchun tuziladi. Kartalar bevosita dalada syomka asosida yaratilib, so‘ng generalizatsiya qilinadi va mayda masshtabli kartalar qishloq xo‘jaligi, geologiya, tuproq va o‘rmon kartalari tuziladi.

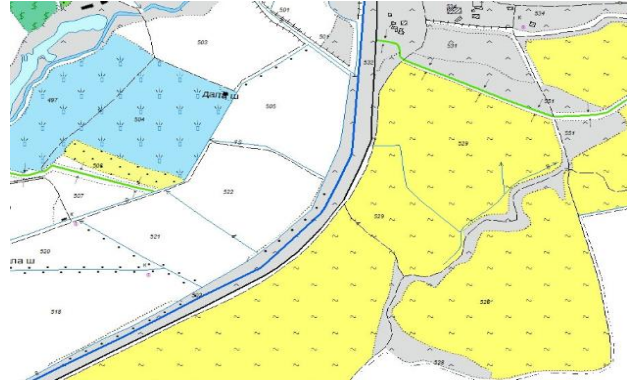
Boshqa mavzuli kartalar statsionar kuzatishlar asosida (meteorologik, gidrologik, ba‘zan ekologik) tuzilsa, ba‘zilari statistik manbalar asosida tuziladi (iqtisodiy, ijtimoiy va aholi kartalari). Lekin mavzuli kartalar umumgeografik kartalardan farq qilib, hududning hammasini yoki biror zaruriy qismini qamrab oladi, masalan, geologik, tuproq va qishloq xo‘jaligi (yer fondi va kadastr) kartalari.

Qishloq xo‘jaligi kartalari eng ko‘p tarqalgan bo‘lib, 2 xil tushunchaga asoslanadi, ya‘ni ular: 1-qishloq xo‘jaligini ishlab chiqarish kartalari bo‘lib, ularni tarqalishi, holati va rivojlanishi hamda qishloq xo‘jaligining rivojlanishiga ta‘sir qiluvchi omillar, ularning o‘zgarishi ko‘rsatilgan bo‘ladi. 2-qishloq xo‘jalik resurslari: ulardagi band aholi, ishlab chiqaradigan mahsuloti va qishloq xo‘jalik ekinlarining hosildorligi va hokazolar bo‘ladi.

Qishloq xo‘jaligi kartalari asosini yerdan foydalanish va yer kadastr kartalari tashkil qilib, ularda foydalaniladigan, ekin ekilgan yerlar chegaralari, maydonlari ko‘rsatiladi. Yer tuzish kartalarida yerlarning meliorativ holati va ekologik vaziyatlari berilishi mumkin. Bu ko‘rsatkichlar ko‘proq tuproq kartalarida ko‘rsatilib, dalada 1:10000 va 1:25000 ba‘zan 1:1000 masshtabda syomka qilish yo‘li bilan bajariladi. So‘nggi vaqtda respublikamizda «Yer kadastr qonuni» joriy etilishi munosabati bilan yer kadastr kartalarini yaratishga kirishildi. Hozirgi vaqtda 1:10000 masshtabda sug‘oriladigan yerlarning kadastr kartalari tuzilmoqda, kelgusida lalmikor yerlarning ham yer kadastr kartalari tuziladi.

Mayda masshtabli qishloq xo‘jaligi kartalarini yaratish Respublikamizda ancha yaxshi yo‘lga ko‘yilgan. 1930-yillardayoq respublikamizning mayda masshtabli qishloq xo‘jalik kartalari yaratildi. Masalan, 1:1000000 masshtabli «Paxtachilik», «Yer fondi» va «Chorvachilik» kartalari shular jumlasidandir. «O‘zdaverloyiha» instituti tomonidan 1984-yilda O‘zbekiston agrosanoatini aks ettiruvchi yirik

kartografik albom chop etildi. Al’bomda qishloq xo‘jaligiga tegishli juda ko‘p kartalar berilib, uning asosini qishloq xo‘jalik mahsulotlarini qayta ishlash sanoati tashkil qiladi.

Qishloq xo‘jalik kartasi

Ma’lumotlar bazasi - raqamli ko‘rinishdagi biror-bir tartib bilan joylashtirilgan ma’lumotlar yig‘indisi, masalan, relyef, aholi punktlari, geologik, ekologik va ma’lumotlar bazalari. Ma’lumotlar bazasini shakllantirish, ularga kirish yo‘llarini belgilash va ma’lumotlar bazasida ishlash ma’lumotlar bazasining boshqarish tizimi orqali bajariladi. Bu tizim tezlik bilan kerakli ma’lumotlarni topadi, ularni keyingi ishlar uchun qayta ishlash imkonini yaratadi. Agar ma’lumotlar bazasi bir necha joyda tashkil etilgan bo‘lsa, ular tarqalgan ma’lumotlar bazasi deyiladi.

Ma’lumotlar bazasi va ularni boshqarish vositalari to‘plami ma’lumotlar banki deyiladi. Ma’lumotlar bazasi va banki kompyuterlar tarmoqlari asosida bog‘langan bo‘lib, ularga kirish ruxsat etilgan boshqaruv yo‘li bilan olib boriladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. R.A. Turayev. “Sug‘oriladigan yerlar monitoringini yuritish metodologiyasini takomillashtirish”. Dissertatsiya (DSc): 06.01.10. –T.-:2021.
2. Aralov M.M., Berdiyev D.F., Abdiaziziov A.A. Uchuvchisiz uchish apparatlarini kartografiya sohasida qo‘llash tamoyillari. ORIENTAL RENAISSANCE: INNOVATIVE, EDUCATIONAL, NATURAL AND SOCIAL SCIENCES SCIENTIFIC JOURNAL 2021, апрел.

3. Aralov M.M., Berdiyev D.F., Abdiraxmatov N.A. Geodezik ishlarda sun`iy yo`ldosh orqali o`lchash usullari. **ORIENTAL RENAISSANCE: INNOVATIVE, EDUCATIONAL, NATURAL AND SOCIAL SCIENCES SCIENTIFIC JOURNAL** 2021, апрел.

BIOMETRIKA VA AXBOROT XAVFSIZLIGI

Nurniyazov Arman Arzubay uli

Muhammad al-Xorazmiy nomidagi Toshkent axborot texnologiyalari universiteti
1-bosqich magistranti

Annotatsiya: Maqolada biz biometrik autentifikatsiyasi nima ekanligini, u qayerda qo‘llanilishini, axborot xavfsizligi kontekstida uning afzalliklari va kamchiliklarini ko‘rib chiqamiz va biometrikadan foydalanish mexanizmlarining qaysi biri ishonchli bo‘lishi mumkinligini tushunishga harakat qilamiz.

Kalit so‘zlar: biometrik tizimlar, shaxsiy biometrik ma’lumotlar, identifikatsiya, autentifikatsiya, avtorizatsiya, axborot xavfsizligi.

Biometrik autentifikatsiya kompaniyalar uchun ham, oddiy foydalanuvchilar uchun ham axborotni himoya qilishning afzal usuliga aylanib bormoqda. Yaqin vaqtlargacha barmoq izi yoki yuz orqali biror narsaga kirish ilmiy fantastikaning bir toifasiga o‘xshardi. Bugungi kunda ko‘pchilik uchun smartfonni shu tarzda ochish odat tusiga kirgan.

Biometrika identifikatsiya, autentifikatsiya va avtorizatsiya uchun ishlatiladi - bular bir-biri bilan chambarchas bog‘liq bo‘lgan uchta ketma-ket jarayondir. Identifikatsiya qilishda biz tizimni noyob namuna - identifikator bilan taqdim etamiz, shundan so‘ng tizim ushbu namunani ma’lumotlar bazasida saqlangan shablon bilan taqqoslaydi - autentifikatsiya sodir bo‘ladi. Agar taqdim etilgan namuna shablonga mos keladigan bo‘lsa, foydalanuvchiga ma’lum huquqlar to‘plamiga kirish huquqi beriladi - avtorizatsiya sodir bo‘ladi.

Biometrik autentifikatsiya – bu shaxsning o‘ziga xos biologik xususiyatlarini ko‘rsatishga asoslangan autentifikatsiya usuli: barmoq izi, yuz geometriyasi, kaft shakli. Biometrik xarakteristikalar, shuningdek, quloqning shakli, tana hidi, yurak

urishi, qo‘llardagi tomirlarning naqshlari, DNK - bularning barchasi ma’lum bir shaxsning noyob biometrik identifikatorlari hisoblanadi. Har bir insonning xatti-harakati va harakatlarining o‘ziga xos xususiyatlariga asoslanadigan xulq-atvor biometrikasi ham mavjud. Uning misollari – yurish, ovoz, qo‘l yozuvi, shu jumladan klaviatura qo‘l yozuvi (terish tezligi va dinamikasi, xatolik darajasi, ma’lum tugmachalardan foydalanish).

Amalda biometrik autentifikatsiya usullari ko‘plab sohalarda, jumladan, harbiy, huquqni muhofaza qilish, moliya va elektron tijoratda samarali qo‘llaniladi.

Afzalliklar:

- Birinchidan, bu qulay. Foydalanuvchiga murakkab parollarni eslab qolishi shart emas. Barmoqni, ko‘zni, quloqni yoki yuzni ko‘rsatish yoki ovoz chiqarish kifoya va kirishga ruxsat beriladi. Biometrik ma’lumotlar har doim siz bilan, uni yo‘qotish yoki unutish mumkin emas.
- Ikkinchidan, biometrik ma’lumotlarni o‘g‘irlash kalit yoki parol kabi oson emas. Bir qarashda, biometrik autentifikatsiya zaif parollar muammosini hal qiladi, statistik ma’lumotlarga ko‘ra, 80% hollarda akkauntni parol orqali buzish holatlari bo‘ladi.
- Uchinchidan, biometrik autentifikatsiyadan korporativ maqsadlarda foydalanishda autentifikatsiya tizimini saqlash xarajatlari kamayadi, parollarni muntazam ravishda o‘zgartirish, unutilgan va yo‘qolgan parollarni qayta tiklashga pul va vaqt sarflashning hojati yo‘q.
- To‘rtinchidan, biometrik autentifikatsiyadan foydalanish masofaviy xakerliklarni murakkablashtiradi. Parolni bilsa ham, biometrik ma’lumotlar qo‘shimcha identifikator sifatida ishlaydigan ikki faktorli autentifikatsiya sozlangan bo‘lsa, tajovuzkorlar maqsadli tizim yoki qurilmaga kira olmaydi.

Kamchiliklari:

- Biometrik “spoofing”. Spoofing - bu soxta yoki nusxalangan ma’lumotlardan, bu holda biometrik ma’lumotlardan foydalangan holda xavfsizlik tizimini aldash amaliyotidir. Misol uchun, barmoq izini ob’ektdan suratga olish va nusxa ko‘chirish

mumkin. Soxta barmoq izi mobil qurilma yoki to'lov tizimini blokdan chiqarish uchun ishlatilishi mumkin, bu esa tajovuzkorlarga foydalanuvchi ma'lumotlari va bank hisobiga kirish imkonini beradi.

- Xatolik. Qonuniy foydalanuvchiga kirishni rad etish yoki ruxsatsiz shaxsga noto'g'ri ruxsat berish. Masalan, egizak akasi yoki singlisi bo'lganlar uchun yuzni aniqlash usuli tavsiya etilmaydi. Biometrik usulda qanchalik ishonchli bo'lmasin, har doim noto'g'ri salbiy va noto'g'ri ijobiy javob berish ehtimoli mavjud. Masalan, sizning ovoqli identifikatoringiz ham 100% xavfsiz emas. Ma'lumki, sun'iy intellekt va mashinani o'rganishga asoslangan deepfakes (neyron tarmoqlar tomonidan yaratilgan soxta video yoki audio ma'lumotlar) ovozlarni ishonchli tarzda taqlid qilishi mumkin.

- Biometrik ma'lumotlar kompaniya serverlarida saqlanadi. Ushbu ma'lumotlarga ega bo'lgan ma'lumotlar bazalari xavfsiz himoyalanganligi va uchinchi shaxslarga o'tkazilmasligiga kafolat yo'q. Agar tajovuzkorlar bunday ma'lumotlar bazasiga kirish huquqiga ega bo'lsalar, ular shaxsiy ma'lumotlar va mablag'larni o'g'irlash uchun buzilgan hisoblardan foydalanishlari mumkin.

Biometrik autentifikatsiya sohasi istiqbolli va jadal rivojlanmoqda, bu sohadagi tadqiqot va ishlanmalar soni yildan-yilga ortib bormoqda. Biroq, bu usullar mukammal emas va har doim xatolik ehtimoli mavjud. Maxfiy ma'lumotlaringiz va pullaringizni himoya qilish uchun biometrikadan foydalanishga qaror qilishdan oldin, ijobiy va salbiy tomonlarini diqqat bilan ko'rib chiqishga arziydi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Мировой рынок биометрических систем, 2015–2022 гг. – Электрон. текстовые дан. – Режим доступа: http://json.tv/ict_telecom_analytics_view/mirovoy-rynok-biometricheskih-sistem-2015-2022-gg-20170119025618 (дата обращения: 23.10.2019).
2. Сабанов, А. Г. Сравнительный анализ методов биометрической идентификации личности /А. Г. Сабанов, С. Г. Смолина. – М. : Труды ИСА РАН, 2016. – Т. 66. – С. 11–20.

IQTISODIYOT SOHASIGA OID TERMINLARNING QIYOSIY TADQIQI

Qodirova Marjona Qilich qizi

Navoiy davlat pedagogika instituti

Annotatsiya: Iqtisodiyot terminlarining xalq xo'jaligida ishlatilish darajasini o'rganib chiqish bu juda ham murakkab jarayon emas, balkim insonlar barchasi iqtisodiyot sohasini qisman bo'lsada anglab yetadilar ya'ni o'zlariga kerakli bo'lgan qismini. Iqtisodiyot sohasiga oid terminlarni qiyoslash va ularni tahlil qilish esa juda ham qiyin chunki qiyosiy tahlilning ham turlari juda ham ko'p, shuning uchun ushbu maqolada Iqtisodiyot sohasiga oid terminlarni Ingliz tili va O'zbek tillarida tahlil qilib ularni qanday ma'no anglatishi va ularni kelib chiqishini ko'rish mumkin.

Kalit so'zlar: Iqtisodiyot, terminologiya, qiyosiy tahlil, kelib chiqishi.

Iqtisodiyot — yunoncha “oykos” va (“nemein” so‘zidan olingan) “nomiks” so‘zlari birlashmasidan kelib chiqqan bo‘lib, “oykonomia”, ya‘ni uy xo‘jaligini boshqarish degan ma‘noni anglatadi. “Ekonomika” so‘zi ommaviy o‘zbek lug‘atiga o‘tilganda “iqtisodiyot” atamasiga o‘zgaradi. Iqtisodiyot cheklanmagan ehtiyojlarni, cheklangan resurslardan samarali foydalanib boshqarishni o‘rganuvchi fan hisoblanib terminalogik nuqtai nazardan o‘girib nazar soladigan bo‘lsak bu soha xalq xo‘jaligi uchun terminlarni tushunishni va iqtisodiy jarayonlarni boshqarish va ularni amalga oshirishda ancha qulayliklarni beradi.

Muhokama

AUKSION - (lat.auction) - "kimoshdi" savdosi, ochiq savdo qilish. Bu savdo xizmati mahsulotni eng yuqori narxga ko'targan xaridor sotib oladi.

BANK - yuridik va jismoniy shaxslarning vaqtiga qarab pul mablag'larini bir davolash yig'uvchi va uzluksiz aylanib turushini ta'minlovchi, korxonalariga va umuman pulga tekshirishga kredit, suda qilingan, tomonlar ishlash to'lovi va boshqahisob-kitob ishlarida vositachilik qilib turuvchi, oltin vachet el valyutasi bilan

bog'liq operatsiyalarni bajaruvchi kredit-moliya muassasi. B. pul qo'yuvchilarga ma'lumot foizini to'lash, qarz olganlardan davomiy foiz stavkasini undiradi va ana shu foizlar bo'yicha farq qiladigan bank foydasi mavjud.

BIZNES-(inglizcha business-ish, faoliyat, mashg'ulot) boylik, foyda orttirishga yo'naltirilgan ish, faoliyat. Biznes xo'jalik yuritish ko'lamiga qarab yirik, o'rta va mayda turlarga bo'linadi. Xodimlarning o'rtacha soni va mahsulot hajmiga qarab ajratiladi.

BIZNESMEN-(inglizcha business-ish, man-odam)- biznes bilan shug'ullanuvchi shaxs, korchalon.

BIRJA - (goll.beurs, nem. Borse-hamyon)- 1) mahsulot, valyuta va qimmatbaho qog'ozlarni ayirboshlashda, hisob va ma'lumot xizmatlarini amalga oshirishda faol qatnashuvchi tashkilot. Xizmat ko'rsatgani uchun vositachilik yig'imini oladi; 2) birja savdo-sotig'i bo'ladigan joy.

BOJ- (arab.-o'lpon, soliq) - bojxona nazorati ostida davlat tomonidan mamlakat chegarasidan olib o'tiladigan tovarlar, mol-mulk va qimmatbaho qog'ozlardan undiriladigan pul yig'implari.

BROKER-(ingl.broker)- mahsulot, qimmatbaho qog'ozlar, valyuta sotuvchilar va xaridorlar o'rtasidagi rasmiy dallol. O'zi yoki mijozlar nomidan kelishuvlar, shartnomalar tuzish huquqiga ega shaxs.

VALYUTA - (ital. valuta. lat. valere- qadrlanmoq, qiymat)- mamlakatning pul birligi va uning tipi (oltin, kumush, qog'oz, pul)ga tenglashtirilgan to'lov vositalari.

VEKSEL - (nem.Wechsel, aynan-ayirboshlash)- qarz majburiyatlari xususida yozma holda berilgan maxsus ko'rinishdagi qimmatbaho qog'oz. qarz bergan tomon vekselda ko'rsatilgan muddat tugashi bilan qarzni talab qilish huquqiga ega.

IMPORT - (lat.importo-kiritaman) - 1) mamlakat ichiga foydalanish yoki sotish uchun chetdan olib kelingan xorijiy mahsulotlar; 2) kapital I.- xorijdan Renaissance: Innovative,mamlakatga kelayotgan kapital (kredit, zayom va boshqa); 3) chetdan olib kelingan mahsulotlarning umumiy soni va qiymati.

INVESTISIYA - (nem.investitlion, lat. investire- kiyintirmoq)- investor tomonidan biror bir faoliyatni amalga oshirish uchun kapital mablag'larni, sarmoyalarni joriy qilish, foyda olish maqsadida sarf qilish. I. mamlakat ichida (ichki investisiya) va xorijiy mamlakatlarda (tashqi investisiya) amalga oshirilishi mumkin.

Moliya I.si- qimmatbaho qog'ozlarni xarid qilish, pul mablag'larini jamg'arish va boshqalarni, real moddiy ishlab chiqarishga sarflangan sarmoyalarni o'z ichiga oladi.

IPOTEKA - (yunon.hypotheke-garov)- qarz, kredit olish uchun biror-bir muayyan ko'chmas mulkni (yer, imorat va hokazo) garovga qo'yish.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Akobitrov S. “Til va terminalogiya”, T-1968 y.
2. Anikina A. “Iqtisodiy atamalar lug'ati inglizcha-ruscha”, T-1993 y.
3. Bektemirov X., Begmatov E. “Mustaqillik davri atamalari”, T-2002 y.
4. Baratov Z. Iqtisodiy matnlarda neologizmning tarjima qilinishi. S-2013 y.
5. Husanov N., Mirahmedov Z. Iqtisodiy atamalar va ish yuritish, T-2005 y.

МОЛИЯВИЙ ҲИСОБОТЛАРНИ ХАЛҚАРО СТАНДАРТЛАРГА МОСЛАШТИРИШ ЙЎНАЛИШЛАРИ

Илмий раҳбар: И.ф.д., доцент **Б.Қ.Ҳамдамов**

Тошкент Молия Институти

Қурамбаев Оғабек Озамат ўғли

Тошкент Молия Институти магистри

E-mail: Kurambayev.Ogabek@mail.ru

Аннотация. Иқтисодиётни модернизациялаш шароитида молиявий ҳисоботнинг амалда мавжуд бўлган молиявий ҳисобот шакллари халқаро молиявий ҳисобот шакллари билан фарқли жиҳатлари ва уларни тузиш тартиби бўйича батафсил маълумотлар келтирилган.

Таянч сўзлар: молиявий ҳисобот, бухгалтерия ҳисоби миллий стандартлари, бухгалтерия ҳисобининг халқаро стандартлари, молиявий ҳисоботнинг халқаро стандартлари, молиявий ҳолат тўғрисида ҳисобот, фойда ва зарарлар тўғрисидаги ҳисобот, пул оқимлари тўғрисидаги ҳисобот, капитал ўзгариши тўғрисидаги ҳисобот, гармонизация

НАПРАВЛЕНИЯ ДЛЯ ПРИНЯТИЯ ФИНАНСОВОЙ ОТЧЕТНОСТИ К МЕЖДУНАРОДНЫМ СТАНДАРТАМ

Аннотация. Представлена подробная информация о различиях между существующими формами финансовой отчетности и формами международной финансовой отчетности в контексте модернизации экономики и порядком их подготовки.

Ключевые слова: финансовая отчетность, национальные стандарты бухгалтерского учета, международные стандарты бухгалтерского учета, международные стандарты финансовой отчетности, отчет о финансовом положении, отчет о прибылях и убытках, отчет о движении денежных средств, отчет об изменении капитала, гармонизация

DIRECTIONS FOR ADAPTING FINANCIAL STATEMENTS TO INTERNATIONAL STANDARDS

Abstraction. Detailed information on the differences between the existing forms of financial reporting and international financial reporting forms in the context of modernization of the economy and the procedure for their preparation is represented

Keywords: financial statements, national accounting standards, international accounting standards, international financial reporting standards, statement of financial position, income statement, statement of cash flows, statement of changes in equity, harmonization

КИРИШ

Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.Мирзиёев таъкидлаганидек: “Макроиктисодий барқарорликни янада мустаҳкамлаш ва иқтисодий ўсишнинг юқори суръатларини сақлаб қолиш, жумладан, миллий валюта ва ички бозордаги нарх даражасининг барқарор бўлишини таъминлаш - энг муҳим устивор вазифамиздир”²⁷. Шунингдек, хўжалик субъектларини янада ривожлантириш масалалари 2022 — 2026 йилларда Ўзбекистон Республикасини ривожлантиришнинг етти устивор йўналиши бўйича

²⁷ Мирзиёев Ш.М. Танқидий таҳлил, қатъий тартиб-интизом ва шахсий жавобгарлик – ҳар бир раҳбар фаолиятининг кундалик қоидаси бўлиши керак. – Т.: Ўзбекистон, 2017. – 66 б.

Харакатлар стратегиясида белгиланган устувор йўналишларда ҳам алоҳида белгилаб берилган²⁸.

Бухгалтерия ҳисоби ва молиявий ҳисоботнинг тараққий этиш қонуниятлари бўйича муҳим хулосалар қилинди. Агар 1494 йили «иккиёқлама ёзув» асосида ҳисоб ғояси яратилган, 1973 йилдан 15 бухгалтерия ҳисобининг халқаро стандартлари асосида молиявий ҳисоботнинг халқаро интеграциялашуви бошланган бўлса, 2030 йилга бориб молиявий ҳисоботнинг дунё миқёсида тўлиқ халқаро гармонизацияси ва бир хиллигига эришилиши кутилмоқда²⁹.

Халқаро даражада қўлланилиши:

1. Ҳозирда молиявий ҳисоботнинг халқаро стандартлари дунёнинг 140 давлатида қўлланилади. G20 давлатларнинг асосийларида ҳам қўлланилади.
2. Молиявий ҳисоботнинг халқаро стандартлари мажбурий ҳолатда 116 давлатда қўлланилади. Қолган 24 давлатда МҲХСни қўллаш мажбурий эмас лекин қандайдир шаклда қўллаш мумкин.
3. Асосий давлатларда аудиторлик хулосасида текширилган молиявий ҳисоботнинг МҲХСга мослиги ҳақида фикр билдириш талаб этилади.
4. 140 давлатдан 73 тасида “IFRS for SMEs” (кичик ва ўрта корхоналар учун стандартлар) қўллашга рухсат берилган.

ТАҲЛИЛ ВА НАТИЖАЛАР

Дунё мамлакатларида чуқурлашиб бораётган глобаллашув ва интеграция жараёнлари умумтан олинган халқаро меъёрлар ва стандартларга ўтиш ҳамда уларга амал қилишга бўлган талабларнинг кучайишига сабаб бўлмоқда. Бу бевосита «халқаро бизнес тили» сифатида умумтан олинган бухгалтерия ҳисоби ва ҳисоботи ҳам дахлдордир

²⁸ «2022 — 2026 йилларга мўлжалланган Янги Ўзбекистоннинг тараққиёт стратегияси тўғрисида» Ўзбекистон Республикаси Президентининг Фармони, 28.01.2022 йилдаги ПФ-60-сон.

²⁹ Фан доктори (DSc) диссертацияси мавзуси Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги Олий аттестация комиссияси томонидан В2017.2DSc/Iqt49 рақам билан рўйхатга олинган.

Мамлакатимиз иқтисодиётига хорижий инвестицияларни тўғридан-тўғри жалб этилиши, эркин иқтисодий зоналарнинг ташкил этилиши ва фаолият юритиши бухгалтерия ҳисобини молиявий ҳисоботнинг халқаро стандартлари (кейинги ўринларда – МҲХС) лари асосида ташкил қилишни зарурат қилиб қўймоқда. Ҳозирги вақтда молиявий ҳисоботнинг халқаро стандартлари хўжалик субъектлар томонидан ташқи фойдаланувчилар эҳтиёжларини қондиришга йўналтирилган бухгалтерия ахборотини тайёрлашда тобора кенг фойдаланилмоқда.

Халқаро даражада қўлланилиши:

1. **2005** йил **1** январдан Европанинг биржада рўйхатга олинган барча компаниялари МҲХСга ўтди.
2. Россияда **2004** йилда банклар, **2012** йилда йирик компаниялар МҲХС га ўтди.
3. Арманистон, Грузия, Қозоғистон, Қирғизистон, Тожикистон ва Украинада йирик компаниялар МҲХС га ўтган.
4. Озарбайжон, Белорусь, Туркманистон, Ўзбекистонда банклар МҲХС га ўтган.
5. Ўзбекистонда акциядорлик жамиятлари, тижорат банклари, суғурта ташкилотлари ва йирик солиқ тўловчилар тоифасига киритилган юридик шахслар МҲХС га ўтказиш жараёни бошланди.

2022 — 2026 йилларда Ўзбекистон Республикасини ривожлантиришнинг етти устувор йўналишлари бўйича Ҳаракатлар стратегиясида «миллий иқтисодиётни жадал ривожлантириш ва юқори ўсиш суръатларини таъминлаш» 3 устувор вазифасининг қўйилиши ҳам сифат менежментига ўтишда асосий стандартлар

сифатида МХХСларини тан олиш ва уни кенг жорий этиш борасида аниқ вазифаларни белгилаб берди³⁰.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2020 йил 24 февралдаги ПФ-4611-сонли «Молиявий ҳисоботнинг халқаро стандартларига ўтиш бўйича қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида»ги, 2017 йил 7 февралдаги ПФ-4947-сонли «Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисида»ги, 2022 йил 28 январдаги ПФ-60-сонли «2022 - 2026 йилларга мўлжалланган Янги Ўзбекистоннинг тараққиёт стратегияси тўғрисида»ги, 2015 йил 24 апрелда ПФ-4720-сонли «Акциядорлик жамиятларида замонавий корпоратив бошқарув услубларини жорий этиш чора-тадбирлари тўғрисида»ги Фармонлари, 2018 йил 19 сентябрдаги ПҚ-3946-сонли «Ўзбекистон Республикасида аудиторлик фаолиятини ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги Қарори, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2015 йил 28 июлдаги 207-сонли «Давлат улуши бўлган акциядорлик жамиятлари ва бошқа хўжалик юритувчи субъектлар фаолияти самарадорлигини баҳолаш мезонларини жорий этиш тўғрисида»ги Қарори ҳамда мазкур соҳага оид бошқа меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатларда белгиланган вазифаларни бажаришга мазкур мақола муайян даражада хизмат қилади.

Ўзбекистон Республикасида молиявий ҳисоботни модернизациялашда МХХСларга босқичма-босқич ўтилмоқда. Жумладан, ўқув режалари халқаро тажрибаларга мувофиқлаштирилиши муносабати билан «Молиявий ҳисоб» фани «Молиявий ҳисоб ва ҳисобот» деб ўзгартирилди.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2020 йил 24 февралдаги ПФ-4611-сонли «Молиявий ҳисоботнинг халқаро стандартларига ўтиш бўйича қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида» ги қарорига асосан акциядорлик жамиятлари, тижорат банклари, суғурта ташкилотлари ва йирик солиқ тўловчилар тоифасига киритилган юридик шахслар³¹:

³⁰ «2022 — 2026 йилларга мўлжалланган Янги Ўзбекистоннинг тараққиёт стратегияси тўғрисида» Ўзбекистон Республикаси Президентининг Фармони, 28.01.2022 йилдаги ПФ-60-сон.

³¹ <https://lex.uz/docs/4746047>

2021 йил 1 январдан бошлаб, МҲХС асосида бухгалтерия ҳисоби юритилишини ташкил этади ва 2021 йил якунларидан бошлаб молиявий ҳисоботни МҲХС асосида тайёрлайди, қонун ҳужжатларида МҲХСга ўтишининг эртароқ муддатлари назарда тутилган юридик шахслар бундан мустасно³²;

Юқоридаги имкониятларга эга бўлиш мақсадида компания молиявий ҳисоботни МҲХСлари асосида тузиш ва тақдим қилишни тақозо этади. Хўш, шундай катта имкониятларни очиб берадиган ҳамда компаниянинг шаффофлигини таъминлайдиган МҲХСлари асосида молиявий ҳисоботни тузиш қандай амалга оширилади ва унга қандай эришиш мумкин? Бунинг иккита тан олинган йўли бор.

Биринчи йўли, БҲМСлари асосида тузилган молиявий ҳисоботни МҲХСлари асосида трансформация қилиш (1-расм);

Иккинчи йўли, миллий ҳисоб тизими билан ёнма-ён МҲХСларига мувофиқ параллел ҳисоб тизимини юритиш (2-расм).

Иккала йўлда ҳам битта талаб мавжуд. БҲМСлари ва МҲХСларини чуқур билиш, уларни қўллай олишда амалий компитенцияга эга бўлиш.

Биринчи йўл энг кўп қўлланиладиган, кам чиқимли ва нисбатан мураккаблик даражаси баланд эмас. Шунини таъкидлаш лозимки, молиявий ҳисобот трансформациясининг тартиб ва қоидаларини белгилайдиган МҲХСлари мавжуд эмас. Шу боис, ҳар бир корхона ўзининг ҳисоб сиёсатида трансформация асосларини мустақил ишлаб чиқиши лозим. Ушбу мақсадида трансформациянинг умумий ёндашувларини ишлаб чиқиш, тўпланган тажрибаларни умумлаштириш мақсадга мувофиқ.

³² <http://uza.uz/oz/documents/moliyaviy-isobotning-khal-aro-standartlariga-tish-b-yicha-sh-25-02-2020>

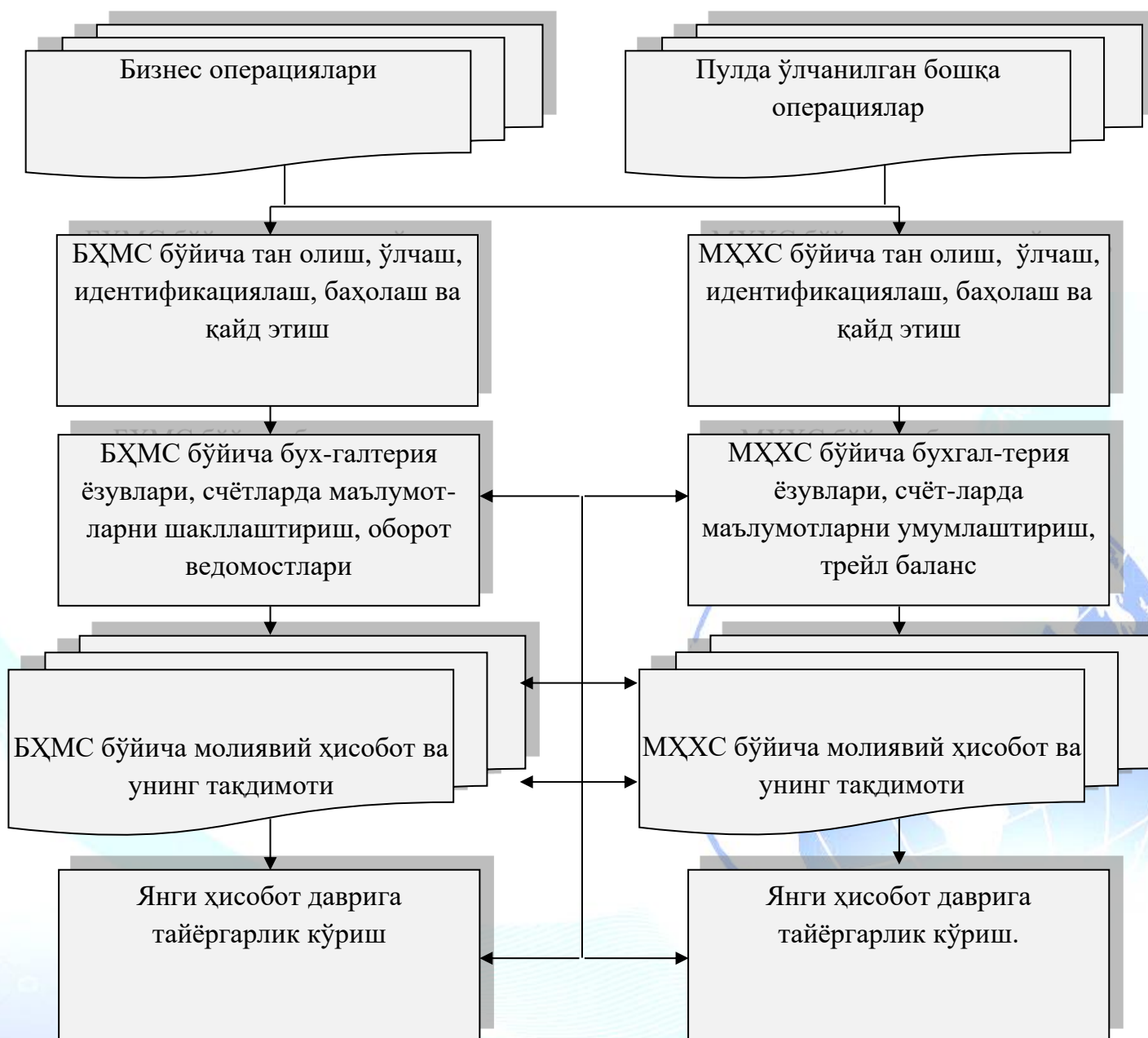

1-расм. Молиявий ҳисобот трансформация босқичлари.

Трансформация жараёнининг асосий муҳим қондалари қуйдагилардан иборат:

- МХХСлари бўйича ҳисоб юритиш ҳар бир компаниянинг мустақил ҳал қиладиган иши, унинг зарурлигини ва унга ўтишни мустақил белгилайди;
- МХХСларида бўйича ҳисоб юритишда иқтисодий мазмуннинг шаклдан устунлиги амал қилади;
- МХХСлари адолатли баҳолашга устувор аҳамиятни қаратади;

- МҲХСлари бўйича ҳисоб юритиш усулини (трансформация ёки параллел ҳисоб юритиш) танлаш компаниянинг ички иши;
- Трансформацияга ҳар бир ҳолатда индивидуал ёндашилади;
- Трансформация мураккаб жараён, профессионал ёндашувни талаб қилади;
- Реклассификация, қайта баҳолаш, коррективировка провoдкaлари трансформациянинг асосий усуллари дир.

2-расм. МҲХСлари бўйича параллел ҳисоб юритиш схемаси

МҲХСларига ўтишда трансформация усулни қўллаш бирдан 100%лик натижани ва хатолардан холи бўлган молиявий ҳисоботни бермайди. Чунки, МҲХС бўйича молиявий ҳисобот жуда кўплаб омиллар ҳисобидан шаклланади. Уларни биринчи уринишдаёқ тўлиқ қамраб олиш жуда қийин жараён. Фақат биринчи трансформацияда йирик хатолар бўлишига йўл қўйилмаслиги керак. Трансформация бўйича тажриба босқичма-босқич шаклланиб боради ва натижада йилдан йилга трансформацияланадиган молиявий ҳисоботнинг ишончлилиги ошиб боради. Шу боис, Ўзбекистондаги компаниялар эртага яхши натижа олиши учун МҲХС асосида молиявий ҳисобот трансформациясини бугундан бошлаши керак. Агарда компаниялар бугун МҲХСлари асосида молиявий ҳисобот тузишга зарурият ҳис қилмаса, эртага зарурият ҳис қилиши албатта тайин. Шу боис, эртанги заруриятни қондириш учун бугун трансформацияни бошлаши керак.

Трансформация жараёнининг қуйидаги кетма-кетликда амалга оширилиши мақсадга мувофиқдир:

Биринчидан, миллий стандартлар бўйича тайёрланган молиявий ҳисобот компонентлари, шунингдек, бухгалтерия баланси, фойда ва зарарлар ва бошқа ҳисобот моддаларининг кенгайтмалари акс эттирилган аналитик ҳисоб маълумотлари, керак бўлса бошланғич ҳужжатларни тайёрлаш лозим.

Иккинчидан, активлар, мажбуриятлар ва хусусий капитал элементларини қайта классификациялаш, қайтадан баҳолаш ўтказиш. Фойда ва зарарлар тўғрисидаги ҳисоботда ҳам ҳар бир тегишли моддани халқаро стандартларга мос ҳолда қайта классификация қилиш ва баҳолаш. Худди шунингдек, бошқа ҳисобот моддаларини ҳам бирма-бир халқаро стандартлар талабларига мувофиқлаштириш чораларини ишлаб чиқиш керак.

Учинчидан, МҲХСлари даражасига етказиш учун тегишли тўғирлашлар киритиш, қўшимча проводкалар жадвалини ишлаб чиқиш керак.

Тўртинчидан, тегишли тўғирлашлар бухгалтерия проводкалари ёрдамида киритилгандан кейин МХХСлари талабларига мувофиқ келадиган ҳисоботни тузиш.

Бешинчидан, МХХСларига ўтишда атамалардан тўғри фойдаланиш муҳим роль ўйнайди. Миллий стандартлар асосида тузилган ҳисоботлардаги атамалар, кўрсаткичларнинг номланиши, уларнинг қисқармасини халқаро стандартларга мос келадиган атамаларга ўтказиш лозим. Агарда кўрсаткич қайта гуруҳланиш ва баҳолаш асосидаги қиймати халқаро стандартларга мувофиқ келсада унинг номланиши мувофиқ бўлмаса, уни ўқиш қийинлашади, чалкашликларга олиб келади. Масалан, асосий восита эмас “Мулк, бино, машина ва асбоб-ускуналар” деб юритиш. Шу боис, атамалар тизимини халқаро стандартларга мувофиқлаштириш лозим бўлади.

Миллий стандартлар асосида тузилган молиявий ҳисоботларни халқаро стандартлар асосида тузилган молиявий ҳисоботга трансформация қилишнинг ягона методологияси мавжуд эмас. Ҳар бир корхона ўзининг молиявий-ҳўжалик фаолияти хусусияти, ресурслари ва ходимларининг профессионал даражасидан келиб чиқиб трансформация жараёни методологиясини ишлаб чиқиши мақсадга мувофиқ. Бизнинг фикримизча, ҳар бир корхона молиявий ҳисобот трансформацияси бўйича ҳисоб сиёсатини ишлаб чиқиши шарт. Шу боис, компанияда молиявий ҳисобот трансформациясини амалга ошириш учун қуйидаги шарт-шароитлар мавжуд бўлиши керак:

- Компанияда МХХСлари бўйича тузилган молиявий ҳисоботига зарурият бўлиши керак. Компаниянинг ички ва ташқи ахборот фойдаланувчиларида МХХС бўйича тузилган молиявий ҳисоботдан фойдаланиш ва унинг асосида қарорлар қабул қилишига муҳит юзага келиши шарт;
- миллий стандартлар асосида тайёрланган молиявий ҳисобот объектив, ишончли, уйғун ва Бухгалтерия ҳисоби тўғрисидаги Қонун ва Ўзбекистон Республикаси Бухгалтерия Ҳисоби Миллий Стандартларига тўлиқ мувофиқ келиши керак. Аудиторлик хулосаси олиниши мақсадга мувофиқ.

Фарқланишлар ва қалбакилаштириш ҳамда миллий стандартлар талабларидан четланишлар катта бўлган ҳолларда трансформация кутилган натижани бермайди. Чунки, БҲМСлари асосида тайёрланган молиявий ҳисобот МҲХСлари бўйича тузиладиган молиявий ҳисоботга хом-ашё ҳисобланади.

- корхонанинг замонавий менежмент тизими, хусусан, молиявий департамент бошқарув тизими, унинг таркибида молиявий бухгалтерия ҳисоби ва ҳисоботи бўлими мавуд бўлиши керак.

- компания барқарор молиявий ҳолатга эга бўлиши керак. Барқарор бўлмаган, сурункали зарар билан ишлайдиган компаниялар молиявий ҳисоботини трансформацияси етарли шаффоф бўлмайди ва кутилган натижани бермайди.

- компанияда МҲХСларини биладиган, бухгалтерия ҳисоби ва молиявий ҳисобот соҳасида чуқур профессионал тайёргарликка эга бўлган, иқтисодий математикани қўллай оладиган мутахассисларга эга бўлиши керак. Чунки, трансформация қийин, мураккаб ва профессионал ёндашувни талаб қиладиган жараён ҳисобланади. Чет тилини мукамал биладиган ва соҳа бўйича хорижда малака оширган, хорижий компанияларда молия соҳасида ишлаган мутахассисларга зарурият мавжуд.

МҲХСни қўллашда айниқса биринчи ҳисоботни тузишга жуда катта эътибор қаратиш керак. Бу борада “МҲХС бўйича дастлабки ҳисоботни тақдим этиш жуда сермеҳнат ва мураккаб жараён бўлиб, кўрсаткичларни талқин қилиш чоғида малакали ёндашув, жуда катта ҳажмли ишончли ахборотни профессионал баҳолаш ва йиғишни талаб қилади. 2015 йил учун МҲХС бўйича дастлабки ҳисоботни тузиш учун компания ҳозирданок аввалги йиллар учун ҳисоботни трансформациялашни, активлар ва мажбуриятларни баҳолашни бошлаши керак. Жорий ҳисобот йилини «ёпгандан» кейин уни чоп этиш учун 2015 йилги МҲХС бўйича молиявий ҳисоботни тузиш керак” деган фикрлар тўлиқ ўринлидир.

МХХСларига мувофиқ молиявий ҳисоботни тузишда “**Мазмуннинг шаклдан устунлиги**” тамойилига амал қилинади. Бу шуни англатадики, бизнинг миллий ҳисоб тизимимизда барча жараёнлар ялпи ва узлуксиз ҳужжатлаштирилади. Халқаро принциплар эса операциянинг қандай шаклда ва ҳужжатда расмийлаштирилганлигига эмас, балки унинг иқтисодий моҳиятига эътибор қаратади. Масалан, адолатли қиймат асосида баҳоланиши кўп жиҳатдан жараённинг иқтисодий мазмунини тўлароқ тавсифлайди. Шу боис, халқаро стандартлар **адолатли баҳолашга** устувор аҳамият қаратади. МХХСлари асосида тузилган молиявий ҳисоботнинг бош сифат тавсифларидан бўлиб унинг **уйғунлиги**, яъни қабул қилинаётган қарорларга қанчалик даражада таъсир кўрсата олиши ҳамда **ишончлилиги**, яъни ахборотларнинг қанчалик даражада объектив ва ҳаққоний жараёнларни акс эттириши бўлиб ҳисобланади. Трансформация жараёнини бир қанча босқичларга ажратиш мумкин. Бунга ҳар бир компания ўз имкониятлари ва профессионалик даражасида ёндашади. Бизнинг фикримизча, ҳар қандай бажариладиган ишни шартли равишда урта босқичга ажратишимиз мумкин, масалан, биринчи босқич шу ишни амалга ошириш учун тайёргарлик кўриш, кейин иккинчи босқичда уни амалга ошириш ва сўнги учинчи босқичда натижага эришиш ва уни фойдаланувчилар ва буюртмачиларга етказиш босқичларига ажратиш мақсадга мувофиқ. Шу нарқани назардан келиб чиқадиган бўлсак, трансформация жараёнини ҳам шартли равишда тайёргарлик кўриш, уни ўтказиш ҳамда натижага эришиш ва уни тақдим этиш босқичларига ажратишимиз мақсадга мувофиқ бўлади:

- 1) Тайёргарлик ишларини амалга ошириш босқичи.
- 2) Трансформация жараёни процедурасини амалга ошириш босқичи.
- 3) Натижавий босқич.

Молиявий ҳисоботнинг тузилиши, унинг таркиби, алоҳида вазиятлар ва ҳолатларнинг қамрови, корхоналарнинг бирлашиши ва консолидациялашишга доир ҳисоботлар, қамраб олиш даври, иқтисодий субъект тури ва аудит қилиниши, асосий ва қўшимча турларга бўлиниши каби белгилар асосида

таснифи ишлаб чиқилди. Ишда молиявий ҳисоботни тақдимот қилиш жараёни, ахборот фойдаланувчиларнинг гуруҳи, уларнинг ахборотга бўлган қизиқишлари ҳамда қабул қиладиган қарорлари мазмуни йўналишлари тизимлаштирилди. Бу эса молиявий ҳисоботнинг ҳамма фойдаланувчилар эҳтиёжларини ҳисобга олган ҳолда таркиби ва мазмунини шакллантириш имконини беради.

Мамлакатимизда амалдаги меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатлар ҳамда халқаро стандартларга мувофиқ молиявий ҳисоботнинг шакллари куйидаги таркибда белгилаш мақсадга мувофиқ, деб ҳисоблаймиз (1-жадвал).

1- жадвал

А. Молиявий ҳисоботнинг асосий мажбурий шакллари³³

№	«Бухгалтерия ҳисоби тўғрисида»ги Қонунда	МҲХСларига мувофиқ ҳолда тақлиф этилади
1	Бухгалтерия баланси	Молиявий ҳолат тўғрисидаги ҳисобот
2	Молиявий натижалар тўғрисидаги ҳисобот	Фойда ва зарарлар ҳамда бошқа тўплам даромадлар тўғрисидаги ҳисобот
4	Пул оқимлари ҳақидаги ҳисобот	Пул оқимлари ҳақидаги ҳисобот
5	Хусусий капитал тўғрисидаги ҳисобот	Хусусий капиталнинг ўзгариши тўғрисидаги ҳисобот
	Изоҳлар, ҳисоб-китоблар ва тушунтиришлар	Изоҳлар, ҳисоб сиёсатининг қисқача тавсифи ва бошқа тушунтиришлар

³³ Фан доктори (DSc) диссертацияси мавзуси Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги Олий аттестация комиссияси томонидан В2017.2DSc/Iqt49 рақам билан рўйхатга олинган.

Б. МҲХСлари талабларига мувофиқ ўтган даврлар ҳисоботи

Таққосланадиган ахборотлар: давр бошида молиявий ҳолат тўғрисидаги ҳисобот; ўтган давр учун фойда ва зарарлар ҳамда бошқа тўплам даромадлар тўғрисидаги ҳисобот
Ўтган ҳисобот даврлари учун молиявий ҳолат тўғрисидаги ҳисобот (агарда корхона МҲХСларини биринчи марта қўллаб ҳисоб сиёсатига ретроспектив ўзгаришлар киритса ёки молиявий ҳисобот моддаларини қайта таснифлашни амалга оширса)

В. Молиявий ҳисоботнинг ихтиёрий (қўшимча) шакллари

1	Даромадлар тўғрисидаги ҳисобот
2	Тақсимланмаган фойда тўғрисидаги ҳисобот
3	Маҳсулот (иш, хизматлар) таннархи тўғрисидаги ҳисобот
4	Мулк, ер, бино, машина ва асбоб-ускуналарнинг ҳаракати тўғрисидаги ҳисобот
5	Номоддий активларнинг ҳаракати тўғрисидаги ҳисобот
6	Сегментал молиявий ҳисоботлар

Трансформация усули ўзининг афзаллик ва камчиликларига эга (2-жадвал).

2-жадвал

Трансформация усулининг афзалликлари ва камчиликлари

Афзалликлари	Камчиликлари
Параллел ҳисоб юритишга нисбатан кам харажатли ва тежамкор ҳисоб тизими ҳисобланади	Хато қилишнинг risks катта, маълумотларни салмоқли қалбакилаштириш эҳтимоли мавжудлиги
Ҳисоб юритишда вақтдан ютилади	Субъектив ёндашув, субъектив баҳолашга йўл қўйилиши мумкин

<p>Ҳисоб юритиш процедураси параллел ҳисоб юритишга нисбатан анча содда, агар бир марта яхши процедура ишлаб чиқилса, маълумотларга ишлов беришда қийинчиликлар бўлмайди, маълумотлар-нинг ишончилигига эришиш мумкин</p>	<p>Фақат ҳисоботдаги маълумотлар трансформацияланиши билан чекланиши, трансформация оралик жамланма ахборотлар ва бошланғич ҳужжатлардаги ахборотларга етиб бормайди</p>
<p>Ушбу усулнинг натижадорлиги ўрнатилган процедура, модел, метод ва ходимнинг профессионал билимига бевосита боғлиқлиги</p>	<p>Ҳисобнинг оперативлиги сушт</p>
<p>Корректировка ёзувларининг кўргазмаллиги, яъни фарқланишдаги аниқ хулосаларни қилиш мумкинлиги</p>	<p>БҲМСлари бўйича тузилган молиявий ҳисоботга қарамлиги мавжуд. У тузилмаса МҲҲСлари бўйича ҳисоботни тузиб бўлмайди</p>
<p>Ҳар йили тизимни такомиллаштириб бориш, самарадорлироқ усулларни ҳамда мавжуд камчиликларни бартараф этиш мумкинлиги, натижада бир неча йиллар ичида шу компанияга мос мукамал тизимни шакллантириш имконияти юзага келиши, уни нау-хау деб боҳолаш мумкинлиги.</p>	<p>БҲМСлари бўйича тузилган молиявий ҳисоботда хатоликлар ва камчиликлар мавжуд бўлса у албатта трансформацияланган ҳисоботга ўз салбий таъсирини кўрсатади;</p>
	<p>Вақтдан бой бериб қўйиш эҳтимоли мавжуд. Чунки, БҲМСлари асосида молиявий ҳисобот тузилгандан кейин бу ҳисобот тузилади. Бу анча вақтни олади;</p>
	<p>Бир компанияда ишлаб чиқилган трансформация процедураси ва методларини тўлалигича бошқа компанияга қўллаб бўлмайди. Ҳар бир компанияда ўзгача ёндашув талаб этилади.</p>
	<p>Бошланғич қиймат, операция юз берган вақтдаги валюта курси, ҳақиқий таннархи каби операция юз берган пайтдаги қўлланиладиган таомиллардан фойдаланиш имконияти йўқлиги, натижада ўрта микдордан фойдаланади. Бу эса ҳақиқий қийматдан четланишларга олиб келиши мумкин.</p>

ХУЛОСА ВА ТАКЛИФЛАР

Шуларни ҳисобга олганда, юқоридаги фикрларни амалиётга жорий қилиниши молиявий ҳисоботнинг потенциал хорижий инвесторларга ҳам тушунарли бўлишини таъминлайди, мамалакатда инвестицион муҳитни яхшилашга хизмат қилади, халқаро биржаларга молиявий ҳисоботларни тақдим этиш имкониятини оширади, қабул қилинаётган қарорларнинг ўз вақтидалигини ва самарадорлигини таъминлайди. Натижада, маҳсулот таннархини камайтириш, ресурслардан самарали фойдаланиш йўли билан иқтисодий самарага эришилади, компанияларнинг экспорт салоҳияти юксалади, маҳсулот рақобатбардошлигини оширади, ходимларни моддий рағбатлантириш учун имконият кенгаяди, бухгалтерлар ва аудиторларнинг профессионал малакаси ошади.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. «2022 — 2026 йилларга мўлжалланган Янги Ўзбекистоннинг тараққиёт стратегияси тўғрисида» Ўзбекистон Республикаси Президентининг Фармони, 28.01.2022 йилдаги ПФ-60-сон.;
2. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2020 йил 24 февралдаги ПФ-4611-сонли «Молиявий ҳисоботнинг халқаро стандартларига ўтиш бўйича қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида»ги фармони;
3. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг Олий Мажлисга Мурожаатномаси, 24.01.2020 й;
4. Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Акциядорлик жамиятларида замонавий корпоратив бошқарув услубларини жорий этиш чора-тадбирлари тўғрисида”ги фармони. 24.04.2015 й. ПФ-4720;
5. 1 Мирзиёев Ш.М. Танқидий таҳлил, қатъий тартиб-интизом ва шахсий жавобгарлик – ҳар бир раҳбар фаолиятининг кундалик қоидаси бўлиши керак. – Т.: Ўзбекистон, 2017. – 66 б.

6. Фан доктори (DSc) диссертацияси мавзуси Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги Олий аттестация комиссияси томонидан В2017.2DSc/Iqt49 рақам билан рўйхатга олинган.

7. Ташназаров С.Н., Ташназарова Д.С. Молиявий ҳисоботнинг халқаро стандартлари. СамИСИ, 2018. -421 б.

8. Ташназаров С.Н. Молиявий ҳисоботнинг назарий ва методологик асосларини такомиллаштириш (МҲХС ва илғор тажрибалар асосида). Монография. Т.: “Турон”, 2017 й.

<http://www.icar.ru> – International Center of Accounting Reforms (ICAR)

<http://www.ifrs.org/Pages/default.aspx> - International Accounting Standards Board and IFRS Foundation

<http://www.lex.uz/> - national database of legislation Uzbekistan (LexUz)

ENERGY EFFICIENCY OF COMBINED CYCLE POWER PLANT

Rafikov Jasurbek Rustamovich

Undergraduate student Namangan Engineering Construction Institute

Abstract: This article discusses the principle of operation of a combined cycle plant, its advantages and disadvantages compared to steam and gas turbine plants. The design of a more advanced three-circuit combined cycle plant. An analysis of the literature was also carried out, achievements in this field are briefly described. The prospects for the use of combined cycle plants at thermal and nuclear power plants. Also considered are the prospects for the use of combined-cycle plants using renewable energy sources (biofuels).

Keywords: turbine, gas turbine plant, steam turbine unit, combined cycle power plant, heat recovery steam generator, boiler feed pump, biofuels, electricity.

Introduction. In industry, electricity is obtained by converting thermal energy into mechanical energy and then already in electricity. Converting heat into electricity with high efficiency without intermediate transformation of it into mechanical work would be a big step forward, would disappear the need for a thermal power plant, and as a result, the use of heat engines, the efficiency of which has very small value and also require careful care.

At the present time, technology cannot create installations that convert heat into electrical energy directly. At the moment, all such installations have either very low power, or short operating time, or low efficiency, or depend on temporary factors (weather conditions, time of day, etc.). One way or another, they cannot provide reliable country's electricity supply. Therefore, it is impossible to do without heat engines at thermal power plants [1].

In our country, electricity is mainly generated at thermal power plants (TPPs), while Organic fuel is used: coal or natural gas. At the present time, natural gas, which is flared at thermal power plants, is approximately 70% of the total share produced in

the country. However, the efficiency of steam turbines installations that burn gas does not even reach 40% [2]. According to the Energy Strategy [3], in the electric power industry in the period up to 2020 it is planned to put into operation a significant number of modern combined-cycle plants (CCGTs). CCGTs are promising direction in the energy sector due to the relatively high efficiency compared to steam turbine settings. The efficiency of combined cycle plants at the moment already reach 60%.

The device and principle of operation of the simplest CCGT.

CCGT in its design two blocks, separate from each other: gas turbine and steam power. In the gas turbine installation, the turbine is driven into rotation by the gas formed during the combustion of fuel, then it performs mechanical work. A generator is located on the shaft with the turbine, which, due to the rotational movement rotor generates electrical energy. After passing through the turbine, the gas has a pressure, the value of which is close to the outer, which does not allow him to do the work. However, its temperature is still quite high and is about 500-600 C. Then the combustion products are sent to the steam power plant, waste heat boiler, where they heat the water and the resulting steam, the still rather high temperature of the gas makes it possible to obtain steam, the pressure of which reaches 100 atmospheres, which makes it possible to successfully use the resulting steam in a steam turbine. But the steam turbine, in turn, drives the second generator (Fig. 1) [4].

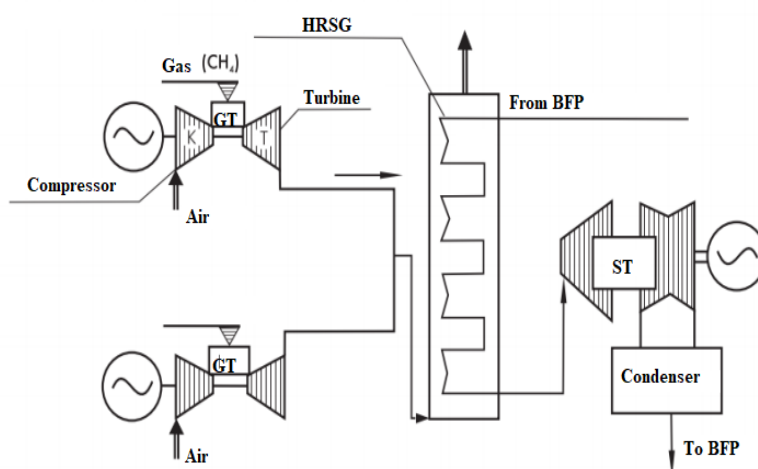

Fig. 1 - Combined Cycle Power Plant

Advantages:

- Very high efficiency up to 60% compared to 33-45% steam power plants and gas turbines installations 28-42%.
- Low cost per unit of power.
- Construction time is only 12-24 months
- Less water consumption per unit of generated power compared to a steam turbine plant.
- There is no need to bring fuel by rail or sea (When this installations on gas or liquid fuel).
- Small weight and size dimensions, which allows them to be placed directly at the consumer. Thereby reducing the cost of power lines and the delivery of electrical energy.
- More environmentally friendly.

Disadvantages:

- It is necessary to filter the air that is used in the fuel combustion chambers.
- Restrictions on the types of fuel used.
- Seasonal power restrictions. Most effective during winter.

At the present time, many articles are published on this topic. Developed and CCGTs are being improved, efficiency, rated power, etc. are being increased. Recently, in the most highly efficient CCGTs, three-circuit CCGTs are used using steam with a fairly complicated scheme.

A three-loop CCGT is a steam-gas utilization plant in which three cycles are combined: a gas turbine cycle and two steam turbine cycles: upper - a steam turbine cycle based on water and steam, and a lower turbine cycle based on low-boiling substance [2]. High efficiency indicators of existing CCGTs can be achieved mainly with help to increase the initial gas temperatures before the steam enters the gas turbines up to 1300-1500°C, s the prospect of creating gas turbines operating at initial gas temperatures of 1600°C. With such high temperatures, the GTP efficiency is only 39–41%, and the high CCGT efficiency (58–61%) is determined by the depth

utilization of the heat of gases leaving the gas turbine in a steam turbine cycle with an initial steam temperature of level 540–560°C. One of the important components determining the CCGT efficiency is the heat recovery steam boiler. Boilers heat exchangers are of two types with horizontal and vertical arrangement of heating surfaces. According to in [5] the best is a waste heat boiler of vertical type. Because it reduces losses capacity of the gas turbine, consequently to increase the efficiency of the entire CCGT cycle, the metal consumption of the boiler is also reduced due to higher values of heat transfer coefficients. The work [6] presents a fundamentally new thermal scheme of combined cycle plants using regenerative heating of feed water in the utilization steam turbine cycle, which allows to increase the efficiency combined-cycle plants by 5%. In [7], it is proposed to use steam cooling of gas turbine blades, which allows to increase the CCGT efficiency by 1.7-2.1%.

It is possible that in the future CCGTs will also be used at nuclear power plants. Data perspectives installations at nuclear power plants are the subject of works [8, 9].

Much attention is directed to renewable energy sources. One of the most promising renewable energy sources is plant biomass (wood and waste from its processing, peat, agricultural waste of vegetable origin). The development and implementation of biofuel CCGT is mainly aimed at creating installations of much lower power, which in turn will provide decentralized consumers highly efficient autonomous power plants. Works devoted to CCGT on biofuel [10, 11].

Currently, there are a huge number of different types used by gas turbines, as well as schemes used steam turbine part of CCGT. Units can be classified according to the number of gas turbine units (GTP) (one, two, three), according to the number of circuits of waste heat boilers (HRSG) (single-circuit, double-circuit, three-circuit), the absence or presence of intermediate overheating of steam in the STU, etc. And also by the type of fuel used by this installation (Gas, liquid fuel, biomass, etc.).

Conclusion. The introduction of combined cycle plants in Uzbekistan energy sector is a very promising direction. CCGT have very high economic and investment efficiency. Also the use of CCGT on biofuel will solve the problem associated with

the growth of the economic world crisis associated with the lack of fuel and energy resources.

References:

1. Gas Turbine Combined Cycle Power Plants by S. Gülen CRC Press; 1st edition (December 10, 2019) Dr. S. Can Gülen (PhD 1992, Rensselaer Polytechnic Institute, Troy, NY).
2. Gas Turbine Engineering, Handbook 4th edition by Meherwan P. Boyce
3. Power Plant Equipment Operation and Maintenance Guide by Philip Kiameh.
4. *Steam Plant Operation latest pdf* by Everett B. Woodruff.
5. *Boiler Operator's Guide 5th Edition 2021*.
6. Combined Cycle Power Plant CCGT – Boilersinfo.
7. Advanced thermodynamics for engineers by Ali Turan and D. E. Winterborne.
8. Power Plant Engineering by Black & Veatch.
9. Blade Design and Analysis for Steam Turbines Book by George Lucas and Murari Singh.
10. Nuclear Power Explained Dirk Eidemüller (Author) 1st ed. 2021.
11. Design and Construction of Nuclear Power Plants by Rüdiger Meiswinkel , Julian Meyer, Jürgen Schnell. (Author) 1st ed. 2021.

ИССЛЕДОВАНИЕ МЕТОДА КИСЛОРОДНОЙ ВЫЩЕЛАЧЕВАНИЕ УРАНОВЫХ МЕСТОРОЖДЕНИЙ В ПОДЗЕМНЫХ ВОДАХ ВЫСОКОГО ДАВЛЕНИЯ

Шукиров Озодбек Мухаммадович

Навоийский государственный горный институт

Аннотация: В последние десятилетия в Узбекистане и за рубежом получили широкое распространение геотехнологические способы добычи полезных ископаемых, имеющие ряд серьёзных преимуществ перед традиционным трудоемким горным способом. Среди них особое место занимает геотехнология подземного выщелачивания металлов урана, меди, никеля, железа, цинка, алюминия, золота и др.

Настоящее время по добычи урана методом подземного выщелачивания год за годом усложняется процесс отработки глубоких залежей и возникает проблемы добыть урана методом выщелачивания из рудных горизонтов с высоким напором на кровлю (самоизлив). Рассматривая метод подземного выщелачивания гидрогенных месторождений проницаемых руд, хотелось бы выделить некоторые важные аспекты, которые оказывают весьма существенное положительное влияние на экономические, социальные и экологические условия разработки месторождений урана. Нами исследовались по двум направлениям отработки карбонатных рудных залежей с применением в качестве окислителя кислорода технического.

Целью исследования является разработка способа насыщения рудоносного горизонта кислородом в карбонатных месторождениях с высоким напором на кровлю (самоизлив).

Полнота извлечения металла из гидрогенных месторождений с высоким напором на кровлю по миниреагентной технологии с применением газообразного кислорода.

Ключевые слова: Геотехнология, миниреагент, уран, выщелачивания

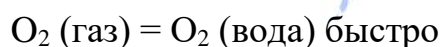
Сегодня методы добычи, переработки и обогащения полезных ископаемых обновляются, в связи с тем, что наука, техника и технологии меняются день ото дня. Эти усовершенствования служат для облегчения человеческого труда и полной добычи подземных металлов и нерудных полезных ископаемых. Однако вместе с развитием науки, техники и технологий выявляются трудноизвлекаемые месторождения полезных ископаемых.

Одной из самых больших проблем при разработке геотехнологических месторождений на сегодняшний день является давление пластовых вод. При разработке урановых месторождений проводится ряд экспериментов и исследований. В настоящее время в урановой промышленности широко применяется метод выщелачивания урановых месторождений кислородом.

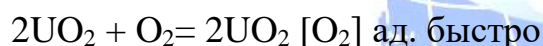
Применяется миниреагентное выщелачивание урановых месторождений подземными водами высокого давления. При выщелачивании мини-реагентами, т.е. при кислородном выщелачивании, большое значение имеет количество растворенного полезного компонента в объеме минерального раствора.

При использовании кислорода в качестве окислителя можно принять следующий щелочной механизм UO_2 :

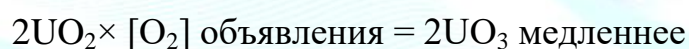
кислый раствор O_2 (газ) = O_2 (вода) растворение газообразного кислорода.)
быстро

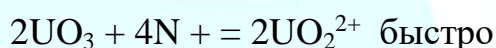
адсорбция O_2 (рост.) на поверхности UO_2

Высвобождение адсорбированного O_2 сопровождается окислением UO_2 до UO_3 по мере перемещения атомов из адсорбированных центров в реакционные центры.

Гидроксид UO_3 в кислом растворе

В общем виде окислительно-восстановительную реакцию можно выразить следующим образом:

Таблица 1.Количество растворенного кислорода в рабочем раствор

Q _{зак}	Q _{ккис} л/ч	Q _{кис} м ³ /ч	Концентрация кислорода мг/л					Плотность кислорода кг/м ³				
			t=- 10	t=0	t=10	t=30	t=45	t=- 10	t=0	t=10	t=30	t=45
P=20атм												
5	100	0.1	601	579	549	522	497	30	28.9	27.4	26.1	24.8
5	150	0.15	901	868	823	782	745					
7	200	0.2	858	827	784	745	710					
10	250	0.25	751	724	686	652	621					
12	300	0.3	751	724	686	652	621					
P=24атм												
5	100	0.1	721	695	658	626	596	36.1	34.7	32.9	31.3	29.8
5	150	0.15	1082	1042	988	939	894					
7	200	0.2	1030	992	941	894	852					
10	250	0.25	901	868	823	782	745					
12	300	0.3	901	868	823	782	745					
P=28атм												
5	100	0.1	841	810	768	730	696	42.1	40.5	38.4	36.5	34.8
6	150	0.15	1051	1013	960	913	870					
7	200	0.2	1202	1158	1097	1043	994					
10	250	0.25	1051	1013	960	913	870					
12	300	0.3	1051	1013	960	913	870					

Список использованной литературы

1. Садыков Р.Х. Подземное выщелачивание урана за рубежом. М. ЦНИИАтоминформ, 1987.
2. Methods and machines. Raise boring at copper cliff. — Mining J., 1976, v. 286, N 7335
3. Мавлонов Г. О., Кенесарин Н. А., Сокровище подземных вод, Т., 1960; Кенесарин Н.А., Султанходжаев А.Н., Подземные воды и их использование в народном хозяйстве, Т., 1962; Мирзаев С. Ш., Вопросы методики их изучения и проблемы хозяйственного использования, Т., 1974; Гасанов А., Шарипов Э., Таинственный клад подземных вод, Т., 1970.

ЎЗБЕКИСТОННИНГ ИССИҚ-ҚУРУҚ ИҚЛИМ ШАРОИТИДА АВТОМОБИЛЬ ЙЎЛЛАРИ ҚУРИШДА АСФАЛЬТОБЕТОН ТАРКИБИНИ ХИСОБЛАШНИНГ ОПТИМАЛ УСУЛЛАРИ

Каракулов Холмели Мирзаевич

Ирискулова Камола Нормат қизи

Жиззах политехника институти

Аннотация: Ушбу мақолада Ўзбекистоннинг иссиқ-қуруқ иқлим шароитида асфальтобетон қоришмасидан автомобил йўлларида қопламалар қуришнинг ўзига хос усуллари ёритилган. Жиззах политехника институти олимлари томонидан асфальтобетон таркибини ҳисоблашнинг бир қанча усуллари ишлаб чиқилган бўлиб, ушбу мақола шулар жумласидандир.

Калит сўзлар: Асфальтобетон, йўлбоп битум, минерал кукун, мустаҳкамлик.

Асфальтобетон структураси мураккаб бўлган қурилиш материаллари сарасига киради. Унинг мураккаблиги шундан иборатки, унинг хусусиятлари рангбаранг факторларга боғлиқ бўлиб об-ҳавонинг ҳарорати натижасида кескин ўзгаришларга молик бўлади. Асфальтобетоннинг бу хусусиятлари йўл қурилишида қўлланиладиган бошқа қурилиш материалларидан ўзига хослиги билан алоҳида ажралиб туради. Об-ҳавонинг ижобий ҳароратида асфальтобетон ўзининг қовушқоқ-пластик ҳолатини, салбий ҳароратда эса аксини намоён қилиши билан характерлидир.

Жиззах политехника институти қошидаги “Қурилиш маҳсулотларини синаш” аккредитацияланган лабораториясида асфальтобетон қоришмаларидан тайёрланган стандарт намуналарни 50⁰С ҳароратда сиқилишга қаршилигини синаш жараёнида 10-20 кгс/см² ни, 35⁰С ҳароратда эса 180-320 кгс/см² ташкил қилиши ва унинг мустаҳкамлиги цементобетон

мустаҳкамлигига яқинлашиши намоён бўлди. Ҳаво хароратининг ўзгариши асфальтобетоннинг деформацион хусусиятига, йўл қопламасининг ишлаш қобилиятига кескин таъсир этади. Бу ҳолатлар асфальтобетоннинг хусусиятларини ўрганишда ва бошқаришда бир қанча қийинчиликларни туғдиради.

Ҳозирги вақтга келиб асфальтобетоннинг хусусиятларига, уни қўлланилишига боғлиқ бўлган кўпгина саволлар ўз ечимини топмоқда. Ўтказилган кўплаб тажрибалар, синов ишлари асфальтобетоннинг юқори сифатлилигини, йўл қопламалардаги ҳолатини узок муддатга чидамлилигини таъминлашда мўҳим рол ўйнамоқда. Ўтказилган кўплаб илмий тажрибалар, синов ишларидан олинган натижаларни амалиётда қўллаш асосий мақсадимиздир.

Асфальтобетон ишлаб чиқаришда асосан табиий тош материалларни майдалаш йўли билан олинадиган (фракции от 0 до 5мм) чақиқтошлардан чиққан чиқиндилар майда донадорли кумлар сифатида ишлатилинади. Жиззах политехника институти қошидаги “Қурилиш маҳсулотларини синаш” аккредитацияланган лабораториясида асфальтобетон таркибини ҳисоблаш жараёнида асосан маҳаллий материаллардан кенг фойдаланган ҳолда тажрибалар олиб бориш билан йўл қурилиш ишларидаги сарф ҳаражатларни камайтиришга эришиш йўллари яратилганга эришилди.

Асфальтобетон таркибини ҳисоблашда ишлатилинадиган материаллар хилма-хиллигини, донадорлик таркибини, майдаланиш даражаси бўйича мустаҳкамлик маркасини, сифатини ва барча физик механик хоссаларини текширилиб, ўрганилгандан кейин **ГОСТ 12801-98 «Материалы на основе органических вяжущих для дорожного и аэродромного строительства»** меъёрий ҳужжатида кўрсатилган талаблар бўйича 1000кг миқдордаги иссиқ асфальтобетон учун инерт материаллар миқдори ҳисоблаб чиқилади. Жиззах политехника институти қошидаги “Қурилиш маҳсулотларини синаш” аккредитацияланган лабораториясида инерт материаллар билан боғловчи модда (битум) нинг ўзаро боғланиши асосида

тайёрланган намуналарнинг ГОСТ 9128-2013 «Смеси асфальтобетонные дорожные, полимероасфальтобетонные, аэродромные и полимероасфальтобетон» техник шarti бўйича физик-механик хоссаларини аниқлаш ишлар олиб борилди.

Олиб борилган илмий изланишлар натижасига кўра маҳаллий инерт материаллар билан биргаликда табиий тоғ жинсларининг майдалаш натижасида олинган минерал кукунни роли алоҳида аҳамиятга эга бўлиб, у асфальтобетон қоришма тайёрлашда унинг структурасини шакллантириш, боғловчининг (битум) қовушқоқлигини, йирик ва майда боғловчилар билан тишлашишини, боғловчи (битум) таркибидаги мой ва парафин қўшимчаларни ўзига шимиб олиш хусусиятлари бўилан характерлидир. Ҳозирда Жиззах вилоятидаги асфальтобетон ишлаб чиқариш заводларида сланец, диабаз, углеродли охактош каби табиий тоғ материалларидан минерал кукун сифатида фойдаланиб келинмоқда.

Асфальтобетон қопламалар қуришдаги кўп йиллик тажрибалар шуни кўрсатадики, меъёрида танлаб олинган материаллардан иссиқ асфальтобетон қоришмаси тайёрлашнинг технологик жараёни тўғри олиб борилса, яъни, ишлаб чиқариш технологияси талаб даражасида амалга оширилса узок муддатга чидамли, мунтазам транспорт харакати жадаллигига туриб берадиган қоплама юзага келади.

Жиззах политехника институти қошидаги “Қурилиш маҳсулотларини синаш” аккредитацияланган лабораториясида асфальтобетон таркибини лойиҳалаш ишлари асосан СоюздорНИИ усулидан фойдаланилиб, республикамизнинг об-ҳавосини инобатга олган ҳолда, ишлатилинаётган материалларнинг гранулометрик жихатлари ва барча сифатларини текшир йўли билан олиб борилади. Танланган материаллардан лаборатория шароитида синаш учун намуналар тайёрланиб уларнинг қуйидаги ҳоссалари текширилади:

1. Тўлдирувчиларнинг донадорлик таркиби
2. Сув шимувчанлиги
3. Кўпчиши

4. 20⁰Сда мустаҳкамлиги
5. 50⁰Сда мустаҳкамлиги

Асфальтобетон таркибини лойиҳалаш техник топшириқга асосан олиб борилиб, унда асфальтобетон тури, ишлатилиш ва қўлланиш шароити, минерал кукун ва боғловчиларнинг характеристикалари ўрганилиб чиқилади ва олинган натижаларга кўра ҳозирда ҳаракатдаги **ГОСТ 12801-98 “Материалы на основе органических вяжущих для дорожного и аэродромного строительства”** меъёрий хужжати талаблари бўйича материаллар ва минерал кукун сарфи ишлаб чиқилади. Ишлаб чиқилган таркиб бўйича синаш учун намуналар тайёрланилади. Тайёрланган намуналарнинг синов натижалари **ГОСТ 9128-2013 “Смеси асфальтобетонные дорожные, полимеробетонные, аэродромные и полимероасфальтобетон”** меъёрий хужжат талаблари бўйича асфальтобетон тайёрловчи цехга 1000кг иссиқ асфальтобетон қоришма тайёрлашга таркиб лойиҳаланилади.

Жиззах политехника институти қошидаги “Қурилиш маҳсулотларини синаш” аккредитацияланган лабораториясида танлаб олинган материалларнинг биринчи навбатда оптимал зичлиги, битумнинг оптимал миқдори ва минерал қўшимчаларнинг танлаб олинган миқдордаги қисмидан 3-4 хил усулда асфальтобетон қоришмадан (0,5% интервал билан) синаш учун намуналар тайёрланди. Бу қоришмаларга активлаштирилган минерал кукун қўшилганда қоришмага сарф бўладиган битум миқдори 0,5-1,0% гача камайиши ва мустаҳкамлиги меъёрида бўлиши аниқланди. Лабораторияда олиб борилган тажриба синов ишлари бевосита Жиззах тумани ЙХПТФ корхонасининг асфальтобетон цехида қўлланилиб, асфальтобетон қоришма тайёрланилди ва Жиззах шаҳрининг ички йўлларида қўлланилди.

Олинган натижалар шуни кўрсатдики, асфальтобетон таркиби тўғри танланганлиги, тўлдирувчи материаллар меъёрида танлаб олинганлиги ва қоплама ётқизишда технологик талаблар тўғри олиб борилганлиги натижасида Жиззах шаҳрининг ички йўлларидаги қопламалар сифати, узоқ муддатга чидамлилиги билан ажралиб туради.

Адабиётлар:

1. Бабков В.Ф. «Реконструкция автомобильных дорог» Москва. Транспорт. 1978.
2. ШНК 01.01.01-03 «Автомобильные дороги». Ташкент-2007
3. Гезенцевей Л.Б. «Дорожный асфальтобетон» Москва «Транспорт» 1976.
4. ШНК 02.05.02-07 «Автомобильные дороги» Ташкент-2008
5. ГОСТ 9128-2009 «Смеси асфальтобетонные дорожные, аэродромные и асфальтобетон» (МТНКС) Москва.
6. HIGHWAY DESIGN STANDARDS. Республика Узбекистан. 1998.
7. ГОСТ 16557-2005 «Порошок минеральный для асфальтобетонных и органо-минеральных смесей» (МТНКС) Москва.

**QISHLOQ XO‘JALIGI KARTA VA PLANLARINI YANGILASHDA
KOSMIK SURATLARNING AHAMIYATI
(Qamashi tumani G'ishtli massivi misolida)**

Jumanov Bekzod Norboyevich

Qarshi muhandislik – iqtisodiyot instituti

Annotasiya: Ushbu maqolada qishloq xo‘jaligi karta va planlarini yangilashda kosmik suratlarning ahamiyati va yerlaridan oqilona foydalanish va uni muhofaza qilishda, tuproq unumdorligini tiklash va oshirish haqida yoritib berilgan.

Kalit so‘zlar: Yer, plan, karta, masshtab, tuproq ball-bonitet, ayerokosmik suratlar.

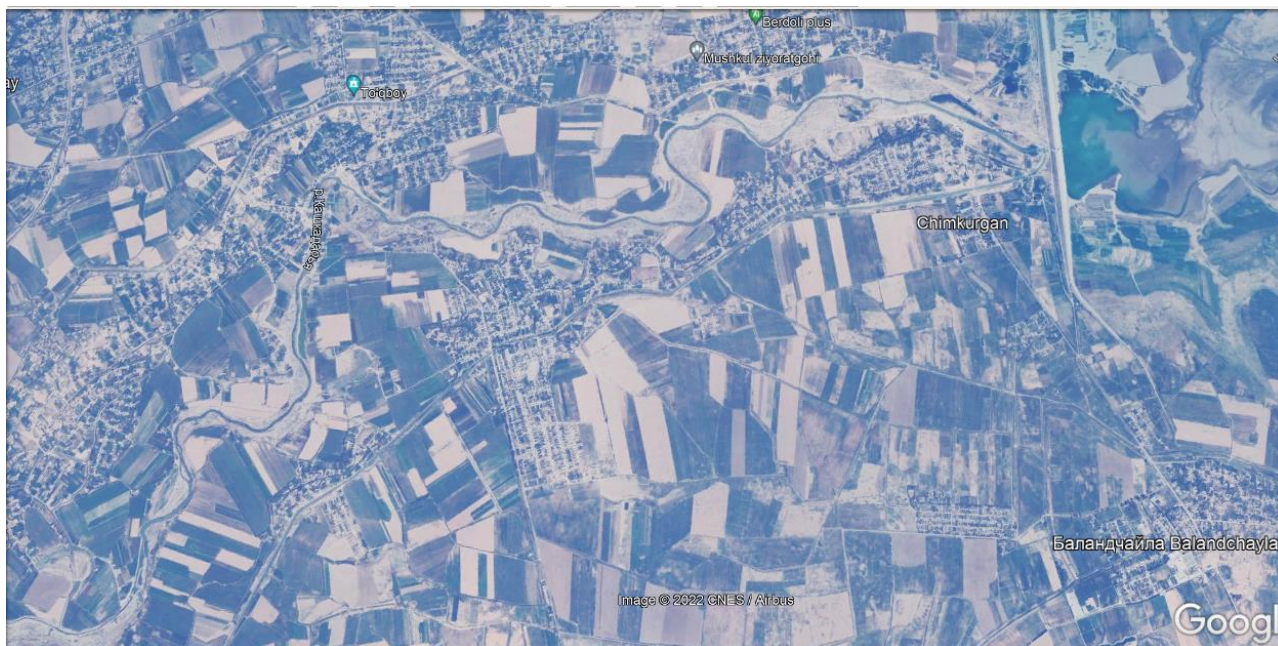
Respublikamizning so‘ngi yillarda qishloq xo‘jaligi sohalarida ilm – fan yutuqlaridan keng foydalanishga, zamonaviy texnika va texnologiyalarni ishlab chiqarishga jalb qilishga katta e'tibor qaratilmoqda. Bugungi kunda yer resurslarini boshqarish sohasida ham zamonaviy texnologiyalarni qo‘llash, ish jarayonlarini avtomatlashtirish ishlari amalga oshirilmoqda.

Ayerokosmik suratlar paydo bo‘lgunga qadar ular an'anaviy uslubdan, ya'ni yer yuzasini turli asboblardan bilan o‘lchab hisob kitob qilishgan. Topografik xaritaning sifati va ishonchliligi uning masshtabiga, aniqligiga, zamonaviyligiga va sifatli nashr etilishiga bog‘liqdir. Ammo har doim ham yuqoridagi omillar orasidagi bog‘likliklar bir biriga to‘g‘ri kelavermaydi. Xaritaning masshtabi qancha yirik va mazmuni aniq bo‘lsa u shuncha tez eskiradi. Topografik xaritalarni katta hudud uchun an'anaviy usullarda yangilashga esa ko‘p vaqt, og‘ir mehnat va moddiy harajat sarf bo‘ladi. Bu holda kosmik suratlar yaqindan yordam bera oladi. Sun'iy yo‘ldoshdan olingan yerning surati kam vaqt sarflab kerakli joyning zamonaviy tasvirini bera oladi.

MapInfo dasturi yordamida esa, joy to‘g‘risida ma'lumotlarni uning manzili va nomi orqali topish mumkin. Qo‘shimcha ravishda ko‘chalarning kesishuvini, chegarasini, interaktiv yoki avtomatik ravishda geokodlashni amalga oshirish va ma'lumotlar bazasidan obektlarni kartaga ko‘chirish mumkin. Ma'lumotlarni tizimda tasvirlash

jadval, karta, diagramma va matn ko‘rinishida bo‘lishi mumkin. Tizim orqali maxsus geografik tahlil va grafik tahrir qilish mumkin.

Yerdan ilmiy asoslangan tarzda, oqilona foydalanish va uni muhofaza qilishda, tuproq unumdorligini tiklash va oshirishda, yuridik va jismoniy shaxslarning yer uchastkalariga bo‘lgan huquqlarini himoya qilishni ta‘minlashda har xil kartografik ma‘lumotlardan foydalaniladi.

1-rasm. Qamashi tumani G'ishtli massivining Google Earth Pro dasturidan olingan tasviri.

O‘zbekiston Respublikasi kadastr hujjatlardan biri bu kadastr plani va xaritalari hisoblanadi. Kadastr xarita va planlari umumdavlat kartalari bo‘lib xalq xo‘jaligi ehtiyojini qondirish, davlat kadastr tizimini yuritish va kadastr ma‘lumotlarini ma‘lum geografik makonga bog‘lab muayyan zamonda ko‘rsatish uchun xizmat qiladilar.

Masalan, fermer xo‘jaliklarining plani, so‘nggi ma‘lumotlar asosida yaratilishi navbatchi xaritalardan foydalanilib tuzilishi va yangilanib borilishi kerak. Ma‘lumki fermer xo‘jaligining planida topografik asos elementlaridan relef, aholi joylari, yo‘l va irrigatsiya-melioratsiya tarmoqlari, chegaralar, yer turlari va ularning ball-boniteti tasvirlanadi.

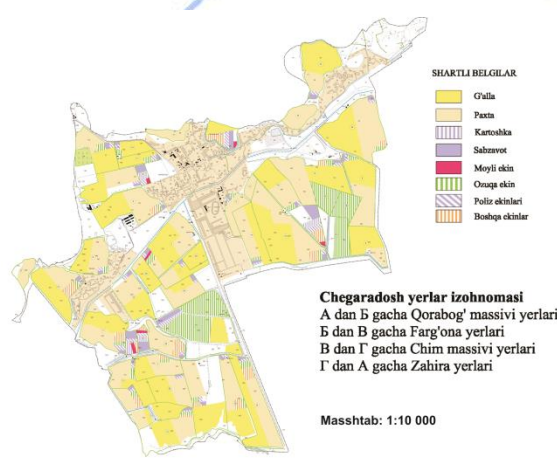
Fermer xo‘jaligi uchastkasining plani yer uchastkasiga bo‘lgan huquqni tasdiqlovchi yer kadastriga doir xujjatlarning ajralmas qismidir. Yer uchastkasi bu yer fondining

qayd etilgan chegaraga, maydonga, joylashish manziliga, huquqiy rejimiga hamda yer uchastkalariga bo‘lgan huquqlarning davlat yer kadastrida va davlat ro‘yxatiga olish xujjatlarida aks ettiriladigan boshqa xususiyatlarga ega bo‘lgan qismidir.

Yer to‘g‘risidagi ma‘lumotlarni aks ettirish uchun an‘anaviy tarzda tuziladigan xarita va planlarni yaratishga ko‘proq vaqt ketadi. Ma‘lumki, Respublikamizda faoliyat ko‘rsatayotgan fermer xo‘jaliklarining yer miqdori, xolati va yerdan foydalanish to‘g‘risidagi ma‘lumotlar 1:10000 masshtabdagi planlarda ko‘rsatiladi (2-rasm). Ammo fermer xo‘jaliklari yerlarining tabiiy-iqtisodiy holati to‘g‘risidagi ko‘rsatkichlar 1:10000 masshtabli yer uchastkasining planida to‘liq o‘z aksini topishi qiyin. Fermer xo‘jaliklarining qaysi viloyatda joylashganligiga, ixtisosligiga, yo‘nalishiga qarab uning tassarufida 1 gektardan 200-300 gektargacha yer maydoni bo‘lishi mumkin. Har bir fermer xo‘jaligi alohida xo‘jalik yurituvchi sub‘ekt bo‘lib, 1:10000 masshtabdagi xo‘jalik planida uncha katta bo‘lmagan yer maydoniga ega bo‘lsa juda kichik bo‘lib tasvirlanadi. Masalan, 1 gektar yeri bo‘lgan fermer xo‘jaligining maydoni 1:10000 masshtabli planda 1 sm² maydonda tasvirlanadi. Bu esa yer hisobotiga qo‘yiladigan talablardan biri ko‘rgazmali, sifat jihatdan aniq, haqqoniy bo‘lishini ta‘minlay olmaydi. Bunda faqat fermer xo‘jaligining chegarasi va joylashgan o‘rni raqamlarda planda ko‘rsatiladi.

2-rasm. Qamashi tumani G'ishtli massivining qishloq xo'jaligi kartasi.

3-rasm. Qamashi tumani G'ishtli massivining qishloq xo'jaligi ekinlarini joylashuv kartasi.

Yer hisoboti, qiymati va sifati haqidagi ma’lumotlar fermer xo‘jaliklarida yerdan foydalanganligi uchun olinadigan soliqqa asos bo‘ladi. Soliqlar yer uchastkalar sifatiga (tuproq ball-bonitetiga) joylashgan o‘rniga, suv bilan ta‘minlanganligiga qarab koeffitsientlar orqali aniqlanadi. Juda kichik hududni egallagan fermer xo‘jaliklarining 1:10000 masshtabli planida 1 sm kvadrat maydonda tuproq ball-boniteti, ekin turlari va ularning joylashishi (3-rasm), irrigatsiya-melioratsiya tarmoqlarining joylashishini aks ettirish va shu bilan bir qatorda o‘quvchanligini oshirish ishlarini osonlashtiradi.

Xulosa qilib shuni ta'kidlash kerakki, geoaxborot tizimlarida yaratilgan elektron raqamli xaritalardan foydalangan holda yer tuzish va yer kadastrini ishlarini bajarish vaqt, mehnat va harajatlar sarfini kamaytiradi. Shu bilan birga bajarilgan ishlarning sifatini va aniqlik darajasini oshiradi, yer kadastrini axborotlaridan foydalanuvchilarga keng imkoniyatlar yaratadi. Bu esa yer tuzish va yer kadastrini sohasining rivojlanishida katta ahamiyatga egadir.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. T. Mirzaliyev, I Musayev. Kartografiya. Toshkent: “ILM ZIYO”, 2007.
2. Safarov E, Musayev I, Abduraximov X. Geoaxborot tizimi va texnologiyalari. Toshkent: TIMI, 2008.-160 b.

WHAT ARE THE PRINCIPLES ON WHICH LANGUAGE TEACHING IS BASED? WHAT ARE THE JUSTIFICATIONS FOR THEM?

Teacher at School N4 in Karshi: **Bozorova Go'zal Sharipovna**

Teacher at Presidential school in Karshi: **Sharopov Ulug'bek Sharipovich**

Abstract

Language is nothing more than a means of communication, a means of passing on our thoughts to one another. Language is a set of human habits that allows people to convey their thoughts and feelings. In this particular age of globalization, data and communication technological innovation, English provides an exclusive and predominant position in the global sphere of typically the world. In the realm of education, it has a distinct identity. A teacher must remember the subject's goals and objectives while teaching. Educating requires specific bearings, later all outcome of instructing relies on its points and targets.

Key words: language, principle, learning

Language is a complex system, and mastering it necessitates a lifetime commitment from the learner. The individual's earlier information, perspectives, character, learning styles, abilities and inspiration are generally factors connected with possible result of the language study (Brown, 2004). Language, such a long ways as we probably are aware, is something explicit to people, in other words the essential limit recognizes people from any remaining living creatures. Language along these lines remains possibly an informative medium equipped for

communicating thoughts and ideas as well as moods, feelings and attitudes. It is critical for English teachers to educate in a way that allows students to accomplish their targeted outcomes. As a result, a thorough understanding of the basics of English language education is required. In learning a language, their own or another, every student should create and solidify mental portrayals that are fundamental to understanding the language as well as to articulating one's thoughts through it. Students must recognize they may be in charge of their personal learning; they will certainly take this obligation more seriously if they identify and address their own limitations and inadequacies.

Mastering and teaching will be shaped by student needs and aims in particular instances. The needs and goals of students are not only personal. They will be shaped into an extensive degree by social pressures, political exigencies, and parental objectives influenced by these types of two. Individual choices are largely influenced by social factors and community-wide perceptions, whether they represent reality or are simply hopes and fears.

Language learning and instructing depend on ordinary purposes of language, with correspondence of implications (in oral or written structure) fundamental to all methodologies and procedures. To become familiar with a language normally, one requires much practice in involving the language for the typical purposes language serves in daily existence. This is in contradistinction to the fake kinds of drills and practice activities to which numerous students are still oppressed. Manipulation of strength patterns in a few presumptive logical orders in a semantically incoherent sequence does not adequately prepare the student for typical language use. Language practice should currently be as near to real communication as practicable. Class relations reflect common liking and esteem, allowing for both equally teacher personality together with student personality throughout a non-threatening ambiance of cooperative mastering. Students and professors, as well as students among themselves, must be comfortable with one other, interested in each other, and respectful of each other's unique temperament-imposed limits in order to

create an engaged language-learning environment. To accomplish this balance, educators should feel alright with what they are doing, similarly as students should be comfortable with what they are generally anticipated to do.

Reference

1. Principles of language learning and the role of the teacher. 2017 by TESOL International Association.

DEVELOPMENT OF SOCIAL ACTIVE CITIZEN COMPETENCES IN HEARING DISABLED STUDENTS

Abdulhamidova Gulnoza Nasriddin qizi

Tashkent State Pedagogical University named after Nizami

Special Pedagogy 1-course master's student

Annotation. This article discusses the development of socially active civic competencies in students with hearing impairments.

Key words: students with hearing impairments, deaf pedagogy, speech, cognition, thinking skills, deafness, communication process.

Humans and the environment are in constant contact and this connection is made through various means: sight, hearing, skin, taste, smell and motion analyzers. The hearing analyzer is one of the most important of all analyzers, and its main function is to perceive speech. Full hearing is a factor in speech formation. Speech, on the other hand, develops a person's verbal reasoning, general and spiritual development. Things and events in the material world are reflected in our minds, they are expressed in words and linguistic phenomena are expressed in means. Man has the opportunity to express his impressions of the objects and events he has seen and experienced in words, to understand and express their impressions of the content in the form of images, thoughts, concepts, imaginations.

Speech is the leading means by which any object is reflected in the brain and firmly entrenched in the mind. Speech is a tool of communication in the process of communication. At the same time, speech serves as a means of expression, expression, expression and influence in the process of communication. Because the ability to think is at the heart of speech development, it also determines the level of development of one's thinking.

Isolation of hearing impairment can lead to many developmental problems. The emergence of such specific problems is due to various interrelated reasons, in this regard, L.S.Vygotsky said: in turn, it inhibits social education and speech development.”

If we look at the history of deaf pedagogy, J. Cardano partly because they have children who have a wealth of vocabulary, sometimes even composing simple sentences and partly emphasizing that if the speech is said aloud to them, all the problems of the education of such children can be solved. We see that children with disabilities pay special attention to the specific development of their speech.

Require special care and attention of the relatives and especially the mother for the formation of the child's personality and the special role of the first age for the development of speech in deaf children, the first words of the child "The smaller the deaf and dumb child, the higher his ability to learn".

Despite the fact that the problems of speech development of children with hearing problems have attracted the attention of many teachers and methodologists for centuries, new approaches to solving this problem, the organization of the educational process in special schools L.S.Vygotsky's series of works on the special education system contributed to this direction.

A number of studies have shown that the scientific solution of special language teaching problems as a result of comparing the developmental characteristics of speech of children with hearing impairments and the existing teaching process that does not correspond to such specificity. On the basis of these recommended methodologies, a new type - a series of textbooks for schools for children with hearing impairments and methodological recommendations that allow them to be developed.

The theoretical founders of modern deaf pedagogy emphasize that the effectiveness of speech development depends on the regular interaction of foster family members, especially parents, with their children. In particular, S.A.Zikov argues that high success in language teaching is achieved not only through a specially organized

speaking environment, but also through the direct participation of parents and others, R.M.Boskis: should do so”.

The scientific basis of deaf pedagogy in our country began in the of the last century. A number of studies conducted in our national deaf pedagogy are aimed at scientifically substantiating the ways and means to improve the educational process of special boarding schools for children with hearing impairments in our country in accordance with regional conditions, the characteristics of the Uzbek language.

Elementary school students with hearing impairments are more likely to lag behind in speech and higher learning. Elementary students have difficulty comparing, analyzing, summarizing, and drawing conclusions. Elementary school students with hearing impairments are more likely to work with didactic visual aids and natural materials. Elementary school students with hearing impairments think for a period of time until they have mastered the art of speech, visual-figurative thinking.

At the school for children with hearing impairments - in the process of environmental education - to acquaint children with the environment, the structure of the world and natural phenomena, animate and inanimate nature, the work of people living around the school, in nature, human labor in different seasons. Tasks such as providing internal information, conducting regular observations with children on the study of animate and inanimate nature, and developing their skills and practical skills.

Children with hearing impairments need to focus on relating to the general concept of the object, that is, emphasizing the individuality of the object; if it is a monographic object, it is necessary to give a spatial description of the object, that is, to determine its location on the map.

In order to instill a sense of love for nature in children with hearing impairments, it is important to relate the knowledge gained in science classes to life, and to teach them to apply the fruits of knowledge, skills and abilities in their own life experiences. One of the most effective ways to instill a love of nature in children with hearing impairments in a special school is to use new pedagogical technologies and non-traditional methods. Play affects children's emotions and stays in their memory for a long time.

References

1. Alimkhojayeva F.J. Use of didactic materials in the development of hearing in children with hearing impairments. P.f.n. diss... avtoref. –M., 1992.
2. Bogdanova T.G. Surdopsixologiya. –M., 2002. - 208 p.

ASPECTS TO BE CONSIDERED FOR SELECTING TASKS FOR GROUP ASSESSMENT

Abdullayeva Dilorom Uktamovna

Supervisor: **Kabulova Nafisa Raimovna**

Third-year student of Chirchik Pedagogical Institute

@diloromabdullayeva1420@gmail

Annotation. This article illustrates the aspects which should be taken into account in order to select tasks for group assessment.

Key words. Assessment, subject, practice, simulation, balance, feedback, progression.

Introduction.

Learning environment that encourages student involvement within the discovery and sharing of information through the training activities and continuous assessments has been endorsed as an emerging trend in pedagogy. During this learner-centred approach, the role of an instructor has become more of a mentor or a guide who facilitates this dynamic process of learning. Nevertheless, the curriculum should be designed to support the active process of information discovery and developing skills for future employability. Therefore, group work is unarguably one in all the important assessment strategies for 21st century curriculum that prepare students for the long run workforce. Group work may be a variety of cooperative learning. For several years, teachers in instruction are grouping students together to figure on specific assignments. And within the recent years, the assessment of group work is becoming more popular in education.

The focus of this phase is to settle on an authentic task that focuses on applying knowledge and skills in real-life settings. By anchoring assessment to real-life situations, students are more likely to grasp the importance of the task and be motivated to undertake the assessment. It also makes assessment tasks worthwhile

learning experiences for the scholars. Additionally to selecting an authentic task, the framework also advocates that if possible, a tutor should follow below guidelines in selecting the group task.

The rules are: 1) The task should be dividable into interdependent subprojects as shown in Project Execution phase of the GAD framework. The subprojects and interdependency between them are subjective to the world of study. For instance, during a software development project, the subprojects is considered as subsystems and interdependence has overlapping functionality and users among these subsystems.

2) Each of those subprojects should include activities that align with the educational outcomes specializing in the educational knowledge and skills of the assessment.

3) Each subproject should be allocated to a private member of the group.

4) Though the subprojects are interdependent, students can work on their allocated subprojects in parallel with reasonable collaboration.

5) The answer to every subproject must be easy to integrate and also the combined solution may be a valid answer to the full project.

Key considerations permanently practice in group work assessment:

Choose a gaggle size appropriate for the task in hand; large and individuals can fall off the radar; too small and therefore the work burden could also be too great. a perfect group size in most instances is three-five.

Think carefully about whether groups should be selected by the tutor or by the scholars themselves and permit the scholars to participate during this process. Students often prefer the latter but this may result in marginalisation of some individuals, who would force extra support and encouragement.

Prepare your students for group work using learner-centred, ice-breaker activities like identification of individual strengths, weaknesses and roles, group processes and scenario rehearsals or simulations.

Make some timetabled sessions available for groups to satisfy to debate progress.

Keep a diary or log and invite each group to produce brief minutes of meetings

indicating attendance, goals agreed and progress made against targets. Such monitoring may help to alleviate the matter of passengers or free-loaders.

Make your assignment brief explicitly clear in terms of the aims, tasks and marking criteria and discuss these with the scholars when forming and preparing the groups.

Design your assessment task with the principles of AfL in mind. Consider the balance between assessment of the merchandise and of the method of group work activity.

Also consider the balance between assessment of the group and of people within the group.

Consider the utilization of wiki or blog facilities to interact the scholars and supply flexibility regarding access to learning opportunities. This approach could also be wont to monitor group progress and to assess individual contributions to the group effort.

Consider gathering specific feedback from students on the group work assessment, either as a part of, or break free, the generic module review. Such feedback can then be fed forward to the good thing about students who may undertake the assessment in future years.

Conclusion.

Group work plays a crucial role in developing transferrable skills and has the potential to enhance learning, however it must be planned, monitored and supported if these benefits are to be realised.

- The role of group work should be considered within the context of the programme and discussed with students.
- The relative emphasis on product and process should be considered.
- Assessment criteria should be clear and discussed with students.
- Students need support and guidance throughout the method

References

[https://www.researchgate.net/profile/Akther-](https://www.researchgate.net/profile/Akther-Shermin/publication/339350963_Groupwork_Assessment_Development_GAD_A_framework_for_developing_an_effective_group_work_assessment/links/5e4ca875458515072da89a57/Groupwork-Assessment-Development-GAD-A-framework-for-developing-an-effective-group-work-assessment.pdf)

[Shermin/publication/339350963_Groupwork_Assessment_Development_GAD_A_framework_for_developing_an_effective_group_work_assessment/links/5e4ca875458515072da89a57/Groupwork-Assessment-Development-GAD-A-framework-for-developing-an-effective-group-work-assessment.pdf](https://www.researchgate.net/profile/Akther-Shermin/publication/339350963_Groupwork_Assessment_Development_GAD_A_framework_for_developing_an_effective_group_work_assessment/links/5e4ca875458515072da89a57/Groupwork-Assessment-Development-GAD-A-framework-for-developing-an-effective-group-work-assessment.pdf)

<https://www.tandfonline.com/doi/pdf/10.11120/plan.2012.00250016>

<https://blog.innerdrive.co.uk/advantages-disadvantages-group-w>

Hiley A. and Carter M.A. 2003 An induction to teamwork in support of multi-disciplinary teaching. Continuing Professional Development, No. 6, Critical Encounters: Scholarly Approaches to Learning and Teaching, Learning and Teaching Support Network (LTSN), York.

Glehill M. and Smith P. 1996 Student perceptions of learning with reference to group work. Occasional Paper 12, Buckingham College of Higher Education, Brunel University, London.

**MUALLIFLIK EKSPERTIZASIDA ADABIY ME'YORDAN CHIQISH
SABABLARINI O'RGANISHNING LINGVISTIK EKSPERTIZADAGI
AHAMIYATI**

Abdurayimova Durdona Samat qizi

Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat

O'zbek tili va adabiyoti universiteti magistranti

www.Abdurayimovadurdona21@gmail.com

Annotatsiya. Shaxsiy yozishmalarda adabiy me'yordan chiqishni sabablari va anonym xabarlarining muallifini aniqlashda lengvistik ekspertlarga qo'yiladigan talablar hamda uning muallifini aniqlashda yozishmalarning lingvistik xususiyatlarini o'rganish kabilar haqida fikr yuritiladi.

Kalit so'zlar. Mualliflik ekspertizasi, psixolingvistika, matn tilshunosligi, shaxsiy yozishma, nutq, audio yozishma, sotsiolingvistika, pragmalingvistika, vedio yozishma.

**THE IMPORTANCE OF THE STUDY OF THE CAUSES OF DEVIATIONS
FROM THE LITERARY NORM IN THE EXAMINATION OF AUTHORSHIP
IN LINGUISTIC EXAMINATION**

Annotation. The reasons for deviating from the literary norm in personal correspondence and the requirements for linguistic experts in determining the author of anonymous messages, as well as the study of the linguistic features of correspondence in identifying its author, are discussed.

Keywords. Copyright examination, psycholinguistics, text linguistics, personal correspondence, speech, audio correspondence, sociolinguistics, pragmalinguistics, video correspondence.

Mualliflik tekshiruvining vazifalari yozma nutq orqali shaxsni tashxislash va aniqlash, matnning ma'lum bir muallifga tegishlilikini tasdiqlash yoki rad etishni o'z ichiga oladi. Muallifni tekshirish jarayonida psixologik xususiyatlar, matn muallifi holatining va boshqalarni ham aniqlanishi mumkin. E. N. Kalugina va A. V. Volkogonovalarning fikriga ko'ra, ekspert uchun eng muhim ma'lumot qidirish vositasi matnni o'rganish usullari bo'lib, buning yordamida matn muallifining ongli va ongsiz harakatlari, shuningdek, lingvistik identifikatorlar (shaxs xususiyatlari, imlo xususiyatlari) tashxis qilinadishuninhddek , tinish belgilari, leksik, grammatik, sintaktik xatolar kabilar tahlilga tortiladi. Nomlash ekspertizasi vazifalari intellektual mulk obyektlari sifatida to'g'ri nomlar va individuallashtirish vositalaridan, nomlardan foydalanish tahlilini o'z ichiga oladi; ismlarning etimologiyasi va madaniy komponentlarini belgilash; turli uslubdagi matnlarda yozma shakli an'analari kabilar. T.P.Sokolovanning fikricha, nomlash ekspertizasini o'tkazish ekspertdan tilshunoslik, onomastika, sud nutqi va sud ekspertiza sohalarida bilimga ega bo'lishni talab qiladi. Sha'n, qadr-qimmat va ma'lum bir shaxslarning obro'sini himoya qilish bo'yicha ishlar lingvistik ekspertizaning asosiy vazifalaridan biri hisoblanib, shuningdek, shaxsiy yozishmalarda lengvistik ekspertiza e'tiroz bildirilayotgan matnlarda haqoratomuz bayonotlar, salbiy ma'lumotlar, tuhmat qiluvchi ma'lumotlar, shaxsiy yoki kasbiy munosabatlarga salbiy baho berilganligi haqidagi savollarni hal qilish zarur bo'lganda amalga oshiriladi. Ma'lum bir shaxsing obro'sizlantirishga yoki uning omma oldidagi hurmatini to'kish maqsadida yozilgan yozishmalarni ekspertlar tahlil qilayotganda, albatta, yozishmadagi adabiy me'yordan chiqish ko'rinishlari bilan birgalikda matnning etikasiga ham e'tibor berilishi lozimdir. Bizning fikrimizcha, barcha shaxslarning konstitutsiya darajasida mustahkamlanganligi va uni sud orqali himoya qilish kafolatlari sud-huquq nutqida ekspertizaning ushbu jarayonida shaxsiy yozishmalarda adabiy me'yordan chiqish sababalarini o'rganish bilan gumondor nomzodlar ichidan jinoyatchini topish imkonini yaratishi yoki gumondorlar orasida u shaxsning yo'qligini aniqlash kabi imkoniyatlarini berishi mumkin. Ekstremizm holatlarida lingvistik ekspertizaning asosiy vazifalariga bayonotlar ma'nosini izohlash kiradi; og'zaki va yozma matnlarda irqiy, milliy,

tabaqalararo adovatni qo‘zg‘atishga yordam beruvchi ekstremistik va terroristik yo‘nalishdagi matnlarni aniqlash; turli auditoriyalar tomonidan matnlarni idrok etish va tushunish xususiyatlarini aniqlash juda muhim sanaladi. Jenkinning fikriga ko‘ra, “Nutqni emas, voqelikni tushunish kerak”³⁴. Haqiqatdan ham nutq og‘zaki yoki yozma shakldami unda anglashilgan voqelikni idrok qilish lingvistik ekspertiza uchun ham muhim. “Nutq insonning murakkab psixologik funksiyalaridan biri hisoblanadi. Nutqiy akt inson nutq apparati organlari faoliyati natijasida yuzaga keladi.”³⁵ Haqiqatdan ham inson nutqi qanday shaklda bo‘lmasin uning ruhiy holat, ovoz apparatlari yoki yozishdagi noqulayliklar adabiy me‘yordan chiqish ko‘rinishlarini yuzaga keltiradigan omillardan bo‘lishi mumkin.

Noma‘lum muallifdan faqat qisqa xabarlar to‘plami mavjud bo‘lsa, mualliflik huquqini oshirish uchun ushbu xabarlarini jamlash lozim bo‘ladi. Shu bilan birga, onlayn kontekstda, shubhali to‘plamdagi barcha matnlar bir shaxs tomonidan tuzilganligiga kafolat yo‘q, chunki bir qator mualliflar tomonidan tuzilgan bo‘lishi ham mumkin. Shaxsiy yozishma kim tomonidan yozilganligini o‘rganish uchun funksiyalar to‘plamini ishlab chiqqandan so‘ng, keyingi qadam bir qator vazifalarda shu usulning samaradorligini sinab ko‘rish edi, yakuniy vazifa bitta yoki kichik miqdordagi qisqa xabarlar uchun ehtimol muallifni aniqlash, dolzarb muammo bo‘lar va ekspertlar uchun qiyinchiliklar tug‘dirar edi. Gumondor deb hisoblangan nomzodlar to‘plamida ko‘plab noma‘lum mos keluvchi mualliflar mavjud bo‘lishi va noma‘lum xabar muallifi gumondor deb hisoblanayotgan nomzodlar ichida mavjud bo‘lmasligi ham mumkin. Ekspertizaning maqsadi bu tizim quyidagi javoblardan birini taqdim eta olish edi:

- muallifi aniqlandi: natijalar ma‘lum bir ishonch darajasidan oshadi;
- mos keluvchi muallif: natijalar ishonch darajasiga yaqinlashadi;
- aniqlanmagan: xabarda belgilangan ishonch chegarasidan yuqoriroq xulosa chiqarish uchun juda kam stilistik xususiyatlar mavjud;

³⁴ Жинкин Н.И. Грамматика и смысл // Язык и человек. – М., 1970. - 203-204 с.

³⁵ Лурия А.Р. Основные проблемы нейролингвистики. – М., 1975. - 72-73 с.

- bu yerda mavjud emas: muallifning nomzodlar to‘plamida bo‘lishi dargumon.

Xulosa qilib aytganda, muallifi yoki ijrochisi aniq bo‘lmagan xabarlar juda kichik hajmlarda bo‘lsa, ularning barchasi jamlanilishi lozim. Jamlangan xabarlarning xususiyatlarini o‘rganish esa muallifning topilishini yada osonlashtirish imkoniyatini yaratibgina qolmay, uning bir muallif yoki mualliflar jamoasi tomonidan yaratilganligini ham tekshirish imkonini beririb, ishning ochilishiga, ya’ni ekspertizaning osonlashishiga sabab bo‘lishi yoki umuman teskari tarafga aylanib ketishiga ham sabab bo‘lishi mumkin. Agar yozishmada bir muallif ishtiroki kuzatilsa, ishning yengil borishiga hamda gumondor shaxsni aniqlanishi mirmuncha osonlashishiga erishish mumkin, mobodo mualliflar soni ko‘p bo‘lsa, bunday yozishmalarning gumondorlari topilishi juda qiyin va aksariyat hollarda topilmasligi ham mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Жинкин Н.И. Грамматика и смысл // Язык и человек. – М., 1970. - 203-204 с.
2. Лурия А.Р. Основные проблемы нейролингвистики. – М., 1975. - 72-73 с.
3. О. Ю. Антонов. Особенности использования специальных знаний в области лингвистики при изучении электронной переписки в ходе расследования половых преступлений в отношении несовершеннолетних// Россия- Москва, 2018. - С. 5-11.
4. И. А. Ярошук, Н. А. Жукова, Н. И. Долженко. Лингвистическая экспертиза// Россия- Белгород , 2020. С. 5-95.
5. М.В. Батюшкина. Лингвистические экспертизы в юридическом дискурсе: виды и аспекты// Россия –Омской, 2016. С. 4-9.
6. G.Xolmatova, Lingvistik ekspertizada grafologiyaning roli// –Scientific Journal Impact Factor ISSN 2181-1784 VOL 1, ISSUE 3, 2021.
7. Бринев К. И. Теоретическая лингвистика и судебная лингвистическая экспертиза : монография / К. И. Бринев ; под редакцией Н. Д. Голева. Барнаул : АлтГПА, 2009. С. 32.

THE ACADEMIC METHODS AND INNOVATIVE APPROACHES IN TEACHING ENGLISH

Muminov Xusanboy Usmonovich

3rd year student of National university of Uzbekistan

Named after Mirzo Ulugbek, Faculty of foreign philology

e-mail: xusanboymuminov2161@gmail.com

Abstract

The aim of this research is to give some explanations of academic methods and innovative approaches in teaching English language to use in classroom environment. This assists instructors and students to manage their time and conduct the lesson more efficiently and interactively.

Key words: audio-visual materials, role-play, multimedia, brain mapping tools, creative teacher and tasks based on cognitive skills.

Аннотация

Основная цель этого исследования - предоставить примеры академических методов и инновационных подходов в обучении английскому языку для использования в классе. Это помогает учителям и ученикам экономить время и место и проводить эффективный интерактивный и уроки.

Ключевые слова: аудиовизуальные материалы, ролевая игра, мультимедиа, инструменты картирования мозга, творческий учитель, когнитивные упражнения.

Annotatsiya

Ushbu tadqiqotning asosiy maqsadi ingliz tilini sinfda foydalanishga o'rgatishda akademik usullar va innovatsion yondashuvlarga misollar keltirishdir. Bu o'qituvchi va talabalarga vaqt va joyni tejashga, darsni samarali va interaktiv o'tkazishga yordam beradi.

Kalit so'zlar: audio-vizual materiallar, rolli o'yin, multimediya, miya xaritasi vositalari, ijodiy o'qituvchi, kognitiv mashqlar.

I. Introduction.

Learning English language along with teaching has become almost priority of most universities around the world, in Uzbekistan as well. This article discusses how to use from innovative approaches and educational methods which are utilized at the moment in teaching English and also focuses on some innovative techniques and technologies that are considered to be helpful in teaching English to learners. There are also other different effective methods which are certainly helpful in classroom.

II. Methods

As teaching English using various means and learning, it has become a priority of any type of educational institutions all over the world, Uzbekistan also adopted innovative way involved in teaching English. The use of innovative methods like multimedia, role-play, stimulating, classroom and audio-visual materials have potential not only to improve students cognitive skills but also educational systems of any country.

Incorporate audio-visual materials play a significantly important role in capturing students' full attention. This method means supplementing textbook during the lessons. Audio-visual materials can be models, filmstrips, movies or other mind mapping and brain mapping tools, which is considered to be productive way of helping learners grow and thrive their imagination. The second effective, famous for its productivity, method role-play is a great way to make learners step out of their comfort zone and develop their interpersonal skills. This approach will help a student understand whole academic materials and grammatical rules relevant to everyday life.

The other two methods, stimulating classroom environment and multi-media are also useful ways of improving classroom learning including educational capability of universities.

As learning English and teaching requires a great effort and commitment, government takes action to encourage learning English by using techniques like multi-media, and classroom environment.

Stimulating environment will help every learner, especially young ones, to learn about the subject. An environment that positively impacts the children is beneficial for teacher as well.

There are other different types of methods to attract the student’s attention:

Audio and video tools;

brainstorm;

classes outside the classroom;

role play;

puzzles and games;

refer books on creativity;

introduce lessons like a story.

Innovative learning methods

crossover learning

learning through argumentation;

incidental learning;

learning by doing science (with remote labs);

embodied learning.

Crossover learning. The 2015 Innovating Pedagogy report highlights

“crossover learning” as one of ten innovations that are on the brink of having a profound influence on education. The concept of crossover learning refers to a comprehensive understanding of learning that bridges formal and informal learning settings. Teachers can spark meaningful

discussion in classrooms by encouraging students to ask open-ended questions, re-state remarks in more scientific language, and develop and use models to construct explanations.

Learning through argumentation. When students argue in scientific ways, they learn how to take turns, listen actively, and 4 Innovating Pedagogy 2015 respond

constructively to others. Professional development can help teachers to learn these strategies and overcome language challenges, such as how to share their intellectual expertise with students appropriately.

Incidental Learning. Incidental learning is unintentional or unplanned learning that results from other activities. It occurs often in the workplace and when using computers, in the process of completing tasks.

4. **Learning by Doing.** It's a hands-on approach to learning, meaning students must interact with their environment in order to adapt and learn.

5. **Embodied learning.** Existing literature on embodied cognition (EC) and embodied learning shows promising effects of bodily engagement and movement on children's cognitive and academic outcomes. Embodied learning appears as a multimodal and playful process that requires the involvement of the human body in the cognitive process. The technique is simple that needs some movements in your lessons. It not only improves student interest in learning but engages them in the most pleasing way.

III. Conclusion

To conclude it should be noted that, the teacher of 21 century should shed traditional concepts and techniques of classroom teaching and should adopt the recent and innovative teaching techniques. English communication skill teachers must be innovative, creative and

resourceful with thorough knowledge of the subject and adopt new techniques to change social economic status of our country. Whatever may be the methods and approaches, the most pragmatic and the desirable thing seems to explore the possibility of using the under used and valuable materials which will definitely facilitate the learning and teaching of

language skills. We need to have interactive teaching and this changing role of education is inevitable with the introduction of multimedia technology and the spawning of a technologically-savvy generation of youths.

References:

1. Norseha Unina, Polin Bearing. Brainstorming as a Way to Approach Student-Centered Learning in the ESL Classroom. [Electronic Resource]. URL: https://www.researchgate.net/publication/305394171_Brainstorming_as_a_Way_to_Approach_Student-centered_Learning_in_the_ESL_Classroom/ (date of access: 25.11.2019).
2. Foglia L. & Wilson R.A., 2013. Embodied cognition. *Wiley Interdisciplinary Reviews: Cognitive Science*. 4 (3). 319–325
3. Baylor A.L. Perceived disorientation and incidental learning in a Web-based environment: Internal and external factors *J of Educational Multimedia and Hypermedia* Vol. 10/3 227-251:2001.

STUDY OF ASPECTS TUYAMUYIN WATER RESERVOIR ON WATER FLOWS AND ECOSYSTEM LOWER AMU DARYA, UZBEKISTAN

Alibek Sabirov

“TIAME” National Research University

Abstract. Climate change is causing extreme recession of the mountain glaciers in Central Asia. Also increased evapotranspiration from higher temperatures in arid and semi-arid zones in Uzbekistan. Additionally, climate change has an effect increased exceptional water deficits. In such scenarios Environmental despite for a more sustainable water supply system, available reservoir capacity. Central Asia unlock watershed region, its main rivers are the Amu Darya and the Syr Darya, and its key problems of the region the efficient use of water from these rivers. Supplying water to the Khorezm oasis and Karakalpakstan Tuyamuyin reservoir is the main water resource. With an increasing population of the region and Aral Sea ecological problems, mounting demand exists for a more sustainable water supply system. Water reservoirs of Central Asian river contribute to the improvement of water resources management in the lower part of the region and thus, play a strategic role in regional water supplication. 70% of Central Asia is arid and semi-arid regions and therefore, water supply for irrigation and population purposes is the main water sector of all Central Asian countries.

Keywords. Climate change, Ecosystem, Environment, Amu Darya, Water flow

1. Introduction

In historical at the lower part of the Amu Darya river had unstable water flow, in principle river provide not enough storage capacity for keeping a strategic reserve for covering water deficits and irrigation all the seasons but after build and operation of the Tuyamuyun water reservoirs water quality in water efficiency increase rapidly. Tuyamuyun water reservoir not just a reservoir also Hydroengineering Complex (THC) which mean water reservoirs should provide economic benefit. It is of critical importance for the water flow Amu Darya river for environmental balance lower Amu Darya region. Water reservoirs of the region play an essential role as they provide the potential to act as an instrument for adapting to ongoing water shortage caused by climate change. The Amu Darya is main river in Central Asia, the Amu

Darya is the largest tributary in terms of run-off to the Aral Sea (lake) with a total mean discharge of 79.3 km³. [11]. The Amu Darya river the water flow regime temporal distribution of the annual runoff volume with about 80% within the 6 months of year. High water flow twice a year first period in April-May after the snowmelt in lower maintain area Central Asia and second in June-July after the glacial melting in the high mountains are Central Asia.

2. Study are

Tuyamuyun water reservoir is situated in a dry region (Figure 1) with high summer temperatures, where the average annual rainfall is below 150 mm, there was immense evaporation. [7]. The low rainfall was nowhere near sufficient to compensate for the losses due to evaporation; together with the underwater feeder rivers. The high runoff of fertilizers from the irrigated land intensified this process. THC is located on the lower reaches of river of Amu Darya, between Uzbekistan and Turkmenistan, (Figure 1) constructed started 1969 year and opened 1983 year to regulate water flow lower Amu Darya. One of the prior to construction of the reservoir, river Amu Darya carried high quantities of water every year which resulted in flooding of the flanking lands. Unpredictable climate of the region course frequent floods, THC constructions regulating the water flow through canals into the lower Amu Darya region agricultural irrigation system.

Figure 1. Study area Tuyamuyun Hydroengineering Complex (Source:)

The river of Amu Darya largest river in Central Asia, (**Figure 2**) with a total 534,739 km² water basin. Catchment area of Amu Darya is located east of the Central Asia Pamir and Khindikush The annual flow regime of the Amu Darya is regulated upstream and downstream by large dams and canals. In the upstream area these are the Nurek and Rogun dams (In Tajikistan), and the downstream area is characterized by the influence of the Tuyamuyun (In Uzbekistan).

Figure 2. Amu Darya watershed (Source: IWMI, WRI)

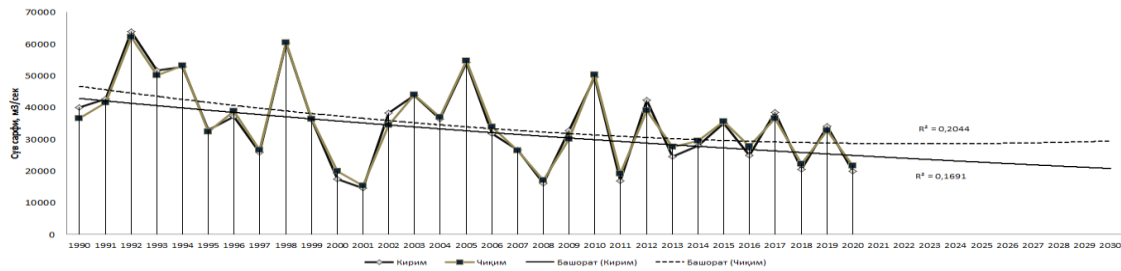
3. Methods

Analysis of research data used statistical methods, data was analysed using SPSS Statistics software. Data structure was classified using calculation and similarity matrix on water flow. Data from 1990 to 2020 used data source of Central Asian Scientific Research Institute of Irrigation (SANIIRI). Analysis of water flow data that the level of turbidity of the stream is divided into two stages:

- i) at the first stage, Water inflow out flow dynamics in the THC
- ii) at the second stage, Water balance of inflow and out flow the THC

4. Results

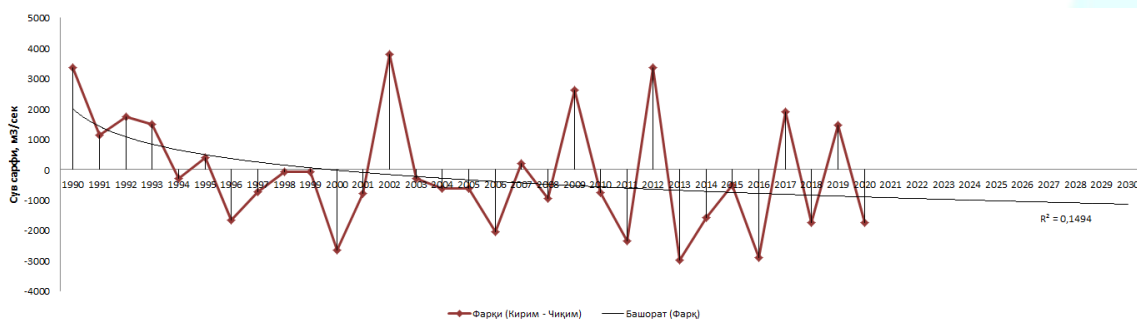
Comparison of the calculation results of with water flow measurements carried out from 1990 to 2020 show water inflow of THC slowly increased. Results show inflow and out flow of water decreasing slowly.

Figure 3. Water inflow and out flow dynamics in the THC 1990–2020. Data: (SANIIRI)

If we look at the water balance from 1990 to 2020. (Fig.3) The analysis shows that the reservoir water balance is gradually decreasing. In this case, it can be seen that the flow of water from the Amudarya has decreased, which is inconsistent with the balance of water taken from it.

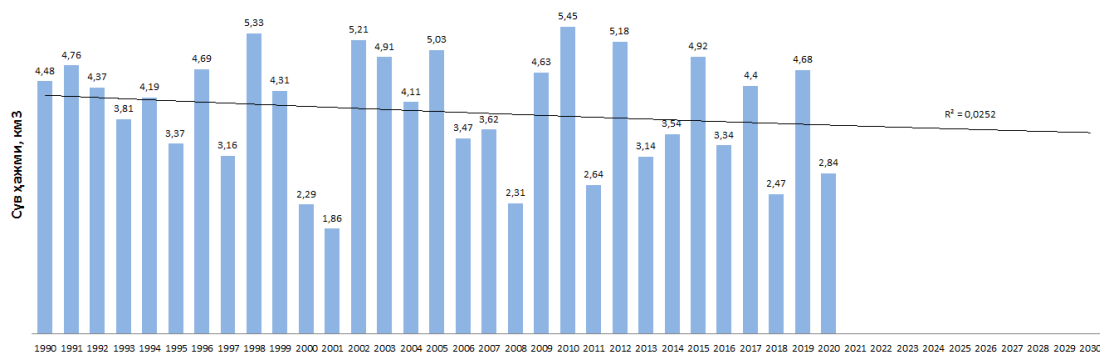
In the water balance of 2000 and 2001, we can see a sharp decrease in the amount of water coming into the reservoir, and it is in these years that we can see a large amount of water coming out of the reservoir for irrigation purposes. (Fig.3)

Figure 4. Water balance of inflow and out flow the THC 1990–2020. Data: (SANIIRI)

The results of the studies presented here based on data. Considering THC not only irrigation but also electricity generation, it shows how important continuously of monitoring and study TCH water balance. At the same time, of course, it is important to manage the sub-balance inflow and out flow for irrigation requirements and energy requirements. At the same time, THC is the only water resource in the Lower Amu Darya region, which determines the importance of this watershed.

Figure 5. Water balance THC. 1990 2020 Data: (SANIIRI)

The results identified for the adapted water balance scenarios a reduced sediment R^2 indexation 0,0252. The annual reservoir storage capacity of water balance shows the highest effect for the dry years’ scenario and the highest effect for the wet year scenario with twice time higher annual sedimentation as in dry years. The research shows the THC water flowing monitoring 30 years, water consumption. There critical importance THC for environmental flow the lower Amu Darya region. Water balance of basin to use existing infrastructure in a better way and adapt the water allocation recently, especially during dry years for example in our case 2000-2001, 2008, 2011, 2013-2014, 2018 and 2020. In this case, the downstream reservoir complex THC gives more stable management water flow for the downstream area of the Amu Darya.

5. Conclusion

For water flow of lower Amu Darya region existing reservoir complex of the THC offers the greatest capability for an adaptation of management strategies risk water management. Operation THC for the reservoir complex has been verified as an effective measure for a rapid climate changes and comprehensive improvement of the water flow such a water crisis region of Uzbekistan. Potential of the THC to supply and management of water flow also important solving drinking water of the local population. As same time location of the THC requires rational and specific approach of water management water resources because of its transboundary water resource. THC is still hampered by the difficulties to water consumption and operation regimes water flow increase both the quantity and reliability of hydrological data. The

Sustainable development of the region it's very important sustainable water flow lower Amu Darya river. Securing water supply in the Amu Darya region needs the existing water storage capacities, and water flow management. Monitoring water balance sustainable expectation foe operation water flow regimes be investigated and proposed for the discussion both at environmental and social-economical interstates.

6. Reference

- [1] Absalamov R A, Radjabov T J, Tolibjanov I R, and Ibragimov B T 2021 *The American Journal of Applied sciences* 3(02) 111-118.
- [2] Artyomovich M A, Davronovich B M, Vladimirovna S I and Muminovna A M 2020 In *E3S Web of Conferences* 216 01130
- [3] Xu J, Wang T, Zhao M, Guan X, Wang S, Meng X, and Lu M 2019 In *Proceedings of the International Field Exploration and Development Conference* 2017 1272-1283
- [4] Guo X 2020 In *Journal of Hydrology* **581** 124343p
- [5] Levine R M and Wallace G J 2007 *Area Reports International* **1995** HI
- [6] Kenisarin M 2004 *Central Asia and the Caucasus* **2**(26) 117
- [7] Karimov A K, Toshev R H, Karshiev R, Karimov A A 2021 *Renewable and Sustainable Energy Reviews* **147** 111148
- [8] Karimov A, Salokhiddinov A, Gracheva I, Umurzakov R, Artykov Q 2019 *E3S Web of Conferences* **97** 05052
- [9] Palmer T A and Montagna P A 2015 *Hydrobiologia*, **753** 111–129 pp.
- [10] Aslanov I, Kholdorov S, Ochilov S, Jumanov A, Jabbarov Z, Jumaniyazov I and Namozov N 2021 *E3S Web of Conferences* **258** 03012
- [11] Narbaev S, Abdurahmanov S, Allanazarov O, Talgatovna A and Aslanov I 2021 *E3S Web of Conferences* **263** 04055

ALISHER NAVOIY IJODI MUHAMMADJON HAKIMOV TALQINIDA

Shoyimova Gulshod Shoyim qizi

Buxoro davlat universiteti magistranti

Annotatsiya: Maqolada filologiya fanlari doktori, professor Muhammadjon Hakimovning Navoiyshunoslik faoliyati haqida mulohaza yuritilgan.

Kalit soʻzlar: Alisher Navoiy, “Majolis un-nafois”, Samarqand, “Farhod va Shirin”, adabiyot, sanʼat, tarix.

Аннотация: В статье рассматриваются навоийские исследования доктора филологических наук, профессора Мухаммджона Хакимова. Ключевые слова: Алишер Навои, “Меджлис ун-нафойс”, Самарканд “фарход и Ширин”, литература, искусство, история.

Annotation: the article discusses the Navoi studies of Doctor of Philology, Professor Muhammadjon Hakimov. Keywords: Alisher Navoiy, “Majolis un-nafois”, Samarkand, “Farhod and Shirin”, literature art, history.

XV asrdagi Xuroson va Movorounnahrdagi ijtimoiy-siyosiy, maʼnaviy-marifiy hayotdan puxta xabardor boʻlmay turib, buyuk Navoiy yashagan davr tavsifini berib boʻlmaydi. Muhimi shundaki, taniqli olim Muhammadjon Hakimov tarixiy, adabiy, manoqib asarlari asliyatda mutolaa qilib, manbalar bergan maʼlumotlardan yirik umumlashma xulosalar chiqara olishga qodir olim buyuk Navoiyning kindik qoni toʻkilgan muhtasham Hirotdan Navoiy zamonasining tarixiy manbalaridan tez-tez tilga olinadigan yirik inshoot- Ixtiyoriddin qalʼasigacha olimning eʼtiboridan chetda qolmaydi. Alisher Navoiy yashagan davrdagi oddiy xalqning uy-joylari, yosh Alisherning bolalik va oʻqish yillari, Husayn Boyqaro bilan maktabdoshligi, buyuk – “Zafarnoma” muallifi Sharafiddin Ali Yazdiy bilan boʻlgan muloqoti, burro- burro javoblari ham olim talqinida oʻquvchida katta taassurot qoldiradi.(1,10-136)

Tahlillar mazmundorligi, ularda aniq manbalarga tayanilganligi, jonliligi va hayotiyliigi bilan o`quvchida katta taassurot qoldiradi. Alisher Navoiy ijodi bilan aloqador tahlillar badiiy qo`lyozma, xattotlik, miniatura san`atlari bilan nozik bog`lanadi. Bunday o`ziga xos talqin faqat adabiyotshunoslik ilmida xabardorlik bilan ko`ngildagidek amalga oshmaydi. Tarix, arxeologiya, san`atshunoslik, matnshunoslik va manbashunoslik ilmidan ham chuqur bilim talab qilinadi. Ustoz Muhammadjon Hakimov yuqorida ayrimlari eslatilgan fanlar yuzasidan ham yetarli ilmga ega bo`lgan serqirra olim.

Ustoz Muhammadjon Hakimov- matnshunoslik va adabiy manbashunoslik sohasida ulkan maktab yaratgan olim. Ustozning adabiyotshunoslik faoliyati bilan tanishar ekanmiz, olimning o`zbek adabiyoti tarixning muhim davrlari hozirgi adabiy jarayon va zamonaviy o`zbek adabiyoti, o`zbek xalq og`zaki ijodi, qoraqalpoq adabiyoti, o`zbek va jahon adabiy aloqalari sohasida ham mukammal ilmga ega bo`lganliklarini guvohi bo`lamiz.

Ma`lumki, bundan salkam yuz yil oldin, aniqrog`i 1940-yilda yirik adib va olim, ustoz Sadridin Ayniy rahbarliklarida akademik Vohid Abdullayev hazrat Alisher Navoiy hayotining Samarqand davri (1466-1469) haqida nomzodlik dissertatsiyasi yozganlar. Olimning ana shu tadqiqoti yuzasidan “Navoiy Samarqandda” risolalari chop etilgan. Buyuk Navoiy hayotining Samarqand davri haqida atoqli Navoiyshunos, 2 marta Beruniy mukofotining sohibi Abduqodir Hayitmetov, akademiklar Aziz Qayumov, Botirxon Valixo`jayev, filologiya fanlari doktorlari Abdurashid Abdug`ofurov va Rahim Vohidovning tadqiqotlarida ham nozik kuzatishlar mavjud.

Shunisi hayratlanarliki, zukko olim Muhammadjon Hakimov bir necha iste`dodli olimlar, takror-takror murojaat qilgan manbalardan ham o`ziga xos nazar bilan qarab yangi gaplar, topa oladi va ularni ohorli jummalarda o`quvchiga taqdim qiladi. Hazrat Alisher Navoiyning Samarqand davri hayoti haqida mulohaza yuritar ekan, mavzuni moziy bilan nozik uyg`unlashtiradi, bunda nafaqat badiiy adabiyot va she`rshunoslik ilmi, balki, dunyo astronomiya va matematika faniga buyuk hissa qo`shgan o`zbek mutafakkir olimi Muhammad Tarag`ay Ulug`bek kashfiyotlari bilan mavzu mohirona

bog`lanib ketadi. Ustoz Muhammadjon Hakimov ming karra haq. Jilvadan suv ichib, chashmani unutish nonko`rlik bo`ladi. Hazrat Alisher Navoiyning salkam 5 yillik umri kechgan Samarqandning dunyodagi yirik ilmiy- marifiy markazga aylanishida jahongir Amir Temur va Temuriylarning o`rni beqiyos ayni ta`kid matematika va astronomiya sohasida o`ziga xos maktab yaratgan Muhammad Tarag`ay Ulug`bekka ham daxldordir. Hazrat Alisher Navoiy Ulug`bek madrasasida ham ta`lim olganlar, shunday ekan, ulug` mutafakirning Samarqand davri faoliyati ham mulohaza yuritilar ekan, uning bu zoti bokaramning kamolotga yetishishida munosib hissa qo`shgan o`quv dargohi va uning sohibi haqida mulohaza yuritish g`oyatda o`rinlidir.

“Xoja Fazlulloh Abulaysiy- Samarqand akobiridindur. Faqiq Abullays avlodidandir. Fiqhda ani Abu Hanifayi Soniy derlar erdi va arabiyatda Ibn Hojib kaffasida tutarlar erdi.

Sayid Sharif ning shogirdi erdi va Sayid o`z xatlari bila ulumi dars ayturg`a ijozatnomalar aning uchun bitib erdi. Faqir ikki yil alarning qoshida sabaq o`qib erdim, ancha iltifotlari bor erdikim, farzand der erdilar”. (2,33-bet.) Ustoz Muhammadjon Hakimov mazkur iqtibosni tahlil qilar ekanlar, yozadilar O`sha vaqtda O`rta asr Sharqining mashhur huquqshunos arabiyot olimi Xoja Fazlulloh Abullays Samarqandda yashar va mudarrislik qilar edi. Alisher Navoiy uning xonaqosida istiqomat qilib, undan muntazam dars oladi. Shoirning qobiliyati va xushmuomalasiga maftun bo`lgan olim uni farzandim deb ataydi. Bugungi kunda hazrat Alisher Navoiy asarlarini oddiy xalqqa tushunarli tarzda yetkazish masalasi kun tartibida turgan dolzarb masala hisoblanadiki, ustoz Muhammadjon Hakimov ayni haqiqatni bundan yarim asr oldin anglab, ayni ezgu maqsad yo`lida fidoiylik bilan mehnat qilib keladilar. Yuqorida “Majolis un –nafois”ning ikkinchi majlisida keltirilgan iqtibosning talqini fikrimizga dalildir.

Muhammadjon Hakimov ilmiy uslubining yana bir o`ziga xos tomoni shundaki, olim u yoki bu ijodkorning nazmiy va nasriy asarlaridan kerakli iqtiboslarni yagona o`ringa yig`ib, ulardan o`rnida va me`yorida mohirona foydalana oladilar. Ayni ta`kid hazrat Alisher Navoiy asarlariga ham daxldordir. Yuqorida kuzatilgani kabi so`z, hazrat Alisher Navoiyning Samarqand davri hayoti haqida

borar ekan, “Majolis un- nafaos” ma`lumotlariga murojaat qilgan olim o`z mulohazalarini Alisher Navoiy “Xamsa”ning ikkinchi dostoni “Farhod va Shirin” dostonidagi quyidagi satrlar bilan quvvatlantiradi;

Temurxon naslidin Sulton Ulug`bek,
Ki olam ko`rmadi sulton aningdek.
Aning abnoyi jinsi bo`ldi barbod,
Ki davr ahli biridin aylamas yod.
Valek ul ilm sori topti chun dast
Ko`zi ollinda bo`ldi osmon past
Rasadkim bog`lamish zebi jahondir
Jahon ichra yana bir osmondir
Bilib bu nav`ilmi osmoniy,
Ki andin yozdi “Ziji Ko`ragoniy”.(3,118-bet.)

Mazkur satrlar ulug` Navoiyning Samarqanddan olgan bitmas- tunganmas ilhomi, ilm-u ma`rifatga, ilm ahllariga, olimlarga bo`lgan behad ixlos-u e`tiborining ramzi sifatida talqin qilinadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro`yxati:

- 1.Navoiy A.Mukammal asarlar to`plami.20 jildlik, 8-jild. – Toshkent: Fan,1991.-544b.
- 2.Navoiy A.Mukammal asarlar to`plami.20 jildlik,13-jild. –Toshkent: Fan, 1997.-284b
- 3.Abdullayev B. Navoiy Samarqandda.-Toshkent: Badiiy adabiyot nashriyoti, 1968.-136b.
- 4.Abdug`afurov A. Buyuk beshlik saboqlari.- Toshkent: G`afur G`ulom nomidagi Adabiyot va san`at nashriyoti, 1995.-184b
- 5.Valixo`jayev B, Vohidov R. Navoiy ijodi-ilhom manbai.- Toshkent: Fan, 1981.-74b
- 6.Valixo`jayev B.O`zbek adabiyotshunosligi tarixi. X-XIX asarlar.- Toshkent:O`zbekiston, 1983.-192b

- 7.Vohidov R. XV asrning ikkinchi yarmi XVI asrning boshlarida o`zbek va tojik she`riyati/Adabiy aloqa va o`zaro ta`sir masalalari/.-Toshkent:Fan, 1983.-141b
- 8.Vohidov R. Sharqning buyuk allomasi.-Toshkent:Fan,1989.-72b
- 9.Vohidov R. Navoiyning ikki durdonasi.-Toshkent:Fan, 1992.-134b
- 10.Navoiy asarlari lug`ati.-Toshkent:G`.G`ulom nomidagi Adabiyot va san`at nashriyoti, 1972.-784b
- 11.Qayumov A. Asarlar. 10 jildlik.1-10 jildlar.-Toshkent: Mumtoz so`z, 2012.- 450b
- 12.Hayitmetov A. Alisher Navoiyning adabiy-tanqidiy qarashlari. – Toshkent: O`ZSSRFA nashriyoti, 1963,-196b
- 13.Hakimov M. Navoiy asarlari qo`lyozmalarining tavsifi. –Toshkent:Fan, 1983.-199b
- 14.Hakimov M. Sharq qo`lyozmalariga doir qo`lyozma terminlarning izohli lug`ati./Adabiy me`ros.1978 N3. B.92-102b.

EARLY DIAGNOSTIC ANALYSIS OF CREATIVENESS ABILITY OF SCHOOL-AGED CHILDREN

Jumanova Fatima Uralovna

Chirchik State Pedagogical Institute of Tashkent region

Faculty of Pedagogy, Head of the Department of Pedagogy and Management

Sayupova Aziza Mirzabekovna

Chirchik State Pedagogical Institute of Tashkent region

Faculty of Pedagogy Stage 2 Master

Abstract: The article analyses the present condition of creativity psychodiagnostics in general and as applied to the work with preschool children. The article shows that in diagnostics with preschool children the most well-founded are the methods of qualitative evaluation of children's creativity and oriented to study the process of creative task solution. There some perspectives of studying children's creativity on the basis of Vygotsky's cultural historical theory and approaches of studying creative potential of a child are laid down

Keywords: creativity, preschool age, creativity tests, creation work as a process, the qualitative diagnostic methods.

The growing interest of psychologists in the problems of creative development in preschool age, including diagnostics creativity, quite naturally. On the one hand, the most remarkable trend in the development of the educational system in our country is humanization of education. In these conditions the importance of developing reliable tools for studying creativity is growing preschool children. On the other hand, within the framework of modern child psychology, some trends are obvious that make us look at the problem of diagnosing creativity in a new way. Preschool age all children is considered not just as a sensi active period of development of the imagination, which quite traditionally (L.S. Vygotsky), and as a

sensitive period of creative development whom the potential of the individual (V.N. Druzhinin, O.M. Dyachenko and others). Imagination before student is recognized not only as the basis for the subsequent formation of creativity, but also the most important characteristic who is of preschool age. Some actors express the opinion that the leading activities of preschool age is not a game, but a productive activity (drawing, modeling, designing).

This activity is considered not only as a driving force for the formation psychological readiness for school, but also as a condition for the creative development of the individual. This trend deserves attention in itself and shows the sign the importance of developing diagnostic tools creativity of preschoolers. The beginning of the development of diagnostic methods creativity, some authors associate with the writings of J. Gilford (1950). But, as F. Barron points out, to first research in this area should also include the work of F. Galton. They had an understanding of creativity was manifestations of a common mental ode rarity, which, in turn, viewed as genetically determined urged.

This understanding of the general way features typical of the natural sciences the paradigm that has developed in the completed form by the end of the 19th century. In the same positions stood L. Theremin, who created the first tests general intellectual endowment, which was estimated using the coefficient intelligence point. In the context of the beginning in the 20s 20th century in the US "test boom" that some understanding of creative giftedness and, therefore, such an approach to diagnosing sticky became decisive for several decades ahead. Around the same time in Europe, the development a completely different understanding of creativity values within Gestalt psychology (M. Wertheimer, K. Dunker). Classic productive thinking research, carried out by K. Dunker (1935), outlined another approach to the diagnostics of creativity, based on the application of experiments tal methods. It is significant that in that which approach to the diagnostics of creativity is there are three key principles:

1. Presenting a task to a person for creative thinking individualized vano, unlike standardized in statements in tests.

2. First of all, the process of the birth of a decision, not the end result.

3. Conducting an individual study not only does not rule out, as in tradition rational tests, but, on the contrary, assumed the active participation of the experimenter. Thus, even before 1950, with known to most authors' company point in the study of creativity way, in modern psychology already add up. There are at least two approaches to diagnosing creativity. Works by J. Guilford (1954), and then P. Torrens (1962) polo lived the beginning of a new stage in the development of diagnostics of creativity based on using standardized tests to explore creativity person. The most important difference but approach to diagnosing creativity was the study of the latter as an independent factor that is irreducible to the general mental endowment.

After work J. Guildford and P. Torrens distinction intelligence as a general ability to changing knowledge and creativity as a common ability to transform them generally accepted , and the test logical study the value of creativity stood out in itself standing area of psycho-diagnostics [1]. This approach to the study of creativity ti subsequently not only received a distance the latest development, but was also subjected to serious criticism. divergent tests J. Guilford's thinking was criticized for low validity [3]. They are, and later P. Torrance's creativity and tests were created as high-speed, i.e. with time variable restrictions common to all subjects, which is typical for darted tests. But such an approach to diagnostics of creativity means that people with creativity scrap, but with a low rate of mental activities will be at a disadvantage position.

This feature of diver tests genetic thinking and creativity was recognized as their Achilles' heel, which will puzzled researchers, including those in our country, look for new ways of development diagnostics of creativity [3, 4, 6]. At the same time, the concept itself is creative was significantly revised treno. Even in the works of the 60s. 20th century P. Torren's pointed out that creativity is not leads to divergent thinking J. Guildford, but includes feelings responsiveness to problems and the ability to solve them redefinition, which is irreducible to the 120 factors described in the works of Guilford intellect.

References

- Anastazi A., Urbina S. Psihologicheskoe testirovanie. SPb., 2001.
- Belova E.S. Odarennost' malysya: raskryt', ponjat', podderzhat'. M., 1998.
- Bogojavlenskaja D.B. Intellektual'naja aktivnost' kak problema tvorchestva. Rostov n/D, 1983.
- Vertejmer M. Produktivnoe myshlenie. M., 1987.
- Vygotskij L.S. Sobranie sochinenij: V 6 t. T. 4. M., 1984.
- Galkina T.V., Alekseeva L.G. Diagnostika i razvitie kreativnosti // Razvitie i diagnostika sposobnostej / Pod red. V.N. Druzhinina, V.D. Shadrikova. M., 1991.
- Druzhinin V.N. Psihologija obvih sposobnostej. SPb., 1999.
- Ermolaeva M.V. Psihologija razvivajuwej i korrekcionnoj raboty s doshkol'nikami. 2-e izd. M.; Voronezh, 2002.

MOSH KASALLIKLARINING BELGILARI

Azimbayeva Sabohatjon Ilxombek qizi

Urganch Davlat Universiteti Biologiya (Fan yo`nalishi bo`yicha) 1-kurs magistranti

Annotatsiya: Maqolada dukkakdoshlar oilasiga kiruvchi mosh o`simligini yetishtirishda qanday kasalliklar bilan zararlanishi va unga qarshi chora tadbirlar to`g`risida ma`lumotlar berilgan.

**Kalit so`zlar:** ildiz, poya, barg, zamburug`, dukkak, kasallik, harorat.

Mosh dunyoda keng tarqalgan bo`lib, u ozuqa uchun qimmatli ekin hisoblanadi. Mosh yetishtirish katta xarajat talab qilmaydi, u qurg`oqchilikka chidamli o`simlikdir. Uning doni tarkibida 24,8% oqsil, 1% moy, 3,5-4,5% kletchatka, 4,5-5,5% kul va 62-65% uglevodlar, 50,4% karbon suvlari, 1,5% moyli kislotalar, A, B₁, B₂, B₃, B₆, B₉, C, E, K darmon dorilari, natriy, fosfor, kaliy, magniy, tnir, mis, ruh, mineral moddalari va antioksidantlar mavjud. Mosh yetishtirishda quyidagi kasalliklarni oldini olishimiz kerak:

Ildiz chirish kasalligi Thielaviopsis basicola Ferr, Pythium de Baryahum Hesse zamburug`lari orqali kelib chiqadi. Bu zamburug`lar o`simlikning sirtiga chiqmasdan chiritib yuboradi. Yetuk o`simliklar ildizlari yoki poyalari qorayib qurib qoladi. Ekilgan urug`lar chiriydi va unganlarining ildizi bo`g`zida esa rangsiz dog`lar paydo bo`ladi. Nihollarning ildiz bo`g`zida qizg`ish-qo`ng`ir rangli uzunchoq dog`lar paydo bo`ladi.

Fuzarioz kasalligi Fusarium oxysporum Sehleht avlodiga mansub zamburug`lar qo`zg`atuvchisi hisoblanadi. U ham ildiz chirish kasalligini keltirib chiqaradi. Bundan tashqari, so`lishni, meva va urug`larning quruq chirish kasalliklariga yo`liqtiradi. Bu kasallik ta`sirida o`simlik juda sekin o`sadi. Bu kasallikka chalingan o`simlikda asosiy ildiz va yuqoridagi poyaning bir qismi qizarganini ko`rishimiz mumkin.

Antraknoz bu kasallikni *Colletotrichum Lindemuthianum* zamburug`i qo`zg`atadi. U asosan moshning barg, poya, gul va dukkaklarini kasallantiradi. Sovuq haroratda kasallangan urug`lar chiriydi yoki ungan o`simlik zaif bo`ladi. Urug`barglarda qizil yoki qo`ng`ir rangli dog`lar paydo bo`ladi. Nam havoda dog`ning markazida bo`rtmalar paydo bo`ladi. Barg tomirlari shikastlanganida jigarrang tusga kiradi va barg tomirlariga yondashgan to`qima sarg`ayadi va qurib qoladi. Dukkaklarida esa mayda sarg`ish qizil dog`lar paydo bo`ladi. Kasallik zo`raygach, dog`lar bir-biri bilan qo`shilib ketadi. Qattiq shikastlanganda parazitning mitseliysi urug` ichiga kirib, uning sirtida ham dukkaklardagidek dog`lar hosil bo`ladi.

**Askoxitoz (dog`lanish) kasalligini** *Ascochyta phasolorum* zamburug`i qo`g`atadi. Bu kasallikda o`simlikning yer ustki qismi zararlanadi. O`simlik poyasi va barg bandida cho`ziq jigarrang dog`lar paydo bo`ladi. Qo`zg`atuvchining piknosporalari yomg`ir, shamol orqali tarqaladi va sog`lom o`simliklarni zararlaydi. Zamburug` asosan urug` va o`simlik qoldiqlarida qishlaydi.

Un-shudring kasalligini *Ersiphe communis* f. *Phaseoli* zamburug`i qo`zg`atadi. O`simliklarning barcha yer ustki qismlarini zararlaydi va ularning ustida un purkaganga o`xshash oq dog`, so`ngra kulrang tus oluvchi qatlam rivojlanadi. U havo harorati 20-25<sup>0</sup>C va namligi 70-80% bo`lgan sharoitda yaxshi rivojlanadi. Agar ekin kech ekilgan taqdirda ular ko`proq zararlanadi, ammo nobud bo`lmaydi. O`simlikdagi fiziologik jarayonlar buzilishi natijasida hosildorlik 15% ga kamayadi.

Mosh mozaikasi juda xavfli virus kasallik bo`lib, u hosildorlikni 55-70% ga kamayishiga olib keladi. Barglari tomirlari atrofida qoramtir xoshiyalar paydo bo`ladi va barglarining chetlari bukilib qoladi. Keyinchalik barglarida ko`zga ko`rinadigan mozaika rivojlanib, kuchli g`ijimlangan ko`rinish oladi. Ushbu kasallik bilan zararlangan o`simliklarning bo`yi past bo`ladi va rivojlanishdan orqada qoladi.

Moshning zang kasalligini *Uromyces phaseole* Wintur zamburug`i keltirib chiqaradi. Bu kasallik asosan yoz faslining o`rtalarida namoyon bo`lib, o`simlikning barglari va poyasida qo`ng`ir rangdagi yostiqliklar tarzida ko`rishimiz mumkin. Bu kasallikning oraliq xo`jayini sutlama o`simligi hisoblanadi. Moshda uredo va teleytosporalar, sutlamada esa etsidiylar o`sadi. Yozda uredosporalar bir necha marta

hosil bo`lsa, teleytosporalar esa vegetetsiya oxirida o`simlik qoldiqlarida paydo bo`ladi. Keyingi yili teleytosporalardan bazidiyasporalar hosil bo`ladi va sutlamani zararlaydi. Moshni sutlama o`simligida hosil bo`lgan etsidosporalar kasallantiradi. Kasallangan o`simliklarning barglari sarg`ayib ketadi va hosildorlikning kamayishiga olib keladi.

Bakterial kasalliklarni qo`zg`atuvchisi *Xanthomonas phaseoli* zamburug`idir. Kasallangan o`simliklarda poyalari qattiq shikastlanganini hamda poya ustida qizg`ish qoramtir dog`larni ko`rishimiz mumkin. O`simlikning urug`barglar va barglar birikkan qismida qizil xalqa hosil bo`lib, poya shikastlangan bo`g`imidan sinishi yoki o`simliklarni so`lishiga olib keladi. Mayda suv tomchisi singari, och ko`k tusli dog`chalar bargga tushishi bilan biz ushbu kasallikka chalinganini bilib olishimiz mumkin. Dastlab bargning ost tomonida keyin esa ust tomonida ko`rinadi. Ushbu dog`lar tiniqlashib, avval sariq yoki och yashil rangda bo`lib, so`ngra qorayadi.

Xulosa va tavsiyalar. O`simliklarning yuqorida aytib o`tilgan kasalliklarni oldini olishda eng avvalo sog`lom ekinlardan urug`lik olishimiz, ekishdan oldin urug`ni yaxshilab tozalashimiz va samarali dorilar bilan dorilashimiz kerak. Buning uchun quyidagi dorilardan foydalanish maqsadga muvofiq bo`ladi. Ildiz chirish kasalligini oldini olishda saralangan urug`larni – vitavaks 200 FF, 34% s.s.k.-2,5 l/g, himoya 10% s.-4,0 l-g, darmon-4,25-30% kuk, -3,0 kg/t, baraka 60% p, -0,4 kg-t bilan dorilash kerak. Fuzarioz kasalligini oldini olishda saralangan urug`larni vitavaks 200 FF, 34% s.s.k.-2,5 l/g, himoya 10% s.-4,0 l-g, darmon-4, 25-30% kuk, -3,0 kg/t, Antraknoz kasalligi paydo bo`lganda esa ekinga folikur 25% em.k.-0,5 l/ga, folikur BT 22,5% em.k -0,5 l/ga, titul 390 KEK-0,3 l/ga, bamper 25% em.k. va duplet TT 22,5% em.k.-0,5 l/ga fungitsidlarning aytilgan me`yorlarida qo`llash kerak. Mosh askoxitoz kasalligi bilan kasallanmasligi uchun ekishdan oldin urug`larga 200 FF, 34% s.s.k.-2,5 l/g, himoya 10% s.-4,0 l-g, darmon-4,25-30 % kuk, -3,0 kg/t, baraka 60% p, -0,4 kg-t va raksil 2,5% s.e.s.-0,7 l/t bilan dorilash kerak. Kasallik alomatlari sezilganda esa folikur 25% em.k. va duplet TT 22,5% em.k.-0,5 l/ga fungitsidlaridan birini purkash kerak. Un-shudring kasalligiga qarshi kurash uchun almashlab ekishni

joriy etish, kasallik alomatlari sezilganda unga qarshi folikur 25% em.k.-0,5 l/ga, folikur BT 22,5% em.k -0,5 l/ga, titul 390 KEK-0,3 l/ga, bamper 25% em.k. va duplet TT 22,5% em.k.-0,5 l/ga57 fungitsidlarini purkash, hosil yig'ib olingandan so'ng dalani o'simlik qoldiqlaridan tozalash kerak. Mosh bakterial va zamburug' kasalliklarining oldini olish uchun faqat sog'lom urug'larni 200 FF, 34 % s.s.k.-2,5 l/ga va himoya 10 % s.-4,0 l/ga urug'dorilagichlar bilan dorilab ekish lozim.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Mavlyanova R.F., Sulaymonov B.A., Boltaev B.S., Mansurov X.G., Kenjabaev Sh.M. Mosh yetishtirish texnologiyasi. Tavsiyanoma.- “NAVROZ” nashriyoti, Toshkent-2018.
2. X.M. Atabaeva – Toshkent davlat agrar universiteti “Soya va moyli ekinlar” kafedrasi professori, q.x.f.d., J.B. Xudayqulov, A. R. Anorbaev, X.A. Idrisov. Mosh yetishtirish. “TASVIR” nashriyoti, Toshkent-2021.

m – SUBGARMONIK FUNKSIYALARNING CHETLATILADIGAN MAXSUSLIK TO‘PLAMLARI HAQIDA

Bekchanov Sardor

Urganch davlat universiteti o‘qituvchisi

Annotatsiya. Ushbu maqolada L_{loc}^p fazodan olingan kuchli m – subgarmonik funksiyalarning chetlatiladigan maxsuslik to‘plamlarining tuzilishi $C_{q,s}$ -sig‘im yordamida tahlil qilingan. Jumladan L_{loc}^p fazodan olingan kuchli m – subgarmonik funksiyalar uchun $C_{q,s}$ -sig‘imi nolga teng to‘plamlar chetlatilishi mumkin bo‘lgan maxsuslik to‘plam bo‘lishi isbot qilingan. Ushbu tasdiqning isboti $D \setminus E$ to‘plamda aniqlangan asosiy funksiyalar fazosi D to‘plamda aniqlangan asosiy funksiyalar fazosida L_q^s - norma bo‘yicha zich to‘plam bo‘lishiga asoslangan.

Kalit so‘zlar: subgarmonik funksiya, kuchli m – subgarmonik funksiya, α – subgarmonik funksiya, differensial forma, $C_{q,s}$ -sig‘im.

Subgarmonik va plyurisubgarmonik funksiyalarning chetlatiladigan maxsusliklari ko‘pchilik olimlar tomonidan tadqiq qilingan. Garmonik va subgarmonik funksiyalarning maxsuslik to‘plamlari Laplas tenglamasining yechimi va subyechimlarini tasniflashda muhim o‘rinni egallaydi. $L^{k,p}(G)$ sinfdan olingan subgarmonik funksiyalarning chetlatiladigan maxsusliklari B.I.Abdullayev, S.A.Imomqulov, J.R.Yarmetovlarning ishlarida o‘rganilgan. (q. [2], [3]).

Ushbu maqolada $\mathbb{C}^n$ kompleks fazodagi D sohadan olingan kuchli m – subgarmonik funksiyalarning chetlatiladigan maxsusliklarini o‘rganamiz.

Kuchli m – subgarmonik funksiyalar sinfi Z.Blocki tomonidan kiritilgan (q. [8]), S.Dinevva S.Kolodziej (q. [9]), S.Li (q. [10]), X.Ch.Lu (q. [11]), X.Ch.Luva

V.D.Nguenlar (q.[12]) tomonidan o‘rganilgan. Kuchli m -subgarmonik funksiyalar sinfida potentsiallar nazaryasi A.Sadullaev va B.Abdullayevlar tomonidan qurilgan (q. [1]).

1-Ta’rif. Agar $D \subset \mathbb{C}^n$ da aniqlangan ikkimartasilliq $u \in C^2(D)$ funksiya uchun operator

$$(dd^c u)^k \wedge \beta^{n-k} \geq 0, \quad \forall k = 1, 2, \dots, m, \quad (1 \leq m \leq n) \quad (1)$$

bo‘lsa, u holda u funksiya D sohada kuchli m -subgarmonik funksiya deyiladi, buyerda $\beta = dd^c |z|^2 - \mathbb{C}^n$ dagi hajm formasi.

(1) tengsizlik quyidagi tengsizlik bilan ekvivalentdir

$$\left[dd^c \left(u + t_1 dd^c |z_1|^2 + \dots + t_n dd^c |z_n|^2 \right) \right]^m \wedge \beta^{n-m} \geq 0 \quad \forall t = (t_1, \dots, t_n) \in \mathbb{C}_+^n$$

D sohadagi barcha kuchli m -subgarmonik funksiyalar sinfi $sh_m(D)$ orqali belgilanadi.

Agar $u, v \in C^2(D)$ funksiyalar D sohada sh_m ga tegishli funksiyalar bo‘lsa, u holda ixtiyoriy $a, b \in \mathbb{C}_+$ sonlari uchun $au + bv$ ham D da sh_m sinfga tegishli bo‘ladi. Bundan tashqari, quyidagi teorema ham o‘rinli (q. [8])

1-Teorema(q. [8]). Agar $v_1, \dots, v_k \in sh_m(D) \cap C^2(D)$, $1 \leq k \leq m$, bo‘lsa, u holda $dd^c v_1 \wedge \dots \wedge dd^c v_k \wedge \beta^{n-m} \geq 0$ bo‘ladi. Xususan, $k = m$ bo‘lsa,

$$dd^c v_1 \wedge \dots \wedge dd^c v_m \wedge \beta^{n-m} \geq 0.$$

Bu yerdan biz, juda muhim bo‘lgan ushbu tasdiqqa ega bo‘lamiz: agar $u \in sh_m$ bo‘lsa, u holda,

$$dd^c u \wedge dd^c v_1 \wedge \dots \wedge dd^c v_{m-1} \wedge \beta^{n-m} \geq 0, \quad \forall v_1, \dots, v_{m-1} \in sh_m(D) \cap C^2(D) \quad (2)$$

bo‘ladi. Va aksincha, agar ikki marta silliq u funksiya, barcha $v_1, \dots, v_{m-1} \in sh_m(D) \cap C^2(D)$ funksiyalar uchun (2) shartni qanoatlantirsa, u holda u funksiya sh_m bo‘ladi. Shuningdek, $u \in sh_m(D)$ nitekshirishda, quyidagi kvadrat funksiyalarni olish yetarlidir.

$$v_j(z) = \sum_{k=1}^n a_{k,j} |z_k|^2, \quad j = 1, 2, \dots, m-1, \quad a_{k,j} - const, \quad v_1, \dots, v_{m-1} \in sh_m(\mathbb{C}^n). \quad (3)$$

Bu holatda ifodalash sh_m funksiyalarni L_{loc}^1 sinfda ta’riflash imkonini beradi.

2-Ta’rif. Agar $u \in L^1_{loc}(D)$ funksiya yuqoridan yarim uzliksiz bo‘lib, hamda ikki marta silliq ixtiyoriy $v_1, \dots, v_{m-1} \in sh_m(D) \cap C^2(D)$ funksiyalar uchun,

$$dd^c u \wedge dd^c v_1 \wedge \dots \wedge dd^c v_{m-1} \wedge \beta^{n-m}$$

oqimni

$$[dd^c u \wedge dd^c v_1 \wedge \dots \wedge dd^c v_{m-1} \wedge \beta^{n-m}](\omega) = \int u dd^c v_1 \wedge \dots \wedge dd^c v_{m-1} \wedge \beta^{n-m} \wedge dd^c \omega, \omega \in F(D) \quad (4)$$

ko‘rinishda musbat aniqlash mumkin bo‘lsa, u holda u kuchli m -subgarmonik funksiya deyiladi, buyerda, $F(D) = \{\omega \in C^\infty(D) : \text{supp } \omega \subset\subset D\}$ – asosiy funksiyalar fazosi. 2-ta’rifda $v_1, \dots, v_{m-1} \in sh_m(D) \cap C^2(D)$ funksiyalar sifatida (3) kvadrat funksiyalarni ham olishimiz mumkin.

ADABIYOTLAR

1. Абдуллаев Б., Садуллаев А., Теория потенциалов в классе m -субгармонических функций. // Труды Математического Института имени В.А. Стеклова, – Москва, 2012. – № 279, – С. 166–192.
2. Абдуллаев Б.И, Имомкулов С.А., Устранимые особенности субгармонических функций из класса L_p и L^1_p . // Узбекский математический журнал, – Ташкент, 1997. – № 4, – С. 10 – 14.
3. Абдуллаев Б.И., Ярметов Ж.Р., Об особых множествах субрешений эллиптических операторов. // Вестник КрасГУ, 2006. – №9, – С. 74–80.
4. Ваисова М.Д. Теория потенциала в классе α -субгармонических функций. // Узбекский математический журнал, – Ташкент, 2016, – №3, – С. 46–52.

BERDAQ DUNYOSIGA SAYOHAT

Hamidov Akmaljon Otabek o‘g‘li

Toshkent pediatriya tibbiyot instituti

“Tibbiy pedagogika va davolash” fakulteti 1- bosqich 108- guruh talabasi

Shamudinova Feruza Mirxamitovna

Ilmiy rahbar: Toshkent pediatriya tibbiyot instituti

“Tibbiy pedogogika va davolash” fakulteti tyutori

Annotatsiya: ushbu maqolada Berdaqning “Umrin” nomli qo‘shig‘ida o‘zining avtobiografiyasini o‘rganish, bundan tashqari Berdaq haqida ba’zi zamondoshlari ham qisqacha ma’lumotlar qoldirgan. Lekin bular ham shoir tarjimai holi haqida yetarlicha ma’lumot bera olmaydi. Maqolada Berdaqning hayotiy falsafalari, bu borada egallagan pozitsiyasi haqida so‘z boradi.

Kalit so‘zlar: Berdaq, falsafa, hayot, maqsad, she’r, shoir, tafakkur, faylasuf.

Annotation: in this article the study of his autobiography in Berdaq's song “Umrin”, in addition to which some contemporaries about Berdaq also left brief information. But these too can not give enough information about the biography of the poet. The article talks about Berdaq's life philosophies, his position in this regard.

Keywords: Berdaq, philosophy, Life, Purpose, poem, poet, contemplation, philosopher.

Ota-bobolari qishloqning eng kambag‘al odamlaridan bo‘lgan, uyi ham, mol-u mulki ham, amali ham bo‘lmagan. Uning otasi Qarg‘aboyning birinchi xotini vafot etganidan so‘ng u to‘rtta yosh farzandlari bilan qoladi va o‘zi bu bolalarni yolg‘iz eplay olmasdi, shuning uchun unga bir turmush o‘rtoq zarur edi. Bu kambag‘al insonni uylanishi ham qiyin edi. Chunki u davrda kelinning qalin pulini beradigan sharoitda emas edi. U o‘ziga o‘xshagan bir kambag‘al ayolni topib, uylandi. Uning ikkinchi ayolidan bizning taniqli shoirimiz dunyoga keldi. Uning uch aka-ukalari bor edi bular: Fozilbek, Berdibek, Kalibeklardir. Berdaqning ulg‘ayish sharoiti,

atmosfera uning hayotga bo‘lgan falsafiy qarashlarini shakllantirgan desak adashmagan bo‘lamiz.³⁶

Berdaq o‘n yoshga yetganidan so‘ng, diniy maktabga boradi, maktabni tamomlagach u katta o‘qishga ya‘ni, “Qoraqum eshon” madrasasiga o‘qishga kiradi. Ushbu madrasa Qoraqalpog‘istonning shimolida joylashgan edi.

Yuqoridagi she‘r orqali shoirning og‘ir turmush kechirganini bilib olish qiyin emas. Berdaq o‘z xalqining ziyolisi, bilimdon insoni bo‘lishiga qaramasdan, o‘sha davrda hech kim uni taqdirlamadi, ulug‘lamadi, hattoki hurmatga ham ega bo‘lmadi. Bu haqda u o‘zining yuqorida keltirilgan “Bo‘lgan emas” asarida yozib o‘tgan.

Berdaq diniy ta‘limotlarni ustun qo‘yuvchi inson edi. Uning nazdida falsafada eng dolzarb masala olamning yaralishi edi. Ya‘ni Xudo bu olamni yaratganmi, yoki abadiy mavjud bo‘lganmi? To‘rt element haqidagi ma‘lumotni Berdaq Mirzo Bedilning kitoblaridan o‘qiganini bilsak bo‘ladi. Berdaq Mirzo Bedilni, Navoiyni, Fuzuliyini, Aritotel va Platonni o‘zining “Izlardim” degan asarida eslatgan. Berdaqning aytishicha u Bedilning hamma asarlari bilan tanishib chiqqan.³⁷

Chidam bilan bog‘lab belni,

Izlab Qo‘ng‘irot, Xitoyini elini.

Kechib daryo, dengiz, ko‘lni,

To topguncha izlar edim....

Ma‘lumki ko‘pgina mashhur arab faylasuflari, yunon faylasuflarining falsafiy merosi bilan ham yaxshi tanish edilar. Ba‘zilari Aristotelni, Pifogorni, Platonni, Ptolomeyni va boshqa faylasuflarni ilmiy ishlarini arab va fors tiliga tarjima qilganlar. Bunda eng muhim o‘rinda faylasuf va olimlarimizdan ya‘ni: Farobiy, Ibn Sino va boshqalar bo‘lgan. Yunon faylasuflari Fales, Anaksimandr, Geraklit va boshqalari stixiya materyalistlari bo‘lganlar. Ular dunyo paydo bo‘lishiga material substansiya asos qilib qo‘ygan deb o‘ylaganlar. Masalan: Fales “suv”ni asos qilib olgan. Anaksimandr, Anaksimandr, Apeyron, Geraklit esa “olov”ni deb o‘ylaganlar. Berdaq esa hayotni Xudo yaratgan deb fikrlagan, lekin ba‘zan u bunga gumonsiragan, u

³⁶ И.Сагитов. Бердахтын творчествосты. Нукус. 1977. 57-б.

³⁷ Berdaq. Tanlangan asarlar. T.1987. b 42.

uning hayoti oldindan aniqlanmaganidan, uning o'tgan hayoti, kelajagi, xursandchiliklari oldindan Xudoning aytgani bilan uning taqdiri yozilganidan shubhalangan.³⁸

Islom mafkurasi insonni shunday tarbiyalaganki, kimki Xudo borligiga ishonsa va uning aytgan amallarini bajarsa haqiqiy musulmon bo'ladi. Xudo albatta adolatsizlikdan ranjigan bandasini yoniga keladi va o'z bandasini har doim suyishini shu bandada ham namoyon qiladi. Bandasini ranjitgan insonni esa, albatta jazolaydi. Berdaq esa bunga qo'shilgan va buni to'g'ri deb hisoblagan. U hayotiy ijtimoiy dalillarni misol keltirgan. O'zining “Bizlarga yordam ber” she'rida shoir Xudoga murojaat qilgan. Berdaqning aynan shunday Xudoga murojaat qilishi uni diniy odamlarni oldida oqlaydi. Chunki, she'r Xudoni unutmaganligini keyingi vaziyatlarda ko'p bora eslashini bu she'r orqali bildiradi. Berdaqning “Bizlarga yordam ber” degan she'ri Umar Hayyomning ya'ni fors shoirining ruboisi bilan o'xshashlidir. Berdaq “Bizlarga yordam ber” degan asarida odamlarga, xalqqa, islomning boshqa tomonlarini ham ko'rsatgan. Ma'lumki o'z vaqtida Umar Hayyom ham shunday asarlari uchun uni mullalar va islomiyalar tinch qo'yishmagan edi. Umar Hayyom din va uning urf-odatlarining ijtimoiy mohiyatini fosh etib, din hukmron doiralar, ruhoniylar qo'lida qul qilish quroli ekanini ta'kidlaydi. Bu haqda u shunday deydi:

Masjidu, butxona qullik demakdir,

Qo'ng'iroq- tarona qullik demakdir.

Mehrobu kaliso, tasbehu salib,

Barchasi nisxona qullik demakdir.

Bundan tashqari Berdaq Navoiyning falsafiy qarashlarini yaxshi o'rgangan va o'z falsafiy qarashlarida o'xshashlik borligini bilgan edi. Chunki Berdaq ham Navoiy kabi har bir odam o'zi uchun tabiat tomonidan belgilangan yuksak vazifa va martabani anglagan holda ish tutishi kerak deydi. Uning yurish-turishi, xatti-harakati, maqsad va niyatlari insoniylikning baland darajasiga munosib bo'lishi shart. Shoir

³⁸ Бердах. Танламалы шыгармалар жыйнагы. Нукус. 1977. 99-б.

aytadiki, inson qadr-qimmatini, shaxsiy fazilatlarini har narsadan ustun qo‘yar ekan, inson zotiga mansublikning o‘zi kishini ulug‘ qilishni alohida ta‘kidlaydi. Bu haqda Navoiy ham quydagilarni ta‘kidlagan edi: Kishilarning bir-birlariga munosabatlarida so‘zning ahamiyati katta, chunki so‘z san‘ati faqat inson uchun ato etilgan. Insonning insonligi so‘z bilandir.

Berdaq o‘z asarlarida faqatgina insonni ulug‘lab, uning ijobiy sifatlari qanday bo‘lishini tasvirlabgina qolmadi. U o‘z asarlarida tugal ma‘nodagi ijobiy qahramonlar siymolarini ham yaratdi. Bu qahramonlarida mukammal insonga xos sifatlarni mujassamlashtirishga harakat qildi. U inson nomiga isnod keltiruvchi nomunosib shaxslarning qilmishlarini ayovsiz tanqid ostiga oldi.

Berdaq bu boradagi falsafiy qarashlarining shakllanishiga ta‘sir ko‘rsatgan omillar haqida gapiradigan bo‘lsak, avvalo u qanday muhitda tug‘ilganini, qanday muhitda yashaganini yana bir bor yodga olsak xato qilmagan bo‘lamiz. Berdaq shoir, baxshi bo‘lishiga qaramay o‘z she‘rlarida, qo‘shiqlarida, falsafiy g‘oyalarni ilgari surdi. Chunki uning falsafiy qarashlarini o‘sha she‘r, qo‘shiqlarida ko‘ramiz. Bunda qanday falsafa yotadi degan savolga esa, uning she‘rlarini o‘qigan inson biladi. Uning falsafiy g‘oyasida Allohni borligiga ishonish, zolim amaldorlarni, otaliq boylarni bir kun kelib Alloh jazolashini ta‘kidlab o‘tadi. Qolaversa, Qur‘oni Karimda insonlarini bu dunyoda bajarishi kerak bo‘lgan amallarni barchasi bilan tanishib chiqqanligi uchun insoniyatni ulug‘laydi. Shunda ham oddiy insonlarni ularni hayoti yaxshilanishi, farovon hayot kelishiga ishonib yashagan. Qolaversa, Berdaq yolg‘onchilikni, oddiy xalqni ezib ularni boshigaog‘ir kunlarni solgan insonlarni juda yomon ko‘rgan va qattiq tanqid ostiga olgan.

Adabiyotlar:

1. Falsafa qomusiy lug‘at, Toshkent, Sharq N. - 2003.
2. Berdaq. Tanlangan asarlar. T.:1987. 42-b.
3. И.Сагитов. Бердахтын творчествосты. Нукус. 1977.
4. Бердах. Танламалы шыгармалар жыгйнагы. Нукус. 1977. 99-b.
5. Из философского наследия народов Восточка. Изд. «Фан» Уз. Ташкент. 1982.
6. <http://www.berdaq.com>
7. www.ziyonet.uz

“DEVONU LUG‘OTIT TURK”DAGI MAVHUM OTLARNING SEMANTIK- USLUBIY XUSUSIYATLARI

Ismatova Vasila Shodmanovna

Alisher Navoiy nomidagi o‘zbek tili va adabiyoti universiteti

Lingvistika [o‘zbek tili] 2-kurs magistranti

Annotatsiya

Ushbu maqolada Mahmud Qoshg‘ariyning “Devonu lug‘otit turk” asarida qo‘llanilgan mavhum otlar,ularning semantik-uslubiy xususiyatlari va ularning hozirgi o‘zbek adabiy tilida qay holda qo‘llanilishi xususida fikr-mulohazalar keltirilgan.

Kalit so‘zlar: Turkiy xalqlar, tarix, abstract otlar, semantik, sinonim, omonim, fonetika, hozirgi o‘zbek adabiy tili

SEMANTIC AND METHODOLOGICAL FEATURES OF A SUMMARY IN DEVONU LUG'ATIT TURK

Ismatova Vasila Shodmanovna

Alisher Navoi University of Uzbek Language and Literature 2nd year Master's degree
in Linguistics [Uzbek]

Abstract

This article discusses the abstract names used in Mahmud Kashgari's Devonu Lug'otit Turk, their semantic and methodological features, as well as how they are used in the modern Uzbek literary language.

Keywords: Turkic peoples, history, abstract names, semantics, synonyms, homonyms, phonetics, modern Uzbek literary language

Shakli har xil bo‘lsa ham ma‘nosi bir-biriga yaqin so‘zlar sinonimlar deyiladi. Bir xil ma‘noning bir necha so‘z shakllari orqali berilishi sinonimlarni yuzaga keltiradi. So‘zlarning o‘zaro sinonim munosabatda bo‘lishi sinonimiya hodisasi deyiladi. Bir umumiy ma‘nosi bilan o‘zaro bog‘lanuvchi so‘zlar guruhi sinonimik qator deyiladi. Sinonimik qator ikki yoki undan ortiq so‘zdan tashkil topadi. Har bir sinonimik qatorida bir so‘z asosiy so‘z hisoblanadi. Bu so‘z barcha uslublarda qo‘llana oladi, shuning uchun [bosh so‘z], “neytral so‘z”, “betaraf so‘z”, “uslubiy neytral so‘z”, “dominanta” atamaları bilan nomlanadi. Masalan, nazar solmoq-boqmoq-qaramoq sinonimik qatorida bosh so‘z qaramoq; aft-bashara-chehra-oraz-yuz-turq sinonimik qatorida bosh so‘z yuzdir.

Mahmud Qoshg‘ariyning “Devonu lug‘oti turk” asarida ham mavhum otlarning ma‘nodoshlarini kuzatishimiz mumkin. Ushbu maqolamizda hozirgi adabiy tilimizda *tuhmat, qasam, baxt, tilak, shov-shuv, evaz, yaxshilik, uyat* kabi mavhum ma‘no ifodalovchi so‘zlarning ma‘nodoshlarini sharhlashga harakat qildik.

تېلداغ – تَدَاغٌ -*bo‘hton, tuhmat* [DLT., I., 430.] ma‘nolarini anglatuvchi so‘z devonda **Жала- يلا** – *tuhmat, birov haqida yomon fikrda bo‘lish* ma‘nosida [DLT., III., 32] shuningdek **سزك** - *sezgi, gumon* ma‘nosida [DLT., I., 387] qo‘llanilgan.

تېلداغ – تَدَاغٌ -*bo‘hton, tuhmat* ma‘nolarini anglatuvchi so‘zni devonda muallif quyidagi gap bilan izohlab beradi. **قَلْوَر تَدَاغٌ اَنْكُرْ اَنْ** – **ол аңар тїлдағ кїлур** – U unga bo‘hton qildi. Shuningdek bu so‘zning forschaga tarjimasi “bahona” dir deb izohlaydi. Ammo S.Mutallibov bunga izoh berib, “Textda shunday, ammo arabcha izohga to‘g‘ri kelmaydi; ehtimol kotib xatosi bilan **بُهْتَان** o‘rniga **بِهَانَه** yozilib qolgan bo‘lsa” degan izohni keltiradi.

Жала- يلا – *tuhmat, birov haqida yomon fikrda bo‘lish* ma‘nosini anglatuvchi so‘zni Mahmud Qoshg‘ariy devonda quyidagi gap orqali izohlaydi: *Bir xil qat-qat nonga jalachi jurga deyiladi. Ya‘ni nozikligidan bir narsaga tegishi bilan ushalib ketadigan non demakdir. Non yopuvchi buni sen sindirding deb odamga tuhmat qiladi*, deyiladi Ushbu so‘zlar hozirgi o‘zbek adabiy tilimizda qo‘llanilmasa-da ularning anglatadigan ma‘nosini ifodalovchi *tuhmat, bo‘hton, gumon* so‘zlarini iste‘moldagi so‘zlar deyishimiz mumkin. “O‘zbek tilining izohli lug‘ati” da bu so‘z “*ayblash, ayblov,*

ya'ni birovni ayblash va qoralash maqsadida o'ylab chiqarilgan asossiz da'vo, bo'hton ” deya izohlanadi. Masalan, Uying kuygurda ikki oy qadar ishladim. Keyin haydadi. Boshimga qancha **tuhmatlar** ortdi yana. Oybek, Tanlangan asarlar. [O‘TIL., 226.]

Devonda qo‘llanilgan mavhum otlardan yana biri hozirgi adabiy tilimizda *qasam, va‘da, ahd* ma‘nolarini anglatuvchi so‘z besh o‘rinda turlicha nomlanib qo‘llanilgan. Jumladan, **элкү-أَلْكُو** –ahd,va ‘da [DLT., I., 149], **Эндкәү – اِنْدَكَو** –qasam [DLT., I.,427.], **бичғас- بِيخْغَاس** va ‘da, void, so ‘z berish [DLT.,I., 427.], **бачиғ-بَچِغ** – va ‘da, ahd [DLT.,I.,352.], **кiрту- كِرْتُو** - qasam [DLT.,I.,394.]

Devonda **бичғас** va **Эндкәү** so‘zlari quyidagi she‘r tarkibida kelganligiga guvoh bo‘ldik. **Бичғас** битiк кiлурлар

Эндкәү жама бөрүрләр,

Хандан басут тiләрләр

Басмiл чумул тiркәшүр.

Mazmuni: Yakobu jangiga hoqonni yordamga chaqirib aytadi. Bizning odamlar podshohga qarshilik ko‘rsatmaslik uchun muohada yozadilar.Hozir Basmil va Jumul qabilalari biz bilan urushmoqqa yig‘ildilar . Hoqon ularga yetishdi, hatto ularning qonlarini to‘kdi va asir qildi. [DLT.,I.,427.]

Бачиғ-بَچِغ – va ‘da, ahd [DLT.,I.,352.] so‘zi devonda quyidagi gap tarkibida qo‘llanilgan bo‘lib, bu so‘zning hozirgi o‘zbek adabiy tilida anglatadigan ma‘nosi saqlanib qolganigiga ishonch hosil qildik.

Ол мәнiң бiрлә бачиғ кiлдi. Ya‘ni, u men bilan va‘dalashdi. Ushbu so‘zlar anglatadigan ma‘nosi nafaqat asar yaratilgan davrda, balki Alisher Navoiy asarlarida ham va‘da, ahd, *ishontirish* ma‘nolarini anglatganiga guvoh bo‘ldik: Ey ko‘ngul, dahr ahlig‘a yo‘q **vadau** paymon durust, Necha kuygung sen dog‘i, uz **va‘da** buz, paymonni ham. [*Navoiy asarlari tilining izohli lug‘ati, I jild, 366 b*]

“O‘zbek tilining izohli lug‘ati” da va‘da so‘zi *so‘z berish, va‘da; muddat* ma‘nolarida izohlangan. Masalan, To‘qsonov jo‘nayotganida, muallimni almashtirish to‘g‘risidagi va‘dasi bilan Tojiboyni qattiq ishontirib ketgan edi. P.Tursin, O‘qituvchi. O‘rmonjonga, Bo‘taboyga, Kanizakka ko‘pdan-ko‘p salom aytdi va

“Qo‘shchinor” ga shu hafta ichi, va‘dasidan burunroq borishini aytdi. A.Qahhor, Qo‘shchinor chiroqlari. [O‘TIL., 446.]

Hozirgi adabiy tilimizda *qut, baxt davlat* ma‘nolarini anglatuvchi so‘zlarni Mahmud Qoshg‘ariyning devonida ham uchratishimiz mumkin. Jumladan, **قُوت-كُوت** – baxt,davlat [DLT., I.,320.] , **قُوت-كُوت** – qut, baxt, davlat [DLT., I.,311.] so‘zlari ma‘nodoshlik kasb etganiga guvoh bo‘ldik. **Кут** **күтүп** бәрсә ізім қоліңа, Күндә іші жүкәбән жуқар ағар. *Tangri bandasiga baxt bersa, kun sayin ishi yuqorilaydi, avj oladi.* Sh.Rahmatullayevning “O‘zbek tilining etimologik lug‘ati” da ham M.Qoshg‘ariy devonida ham *qutlug‘* so‘zi **qut**dan kelib chiqqanligini ta‘kidlab o‘tilgan. Qut so‘zi hozirgi adabiy tilimizda ham *qut,baxt, davlat* ma‘nolarini ifodalashidan tashqari shakldosh so‘z ham sanaladi. *Endi xotinning rang-quti joyiga kelgan va basharasidan qo‘rqish alomati yo‘qolgan edi.*S.Ayniy, Qullar. [O‘TIL., 389.] Bu gapda **qut** so‘zi **yuzning rangiga** nisbatan qo‘llanilgan. “Navoiy asarlari tilining izohli lug‘ati” da bu so‘z *yemak, ovqat, oziq; ruh, jon* ma‘nolarida qo‘llanganligiga guvoh bo‘lamiz: Ey mug‘bacha, dayr ichra meni mast eta ko‘rkim, Jon **quti** ko‘ngul quvvatidur, sofigu durdung. [Xazoyin ul-maoniy]⁶ Yiroqdin ko‘rub o‘g‘li tobutini, Uzub charx aning umrining **qutini**. [Saddi Iskandariy] [NATIL.,83b]⁷

تۈش - түш

Devonda **تۈش** - түш - tush so‘zi ham shakldosh so‘z sifatida uchraydi. Jumladan, tush vaqti; uyqudagi jarayon; to‘g‘risi; teng kabi ma‘nolari izohlanadi. Masalan, **аниң түши** – uning tengi; **эвим түши** – uyimning to‘g‘risi, uyimning ro‘parasi; **түш өді** – tush vaqti (DLT, III, 138 б) kabi. “Alisher Navoiy asarlari tilining izohli lug‘ati” da bu so‘z uyqu, tush,xob; taraf, jonib; tomon; tushmoq, pastga tushmoq; safar vaqtida to‘xtamoq; tushib qolmoq; zimmaga yuklanmoq; duch kelmoq,uchramoq; yuz bermoq, paydo bo‘lmoq; yetishmoq, erishmoq; ko‘z, nazar tushmoq tarzida qo‘llanilgan baytlar orqali izohlangan.

Tushumda obi hayot ichdim ohim, kelmas,

Ko‘ngulga la‘lini o‘lmakdin o‘zga ta‘bire - uyqu,tush ma‘nosida;

Erur ishq oyatikim nuqtasining donasin ko‘rgach,

Tushar arvohi qudsiy qushlari beixtiyor anda - tushmoq, pastga tushmoq ma‘nosida;

Bu ish manga tushubtur – zimmaga yuklanmoq ma‘nosida; Gar Navoiydek boshingga tushsa bir qotil g‘ami, Anda dog‘i ko‘rgasen ne bo‘lsa qismat, ey rafiq-duch kelmoq, uchramoq ma‘nosida (NATIL, 263 6) izohlanganiga amin bo‘ldik.

“O‘zbek tilining izohli lug‘ati” da tush so‘zi ikki xil ma‘no ifodalashi izohlanadi. 1) uyquda vujudga keladigan sub‘yektiv psixik hodisa, jarayon; uyquda ko‘riladigan obrazlar, narsalar. *Qani endi shularning hammasi tushim bo‘lsa-yu, uyg‘onib ketsam! ..Qadamimni bilib bosar edim.* A.Qahhor, Og‘riq tishlar; 2) quyosh qoq tepaga kelgan payt. *Tushda dam olmoq. Devonaning aqli tushdan keyin kiribdi.* Maqol.

سَاغ – caF

Devonda uchraydigan سَاغ – caF – sag‘ so‘zi ham shakldosh so‘z sifatida berilgan bo‘lib, 1) سَاغ – caF – aql; 2) سَاغ – caF – o‘ng, 3) سَاغ – caF – ziyraklik, tuyrakik, zehni o‘tkirlik (o‘g‘uzcha); 4) سَاغ – caF – sog‘lik, 5) سَاغ – caF – toza;

6) سَاغ – caF – yung yuvadigan savag‘ich ma‘nolarida izohlanadi. СЭНДА caF жоқ-санда ziyraklik yo‘q; jиниң caFмы - taning sog‘mi?; caF элик – o‘ng qo‘l. Bu birikmada hamma so‘z o‘g‘uzcha ekanligini, ayrim turkiy qabilalar bu so‘zlarni bilmasligini devonda ma‘lumot sifatida beradi. CaF cyw – toza, shirin suv; CaF көңүл – ko‘nglida kiri yo‘q, oq ko‘ngul odam.

NATIL da bu so‘z sog‘ tarzida beriladi va quyidagi ma‘nolari izohlanadi: 1) omon, salomat, sog‘lom; 2) hushyor, es-hushi joyida, oqil; 3) sog‘; mastning ziddi; 4) sog‘moq, sut sog‘moq (NATIL, III., 110)

“O‘zbek tilining izohli lug‘ati”da ham sog‘ so‘zi shakldosh so‘z sifatida berilgan. Sog‘_I – kasali yo‘q, sihat-salomatligi yaxshi; sog‘lom. Sog‘ tish. Sog‘ yuray desang, ozoda bo‘l! Cog‘_{II} - shevada, o‘ng ma‘nosini bildiradi. *O, bu go‘zal yo‘llar, ajoyib yo‘llar, Gul bilan qoplangan sog‘-u so‘llari. Uyg‘un. Tong qo‘shig‘i.* (O‘TIL, III., 562)

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Алишер Навоий. Хазойинул-маоний. Т. I, 1963.
  2. Болтабоев Х., Дадабоев Х.. Девону луғотит турк, I, II, III жилдлар. Тошкент: 2006-2008.
  3. М. Кошғарий. Девону луғотит турк. I. Таржимон ва нашрга тайёрловчи С. М. Муталлибов. – Т.: ФзФА нашриёти. 1963.
  4. Навоий асарлари тилининг изоҳли луғати., 836, Ўзбекистон ССР Фан нашриёти., 1983.
  5. Ўзбек тилининг изоҳли луғати., 226. – “Ўзбекистон миллий энциклопедияси” Давлат илмий
  6. Хакимова М.К. Ўзбек тилида абстракт номлар семантикаси. Тошкент-2009
- Elektron ta'lim resurslari:
- [http://www.kitab.uz/cms/q=node/223_o1.04.08.](http://www.kitab.uz/cms/q=node/223_o1.04.08)
- www.ziyonet.uz
- www.edu.uz
- www.arxiv.uz
-

DIAGNOSIS OF ADOLESCENTS' UNDERSTANDING OF MORAL AND LEGAL FORMS

Atakhujaeva Shahlo Anvarovna

Chirchik State Pedagogical Institute of Tashkent Region

Faculty of Pedagogy 2nd year master's degree in pedagogy and psychology

Annotation: This article provides a brief overview of the causes of destructive behavior among young people, their changes and methods of working with them.

Keywords: deviant behavior, adolescents, deviant behavior, conversation, interview

Before making a diagnosis, a psychologist must have knowledge of the ethical and legal norms that are part of the general theory of social norms. Moral and ethical norms are the rules of behavior adopted by society for interaction, which are manifested in the form of life habits among the majority of the population. Spiritual-ethical norms are an example of what people should say and act on each specific reality.

Value Direction Questionnaire (I.G.Senin's Methodology) It is known that many experts use certain life goals and values as a criterion in diagnosing personality orientation. The reason is that the system of values determines the main content of a person's orientation and determines his attitude to the world, people, himself, the content of motives for life, worldview. Values can be divided into two types: 1) target values and 2) intermediate values.

Values that are directed toward specific life goals are called target values. In other words, each person is characterized by having their own common life ideas, their own leading life goals. This theoretical view of values was first put forward by M. Rokich and later with the full support of all experts. Diagnosis of Conflicting Behavior.

The reasons for deviant behavior of adolescents can be disagreement with parents, teachers and classmates, as well as various other contradictions. The psychologist who begins to make the diagnosis must be well versed in the theory of conflict and contentious behavior. The word —conflict is derived from Latin and —conflictus means "conflict". It is a conflict of views, opinions, characters, patterns, which are absolutely contradictory. In order to achieve a positive goal, it is necessary to radically change the conflict approach.

People clash to defend their ideas, principles, characters, aspirations. Conflicts are interpersonal, interpersonal. An interactive is a disagreement between two or more individuals. Such a conflict is evident in the disruption or complete cessation of even normal treatment. If the interaction is repeated even after the conflict, then in many cases people will not see each other at all. Sometimes such situations cause people to compromise. In human conflict, people have different views, desires, and worldviews.

Often, the dialogue of quarreling people is followed by mutual accusations, insults, hitting each other on the ground. Internal conflict is the result of conflicting opinions, interests, internal content, and conflicting worldviews. Considering the individual-mental characteristics of the person, it can be said that the inner at the heart of the conflict lies a sense of self-dissatisfaction. Such disagreements lead to their sharp clash in social reality. Analysis of conflicts shows that they can be divided into: competition, adaptation, cooperation, agreement, avoidance.

One-on-one interviews, questionnaires, and tests to analyze the causes and consequences of adolescent conflict behavior are appropriate. In doing so, he establishes a positive emotional connection with him and explains the goals and objectives of the task to be performed. Conversation allows information about the adolescent as a method of psychological research. Conversation may be conducted on the basis of pre-prepared questions or may be of an involuntary nature.

At the same time, the researcher should not ask questions that the child does not like during the interview, which are relevant to the child, his family or peers. The

interview will determine the characteristics of the child's personality, his physical and mental condition, his ability to work.

Socio-cultural level, education, interests, needs, thinking skills of the examiner are determined. In some cases, the interview is conducted for psychoprophylactic and psychotherapeutic purposes, which eliminates the fear, anxiety, insecurity of the child. During the lesson, each student receives the information provided by the teacher based on specific internal mental processes.

Thus, the educator needs to gain important information about the child's life in relation to the task set by the research during the interview.

References:

1. Primary education: problems and solutions. Conference materials. M. Uzakova.
2. Defects in scientific research of the problems of spiritual and moral crisis and its solution JE Usarov, NJ Eshnayev, SA Haydarova IEJRD-International Multidisciplinary Journal 5 (8), 6 45 2020
3. Problems of formation of learning motives in pupils UJ Eshbekovich, EN Jumayevich, KI Davronovich IEJRD-International Multidisciplinary Journal 5 (8), 6 27 2020
4. Peculiarities of scientific research of spiritual and moral problems NJ Eshnaev Academic research in educational sciences 2 (Special Issue 1), 364-369 18 2021
5. CONCEPTUAL FUNDAMENTALS OF DISTANCE LEARNING SYSTEM DEVELOPMENT UJ Eshbekovich, EN Jumaevich, BX Nematovich INTEGRATION OF SCIENCE, EDUCATION AND PRACTICE. SCIENTIFIC-METHODICAL?? 14 2020 Issues of introducing a system of psychoprophylactic services in the Uzbek national cinema and culture NJ Eshnaev, GM TG'Maratov Oriental Art and Culture 3, 156-165

GOMOGEN SIMSIZ SENSOR TARMOQLAR VA SIMSIZ SENSOR TARMOQLARINING QURILISH TAMOYILLARI

Ashurov Azizbek Ergash o'g'li

Butunov Javohir Yakubovich

Muhammad al-Xorazmiy nomidagi Toshkent Axborot Texnologiyalari Universiteti

azizbekashurov995@gmail.com

Annotatsiya. Maqola simsiz sensor tarmoqlar tuzilishi, boshqa tarmoqlardan nimasi bilan farq qilishi, qayerlarda qo'llanilishi haqida.

Kalit so'zlar: gomogen, sensor tarmoq, signallar, datchik, simli, simsiz, tarmoq.

Annotation. This article is about the structure of wireless sensor networks, how they differ from other networks, and where they are used.

Keywords: homogeneous, sensor network, signals, sensor, wired, wireless, network

Avvalo gomogen tarmoq haqida to'xtalib ta'rif beradigan bo'lsam bu o'xshash konfiguratsiyalar va protokollardan foydalaniladigan va kompyuterlardan tashkil topgan kompyuter tarmog'idir.

Bir hil tarmoqlar - bu barcha tugunlar tarmoqda bir xil funksiyaga ega bo'lgan tarmoqlardir. Bitta foydalanuvchi bajaradigan asosiy funksiyasi bilan keyingisi bilan almashtiriladi. Masalan, shahar telefon tarmog'ida har bir tugun (telefon) asosan boshqa funksiyalarni bajaradi va telekommunikatsiya tarmoqlari umuman olganda, ko'pincha bir hil hisoblanadi.

So'ngi yillarda simsiz sensorli tarmoqlarni samarali loyihalash tadqiqotning yetakchi sohasiga aylandi. Sensor biror jismoniy yoki muhit sharoitlaridan kelayotgan signallarni aniqlash va ularga javob berish vazifalarini bajaradigan qurilmadir. Sensorning javob beruvchi signali odatda elektr signal hisoblanadi, o'z navbatida

bunday javob signallari kontrollerlarga navbatdagi ishlov berishlar uchun yuboriladi. Simsiz sensor tarmog'i radiokanal orqali bir-biriga ulangan ko'plab sensorlar va bajaruvchi qurilmalar tarmog'i bo'lib bunday tarmoq o'z-o'zini tashkillashtiradi. Bunday tarmoqlar bir necha metrdan bir necha kilometracha bo'lgan sohani qamrab olishi mumkin, bunda xabarlar bir tugundan ikkinchisiga manzilga yetgunga qadar qayta yuboriladi. Boshqacha aytganda, simsiz sensorli tarmoq simsiz ulanish yordamida kuzatuv ostidagi maydondan olingan ma'lumotni yetkaza oladigan qurilmalar tarmog'i sifatida aniqlanishi mumkin. Simsiz sensor tarmog'i simsiz sensor tarmoq bo'lib tayanch stansiyalar va ko'plab tugunlardan iborat. Ushbu tarmoqlar jismoniy yoki atrof-muhit sharoitlarini tovush, bosim, harorat yordamida kuzatib borish uchun foydalaniladi va birgalikda tarmoq ichidagi ma'lumotlarni tarmoq orqali asosiy manzilga yetkazadi.

Agar dunyodagi tarmoq misolida oladigan bo'lsam, gomogen tarmoqning o'rnini quyidagicha tavsiflashim o'rinli bo'ladi. Ya'ni yagona tarmoq arxitekturasi va operatsion tizimidan foydalanadigan tarmoq. Masalan, barcha mashinalarda Microsoft Windows Server ishlaydigan Ethernet mahalliy tarmog'i (LAN). Yana bir misol - bu faqat Microsoft Exchange Server ga asoslangan korporativ darajadagi xabar almashish tizimini misol qilib keltirishim mumkin.

Simsiz sensor tarmoqlarini odatdagi hisoblash tarmoqlari (simli va simsiz) dan birinchi navbatda nimasi bilan ajralib turishini ta'kidlaylik:

- Biron bir kabelning ishlatilmasligi - elektr, aloqa va boshqalar
- Datchiklarni atrof-muhit ob'ektlariga ixcham joylashtirish yoki hatto birlashtirish imkoniyati;
- Ikkala alohida elementlarning va eng muhimi, butun tizimning ishonchliligi; ba'zi hollarda faqat 10-20% datchiklar yaxshi ishlasa butun tarmoq ishlashi mumkin; O'rnatish va texnik xizmat ko'rsatish uchun xodimlarga ehtiyoj yo'q. Sensor tarmoqlarining dizayni ko'plab omillarga, shu jumladan chidamlilik, miqyosi, ishlab chiqarish xarajatlari, ish muhiti turi, sensorlar tarmog'ining topologiyasi, apparat cheklovlari, aloqa modeli va energiya sarfiga bog'liq. Ushbu omillar ko'plab

tadqiqotchilar tomonidan ko'rib chiqilgan. Biroq, ushbu tadqiqotlarning hech biri tarmoqlarni loyihalashga ta'sir qiluvchi barcha omillarni to'liq hisobga olmaydi. Ular sensorli tarmoqlar uchun protokol yoki algoritmlarni ishlab chiqish uchun ko'rsatma bo'lib xizmat qilganligi sababli muhim xisoblanadi. Bundan tashqari, ushbu omillar yordamida turli xil modellarni taqqoslash mumkin.

Sensor tarmoqlari ko'plab dastur sohalarida ishlatilishi mumkin. Simsiz sensorli tarmoqlar - bu istiqbolli yangi texnologiya va barcha tegishli loyihalar asosan ishlab chiqilmoqda. Keling, ushbu texnologiyani qo'llashning asosiy yo'nalishlarini ko'rsatib o'tamiz:

- Mudofaa tizimlari va xavfsizlik;
- Atrof-muhitni nazorat qilish;
- Sanoat uskunalari monitoring;
- Xavfsizlik tizimlari;
- Qishloq xo'jaligi yerlarini monitoring qilish;
- Yuklarni tashishni kuzatish;
- Insonning fiziologik holatini kuzatish;
- Kadrlar nazorati.

Sensor tarmoqlari turli xil atrof – muhit sharoitlarini o'lchashga qodir sesmik maydon, termal infraqizil, akustik kabi har xil turdagi sensorlardan iborat bo'lishi mumkin. Masalan:

- ✓ Harorat
- ✓ Namlik
- ✓ Avtomobil harakati
- ✓ Chaqmoq holati
- ✓ Bosim
- ✓ Tuproq tarkibi
- ✓ Shovqin darajasi
- ✓ Ob'ektning tezligi, yo'nalishi va hajmi kabi dinamik xususiyatlar.

Datchiklardan hodisalarni uzluksiz sezish, aniqlash va aniqlash uchun foydalanish mumkin. Mikro sezgirlik konsepsiyasi va simsiz ulanish bunday tarmoqlar uchun ko'plab yangi dasturlarni va'da qiladi. Biz ularni asosiy yo'nalishlar bo'yicha tasnifladik:

- ✓ Harbiy dasturlar;
- ✓ Ekalogik tadqiqotlar;
- ✓ Sog'liqni saqlash;
- ✓ Uylarda foydalanish va boshqa sohalar

Ammo biz ushbu tasnifni kengaytirib, kosmik tadqiqotlar, kimyoviy qayta ishlash va tabiiy ofatlarni bartaraf etish kabi ko'proq toifalarni qo'shishimiz mumkin.

Adabiyotlar ro'yxati:

1. G.D. Abowd, J.P. Sterbenz, IEEE Personal Communications (2000 yil oktabr) 36-40 yillarda aqilli muhitni tadqiq qilish masalalari bo'yicha idoralararo seminarda yakuniy hisobot.
2. M. Bxardvaj, T.Garnet, A.P.Chandrakasan, Sensor tarmoqlarining ishlash muddati yuqori chegaralari, IEEE Xalqaro aloqa bo'yicha ICC01 konferensiyasi, Xelsinki, Finlandiya, 2001 yil iyun.

JAMIYATIMIZ HAYOTIDA AYOLLARNING O’RNI VA ROLI

Ibragimova Komila Odiljon qizi

Nizomiy nomidagi Toshkent davlat pedagogika universiteti

Tarix fakulteti 2-bosqich talabasi

Annotatsiya: Ushbu maqolada jamiyatimizda, xalqimiz orasida ayollarning o’rni va roli, ularning har sohada faolliklari haqida fikr va mulohazalar bildirilgan.

Kalit so’z: Ayol, e’tibor, muqaddas, oila, mehr-shavqat, sadoqat, sabr-matonat.

Jamiyat a’zolarining yarmidan ko’pini tashkil qiladigan xotin-qizlar barcha zamonlarda moddiy va ma’naviy ne’matlar yaratishda erkaklar bilan baqamti zahmat chekib kelganlar. Ko’hna Sharq tarixi zarvaraqlaridan ayol zakovatiyu jasorati, karomatiyu matonati xususida ko’plab misollar keltirish mumkin. Shuning uchun ham hamma ma’naviyati yuksak yurtlarda ayollar oila sardori-ona, elning teng huquqli a’zosi sifatida e’zozlangan, erki muhofaza qilingan.[1] Xalqimiz orasida “Ayol muqaddas” , “Ayol ojiza” , “Ayol uy farishtasi” , ayol mehr-shavqat, sadoqat timsoli kabi iboralarni juda ko’p eshitganmiz. Ayol deganda avvalo, ko’z o’ngimizda ulug’, muqaddas, siz uchun dunyodagi eng go’zal va latofatli, mehribon inson “Ona” siymosi gavdalanadi. Onani e’zozlash- har bir xalq, har bir millat uchun oliy qadriyatdir. Dunyoda onani madh etmagan, uni o’z asarlariyu, she’rlarida ta’riflamagan xalq bo’lmasa kerak. Buyuk bobokalonimiz, Alisher Navoiyning “Jannat onalar oyog’ ostidadir” yoki bo’lmasa, “Ayollar – farishtalarning opa-singillaridir” degan so’zlarini anglash, bu so’zlar zamirida chuqur ma’no borligini his qilish, qiyin deb o’ylayman.

So’nggi yillarda yurtimizda ayollarga juda kuchli e’tibor qaratilib, bir qator imkoniyatlar ham yaratilib berilmoqda. Xususan, ularning ta’lim olishlari, kasb-hunar o’rganishlari, o’z bizneslarini yo’lga qo’yishlari uchun ham moddiy ham ma’naviy ko’mak berilmoqda. Ularning hayotda o’z o’rnini topishlari, kelajakda sog’lom, barkamol avlodni voyaga yetkazishlari uchun barcha shart-sharoitlar yaratilmoqda. Faqatgina sog’lom onadan sog’lom farzand, sog’lom avlod dunyoga keladi.

Faqatgina ma’rifatli, madaniyatli, aql-zakovatli, bilimli onalargina o’z farzandini komil inson qilib tarbiyalay oladi. Ayol uy bekasi, bir kichik vatanning tayanchidir. Birinchi Prezidentimiz ta’kidlaganidek, “Oila sog’lom ekan – jamiyat mustahkam, jamiyat mustahkam ekan – mamlakat barqaror”. Shunday ekan, ayolga e’tibor, kelajakka e’tibordir.

Ayollarga hurmat, ehtirom ko’rsatish, ularni e’zozlash nafaqat xalqimizning, balki muqaddas dinimizning ham yuksak qadriyatidir. Oddiy bir misol, Abu Xurayra roziyalloxi anxudan rivoyat qilinadi: “Nabiy sollalloxi alayhi vasallam: “Kim Allohga va oxirat kuniga iymon keltirgan bo’lsa, qo’shnisiga ozor bermasin va ayollarga doimo yaxshilik qiling! Chunki ular qovurg’adan yaratilgandirlar. Qovurg’aning eng egri joyi yuqori qismidir. Agar uni to’g’irlayman deb urinsang, sindirasan. Agar uni tek qo’ysang, egriligi bo’yicha qolur. Ayollarga doimo yaxshilik qiling!” dedilar”. [2]

Mamlakatimizda mustaqillik yillaridan buyon ayollarga hurmat-e’tibor, ularning jamiyatimizdagi o’rni va roli, ularning huquqiy, ijtimoiy-iqtisodiy, ma’naviy va madaniy manfaatlarini himoya qilishga qaratilgan bir qator qonun va qarorlar qabul qilingan. Shular qatorida 1998- yil “Oila yili” , 1999- yil “Ayollar yili”, 2001- yil “Ona va bola yili” , 2012- yil “ Mustahkam oila yili” , 2016- yil “Sog’lom ona va bola yili” , bundan tashqari yurtimizda 2021-yil 28-apreldagi “Moddiy yordam va ko’makka muhtoj oilalarni, xotin-qizlar va yoshlarni ijtimoiy qo’llab-quvvatlash bo’yicha qo’shimcha chora-tadbirlar to’g’risida” gi Vazirlar Mahkamasining 250-son qarori asosida ijtimoiy himoyaga muhtoj ayollarni qo’llab quvvatlash maqsadida “Ayollar daftari” va “Yoshlar daftari” yo’lga qo’yilgan. “Ayollar daftari” ni yuritish orqali xotin-qizlar muammolarini tizimli ravishda hal etish va ijtimoiy qo’llab-quvvatlash tartibini belgilaydi.[3]

XULOSA VA TAKLIFLAR

Xulosa qilib aytganda, ayollar jamiyatimizning yarmini tashkil etsa, qolgan yarmini tarbiyalab, voyaga yetkazadi. Shunday ekan ayollarni bilimli, hunarli, hayotda o’z o’rnini topishlari uchun ko’maklashish har birimizning burchimizdir.

Quyida xotin-qizlarga ko’maklashish borasidagi o’z takliflarimni keltirib o’taman.

Birinchiidan, maktab, akademik litsey, kollej, texnikum ,oliy ta’lim muassasalarida xotin-qizlar bilan ishlash tizimini faol tarzda yo’lga qo’yish,har bir sinf, guruhlarda xotin-qizlar sardorini tayinlash.

Ikkinchiidan, maktab, akademik litsey, kollej, texnikum, oliy ta’lim muassasalarida o’quvchi, talaba qizlar uchun haftada bir martalik hunarmandchilik to’garaklarini tashkil qilish.

Uchinchiidan, talaba xotin-qizlar ichida xorijiy til kurslarini biluvchilarni aniqlab, o’z tengdoshlariga ko’maklashish maqsadida arzonlashtirilgan xorijiy til kurslarini tashkil etish.

To’rtinchiidan, maktab, akademik litsey, kollej, texnikum, oliy ta’lim muassasalarida xotin-qizlar jamoasidan iborat “Zakovat” intellektual o’yinini tashkil etish.

Beshinchiidan, maktab, akademik litsey, kollej, texnikum, oliy ta’lim muassasalarida xotin-qizlar bilan ishlovchi xodim barcha maktab, akademik litsey, texnikum, kollej, oliy ta’lim muassasalarida o’quvchi xotin-qizlar bilan alohida sinf, guruhli tarzda ochiq suhbat olib borish, ularning mavjud muammolariga yechim topish, o’smir yoshdagi qizlarning psixologik va jismoniy o’zgarishlariga alohida e’tibor qaratishi, davra suhbatlariga psixolog, shifokor, o’qituvchilarni jalb etish lozim.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Xamidjon Xomidov. “Avesto” fayzlari. –T.: A.Qodiriy nomidagi xalq merosi nashriyoti. Toshkent.2001
2. Shayx Muhammad Sodiq Muhammad Yusuf. Baxtiyor oila. –T.: “Hilol-Nashr”. Toshkent.2020
3. “Moddiy yordam va ko’makka muhtoj oilalarni xotin-qizlar va yoshlarni ijtimoiy qo’llab-quvvatlash bo’yicha qo’shimcha chora-tadbirlar to’g’risida” gi Vazirlar Mahkamasi Qarori
4. www.lex.uz
5. https://uz.wikipedia.org/wiki/O%CA%BBzbekistonda_yillar

TA'LIMNING RIVOJLANISH BOSQICHLARI, BU RIVOJLANISHMI YOKI INQILOB?

Ibrohimova Maftunakhon Nozimjon qizi
magistrant, Muhammad al-Xorazmiy nomidagi TATU

Annotatsiya

Yangi texnologiyalarning rivojlanishi o'quvchilarga yanada samarali, qulay va moslashuvchan tarzda bilim olishga imkon beradi. O'quvchilar hozirda jamiki aqlli qurilmalardan foydalanishlari uchun eng avvalo, simsiz tarmoqlardan foydalanish bilan bir qatorda, mustahkam bilim va ko'nikmalarga ega bo'lmoqlari darkor. Yigirma birinchi asrning boshlaridan axborot texnologiyalarining rivojlanishi ta'lim tizimiga katta ta'sir ko'rsatdi hamda “smart” va “digital” ya'ni “aqlli” va “raqamli” tushunchalari eng dolzarb tushunchalar qatoridan joy oldi. Hozirgi kunga kelib esa, ushbu tayanch tushunchalarsiz insoniyat o'z hayotlarini tasavvur eta olmaydigan darajaga yetishdi. Quyida “Ta'lim 1.0” davridan “Ta'lim 4.0” davrigacha bo'lgan rivojlanish haqida so'z boradi.

Kalit so'zlar: smart, digital, ta'lim, aqlli ta'lim, Ta'lim 1.0, Ta'lim 2.0, Ta'lim 3.0, Ta'lim 4.0.

Ko'plab davlatlarda raqamli davr yangi ta'lim eshigini ochdi va bu esa dunyoning istalgan chekkasida turib har bir o'quvchi uchun ta'lim olish imkonini yaratdi. Lekin barcha mintaqalarda ham universal ta'lim olish imkoniyati mavjud emas. Dunyo aholisining kamida yarim qismi hali hanuz internet orqali ta'lim olish imkoniyatidan mosuvo bo'lib qolmoqda. Quyida siz ta'limning rivojlanishi (yoki inqilobi) bosqichlari bilan tanishasiz.

Ta'lim 1.0 (Education 1.0)

Ta'lim 1.0 davri– bu o'qituvchini tinglash orqali qabul qilishdir (eslatma olish, matni o'rganish, vazifalarni bajarish va hokazo). O'quvchilar bu bilimlarning qabul

qiluvchisi sifatida qaraladi va ular o'ziga xos xususiyatlarga ega bo'la olmaydi. Barcha bilimli va bilimsiz o'quvchilar bir xil deb qaraladi. Bu esa standartlashtirilgan ta'lim sifatida qabul qilinadi va shuningdek, ushbu ta'lim davrining asosiy bosqichlari quyidagilarni tashkil etadi:

- Talaba passiv qabul qiluvchi hisoblanadi;
- O'qituvchiga yo'naltirilgan tizim (o'qituvchi sinfda mutlaq yetakchi sifatida bilim beradi);
- Darsda texnologiyadan foydalanish taqiqlanadi.

Bugungi kunda biz bilganimizdek, ta'lim texnologiya yutuqlaridan oldin o'qituvchilar axborotning asosiy darvozabonlaridan biri bo'lgan. Ta'limning bu davri ko'pincha tarixdagi o'sha davr resurslari va texnologiyalarini hisobga olgan holda eng yaxshi tanlov edi. Kutubxonalar va axborot vositalaridan tashqari, talabalarni ma'lumot bilan ta'minlash o'qituvchiga bog'liq edi. Shunday qilib, Internetning boshlang'ich bosqichlariga o'xshash o'qituvchining asosiy roli talabalarga bir tomonlama bilimlarni berish edi. Ushbu davrda talabalar o'qituvchilardan ta'lim olish uchun maktabga borar va ularga dars yozuvlari, tarqatma materiallar, darsliklar, videolar kabilar taqdim etilar edi. Talabalar asosan ularga yetkaziladigan axborot resurslarining iste'molchilari bo'lib, ular shu resurslarga asoslangan faoliyat bilan shug'ullanishlari mumkin bo'lishgan. Ta'lim 1.0 davri an'anaviy pedagogik ta'lim tizimi xususiyatlariga mos keladi. Talabalar uchun eng muhimi, talabalarning qiziqishlarini hisobga olgan holda o'rgatishdir. O'qituvchilar, shuningdek, muvaffaqiyatni baholash vositasi sifatida muvaffaqiyat sinovlari ballariga e'tibor berishadilar. Ta'lim nazariyasida bilim o'qituvchi tomonidan talabaga beriladi. Pedagogika yoki o'qituvchi tomonidan boshqariladigan ta'lim, odatda, ma'lumki, o'quvchini o'qituvchining ko'rsatmalariga rioya qilishni talab qiladigan bo'ysunuvchi rolga qo'yadi. U o'quvchilar faqat o'qituvchi ularga nimani o'rgatganini bilishlari kerak degan taxminga asoslanadi. Ushbu muhim, instruktivist, pedagogik o'qitish modeli hali ham hozirgi bolalar bog'chasida eng ustun modeldir. Ushbu davr XX asrning boshlarida o'z hukm doirasida bo'lgan va hozirgi kunga kelib esa u mavjud emas.

Ta'lim 2.0 (Education 2.0): Andragogik, konstruktivistik yondashuv

- Muloqot va hamkorlik rivojlana boshladi;
- Imtihonga asoslangan yondashuv (imtihon natijalari bilan birgalikda);
- E'tiborga olinmagan talabaga yo'naltirilgan yondashuv;
- Maktablar hali ham soatlab o'qitish haqida gapirmoqda. Ammo biz soatlab o'rganish haqida gapirishimiz kerak;
- Texnologiya va ijtimoiy tarmoqlarga bostirib kirish;
- Talabalar texnologiyalarni o'qituvchilarga qaraganda yaxshiroq bilishadi;
- Talabalar o'z o'qituvchilariga texnik bilimlarni berishadi.

Haqiqiy, real dunyo muammolariga, tarmoqqa ulangan o'rganishga va hamkorlikdagi raqamli vositalardan foydalanishga qaratilgan loyihaga asoslangan ta'lim andragogik yo'nalishga mos keladi. Pedagoglar soni ortib borayotgani ta'limda yangi davr kelganidan darak bermoqda. Ko'pgina maktablarda ta'lim dasturlari va onlayn vositalardan foydalanish yangilik emas. Andragogik, konstruktiv ta'lim muhiti odatda quyidagi xususiyatlarga ega:

- Konstruktiv ta'lim muhiti voqelikning bir nechta tasvirini beradi;
- Bu tasvirlar real dunyoning murakkabligini ifodalaydi;
- Bilimlarni qayta ishlab chiqarishdan ko'ra bilimlarni qurishga urg'u beriladi;
- Talabalar mazmunli kontekstda autentik vazifalarni bajarishda ishtirok etadilar;
- Haqiqiy dunyo sozlamalari taqdim etiladi;
- Tajriba haqida o'ylangan fikr yuritish rag'batlantiriladi;
- Talabalar o'rtasida hamkorlik va ijtimoiy muzokaralar rag'batlantiriladi;
- Oldingi bilimlarni birlashtirib, faollashtiriladi;
- Kashfiyotlarni o'rganish, hamkorlikdagi faoliyat va amaliy mashg'ulotlar ko'pincha o'quv faoliyati bilan birlashtiriladi.

Yuqorida ko'rsatib o'tilgan ta'lim davri XX asrning o'rtalaridan rivojlana boshladi va hozirda u taraqqiy etishda davom etmoqda.

Ta'lim 3.0 (Education 3.0) davri o'qitish va o'rganishga ko'proq bog'liq yondashuvdir. O'qituvchilar, o'quvchilar, tarmoqlar, aloqalar, ommaviy axborot

vositalari, resurslar va vositalar individual o'quvchilar, o'qituvchilar va hatto jamiyat ehtiyojlarini qondirish imkoniyatiga ega bo'lgan noyob ob'ektni yaratadi:

- Talaba - markazga yondashuv;
- O'qituvchi - koordinator, maslahatchi, o'quvchi va amaliy qo'llanmaga aylanadi;
- Talaba izlanmoqda;
- Flip classroom usuli qo'llaniladi;
- Ko'proq muloqot, texnologiya hamma joyda, talaba o'zini o'zi o'rganadi;
- Klassik uslubdagi sinf xonasi endi mavjud emas;
- Dars rejalari endi o'quv rejalari deb ataladi;

Konnektivist yo'nalish Education 3.0 bilan chambarchas mos keladi. O'qitish va o'rganishga yondashuvda o'quvchilar yuqori darajada avtonom va o'zini o'zi belgilashadi va o'quvchilarning qobiliyatlarini rivojlantirishga e'tibor beriladi. Boshqacha qilib aytadigan bo'lsak, ular nafaqat o'rganish yo'nalishini belgilabgina qolmay, balki tegishli kontent sohasi yoki o'qish sohasiga qo'shimcha qiymat qo'shadigan tarkibni ham ishlab chiqishi mumkin. O'rganishning yangi va global aloqalari uchun imkoniyatlar yaratdi.

Jorj Siemens (2004) konnektivizmning xususiyatlarini quyidagicha belgilagan:

- Ta'lim va bilim fikrlar xilma-xilligiga tayanadi;
- Ta'lim - bu maxsus tugunlar yoki axborot manbalarini ulash jarayoni;
- Ta'lim insonga tegishli bo'lmagan qurilmalarda bo'lishi mumkin;
- Ko'proq bilish qobiliyati hozirda ma'lum bo'lgan narsadan muhimroqdir;
- Uzluksiz o'rganishni osonlashtirish uchun aloqalarni rivojlantirish va qo'llab-quvvatlash zarur;
- Sohalar, g'oyalar va tushunchalar o'rtasidagi bog'liqlikni ko'ra bilish asosiy mahorat hisoblanadi;
- Aniq va dolzarb bilim hammaning maqsadidir;

• Qaror qabul qilishning o'zi o'rganish jarayonidir. Nimani o'rganish kerakligini va kiruvchi ma'lumotlarning ma'nosini tanlash o'zgaruvchan haqiqat ob'ektivi orqali ko'rinadi.

Ta'limning ushbu tamoyillarining barchasi tabiiy ravishda Ta'lim 3.0 ga olib keladi:

- Ular nimani o'rganishni xohlashlarini aniqlab, o'z ta'limini rivojlantirib va kerakli kurs natijalarining keng doirasiga asoslangan maqsadlari asosida o'rganadilar;
- O'qituvchi tomonidan taklif qilingan yoki o'rnatilgan ijtimoiy tarmoq vositalaridan foydalanib, o'zlarining ta'lim hamjamiyatlarini shakllantirish. Mumkin bo'lgan tarmoqlar, ko'pchiligi tegishli ilovalarga ega: Facebook, Twitter, Instagram, blog saytlari, YouTube va boshqa ijtimoiy tarmoqlar;
- Ularning o'rganishlarini ular uchun eng mos bo'lgan usul va vositalar orqali ko'rsatish. (Bu o'z mobil qurilmalaridan blog qilish, foto insholar yaratish, skrinshotlar qilish, video yoki podkastlar yaratish, rasm chizish, qo'shiq aytish, raqsga tushish va hokazolarni o'z ichiga olishi mumkin).

Ta'limning yuqoridagi davri bu XXI asr boshlaridan boshlab 2019-yilgacha bo'lgan ta'limga to'g'ri kelib, bu davr butun dunyo COVID-19 pandemiyasi davrida judayam ommalashib ketdi va ta'limning 4- davri yaralishiga asos bo'la boshladi.

Ta'lim 4.0 (Education 4.0):

- Markazda birgalikda yaratish va innovatsiyalar;
- Interfaol amaliy mashq - yuzma-yuz;
- Ta'lim uyda yoki maktabdan tashqarida amalga oshiriladi, maktabda esa o'quvchilar ko'nikmalarni rivojlantiradilar;
- Shaxsiylashtirilgan ta'lim va ta'limni rivojlantirish;
- O'quv rejalari endi ijodkorlik rejalari deb ataladi;
- Zamonaviy texnologiya (unga bepul va oson kirish mumkin);
- Virtual haqiqatdan foydalanishning ortishi;
- Doimiy evolyutsiya va innovatsiyalar, shuning uchun hamma tomonidan doimiy uzluksiz ta'lim va yangi bilim va ko'nikmalarni rivojlantirish zarurati.

Ta’limning 4.0 davri asosan butun dunyo COVID-19 pandemiyasi davrida yanada tez jadal rivojlanib va yanada rivojlanishda davom etayapti.

Mamlakatning yuqori darajali ish unumdorligini va iqtisodiy rivojlanishning yuqori darajasini ta’minlash imkoniyati ham aynan ta’lim darajasiga bog’liqdir. Aholisi ancha savodli mamlakat ishlab chiqarishni rivojlantirish, ish o’rinlarini tashkil etishborasida nisbatan kengroq imkoniyatlarga ega bo’ladi. Ta’lim aholining salomatlik darajasi va uning kutilayotgan umr ko’rish davomiyligi, ya’ni inson rivojlanishining yana bir muhim ko’rsatkichi bilan bevosita bog’liqdir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro’yxati:

1. Academic Partnerships. (2013). Education 3.0: Learning anywhere, anytime. *Faculty eCommons*. Retrieved from <http://facultyecommons.org/education-3-0-learning-anywhereanytime/>
2. Gerstein, J. (2014). *SAMR as a framework for moving towards Education 3.0*. Retrieved from <http://usergeneratededucation.wordpress.com/2014/02/23/samr-asa-framework-for-moving-towards-education-3-0/>
3. Moving from Education 1.0 Through Education 2.0 Towards Education 3.0
Gerstein, J. (2013). *Education 3.0 and the pedagogy (andragogy, heutagogy) of mobile learning*. Retrieved from <http://usergeneratededucation.wordpress.com/2013/05/13/education-3-0-and-the-pedagogy-andragogy-heutagogy-of-mobile-learning/>
4. Horn, M. (2014). KAIST doesn't wait for change in Korea, pioneers 'Education 3.0'. *Forbes*.
5. Retrieved from <http://www.forbes.com/sites/michaelhorn/2014/03/17/kaistdoesnt-wait-for-change-in-korea-pioneers-education-3-0/> Moravec, J.
6. MATHGames: Games and Mathematics in education for adults 2015-2018 <http://www.vmsmedien.de/mathgames/>
7. MATH-Labyrinth: Increasing the level of knowledge through solving mathematical problems 2015-2017 <http://www.math-labyrinth.eu/>
8. MATH-Debate-The Voice of Students-Searching Excellence in Math education through Increasing the Motivation for Learning 2016-2018 www.mathdebate.eu

INSON QADR-QIMMATI

Muborak Toshboyeva

Toshkent davlat agrar universiteti,
Mevachilik va uzumchilik yo'nalishi 21/50 guruh talabasi

ANNOTATSIYA

Maqolada jamiyatdagi insonlarning qadr-qimmati to'g'risidagi fikrlar keltirilgan. Tarixdagi jahon urushlari va ularning insonlar hayotidagi salbiy oqibatlari ham aytib o'tilgan. Biz kelajak avlodning ham bunday ayanchli vaziyatlarga bo'lgan qarashlari ham yoritib berilgan.

Kalit so'zlar: Qadriyat, tarbiya, jahon urushlari va uning oqibatlari, milliy qadriyatlar va qarashlar.

Inson qadri — ulug'. U ertaga emas, uzoq kelajakda emas, aynan bugun o'z hayotidan rozi va mamnun bo'lib yashashi kerak. Yaxshiliklar, xayrli ishlar bardavom bo'lib, inson qadri ulug'langan yurt doimo taraqqiy etadi. Xalqi hamjihatlikda, mehr-muruvvatda umrguzaronlik qiladi. Shu bois, mamlakatimizdagi bosh islohotlarda inson sha'ni, uning qadr-qimmatiga katta e'tibor berilmoqda. Taraqqiyotimizning yangi davrida aholimiz, ayniqsa, yoshlarimiz ongu shuurida inson qadriga bo'lgan e'tiborning amaliy ifodasi shakllanmoqda, ushbu fazilatlar xalqimiz turmush tarzida tobora mustahkam qaror topib bormoqda.

Tinchlik bu - qanchalik to'p ma'noga ega. Tinchlik musaffo osmondagi qushlarning erkin parvozi, bolalar kulgusi, beshik quchoqlab o'tirgan ona tabbasumi va a'llasi, tandirdan uzulgan issiq non, choyxonada o'tirgan yoshi ulug' insonlarning davrasi. Shu emasmi tinchlik? Bu farovon hayotga erishguncha tariximizda qanday mashaqqatli kunlar bo'lmagan. Bugungi davr uchun jahon urushlari odamzod tarixida eng yirik qonli urushlardan biri hisoblanadi. Urushda 38 ta mamlakat qatnashgan, ularda jami o'rtacha 1.5mlrd ortiq aholi yashar edi. Urushda esa 74mln ga yaqin insonlar vatan uchun janga safarbar etildi. Jami 10mln dan ortiq kishilar jangda halok

bo'lgan. Ko'p aholi esa ochlikdan, yuqumli kasallikdan olamdan ko'z yumgan . Davlatlar o'z milliy boyliklarining uchdan bir qismini yo'qotdilar. Ikkinchi jahon urishida esa Jahon tarixida eng yirik urish bo'lib, bunda jami bo'lib 61 ta davlat qatnashgan. Ulardan 47 tasi “Aksihetlar ittifoqi” tarafida,14 tasi o'q mamlakatlar tarafida bo'lgan. Urish talofatsiz bo'lmagani kabi bu talofatlar 6 yil davom etdi. Bunda 110 mln ga yaqin harbiylar ishtirok etgan va 60 mlnga yaqin odam halok bo'lgan. Halok bo'lganlar safida begunoh va beg'araz insonlar bo'lganligi ayanchli holat. Jahon urishi yillarida fashizmga qarshi qo'lga qurol olib jang qilgan O'zbekistonlik jangchilarning soni nihoyatda ko'p bo'lib, bu 263000 dan ziyod kishi halok bo'lgani, 132670 ta kishilar bedarak yo'qolgan qanchadan qancha insonlar urishdan nogiron bo'lib qaytishganlari juda alamlidir. Bu raqamlardan ko'rinib turibdiki bu urishlar insoniyatga talofatdan boshqa hech nima bera olmadi. Urush o'z nomi bilan urush edi, bu janglardan kamdan-kam yurtdoshlarimiz omon qaytishdi. Bir qanchalarining hoki o'zga yurtlarda qolib ketdi, bir qanchalari mayib-majruh, nogiron bo'lib qaytishdi. Yurtdoshlarimiz faqat frontlarda jang qilishmadi, ular mamlakat ichkarisida ham xalq xo'jaligini tiklash, xalq farovonligini yuksaltirishishida chinakam matonat ko'rsatishdi. Ular boshiga kelgan sinov va musibatlar faqat bugina emas, ota-bobolarimizning kattagina qismi qatagon yillarining qurboni bo'lishi. Faqatgina insonlarning qadr-qimmati toptalgani qoldi halos. Bu esa xalqlarni o'z qadryati, qarashlaridan mahrum bo'lishi darajasiga olib keldi. Aslini olganda inson qadr-qimmati nima? .Bu insonning erkin yashashi, mustaqil fikrlashi, istagan diniga e'tiqot qilishi, jamiyatda o'z o'rniga ega bo'lishi emasmi? .Bu fojiali urishlar esa insonlarni bu huquq va erkinliklardan mahrum qildi. Bu kulfatlarning sababchilari kim deb o'ylaysiz? Bunga albatda insonning o'zi ham tom ma'noda sababchi bo'lib qoladi. Biz hozir ilm-fan rivojlangan tarraqiyot dunyoda yashayabmiz. Nahotki biz insonlarga tarixda yo'l quyilgan xatolar dars bo'lmadi. Insonlar tarixni bilib, o'qib, o'rganib yana nega xatoga yo'l qo'ymoqdalar.Tarixda bo'lgan kulfat yo'qotishlar dars bo'lmadimi?- deb o'ylab qolasan kishi. Nega bu dunyoda urishsiz va yo'qotishlarsiz insonlar yashay olishmaydimi?. Hozirgi kunda bo'layotgan voqealarga men va men kabi yoshlarning

fikrlarimiz tamoman boshqacha: urish bilan hech narsaga erishib bo'lmaydi va biz erkin va farovon hayot sari intilamiz. Haqiqatan, el-yurt manfaati yolida fidokorlik korsatib, bugun qarilik pallasida turgan ota-bobolarimiz mehnati va jonbozligini qadrlash, ularga hurmat va ehtirom korsatish bugungi avlodlarning sharaflı burchi, chuqur masuliyatidir. Alloh taologa beadad hamdu sanolar aytamizki, mana bugun ulug' ajdodlarimiz orzu qilgan buyuk nemat – Vatan ozodligi va mustaqilligiga erishilgan nurli kunlarga etib keldik. Bugungi davrda Yangi O'zbekiston “Inson qadri ustuvor bo'lgan jamiyat va xalqparvar davlat” degan muhim g'oya negizida barpo etilmoqda. Davlatimiz rahbari belgilab bergan bu ulug'vor maqsad asosida xalqimiz yangidan-yangi islohotlarning haqiqiy muallifiga aylanib bormoqda.

O'zbekiston Respublikasi prezidenti SHAVKAT MIROMONIVICH MIRZIYOYEV 2022-yilni “INSON QADRINI ULUG'LASH VA FAOL MAHALLA” YILI deb nomlanishi bejiz emas. Mamlakatimizda ijtimoiy himoya masalasida amalga oshirilayotgan ishlar ko'lami tobora kengayib borishi va inson manfaati va qadri ustuvor ekanligining dalolatidir. Inson dunyoda umid bilan yashshaydi. “Orzularimizga yetay, shinam uy-joyim bo'lsa, yon atrofimsa qulay sharoit, bekamu ko'st muhit hokum sursa, jamiyatga, raiyatga, davlatga, oilamga, ota-onamga, do'st-u yorlarga, mahalla ko'yga, qishlog'imga, yurtimga foydam tegsa, murodu maqsadim ushalsa” deydi. muhtaram perezidentimiz o'z nutqlarida. Bizning mustaqil O'zbekistonimizda inson qadriyati oliy darajada qadrlanadi. Chunki bunyodkorlik - xalqimizning eng olijanob fazilati. Prezidentimiz ta'biri bilan aytganda, o'zbek tom ma'noda bunyodkordir, do'ppisida suv tashib bo'lsa ham daraxt ko'kartiradi. Darhaqiqat, mustaqillik yillarida mamlakatimizda iqtisodiy, ijtimoiy, siyosiy-madaniy, ma'naviy sohalarda amalga oshirilayotgan islohotlar, erkinlashtirish jarayonlari va bunyodkorlik ishlari bunga yorqin misol bo'ladi. Bu muhitda o'sgan yosh avlod bundanda buyuk farovon kelajak barpo eta olishi shubhasizdir. Biz kelajagimizni shunday ulug' darajada ko'ra olamiz.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. www.wikipedia.uz

IQTISODIYOTNING XALQARO INTEGRATSIYASIDA INVESTITSIYALARNING O’RNI VA AXAMIYATI

N.J.Rahimova

TMI "Xalqaro Moliya va kredit" kafedrası magistranti

Ilmiy rahbar: **U.A.Yuldasheva,**

TMI "Xalqaro Moliya va kredit" kafedrası dotsenti

Annotatsiya: Har bir mamlakatning rivojlanish darajasi, ya’ni iqtisodiyotning rivojlanishi va iqtisodiy o’sishi ko’p jihatdan mamlakatdagi investitsion jarayonlarga bog’liq. Bizga ma’lumki, mamlakatdagi investitsion jarayonlar investitsion siyosat orqali amalga oshiriladi va tartibga solinadi. Investitsion siyosat mamlakatning investitsion salohiyatini oshirishga va investitsion faoliyatni kengayishiga yordam beradi. Darhaqiqat, bugun O’zbekiston mamlakat iqtisodiyotini yanada isloh qilish va modernizatsiyalash, ayniqsa, xususiy sektorni rivojlantirar ekan, investitsion faoliyatni jadallashtirishdagi xalqaro tajribalarga suyanmog’i lozim.

Kalit so’zlar: Xalqaro iqtisodiy integratsiya, integratsiya jarayonlari, investitsiya, investorlar, xalqaro TMKlar, tashqi savdo, raqobat, ichki va tashqi investitsiyalar, xalqaro mehnat taqsimoti, savdo-sotiq, innovatsion texnologiyalar, inflyatsiya.

РОЛЬ И ЗНАЧЕНИЕ ИНВЕСТИЦИЙ В МЕЖДУНАРОДНОЙ ИНТЕГРАЦИИ ЭКОНОМИКИ

Магистрант: **Н.Ж.Рахимова**

Научный руководитель: **У.А.Юлдашева**, доцент кафедры

“Международные финансы и кредит”

Аннотация: От инвестиционных процессов в стране во многом зависит уровень развития каждой страны, то есть развитие и экономический рост экономики. Как мы знаем, инвестиционные процессы в стране осуществляются и регулируются посредством инвестиционной политики. Инвестиционная

политика способствует повышению инвестиционного потенциала страны и расширению инвестиционной деятельности. Действительно, сегодня Узбекистан должен опираться на международный опыт дальнейшего реформирования и модернизации экономики страны, особенно в части развития частного сектора, ускорения инвестиционной деятельности.

Ключевые слова: Международная экономическая интеграция, интеграционные процессы, инвестиции, инвесторы, международные ТНК, внешняя торговля, конкуренция, внутренние и внешние инвестиции, международное разделение труда, торговля, инновационные технологии, инфляция.

THE ROLE AND IMPORTANCE OF INVESTMENT IN THE INTERNATIONAL INTEGRATION OF THE ECONOMY

Master's student: **N.J.Rahimova**

Scientific adviser: **U.A.Yuldasheva** Docent PhD at the
“International Finance Credit” Department of
Tashkent Financial institute

Annotation: The level of development of each country, that is, the development and economic growth of the economy largely depends on the investment processes in the country. It is known to us that the investment processes in the country are carried out and regulated by investment policies. Investment policy helps to increase the investment potential of the country and investment activities. In fact, today Uzbekistan should rely on international experience in further reforming and modernizing the country's economy, especially in the development of the private sector, to accelerate investment activity.

Keywords: International economic integration, integration processes, investment, investors, International TCCs, Foreign Trade, Competition, domestic and Foreign Investment, International Labor distribution, trade, innovative technologies, inflation.

Kirish.

Iqtisodiyotda tarkibiy o'zgarishlarni amalga oshirish va iqtisodiy islohotlarni chuqurlashtirish, asosiy ishlab chiqarish fondlarini modernizatsiya qilish, texnik qayta ta'mirlash, ishlab chiqarishda zamonaviy texnologiyalarni qo'llash va raqobatbardosh mahsulotlar ishlab chiqarish va shu orqali mamlakatimizning ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyotini ta'minlashda investitsiyalar muhim ahamiyat kasb etadi.

O'zbekiston va jahon iqtisodiyotining kelgusi taraqqiyoti, asosan, investitsiyalarga bog'liqligini bugungi kunda har bir mutaxassis va xo'jalik yurituvchi subyekt anglab yetganligini nazarda tutsak, hozirgi kunda respublikamiz iqtisodiyotiga investitsiyalarni, xususan, xorijiy investitsiyalarni kengroq jalb etish ularning mamlakatimizda o'tkazilayotgan iqtisodiy islohotlarning samarali ijrosini ta'minlashning muhim asosiga aylanganligi bilan bog'liqligini tushunib olish qiyin emas.

Mamlakatda iqtisodiyotni isloh qilish va erkinlashtirish jarayonlarini jadallashtirish, uni tarkibiy jihatdan o'zgartirish, ishlab chiqarishning izchil va mutanosib o'sish sur'atlarini ta'minlash, iqtisodiyotning yetakchi tarmoqlarini modernizatsiyalash, keng ko'lamdagi ichki va tashqi investitsiyalarni talab qiladi.

Muhtaram Prezidentimiz SH.M.Mirziyoyev ta'kidlaganlaridek, "... davlatning innovatsion yangilanish dasturini shakllantirish, innovatsiya va investitsiyalardan samarali foydalanadigan yangi avlod kadrlarini yangi sarmoyadorlar sinfini tayyorlash o'ta muhim ahamiyatga ega"[1].

Xalqaro iqtisodiy integratsiya – bu milliy xo'jaliklar (davlatlar) o'rtasida o'zaro ko'p tomonlama barqaror aloqalarning rivojlanishi va mehnat taqsimoti negizida yuzaga kelgan mamlakatlarning iqtisodiy, ijtimoiy-siyosiy va madaniy jihatdan birlashuvi bo'lib, ishlab chiqarish tarmoqlarining turli darajada va turli ko'rinishdagi o'zaro aloqadorligini ifoda etadi.[2] Integratsiya - jahon mamlakatlari o'rtasida yangi tovarlar oqimini shakllantirish orqali "resurslar cheklanganligi" muammosini bartaraf etish yo'li. Bu orqali jahon mamlakatlarida nisbatan serxarajat tovarlar ishlab

chiqarishga chek qo'yilib, texnologik ayirboshlashni kengaytirish imkoniyatini beradi, ya'ni, ITTKIga xarajatlarni kamaytirish imkonini beradi.

Xalqaro iqtisodiy integratsiya – davlatlararo iqtisodiy kelishuvlar shaklini oluvchi davlatlarning xo'jalik-siyosiy birlashish jarayonidir. Xalqaro iqtisodiy integratsiyani amalga oshirishda davlatlararo kelishuvlar bilan rasmiylashtiriluvchi turli davlatlarning kompaniyalari darajasidagi aloqalarni mustahkamlashga intilish muhim turtki bo'ldi. XXI asr boshida jahonda 100 dan ortiq davlatlarni qamrab oluvchi 30 ga yaqin integratsion guruhlar faoliyat ko'rsatmoqda.

Xalqaro iqtisodiy integratsiya - bu turli shakl va turli darajadagi o'zaro muvofiqlashgan ishlab chiqarish tarkibining milliy iqtisodiyotlar mehnat taqsimoti asosidagi chuqur va barqaror aloqalardan iborat mamlakatlarning xo'jalik-siyosiy birlashuv (qo'shiluv) jarayonidir. Mikrodarajada bu jarayon kapitalning faoliyati orqali alohida xo'jalik subektlarining (korxonalar va firmalar) qo'shni mamlakatlar bilan iqtisodiy kelishuvlar tizimini shakllantirish orqali xorijda filiallarni tashkillashdir. Davlatlararo darajada integratsiya davlatlararo iqtisodiy birlashmalarning shakllanishi asosida muvofiqlashgan siyosatni amalga oshirishdir.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili.

Investitsiya va integratsiyalarning mazmun-mohiyati to'g'risida iqtisodchi olimlar o'rtasida xilma-xil fikrlar mavjud. Xorijiy hamda mahalliy mualliflarning iqtisodiy adabiyotlarda, shuningdek, qonunchilik hujjatlarida xam ushbu atamalar turlicha talqin etiladi.

Prof.N.H.Haydarov investitsiyalar mazmun-mohiyatiga quyidagi ta'rifni beradi: “Investitsiya-bu mulk shaklidan qat'i nazar tadbirkorlik asosida faoliyat ko'rsatayotgan jismoniy va yuridik shaxslar yoki davlatning iqtisodiy va ijtimoiy samara olish maqsadida o'z boyliklarini qonun doirasida bo'lgan har qanday tadbirkorlik obyektiga sarflashdir”. [3]

Mamlakatning jahon iqtisodiyotiga integratsiyalashuvi va diversifikatsiyalash jarayonlarini kengaytirish masalalari A.Bulatov, A.Kireev, P.Krugman, V.Zubenko, V.Kovalev, R.Xasbulatov, M.Eskindarov, E.Zvonova singari olimlarning asarlarida tadqiq etilgan.[4] Ko'pchilik xorijlik olimlarning fikriga ko'ra «integratsiyaga doir

ko‘plab tadqiqotlar uni rivojlantirishning ijobiy samarasi ko‘p hollarda boshqa samaralardan ustunlik qilishini ko‘rsatadi». Mahalliy iqtisodchi olimlardan A.Alimov, I.Hamedov, J.Jalolov, I.Axmedov, I.Nematov, G.Nazarova, X.Xalilov, R.X. Shodievlarning[5] asarlari jahon integratsiyasi sharoitida tashqi iqtisodiy faoliyatni rivojlantirish masalalariga bag‘ishlangan.

Tahlil va natijalar.

Jahon iqtisodiyoti va xalqaro iqtisodiy munosabatlar tizimida integratsion jarayonlar asosan ikki ko‘rinishda(mikro-transmilliy korporatsiyalar(TMK)ning tashkil etilishi orqali, makro-iqtisodiy siyosatni davlatlararo muvofiqlashtirish siyosati orqali) amalga oshiriladi.

Mikro miqyosdagi integratsion jarayonlar - bir-biriga hududiy jihatdan yaqin joylashgan mamlakatlarning xo‘jalik yurituvchi sub’ektlarning kapitallarini o‘zaro ta’sir doirasi orqali amalga oshiriladi. Ya’ni, ushbu davlatlar o‘rtasida integratsion jarayonlar iqtisodiy bitimlar tizimining shakllanishi, kichik shahobchalar, sho‘ba korxonalar tashkil etilishi orqali yuz beradi.

Tashkil topgan korxonalar va firmalar o‘rtasidagi o‘zaro iqtisodiy aloqalarning tez rivojlanishi tovar almashuvini, xizmat sohaslarini, kapital va ishchi kuchining mamlakatlararo erkin harakatini ta’minlashga, ijtimoiy – iqtisodiy va ilmiy-texnologik, tashqi iqtisodiy va mudofaa, moliyaviy va valyuta sohasida yagona siyosatni o‘tkazish zaruriyati tug‘iladi.

Yagona valyuta va moliyaviy fondlar, infratuzilmalar va umumiy davlatlararo boshqaruv organlariga ega bo‘lgan iqtisodiy majmualar yaratiladi.

Makro miqyosdagi integratsion jarayonlar - davlatlararo darajada integratsiya davlatlar iqtisodiy birlashmalarining shakllanishi hamda iqtisodiy siyosatlarning kelishuvi asosida amalga oshadi.²

Hozirgi vaqtda O‘zbekiston MDH, ShHT kabi yirik mintaqaviy integratsiya birlashmalariga a‘zo hisoblanadi. Dunyo tajribasiga asoslanib shuni ta’kidlash mumkinki, O‘zbekiston iqtisodiyotiga transmilliy korporatsiyalarni jalb qilish O‘zbekistonning mintaqaviy integratsiya tuzilmalarida samarali va chuqur ishtirok etishining muhim omili bo‘lib xizmat qilishi mumkin.

Markaziy Osiyo mintaqasi, MDH doirasidagi integratsiyalashuv jarayonlarida o'ziga xos xalqaro qo'shma kontsernlarni tashkil etish muhim ahamiyat kasb etadi. Bunday kompaniyalarning tashkil topishi, hamkor mamlakatlarning sanoat ishlab chiqarish sohasidagi xo'jalik sub'yektlari orasida tarixiy shakllangan murakkab kooperatsiya aloqalarining qo'llab-quvvatlanishiga, Markaziy Osiyo integratsiyasi va MDH mamlakatlari o'rtasidagi integratsiya jarayonlarining tezlashishi va rivojlanishiga olib keladi.

Iqtisodiy integratsiyaning asosiy shakllari quyidagilardan iboratdir:

1. Erkin savdo hududi. Uning doirasida qatnashuvchi mamlakatlar o'zaro savdo to'siqlarini bekor qiladilar, lekin ularning har ikkalasi uchinchi mamlakatlarga nisbatan savdo to'siqlarini buzmaydi. Ya'ni maqsadi- qo'shni qatnashchi mamlakatlarning sustroq bojxona to'sig'i orqali uchinchi mamlakatlardan hududga kirib keluvchi import tovarlar uchun soliq undirish yoki uni ta'qiqlash.

2. Bojxonalar ittifoqi. Qatnashchi mamlakatlar tashqi savdo to'siqlarining yagona tizimini ta'sis etish.

3. Umumiy bozor. Qatnashchilar savdodan tashqari ishlab chiqarish omillarining barchasini bema'lol ko'chirish erkinligiga ega bo'lish.

4. To'la iqtisodiy ittifoq. Qatnashchi mamlakatlarning barcha iqtisodiy siyosatlarini bir xillashtirish.[6]

Iqtisodiy integratsiya natijasida resurslar erkin xarakat qiladi, raqobat kuchayadi, samaradorlik ortadi, tovarlar sifati yaxshilanadi, iste'molchilar talabi ortadi, Tovar turi ortadi, ishsizlik darajasi pasayadi, umumiy bozor shakllanadi, farovonlik oshadi, iqtisodiyot rivojlanadi va h.k.

Yuqorida ta'kidlab o'tganimizdek, transmilliy korporatsiyalar o'zining tashkil topishi va faoliyat yuritish mexanizmi jixatidan xalqaro xarakter kasb etadi. TMKning xalqaro doirada faoliyat ko'rsatishi uchun esa ma'lum bir shart-sharoitlar va imkoniyatlar bo'lishi talab etiladi. Transmilliy korporatsiyalar uchun yaratilishi kerak bo'lgan bunday imkoniyatlarni biz, bevosita O'zbekiston a'zo bo'lgan integratsiya uyushmalaridan izlamog'imiz darkor. O'zbekiston miqyosida tashkil etilishi lozim bo'lgan transmilliy korporatsiyalarning xalqaro doirada faoliyat ko'rsatishi, bizning

nazarimizda O'zbekiston a'zo bo'lgan integratsiya uyushmalarining taraqqiyot yo'nalishlari bilan uzviy bog'liqdir.

Bizning fikrimizcha, mazkur integratsiya uyushmalarida qatnashchi mamlakatlar o'rtasidagi har taraflama xo'jalik aloqalarining chuqurlashuvi ma'lum bir mintaqaviy bozorlarni shakllantirish kerak ekanligini talab etadi. Chunki, tashqi bozorlarsiz mamlakatlar o'rtasidagi o'zaro savdo aloqalarini rivojlantirish imkoniyati chegaralangan bo'ladi.

Shu sababli TMKning, shuningdek, chet el investorlarining rivojlanayotgan davlatlar iqtisodiyotiga kirib kelishi ob'ektiv zarurat bo'lib, buni biz mamlakatlarning xalqaro mehnat taqsimotida qatnashuvida va ishbilarmon tadbirkorlarning va ko'plab xorijiy mamlakatlar kapitallarining erkin ishlab chiqarish sanoat tarmoqlariga kirib kelishi jarayonlarida ham ko'rishimiz mumkin.

Hozirgi vaqtda O'zbekiston iqtisodiyotini modernizatsiya qilish va erkinlashtirish jarayonlarini amalga oshirishda, jahon bozorlarida raqobatbardosh tovarlar ishlab chiqaruvchi yirik sanoat korxonalarini va boshqa ishlab chiqarish tarmoqlarini investitsiyalash jarayonlarining borishida ko'zga ko'ringan TMKlar bilan hamkorlik qilish nihoyatda katta ahamiyatga ega hisoblanadi. Jahon mamlakatlari kabi O'zbekistonda ham TMKlar investitsiyalarining kirib kelishi quyidagi omillarda namoyon bo'lishi mumkin:

- respublikada iqtisodiy va texnik taraqqiyot darajasining o'sib va tezlashib borishida;
- O'zbekistonda ishlab chiqarish korxonalarini yangilash va modernizatsiyalashda;
- respublikada ishlab chiqarish sanoat korxonalarini ilg'or uslubiy boshqaruv imkoniyatlariga ega bo'lishligida;
- bozor iqtisodiyoti talablariga javob beruvchi mutaxassis-kadrlarni respublikada tayyorlash imkoniyatining mavjudligi va hokazolarda.

Mustaqil Davlatlar Hamdo'stligi (MDH) mamlakatlarida ko'plab xo'jalik ahamiyatga ega bo'lgan islohotlarni o'tkazishda va bu mamlakatlarni iqtisodiy inqirozdan olib chiqishda TMKlar investorlarini jalb qilish katta ahamiyatga egadir. Chunki tarixiy

va ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish amaliyoti shuni ko'rsatmoqdaki, bir xo'jalik tizimidan ikkinchi bir siyosiy xo'jalik tizimiga o'tish jarayonida u yoki bu mamlakatlar iqtisodiyotini ko'tarish uchun juda katta investitsiya va boshqa moliyaviy yordamlar talab qilinadi. O'zbekiston Respublikasi ham boshqa MDH mamlakatlari kabi bu sohada o'ziga xos muammolarga ega bo'lib, ular quyidagilardan iboratdir:

- birinchidan, O'zbekiston Respublikasini hududiy kattaligi (447,4 ming kv.km) va respublikada xalqaro transport kommunikatsiya tizimining yetarli darajada rivojlanmaganligi;
- ikkinchidan, ishlab chiqarish vositalarining (dastgoh va asbob-uskunalar) eskirib qolganligi va hozirgi davr jahon standartlari, xo'jalik rivojlanishi talablariga javob bermasligi;
- uchinchidan, respublikada qishloq xo'jaligida yetarli resurslar mavjudligiga qaramay (tabiiy va inson resurslari, iqlim sharoitlari va hokazolar) past unumdorlik va hosildorlik darajasining saqlanib qolganligi va boshqalar.

Hozirgi kunda O'zbekiston hududiga TMK investorlarini kirib kelishi uchun qulay investitsion iqlim mavjuddir. Buni biz respublikani barqaror siyosiy va iqtisodiy rivojlanishida ko'rishimiz mumkin.

AQSh, Germaniya, Frantsiya, Yaponiya, Shveysariya, Janubiy Koreya va Turkiya kabi qudratli davlatlarning TMKlari va shuningdek, nufuzli xalqaro moliyaviy muassasalar (ETTB, OTB, ITB va boshqalar) bilan O'zbekiston Respublikasi o'rtasida milliy sanoat korxonalariga, xizmat ko'rsatish sohalariga yangi mashina-uskunalarni, texnika va texnologiyalarni yetkazib berish, qishloq xo'jaligini texnika bilan ta'minlash borasida bir qator muhim xujjatlar imzolangan. Bundan tashqari, xo'jalikni moliyalashtirish, Qashqadaryo va boshqa viloyatlardagi gaz-neft konlarini qidirish, o'zlashtirish loyihalarini kreditlash bo'yicha qator bitimlar imzolangan. Ayniqsa, neft-gaz konlarini o'zlashtirish bo'yicha Rossiya, Janubiy Koreya, Xitoy, Malayziya, Yaponiya TMKlari bilan bo'lgan munosabatlarning faol rivojlanib borishi respublika iqtisodiyotini yuksaltirishda muhim rol o'ynaydi. O'zbekistonning paxta xom-ashyosini tayyor mahsulot sifatida xalqaro bozorlar talabiga javob beradigan

darajada qayta ishlaydigan to'qimachilik sanoat korxonalarini tashkil qilishda Janubiy Koreya, Turkiya, Germaniya, Shveysariya va boshqa mamlakatlarning kompaniyalari bilan birga milliy kompaniyalar va banklar ham ishtirok etmoqda. Respublikada tadbirkorlikni, kichik va o'rta biznesni rivojlantirish maqsadida Yevropa tiklanish va taraqqiyot banki, Osiyo taraqqiyot banki, Islom taraqqiyot banki bilan yaqindan hamkorlik qilish, yangi kredit liniyalarini ochish respublika rivojida muhim ahamiyat kasb etmoqda.

O'zbekiston Respublikasiga TMKlar investorlarini jalb qilinishi uchun quyidagi omillar muhim rol o'ynaydi:

- O'zbekiston hududi tabiiy resurslarga-neft, tabiiy gaz, qurilish materiallari, oltin, mis va boshqa qimmatbaho metallarga ega ekanligi;
- Respublikada ishlab chiqarish va boshqaruv sohasidagi yangi texnologiyani tezda o'zlashtirib oluvchi malakali mutaxassis kadrlarning mavjudligi;
- O'zbekiston Respublikasida nisbatan arzon ishchi kuchining mavjudligi;
- O'zbekiston hududida ichki bozorlarning kengligi va ko'pligi;
- Respublikada iqtisodiyotni modernizatsiya qilish va erkinlashtirish, sanoat korxonalarini xususiylashtirish jarayonlarining jadal sur'atlar bilan olib borilayotganligi va ularda TMKlar investorlarining to'liq qatnashish imkoniyatining mavjudligi va boshqalar.

Respublikada rivojlangan davlatlarning TMKlari tomonidan ko'rsatilayotgan kapital mablag'lar tizimining o'sishi sanoat uchun zarur bo'lgan zamonaviy texnik uskunalarni, texnologiyani sotib olish imkoniyatini bermiqda.

Xulosa.

Davlatlar xalqaro iqtisodiy integratsiyasini amalga oshirishda keyinchalik davlatlararo kelishuvlar bilan rasmiylashtiriluvchi turli davlatlarning kompaniyalari darajasidagi aloqalarni mustahkamlashga intilish muhim turtki bo'ladi. XX asr nihoyasida 100 dan ortiq davlatlarni qamrab oluvchi 30 ga yaqin integratsion guruhlar faoliyat ko'rsatmoqda.

Xalqaro iqtisodiy integratsiya milliy va xalqaro tadbirkorlik tuzilmalari manfaatlariga javob beradi, chunki:

- korxonalar faoliyatining geografik doiralarini kengaytirishga;
- tovarlar, xizmatlar, kapitallar va ishchi kuchini xalqaro ayirboshlashda chegaraviy to'siqlarni bartaraf qilishga;
- masshtab effekti afzalliklarini realizatsiya qilishga;
- davlatlar o'rtasida texnologiyalar almashish bo'yicha bitimlar va yangiliklar kiritish oqimining o'sishiga;
- integratsion guruh a'zo davlatlar kompaniyalarining ITTKIga harajatlarini ko'paytirish hisobiga raqobatbardoshligini mustahkamlashga yordam beradi.

Integratsiya jarayoni dinamikasining asosiy ko'rsatkichlari:

- mamlakatlararo tovar ayirboshlashning jami YaMMdagi ulushi;
- integratsion guruhga a'zo mamlakatlarning umumiy tovar aylanmasi hajmida ularning mamlakatlararo ayirboshlashining ulushi;
- integratsion guruhga a'zo mamlakatlarning o'zaro BXI hajmini ularning boshqa dunyo mamlakatlariga BXI hajmi bilan solishtirish;
- integratsion guruh ichida kompaniyalar birlashmalari sonini boshqa davlatlar firmalari bilan qo'shma korxonalar tashkil qilish va qo'shilishlar soni bilan taqqoslash.

Foydalanilgan adabiyotlar:

- 1.O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning Oliy Majlisga Murojaatnomasi. T.:“O'zbekiston”,2018-yil.B.22
- 2.Tursunova M.R. Xalqaro menejement. Darslik. – IQTISODIYOT DUNYOSI, 2022
- 3.Булатов А.С. Мировая экономика: Учебник. – М.: Юристъ, 2012. – 240 с.;
- 4.Nasirov.E.I., Asomxodjaeva.SH.SH.Investitsiya loyihalarini moliyalashtirish. Darslik.-T.:“Iqtisod-Moliya”,2020.-145b
- 5.Tursunova M.R. Xalqaro menejement. O'quv qo'llanma. – IQTISODIYOT DUNYOSI, 2022.
- 6.Tursunova M.R. Xalqaro menejement. Darslik. – IQTISODIYOT DUNYOSI, 2022

IS`HOQXON IBRAT SHE`RIYATIDAGI ANTONIMLIK XUSUSIYATI

Murodova Gulchiroy Muhiddinovna

Buxoro davlat universiteti magistranti

Annotatsiya. Ushbu maqolada Is`hoqxon Ibrat she`riyatiga badiiy va lingvistik jihatdan yondashilib, uning she`rlarida qo`llanilgan antonimlik xususiyatining o`ziga xos jihatlari tadqiq qilinadi. Bundan tashqari, zid ma`nolilikning Is`hoqxon Ibrat she`riyatida tutgan o`rni, ahamiyati haqida batafsil ma`lumot berilib, yuqoridagi fikrlarga isbot tariqasida Is`hoqxon Ibrat she`rlaridan namunalar keltirilib, tahlil qilinadi. Antonimlik xususiyatlarining Is`hoqxon Ibrat ijodidan o`rin olishi muallif ijodining mazmunini yanada kuchaytirishga yordam bergani maqolada o`z aksini topgan.

**Kalit so`zlar:** Is`hoqxon Ibrat she`riyati, antonimlik, antonimlik hodisasining Is`hoqxon Ibrat she`riyatida o`z aksini topishi, badiiy yondashuv, lingvistik yondashuv.

ANTONYMONIC PROPERTY IN IS`HAKHAN IBRAT'S POETRY

Murodova Gulchiroy Muhiddinovna

Master of Bukhara State University

Annotation. In this article, Is`hakhon Ibrat's poetry is approached from an artistic and linguistic point of view, and the peculiarities of the antonym used in his poems are studied. In addition, detailed information is given about the role and significance of the opposite meaning in the poetry of Is`hakhon Ibrat, and examples of the poems of Is`hakhon Ibrat are given and analyzed as proof of the above ideas. The article reflects the fact that the presence of antonyms in the work of Is`hakhon Ibrat helped to further strengthen the content of the author's work.

Keywords: Is`hakhon Ibrat's poetry, antonyms, reflection of antonyms in Is`hakhon Ibrat's poetry, artistic approach, linguistic approach.

АНТОНИМИЧЕСКАЯ СОБСТВЕННОСТЬ В ПОЭЗИИ ИСХАКХАНА ИБРАТА

Муродова Гульчирой Мухиддиновна

Магистр Бухарского государственного университета

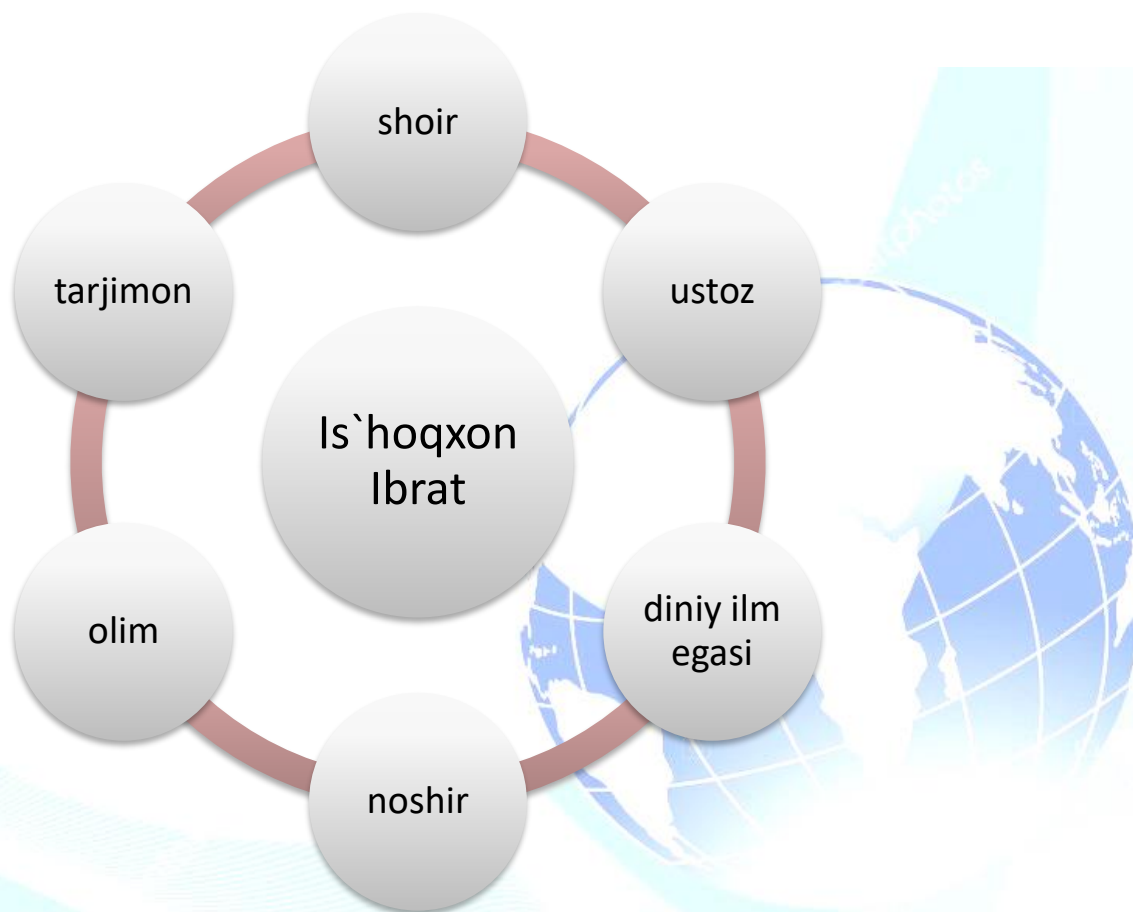
Аннотация. В данной статье к поэзии Исхакхана Ибрата подходят с художественно-лингвистической точки зрения, исследуются особенности антонима, используемого в его стихах. Кроме того, дается подробная

информация о роли и значении противоположного смысла в поэзии Исхакхона Ибрата, а также приводятся и анализируются примеры стихотворений Исхакхона Ибрата в доказательство вышеизложенных идей. В статье отражен тот факт, что наличие антонимов в творчестве Исхакхона Ибрата способствовало еще большему усилению содержания авторского произведения.

Ключевые слова: поэзия Исхакхона Ибрата, антонимы, отражение антонимов в поэзии Исхакхона Ибрата, художественный теория, лингвистический теория.

Adabiyotimiz tarixida shu qadar qalami o`tkir, mohir ijodkorlar yetishib chiqqanki, ularning asarlari hali-hanuz o`z ahamiyatini yo`qotgani yo`q, bugungi kun uchun ham ularning asarlari birdek qadrlil. Ana shunday chin ijodkorlik qobiliyatiga ega shoirlardan biri Is`hoqxon Ibrat hisoblanadi[4]. Is`hoqxon Ibrat she`r yozish bilan birgalikda qator faoliyatlar ham olib borgan. Iste`dodli shoir, bilimli ulamo, nashriyot sohasining o`ziag xos vakili, malakali ustoz, qator asarlar tarjimoni sifatida biz Is`hoqxon Ibrat ijodi bilan yaqindan tanishmiz.

Is`hoqxon Ibrat haqida(1-chizma).

Is`hoqxon Ibrat she`riyati o`ziga xos ohangga va ovozga ega bo`lib, uning ijodidagi noziklikni boshqa ijod olamidagi shoirlar she`rlaridan topa olmaysiz. Buning sababi

shundaki, Is`hoqxon Ibrat she`rlarida qo`llanilgan badiiy tasvir vositalari muallif tomonidan o`rinli qo`llanilgan bo`lib[8], bugun biz aynan Is`hoqxon Ibrat she`rlaridagi antonimlik hodisasi bilan alohida tanishib chiqamiz. Antonimlik nima, uning gapdagi vazifasi qanday va ushbu hodisaning Is`hoqxon Ibrat she`rlaridagi ahamiyati qanday kabi savollarga tilshunos va adabiyotshunos sifatida badiiy va lingvistik jihatdan javob beramiz.

Antonimlik hodisasi bu qarama-qarshi, zid ma`noli so`zlarning ishlatilish hodisasi sanalib[3], mumtoz adabiyotda zidlantirish san`ati tazod deya yuritiladi. Antonimlik hodisasining o`ziga xos xususiyatlari mavjud bo`lib, uning gapda qay tarzda yuzaga kelganligiga ko`ra ikki guruhga ajratish mumkin, ya`ni ochiq ifodalangan antonimlar va ishora qiluvchi antonimlar. Ochiq holda ifodalangan antonimlarda zid ma`noli so`zlar aniq ko`rsatilgan bo`ladi, ya`ni yaxshi-yomon, katta-kichik kabi. Biroq ishora qiluvchi antonimlik hodisasi aniqlikdan birmuncha yiroq bo`ladi, ya`ni unda ifodalanayotgan zidlikka aniq ishora berilmay, zimdan ifoda qilinadi.

Antonimlikning yuzaga kelganligiga ko`ra turlari(2-chizma).

Ochiq holda
ifodalangan antonimlar

Ishora qiluvchi
antonimlar

Aynan Is`hoqxon Ibrat she`riyatida ham biz ochiq holdagi va zimdan ishora qilingan antonimlik hodisasining kuzatilganiga guvoh bo`lishimiz mumkin.

*Boy ila kambag`al yo`q, yo`q zanlarini farqi,
Barcha libosi haftrang, bir nogahon bo`lubdur[6].*

Is`hoqxon Ibratning *“Bo`lubdur”* g`azalidan olingan ushbu parchada ochiq-oydin ifodalangan antonimik birliklar mavjud, ular “boy” va “kambag`al” so`zlari hisoblanadi. Bir-biriga qarama-qarshi ma`noni ifodalagan ushbu so`zlar mohiyatan ziddiyat asosiga qurilgan. Bundan tashqari, ijodkorning “Dunyo aylab safarlar...” deya boshlanuvchi g`azalida ishora qiluvchi antonimik hodisa mavjud bo`lib, bunda ushbu holatning mantiqiy asosga ega ekanligi muhim ahamiyat kasb etadi. Aytish joizki, so`zlar ifodalagan ma`no orqali zidlik hodisasining mohiyatini aniqlash mumkin, e`tibor bering:

Dunyo bo`ylab safarlar, topmadim xo`b orqadosh,

Hasrati dilni deyolmay, hech etmay sirni fosh.

Ushbu baytdagi zimdan ishora qiluvchi zid ma`noli so`zlar sifatida sir – fosh so`zlarini olish mumkin. So`z turkumlari jihatidan xilma-xillikni ifodalasa-da, biroq unga mantiqan yondashadigan bo`lsak, undagi *“sir”* so`zi *yashirin* bo`lishi evaziga, *“fosh”* so`zi *oshkora* bo`lishi evaziga bir-biri bilan qarama-qarshilikni yuzaga keltiradi. Aytish joizki, ushbu tur zid ma`noli so`zlarni matn tarkibidan aniqlash qiyin bo`lib, ularni topish uchun kishidan bilim talab qilinadi.

Halol o`rniga kechdi g`iybat degan,

Takalluf rasmi tomoq odat ekan.

Bular topsa erdiki ilmu adab,

Demas erdi bu xil so`zi bo`lmag`on.

Yuqorida keltirilgan “Gazet haqida” she`ridan olingan parchaga e`tibor bering, unda ham ishora qilish xususiyatiga ega bo`lgan *“halol-g`iybat”* leksemalari mavjud. Halol so`zi mohiyatan g`iybat so`zi bilan qarama-qarshilikni yuzaga keltirgan. Bunga Islom dini nuqtayi nazaridan ham yondashadigan bo`lsak, bilishimiz mumkinki, halollik bu poklik sifatiga ega tushunchalarni ifoda etsa, g`iybat esa dinda harom qilingan, ya`ni man etilgan voqeliklar sirasiga kiradi.

Xulosa sifatida aytadigan bo`lsak, Is`hoqxon Ibrat she`rlarida qo`llangan antonimlik, ya`ni zidlik hodisasi shoir ijodining yanada ta`sirli va betakror bo`lishiga xizmat qilgan. Ya`ni unda qarama-qarshi qo`yilgan birliklar she`r ruhini ko`tarib, mutolaa qiluvchi uchun yoqimli bo`lishiga sabab bo`lgan. She`rlarida aks etgan aniq

ifodalagan antonimlik hodisalari yoki bo`lmasa mantiqqa asoslanuvchi , zimdan ishora qiluvchi voqeliklarning yoritilishi muallif mahoratidan darak beradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO`YXATI:

1. Mirahmedova, S. N. (2021). IS'XOQXON IBRAT ASARLARIDA MA'NAVIY-AXLOQIY QARASHLARNING O'ZIGA XOS XUSUSIYATLARI. *Academicresearch in educational sciences*, 2(5), 770-778.
2. Axrorova, U. X. (2021). NAMANGAN MADANIY-MA'RIFIY HAYOTIDA IS'HOQXON IBRAT MAKTABINING O'RNI. *Scientific progress*, 2(1), 1087-1093.
3. R.Sayfullayeva va boshqalar. Hozirgi o'zbek adabiy tili. Toshkent: “Fan va texnologiya”, 2009.
4. H.Jamolxonov. Hozirgi o'zbek adabiy tili. Toshkent: “Talqin”, 2005.
5. M.Irisqulov. Tilshunoslikka kirish. Toshkent: “O'qituvchi”, 1992.
6. S.Usmonov. Umumiy tilshunoslik. Toshkent: “O'qituvchi”, 1972.
7. Алиназарова, Д. В. (2019). NAMANGANDA VAQTLI MATBUOTNING SHAKLLANISHI VA RIVOJLANISHI TARIXIDAN. *ВЗГЛЯД В ПРОШЛОЕ*, (20).
8. Teshayev, A. T. O., & Boboqulov, O. (2021). TURKISTONDA YANGI USUL MAKTABLARINING FAOLIYATI (XIX ASR OXIRI-XX ASR BOSHLARI). *Scientific progress*, 2(3), 269-275.
9. www.hozir.org
10. www.google.com
11. www.wikipedia.org

IT IN TEACHING A FOREIGN LANGUAGE

Jangibayev Nursulton

An English teacher at the school №36

Zamin district, Djizak

Abstract

Information technologies have affected every aspect of human activity and have a potential role to play in the field of education and training, specially, in distance education to transform it into an innovative form of experience. The need of new technologies in teaching learning process grows stronger and faster. The information age becomes an era of knowledge providing sound and unmatched feasibility for discovery, exchange of information, communication and exploration to strengthen the teaching learning process.

Key words: Information technology (IT), multimedia, aspects

Introduction

It is very difficult to imagine our lives today without technology. In particular, the telephone, computer and the internet are an integral part of human life turned around. That's why the 21st century is called the Age of Technology. Nowadays, technology is so advanced that every field, every science it serves as a foundation for development and prosperity. Education classes using modern technologies in the system independent search for knowledge by students; to analyze them, to evaluate their knowledge, to draw the right conclusions aimed at teaching.

IT in teaching

Computers, the Internet, and multimedia are also used in learning and teaching foreign languages and other technology exhibitions are important. New information technologies offer great opportunities in foreign language teaching, science plays an important role in improving the quality of education and the effectiveness of

education. As you know, there is no such thing as a modern course and the lesson should not take place without a teacher or student presentation. That's why half of all foreign language textbooks are multimedia, games and more consists of presentations and foreign language lessons without modern technology can't pass.

Decree of the President of the Republic of Uzbekistan dated December 10, 2012 “Foreign language on Measures to Further Improve the Education System “From modern pedagogical and information-communication technologies through the introduction of advanced teaching methods using teaching the next generation a foreign language that they can speak fluently radical improvement of the training system and its implementation based on their global development achievements as well as world information resources to benefit widely, to develop international cooperation and dialogue creating the conditions and opportunities for “ work and a number of things to do the need to perform important tasks. So from 2013 onwards Foreign languages have been taught since the 1st grade. The textbooks are also step-by-step is changing.

Foreign languages are taught in 4 aspects. They are: speaking, listening, writing and reading . I am going to tell you each of these aspects based on the experience with the role and importance of technology. It includes the followings:

The process of *listening* without the computer, player, CDs can't be done. Listening is the most important part of language teaching is one of the parts. In this case, the student simultaneously pronounces the pronunciation of the speaker, adherence to grammatical rules, attention to vocabulary and its meanings required to give. That's why it's important to listen and understand in every class textbook various cartoons, videos, multimedia and games are provided. From this in addition to those who want to learn independently, movies, songs and more they can easily learn a foreign language by watching and listening to videos. Students never want a real language environment if they want to learn a foreign language can't learn a foreign language without listening. It is important to learn a foreign language well the condition is to listen more and listen again.

IT can also be used in the process of *speaking*, and this ensures that the result is effective. He writes down what he says when he hears again, he realizes the mistakes in his pronunciation, and so on tries not to repeat the error. Some where you can learn a foreign language there are books and programs that act as live chatters with us. That is why we don't need anyone else. This is also modern technology is an achievement. If we look at the *writing* process, how much is IT? We can see that For example, we are on a computer analyzes each word as you type, and the error is underlined draws a line. Also a story written by others over the internet, an essay and letters. Also across the country in our telegram group, which includes all foreign language teachers we analyze students 'writing and how to write to them we learn by discussing teaching.

Technology also has a special place in the *reading* process. Here are some suggestions on how to look or get an appointment for independent reading copy and distribute to students or display the text on a monitor, while one student is reading, the rest of the students can follow the text and will be able to analyze. This is also a foreign language of technology one of the advantages of teaching.

Conclusion

In the same way, teachers use the Internet to teach foreign languages and students will also have better opportunities in their work The introduction of ICT in the teaching process is also a topical issue. Modern educational programs for lesson effectiveness, searching for information on the Internet, results Growing interest in learning foreign languages as an international, intercultural understanding of communication, the ability to expand the scope of the learning environment is obtained on the basis of.

References

1. Eshmuhammedov R. "Innovative pedagogical technologies in education and upbringing" T .: Teacher, 2008.
2. Isomiddinov T. "Pedagogical technology" (Text of lectures)
3. Internet sources

KARTOSHKANING ZAMBURUG`LI KASALLIKLARI VA ULARGA QARSHI ZAMONAVIY KURASH CHORALARI

Jo`rayeva Sarvinoz Farhod qizi

Toshkent Davlat Agrar Universiteti

O`simliklar himoyasi, Agrokimyo va tuproqshunoslik fakulteti 2-bosqich talabasi

Numonova Maftuna Hayotjon qizi

Toshkent Davlat Agrar Universiteti

O`simliklar himoyasi, Agrokimyo va tuproqshunoslik fakulteti 2-bosqich talabasi

Annotatsiya: Ushbu maqolada kartoshka o`simligi va unda uchraydigan har xil zamburug`li kasalliklar, ularning yuqush yo`llari, o`simlik organlarida rivojlanib, turli xildagi belgilarni namoyon qilishi hamda ularga qarshi zamonaviy kurash choralari haqida so`z boradi.

Kalit so`zlar: Solanaceae, makrosporioz, fomez, fuzarium, alternarioz.

Kartoshka haqida umumiy tasnif: Kartoshka ituzumdoshlar (Solanaceae) oilasiga mansub bo`lib, bu oila 90 turkumga kiruvchi 3000 turni birlashtiradi va bular yer sharining mo`tadil iqlimli, tropik, subtropik mintaqalarda, xususan, Janubiy va Markaziy Amerikada keng tarqalgan. O`zbekistonda 7 ta turkumga oid 25 turi o`sadi. Kartoshka (lotincha: Solanum tuberosum L.) – Solanaceae oilasiga mansub tugunak mevali ko`pyillik o`tsimon o`simlik; asosiy oziq-ovqat mahsulotlaridan biri bo`lgan bir-yillik oziq-ovqat, texnika va xashaki ekin.

Kasalliklar: So`lish kasalligi – kasallangan o`simlik so`liydi, keyinroq qurib qoladi. O`simlik poyasi kesib qaralganda zararlangan nay to`qimalari qo`ng`ir tusda bo`ladi. Kasallik issiq kunlarda ko`proq tarqaladi;

Makrosporioz – barglarda qo`ng`ir to`garak dog`lar paydo bo`ladi. Keyinchalik kattalashib, bargni butunlay qoplab oladi, bunday burglar quriydi. Kasallik o`simlik poyasiga ham o`tib, ularda cho`ziq qo`ng`ir dog`lar hosil qiladi;

Qora chirish – poya hamda pastki burglar sarg`ayadi, yuqoridagilari qayiqcha shaklida buraladi. Keyinchalik poyaning ostki qismi qorayadi, ingichkalashadi, kartoshka hosil bo`lmaydi;

Halqasimon chirish – kasallikning boshlanishida kartoshka palagi so`liydi, tugunagi chiriydi (kesilganda qo`ng`ir halqasimon chirish ko`rinadi).

Bundan tashqari kartoshkaning aynishi, gotika, mayda barglilik, barglarning buralishi kabi kasalliklar ham kartoshkaning normal o`sishi, rivojlanishi va hosiliga jiddiy zarar yetkazadi. Qo`ziqorinlar, bakteriyalar va viruslar kartoshka kasalliklarini keltirib chiqaradi. Ular o`simlik tanasiga ildiz, barglar, jarohatlangan joylar orqali kirib boradilar.

Qo`ziqorin kasalliklari:

Patogen qo`ziqorin sporalari havo oqimi va suv tomchilari bilan tarqalishi mumkin. Ular uyqu holatida harakatlanib, kartoshka barglari yuzasiga yopishib oladilar va rivojlanish uchun qulay sharoitlar paydo bo`lishini kutadilar. Bularga misollar:

Fomoz: U o`sinh davrining ikkinchi yarmida rivojlanadi va fomozning birinchi belgilari o`simlik barglarida noaniq shaklning qorong`u joylari. Poyada siz to`p shaklida kichik o`sishni ko`rishingiz mumkin. Kartoshkani qazishda dehqon ildiz mevalarda kasallik alomatlarini topa olmaydi, ammo ular saqlash paytida paydo bo`ladi. Bu fomozning hiyla-nayrangidir. O`rim – terimdan so`ng, ildiz quruq chirish bilan qorong`u joylarni hosil qiladi. Uning diametri 5sm ga yetishi mumkin. Har bir kartoshkada ba`zida bir emas, balki bir nechta dog`lar topiladi. Kasallikka qarshi profilaktika usullari bilan kurashish tavsiya etiladi. SHu maqsadda urug`lik kartoshkalari yerga singib ketishdan oldin maxsus preparatlar bilan, masalan, Maksim bilan ishlov beriladi. Qayta ishlangandan so`ng, ko`chat materiallari quritiladi va sepiladi.

Fuzarium kasalligi: Kasallik ko`pincha quruq cherish deb ataladi. U issiq havoda namlikning kuchli bug`lanishi paytida rivojlanadi. Kasallikning rivojlanishi uchun zarur shart o`simliklarni ortiqcha sug`orish bo`lishi mumkin. Kartoshkada fusarium kasalligining belgilari: Barglarning rangsizlanishi; Pastki barglarning qirralari biroz binafsha rangga aylanadi, butaning tepasi porlaydi; Kasal tupning barglari

elastikligini yo`qotadi va susayadi; Sopi jigarrang bo`ladi; Oq yoki kulrang tukli qoplama bilan qoplangan ildiz mevalaridagi dog`lar paydo bo`ladi; Vaqt o`tishi bilan sabzavotlar chiriydi. Afsuski, kasallik bir tupdan boshqasiga juda tez tarqaladi. Yoyilishning oldini olish faqat ta`sirlangan tupni o`z vaqtida olib tashlash bilan amalga oshiriladi.

Fungitsidlar bilan ekishdan oldin urug`lik kartoshkasini qayta ishlash kasallikning rivojlanish ehtimolini pasaytiradi. Kartoshkaning fuzariy so`lishiga chidamli navlari: “Detskoselskiy”, “Priekulskiy erta” va boshqalar.

Alternarioz: Bu kasallikni quruq dog` deb ham atashadi. Qulay sharoitlarda kasallik 30% gacha hosilning katta qismini yo`q qilishi mumkin. Alternaroz belgilari: barglardagi juda katta jigarrang dog`lar, ular ko`pincha gullash boshidan 2-3 hafta o`tgach kuzatilishi mumkin. Vaqt o`tishi bilan dog`lar butun plitani qoplaydi, natijada o`simlik o`ladi. Ildizdagi kasallikning alomati quyruq rangdagi ozgina singdirilgan dog`lardir. Ularning sirtidagi po`stlog`iga ajin tushadi. Alternativoz bilan kurashish uchun fungitsidlar va boshqa ba`zi biologik va kimyo- viy preparatlar qo`llaniladi. Ular orasida “Acrobat MC”, “Ditan M-45”, “Mankotsev” mavjud. Tepaliklarni muntazam ravishda tekshirish va kasal tupni o`z vaqtida yo`q qilish barcha ekin maydonlari bo`ylab yuqtirishni oldini olishga yor- dam beradi.

Adabiyotlar:

1. Balashev N.I, Zeman G.O, Sabzovatchilik, T., 1977
2. Abdugarimov D, Safarov T, Ostonaqulov T, Dala ekinlari seleksiyasi, urug`chiligi va genetikasi asoslari, T., 1989.

KOLORADO QO'NG'IZI VA UNGA QARSHI KURASH CHORALARI

Nilufar Hosilova

Mirzahamdanova Shohsanam

TOSHDAU "O'simliklar himoyasi, agrakimyo va tuproqshunoslik fakulteti
3-bosqich talabalari

Annotatsiya

Ushbu maqolani yozishdan maqsad kartoshkaning Kolorado qo'ng'izining qishloq xo'jaligidagi va tabobatdagi ahamiyatidan kelib chiqqan holda, o'simlikka zararlarini tekshirib va unga qarshi agrotexnik va sanitariya tadbirlari va kimyoviy kurash choralarini tadbiq qilishdan iborat.

Kalit so'zlar: tamaki, regent, buldok, konfidor, detsis, pulga, maspilan

Kolorado qo'ng'izi (*Leptinotarsa decemlineata* Say.) — bargxo'rlar turkumining qo'ngizlar oilasiga mansub hasharot, ashaddiy xavfli o'simlik zararkunandasi. Tanasi o'z. 9 – 12 mm, yelka va ust qanoti sarg'ish yoki sarg'ishqizil, oldingi yelkasida 12—14 ta qora dog'lari bor, qanoti ustidan 5 ta qora chiziq o'tgan. Tuxumining kattaligi 1,2—1,8 mm, qurti uz. 15–16 mm, pushtiqizil, g'umbagi 10–12 mm. Kolorado qo'ng'izi tuproqda (20—50 sm chuqurlikda) qo'ng'izlik davrida qishlab, aprel oyida qishlovdan chiqadi va o'simliklar bilan oziqlanadi. Urg'ochi qo'ng'izlari o'simliklar bargi orqasiga, o'simlik qoldiqlariga 12—80 tadan to'p-to'p qilib tuxum qo'yadi. Bitta urg'ochi qo'ng'iz 500—800, ba'zida 2400 gacha tuxum qo'yadi. Tuxumlarining rivojlanishi 3—5, g'umbagini 6—9 kun. Tuxumdan chiqqan qurtlar 20 kun atrofida o'simliklar bargi bilan ovqatlanadi va tuproqda g'umbakka aylanadi. 1—2 havftadan so'ng yosh qo'ng'izlar paydo bo'ladi, barg bilan ovqatlanib, yana tuxum qo'yadi. Kolorado qo'ng'izi kartoshka, pomidor, baqlajon, tamaki, qalampir, yosh terak va turli ituzumsimon o'simliklarga zarar yetkazadi. Bir tup kartoshkada o'rtacha 20—40 qurt va qo'ng'iz to'g'ri kelganda o'simlik bargining yarmisini yeb,

hosilni 2—3-marta kamaytiradi. Bargi to‘liq yeb bitirilgan o‘simliklar hosili esa 10-martagacha kamayishi mumkin.

KURASH CHORALARI. Kolorado qo‘ng‘iziga qarshi samarali kurash vositalari yo‘q.. Kimyoviy preparatlardan fozalon, buldok, detsis, konfidor, maspilan, xostation, regent, sumialfa va boshqalardan foydalanish tavsiya etiladi. Kolorado kartoshka qo‘ng‘izi lichinkalarining rivojlanish bosqichlari: rivojlanishning birinchi bosqichida Kolorado qo‘ng‘izining lichinkasi to‘q kulrang, tanasi 2,5 mm gacha va mayda mayda sochlari bor. U juda yumshoq yosh barglar bilan oziqlanadi, ularning go‘shini pastdan iste‘mol qiladi; ikkinchi bosqichda lichinkalar allaqachon qizil rangga ega va 4-4,5 mm gacha bo‘lishi mumkin. Ular faqat bitta markaziy tomirni qoldirib, butun bargni eyishlari mumkin; uchinchi bosqichda lichinkalar rangini qizil-sariq rangga o‘zgartiradi va uzunligi 7-9 mm gacha ko‘payadi. Endi uchinchi bosqichdagi shaxslar tanasi yuzasida tuklar yo‘q; rivojlanishning to‘rtinchi bosqichida qo‘ng‘iz lichinkasi yana rangini o‘zgartiradi - endi sarg‘ish-to‘q sariq ranggacha va 16 mm gacha o‘sadi. Uchinchi bosqichdan boshlab, lichinkalar o‘simlikdan o‘simlikka emaklaydilar, shu bilan birga nafaqat barglarning pulpasini, balki yosh kurtaklarni ham iste‘mol qiladilar, shu bilan o‘simliklarga katta zarar etkazadilar, ularning rivojlanishini sekinlashtiradilar va fermerlarni kutilgan hosildan mahrum qiladilar. Kolorado kartoshka qo‘ng‘izi lichinkasining rivojlanishining to‘rt bosqichi ham taxminan 3 hafta davom etadi, keyin u qo‘g‘irchoqqa aylanadi. "Voyaga etgan" lichinkalar 10 sm chuqurlikda tuproqqa kirib boradi, u erda ular qo‘g‘irchoqlashadi. Pupa odatda pushti yoki to‘q sariq-sariq rangga ega. Qo‘g‘irchoq fazasining uzunligi ob-havoga bog‘liq. Agar u tashqarida iliq bo‘lsa, u holda 15-20 kundan keyin u er yuziga chiqadigan kattalar hasharotiga aylanadi. Agar u salqin bo‘lsa, unda bu jarayon 2-3 marta sekinlashishi mumkin. Bugungi kunda zararkunandalarga qarshi kurashning ikki turi eng faol qo‘llanilmoqda:

- ✓ Kimyoviy moddalar
- ✓ Xalq tabobati

Katta fermer xo'jaliklarida kartoshka ekishning katta maydonlari odatda qo'ng'izlarga qaramlikni keltirib chiqarmaydigan maxsus tizimli insektitsidlar bilan ishlov beriladi. Ular qimmat va juda zaharli. Shuni esda tutish kerakki, oxirgi davolash o'rim-yig'imdanda oldin 3 haftadan kechiktirmasdan amalga oshirilishi kerak, chunki zararli toksinlar kartoshka tuplarida to'planadi. So'nggi bir necha yil ichida Kolorado qo'ng'izi uchun biologik nazorat agentlari paydo bo'ldi. Bunday dorilar asirlarda va ildizda to'planmaydi. Ushbu nazorat usulining eng katta kamchiligi bu muolajalar soni va oralig'iga qat'iy rioya qilish zarurligidir. Istalgan effektga erishish uchun aniq bir hafta oralig'ida kamida uchta davolashni amalga oshirish kerak. Kimyoviy moddalar (hasharotlar, biologik ta'sir) har doim qadoqlashda bosilgan ko'rsatmalarga qat'iy rioya qilishda, muayyan qoidalarga rioya qilgan holda va har doim shaxsiy himoya vositalaridan foydalanishda foydalanilishi lozim. Bog'bonlar, dehqonlar va qishloq xo'jaligi firmalari zararkunandalarga qarshi kurashdan aziyat chekmasliklari uchun seleksionerlar ko'p yillar davomida kartoshka koloradasi qo'ng'iziga chidamli kartoshka navlarini va boshqa tungi kunlarni ishlab chiqarish bilan shug'ullanmoqdalar. Bundan tashqari, ushbu parametr bir qator omillarga - parvarish qoidalarga, barglarning ta'miga va boshqalarga bog'liq bo'lishi mumkin. Olimlar shu vaqt ichida bu borada aniq xulosalar qilishgan. Entomologlarning fikriga ko'ra, Kolorado qo'ng'izining o'rtacha umri taxminan bir yil. Shu bilan birga, ba'zi bir bardoshli odamlar qishga osonlikcha va hatto bir nechtasiga chidashlari mumkin. Buni qanday qilishadi? Bu juda oddiy - ular diapozaga (qish uyqusiga) tushadi, shuning uchun bunday namunalarda uch yoshga to'lgan yosh ham chegara emas. Issiq mavsumda hasharotlar er yuzida yoki ular boqadigan o'simliklarda yashaydi. Kolorado qo'ng'izlari kuz va qishni kutib, yarim metrgacha tuproqqa singib ketadi va u erda minus 10 darajagacha sovuqqa chidamli. Bahor kelganda va tuproq yaxshi isinganda - + 13 darajadan yuqori bo'lsa, qo'ng'izlar erdan chiqib ketishadi va darhol oziq-ovqat va nasl berish uchun juftlik izlay boshlaydilar. Bu jarayon unchalik katta emas va odatda 2-2,5 oy davom etadi, bu zararkunandalarga qarshi kurashni ancha murakkablashtiradi. Kolorado qo'ng'izining yashash joyi bir yarim asr davomida deyarli bir necha ming marta ko'payganiga qaramay, dunyoda bu

zararkunanda hali ko'zlarida ko'rilmagan va xavfli deb bo'lmaydi. Kolorado qo'ng'izi - bu juda katta hasharotlar. Kattalar uzunligi 8 - 12 mm gacha va kengligi 7 mm gacha o'sishi mumkin. Qo'ng'izlar tanasining shakli ma'lum darajada suv tomchisini eslatadi: cho'zinchoq, pastda tekis va tepada qavariq. Voyaga etgan qo'ng'iz 140-160 mg vaznga ega bo'lishi mumkin. Qo'ng'iz tanasining yuzasi qattiq va biroz porloq. Bunday holda, orqa tomon bo'ylama chiziqlar bilan sarg'ish-qora, qorin esa och to'q sariq rangga ega. Qo'ng'izning qora uzun bo'yli ko'zlari yumaloq va keng boshning yon tomonlarida joylashgan. Qo'ng'izning boshida uchburchakka o'xshash qora nuqta, shuningdek 11 qismdan iborat harakatlanuvchi, segmentlangan antennalar mavjud. Kartoshka qo'ng'izining qattiq va juda kuchli elitrasi tanaga mahkam yopishadi va odatda bo'ylama chiziqlar bilan sarg'ish-to'q sariq, kamroq sariq rangga ega. Kolorado qanotlari to'rlangan, yaxshi rivojlangan va juda kuchli, bu qo'ng'izga oziq-ovqat manbalarini izlash uchun uzoq masofalarga borish imkoniyatini beradi. Qo'ng'izlarning urg'ochilari odatda erkaklarnikiga qaraganda bir oz kichikroq va ulardan hech qanday farq qilmaydi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. www.vikapediya.uz
2. "Kolorado qo'ng'izi va unga qarshi kurash choralari"

BOSHLANG‘ICH SINFLARDA MATEMATIKANI O‘QITISHDA IZCHILLIKNI TA‘MINLASH

Abdiraimova Gulrux Samad qizi

QarDU Pedagogika fakulteti Ta‘lim va tarbiya nazariyasi (Boshlang‘ich ta‘lim)

O‘zbekistonda ta‘lim islohotlarini amalga oshirish bo‘yicha butunlay yangicha g‘oyalar, yondashuvlar, tamoyillar va yo‘nalishlarga asoslangan bosqichga qadam qo‘yildi. Shu sababli O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.Mirziyoyev tomonidan 2018-yil 5-sentabrda “Xalq ta‘limini boshqarish tizimini takomillashtirish bo‘yicha qo‘shimcha chora-tadbirlar to‘g‘risida”gi farmon imzolandi. Unga ko‘ra “-umumiy o‘rta va maktabdan tashqari ta‘limni sifat jihatidan yangi darajaga ko‘tarish, har tomonlama kamol topgan avlodni tarbiyalash, o‘quvchilarning ma‘naviy-axloqiy va intellektual rivojlanishini ta‘minlash; -xalq ta‘limi tizimiga ilg‘or xorijiy tajribani, o‘quv-tarbiya jarayoniga zamonaviy pedagogik texnologiyalarni, shu jumladan ta‘lim berishning innovatsion usullarini joriy etish, o‘quv va o‘quv-uslubiy adabiyotlarning yangi avlodini yaratish, fundamental va amaliy ilmiy tadqiqotlarni amalga oshirish” vazifasi qo‘yildi. Boshlang‘ich sinflarda matematikani o‘qitishda izchillik muhim ahamiyat kasb etadi va matematika fanini kichik maktab yoshidagi bola ongiga singdirishda mazkur aspektga e‘tibor qaratilmasa, ko‘zlangan maqsadga erishib bo‘lmaydi. Yuqorida keltirilgan farmon va qarorlar boshlang‘ich ta‘lim matematika kursi mazmunini ilg‘or xorijiy tajribaga asoslanib qator yangi mavzular bilan boyitish, natijada o‘quv adabiyotlar mazmunini ham shunga moslashtirish vazifalarini qo‘ydi. Matematika fani rivoji davrida sharq va g‘arb mutafakkirlari qarashlari hozirgi mazkur fanning fundamenti hisoblanadi.

Forobiy o‘z pedagogik nazariyalarini, psixologik, fiziologik muammolarni falsafaning muhim qismi sifatida talqin etadi hamda insonni har tomonlama yaxlit va o‘zaro uzviy bog‘liq bo‘lgan qismlardan iborat ekanligini aytib, uni bir butun holda o‘rganishni tavsiya etadi.

Beruniyning ilmiy bilimlarni egallash yo‘llari, usullari haqidagi fikrlari hozirgi davr uchun ham dolzarbdir. U o‘quvchiga bilim berishda: -o‘quvchini zeriktirmaslik; - bilim berishda bir xil narsani yoki bir xil fanni o‘rgatavermaslik; -uzviylik, izchillik; - yangi mavzularni qiziqarli, asosan, ko‘rgazmali bayon etish va hokazoga e‘tibor berish kerakligini uqtiradi.

Bu borada g‘arb olimlarining ham qarashlari mavjudki, ularning izlanishlari sohani rivojiga ulkan hissa qo‘shgan. *Pestalotsining* ta‘lim metodlari, tarbiya haqidagi nazariy, didaktik fikrlari bolaning izchillikda rivojlanishini ta‘minlovchi mashqlarni to‘g‘ri tanlash, bolani o‘z tabiiy imkoniyatlarini uyg‘unlikda namoyon etishini ta‘minlash haqidagi qarashlari, shaxsiy tajribalari asosida yuzaga keldi. Pestalotstsi boshlang‘ich ta‘limni osondan murakkabga, ya‘ni induktiv usul asosida tashkil etdi, bunda uzluksizlikka e‘tibor berdi.

Komenskiy o‘zining “Buyuk didaktika” asarida maktabda o‘qitish tizimini amalga oshirishda quyidagi didaktik tamoyillarga amal qilishni tavsiya etadi. 1. Onglik va faollik. 2. Ko‘rsatmalilik. 3. Izchilik va tizimlilik. 4. Mashq qilish, bilim va malakalarni puxta egallash. Izchillik tamoyilida- fan asoslarini izchil bayon qilish va sistemali tarzda o‘rgatish talab etiladi. Izchillik tamoyilida kun, oy, yilga vazifa qo‘yish va uni amalga oshirish uchun intilish kerakligi aytiladi. Bunda aniq vaqtni belgilash, o‘qishning bola yoshiga mos bo‘lishi, material izchillik bilan o‘rganilishi, ya‘ni bugungi material ertangi bilan bog‘lanishi va keying o‘tiladigan materialga yo‘l ochishi kerak.

“Boshlang‘ich matematika dasturi, avvvalo, natural sonlar, natural sonlar asosida to‘plamlardan foydalangan holda ular ustida to‘rt arifmetik amallar bajarishni o‘z ichiga oladi. Shu bilan birgalikda algebra va geometriyaning asosiy tushunchalari, asosiy miqdorlar kiritilgan. Ular to‘rt arifmetik amallar bilan qo‘shib o‘rgatiladi”. Hozirgi kunda boshlang‘ich ta‘lim matematika mazmuniga yuqorida keltirilganidek natural sonlar va ular ustida to‘rt arifmetik amallar bajarish, asosiy miqdorlar, vaqt o‘lchov birliklari, uzunlik o‘lchov birliklari, sig‘im o‘lchov birliklari, yuza o‘lchov birliklari, geometrik figuralar, harfiy ifodalar, tenglama va tengsizliklar, koordinata o‘qi hamda so‘ngi yillarda kasr tushunchalari, kombinatorikaga oid masalalar,

mantiqiy masalalar, mulohazalar kabi yangi tushunchalar bilan ham boyitildi. Bu tushunchalar soddadan murakkabga qarab izchillik va uzviylik asosida yoritilgan.

Xulosa qilib shuni aytish mumkinki, so‘nggi yillarda mamlakatimizda o‘rta maktabda matematika o‘qitish, ayniqsa, boshlang‘ich ta‘lim tizimida o‘z ko‘lami va ahamiyati jihatidan nihoyatda katta bo‘lgan o‘zgarishlarni amalga oshirildi. Matematikani o‘qitishning asosiy vazifasi matematika fanining asoslarini o‘rganish hamda umumiy intellektual rivojlanish - matematikani o‘rganish jarayonida o‘quvchilarning to‘liq ishlashi uchun zarur bo‘lgan fikrlash fazilatlarini shakllantirishdan ham iboratdir. Zamonaviy jamiyatdagi odam, odamning bu jamiyatga dinamik moslashuvi uchun o‘ziga xos matematik bilimlarga asoslangan, insonning individual faoliyati uchun, atrofdagi dunyoni matematika yordamida bilish va anglash uchun shart-sharoitlarning shakllanishi, albatta, maktab matematika ta‘limining muhim tarkibiy qismi bo‘lib qolmoqda.

Foydalanilgan adabiyotlar.

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “ Xalq ta‘limini boshqarish tizimini takomillashtirish bo‘yicha qo‘shimcha chora-tadbirlar to‘g‘risida”gi farmoni. Toshkent PF-5538 2018-yil 5-sentabr
2. M.E.Jumayev, Z.Tadjiyeva “Matematika o‘qitish metodikasi” Toshkent-2005
3. O‘. M. Asqarova va boshq. “PEDAGOGIKA”. T-«TALQIN» - 2008
4. Shodiyev R.D., Abduraimova G.S. “Boshlang‘ich sinflarda matematika o‘qitishda izchillik” maqola. “Муғаллим” Qoraqalpog‘iston 2021-yil 2-son

MANTIQUIY TAFAKKURNI RIVOJLANISHIGA YO‘NALTIRILGAN MASHQLAR TIZIMI

Xalilova Zilola Zamirovna

Qarshi davlat universiteti, 2-kurs magistranti

Annotatsiya: Ushbu maqolada bolalarning xotira va mantiqiy tafakkurini rivojlantirishga mo‘ljallangan bir nechta mashqlarni quyida keltirib o‘tilgan va ularni qaysi darslarda foydalanish mumkinligi haqida bayon etilgan.

Kalit so‘zlar: emotsional holat, assotsiatsiya, mashq, xotira.

Bolalarning xotira va mantiqiy tafakkurini rivojlantirishga mo‘ljallangan bir nechta mashqlarni quyida keltirib o‘tamiz. O‘quvchilarda bunday qobiliyatlarni rivojlantirilishi o‘quv matnlarini ma’no jihatidan qayta ishlanishida muhim ahamiyat kasb etadi. Matn rejasini tuzish uchun, uning har bir qismidan asosiysini ajrata bilish, assotsiatsiyalarni topish, ularni eslab qolish kerak.

Bunday mashqlarni turli darslarga kiritish mumkin, ular ko‘p vaqtni olmaydi. Lekin ularga shu darsning o‘zida yoki keyingi darsga qaytish lozim bo‘ladi. Bolalar nima o‘ylab topganlarini eslashlari va yana bir marta o‘z javoblarini daftarlariga yozishlari kerak bo‘ladi, xotira shu tarzda rivojlantiriladi.

Holatda kelib chiqib, bu mashqlarni bajarishda musoboqa elementini kiritish ham mumkin: masalan, kim ko‘p to‘g‘ri javobni keltirdi, kim tez hisobladi va shu kabilar. Buni faqat ehtiyotlik bilan olib borish kerak: oldingi o‘rinda har doimgi bolalar bo‘lishiga yo‘l qo‘ymaslik lozim. Bolalarni erishgan yutuqlarini taqqoslashga o‘rgating, bolani har bir oldinga qarab siljishini u sezilarli bo‘lmasada qayd eting. Bolalar uchun har doim muvaffaqiyatli holatni tashkil etish lozim.

Darslarda ijobiy emotsional holat – bu yoshdagi bolalarning muvaffaqiyatli ta‘lim olishi va rivojlanishidagi asosiy faktorlardan biridir.

“Nima nimaga o‘xshaydi” mashqi?

O‘qituvchi doskada 10 ta so‘zni yozadi. Bolalarga ularning ma’nosiga bog‘liq so‘zlarni o‘ylab topish vazifasi beriladi.

O‘qituvchi. Chiziqdan yuqoridagi so‘zni o‘qing va bu so‘z bilan bog‘liq bo‘lgan predmet yoki holatlarni eslang. Masalan, belkurak so‘zini o‘qiganingizdan keyin, u qanday ko‘rinishga egaligini eslang hamda qanday rangda bo‘lishi mumkinligini, nima uchun mo‘jallanganligi haqida o‘ylab ko‘ring. Sizningcha bu so‘zga mos va yaqin bo‘lgan so‘zni tanlang hamda uni chiziq pastidan yozib qo‘ying.

Daftarga yozish quyidagi tartibda amalga oshiriladi. Har bir so‘z juftligi kasr shaklida yoziladi: yuqorida o‘qituvchi tomonidan taklif qilingan so‘zlar, pastda o‘quvchi tomonidan taklif etilgan so‘zlar. O‘qituvchi bitta so‘z ustida mulohaza yuritadi.

Topshiriq bajarilgandan so‘ng o‘quvchilar o‘zlari bajargan ishlarini o‘qib berishadi, so‘zlar to‘g‘ri topilganligi yuzasidan muhokoma olib boriladi.

O‘qituvchi o‘quvchilarga o‘ylab topilgan so‘zlarni eslab qolish haqida topshiriqni beradi.

Keyingi darsda o‘quvchilar bu so‘zlarni eslashlari va yana bir marta daftarga yozishlari kerak.

“Shifrlangan sonlar” mashqi.

O‘qituvchi o‘quvchilarga shifrlangan ikki xonali sonlarni yozmasdan turib, shifrini ochishni va eslab qolish haqidagi topshiriqni berdi. Bu mashqni o‘yin sifatida bajarish mumkin.

Doskada shifrlangan son va kalit yoziladi.

VA MK VO KE ST IO

Kalit

0	1	2	3	4	5	6	7	8	9
A	M	V	YE	K	O	S	I	P	T

O‘qituvchi. Sizlar bilan razvedkachilar o‘yinini o‘ynaymiz, ya’ni biz harflar yordamida berilgan sonlarni shifrini ochishimiz kerak. Razvedkachilarning xotirasi

juda yaxshi bo‘lishi lozim. Ular ko‘p narsani xotirasida saqlashi kerak, lekin iloji boricha hech narsa yozmasligi lozim. Agar biror narsa yozish kerak bo‘lsa ham, juda muhim ma’lumotlarni shifrlar orqali ifodalashlari kerak, chunki bu qanaqa ma’lumot ekanligini hech kim bilmasligi lozim. Duskada harflar orqali oltita son yozilgan. Kalit yordamida qanday sonlar yozilganligini toping. Ularni eslab qoling, bu sonlarni yozish mumkin emas. Bu topshiriqni bajarish uchun bir minut vaqt ajratiladi. Shundan so‘ng bolalar javob berishadi.

Shu darsning oxirida bolalarga shifrlari ochilgan sonlarni yana bir marotoba eslashni taklif qilinadi.

Eslatma: agar bolalar uchun oltita sonni eslab qolish qiyinlik qilsa, to‘rtta sondan boshlash kerak bo‘ladi.

“Shifrni oching va eslab qoling” mashqi.

O‘quvchilarga yettita shifrlangan so‘z va kalit taqdim qilinadi. So‘zlarni shifrini ochish, ularni eslab qolish va ortiqcha so‘zlarni ajratib ko‘rsatish kerak. Bu mashqni ham oldingisi singari o‘yin shaklida o‘tkazish mumkin.

Kalit

0	1	2	3	4	5	6	7	8	9
I	t	k	z	R	a	b	o‘	u	ch

6740	434675	6849	674
183	48925	521290	

O‘qituvchi. Hozir biz sizlar bilan yana razvedkachilar o‘yinini o‘ynaymiz. Kalit yordamida so‘zlarni ochishni o‘rganamiz. Bu so‘zlarni o‘qing va eslab qoling. Ularni hozircha yozish shart emas. O‘ylab ko‘ring va bu yerda qaysi so‘z ortiqcha ekanligini ayting. Bu topshiriqni bajarish uchun sizlarga ikki-uch minut ajratiladi.

Bolalar topshiriqni bajarishadi, ortiqcha soʻzni aniqlashib, nima uchun u ortiqcha ekanligi haqida bahslashishadi. Shundan soʻng oʻqituvchi bu soʻzlarni daftarga yozib, eslab qolishlarini aytadi.

Shu darsning soʻnggida yoki keyingi darsda bu mashqqa qaytish kerak boʻladi. Bolalardan daftarga qaramasdan turib, shifri ochilga soʻzlarni eslash aytish soʻraladi.

“Tanish maqol” mashqi

Oʻquvchilarga shifrlangan maqollar taklif etiladi: unda har bir maqol ikkita qismga ajratilgan, ularning har birining oʻz kaliti mavjud. Oʻquvchilar maqolni toʻliq aniqlab, shifrini ochishlari kerak boʻladi. Doskada kalit yozilgan.

Kalit:

0 – bir kes...

1 – nima eksang...

2 – sanaydilar...

3 – oltin hisoblanavermaydi...

4 – temirni ...

5 – joʻjani kuzda...

6 – issigʻida bos...

7 – shuni oʻrasan...

8 – hamma yaltragan narsa...

9 – yetti oʻlchab...

Oʻqituvchi. Yana bir marta sizlar bilan biz shifrlarni ochishga harakat qilamiz. Dastlab siz bu yerda qanday maqollar shifrlanganligini bilishingiz. Har bir maqol ikki qismdan iborat, shu sababli ikkita raqam bilan shifrlangan boʻlishi kerak. Maqolni ikki xonali son koʻrinishida shifrlang. Bu raqamlarni daftaringizga yozing. Bu topshiriqni bajarishingiz uchun sizlarga uch minut vaqt ajratiladi.

O‘quvchilar topshiriqni bajarishadi, so‘ngra javoblar muhokoma qilinadi. Albatta maqollarning ma‘nosiga to‘xtalib o‘tish lozim, ularni birgalikda tushuntirish kerak. O‘qituvchi bu sonlarni eslab qolish kerakligini aytadi.

To‘g‘ri javoblar: 17, 46, 52, 83, 90.

Darsning so‘ngida o‘qituvchi bolalardan dastlab ikki xonali sonni, so‘ngra shifrlangan maqolni eslashlarini so‘raydi.

“Antiq misollar” mashqi.

Bu mashqda ham bundan oldingi jadval-kalitdan foydalaniladi. U doskada yozilgan bo‘lishi kerak. Bolalar noodatiy holda yozilgan misollarni yechishadi.

Nima eksang+issig‘ida bos = ?

Yetti marta o‘lchab : oltin hisoblanavermaydi = ?

Temirni issig‘ida x nima eksang = ?

10: jo‘jani kuzda = ?

Temirni issig‘ida bos – Hamma yaltiragan narsa oltin hisoblanavermaydi = ?

Yetti marta o‘lchab bir kes – jo‘jani kuzda sanaydilar = ?

O‘qituvchi. Siz shifrlangan misollarni yechishingiz kerak. Dastlab uni kalit yordamida shifrini ochib, so‘ngra yeching. Javoblarni daftarlaringiz yozing.

Bolalar topshiriqni bajarishib, javoblarni tekshirishadi. O‘qituvchi javoblarni eslab qolishlarini so‘raydi. Shu darsning oxirida yoki kelgusi darsda ular to‘g‘ri javobni eslashadi.

“Asosiy belgi” mashqi.

Bolalarga doskada yozilgan o‘nta so‘zdan belgi-so‘zni tanlash taklif qilinadi.

O‘qituvchi. doskada turli o‘nta so‘z yozilgan. Ularni o‘qing va har biriga to‘g‘ri keladigan belgi-so‘zni tanlang. Belgi-so‘z predmetning xossasini aniqlaydi va qanday? - degan savolga javob beradi. Masalan, qum sariq, issiq, mayda va boshqa bo‘lishi mumkin. sizningcha eng yaqin bo‘lgan belgi-so‘zni tanlang va uni chiziq tagiga yozing.

Daftarga yozish quyidagi tartibda amalga oshiriladi: so‘zlar juftligi kasr shaklda yozilib – tepada o‘qituvchi tomonidan taklif etilgan so‘zlar, pastda – o‘quvchi tomonidan taklif etilayotgan so‘zlar. O‘qituvchi bitt misolni muhokoma qiladi.

O‘quvchilar topshiriqni bajarishadi. So‘ngra o‘quvchilar yozgan so‘zlar muhokoma qilinadi. Sinf bilan birgalikda belgi-so‘zlar to‘g‘ri tanlanganmi yoki yo‘qligi muhokoma qilinadi.

O‘qituvchi o‘quvchilarga bu so‘zlarni va ularga tanlangan belgi-so‘zlarni eslab qolish haqidagi topshiriqni beradi.

Keyingi darsda o‘qituvchi so‘zlarni juft-jufti bilan va ularga tanlangan belgilarni eslashni, ularni daftarga yozishni, so‘ngra oldingi darsda yozgan yozuvlari bilan solishtirishni so‘raydi.

“Uchinchi so‘z” mashqi.

O‘qituvchi bir-biri bilan ma‘no jihatida bog‘liq olti juft so‘zni o‘qiydi. Har bir juftlikka ma‘no jihatidan mos uchinchi so‘zni tanlash va uni daftarga yozish kerak.

O‘qituvchi. Endi men sizlarga so‘z juftliklarini o‘qiyman. Har bir so‘z juftligi o‘zaro ma‘no jihatidan bog‘langan. Siz shunday so‘zni tanlangki u ma‘no jihatidan ular bog‘liq bo‘lsin va uni daftaringizga yozing.

Tovuq – tuxum (mumkin bo‘lgan javob: jo‘ja).

O‘rmon – daraxt (mumkin bo‘lgan javob: taxta).

Gul – kapalak (mumkin bo‘lgan javob: gulzor).

Daryo – qayiq (mumkin bo‘lgan javob: eshkak).

Kitob - bet(mumkin bo‘lgan javob: rasm).

Yo‘l – mashina (mumkin bo‘lgan javob: haydovchi)

Vazifa bajarilgandan so‘ng bolalar tomonidan javoblarning muhokomasi olib boriladi. O‘qituvchi ushbu so‘z juftliklarini va o‘ylab topilgan so‘zlarni eslab qolish haqidagi topshiriqni beradi.

Darsning oxirida o‘qituvchi bolalarga olti juft so‘zni va ularga nisbatan o‘ylab topilgan so‘zlarni eslashni taklif qiladi.

Keyingi darsda o‘qituvchi o‘quvchilarga har bir juftlikdan birinchi so‘zni o‘qib, ikkinchi va o‘ylab topilgan so‘zni eslashni hamda ularni daftarga yozishni so‘raydi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Хрестоматия по возрастной психологии: Учебное пособие для студентов / Сост. Л.М. Семенюк; Гл. ред. Д.И. Фельдштейн. – М.: МОДЕК, 1998. – S. 210.
2. Обухова Л.Ф. Детская психология: теории, факты, проблемы. – М.: Тривола, 1995. – С. 192
3. Пиаже Ж. Речь и мышление ребенка: Пер. с франс. и англ. / Сост., коммент., ред. перевода Вал. А. Лукова, Вл. А. Лукова. – М.: Педагогика-Пресс, 1994. – С. 235.
4. Селевко Г.К. Современные образовательные технологии: Уч. пос. – М.: Народное образование, 1998. – С. 102.

DAVLATLARNING TA'LIM SOHASIDAGI XALQARO TASHKILOTLAR VA DASTURLAR DOIRASIDAGI HAMKORLIKLARI

Rashidxo'jayev Muxriddinxo'ja Muxsinxo'ja o'g'li

Toshkent davlat yuridik universiteti

“Ommaviy axborot vositalar huquqi” yo'nalishi magistranti

mukhriddinkhujarashidkhujjev@gmail.com

ANNOTATSIYA

Global tarzda rivojlanib borayotgan bugungi kunda shaxs, jamiyat va davlatning rivoji va taraqqiyoti, ko'p jihatdan ta'lim tizimi va davlatlarning ta'lim sohasidagi hamkorlik faoliyatiga bog'liq holda, uning huquqiy jihatlarini tartibga solish borasidagi masalalar ustuvor ahamiyat kasb etmoqda. Ta'lim sohasidagi faoliyatning rivojlanishida ko'p jihatdan, ushbu sohada ish olib boruvchi xalqaro tashkilotlar muhim ahamiyat kasb etadi. Shu nuqtayi nazardan, bugungi kunda ta'lim sohasidagi hamkorlik faoliyatining ahamiyati, xalqaro tashkilotlarning ta'lim hamkorlik faoliyatida tutgan o'rni, ushbu faoliyatni xalqaro huquqiy tartibga solish masalalari dolzarb bo'lib ulgurdi. Ushbu maqolada ham aynan bugungi kunda axborot olamida yuz berayotgan turli hil hujum va ta'sir choralariga qarshi kompleks chora-tadbirlar ko'rishning usul va vositalari haqida qisqacha tahlil berib o'tilgan.

АННОТАЦИЯ

В современном глобализованном мире развитие и прогресс личности, общества и государства во многом зависят от системы образования и сотрудничества государств в сфере образования, приоритетными становятся вопросы регулирования его правовых аспектов. Во многом важную роль в развитии деятельности в этой сфере играют международные организации, работающие в сфере образования. В связи с этим на сегодняшний день актуальными стали значение сотрудничества в сфере образования, роль международных организаций в образовательном сотрудничестве, вопросы

международно-правового регулирования этой деятельности. В данной статье также дается краткий анализ методов и средств принятия комплексных мер против различных атак и воздействий, происходящих сегодня в информационном мире.

ABSTARCT

In today's globalized world, the development and progress of the individual, society and the state, in many respects, depends on the education system and the cooperation of states in the field of education, the issues of regulating its legal aspects are becoming a priority. In many respects, international organizations working in this field play an important role in the development of activities in the field of education. In this regard, the importance of cooperation in the field of education, the role of international organizations in educational cooperation, the issues of international legal regulation of these activities have become relevant today. This article also gives a brief analysis of the methods and means of taking comprehensive measures against various attacks and influences taking place in the information world today.

Kalit so'zlar: Xalqaro ta'lim tizimi, xalqaro ta'lim hamkorligi, xalqaro ta'lim tashkilotlari, YUNESKO, ERASMUS, TEMPUS, xalqaro ta'lim kodeksi.

Kirish. Bugungi kunda zamonaviy ta'lim tizimi rivojlanib borayotgan davrda har qanday taraqqiy etgan jamiyat hayotida ta'lim tizimining ahamiyati va unga qo'yiladigan talablarning ahamiyati uzluksiz ortib bormoqda. Uzoq o'tmishga nazar soladigan bo'lsak, davlatlarning ta'lim sohasidagi hamkorliklari natijasida ilm fan yuksak darajada rivojlanishiga olib kelgan. Bugungi kunga kelib, ta'lim sohasidagi xalqaro tashkilotlarning faoliyati tobora kengayib, xalqaro ta'lim hamkorligining rivojiga, xalqaro ta'lim tizimining modernizatsiyalashuviga olib kelmoqda. Shuningdek mamlakatimiz innovatsion taraqqiyot yo'lida shiddat bilan rivojlanib borayotgan bir davrda kelajagimiz davomchilari bo'lgan yoshlarning ijodiy g'oyalari va ijodkorligini har tomonlama qo'llab-quvvatlash, ularning bilim, ko'nikma va malakalarini shakllantirish hamda ilg'or xorijiy tajribalar, xalqaro mezon va talblar

asosida baholash tizimini takomillashtirish, shu yo‘lda xalqaro tajribalarni o‘rganish, mavjud tizimni har tomonlama qiyosiy tahlil qilish, tegishli yo‘nalishdagi xalqaro va xorijiy tashkilotlar, ilmiy tadqiqot muassasalari bilan yaqindan hamkorlik qilish muhim ahamiyatga egadir³⁹.

Xalqaro ta‘lim hamkorligi doirasida faoliyat olib boruvchi tashkilotlar tomonidan qabul qilingan xalqaro konvensiyalar xalqaro ta‘lim hamkorligining huquqiy jihatdan tartibga solishda muhim ahamiyat kasb etadi. Yevropa kengashi va YUNESKO xalqaro tashkiloti tomonidan “Oliy ta‘limga oid malakalarni tan olish to‘g‘risida”gi konvensiya 1997-yil 11-aprelda Lissabonda qabul qilingan bo‘lib, ushbu konvensiyani 32 ta davlat ratifikatsiya qilingan va keyinchalik yana 11 ta davlat tomonidan imzolangan⁴⁰. ushbu xalqaro konvensiyaga a‘zo davlatlar quyidagi asosiy bandlarga rioya etishlari belgilab qo‘yilgan:

- Bir tomonda berilgan malaka egalari, boshqa tomonda ushbu malakalarni baholash uchun tegishli ruxsatga ega bo‘lishi kerak;
- Ta‘lim oluvchining jinsi, irqi, rangi, nogironligi, tili, dini, siyosiy qarashlari, milliy, etnik yoki ijtimoiy kelib chiqishiga ko‘ra kamsitishlarga yo‘l qo‘yilmaydi;
- Baholash tizimining talablarga javob bermasligi uchun javobgarlik baholashni amalga oshiruvchi organga yuklanadi;
- Har bir Tomon, agar u o‘z malakalari va o‘quv kurslari malakalari o‘rtasida jiddiy farqlar mavjudligini ko‘rsatmasa, oliy ta‘limga kirish, o‘qish muddatlari yoki oliy ta‘lim darajalari uchun malakalarni o‘z tizimidagi tegishli malakalarga o‘xshash deb tan oladi;
- Barcha tomonlar o‘zlarining oliy ta‘lim muassasalarini tan olinishini osonlashtirish uchun o‘z talabalariga Diplom ilovasini berishga undaydilar. Diplom ilovasi Yevropa Komissiyasi, Yevropa Kengashi va YUNESKO tomonidan hamkorlikda ishlab chiqilgan hujjat bo‘lib, malakani oson tushunarli tarzda

³⁹ Barakayevich Q. S., Baxtiyorovna A. S. Xalqaro dastur talabalari asosida innovatsion ta‘lim muhitini yaratish //Integration of science, education and practice. scientific-methodical journal. – 2021. – T. 1. – №. 02. – C. 132-137.

⁴⁰ The full text and a continually updated list of signatures and ratifications may be found at <http://conventions.coe.int>; search for ETS 165.

tavsiflashga va uni berilgan oliy ta'lim tizimiga bog'lashga qaratilgan⁴¹.

Yuqorida keltirilgan bandlarni barcha a'zo davlatlar huquqiy jihatdan to'liq amalga oshirishi belgilab o'tilgan. Shuningdek, konvensiyani amalga oshirish yuklangan asosiy organlar, ya'ni konvensiya qo'mitasi va ENIC tarmog'i ishtirokchi davlatlar vakillaridan, xususan, oliy ta'lim uchun mas'ul davlat organlaridan iborat. Bu muhim jihat chunki, davlat hokimiyati organlari oliy ta'lim berishda monopoliyaga ega bo'lmasa ham, buning uchun katta mas'uliyat yuklanishi kerak⁴².

Ta'lim sohasidagi xalqaro tashkilotlar ichida BMT ning YUNESKO tashkilotining muhim jihatlari yana shunda ko'rinadiki, ushbu tashkilot tashabbusi bilan 2017-yilda tuzilgan Xalqaro ta'lim olish huquqi kodeksida quyidagi 4ta ta'lim standarti belgilab berilgan:

1. Mavjudligi. Ishlayotgan ta'lim muassasalari va dasturlari mavjud bo'lishi kerak:

- a) binolar;
- b) har ikki jins uchun sanitariya inshootlari;
- v) xavfsiz ichimlik suvi;
- d) mamlakat ichida raqobatbardosh ish haqi oladigan o'qituvchilar;
- e) o'quv materiallari

2. Foydalanish imkoniyati. Ta'lim muassasalari hamma uchun ochiq bo'lishi kerak:

1. Diskriminatsiyaga yo'l qo'ymaslik: ta'lim qonun va haqiqatda hamma uchun ochiq bo'lishi kerak;
2. Qulay geografik joylashuvda yoki zamonaviy texnologiya ega bo'lish

3. Qabul qilish imkoniyati. Ta'lim shakli va mazmuni talabalar va ota-onalar uchun maqbul bo'lishi kerak:

- a) tegishli, madaniy jihatdan tegishli ta'lim muhitiga mos bo'lishi;
- b) yaxshi sifatga ega bo'lish va boshqa talablar berib o'tilgan⁴³.

⁴¹ Bergan S. Providing standards for higher education: international education conventions as alternatives to trade agreements //seminar organized by UNESCO and the Norwegian Ministry of Education. – 2003.

⁴² The following points have been taken from Sjur Bergan: "Higher Education as a "Public Good and Public Responsibility": What Does It Mean?" presented at a seminar organized by the Greek authorities in Athenai on February 19 – 20, 2003.

⁴³ This list is only indicative and non-exhaustive but we must understand that those aspects are considered by the Committee on ESCR as part of the core content of the right to education.

YUNESKO tashkilotining 1960-yilda qabul qilingan “Ta’limda kamsitishga qarshi” konvensiyasida ta’lim hamkorligini olib borishda davrlarning huquqiy majburiyatlari teng bo’lishi va hamkorlik qiluvchi hech bir davlatni huquqi kamsitilishiga yo’l qo’yilmasligi qat’iy belgilangan⁴⁴. Yuqorida keltirilgan xalqaro hujjatlar ta’lim hamkorligining rivojlanishiga katta hissa qo’shib kelmoqda, davlatlarning har tomonlama taraqqiyotda muhim o’rin tutuvchi ta’lim tizimining rivojlanishida YUNESKO tashkiloti doirasida amalga oshirilgan islohotlar, tashabbuslar natijasida ta’lim hamkorligi kengayib, global miqyosda ilm fanning yuksalishiga olib kelmoqda. Shuningdek jahonda ta’lim sifatiga yagona talablar bankini yaratish, umumiy talablar ustidan nazoratni ta’minlash va shu orqali ta’lim sifatini monitoring qilish mexanizmlarini ishlab chiqish muhim ahamiyatga ega. YUNESKO tomonidan ta’limni butun dunyo uchun yagona talablar asosida tashkil etish, yagona hujjatlar asosida nazorat va boshqaruvni amalga oshirish, ta’limni yakunlash uchun chiqarilgan hujjatlarni unifikatsiya qilish yoki tan olish, qonuniylashtirish va nostrifikatsiyalash bo’yicha salmoqli ishlar amalga oshirilmoqda. Shu bilan birga, xalqaro konvensiyalar qabul qilindi. Umuman olganda, bu boradagi ishlar sezilarli yutuqlarga erishdi va butun dunyo bu jarayonni qo’llab-quvvatlamoda⁴⁵.

Ta’lim tizimining taraqqiyoti natijasida har bir davlatda kredit modul tizimi yaratilib, ushbu asosda ta’lim jarayoni tashkil etila boshlandi. Ushbu jarayon natijasida ta’limda integratsiyalashuviga olib keldi. Ta’lim sohasidagi integratsion jarayonlar ilk bor Yevropada boshlangan edi. 1989-yilda Yevropaning minglab balabalari Yevropa hamjihatining ERASMUS (European Community Action Scheme for mobility of University students) TEMPUS va boshqa dasturlar asosida chet ellarda tahsil olish imkoniyatiga ega bo’ladilar. ERASMUS dasturi bo’yicha Yevropa hamjamiyati universitetlari o’rtasidagi talabalar almashinuvi sxemasi dastavval 145 oliy o’quv yurtlarini qamrab olgan edi. 2001-yilda o’quv jarayonini tashkil

⁴⁴ UNESCO Convention against Discrimination in Education. Committee on ESCR, General Comment 13, par. 32 – 34.1960

⁴⁵ Muxtorov O. et al. TA'LIM SIFATINI BOSHQARISHNING AHAMIYATI //Scientific progress. – 2022. – T. 3. – №. 3. – C. 135-138.

etishning kredit texnologiyasi ECTS Yevropaning 1200 ta universitetlarida allaqachon qo'llanilgan edi. Ta'lim berishning modul texnologiyasi, talabning o'zlashtirishini baholash bilan birga bilimni o'sishi dinamikasini kuzatish imkonini beradi. Shu bilan birga talabning butun o'qish davrida ish unumdorligi baholash natijadorligini aniqlash hamda o'z vaqtida o'zlashtirishini pasayishini aniqlab, unga tegishli choralar ko'rish imkon darajasida yordam berishni yo'lga qo'yadi. Hamda talabaga u yoki bu fanni sifatliroq o'zlashtirish imkonini beradi⁴⁶. Yuqoridagi xalqaro dasturlar asosida talabalarning xorijda ta'lim olishlariga, xorijiy tajribalarni o'rganishga va ilmiy tadqiqot ishlarining samarali olib borishlariga keng imkoniyatlar yaratib berdi. Xalqaro ta'lim sohasidagi tashkilotlarning faoliyati ta'limning integratsiyalashuviga ko'p jihatdan bizning davlatimizni ham ta'lim tizimining rivojlanishiga, xalqaro doirada munosib o'ringa egallashga doir islohotlar amalga oshirilishiga sabab bo'lmoqda.

So'nggi paytlarda Osiyo davlatlarining rivojlanishida ta'lim hamkorligi va ta'limga kiritilgan investitsiya katta ahamiyatga ega bo'ldi. Xususan mamlakatimizning Janubiy Koreya respublikasi, Yaponiya, Xitoy va singapur kabi rivojlangan Osiyo davlatlari bilan ta'lim sohasidagi hamkorliklari natijasida yurtiizda ta'lim sohasida ilmiy tadqiqotlarning samarasi tobora yuksalib bormoqda. Xususan, 2014-yilda tashkil etilgan “INHA” universiteti, 2018-yil 15-oktabrda rasman faoliyatini boshlagan Toshkent shahridagi “Yodju” Texnika instituti, 2019-yil 23-avgust kuni Vazirlar Mahkamasining 714-sonli qaroriga asosan 2020-2021 o'quv yilidan faoliyatini boshlagan Farg'ona shahridagi “Koreya xalqaro universiteti”ni oliy ta'lim tizimidagi xalqaro hamkorlikning muhim natijalari sifatida e'tirof etish joiz⁴⁷. Davlatimizning YUNESKO doirasida amalga oshirilayotgan xalqaro ta'lim dasturlarida munosib ishtirok etayotganligi, rivojlangan ta'lim tizimiga ega bo'lgan

⁴⁶ Ganievich K. I. et al. SCIENTIFIC BASIS FOR THE USE OF THE CREDIT-MODULAR SYSTEM IN HIGHER EDUCATION //Interdisciplinary Conference of Young Scholars in Social Sciences. – 2021. – C. 91-93.

⁴⁷ Махмудов С. ZAMONAVIY TARAQQIYOTNING YANGI BOSQICHIDA KOREYA-O'ZBEKISTON HAMKORLIGINING ISTIQBOLLARI //ВЗГЛЯД В ПРОШЛОЕ. – 2020. – Т. 3. №10.

davlatlar bilan hamkorlik faoliyati yo'lga qo'yilganligi ta'lim tizimimizning rivojlanishiga va xalqaro reytingimiz o'sishiga sabab bo'lmoqda.

Xususan, dunyoda ta'lim sifati, saviyasi va darajasini aniqlab beruvchi PISA (O'quvchilarni ta'limdagi yutuqlarini baholash xalqaro dasturi), PIRLS (Matnni o'qish va tushunish darajasini aniqlovchi xalqaro tadqiqot), TIMSS (Maktabda matematika va aniq fanlar sifatini tadqiq qiluvchi xalqaro monitoring) kabi bir qator xalqaro dasturlar mavjud bo'lib, ular rivojlangan davlatlardagi ta'lim sifatini yanada oshirishdagi mezon sifatida keng qo'llanilib kelinmoqda. Mamlakatimiz tomonidan yuqorida keltirilgan xalqaro dastur hamda tashkilotlar bilan olib borayotgan hamkorliklari natijasida yurtimizda ta'lim tizimi tubdan isloh qilinmoqda.

Xulosa

Xulosa o'rnida shuni ta'kidlab o'tish kerakki, zamon taraqqiy etib borar ekan, har bir jamiyat va davlatda bugungi ta'lim tizimi va ilm fan tez suratlarda rivojlanib borayotganligini hisobga olib, xalqaro doirada ta'lim rivoji yo'lida olib borilayotgan xalqaro ta'lim dasturlari, shuningdek ta'lim sohasida faoliyat olib boruvchi xalqaro tashkilotlar tomonidan tashkil etilayotgan ta'lim dasturlarida munosib ishtirok etish muhim ahamiyat kasb etmoqda. Mamlakatimiz tomonidan ushbu ta'lim dasturlarida faol ishtirokini ta'minlash, kelajakda xalqaro ta'lim reytinglarida yuqori o'rinlarni egallashimizga turtki bo'ladi.

REFERENCES

1. Barakayevich Q. S., Baxtiyorovna A. S. Xalqaro dastur talabalari asosida innovatsion ta'lim muhitini yaratish //Integration of science, education and practice. scientific-methodical journal. – 2021. – T. 1. – №. 02. – C. 132-137.
2. The full text and a continually updated list of signatures and ratifications may be found at <http://conventions.coe.int>; search for ETS 165.
3. Bergan S. Providing standards for higher education: international education conventions as alternatives to trade agreements //seminar organized by UNESCO and the Norwegian Ministry of Education. – 2003.

4. The following points have been taken from Sjur Bergan: "Higher Education as a "Public Good and Public Responsibility": What Does It Mean?" presented at a seminar organized by the Greek authorities in Athenai on February 19 – 20, 2003. O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Axborotnomasi. ---T., 2003. -- №1 –2-M
5. This list is only indicative and non-exhaustive but we must understand that those aspects are considered by the Committee on ESCR as part of the core content of the right to education.
6. UNESCO Convention against Discrimination in Education. Committee on ESCR, General Comment 13, par. 32 – 34.1960
7. Muxtorov O. et al. TA'LIM SIFATINI BOSHQARISHNING AHAMIYATI //Scientific progress. – 2022. – T. 3. – №. 3. – C. 135-138.
8. Ganievich K. I. et al. SCIENTIFIC BASIS FOR THE USE OF THE CREDIT-MODULAR SYSTEM IN HIGHER EDUCATION //Interdisciplinary Conference of Young Scholars in Social Sciences. – 2021. – C. 91-93.
9. Махмудов С. ZAMONAVIY TARAQQIYOTNING YANGI BOSQICHIDA KOREYA-O'ZBEKISTON HAMKORLIGINING ISTIQBOLLARI //ВЗГЛЯД В ПРОШЛОЕ. – 2020. – Т. 3. №.10.

**POLIMER MATERIALLAR: PLASTMASSALAR, TOLALAR,
KOMPOZITLAR, NANOKOMPOZITLAR**

Jurayev Ural Bayirovich

Samarqand davlat universiteti fizika fakulteti optika kafedrası dotsenti

Rahmatov Bekzod Mansur o‘g‘li

Samarqand davlat universiteti fizika fakulteti 2- bosqich magistranti

Annotatsiya: Polimer fani va texnologiyasi sohasidagi yutuqlar materiyaning asosiy tabiatini o‘rganish uchun foydali bo‘lgan boy materiallar to‘plamini taqdim etadi. Ushbu bobda turli xil polimerik materiallar, jumladan elastomerlar, plastmassalar, tolalar, ularning aralashmalari va kompozitlari, ularni qayta ishlashning asosiy usullari va qo‘llanilishi haqida qisqacha ma‘lumot berilgan. Ko‘p komponentli polimer materiallarning yangi avlodi paydo bo‘ladi. Kelgusi yillarda bu materiallarning amalda qo‘llanilishi urug‘lardan qanday o‘sib borishini hozir ko‘rish kerak.

Kalit so‘zlar: polimerlarni qayta ishlash, polimer aralashmalari, kompozitlar, nanokompozitlar.

Abstract: The advances in the area of polymer science and technology provide a rich set of materials useful for probing the fundamental nature of matter. This chapter presents a brief overview of various polymeric materials including elastomers, plastics, fibers, their blends and composites, their major processing techniques and applications. A new generation of multicomponent polymeric materials is emerging; it now remains to be seen how the practical application of these materials will grow from the seeds over the coming years.

Key words: polymer processing, polymer blends, composites, nanocomposites.

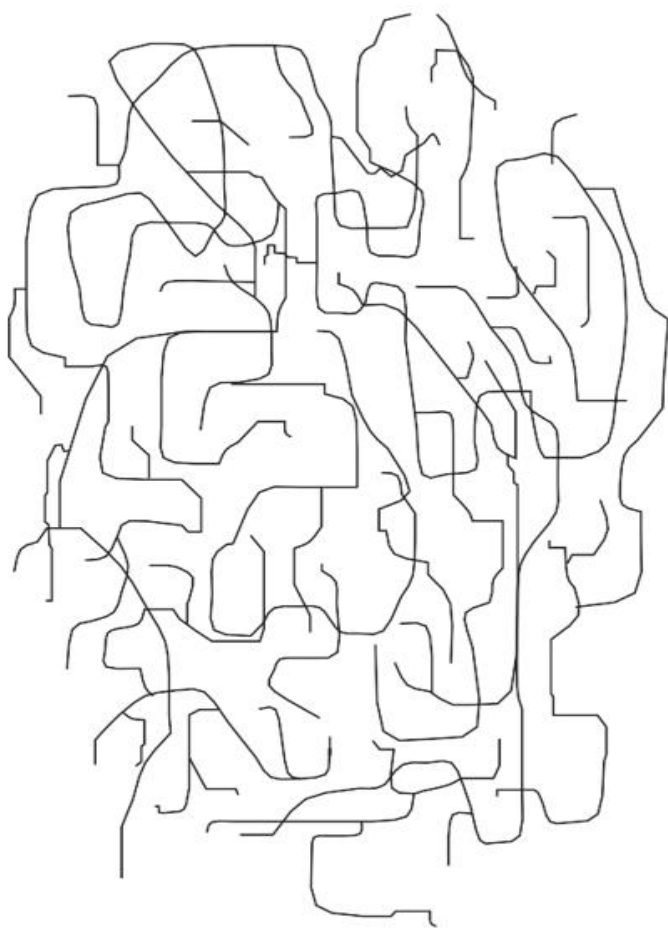
Polimer materiallarning umumiy ko‘rinishi

Kishilik jamiyatida har bir shu davrdagi qurilish materiallaridan foydalanish orqali ataladigan bo‘sa: tosh davri, bronza davri va boshqalar, bizning davrimizni polimer davri deb atash mumkin. Polimerlar bizning zamonamizda qadoqlash va o‘rash materiallari, shishalar, konteynerlar, to‘qimachilik, qurilish materiallari, mebellar, yelimlar va yopishtiruvchi moddalar, avtomobil saloni dizayin ishlari, elektr jihozlarning qismlari va nihoyat shaxsiy buyumlarni, shu jumladan qalamlar, ustalar, tish cho‘tkalari va boshqalarni tashkil qiladi. Biz hatto polimer paketlardan foydalanamiz. Biz har kuni duch keladigan deyarli har bir oddiy narsalar uning ichida yoki atrofida qandaydir polimerni o‘z ichiga oladi yoki bizga polimer materiallar bilan o‘ralgan holda keladi. Yunoncha "ko‘p" va meros, "qismlar" degan ma‘noni anglatuvchi polimer so‘zlarining birikmasi bizga ushbu moddalarni tashkil etuvchi molekula - polimer so‘zini beradi. Polimerlar deb ataladigan barcha moddalar molyar massalari bir necha mingdan bir necha milliongacha bo‘lgan yirik molekulalardan tashkil topgan.

Ularni tashkil etuvchi alohida qismlar, ya‘ni grekcha mono so‘zidan olingan monomerlar juda ko‘p sonda bir-biriga qo‘shilib, molekulyar massasi o‘n minglab atom massa birliklaridan millionlabgacha bo‘lgan polimerlarni hosil qiladi. Ular zanjir shaklida, ba‘zan cho‘shab, ba‘zan ikki o‘lchamli, uch o‘lchamli panjara shaklida bo‘lishi mumkin.

Polimerni oddiy molekuladan ajratib turuvchi eng muhim xususiyatlardan biri bu polimerga aniq molyar massani belgilashning mumkin emasligidir. Bu polimerlanish reaksiyasida hosil bo‘lgan zanjir uzunligi butunlay tasodifiy hodisalarga bog‘liqligining natijasidir. Kondensatsiya reaksiyasida bu mos keladigan reaktiv guruhning mavjudligiga, qo‘shimcha reaksiyada esa zanjir tashuvchining ishlash muddatiga bog‘liq. Polimerning molekulyar massasini hisoblashda biz o‘rtacha hisoblash usuli uchun son kasr yoki massa ulushidan foydalanishimiz mumkin. O‘rtacha molekulyar massani o‘lchashning turli usullari mavjud va ularning barchasi bir xil natija bermaydi.

Konformatsiya atamasi polimerning uch o'lchamli geometrik joylashuviga ishora qilganda qo'llaniladi, bu bog'lanishlar aylantirilganda osongina o'zgaradi, molekuladagi kimyoviy bog'lanish bilan mustahkamlangan *cis* va *trans* izomerlari yoki *d* va *l* shakllari konfiguratsiyalar sifatida nazarda tutiladi. Kimyoviy bog'lanishlar uzilib, isloh qilinmaguncha polimerning konfiguratsiyasini o'zgartirib bo'lmaydi. Chidamlilik, mo'rtlik, qattqlik, egiluvchanlik, elastiklik, optik tiniqlik, kimyoviy va erituvchi qarshiligi va boshqa shu kabi xususiyatlar polimer materiallarga xosdir va ular plastifikatorlar, rang beruvchi moddalar, stabilizatorlar va boshqalarni qo'shish orqali yanada o'zgartirilishi mumkin. Shunday qilib, polimerlar bizga xilma xil xususiyatlarga ega materiallarni beradi.

1-rasm. Polimer zanjirlarining tasodifiy joylashuvi

Tabiiy va sintetik polimerlar

Kelib chiqishiga ko'ra polimerlar tabiiy va sintetik turlarga bo'linadi. Tabiiy materiallardan olingan polimerlar tabiiy polimerlar deb ataladi, masalan: tabiiy kauchuk, paxta, ipak, jun, tsellyuloza va boshqalar kichik molekulyar massali

namunalardan sintez qilingan polimerlar sintetik polimerlar deb ataladi, masalan: neylonlar, poliesterlar, epoksilar va boshqalar.

Organik va noorganik polimerlar

Kimyoviy tuzilishiga ko'ra polimerlar organik va noorganik polimerlarga ham bo'linadi. Asosiy zanjiri uglerod-uglerod bog'lanishlaridan ($-C-C-$) tashkil topgan polimerga organik polimer deb ataladi masalan: tabiiy kauchuk, polietilen va boshqalar. Noorganik polimerlarning asosiy zanjiri kremniy kabi uglerod bo'lmagan atomlarni o'z ichiga oladi, masalan: shisha, silikon kauchuklar, poligerman va boshqalar.

Elastomerlar, tolalar va plastmassalar

Polimer materiallarni zanjir egiluvchanligiga qarab elastomerlar, tolalar va plastmassalar kabi turlarga bo'linadi. Oddiy qilib aytishimizda elastomerik materiallar o'ta egiluvchanlikni namoyon qiladi masalan: tabiiy kauchuk, silikon kauchuk va boshqalar. Tola hosil qiluvchi materiallar zanjiri qattiqlikka ega masalan: neylon, terilen va boshqalar. Plastik materiallar odatda kuchli va qattiqdir, masalan: polistirol, polivinilxlorid va boshqalar, lekin guruhlar o'rtasida qat'iy ajratish chizig'i yo'q. Qattiq plastmassalar va tolalar deformatsiyaga chidamli bo'lib, yuqori modulli va past foizli cho'zilishlar bilan ajralib turadi, elastomerlar osonlik bilan deformatsiyaga uchraydi va kichik kuchlanish ostida teskari cho'zilishlarni namoyon qiladi.

Termosetlar, termoplastiklar va elastomerlar

Termoplastik polimerlar deb ataladigan namunalarda qizdirilganda yumshaydigan yoki eriydigan polimerlar kuchli molekulyar bog'lanishlarga ega, ammo zaif molekulalararo bog'larga ega bo'lgan chiziqli yoki tarmoqlangan zanjir molekulalaridan iborat. Ushbu polimerlarning erishi va qotib qolishi teskari bo'lib, ularni issiqlik va bosim ta'siri orqali qayta shakllantirish mumkin. Ular yarim kristalli yoki amorf tuzilishga ega. Masalan, polietilen (PE), polistirol (PS), neylonlar, polikarbonat (PC), poliatsetatlar, poliamid, polietilnetil keton (PEEK), polisulfon polifenilen sulfidi. Ular yumshamaydi, lekin qizdirilganda parchalanadi. O'zaro bog'lanish jarayonlari bilan mustahkamlangandan so'ng, ularni qayta shakllantirish

mumkin emas. Termosabil polimerlarning keng tarqalgan misollariga epoksilar, poliesterlar, fenol-formaldegid va boshqalar kiradi.

Gomopolimerlar va sopolimerlar

Hosil bo'lgan monomerlarning turiga ko'ra, polimerlar ham gomopolimerlar va sopolimerlarga bo'linadi. Gomopolimerlar faqat bitta turdagi monomerni polimerlash orqali hosil bo'ladi, sopolimerlar esa ikki yoki undan ortiq turdagi monomerlarni polimerlash orqali hosil bo'ladi, shunda alohida polimer zanjirida monomerlarning har birining qoldiqlari bo'ladi. Sopolimerda monomer birliklarining joylashishi turli shakllarda bo'lishi mumkin. Ko'pgina muhim sanoat materiallari zanjir bo'ylab tasodifiy taqsimlangan monomer birikmalari bilan tasodifiy sopolimer (–ABAABBAAAAABABBABBBAAB–) tartibiga yaqin. Blok-sopolimerda (–AAAABBBBAAAABBBBAAAAB–) bir takrorlash birligining ketma-ketligi yoki bir blokidan keyin boshqa takroriy blokning takrorlanishi bilan davom etadi.

Polimerli kompozision materiallar.

Kiyingi yillarda sanoatda, ishlab chiqarishda keng ko'lamda polimer materiallar bilan birgalikda, ularning kompozitlari yanada effektiv ravishda qo'llanilmoqda. Bunga asosiy sabab qilib ularni sintez qilish jarayonining yaxshi o'rganilganligi va ishlab chiqarish ortishi bilan bog'liq bo'lsa, ikkinchi tomondan turli xil polimer materiallarning o'zaro aralashmalari ya'ni kompozision materiallar xossalari uni tashkil qiluvchi komponentalarning xossalari ko'ra ijobiy tomonga yaxshilanishini ko'rsatish mumkin. Polimerli kompozision materiallarning muhim xossalari quyidagilar hisoblanadi: solishtirma og'irligining materiallarga nisbatan kichikligi, mustahkamligi esa ulardan ham ortiq, yuqori haroratlarga bardoshliligi, ularning tannarxi qiymatining arzonligi, mustahkamligi esa ulardan ham ortiq, yuqori haroratga bardoshliligi, ularning tannarxi qiymatining arzonligi, past tempera turada ham ishlash diapazoning kengliklari kabi parametrlarini keltirish mumkin. Ularning ana shunday sifatlarini inobatga olgan holda ulardan aerokslik sohalarida: samalyot qanotlari, dumlari, fyuzelajlar, samalyot salonining ichki tomonini dizayin ishlarida, suvda suzuvchi qayiq, poyga avtomobili korpuslarida, quyosh panili substratlarida,

turli xil antenna reflektorlarida va boshqa konstruktiv detallar tayyorlashda ishlatilmoqda.

Polimer kompazitsion materillar asosan polimer matretsa va polimer to'ldiruvchilardan tashkil topadi. Ularning dizayin ko'rinishini yaxshilash maqsadida turli xil to'ldiruvchilar – kichik molekulyar birikmalar ham qo'shish mumkin. Ularning mustahkamligini oshirish maqsadida qattiq zanjirli polimer materiallar – armirolovchilardan ham foydalaniladi

1. Tabiiy kompazitsion materiallar: yog'och, suyak bambuk, turli xil tabiiy to'qimallar (muskil to'qimallari)
2. Makrokompozitlar: po'lat (temir, marganes, xrom, rux va boshqa materiallar aralashgan qotishmalar) temir beton va boshqalar.
3. Mekrokompozitlar – turli xil qotishmalar, qattiq xoldagi termoplastiklar, mustahkamligi oshirilgan termoplastiklar eposid, fenolik, polialibli birikmalar.

Yuqorida bayon qilinganlardan ko'rinadiki, polimerli kompazitlar mikrokompozitlar sirasiga kiradi. Mustahkamlash turiga qarab polimerli kompazitlar taloni yoki laminar kompazitlar bo'lishi mumkin.

Mayda zarralar bilan mustahkamlangan kompazitlar despers fazoda zarralarning katta kichikligiga qarab mikro va nanokompazitlar sifatida baxolanishlari mumkin. Kiyingi yillarda ayniqsa nano o'lchamdagi kompazitsion o'lchamdagi kompazitsion materiallarga qiziqish ortib bormoqda. Nano o'lchamdagi kompazitlar avvalgilariga qaraganda ko'proq ijobiy xossalarga ega ekanligi ayon bo'lmoqda. Ulardan ko'proq yuqori samarali qoplamalar, katotli, elektronika, magnet va beomedikal ashyollar sifatida qo'llanilmoqda.

Polimerli nanokompazitlar tadbqiq qilishdan maqsad molekulyar yoki nano o'lchamdagi, mustahkamligi o'ta yuqori bo'lgan materiallar ixtiro etishdan iborat. Shuningdek ular judda yuqori erish haroratiga ega bo'lishi talablariga ham javob berishi lozim bo'ladi.

Bir so'z bilan aytganda nanokompazitlar kelajak materiallari hisoblanadi.

Adabiyotlar:

1. M.A. Islam, M.R. Alam, M.O. Hannan, Multiresponse optimization based on statistical response surface methodology and desirability function for the production of particleboard, Compos.
2. M. Baskaran, R. Hashim, O. Sulaiman, S. Hiziroglu, M. Sato, T. Sugimoto, Optimization of press temperature and time for binderless particleboard manufactured from oil palm trunk biomass at different thickness levels.
3. N. Ayrilmis, J.H. Kwon, T.H. Han, Effect of resin type and content on properties of composite particleboard made of a mixture of wood and rice husk.
4. E. Guntekin, B. Karakus, Feasibility of using eggplant (*Solanum melongena*) stalks in the production of experimental particleboard, Ind. Crops Prod.

STUDY OF PROPER NAMES IN ENGLISH-UZBEK LANGUAGE, AND THEIR LEXICO-SEMANTIC AND STRUCTURAL-GRAMMARAL STRUCTURE

Supervisor: **Khojamurod Jabborov**, Doctor of Philological Sciences

Nusratov Javohir, MA Student

Karshi State University

Abstract

One of the important tasks in general linguistics is the study of the formation and sources of development of nouns in any language system and the structural-grammatical and lexical-grammatical features, the problem of the human factor in their formation. Today, comparing and substantiating the comparative-historical, linguoculturological and sociolinguistic aspects of proper nouns with primary sources, especially in the example of different structural languages, two and three languages, different stages of language development, comparative linguistic analysis of proper names in different historical processes and conditions and the use of the anthropocentric paradigm in illuminating the commonalities and differences between them is proving to be effective.

Key words: proper names, comparative-historical, lexical-grammatical features, linguoculturological aspects, sociolinguistic aspects, structural languages.

In recent years, in the development of proper nouns, including Uzbek proper names, A.P. Dulzon, E.M. Murzaev, V.N. Toporov, O.N. Trubaechev, B.A. Serebrennikov, A.K. Matveev, V.A. Nikonov, Yu.A. Karpenko, A.V. Superanskaya, A.I. Popov, B.M. Pospelov, V.A. The influence of the ideas of a number of scientists, such as Juchkevich, was noticeable. At the same time, great attention was paid to the study of toponyms of the Turkic peoples, including the names of Kazakhstan, Turkmenistan, Bashkortostan, Kyrgyzstan, Karakalpakstan. In this regard, D.G.

Kiyikboev, T. Januzaqov, D.X. Karmisheva, G.K. Konkashbaev, A. Abdurahmonov, G.I. Donidze, M. Mametov, S. Ataniyozov, A.A. Scholars such as Kamolov have devoted their research to the study of Turkic linguistics.

In the field of Turkology, more effective work has been done on the study of proper names. M.M. Ginatulin⁴⁸, V.G. Naumov⁴⁹, N.V. Danilina's PhD dissertation⁵⁰, V.H. Makhpirov's "Old turkish proper nouns ", V.E. Staltmanen's Onomastic Lexicography, I.V. Drone and S.S. Kroglo's Sovremennaya Gagauzskaya toponymy and anthroponymy are among them. In addition to the collection "Социолингвистический аспект имени собственного " (M., 1984), which reflects the problems of the study of proper names, since 2004 the journal " Вопросы ономастики " has been published in Ekaterinburg. The first issue of the magazine announced its goals, objectives and direction. In Uzbek linguistics, some work has been done to study the proper names system and its different types. In particular, dissertations on the study of toponyms and anthroponyms were defended, monographs, dictionaries were created.

In the study of proper names in the West, mainly J.S. Mill's ideas dominate, and proper names are often understood as semantically meaningless characters, which is what J.C. Butler [Butler 2012] argues that it has a negative impact on the development of science. At the same time, it is worth noting that the socio-historical approach to the study of names has been studied in depth, focusing on the origin of names and their importance in society (R.D. Alford, R. Dankling, S. Clark, E.D. . Loson, R. McKinley, X.E. Wilkinson, A. Fauler, P. Hanks, S.Dj. Herrison)⁵¹.

Analytical methods related to the study of proper names can be divided into three groups:

1. Analysis of terms related to onomastic theories: scientific toponymy, onomastic direction, onomastic research, the principle of restoration of historical names,

⁴⁸ Гинатулин М.М. К исследованию мотивации лексических единиц. – Алма-ата, 1973. – С. 27.

⁴⁹ Наумов В.Г. Явления мотивации в системе диалекта (лексикологический аспект). – Томск, 1985. – С. 17.

⁵⁰ Данилина Н.В. Нижегородская антропонимия XIV-XVII веков. – Горький, 1986. – С. 24.

⁵¹ Alford R.D., Fowler A., Clark C., Dankling L., McKinley R.A., Hanks P., Harrison Simon J., Lawson Edwin D., Wilkinson.

historical-etymological direction, methodology of proper names, onomastic laws, special proper names, general proper names.

2. Scientific directions of studying proper names: ethnography of names, different motives of anthroponyms, semantics of anthroponyms, analysis of anthroponyms from the point of view of time, social origin of anthroponyms, connection of anthroponyms with environment, cartographic toponymy, onomastic lexicography, toponymic lexicography, toponymy, toponymy historical-etymological study of toponyms, encyclopedic dictionary of toponyms, etymological dictionary of toponyms, etymological study of toponyms, etc.

3. Methods of scientific research: onomastic classification, anthroponymic classification, anthroponymic stratification, chronological classification, extralinguistic classification, aesthetic classification and others.

Naming is not a spontaneous phenomenon, but a process that must meet specific linguistic and non-linguistic laws, needs, and requirements. The features of this process are referred to in onomastic research in certain terms:

1. Terms that generally express the concept of naming (nomination): name, naming, naming system, naming function, naming, nomination, onimization, onomastic nomination, nomination system, naming culture, naming art, etc.

2. Concepts related to the naming method: naming up to four genealogies, naming up to six genealogies, attributing to a seed name, nickname, naming objects individually, naming by father, official naming, Arabic method of naming, naming by two names, naming in honor of people, multiplicity, neighborliness, and so on.

3. The process and laws of naming: toponymy - the transition of a relative word (appellation) to a system of nouns, changing its function, becoming a place name.

4. Phytonimization - the process of transition of an attractive plant to a proper names (Лили=Lily –Марварид= Pearl, Нилуфар= Lily).

We base our study on anthroponymy and etymology and focus on determining the true meaning and final point of contact of personal names. Anthroponyms combine into a lexical system (system) with their general and specific features. It

serves to distinguish between individuals by combining linguistic-speech and encyclopedic information (meanings).

In conclusion, we can point that words in the category of names have the ability to perform two different semiological functions, and they serve not only to name things but also to describe them. The fact that these functions fall on a single unit leads to the formation of specific predicative and attributive compounds.

When it comes to the semantic properties of names, first of all, it is necessary to distinguish their place among the nominative units and denotative meanings that are activated in their participation in speech structures. In the first case, the denotation is a generalized notion of the object (or subject class) in reality as the object of the term, and in the second, the denotative linguistic sign interacts with the object in the speech process, that is, with its referent.

References:

1. Alford R.D., Fowler A., Clark C., Dankling L., McKinley R.A., Hanks P., Harrison Simon J., Lawson Edwin D., Wilkinson.
2. Гинатулин М.М. К исследованию мотивации лексических единиц. – Алма-ата, 1973. – С. 27.
3. Данилина Н.В. Нижегородская антропонимия XIV-XVII веков. – Горький, 1986. – С. 24.
4. Наумов В.Г. Явления мотивации в системе диалекта (лексикологический аспект). – Томск, 1985. – С. 17.
5. Oxford Dictionary of English. Second edition. Volume 1. A-Bazouki. CLAREDON PRESS. OXFORD 1989

FUNDUK (CORYLUS) – O’SIMLIGINING BIOLOGIYASI, XUSUSIYATLARI VA KO’PAYTIRISH USULLARI

Xolmatova Dilafroz Murodjonovna

Andijon qishloq xo’jaligi va agrotexnologiyalar instituti

O’rmonchilik yo’nalishi magistri

Annotatsiya: Fundukning ahamiyatli tomonlari juda ko’p hisoblanadi. Funduk vitaminlar, minerallar va boshqa foydali moddalarning koni hisoblanadi. Ular sog’lom ovqatlanish, an’anaviy tibbiyot, kosmetologiya va farmasevtikada qo’llaniladi. Ushbu yong’oqning yog’i juda ko’p foydali xususiyatlarga ega, chunki uning tarkibida E, B, PP, C vitaminlari, oqsillar, aminokislotalar va minerallar mavjud.

Kalit so’zlar: ko’chat, urug’, ildiz, po’stloq, yong’oq, suv, sharoit, o’simlik, daraxt, tuproq, ildiz bachki, parhesh.

Аннотация: Есть много важных аспектов фундука. Фундук- это кладезь витаминов, минералов и других питательных веществ. Они используются в здоровом питании, народной медицине, косметологии и фармацевтике. Масло этого ореха обладает многими полезными свойствами, так как содержит витамины E, B, PP, C, белки, аминокислоты и минеральные вещества.

Ключевые слова: рассада, семена, корни, кора, орехи, вода, условия, растение, дерево, почва, корневые бачки, паркеша

Annotation: There are many important aspects of funduk. Funduk is a deposit of vitamins, minerals and other nutrients. They are used in healthy eating, traditional medicine, cosmetology and pharmaceuticals. The oil of this nut has many beneficial properties, as it contains vitamins E,B,PP,C . proteins, amino acids and minerals.

Keywords: seedling, seeds, roots, bark, nuts, water, conditions, plant, tree, soil, root cups, parquesh

Funduk – qayindoshlarga mansub buta yoki daraxt. O'rmon yong'ogi'ning mevali turi bo'lib, Janubiy Yevropa va Osiyoda tarqalgan. O'rta va Janubiy Yevropa, Turkiya, AQSH, Kavkaz, Qrim va boshqa joylarda o'stiriladi. Bo'yi 3-10 m, bir uyli, guli ayrim jinsli, changchisi kuchalasimon to'pgulga, urg'ochisi yakka- yakka yoki 2-3 tadan yig'ilgan. Sentabr va oktabr oylarida pishadi, mevasi yirik, cho'zinchoq, po'sti yupqa. Mag'zi tarkibida 52-71 % yog', 12-18% oqsil va 3-10 % uglevod bor. Funduk mag'zi qovurilgan yoki xom holatda iste'mol qilinadi, qandolatchilik sanoatida ishlatiladi, yog, olinadi. Funduk urug'idan, parhish, ildiz bachkilaridan ko'paytiriladi. Ko'chatlari 8x6 yoki 8x10 m sxemada ekiladi. Ko'chati o'tqazilgach 4-6-yili hosilga kiradi. Hosildorligi 10-30 s/ga.

Fundukning bog' shakli, to'q yashil barglari va yong'oqlari bo'lgan, balandligi 3 m gacha bo'lgan ixcham buta o'simlikdir. Asosan bizning mamlakatda shahar atrofi hududida manzarali o'simlik sifatida tarqalgan. U hatto shimoliy kengliklarda ham o'stiriladi, chunki ba'zi turlari -50 C gacha haroratga bardosh beradi. Funduk 4-6 yil ichida meva bera boshlaydi. Seleksioner olimlar fundukning ko'plab navlarini yetishtirishgan. Ularning har biri o'ziga xos xususiyatlarga ega- mevalarining hajmi va ta'mi, meva berish davri, ma'lum kasalliklarga chidamliligi.

O'simlikning quyidagi turlari bor:

Erta Trebizond- uzun bo'yli butalardan hosil yig'ish iyul oyining oxiriga to'g'ri keladi. Yong'oqlari – katta, oval, oldingi qismi biroz uchli. Mevasining po'sti yupqaligi bilan ajralib turadi.

Kosford- yong'og'I avgust oyining o'rtalaridan boshlab daraxtdan yig'ib olinadi. Mevalari katta, cho'zinchoq shaklda. Xilma-xilligi shundan iboratki, u keng tarqalgan kasalliklar va zararkurandalarga chidamli.

Varshava qizil- qizil bo'lgan barglari buta sharsimon shakl hosil qiladi. Ushbu turdan asosan bog'bonlar hosildorligi bilan bir qatorda uning manzaraliligini ham inobatga olib ko'paytiradilar.

Bodom shaklidagi turi- g'ayrioddiy ta'mi tufayli o'z nomini olgan- urug'lari bodom ta'miga ega. Mevalari o'rtacha kattalikda, ingichka qobiq bilan qoplangan. O'sish sharoitiga qarab daraxtlar yuqori hosil beradi.

Barselona- O'simlik zich, juda bargi ko'p. Qulay sharoitda u 5 m gacha o'sishi mumkin. Ushbu o'simlikning funduklari sovuqqa chidamli hisoblanadi. Yong'oqlari – juda katta, biroz silliq. Meva markazlari – mazali, suvli, nozik qobiq bilan qoplangan. Barselona turning asosiy kamchiliklari monilozga nisbatan zaifligi.

Rim- sara katta yong'oq bilan mashxur, ular avgust oyiga qadar pishadi. O'simlik zararkuranda va kasalliklarga chidamli.

Galle- daraxti zich bargli hisoblanadi. Yong'oqlari konus shaklida, katta, qalin qobiqli. Ushbu funduk navi janubiy mintaqalarida yetishtirish uchun ko'proq mos keladi, chunki mevalari sentabr oyining oxirida pishib yetiladi. Galle barcha turlarning eng mashxuri hisoblanadi.

Fundukni qayerda o'stirish mumkin- degan savol tug'iladi. Funduk o'rmon o'simligi bo'lgani uchun issiq, quyoshli, kuchli shamollardan himoyalangan hududlarda o'stiriladi. O'simlikning ekish oralig'ini kengroq bo'lishi talab etiladi. Sababi oralig'I yaqin bo'lsa ildiz tizmida ozuqa moddalari yetishmay qoladi. Funduk tez-tez suv bosadigan yerni yoqtirmaydi. Uni bahorda ko'p namlik yig'ilmaydigan joyda saqlash kerak. Yer sathi suvlari yer sathidan 1,5 m dan oshmasligi kerak. Funduk o'simligi tuproq tanlamaydi, faqatgina ekishdan oldin yerni yaxshi tayyorlasangiz, hosilingiz yuqori bo'ladi. Ushbu o'simliklar –qumli, yuqori darajada kislotali va botqoq yerlarni yoqtirmaydi. Agar yer kislotali tuproq bo'lsa, yerlarni ohak bilan davolash kerak. Buning uchun $1m^2$ uchun 500 g miqdorda ohak solish zarur. Bu jarayonni o'simlikni ekishdan bir yil oldin qilish kerak, aks holda yosh nihol ildiz otmaydi. Ko'chatlarning yaxshi rivojlanishi uchun yerning yuqori qatlamlarini o'g'itlash zarur. O'g'itlash uchun 50 g kaliy tuzi va 200 g superfosfat solinadi.

Funduk ekish uchun eng yaxshi vaqt oktabr oyining boshi hisoblanadi. Daraxtda tinim davri qisqa bo'lganligi sababli, bahorda ko'plab ko'chatlar ildiz otmaydi. Agar

ushbu davrni o'tkazib yuborgan bo'lsangiz, mart-aprel oylarida bahorgi ko'chat o'tqazish davrini kuting.

Funduk ekilganidan so'ng to'g'ri parvarish qilishni ta'minlash zarur. Funduklar botqoqlarni yoqtirmasligiga qaramay, bu mo'l-ko'l sug'orishga yaxshi javob beradi. Bu ayniqsa quruq yozda juda muhimdir – agar suv yetishmasa o'simlik nobud bo'ladi. Ob-havoga qarab oyiga 1-2 marta sug'orib turiladi. Bundan tashqari o'g'itlab boorish zarur. Asosan organik o'g'itlardan foydalanish bilan bir qatorda, kaliy va fosforgia muhtoj bo'ladi. Meva davrida, ildiz atrofiga 1-2 chelak chirindi qo'shish zarur. Yosh ko'chat atrofini ishlov berish jarayonida chuqur ishlov bermaslik kerak. Qish faslida yosh novdalarni o'rab himoya qilinadi. O'simlik mevasini esa qo'l bilan terish maqsadga muvofiqdir.

Funduk o'simligining tarqalishi 3 xil usulda ko'payadi. Urug'lar orqali- urug'larini ko'paytirish qiyin masala. Urug'larini bahorda va kuzda ekish mumkin. Kuzgi ekish payti sentabrning oxiri mevalarni 4-6 sm chuqurlikka qadaladi. Bahorda esa urug'larni ekishdan oldin iliq joyda saqlash kerak. Xona harorati 18-22 C bo'lishi zarur. Va urug'larni stratifikatsiya qilinib may oylarida yerga qadaladi.

Parhesh usulida esa sog'lom novdani egib, sayoz yerlarga joylashtiriladi. Yosh novda ildiz otgandan keyin 1 yilgacha asosiy daraxtdan ajratilmagan holda o'stiriladi.

Ildiz bachkilar orqali- yoyilib ketgan ildizlardan kurtaklar paydo bo'ladi va ona daraxtdan ajratib olinadi. Ushbu usul eng oson usul hisoblanadi.

Funduk o'simligini turli xil zararkurandalar va kasalliklarga chidamli hisoblanadi. Kasalliklarning paydo bo'lishining asosiy sababi- qurg'oqchilik, suv bosgan tuproq hisobiga zamburug' kasalligi kelib chiqadi. Zamburug' bilan kasallangan funduk o'simligining barglarida kukunli chirish belgilari paydo bo'ladi. Agar barglarda shunday holat kuzatilsa, o'simlikning shikastlangan qismini olib tashlanadi va yoqib yuboriladi. Ohak va oltingugurtning 2 % li eritmasini 10 kunda bir dorilab boriladi.

Fundukning ahamiyatli tomonlari juda ko'p hisoblanadi. Funduk vitaminlar, minerallar va boshqa foydali moddalarning koni hisoblanadi. Ular sog'lom ovqatlanish, an'anaviy tibbiyot, kosmetologiya va farmasevtikada qo'llaniladi. Ushbu

yong'oqning yog'I juda ko'p foydali xususiyatlarga ega, chunki uning tarkibida E,B,PP,C vitaminlari, oqsillar, aminokislotalar va minerallar mavjud.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Арахис и фундук посадка уход обор урожая Сергей Холодный изд Лотос 2018
2. Константин Юрий «Орехи- целители Грецкие кедровые кешью фундук кокос арахис...» изд Центр полиграф 2016
3. В.Г.Пахно Ю.И.Паутов «Фундук» изд Днепр 2019
4. Р.С.Верник «Ореховы леса Узбекистана»
5. Е.Т.Стрела «Орех грецкий»

ARBOLIT CONCRETE

Tlemisov Zayfun Aymuratovish

Karakalpak State University, Master of Construction Materials

zayfuntlemisov@gmail.com

Annotation: Arbolite belongs to the category of lightweight concrete. The main difference between these composite building materials is the presence of wood chips as a filler. Sliver serves as a bonding component in the monolithic composition of cement paste. The second name of arbolita is wood concrete.

Like any other building material, arbolite product has its advantages and disadvantages. If you carry out precise quality control at all stages of production, you can deal with the latter. The positive qualities allow the use of blocks to create large walls, hollow products, thermal insulation boards, mixtures for filling barriers.

Keywords: Arbolite, concrete, building materials, etc.

Arbolite concrete is a Greek word meaning "arbor" tree, "litos" stone. The structure belongs to the class of very light concrete. It is one of the best building materials today. Wood chips, Portland cement 500 and additional chemicals (hydrochloric acid) are added to the structure. As for the history of arbolite concrete, in ancient times people tried to build houses that were cool in the hot summer in the winter. The oldest houses are made of wood, stone and other building materials. Homes protected people from heat, cold, and tearing animals. The increase in demand

for wood in the Middle Ages increased the demand for this raw material. This has led to the development of new technologies instead. By the middle of the 19th century, the effective use of sawdust had grown exponentially. We recognize the United States as the home of arbolite concrete. In the 19th century, the Russian inventor Kostovich Ogeneslov Stepanovich invented the "Paner" from wood. He also invented glue to glue the panels together. And he called it "Arborit."

In the 1930s, the United States underwent tremendous changes. The growth of capitalism has grown exponentially, and the slogan “pay for everything” and rising fuel and coal prices have become a source of concern.

Low-cost housing has become a modern requirement. These houses were low-rise, compact, with high thermal insulation (i.e., cool in summer, warm in winter). In the United States, Arbolit's original name was WOOD STOWN. That is, "Wood" means wood, and "Stone" means stone. Currently, the maximum height of construction of arbolite concrete houses in construction is 2 meters. Block dimensions are 300x200x500 mm. It is 500 mm long, 200 mm high and 300 mm wide. Strength 400... 800 kg / m³, Compression 0.5... 6.0 MPa. As for the structure, it is produced like ordinary concrete. That is, the fillers are wood chips, not gravel. Wood chips (dry), Portland Cement 400 and sand. Arbolite concrete belongs to the class of lightweight concrete. It weighs 15-20 kg. It is an environmentally friendly product, resistant to fire and cold.

When assembled, houses are assembled with concrete or with custom adhesives. It is now common in the construction industry for wood chips to be discarded or destroyed. Instead, we should make extensive use of arbolite concretes. They are more effective than raw gish. Ordinary bricks withstand heat and cold quickly, and arbolite blocks keep the air cool. That is, your home breathes. Insects do not affect the block in the event of any damage. The block does not transport or store them. The 21st century has taught us to use high-quality materials.

List of used literature:

- 1.Sultonov A.A, Tulaganov A.A “Building materials and technology of materials” Samarkand 2012
- 2.Qosimov. E “Building Materials of Uzbekistan” T-2003
- 3.Najimov J.B “Binding materials” Nokis 2018
- 4.Sokolov A. Nanaznashvili I.X “Doma iz Arbolita” M 2014
5. <http://Arbolitdom.ru>

BITIRUVCHI TALABALARNI PEDAGOGIK FAOLIYATIDA O'QITUVCHILIK MAHORATINI SHAKLLANTIRISH

Mamantayeva Zamira Xamitjonovna

Nizomiy nomidagi Toshkent Davlat Pedagogika Universiteti magistratura bo'limi
Aniq va tabiiy fanlar o'qitish metodikasi (biologiya) yo'nalishi 1-bosqich magistranti

Annotatsiya

Bitiruvchi talabalarni pedagogik faoliyatida o'qituvchilik mahoratini shakllantirish uchun yechiladigan vazifa bo'yicha masalaning sharhini berish va holatini tahlil qilish, vazifalar yechimiga qo'yiladigan talablarni shakllantirish, variantlarini qarab chiqish, va eng ma'qul variantini belgilash, ta'lim bo'yicha nazariy va amaliy bilimlarni mustahkamlash va kengaytirish, olingan bilimlarni muayyan ilmiy, texnikaviy, ishlab chiqarish, iqtisodiy, ijtimoiy, madaniy vazifalarni hal etishda qo'llash bizning asosiy maqsadimizdir.

Kalit so'zlar: Pedagogik maxorat, metodika, psixologiya ko'nikma va malakalar, bitiruvchi talabalar.

Oliy pedagogik ta'lim muassasalarida ushbu muammolarning echimini topishda “Pedagogik mahorat” chuqur o'rganish muhim ahamiyatga ega. Pedagogik mahorat nima? Uning mohiyati nimalardan iborat? Ularni egallash uchun nimalarni bilish kerak? Hozirgi zamon pedagogikasi va psixologiyasi «pedagogik mahorat» tushunchasiga turlicha izoh beradi. Jumladan, “Pedagogik ensiklopediya”da ta'rif quyidagicha izohlangan: “O'z kasbining mohir ustasi bo'lgan, yuksak darajada madaniyatli, o'z fanini chuqur biladigan, yondash fanlar sohalarini yaxshi tahlil eta oladigan, tarbiyalash va o'qitish uslubiyatini mukammal egallagan mutaxassis”. Ushbu ta'rifning mohiyatidan kelib chiqib o'qituvchining pedagogik mahorati tushunchasi mazmunini shunday izohlash mumkin: Yuqori darajada, bilimdon va aql-zakovatli, o'z faniga doir bilimlarning mukammal sohibi, pedagogika va

psixologiya kabi fanlar sohasidagi bilimlarni puxta egallaganligi, ulardan kasbiy faoliyatida foydalana olish qobiliyatiga ega insondir. Bundan tashqari o'quv-tarbiyaviy ishlar metodikasini mukammal bilishi, pedagogik insonparvarlik talablariga bo'ysunishi, kasbiga oid bilimlarni boshqa fanlar bilan aloqadorlikda mukammal bilishi muhimdir. Pedagogik qobiliyatga ega bo'lish, pedagogik texnika sirlarini puxta egallash, barcha kasblar orasida o'qituvchilik kasbi o'zgacha va muhim ijtimoiy ahamiyat kasb etadi. Zero, o'qituvchi yosh avlod qalbi kamolotining memori, yoshlarga ta'lim-tarbiya beruvchi insondir. Bugungi kunda u voshlami g'oyaviv-siyosiy jihatdan chiniqtirib tabiat, jamiyat, ijtimoiy hayot, tafakkur taraqqiyoti qonuniyatlarini o'rgatadi, yoshlarni mehnat faoliyatiga tayyorlab, kasb-hunar sirlarini puxta egallashlarida ko'maklashadi va jamiyat uchun muhim bo'lgan ijtimoiy-iqtisodiy vaziyatlarni hal etadi. Ana shu mas'uliyat o'qituvchidan o'z kasbining mohir ustasi bo'lishni, o'quvchilarga tarbiyaviy ta'sir ko'rsatib, ularning qiziqishi, qobilivati, iste'dodi, e'tiqodi va amaliy ko'nikmalarini har tomonlama rivojlantirish yo'llarini izlab topadigan kasb egasi bo'lishni talab etadi. Buning uchun doimo o'qituvchilarning kasbiy mahoratini, ko'nikma va malakalarini oshirib borish, ularga har tomonlama g'amxo'rlik qilish, zarur shart-sharoitlar yaratish, kerakli moddiy va ilmiy-metodik hamda texnik yordam ko'rsatish, o'qituvchilarning ijodiy tashabbuskorligini muntazam oshirib borishga ko'maklashish lozim. Shunga asosan, bitiruvchi talabalardan o'z kasbini, mutaxassisligini yaxshi biladigan mahoratli va mas'ulyatli kadrlarni tayyorlash muxim axamiyatga ega. Bitiruvchilarni pedagogik mahoratini shakillantirish avvalo o'qituvchilar va tarbiyachilarga pedagogik ijodkorlik, pedagogik texnika, ta'lim-tarbiya jarayonida o'qituvchi va o'quvchilarning o'zaro hamkorligi, muloqot olib borish taktikasi, nutq madaniyati, tafakkuri, tarbiyachining ma'naviy-ma'rifiy va tarbiyaviy ishlarini tashkil etish va amalga oshirish, bu jarayonda xulq-atvomi va hissiyotni jilovlay olish xususiyatlarini o'rgatadi. O'z kasbini rivojlantirib boruvchi pedagogik faoliyatlar tizimi to'g'risida ma'lumotlar beradi. Pedagogik faoliyat yosh avlodni hayotga, mehnatga tayyorlash uchun jamiyat oldida, davlat oldida javob beradigan, ta'lim-tarbiya berishda maxsus tayyorlangan o'qituvchilar mehnati faoliyatidir. O'qituvchilarning pedagogik faoliyati

samarali bo'lishi uchun zarur bo'lgan qobiliyatlar tizimini: bilim, bolani tushuna olish, kuza tuvchanlik, nutq malakasi, tashkilotchilik, kelajakni ko'ra bilish, diqqatni taqsimlab olish, vaziyatni to'g'ri baholash, yuzaga kelish ehtimol bo'lgan har xil ziddiyatlarni o'z vaqtida bartaraf etish, o'quvchilarni bilim olishga qiziqtirish kabi tashkilotchilik tashkilot etadi.

Bitiruvchi pedagogik faoliyatga tayyorlash bo'lajak o'qituvchilarning quyidagi vazifalarni muntazam bajarib borishlari orqali amalga oshiriladi:

1. Bo'lajak o'qituvchilar pedagogik mahoratning nazariy va metodologik asoslari bilan qurollantiriladilar.
2. Pedagogik mahorat fanining pedagogik texnika, pedagogik hamkorlik, pedagogik nazokat, pedagogik qobiliyat, tarbiyachi mahorati, ta'lim jarayonini boshqarish, nutq madaniyati, tarbiya texnologiyasi, pedagogik ijodkorlik, refleksiya kabi tarkibiy qismlari to'g'ri shaxsiy bilimlar tizimini egallaydilar.
3. Bo'lajak o'qituvchilar milliy urf-odat va an'analarimizda va O'rta-Osiyo mutafakkirlarining boy ijodiy meroslarida aks etgan pedagogik mahorat sirlarini mustaqil egallashga nisbatan o'zlarida ehtiyoj va havasni rivojlantirib boradilar.
4. Egallangan pedagogik-psixologik va metodik bilimlar, ko'nikma va malakalar to'g'risidagi ma'lumotlar asosida har bir bo'lajak o'qituvchi o'zining shaxsiy pedagogik mahoratini shakllantiradi.
5. O'quv-tarbiyaviy jarayonni jahon andozalariga xos so'nggi zamonaviy metod va shakllar asosida tashkil etish va boshqarishni amalga oshirishning nazariy va amaliy asoslarini muntazam o'zlashtiradilar.
6. O'qituvchilar o'z kasbiy mahoratlarini takomillashtirishlari uchun shaxsiy-ijodiy malaka oshirishning shakl, usul va vositalarini egallaydilar.
7. Tarbiyachi mahoratining mohiyati, funksiyasi, tuzilishi to'g'risida o'qituvchilar uzluksiz ma'lumotlarni o'rganib boradilar.
8. Yuksak zamonaviy axborot texnologiyalari va portal tizimidan erkin foydalanish asosida o'z kasbiy mahoratlarini shakllantiradilar.

Bu maqsad va vazifalarning hal etilishi o'qituvchilar va tarbiyachi zamon bilan hamnafas bo'lishga, yoshlarni tarbiyalash dardi bilan yashash va kelajakni aniq ko'ra

olishga o'rgatadi. Har bir o'qituvchi shaxsida mamlakatimizning dolzarb muammolarini, maqsad va vazifalarini vijdonan tasavvur qilib, aniq bajarib borishi uchun shijoat bilan o'z imkoniyati, bilimi, tajribalarini ishga solishga o'rgatadi hamda pedagogik faoliyatga ijodiy yondashish malakalariga ega bo'lishni tarbiyalaydi. Shunday qilib, pedagogik mahorat egasi bo'lish uchun o'qituvchi o'z o'quv predmetini davr talablari asosida bilishi pedagogik va psixologik bilimlarga ega bo'lishi, hamda insoniylik, izlanuvchanlik va fidoyilikni o'zi da tarkib toptirishi lozim. I.P.Rachenko pedagogik mahoratni pedagogik san'atning bir qismi sifatida ta'riflab, shunday yozadi: “pedagogik mahorat (www.ziyouz.com kutubxonasi) deganda o'qituvchining pedagogik-psixologik bilimlarni, kasbi malaka va ko'nikmalarini mukammal egallashi, o'z kasbiga qiziqishi rivojlangan pedagogik fikrlashi va intuitsiyasi, hayotga axloqiy-estetilik munosabatda bo'lishi, o'z fikr-mulohazasiga ishonchi va qat'iy irodasi tushuniladi”.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Xoliqov A. A. Pedagogik mahorat. Darslik Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi. - T.: «IQTISOD-MOLIYA», 2011, -420 b.
2. www.ziyouz.com kutubxonasi.

YIRIK E-SAVDOLARNING RIVOJLANISHI VA KENG IMKONIYATLARI

Yuldasheva Irodaxon Abdug‘affor qizi

Muhammad al-Xorazmiy nomidagi Toshkent axborot
texnologiyalari universiteti magistranti

Annotatsiya: Hozirgi kunda elektron savdo (e-savdo) yoki elektron tijorat (e-tijorat) kabi tushunchalar kirib kelib, ular an'anaviy iqtisodiyotning odatdagi o'rtacha o'sish sur'atlaridan ancha yuqori sur'atlarda o'sishni namoyish etadigan modellarni ilgari surayotganliklari hamda global iqtisodiyotda o'zlarining qulayliklari va keng imkoniyatlari orqali o'z o'rnilarini topdilar. Mazkur soha (ayniqsa, AQSH da) XX asrning boshlarida juda muhim bir evolyutsiyani boshdan kechirgan holda, so'nggi yigirma yil ichida elektron tijoratning doimiy o'sishini aks ettiruvchi to'siqlar bartaraf etildi. Ushbu maqolada yirik elektron savdolarning rivojlanishi, ko'plab imkoniyatlari, shuningdek, afzallik va kamchiliklari ko'rib chiqildi.

Kalit so'zlar: elektron savdo, tovar va xizmatlar, marketing strategiyasi, menejment, iste'molchi, yetkazib beruvchi, minimal kapital.

Internet va elektron savdo muqarrar ravishda bir biriga o'xshash yo'lni bosib o'tdi hamda hozirda bu tushunchalar bir-birini inkor eta olmaydi. Axborot texnologiyalari yangiliklari bir zumda onlayn biznes dunyosida aks etdi. Amerika Qo'shma Shtatlarida mintaqaviy kelib chiqish asosida oddiy tarzda ishlatilishi tufayli e-savdo butun dunyo bo'ylab Internet texnologiyalari bilan bog'liq yangiliklar tufayli tez tarqaldi.

Yirik e-savdo prognozi real iqtisodiyotning rivojlanish bosqichiga to'liq mos keladi. Rivojlanish darajasi yuqoriligi sababli, axborot texnologiyasining infratuzilmasi bilan bog'liq holatga ko'ra, ba'zi davlatlar mustahkam bazani yaratishga va saqlashga muvaffaq bo'lishdi. Bugungi kunda tovar va xizmatlarni sotib olishning qulay usulidan (e-savdodan) mahrum bo'lgan iste'molchilar yutqazmoqda, chunki hozirgida

dunyoning istalgan burchagidan deyarli har qanday mahsulotni qo'shimcha qiyinchiliklarsiz, masofadan buyurtma berish asosida sotib olish mumkin.

Internet (axborot) texnologiyalar (World Wide Web, intranetlar, extranetlar va boshqalar) va ularni biznesda qanday amalga oshirishni bilish texnologiya va biznes o'rtasidagi bog'liqlik asosida yotgan konsepsiyaning boshlang'ich nuqtasi bo'lib, u yirik elektron savdo deb nomlanadi. Umumiy nuqtai nazardan tahlil qilinadigan bo'lsak, yirik e-savdo uchta asosiy komponentni o'z ichiga olishi mumkin:

- tadqiqot, rivojlantirish, marketing, ishlab chiqarish, logistika, menejment va boshqalar bilan bog'liq jarayonlar hamda faoliyatni o'z ichiga olgan inson tomonidan amalga oshiriladigan o'lchov;
- axborot texnologiyalariga o'xshash bo'lgan texnologik komponent;
- savdo yoki e-savdoning bir qismi bu birinchi navbatda hodisa sifatida qabul qilingan, elektron tijorat deb nomlanuvchi atamadan farqli ma'noga ega, asosan Internet texnologiyalaridan foydalangan holda tovar va xizmatlarni sotib olish.

Dastlab, elektron va savdo tushunchalari bir-biri bilan chambarchas bog'liq edi (ko'p hollarda chalkashlik muqarrar edi), keyinchalik tafovut qilingan va hozirda bir birining ajralmas qismi deb hisoblanadigan elektron savdo tushunchasi tarzida qo'llanilmoqda. Ko'pgina ta'riflarda elektron savdo, asosan, elektron ommaviy axborot vositalari orqali o'zaro aloqada bo'lgan bitimning bir turi sifatida ta'kidlangan.

Jahon kompaniyalarining texnologik rivojlanishlarga moslashishi ularni onlayn bozorga kirishga bo'lgan urinishni, butun iqtisodiy jarayonni qayta qurish va o'zgartirishni hisobga olishga majbur qildi. Agar yirik e-savdoni qo'llash paytida ba'zi kompaniyalar texnologiyaning jihati va ahamiyatini e'tiborsiz qoldirgan bo'lsa, endi bu kompaniyalar yangi boshqaruv va ishlab chiqarish talablariga moslashdilar.

Hozirda reklama yoki marketing strategiyasiga yangi yondashuvlar paydo bo'ldi. Shu bilan birga, qattiq elektron kurash boshlandi va potensial mijozlar soni sezilarli darajada ko'payganligi sababli kompaniyalar mijozlarni jalb qilishga ko'proq qiziqish bildirishni boshlashdi.

Ushbu sohadagi qonunchilikning sustligi bu jarayonda tuzatildi, bu o'z ta'sirini ko'rsatdi, chunki potensial xaridor yirik e-savdo qonunchiligiga ko'proq ishonishi mumkin. Biroq, ushbu sohadagi ba'zi provayderlar tomonidan amalga oshirilgan ko'plab sug'urtalarga qaramay, tijorat aktlarini himoya qilish usullarini cheklash hali ham mavjud. Iste'molchilarga qulaylik yaratish nuqtai nazaridan, yirik e-savdo tovar va xizmatlarni taklif qiluvchilar bilan toifadagi tovarlarga, ular uchun to'lashga tayyor bo'lganlarning o'zaro aloqalari to'g'risida shaxsiy eslatmani yetkazishga muvaffaq bo'ldi. Hozirgi vaqtda mobil tijorat komponenti (smartfonlar va boshqalar) klassik e-savdo vositalari bilan bir qatorda asta-sekin rivojlanib bormoqda.

Yirik e-savdoni tashkil etishning asosini tashkil etadigan elektron tijorat bilan bog'liq asosiy tushunchalar asosan biznesdan biznesga (business-to-business, B2B), biznesdan iste'molchiga (business-to-consumer, B2C), biznesdan hukumatga va hukumatdan biznesga (Business-to-government and government-to-business, B2G/G2B), iste'molchodan iste'molchiga (Consumer-to-consumer, C2C) toifalaridir. Ushbu terminologiya sxematik ravishda iqtisodiy jarayonning asosiy ishtirokchilari kim va ushbu jarayonlarning maqsadi nima ekanligini, ya'ni kim oxirgi foyda oluvchi ekanliklarini tasvirlaydi.

Yirik e-savdo texnologiyalaridan foydalanishning afzalliklari quyidagilarni o'z ichiga olgan turli mezonlarga muvofiq tasniflanishi mumkin:

1. Ishlab chiqaruvchi kompaniya uchun afzalliklari:

- faqat minimal kapital bilan yetkazib beruvchilar yoki butun dunyo bo'ylab biznes hamkorlar bilan bog'lanish;
- kompaniya tarkibidagi ichki tuzilmalarni qayta tashkil etish va optimallashtirish;
- logistik moslashuvchanlikni ta'minlash;
- mijozlar va yetkazib beruvchilar bilan munosabatlarni saqlash va mustahkamlash;
- turli xil biznes jarayonlar bilan bog'liq xarajatlarning kamayishi;
- aloqa tezligini oshirish;

– e-savdolarni muqobil savdo usuli sifatida qabul qilish.

2. Xaridorlar uchun afzalliklari:

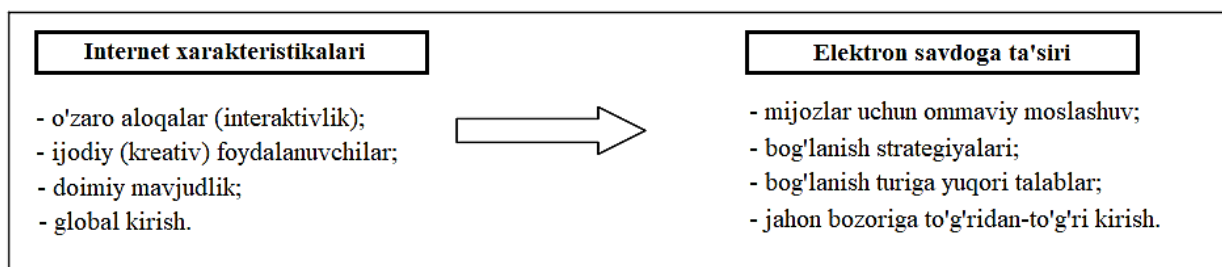
- vaqt omilini hisobga olmagan holda tezkor xaridlar; tezkor yetkazib berish va xaridor uchun yuqori qulaylik;
- onlayn kim oshdi savdosi kabi tadbirlarda qatnashish;
- turli xil mahsulotlarni yanada samarali taqqoslash imkoniyati.

3. Ishlab chiqaruvchilar uchun afzalliklari:

- yangi mijozlarni jalb qilish qobiliyati;
- kirish imkoni bo'lmaydigan bozorlarga oson kirish;
- tovarlar va xizmatlarni taqdim etishdan tashqari xarajatlarni kamaytirish.

4. Umumiy afzalliklari:

- vositachilarni iqtisodiy faoliyatdan siqib chiqarish;
- yetkazib beruvchi va xaridorning ikki tomonlama turli tadbirlarga sarflanadigan vaqtini qisqartirish;
- ba'zi geografik to'siqlarni olib tashlash.

1-rasm. Internet va uning elektron savdoga ta'sirining o'zaro bog'liqligi

Har qanday texnologiyada kamchiliklar muqarrar va bu sohada asosan tranzaksiya jarayonlari bilan bog'liq xavfsizlik muammolari va zarur infratuzilmaning etishmasligi bilan bog'liq. Shuningdek quyidagi kamchiliklar mavjud:

- tegishli qonunchilik bazasining yo'qligi;
- ba'zi geografik hududlarda yoki faoliyat sohalarida mijozlar yetarli emasligi sababli investitsiya xarajatlarining oqlanmasligi;
- internetga kirishning qimmatligi.

Xulosa

Xulosa qilib shuni aytish lozimki, elektron savdo makroiqtisodiy darajadagi bir muncha katta foizni tashkil etadigan iqtisodiy jarayonning ulkan bir qismi bo'lib bormoqda. Davom etayotgan globallasuv jarayonini inobatga olgan holda, hozirgi paytda, ayniqsa, rivojlanayotgan global bozorlarni ko'rib chiqish mantiqan to'g'ri keladigan bo'lsa, kelgusi yillarda bu faoliyat yanada shiddatli bo'ladi, ularning ba'zilari hali kengayish bosqichida. Agar rivojlanishni global miqyosda va asosiy ko'rsatkichlar bo'yicha baholash mumkin bo'lsa, alohida firmalar va kompaniyalarning rivojlanishi bilan yirik e-savdolarni kelgusida ulkan rivojlanish bosqichi kutib turganini isbotlash mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Andam, Z., R., E-Commerce and E-Business, e-Asean Task-Force, UNDP-APDIP, December 2010.
2. Chaffey, D., Define E-Business and E-Commerce, UK, 2010.
3. Feng, L., What is E-Business?: How the Internet Ttransforms Organizations, Blackwell Publishing, Oxford, UK, (2017) 136-137.
4. S. Mirescu. The premises and the evolution of electronic commerce. Titu Maiorescu University, Bucharest, Romania. 2020.

MONITORING OF LAND COVER CHANGE DYNAMICS USING REMOTE SENSING AND GIS IN MOUNTAINS AND FOOTHILL OF PARKENT FOR ECOSYSTEM SERVICES

Zulaykho Marsova^{1,2}, Dilfuza Vafoyeva¹

¹National research university “TIIAME”, Tashkent, Uzbekistan

Abstract. Remote sensing and Geographical Information System (GIS) are the most effective tools in spatial data analysis. Natural resources like land, forest, and water, these techniques have proved a valuable source of information generation as well as in the management and planning purposes. This study aims to suggest possible bare land/open land, agriculture land, and forest land management strategies in mountains and highlands of East Tian-shan based on land cover analysis and the changing pattern observed during the last twenty years. Nowadays human encroachment is taking place for more land for the misuse of pastures. The changes were well observed in the land use and land cover in the study region. A large part of fallow land and open forest were converted into bare land/open land. Geo-informatics and remote sensing techniques give an opportunity to obtain results with low costs, less time consumption, and good accuracy of land cover changing. Continuously capture the Earth’s surface and decision-makers can easily apply satellite imagery to monitor dynamics of change land cover.

Keywords. Ecosystem, GIS, Remote sensing, Land cover, Mapping, Monitoring

1 Introduction

Nowadays developing remote sensing technology and Geographic Information Systems (GIS) allow us to analysing and monitoring landscape ecology and spatial analysis approach to address the problem of deforestation. [6]. Monitoring and studying of recent changes in natural resources like land, forest using remote sensing and geo-information technologies have put forward a new dimension and interactive approaches in mapping and analysis. Studying forest resources during the last twenty years, the availability of remote sensing data (Landsat 5TM, Landsat 8OLI). [5]. Land cover changes it embraces, for example, the quantity and type of surface vegetation, water, and soil cover. Land-cover changes fall into a modification class of

⁵² Corresponding author: zulaykho.marsova@gmail.com

land-cover. The latter is a change of condition within a land-cover category, such as the thinning of a forest, bare land/open land, and agricultural area composition. [12]. The purpose of the research discussed in this paper was analysing land cover changes and creating map that occurred from 2001 to 2021, using pre-existing land cover map data sets as inputs. This work aimed to assess apparent land cover changes during the observed time frame mainly with respect to forest bare land and agricultural areas. Such information was needed to augment understanding and interpretation of land cover effects on remote sensing analysis [19].

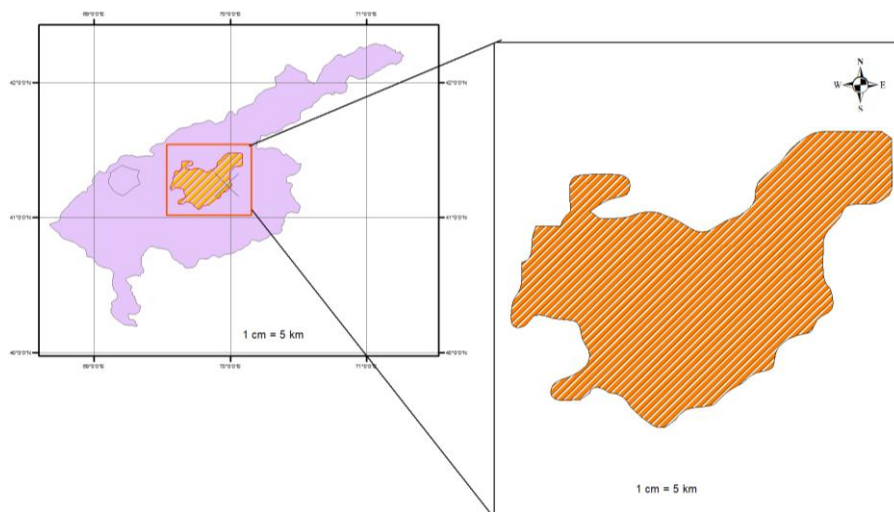
In Central Asia, the work related to land cover change dynamics seen in the works of various researchers. Most researchers work on the land in a micro watershed in the mid-elevation zone of mountain and highland areas. The vegetation cover was altered drastically with inefficient land-use pressure (both human and animal), human activities, and inefficient use of pastures. Geo-informatics and remote sensing analysis of give opportunity to increase machine learning capacity and obtain efficient monitoring land use and land cover changing [11]. Important in any studying any changes of land use creating map also key important of managing to complete mapping capacity may prevent completion of a lands create ecological penalties [20, 25]. Remote sensing data analyse loggers can easily generate and store time and position information of monitoring large areas [18]. Remote sensing data analysis and algorithms can provide managers with essential information for analysing machine learning [15]. Information about land use and monitoring of land resources is essential for correct management planning and management the use land area of such resources.

2 Study area

This study area is located on the northern slopes of the East Tian shan ridge. This area an administrative division constitutes the discitis of Parkent Tashkent region of Uzbekistan. (Fig. 1). Preparation of remote sensing images of land cover of remotely sensed data ten years (2011 and 2021). Suggesting some possible measures for the improvement of the area based on the results obtained for land cover changes is the prime aim of this study. The region currently extends between 41° 00' N to 41° 30' N

latitude and 69° 51' E to 71° 23' E longitude. The territory of the reserve is a mountain range with a well-expressed zonation: low land, middle and high mountains, located at an altitude of 550 - 3500 m above sea level. The southern part of the reserve occupies the steep slopes of the Chotqal ridge, cut by deep gorges; the western part has a smoother relief with terraces covered with a thick layer of marls and loess-like loams. On the territory of the reserve, three types of juniper grow together: Chotqol, hemispherical and Quraman. Juniper hemispherical forms mixed plantations in the upper part of the slopes with the Turkestan juniper, and in the lower part with the Qurama juniper.

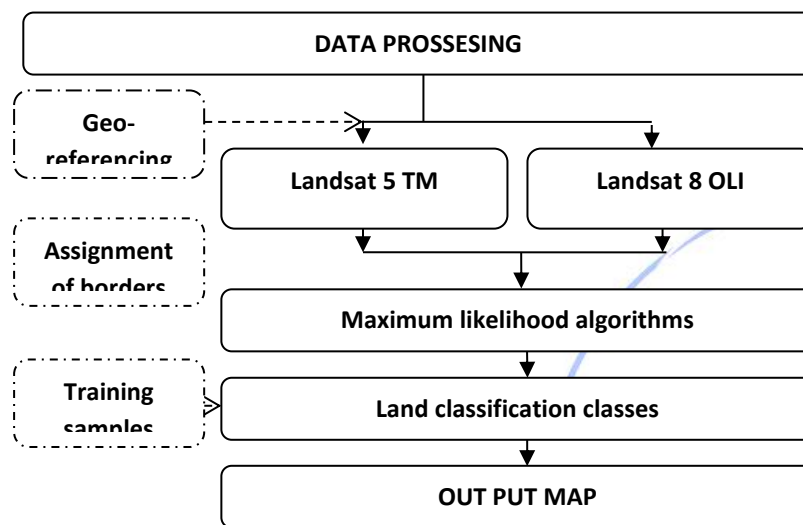
Fig. 1. Study area Tashkent region and Parkent districts

To achieve additional increases of monitoring land cover changes, the grower deliberately applies approximately of the substance in certain areas of the area to test the correct application of remote sensing [12]. This technology became possible to the development of Geo-informatics, data progress in the land cover of automation of machinery learning, the development of remote sensing data and measuring complexes for collecting information in the land use land cover changes [17], understanding how land use land cover changing analysis [6] and assessing the effects of future land use change and monitoring[9].

2 Materials and methods

For the current research data periods of 2001, 2011, 2021 (Landsat 5 TM thematic mapper and Landsat 8 OLI operational land imager) provided by the USGS (United

States Geological Survey) Earth Explorer database system. The spatial resolution of Landsat imageries is the equals 30 m. To analysing of the study area is mountainous and ground data reference for visual interpretation the classification of images used Google Earth Pro. Processing classification steps were completed using the software packages and tools ArcGIS 10.6. The data reprocessing steps included the assignment of the borders, coordinate system, and sub-setting the images based on the polygon of the research area. For Land classification were used supervised classification methods and maximum likelihood algorithm of ArcGIS. Fig.3. Maximum likelihood algorithms are most used and well-known in assessing Landsat satellite imageries [15]. Land classification classes were identified in the study area: bare land cover, forest, waterbodies, agriculture area and built-up areas. For obtaining more accurate land cover classification maps, for every land classes 20 training samples were selected from study area. Fig. 2.

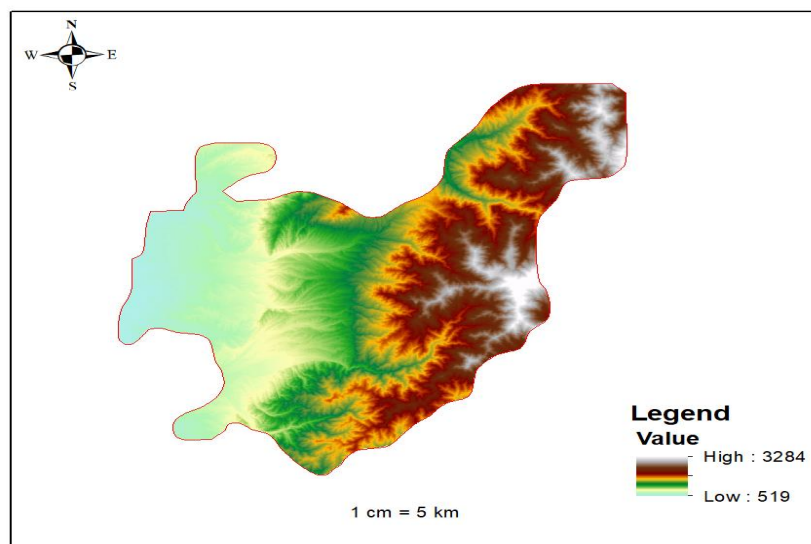
Fig. 2. Flow chart for adopted methodology

3 Results and discussion

Results of study land use/land cover index for transforming remote sensing data was proposed and evaluated for mapping forest area and bare land/open areas. The index was able to study of changing forest and bare land/open areas with a Maximum likelihood classification. The classification indices could perfectly differentiate between forest and bare land/open land because both of these land types show

significantly spectral responses in all Landsat 5 TM+ bands, Landsat8 OLI. The 2011-2021 land cover change map indicates a mix of forest and bare land /open land change classes. Although some of the study area has undergone noteworthy land cover change over the 10-year interval from 2011 to 2021, extensive areas of forest and bare lands were not converted to some other land use. Some of the apparent land cover change during the observation period appeared to be of an agricultural area. Fig.4. In addition, the land cover change map included areas with deforestation, which help to illustrate the dynamic anthropogenic factors of land cover changes in the region during the observed 10-year time frame.

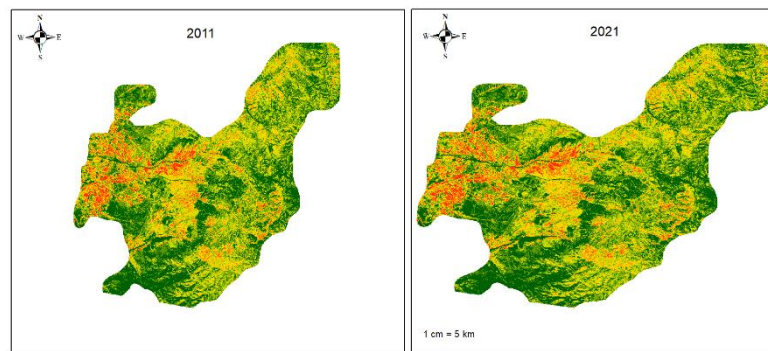
The relief map of the study area is taken from the DEM file from the resource earthdata.nasa.gov. The relief map of the studied area identifies the elevation zones of that area, and in the surface classification it is possible to determine at what altitudes the classification has changed. The results of the analysis show that between 2011 to 2021, forests in the study area, mainly in the area of 1000 m up to 2500 m, decreased and became open lands. (Fig. 3.)

Fig. 3. Relief map research area. (Source: earthdata.nasa.gov)

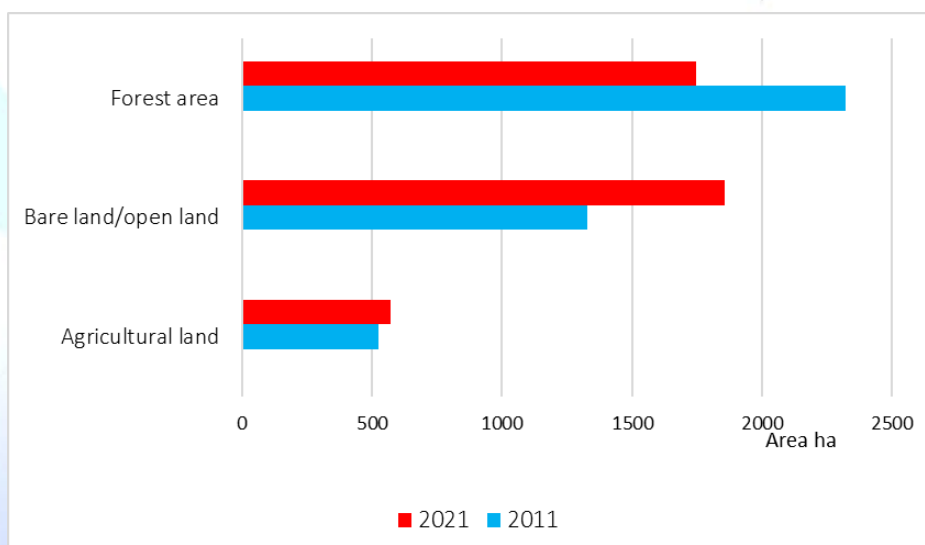
The Land cover changes index is rather a hint at what is currently happening on the land. Maximum likelihood algorithms usage for land analysis: at the beginning, in the middle, and at end of the growing season (summer). Growing of the season, the

Maximum likelihood algorithms index helps to understand how the plant and trees has changes over the time (Fig. 4).

Fig. 4. Land cover changing map.

Nevertheless, it should be kept in mind that high Maximum likelihood algorithms identification land cover classes needed to check using google earth pro this area. Land cover categories confirmed variation in the univariate statistical values of radiation heat flux parameters (Fig. 3). Spatial parameters characterized by gradational change in the values of each parameter. Fig 2 maps shows the range of each parameter under study with their average and standard deviation values gave the best results in terms of land cover classification accuracy. Fig.4 shows the comparison of classes and accuracy for every land cover classes for classifications. Land cover highlighted relative increase in accuracies for all the land cover categories forest and bare land which show increase and decrease in the classification accuracy.

Fig. 5. Land cover changing of ten-years data (2011-2021).

Ten-years data (2011-2021) have been taken into account to analyse the pattern of land cover changes. For the year 2011, Forest area covered nearly 61 % of the total area of study area. Bare land and open land constituted nearly 28%, agricultural land covered nearly 12% of the area. Year 2011, displayed nearly 32 % share area under the total Bare land and open land an increase in nearly 7 % during the 2011-2011. From 2011 to 2021 changes are significantly Bare land and open land an increase up to 45 % of total area. And forest has decreased from 61 % (2011) to 42% in the year 2021. This shows a decrease of forest are 19% during the last 20th years. Fallow land shows the highest change in the pattern.

4 Conclusions

Remote sensing methods with accurate Landsat data and monitoring results can support assessing the further behaviour of land cover monitoring. The achieved results show that within 10 years the land cover changes of the mountains and highlands of Qotqol significantly. As a result of 10 years of inefficient use of pastures in the mountainous and foothill areas of Chotqol, these areas have become open lands. The study area exhibits different land cover changes and that land changes can causes soil erosion, floods, and landslides in future – all of which can turn into hazards once elements are at risk. The land cover changing maps resulting from this study will be further used for landslide susceptibility mapping of study area, which will support the governmental authorities and stakeholders to establish land-use planning for the local government in order to prevent natural hazard losses.

References

1. Y. Peng, F. Li, N. Xu, R. Kulmatov, K. Gao, G. Wang, Y. Zhang, Y. Qiao, Y. Li, H. Yang, S. Hao, Q. Li, S. Khasanov, Chinese Journal of Eco-Agriculture, **29**(2), 312-324 (2021)
2. I. Mondal, S. Thakur, M. Juliev, J. Bandyopadhyay, T. K. De, Journal of Coastal Conservation, **24**(4), 50 (2020)

3. K. Khakimova, I. Musaev, A. Khamraliev, In E3S Web of Conferences, **227**, 02003 (2021)
4. Spruce, J. Bolten, I.N. Mohammed, R. Srinivasan, V. Lakshmi, Frontiers in Environmental Science, 8, xxxx (2020)R.
5. Kulmatov, A. Taylakov, S. Khasanov, Environmental Science and Pollution Research, 28(10), 12245-12255 (2021)
6. N. Sabitova, O. Ruzikulova, I. Aslanov, In E3S Web of Conferences, **227**, 03003 (2021)
7. C. Opp, M. Groll, I. Aslanov, T. Lotz, N. Vereshagina, Quaternary International, **429**, 86-99 (2017)
8. I. Aslanov, S. Khasanov, Y. Khudaybergenov, M. Groll, Ch. Opp, F. Li, E. Ramirez Del-Valle, In E3S Web of Conferences, **227**, 02005 (2021)
9. S. Sinha, L.K. Sharma, M. S. Nathawat, In Egyptian Journal of Remote Sensing and Space Science, **18**, 217-233 (2015)
10. I. Musaev, A. Bokiev, M. Botirova, In E3S Web of Conferences, **227**, 05004 (2021)
11. I. Aslanov, Sh. Kholdorov, Sh. Ochilov, A. Jumanov, Z. Jabbarov, I. Jumaniyazov, N. Namozov, In E3S Web of Conferences, **258**, 03012 (2021)
12. I. Aslanov, U. Mukhtorov, R. Mahsudov, U. Makhmudova, S. Alimova, L. Djurayeva, O. Ibragimov, In E3S Web of Conferences, **258**, 04012 (2021)

TA'LIM SIFAT SAMARADORLIGINI OSHIRISHDA XALQARO TAJRIBALARDAN FOYDALANISH

Sharopova Mahliyo Fozilovna

Buxoro davlat universiteti

Texnologik ta'lim mutaxassisligi magistranti

Sharopova Dilbar DJuraqulovna

Buxoro tumani 21-maktab boshlang'ich sinf o'qituvchisi

Annotatsiya: Maqolada Yaponiya, Germaniya, Fransiya, AQSH kabi ilg'or xorijiy ta'lim tizimi tuzilmasi, tajribasi va zamonaviy ta'lim dasturlari qisqacha tahlil qilingan. Shuningdek ta'lim tizimidagi yutuqlari, ta'lim standartlari monitoring qilingan. O'zbekistonning ayni damdagi yutuqlari e'tirof etilgan.

Kalit so'zlar: Mamlakat, ta'lim, tajriba, xorijiy tajriba, ta'lim inspeksiyasi, tuzilma, xalqaro baholash.

USE OF INTERNATIONAL EXPERIENCE IN INCREASING THE EFFICIENCY OF EDUCATION QUALITY

Abstract: The article briefly analyses the structure, experience and modern educational Programs of the advanced foreign education system such as Japan, Germany, France, USA. Also achievements in the education system, educational standards are monitored. The achievements of Uzbekistan at the same time are recognized.

Keywords: Country, education, experience, foreign experience, education structure, international evaluation.

Vatanimiz ta'limi keng qamrovli islohotlarni hamda qayta qurish ishlarini amalga oshirishdek murakkab jarayonni boshidan kechirdi va kechirmoqda. Ulardan ko'zda tutilgan maqsad maktab faoliyatini demokratlashtirish uning, insonparvarlik tamoyillarini rivojlantirish, shu asosida o'quv tarbiya ishlari mazmunini, uning shakl va uslubini kompleks yangilash va yanada takomillashtirishdan iboratdir. Yangilangan

ta’lim to’la ma’noda yangicha tafakkur, sog’lom fikr demakdir. Hozirgi davrda ta’limning qadr-qimmatini, obro‘ va nufuziga teng darajada uning ijrochilarida tashabbuskorlik, fidoyilik va ishbilarmonlik ham bo‘lmog‘i zarur.

Ta’limdagi muvvafoqlik, aksariyat dadil harakat qiluvchilar tarafida bo‘ladi. Dadil harakat, shijoat tufaylidir. Shijoatni esa insonga, o‘zbek milliy pedagogikasining mumtoz namoyondasi Abdulla Avloniy takidlaganlaridek maktab ilm- ma’rifat baxsh eta oladi.

Qadimdan bizda bilim olish qadrlangan. Bilimdon kishilar esa el- yurt ardog‘ida bo‘lganlar. Shuning uchun ham bilim olish va olingan bilimni mamlakatimiz xizmati yo‘lida xizmat qildirish oliy insoniylik burchimizdir. Bu vazifalarni muvvafoqlikli hal etishni muhim shartlaridan biri chet el maktabi va pedagogikasi tajribalari o‘rganishdir.

Xalqaro tajribalarini sinchkovlik va qunt bilan o‘rganish orqali ta’lim tarbiyada qotib qolgan, o‘z dolzarbligini yo‘qotib borayotgan ish shakllari, uslublaridan xalos bo‘lish bilan birga, uni munosib tarzda yangilashda qo‘shimcha boy manbalarga ega bo‘lamiz.

Davlatimiz rahbari mamlakatda kadrlar muammosi mavjudligini barcha sohalarga islohotlar sur‘atiga mos zamonaviy mutaxassislar kerakligini aytgan edi.

Shu maqsadda butun ta’lim tizimi takomillashtirilmoqda. Maktabgacha ta’lim rivojlantirilayotganini maktab saboqlariga puxta zamin bo‘lmoqda. Umumiy o‘rta ta’lim sifati ilg‘or xalqaro tajriba va zamon talablari asosida yuksaltirilmoqda.

Prezident maktablari, buyuk allomalarimiz nomi bilan ataladigan ixtisoslashtirilgan maktablar, ijod maktablari, Temurbeklar maktablari kabi zamonaviy va innovatsion ta’lim maskanlari tashkil etildi. Ularda xalqaro tajribalar yo‘lga qo‘yilganligi kelajakda yetuk kadrlar yetishib chiqishidan dalolat beradi. 2019-yil 26- noyabrda O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining, “Zamonaviy maktab” larni tashkil etish chora tadbirlari to‘g‘risida“gi qaror qabul qilindi. Qarorga muvofiq 2021-yilgacha maktablarni kamida 3 foizi, 2025-yilgacha 20 foizi 2030- yilga qadar esa 50 foizini, , zamonaviy maktab” larga aylantirishning asosiy parametrlari belgilandi.

Prezidentimiz shu yil yanvar oyida Oliy Majlisga yo‘llagan Murojaatnomada maktab o‘quv dasturlarini ilg‘or xorijiy tajriba asosida takomillashtirish, o‘quv yuklamalari va fanlarni qayta ko‘rib chiqish, ularni xalqaro standartlarga moslashtirish, darslik va adabiyotlar sifatini oshirish zarurligini takidlagan. Maktablarda moddiy-texnik ta‘minotini yaxshilash, o‘quv tarbiya jarayonida xalqaro zamonaviy pedagogik texnologiyalarini qo‘llash bo‘yicha vazifalarini belgilab berdi.

Yurtimizda matematika, kimyo, fizika, va biologiya darslarining 10 foizigina amaliy mashg‘ulotga ajratilgan. Rivojlantirilgan davlatlarda bu ko‘rsatkich 30-50 foizni tashkil etadi.

Shu bois xalq ta‘limi vazirligi Axborot texnologiyalari va kommunikatsiyalarini rivojlantirish vazirligiga o‘quv dasturlarida raqamli texnologiyalardan keng foydalanish, aniq fanlarda amaliy mashg‘ulotlar kolamini oshirish vazifasi qo‘yildi.

Bugungi kunda har qaysi xalq davlat va jamiyatning taraqqiyot darajasi, avvalambor uning inson kapitaliga, inson rivojida berayotgan e‘tibori bu yo‘ldagi say harakatlari bilan o‘lchanadi. Bugungi kunda ta‘lim mazmuniga bo‘lgan e‘tibor rivojlangan mamlakatlardagi shart-sharoitlarga yetib bormoqda. Buning isboti sifatida xorijiy mamlakatlarda ta‘lim tizimini tahlil qilib o‘tamiz.

Yaponiya ta‘lim tizimi: *Yaponiya ta‘limida “Iqtidorli o‘quvchi” tushunchasi yo‘q. Chunki har bir o‘quvchi alohida iqtidor sohibidir.*

Ilg‘or mamlakatlar ichida Yaponiya ta‘limi o‘ziga xos yo‘nalishi yetakchi o‘rinni egallaydi. Jumladan, Yaponiya ta‘lim tizimining tarkibi quyidagicha: maktabgacha ta‘lim, boshlang‘ich maktab, kichik o‘rta maktab, yuqori o‘rta maktab, oliy ta‘lim tizimlariga kiruvchi oliy o‘quv yurtlari.

Boshlang‘ich maktabda o‘qituvchilar bolalarni tanqidga, ya‘ni o‘z xulqining yomon jihatlari, maktabdagi kamchiliklarni tanqid qilishga o‘rgatishadi. Bundan ko‘rinib turibdiki, o‘qituvchi faqat ta‘lim berish bilan cheklanib qolmay, bolaning har tomonlama rivojlanishiga tasir etadi.

Yaponiya rivojlangan davlatlar ichida o‘qituvchining maoshi davlat rahbarlari orasida ham yuqori bo‘lgan yagona davlat.

Majburiy ta'lim muhiti. Ta'limning bu pog'onasi 6 yoshdan 15 yoshgacha bo'lgan bolalarni o'z ichiga oladi. Muhtoj oilalarning bolalariga moddiy yordam ko'rsatiladi. Yuqori o'rta maktab 10-11-12-sinflarni o'z ichiga oladi, bunday maktablarning kunduzgi, sirtqi, kechki bo'limlari mavjud.

Yuqori bosqich o'rta maktablarda butun o'quv jarayonida o'quvchilar 80 ta sinov topshirishadi. O'quvchilar majburiy asosiy fanlardan tashqari o'z xohishlariga ko'ra ingliz tili, texnik ta'lim va maxsus sinovlarga jalb etiladi.

Universitetlariga yuqori va o'rta maktabning yoki 12 yillik oddiy maktabni bitirgan o'quvchilari qabul qilinadi. Universitetlarga qabul qilinish 2 bosqichga bo'linadi: 1-bosqich turar joyda o'tkaziladi, buning uchun yapon tili, matematika, fizika, kimyo, jamiyatshunoslik, tarix bo'yicha test sinovlaridan o'tkaziladi.

Yaponiyada oliy ta'lim majburiy hisoblanadi va u kasb ta'limi bilan uzviy bog'liqdir. Yaponiyada bolalar tarbiyasida onalarning roli va mas'uliyati ayniqsa kattadir. Ular farzandlarining aqlli, dono va mehnatsevar bo'lib o'sishlari uchun oila sulolasi va davlat oldida o'zlarini ma'sul deb hisoblaydi. Yaponiyada oilaviy tarbiya xususida ko'plab metodik qo'llanmalar va tavsiyanomalar nashr etiladi, radio va televideniya orqali ko'plab pedagogik maslahatlar berib boriladi.

Yaponiya oilalaridagi uy partalari diqqatga sazovordir. U mukammal, yon tomonidan muhofazalangan qurilma bo'lib, parta ustida kitob javoni, yoritkich, soat, qalam, qog'oz, mikro kalkulyator va boshqa zaruruy ashyolar, shuningdek kerak bo'lib qolgan taqdirda ota-onalarini chaqiradigan signal tugmachalarigacha o'rnatilgan.

Yaponiya o'rta maktablarining saviyasi AQSH o'rta maktablari saviyasidan bir muncha yuqori turadi.

Yuqoridagilardan ko'rinib turibdiki yaponiyada ta'lim tizimi ham shaklan, ham mazmunan yuksak uyg'unlik kasb etgan. Ibrat olsa, o'rgansa arziydigan jihatlari ko'p. E'tiborli yana bir tomoni - Yaponiyada faqat milliy an'analar bilan cheklanib qolmay jahondagi AQSH, Fransiya, Germaniya kabi taraqqiy etgan mamlakatlarning ilg'or pedagogik ish tajribalari ham ijodiy o'zlashtirilgan.

Bunday tajribalar Respublikamiz ta'lim tizimini yanada yuqori pog'onaga ko'tarishda qo'l kelishi shubhasiz.

Amerika Qo‘shma Shtatlari ta‘lim tizimi: Amerikada o‘rta ta‘lim 12 yil bo‘lib boshlang‘ich o‘rta va quyi maktablarga bo‘linadi. Aksariyat qismi davlat maktablaridan iborat va ularda o‘quvchilarning 88 foizi o‘qiydi. Ta‘lim muassasalarini davlat va shahar buyudjetlari moliyalashtiradi, Qo‘shma shtatlarda yalpi ichki mahsulotning 7.5 foizi har yili ta‘limga sarflanadi. 12 foiz o‘quvchilar xususiy maktablarga boradi, ularning moddiy resurslari ota-onalar, turli mablag‘lar va xayriya mablag‘lari hisobidan shakllantiriladi.

Mamalakatlarda ta‘lim maskanlari raqamlarga ega emas, ammo ular hududlar bo‘yicha yoki mashhur kishilar nomi bilan ataladi.

Odatda har bir sinf xonasi televizor va kompyuterga ega. Kompyuter sinflari yuqori tezlikdagi internetga ulangan. Amerikada nusxa ko‘chirish uskunalari juda ko‘p joylashtirilgan. Chunki o‘qituvchi tomonidan o‘quvchilarga deyarli barcha vazifalar bosma shaklda beriladi. Boshlang‘ich maktabda har yil sinf o‘qituvchisi o‘zgaradi. Boshlang‘ich sinflarda matematik bilimlarning hajmi Rossiya va Angliya maktablari darajasiga nisbatan biroz yengilroq. Ko‘paytirish jadvali 3-sinfdan boshlanadi.

Amerika maktablaridagi o‘ziga xos usullaridan biri har bir o‘quvchining, „Hisobot kartasi“ yuritilishidir. Unda o‘quvchi 10 xil xatti -harakati bo‘yicha baholanadi. Ota-onalar ushbu karta bilan tanishib borar ekan, farzandlariga oqsayotgan tomonlarini aniqlab, uni tuzatishga harakat qilishadi.

Amerika pedagoglari haftasiga bir marta 1-3-sinf o‘quvchilari uchun “Sevimli o‘yinchoq” metodini qo‘llashadi. Bu metodda bolalar o‘yinchogini tariflaydi. Mazkur metodni qo‘llashdan maqsad bolani uyatchanlikdan xalos bolishga, sinfdoshlari orasida erkin gapirishga o‘rgatishdir. Amerikada ta‘limni haddan ziyod demokratlashuvi talabalar bilimining puxtaligini tekshirish va nazorat qilishda qiyinchiliklar tug‘diradi. Shu sababli boy moddiy baza va tajribaga ega bo‘lgan davlatda butunlay savodsiz bo‘lgan bolalar ham topiladi.

AQSH da ta‘lim tizimining maqbul tomonlarining ijobiy qo‘llanishi muhim ahamiyat kasb etadi.

Germaniya ta’lim tizimi: Germaniya jahon ma’rifat va madaniyat o‘choqlaridan bin. Ushbu davlatda har bir fuqaro o‘z shaxsini erkin rivojlantirish, o‘z iqtidori moyilligi va qobiliyatiga qarab maktab, o‘qish joyi va kasb tanlash huquqiga ega.

Maktab ta’lim tizimi boshlang‘ich va o‘rta ta’lim muassalaridan iborat. Barcha davlat maktablarida o‘qish bepul.

Germaniyada maktab ta’limi quyidagi maktab tiplariga bo‘linadi: boshlang‘ich maktab; yo‘nalish maktablari; asosiy maktab; real maktab; gimnaziya; umumiy maktab; maxsus maktab.

Boshlang‘ich maktab ta’lim tizimining poydevori hisoblanadi. Boshlang‘ich maktabdan so‘ng o‘quvchilar yo‘nalish maktabga o‘tishadi. Asosiy yoki to‘liq xalq maktabi boshlang‘ich maktabni bitirib, real maktab yoki gimnaziya bormagan barcha o‘quvchilar uchun majburiydir. Asosiy maktab o‘qituvchilari o‘zlarini o‘qituvchi emas, ijtimoiy pedagog, deb his qiladi. Lekin asosiy maktabdagi o‘quvchilar yomon o‘zlashtirishiga qaramasdan kasbiy ta’lim olishiga majbur bo‘lishadi. Real maktablar ikkinchi bosqichga qarashli bo‘lib, odatda 5-10-sinflarni o‘z ichiga oladi. Real maktab yuqori darajali kengaytirilgan umumiy ta’lim beradi va o‘quvchilarni mustaqil fikrlash, mas’uliyat hissi, insonlarga rahbarlik qilish ko‘nikmalariga yuqori talab qo‘yadigan kasb egalari bo‘lishi uchun kasbiy ta’lim kurslariga tayyorlaydi.

Germaniya ta’limi o‘ziga xos yo‘nalishga juda murakkab tizimga ega. Germaniya davlatida taraqqiy etgan davlatlar orasidan o‘rin olishda o‘zini oqlab kelayotgan ta’lim tizimi mavjud.

Fransiya ta’lim tizimi: Fransiyada ta’lim sifati ta’lim, sport va tadqiqotlar bo‘yicha bosh inspeksiya tomonidan nazorat qilinadi. Ushbu bosh inspeksiya 4 ta vazirlik uchun faoliyat ko‘rsatadi. Bosh inspeksiya 4 ta vazifani bajaradi:

1. Qo‘llab-quvvatlash - ta’lim, fan, sport, madaniyat boshqaruv idoralarini oliy ta’lim rektoratlarini.
2. Ekspertiza qilish - vazirliklar, idoralar, shartnomalar, rahbarlar faoliyati, xizmatlar, tuzilmalar va boshqalar.
3. Baholash - tashkilotlar, muassasalar, tuzilmalar, ijtimoiy siyosiy ahvol,

kadrlar.

4. Nazorat qilish - tashkilotlar, muassasalar, xizmatlar va kadrlar.

Bosh inspeksiyada to'planadigan tajribalarning xilma-xilligi, bolalar bog'chasidan doktoranturaga qadar davlat siyosatini muvofiqlashtirish imkonini beradi. Bu esa ta'lim, fan va yoshlarni rivojlantirishga, o'quvchilarni sport, jamiyat hayoti va jamoat o'qishiga jalb etishga ta'sir qiladi.

Fransiya ta'lim tizimiga ko'ra bola 6-7 yoshida tayyorlov sinfga boradi, keyin shu maktabda 4 yil boshlang'ich sinfda o'qiydi. Bu boshlang'ich sinflar odatda alohida boshlang'ich maktab sifatida faoliyat ko'rsatadi hamda ularning inspeksiyasi ham, alohida bo'ladi.

Keyingi bosqich o'rta ta'lim kollej deb ataladi. U yerda bola 4 yil o'qiydi va yakunida to'liqsiz maktab bitiruvchisi deb hujjat beradi.

Keyingi 3 yil davomida turli yo'nalishdagi litseylarda o'qiydi hamda yakunida bakalavr imtihonini topshirib uning natijasiga qarab OTM larga qabul qilinadi.

O'qituvchilarni ishdan olishni maktab direktori amalga oshirmaydi. Yaxshi ishlaydigan o'qituvchilarni direktor tavsiyasiga muvofiq ta'lim inspeksiyasi tomonidan taftish qilinadi. Uning intizomi, o'qituvchilik faoliyati, bolalar, ota-onalar o'rtasidagi obro'si diqqat bilan o'rganiladi va tegishli chora ko'riladi.

Maktab o'qituvchilariga qo'yilgan talab Fransiyada o'ta yuqori. Ayniqsa boshlang'ich maktablarda o'qituvchi o'z kasbining ustasi, ajoyib notiq, san'atkor, musiqachi, sportchi, tashkilotchi, namunali xulq egasi bo'lmog'i lozim. Fransiya ta'lim tizimlarida maktabdan va sinfdan tashqari muassasalari ko'zda tutilmagan. Biroq maktablarda, litseylarda turli to'garaklar mavjud.

O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi huzuridagi talim sifatini nazorat qilish ta'lim inspeksiyasi tashkil qilinganiga endigina 2 yildan oshdi. O'tgan davr mobaynida inspeksiyaga yuklatilgan vazifalar bajarish bo'yicha ilg'or xorijiy tajribalarni o'rganish va ularni yurtimiz talim sifatini baholash ishlarini joriy etish bo'yicha maqsadli ishlar olib borilmoqda. Biz ayni damda chet el pedagogikasidagi ilg'or jihatlarini o'zashtirish, yangi- yangi o'quv predmetlarini ta'lim tarkibiga kiritish bilan jahondagi eng ilg'or pedagogikalarinig biriga aylantirish.

Ayni damda AQSH pedagogikasidagi:

1. Bolani o‘z kuchi, imkoniyatiga ishonch ruhiyatida tarbiyalash.
2. O‘quvchining eng kichik shaxsiy imkoniyatlarini ro‘yobga chiqarish uchun kurash
3. Bolani kamsitmaslik, insoniylik qadriyatlarini va g‘ururini yerga urmaslik
5. O‘quvchini ilk davridanoq kasbga yo‘naltirish
6. Vataniga faxr va iftixor ruhi bilan tarbiyalash.

Yaponiya ta’limidagi :

1. Bolani maktabga puxta tayyorlash
2. Kichkintoylar ta’lim va tarbiyasiga ota-onalar masuliyatini kuchaytirish;
4. O‘quvchilarni nafosat jismoniy kamolotiga berilayotgan e’tibor;
5. O‘qituvchi kadrlariga yuksak talabchanlik;
6. Yosh talantlar bilan olib borilayotgan izchil ishlar.

Germaniya ta’limidagi :

1. Tabaqallashtirib o‘qitishga kuchli e’tibor;
3. O‘quvchilarni mehnat ta’limini mustahkamlash
4. Kasbga yo‘naltirish.

Fransiya ta’limidagi:

1. Maktabgacha tarbiyadanoq o‘quvni predmetlashtirib tashkil etish ;
2. Boshlang‘ich ta’limni 3 bosqichda puxta amalga oshirish
3. O‘quvni didaktik vositalar bilan ta’minlashga berilayotgasmn katta e’tibor.
4. O‘quv muassasalarinig turli firmalar, konsernlar, korxonalar, mustahkam aloqalari va boshqa ibratli jihatlari bizning ta’limga ham ko‘chib bormoqda. Albatta ta’limga har qanday yangilik, o‘zgarish, jiddiy tahlillar, tajribalar asosida kirib keladi. O‘zbekiston 2022-yilda PISA va PIRLS xalqaro baholash tizimida ishtirok etishi rejalashtirilgan. Bu sinovga barcha tayyorgarlik ko‘rishi kerak. Ya’ni bu yilgi 3- sinf o‘quvchilarimiz 2022-yilda 4-sinf bo‘ladi. Bu o‘quvchilarni mazkur jarayonga tayyorlash uchun xalqaro baholash tizimida ishtirok etib kelayotgan rivojlangan davlatlarning xalqaro tajribalari bilan o‘rtoqlashishga to‘g‘ri keladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Жураев А.Р., Тешаева И.М. Методические основания оптимизации содержания предмета «Технология». “Проблемы науки” научно–методический журнал № 6 (30) / 2018 г. Россия, Москва с 88 – 89.
2. Sharopova Mahliyo Fozilovna “IMPROVING THE TEACHING PROCESS OF MATERIALS SCIENCE ON THE BASIS OF FOREIGN EXPERIENCE.
<http://www.ijeais.org/ijamsr/index.php/ijamsr-5-2-2021/>
3. Sharopova M.F., Nazratova Sh. «СИСТЕМНЫЙ АНАЛИЗ СОДЕРЖАНИЯ И ПРОЦЕССА ПРЕПОДАВАНИЯ ПРЕДМЕТА «МЕТОДИКА ОБУЧЕНИЯ ТЕХНОЛОГИИ» В ЗАРУБЕЖНЫХ СТРАНАХ»
<http://problemspedagogy.ru/images/PDF/2021/54/Problemy-pedagogiki-3-54-.pdf>

METIN IRODA SOHIBI

Nomozova Gulnoza Rahim qizi

Toshkent pediatriya tibbiyot institutining “Tibbiy pedagogika va davolash” fakulteti
1-kurs 110-guruh talabasi

Annotatsiya: Berdaq adabiyotda o‘zining takrorlanmas she‘riyati bilan ajralib turadi. Uning she‘rlari matnining soddaligi eng muhim jihatlaridan biri. Ijodkor hayotidagi qiyinchiliklarga qaramay buyuk siymo bo‘lganligi hozirgi kun yoshlariga o‘rnak oladi. Berdaq she‘riyatida vatanga sadoqat, mehnatkash xalqning dardi, insonlar o‘rtasidagi o‘zaro hurmat kabi g‘oyalarni yoritgan.

Kalit so‘zlar: komil inson, ijodiyot, vatanparvarlik, adolat, hurmat, axloq, adolatli shoh, xalq dardi, mehnatkash xalq.

Аннотация: Бердак выделяется в литературе своей неповторимой поэзией. Простота текста его стихов-один из важнейших аспектов. Будучи великой фигурой, несмотря на жизненные трудности, художник подает пример современной молодежи. Бердак осветил в своей поэзии такие идеи, как преданность Родине, боль трудолюбивого народа, взаимоуважение между людьми.

Ключевые слова: совершенный человек, творчество, патриотизм, справедливость, уважение, нравственность, справедливый царь, боль народа, трудолюбивый народ.

Annotation: Berdaq is distinguished in literature by its repetitive poetry. One of the most important aspects of the simplicity of the text of his poems. The fact that despite the difficulties in the life of the creator was a great figure is an example for the youth of the present day. In Berdaq poetry, loyalty to the motherland, diligence enlightened such ideas as people's grief, mutual respect between people.

Keywords: perfect man, creativity, patriotism, justice, respect, morality, just king, people's grief, hardworking people.

Har bir xalqning o‘zligini, milliy mavqei va qadr- qimmatini dunyoga tanituvchi ulug‘ farzandlari bo‘ladi. Ularning qoldirgan o‘lmas meroslari ayni xalqning nafaqat o‘tmishini, balki buguni va kelajagini ham belgilaydi. Biz ulug‘ Berdaq shoirni nafaqat qoraqalpoq, butun xalqimizning ana shunday ardoqli farzandlaridan biri sifatida doimo qadrlaymiz, Islom Karimov.

BerdAQ demokrat shoir sifatida o‘z davridagi voqealar va ijtimoiy munosabatlarni ilg‘or mavqelarda turib baholaydi. Shoirning tarjimai holi haqidagi ma‘lumotlar juda oz. U o‘zining “Umrim” nomli qo‘shig‘ida o‘zining avtobiografiyasini qoldirgan. Ba‘zi zamondoshlarini ham qisqacha ta‘riflab o‘tgan.

Berdimurod Qarg‘aboy o‘g‘li Berdaq 1827-yili Orol dengizining janubiy sohilidagi “Oq qal‘a” degan joyda kambag‘al baliqchi oilasida dunyoga kelgan. U joy hozirgi Qoraqalpog‘istonning Mo‘ynoq rayoniga to‘g‘ri keladi.

Ortimda o‘g‘a-inim yo‘q,

Yuragimga tegibdi o‘q,

O‘tar boshimdan dunyo-boq,

Ne bo‘larimni bilmadim.

[1] Xalq uchun. Matn: she‘rlar Berdaq –Toshkent: Ijod-print, 2021.74-b.

Shoirning hayotidagi xursandchiliklar uzoq davom etmagan. O‘n yoshida u eng yaqin insonlaridan bo‘lmish ota-onasidan ajraladi. Ko‘p kishilik Qarg‘aboy va Qoraqorali oilasi parchalanib, bir burda non va boshpana topish uchun har tomonga tarqalib ketadilar. Berdaqni Qarg‘aboyning akasi Qashqarboy va uning o‘g‘li Nazarbiy o‘z qaramog‘iga oladilar. Bu yerda Berdaq ularni mollarini boqadi va uy ishlariga yordam berib yuradi.

O‘n yoshga yetganidan so‘ng Berdaq, diniy maktabga boradi, maktabni tamomlaganidan keyin “Qoraqum eshon” madrasasiga o‘qishga kiradi. Ushbu madrasa Qoraqalpog‘istonning shimoliy tomonida joylashgan.

BerdAQ Bibitxon ismli qizga uylanib, besh qiz va ikki o‘g‘il (Hurliqo, Hurliman, Oyimxon, Aymanbey, Nozibek va boshqalar) ko‘rgan. Lekin o‘rta yoshlarda bo‘lganida xotini vafot etgach, Bog‘dagul degan qizga uylanib, yana bir qiz va bizning taniqli shoirimiz dunyoga keladi. Katta ro‘zg‘orni tebratish uchun u ovulma-

ovul yurib baxshilik qiladi. Lekin bir umr boshi faqirlikdan chiqmaydi. [2] Chor kitob Sharafiddin Sanoiy Buxoriy –Toshkent: Ijod-print, 2021. -114- b.

Bu dunyo kengmidir yo tor?

O‘ylab ma’nisin bilmadim.

Nursiz umrda nima bor?

Ne bo‘larin bilmadim.

Kiyganim yamoq-yashiq,

Uning ham bor yeri teshik,

Dunyo menga bo‘ldi qo‘shiq,

Ne bo‘larimni bilmadim.

Shoir “Bilmadim” she’rida dunyoga kelib ko‘p qiyinchilik ko‘rganini, kiygani yaxshi kiyimi yo‘qligini boriyam yamoq-yashiq ekanligi, umri qayg‘uda o‘tganini ta’kidlab, o‘z zamonidan noliydi. Biz Berdaqning o‘z asarlaridan va shoirni biladigan odamlarning so‘zlaridan ham uning juda kambag‘al bo‘lganligini, mehnatkash xalq orasidan chiqqanligiga yana bir bor amin bo‘lamiz. Berdaqning shoirlik qobiliyati uning yoshligidan paydo bo‘lgan va o‘sha paytdan ashula aytib yurgan. Berdaq tez orada mashhur baxshi va shoir bo‘ladi hamda o‘z she’rlariga musiqa tuzadi. U Qoraqalpog‘istonning katta to‘ylarida, bayramlarida, ovul va qishloqlarida xizmat qiladigan bo‘ldi. Shoir O‘rta Osiyoning o‘sha vaqtdagi mashhur shaharlari; Xiva, Buxoro, Urganch va boshqa shaharlarida bo‘ldi. Bu yerlarda u tarixiy joylar bilan tanishib chiqdi. Shoir Xorazm o‘zbeklari va qoraqalpoqlar orasida nomdor Kunxo‘ja, Ajiniyoz bilan tanish edi, Otesh degan shoir bilan do‘stona munosabatda bo‘lgan.

Mashhur shoirning hayoti kamchilik va qiyinchilikda o‘tgan. O‘zining “Yaxshiroq” she’rida shunday yozgan;

O‘rambet, Nurimbet, Jalol, Sulaymon,

Safar, Mirzo, Orzu, Erimbet – chayon,

Xalq qonini so‘rgan gala beiymon,

Baringdan bizday bir gado yaxshiroq!

Huv, ana, o‘ltirar Kulmurod, Musa,

Ko‘ngli oqarmaydi ming chayib-yuvsa,

Faqirlarga baxtli, nurli kun tug‘sa,
O‘chimni olmasam, o‘lgan yaxshiroq!
Bir oqshom tuttirib, urdi begunoh,
Bandi bo‘lib qoldik chorasiz, evoh,
Qoraqalpoq, yorug‘ kun ko‘rmading, oh,
Bundayin yashashdan zindon yaxshiroq.

U biror bir daromad topish uchun hattoki, o‘ziga yoqmagan insonlarga asarlarini kuylagan. Berdaq o‘z yurtini mustaqil bo‘lishini va xalqi baxtli yashashini butun umri davomida orzu qilib yashagan. U she‘rida xalqning bandi bo‘lib chorasiz qolganini va bunday yashagandan zindon yaxshiroq deb bot-bot takrorlaydi. “Ahmoq podshoh” asarida Berdaq o‘zini ertaksevarligini aytib o‘tadi. Bu doston romantik bir ruhda yozilgan. Asar nihoyasida Gulzor va Anor podshoh kirdikorlarini aniq bilgach, podshohga qarshi isyon ko‘taradi va bu yo‘lda xalqni birlashtirishadi. Zulmdan ezilib toqati toq bo‘lgan xalq birlashib, kurashga otlanish jarayonini Berdaq shunday tasvirlaydi;

Og‘zibirli bir ish qildi,
Shoh ustiga yurish qildi.
Alpomishday urush qildi,
Shoh lashkarin qirgan ekan.

Asar nihoyasida muallifning orzusi ro‘yobga chiqadi, xalq esa niyatiga yetadi. Berdaqning bu asaridagi xalqning jasorati bizga Cho‘lponning “Xalq dengizdir, xalq to‘lqindir, xalq kuchdir” degan buyuk so‘zlarini eslatadi. Har ikki ulug‘ shoir o‘z davridagi muammoni romantik va realistik yo‘sinda aks ettirgan edilar. Tarixiy mavzudagi “Omongeldi”, “Oydo‘sbobo”, “Ernazarbiy” dostonlarida qahramonlik va vatanparvarlik g‘oyalari tarannum etiladi. “Kerak” she‘rida xalqqa odil podshoh kelishiga umid qiladi. U “Shajara” dostonida Markaziy Osiyo mintaqasidagi ayrim xalqlar, xususan qoraqalpoq xalqining kelib chiqishi, tarixiy yo‘li, shajarasini badiiy aks ettiradi. “Shajara” – tarixiylik bilan badiiylik birlashib ketgan asardir.

Berdag asarlarining ko‘pi tarixiy mavzularda bo‘lib, qoraqalpoq xalqining kechmishi, tarixidagi burilish nuqtalari, jasorat ko‘rsatgan qahramonlar haqida so‘zlaydi. Berdaq

jamiyatdagi adolatsizlik, tengsizlikni asarlarida ko‘rsatar ekan, yorug‘lik, ozod turmush istagi bilan yashagan xalqni aks ettiradi. Berdaq o‘zi yashagan davrning qiyinchiliklarini mahorat bilan tasvirlaydi. Berdaqning ijodini yuksalishiga juda katta ta‘sir ko‘rsatgan omillardan biri bu aynan o‘zining hayoti. Shoirning hikmatlari hayotiyligi bilan ajralib turadi, teranligi bilan kishini hayratga soladi, samimiyligi bilan ko‘ngildan joy oladi, ta‘sirchanligi bilan esa xotirada muhrlanib qoladi.

Adabiyotlar:

1. Xalq uchun {Matn}: she‘rlar. Berdaq –Toshkent: Ijod-print, 2021. 172-bet
2. Mirtemir. Ikki og‘iz so‘z ...//Berdaq. Saylanma (She‘rlar va doston). – Toshkent/ G‘ofur G‘ulom nomidagi Adabiyot va san‘at nashriyoti, 1978. 184-bet
3. Berdaq She‘riyatidan, 1983. 96-bet
4. Berdaq. Tanlangan asarlar. T.: 1987. 42-bet
5. Chor kitob Sharafiddin Sanoiy Buxoriy –Toshkent: Ijod-print, 2021. 134-bet
6. <http://www.berdaq.com>
7. www.ziyonet.uz

**DISCRIMINATION IS A VIOLATION OF HUMAN RIGHTS AND IS A
PROBLEM FOR STUDENTS, ESPECIALLY IN TIMES OF
PSYCHOLOGICAL CHANGE**

Fayzullayev Mirzaodil Mirzamurodovich

Chirchik State Pedagogical Institute of Tashkent Region

2nd year master's degree of the Faculty of Pedagogy

Abstract: Schools can tackle discrimination by promoting democracy, respect for human rights and citizenship. To ensure that all students' needs are met equally, schools need to priorities language and cultural competences, multi perceptivity in history and gender equality. In this way, students can acquire competences for democratic culture, to fulfill their potential in school as well as in society.

Keywords: discrimination, gender, school, perceptivity

What is discrimination? Discrimination is treating a person badly or unfairly on account of a personal characteristic, such as national, ethnic or social origin, gender, language, religion, disability or sexual orientation. There are two basic forms of discrimination: Direct discrimination – treating someone less favorably than you treat or would treat another person in the same situation, e.g., a school refusing to admit a student because they are Roma. Indirect discrimination – applying a provision, criterion or practice in the same way for all of a group which has the effect of unfairly disadvantaging people in the group who share a particular characteristic, e.g., a school uniform policy banning headgears for girls and boys may unfairly disadvantage Muslim girls and Jewish boys.

Discrimination can occur in almost any aspect of school life, from the attitudes and expectations of teachers to school rules and codes of conduct, selection and grouping practices, curricula, teaching methods and materials, changing facilities, career

guidance, canteen food and the physical school environment. Whatever form it takes – whether it be parallel school systems for different ethnic groups, concentrations of minority or disadvantaged children in the same school, or differential access to educational provision, it means a lower quality of educational experience for the students being discriminated against. Why is tackling discrimination important at school? Discrimination is a human rights violation. Tackling discrimination is not simply a duty laid on schools by the European Convention of Human Rights, it is also important for student well-being and educational success. Children and young people who are treated unfairly or discriminated against are more likely to have:

- negative attitudes to school
- lower levels of motivation and academic achievement
- a higher risk of dropping out of formal education
- experience of bullying
- mental health problems.

Feeling different or ‘less’ than others can be an isolating experience. Over time it undermines an individual’s capacity for participation in society, e.g., their sense of self-efficacy, openness to other cultures and beliefs, tolerance of ambiguity and flexibility and adaptability - all of which lie at the heart of the Council of Europe. Lack of opportunity due to discrimination in school also damages society. It intensifies social divisions, fuels xenophobia and intolerance and undermines social cohesion. What are the challenges? One of the challenges facing the tackling of discrimination in schools is a lack of data. European-wide statistics specifically focused on discrimination in schools are scarce. Children with disabilities, for example, do not always appear in national statistics and may be ‘invisible’ to decision-makers, service providers and the public. Such children are particularly vulnerable to discrimination, however, and are often segregated in terms of educational provision. Another key challenge is the existence of negative stereotypes about minority groups among teachers, parents, students and other school stakeholders. Such stereotypes are often deeply embedded in everyday school life and practice, so much so that they are taken as ‘normal’, e.g., stories and images in

textbooks that reflect a stereotyped portrayal of the roles of women and men, girls and boys. Stereotypes help to fuel prejudiced and aggressive behavior between students, lower expectations from teachers and negative attitudes from parents, e.g., refusing to allow their children to be taught alongside refugee or migrant children. Stereotyping is difficult to root out in schools because its origins lie in wider society. This is exacerbated by the current preponderance of hate speech, fake news and conspiracy theories in digital media, especially social media. The situation is compounded when minority groups are under-represented on school staff. Students lack role - models and teachers do not have the access to information about or insights into other cultures and ways of life that come with belonging to a more diverse profession. They lack the intercultural competences with which to create inclusive and quality learning environments, e.g., openness to cultural otherness, tolerance of ambiguity, plural-lingual skills and knowledge and critical understanding of alternative cultures, religions and histories. Tackling discrimination is more challenging when there is a lack of dialogue between schools and parents. Often this is on account of language difficulties, but it is also a problem where students’ parents work abroad leaving their children in the charge of elderly relatives or others.

References:

- [1] Education section of the The European Disability Forum
- [2] Article: UK: Racial discrimination is a reality in schools and classrooms. Education International
- [3] EU Fundamental Rights Agency, “Second European Union Minorities and Discrimination Survey (EU-MIDIS II) Roma – Selected findings” (2017).
- [4] ECHR, Article 2, Protocol No.1
- [5] ECHR, Article 14
- [6] Position paper: Fighting school segregation in Europe through inclusive education by the Council of Europe Commissioner for Human Rights

ELEKTRON AXBOROT-TA'LIM MUHITIDA BIOLOGIYA FANIDAN TALABALAR MUSTAQIL ISHINI TASHKIL ETISH HAQIDA

Mixlieva Shahzoda Rabbim qizi

Jizzax davlat pedagogika instituti magistranti

Annotatsiya: mazkur ishda elektron axborot-ta'lim muhitida talabalar mustaqil ishlarini samarali tashkil etishning asosiy omillari, shuningdek, talabalar mustaqil ishlash jarayonida duch keladigan muammolar va ularni bartaraf etish yo'llari haqida fikr yuritilgan.

Kalit so'zlar: elektron axborot-ta'lim muhiti, mustaqil ta'lim, mustaqil ish, elektron ta'lim resurslari, kasbiy kompetensiya

Bugungi kunda mamlakatimizda oliy ta'limni rivojlantirish borasida ulkan ishlarni amalga oshirish natijasida bo'lajak mutaxassislar tayyorlashning tashkiliy-pedagogik shart-sharoitlari va axborot-metodik imkoniyatlari kengaytirilmoqda. Jumladan, 2017-2021 yillarda O'zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo'nalishi bo'yicha Harakatlar strategiyasida “uzluksiz ta'lim tizimini yanada takomillashtirish, sifatli ta'lim xizmatlari imkoniyatlarini oshirish, mehnat bozorining zamonaviy ehtiyojlariga mos yuqori malakali kadrlar tayyorlash siyosatini davom ettirish” ustuvor vazifasi belgilangan [1].

Jahonda ilm vafan hamda axborot-kommunikatsiya texnologiyalari taraqqiyoti oliy ta'lim didaktikasi rivojlanishining yangi bosqichini belgilab berdi, bunda uning tushunchalar apparati kengayishini, pedagogikada yuzaga kelayotgan transfer-integrativ hududlar, qadriyatlar va ta'lim mazmunini takomillashtirish muhim ahamiyat kasb etadi. Ta'lim jarayonlari integratsiyasiga bo'lgan ehtiyoj quyidagilarga imkon beradigan elektron axborot-ta'lim muhitini shakllantirishni taqozo etadi: o'quv jarayonini oliy ta'lim muassasasi doirasidan tashqariga olib chiqish; yirik ta'lim konsorsiumlarini barpo etish; ta'lim resurslarining global kutubxonalarini yaratish; bo'lajak mutaxassislarning global axborot makonidagi

yangicha ish sharoitiga moslashuvini ta'minlash. SHunga ko'ra, oliy ta'lim jarayonida malakali mutaxassislarni tayyorlashda amaldagi ta'lim yondashuvlarini o'zgartirish, mustaqil ishlash ko'nikmasini rivojlantirish orqali mantiqiy tafakkur va kasbiy muammolarga echim topishda zaruriy kompetensiyalarni shakllantirish muhim o'rin egallaydi

O'zbekiston Respublikasi oliy ta'lim tizimini 2030 yilgacha rivojlantirish Konsepsiyasining “Oliy ta'lim tizimini rivojlantirishning strategik maqsadlari va ustuvor yo'nalishlari” deb nomlangan 3-bobining “Oliy ta'lim bilan qamrovni kengaytirish, oliy ma'lumotli mutaxassislar tayyorlash sifatini oshirish” deb nomlangan birinchi bandida “Mustaqil ta'lim soatlari ulushini oshirish, talabalarda mustaqil ta'lim olish, tanqidiy va ijodiy fikrlash, tizimli tahlil qilish, tadbirkorlik ko'nikmalarini shakllantirish, o'quv jarayonida kompetensiyalarni kuchaytirishga qaratilgan metodika va texnologiyalarni joriy etish, o'quv jarayonini amaliy ko'nikmalarni shakllantirishga yo'naltirish, bu borada o'quv jarayoniga xalqaro ta'lim standartlariga asoslangan ilg'or pedagogik texnologiyalar, o'quv dasturlari va o'quv-uslubiy materiallarni keng joriy etish” [2] masalalarida ta'lim oluvchilarning mustaqil ta'lim olishlari, mustaqil ishlash malakalarini uzluksiz oshirish orqali mutaxassislarning zaruriy kompetensiyalarini, ijodiy yaratuvchanlik, tadqiqotchilik, mantiqiy tafakkurini rivojlantirishga alohida e'tibor qaratilgan.

«Mustaqil ta'lim» tushunchasi “Pedagogika fanidan izohli lug'at” [3] da olingan bilim, ko'nikma va malakani mustahkamlash, qo'shimcha materialni o'rganish maqsadidagi o'quv shakli deb qaraladi. Ayni vaqtda ilmiy va o'quv adabiyotlarda «mustaqil ta'lim olish», «mustaqil o'qish», “mustaqil ish” tushunchalaridan sinonimlar sifatida foydalanilmoqda.

M.Barakaev: “Mustaqil ta'lim – oliy ta'lim tizimida ta'limning shunday bir shaklidirki, bunda “talabalarning o'quv faoliyati pedagog tomonidan boshqarilib, topshiriqlar beriladi, maslahatlar uyushtiriladi va bajarilishi nazorat qilinadi” -deb ta'kidlaydi [4].

Ilmiy va o'quv adabiyotlar tahlili asosida oliy ta'lim muassasalarida talabalar tomonidan bajariladigan mustaqil ta'lim va mustaqil ish tushunchalariga quyidagicha

ishchi ta’riflar qabul qildik: mustaqil ta’lim – mutaxassis yordamida yoki yordamisiz biror vazifa (masala, muammo) ni mustaqil o’rganish asosiga quriladigan o’quv faoliyati jarayonidir. Mustaqil ish esa ta’lim oluvchining fandan olgan bilim, ko’nikma va malakalarini yanada kengaytirish va takomillashtirishga qaratilgan faoliyat turi hisoblanadi.

Mustaqil ishlar didaktik maqsadi, vazifasi, murakkablik darajasi, kimga (individual yoki jamoa uchun) mo’ljallanganligiga qarab, bir-biridan farq qiladi. Uning nazariy, amaliy, ilmiy, metodik va pedagogik asoslari tahlil qilinsa, samarali shakllari, vositalari tanlansa, ijobiy natijalarga erishish mumkin. Unda o’rganiladigan mavzuning amaliyot bilan uzviyligi, ilmiyligi va o’quv materiallarining qiziqarliligi, mavzularning tizimliliigi, topshiriq hamda vazifalarning ko’p qirraliligi, o’zaro bog’liqligi muhim o’rin tutadi. Ammo eng asosiysi, talabalarning mustaqil ravishda ta’lim olish faoliyatini tashkil etishda ularning intilish va qiziqishlariga e’tibor qaratish zarur.

Bakalavriat ta’lim yo’nalishlari bo’yicha tahsil olayotgan talabalarning o’quv faoliyatini kuzatish davomida shu narsa aniqlandiki, ongli qiziqish mustaqil faoliyatga undovchi, havas uyg’otuvchi kuch bo’lib hisoblanadi. Ongli qiziqish – mustaqil faoliyatning eng muhim ko’rsatgichi, yuqori darajasidir. Bu esa fan o’qituvchilari mahoratining darajasiga bog’liqligi sababli talabalarda u yoki bu fan yoki kasb mutaxassisligiga nisbatan qiziqish shakllanadi.

Mustaqil ta’limning alohida shakli talaba mustaqil ishlari hisoblanadi.

Talabalar tomonidan bajariladigan mustaqil ishlar qanday maqsadga qaratilganiga ko’ra bir necha turlarga ajratish mumkin.

Masalan, oliy ta’lim muassasalarida biologiya turkum fanlari bo’yicha tashkil etiladigan talabalar mustaqil ishini quyidagi 4 ta turga ajratish mumkin: 1) oldin o’zlashtirilgan bilimlarni esga tushirish, mustahkamlash va tasavvurni boyitish hisoblanadi. Har qanday egallangan bilim qayta esga tushirib, amalda tatbiq etib turilmasa, ayrim qismlari xotiradan ko’tariladi, esdan chiqadi. SHuning uchun vaqti-vaqti bilan mustaqil o’qish orqali xotirada mustahkamlanib borilishi foydali, ammo takrorlash jarayonida talabalarning mustaqil fikrlash qobiliyatlari rivojlanmaydi; 2)

mustaqil ish bilish-izlanish shaklida amalga oshadi. Bunda talaba o‘qituvchi ma’lum qilgan nazariy bilimlarga suyangan holda yangi ma’lumotlarni o‘zlashtirishga, muammoli topshiriq va vaziyatlarga echim topishga harakat qiladi. Talaba o‘zi uchun noma’lum bo‘lgan muammolarning echimini topishda tahlil qilish, umumlashtirish, xulosalar chiqarish, taqqoslash kabi jihatlarlaridan foydalangan holda yangi bilimlarni o‘zlashtirib oladi. Hayotiy tajribalari ortadi, o‘zlarining ko‘rgan-kechirgan, his qilgan, oldin haqiqiy mohiyatiga e’tibor bermagan masalalarga echim topadi; 3) bilimlarni amalda tatbiq etish bo‘yicha bajariladigan mustaqil ishlar. Bu turdagi ishlarda talabalar olgan bilimlarini hayot bilan, ishlab chiqarish amaliyoti bilan bog‘laydilar; 4) ilmiy-ijodiy xarakterdagi ishlar bilan shug‘ullanishni kiritish mumkin. Biologiya turkum fanlardan olgan bilimlarga suyangan holda yangi navlar ustida ish olib borish, chatishtirish, payvand qilish, flora va faunaning sirli jumboqlarini echishga harakat qilinadigan ishlar ham shular jumlasidandir.

Ta’limning aralash ta’lim shakllari tomoniga siljishi va o‘quv jarayonining elektron axborot-ta’lim muhitiga o‘tkazilishi uning samarali shakli va yangi ta’lim paradigmasini amalga oshirish vositasi o‘laroq, talabalarning mustaqil ishlashiga e’tiborni kuchaytiradi, mustaqil ishlash borasidagi mavjud nuqtai nazarlarning integratsiyasini, unda talabalar faoliyati va ta’limning tashkiliy shakllari samarali uyg‘unlashuvini talab qiladi. Elektron axborot-ta’lim muhitining ahamiyati o‘quv jarayonining asta-sekin Internetga o‘tib borayotgani, unda bir oliy ta’lim muassasasi doirasiga sig‘maydigan, turli ta’lim muhitlarining, jarayonlari va muassasalarining birlashuvi imkoniyatlari mavjudligi bilan izohlanadi [5].

Mustaqil ishlarni tashkil etishda elektron axborot-ta’lim muhitini uslubiy ta’minotini ishlab chiqish mustaqil ishni tashkil qilish samaradorligining shartlaridan biri hisoblanadi [6].

Oliy ta’lim muassasalaridagi elektron axborot-ta’lim muhitida talabalar tomonidan zaruriy kasbiy kompetensiyalarni egallash maqsadida bajariladigan mustaqil ish quyidagilar bilan ajralib turadi: zamonaviy axborot-kommunikatsiya texnologiyalarining didaktik imkoniyatlaridan foydalanish, muammoli o‘qitish, loyihaviy o‘qitish, tanqidiy taffakkur, faol o‘qitish hisobiga bilishga oid faollikning

ortishi; talabani individual rivojlantirishga yo‘naltirish, ya’ni mustaqillik, tanqidiy fikr yuritish, mustaqil ravishda qaror qabul qilishga o‘rgatish. Har qanday jarayonning samarali kechishi, faoliyatning muvaffaqiyatli tashkil etilishi unga ta’sir etadigan omillarga bog‘liq. SHunga ko‘ra tadqiqotni olib borish davrida talabalarning zaruriy kasbiy kompetensiyalarni egallashga qaratilgan mustaqil ishini tashkil qilishda o‘qituvchilar tomonidan muammoli topshiriqlar, loyihalar tuzish, kasbiy masalalarni echish, shuningdek portfolioni qo‘llash maqsadga muvofiq bo‘ladi. Elektron axborot-ta’lim muhitida mustaqil ta’limni samarali tashkil qilish uchun turli vositalaridan foydalanish mumkin. Jumladan, elektron kurslar, elektron o‘qitish tizimlari, video ma’ruzalar, veb-seminarlar, elektron testlar va boshqalar. Bu vositalardan tashqari, hozirgi vaqtda zamonaviy va ixcham mobil texnologiyalar ham mavjud. Xozirda mobil qurilmalarning imkoniyati tobora taraqqiy etib borayotganligi sababli ular ta’lim vositasi sifatida keng qo‘llanilishi an’anaviy va noan’anaviy ta’limda asosiy o‘rinni egallab bormoqda.

Xulosa qilib aytish joizki, talabalarning mustaqil ishlashi elektron axborot-ta’lim muhitiga o‘tkazilishida ularni amalga oshirish shart-sharoitlari o‘zgarishini inobatga olish kerak bo‘ladi: o‘rganiladigan materiallar hajmi ortishi; ta’lim traektoriyalari variativligi o‘sishi; ishni istalgan joyda, istalgan vaqtda, har qanday texnik vositalar yordamida amalga oshirish mumkinligi; talabalarning o‘qituvchilar bilan kommunikatsiyaviy o‘zaro aloqasi ahamiyati ortishi va boshqalar.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 7 февралдаги «Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисида»ги ПФ-4947-сон Фармони. // Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами. 2017, 13 февраль, 6-сон, 70-модда.

2 Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 8 октябрдаги ПФ-5847-сон “Ўзбекистон Республикаси олий таълим тизимини 2030 йилгача ривожлантириш концепциясини тасдиқлаш тўғрисида” ги фармони,

3. Ҳасанбоев Ж, Тўракулов Х., Хайдаров М., Ҳасанбоева О. Педагогика фанидан изоҳли луғат. – Т.: **Фан ва технология**, 2008.

4. М.Баракаев ва бошқалар. Мустақил таълимни ташкил этиш методикаси. Ўқув – услубий қўлланма. -Т., “Истиқлол нури”. 2017 йил

5. Sadikova F.M. Features of the organization of independent work of students of institutions of secondary vocational education on ownership of competencies // Abstracts of VI International Scientific and Practical Conference. Liverpool, United Kingdom, 5-7 February 2020. – P.151-154.

6. Прядильникова О.В. Организация проектноисследовательской деятельности на основе Интернета Веб-квест. // Институт развития образования Республики Башкортостан. 2018. - с. 23-26.

DINIY E'TIQOD ERKINLIGINI TAMINLASHNING HUQUQIY ASOSLARI

Abduvaliyev Murodillo Ma'rufjon o'g'li

Toshkent davlat yuridik universitetining magistranti

ANNOTATSIYA

Jadallik bilan rivojlanib borayotgan bugungi dunyoda har bir davlat o'z xalqi va fuqarolarining diniy e'tiqot erkinligiga, shu jumladan, ularning bu boradagi erkinliklari, huquqlarini taminlashga alohida e'tibor bermoqda. Diniy e'tiqod erkinligining taminlanishi esa erkin fuqarolik va demokratik jamiyatning muhim belgilaridan hisoblanadi. Ushbu maqolada ham aynan bugungi kunda diniy e'tiqod erkinligini taminlashning huquqiy asoslari haqida qisqacha tahlil berib o'tilgan.

Kalit so'zlar: diniy e'tiqod erkinligi, vijdon erkinligi, diniy tashkilotlar, inson huquqlari va erkinliklari, teistik jamiyat, diniy faoliyat.

АННОТАЦИЯ

В современном стремительно развивающемся мире каждое государство уделяет особое внимание свободе вероисповедания своего народа и граждан, включая их права и свободы в этой области. Обеспечение свободы вероисповедания является важной чертой свободного гражданского и демократического общества. В данной статье также проводится краткий анализ правовой базы обеспечения свободы вероисповедания на сегодняшний день.

Ключевые слова: свобода вероисповедание, свобода совести, религиозные организации, права и свобода человека, теистическое общество, религиозная деятельность.

ANNOTATION

In today's rapidly developing world, each state pays special attention to the freedom of religion of its people and citizens, including their rights and freedoms in this area. Ensuring freedom of religion is an important feature of a free civil and

democratic society. This article also provides a brief analysis of the legal framework for ensuring freedom of religion today.

Keywords: freedom of religion, freedom of conscience, religious organizations, human rights and freedom, theistic society, religious activity.

KIRISH

Barchamizga ma'lumki, bugungi kunda fikrlash, so'z erkinligi, uyushmalar, yig'ilishlar, harakatlanish, shaxsiy hayot, siyosiy ishtirok va iqtisodiy faoliyat kabi umumiy asosiy erkinliklar, shuningdek, diniy e'tiqod erkinliginitaminlanilishi har qanday demokratik davlatning ustuvor maqsadi deyish mumkin. Shubxasiz, ushbu erkinliklar milliy va xalqaro huquqlar bilan himoya qilinishi hamda taminlanishi zarur. Shu bilan birgalikda, jamiyat ham yuqorida keltirilgan huquqlari haqida habardor bo'lishlari va ularni rial hayotga tadbiq eta olishlari yani jamiyatning huquqiy ong va madaniyat darajasi davlat tomonidan taminlangan ushbu huquqlar bilan birdek rivojlanishi darkor.

Diniy etiqod erkinligi haqida so'z borar ekan, ushbu tushuncha qanday ma'noni anglatadi? Din asli nima? Degan savollar paydo bo'ladi, albatta. Har bir inson barcha turdagi e'tiqodlarni o'rganish, fikr yuritish, baholash, qabul qilish va qayta ko'rib chiqish huquqiga ega. E'tiqod sohasida majburlashdan ozodlik diniy erkinlikda markaziy o'rinni egallaydi. Teistik, metafizik, axloqiy, ijtimoiy va siyosiy e'tiqodlar hukumatning majburiy aralashuvisiz ko'rib chiqish, tanlash va qayta ko'rib chiqish uchun ochiqdir. "Vijdon erkinligi" odamlarning eng chuqur va eng kuchli his etuvchi axloqiy, ijtimoiy, diniy va kosmologik e'tiqodlari doirasidagi erkin tanlash va sadoqatni himoya qiladi. Din esa yaratuvchimiz oldidagi burchlarimiz va ularni bajarish usullarini o'z ichiga olgan individual va shaxsiy o'ziga xoslikning noyob manbaidir. Din, shuningdek, jamoat va ijtimoiy o'ziga xoslikning o'ziga xos shakli bo'lib, juda ko'p yo'nalishlar, maktablar, xayriya tashkilotlari, topshiriqlar va boshqa e'tiqod shakllari va forumlarini o'z ichiga oladi. Diniy faoliyat hayotning turli sohalarida, jumladan, intellektual sohada, aloqa va ommaviy axborot vositalarida, jismoniy harakat va transport sohasida sodir bo'ladi. Diniy faoliyat ijtimoiy sohada,

shu jumladan uy va oila kabi shaxsiy makon sohalarida, oziq-ovqat xizmati va ko'chmas mulk biznes sohalarida ham sodir bo'ladi. Diniy e'tiqodlar bilan bog'liq faoliyatlar juda xilma-xildir va ularning barchasi erkinliklar kabi bir xil darajada muhim deb hisoblash mumkin emas. Ibodat qilish va va'z qilish eng muhim diniy faoliyatdir.

Huquq jihatdan baho beradigan bo'lsak, diniy etiqod erkinligi nima uchun kerak? Chunki diniy e'tiqod erkinligi har bir insonning shaxsiy huquqlar doirasigi kirib, uni faqat o'zi tasarruf eta oladi. Ushbu huquq 1948-yil, 10-dekabrda **Birlashgan Millatlar Tashkiloti Bosh Assambleyasi** tomonidan qabul qilingan **Inson huquqlari umumjahon deklaratsiyasining** 18-moddasi bilan taminlangan bo'lib, unda quydagilar bayon etilgan. “Har bir inson fikr, vijdon va din erkinligi huquqiga ega, bu huquq o'z dini yoki etiqodini o'zgartirish erkinligini va ta'limotda, toat-ibodat qilishda va diyiy rasm-rusm hamda marosimlarni ommaviy yoki xususiy tartibda ado etish, o'z dini yoki e'tiqodini yakka o'zi, shuningdek, boshqalar bilan birga amal qilish erkinligini o'z ichiga oladi”.⁵³

Bundan tashqari, yuqoridagi norma bilan birga **Inson huquqlari bo'yicha Yevropa komissiyasi**⁵⁴ning 9-moddasini misol sifatida keltirish mumkin. Unda har kim fikrlash, vijdon va din erkinligi huquqiga ega ekanligi, bu huquq o'z dinini yoki e'tiqodini o'zgartirish erkinligini hamda yolg'iz yoki boshqalar bilan birgalikda, ochiq yoki shaxsiy ravishda o'z dini yoki e'tiqodiga e'tiqod qilishi, ibodat qilish, o'qitish amaliyoti va marosimlarni o'tkazish erkinligini o'z ichiga oladi.

O'z dinini yoki e'tiqodiga e'tiqod qilish erkinligi faqat qonunda belgilangan va demokratik jamiyatda jamoat xavfsizligi, jamoat tartibini, sog'lig'i va axloqini himoya qilish yoki himoya qilish uchun zarur bo'lgan cheklovlarga bog'liq bo'ladi. Ushbu moddada ham fikrlash va diniy e'tiqod masalsi yotadi. U istalgan vaqtda din yoki e'tiqodingizni o'zgartirish huquqini o'z ichiga oladi. Shuningdek, siz o'z fikrlaringiz va e'tiqodlaringizni amalga oshirish huquqiga egasiz. “Bu sizning e'tiqodlaringiz haqida gapirish yoki diniy ibodatlarda qatnashish huquqini o'z ichiga

⁵³ Birlashgan Millatlar Tashkiloti Bosh Assambleyasining Inson huquqlari umumjahon deklaratsiyasi. 1948.- 18 m.

⁵⁴ Inson huquqlari bo'yicha Yevropa komissiyasi. 1950.- 9 m.

olishi mumkin”⁵⁵. Davlat organlari sizning diningizga amal qilishingizni hech qanday sababsiz to'xtata olmaydi.

Muhimi, bu huquq diniy bo'lmagan e'tiqodlarning keng doirasini, jumladan ateizm, agnostitsizm, veganizm va pasifizmni himoya qiladi. E'tiqod ushbu moddaga muvofiq himoyalaniishi uchun u jiddiy bo'lishi, inson hayoti yoki xatti-harakatining muhim jabhalariga taalluqli bo'lishi, samimiy e'tiqodga ega bo'lishi va demokratik jamiyatda hurmatga loyiq bo'lishi kerak.

Tabiiyki, yuqoridagilar asosida bu huquqqa cheklovlar bormi? Degan savol tug'uladi. Davlat organlari sizning e'tiqodingizga ega bo'lish yoki o'zgartirish huquqiga aralasha olmaydi, lekin ba'zi hollarda davlat organlari sizning fikringizni, e'tiqodingizni va diningizni namoyon qilish yoki ko'rsatish huquqingizga xalaqit berishi mumkin. Bunga faqat hokimiyat o'z harakati qonuniy, zarur va mutanosib ekanligini ko'rsata oladigan hollarda ruxsat etiladi. Bular quydagilarni o'z ichiga olish mumkin:

- jamoat va davlat xavfsizligiga qarshi xilof harakat;
- jamoat tartibini buzish;
- salomatlik yoki axloq, va boshqa odamlarning huquq va erkinliklari zarar yetkazish kabilardir.

Shuningdek, Inson huquqlari bo'yicha komissiya, Jamiyatning barcha sub'ektlari tomonidan bag'rikenglik va kamsitishning oldini olish din yoki e'tiqodga asoslangan murosasizlik va kamsitishning barcha shakllariga barham berish to'g'risidagi deklaratsiyaning maqsadlarini to'liq amalga oshirish uchun zarur ekanligini tan oladi. Hamda hukumatlar, diniy idoralar va fuqarolik jamiyatini bag'rikenglik, hurmat va tushunishni kuchaytirish maqsadida barcha darajadagi muloqotni davom ettirishga taklif qiladi. U ko'proq bag'rikenglik, hurmat va o'zaro tushunishni rag'batlantirish uchun sivilizatsiyalar o'rtasidagi muloqotni qamrab olgan dinlar yoki e'tiqodlar o'rtasida va ular ichida doimiy va mustahkamlangan muloqot muhimligini ta'kidlaydi. Shuningdek, har qanday diniy terrorizm bilan tenglashtirishdan qochish kerakligini

ta'kidlaydi, chunki bu barcha tegishli diniy jamoalarning din yoki e'tiqod erkinligi huquqidan foydalanishga salbiy ta'sir ko'rsatishi mumkin.

Va nihoyat, mamlakatimiz mustaqillikka erishishi bilan yuqorida zikr etilgan xalqaro umume'tirof etilgan hujjatlarni ularni a'zosi sifatida qabul qildi qonunchiligimizga implementatsiya qildi. Xususan, yuqoridagi qayd etilgan huquqiy hujjatlarni birinchi navbatta **O'zbekiston Respublikasining bosh qomusi yani Konstitsiyasining 31-moddasida** ko'rishimiz mumkin. Unda quydagilar qayd etilgan bo'lib, “Hamma uchun vijdon erkinligi kafolatlanadi. Har bir inson xohlagan dinga e'tiqod qilish yoki hech qaysi dinga e'tiqod qilmaslik huquqiga ega. Diniy qarashlarni majburan singdirishga yo'l qo'yilmaydi.”⁵⁶ Bu orqali mamlakatimizda yashovchi yuzdan ziyod millat va e'latlar vakillari diniy e'tiqod erkinliga ega bo'ldilar.

Bundan tashqari, konstitutsiga va xalqro noramlarga asoslanib **O'zbekiston Respublikasining “Vijdon erkinligi va diniy tashkilotlar to'g'risi”da qonuni** qabul qilindi. Ushbu qonun hujjati 35 moddadan iborat bo'lib, diniy e'tiqod erkinligiga doir barjabhalarni qamram oladi. “Ushbu Qonunning maqsadi vijdon erkinligini ta'minlash sohasidagi munosabatlarni, shuningdek diniy tashkilotlar faoliyatini tartibga solishdan iborat”. Shuningdek, ushbu qonunning 5-moddasida diniy e'tiqod va vijdon erkinligini ta'minlashning asosiy ustuvorliklari belgilangan bo'lib, ular quydagilar:⁵⁷

- fuqarolarning dinga munosabatidan qat'i nazar, diniy qarashlarni majburan singdirishga yo'l qo'ymagan holda, ularning vijdon erkinligiga bo'lgan o'z huquqlarini amalga oshirishi uchun teng shart-sharoitlar yaratish;
- konfessiyalar o'rtasidagi tinchlik va totuvlikni mustahkamlash, jamiyatda diniy bag'rikenglikni ta'minlash;
- vijdon erkinligini ta'minlashda dunyoviy davlat qurilishini saqlab qolish;
- vijdon erkinligi va diniy tashkilotlar to'g'risidagi qonunchilikka fuqarolar hamda diniy tashkilotlar tomonidan rioya etilishini ta'minlash;

⁵⁶ O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi. . . “O'zbekiston” 2020 yi. 13-bet

⁵⁷ O'zbekiston Respublikasi. “Vijdon erkinligi va diniy tashkilotlar to'g'risi”da qonuni

- jamoat tartibiga, O‘zbekiston Respublikasi fuqarolarining sog‘lig‘i va axloqiga, huquq va erkinliklariga tahdid soluvchi diniy g‘oyalar hamda qarashlarning singdirilishi va tarqatilishiga qarshi kurashish.
- O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi huzuridagi Din ishlari bo‘yicha qo‘mita vijdon erkinligini, shuningdek vijdon erkinligi va diniy tashkilotlar to‘g‘risidagi qonunchilikning amalda izchil hamda bir xil tarzda qo‘llanilishini ta‘minlashga doir choralarning amalga oshirilishi uchun mas‘ul bo‘lgan vakolatli davlat organidir.

XULOSA

Xulosa qilib shui aytish joizki, mamlakatimiz ijtimoiy hayotida diniy e‘tiqod erkinligi va diniy tashkilotlar masalasi muhim o‘rin egallab kelgan. Chunki uning zamirida shaxsning huquqi, demokratiya, adolatparvarlik va insonparvarlik kabi katta ijtimoiy, siyosiy, huquqiy va axloqiy tushunchalar yotadi. O‘zbekisto Respublikasi fuqarolari teng ravishda vijdon erkinligi va diniy e‘tiqod erkinligi huquqidan foydalanilishi hamda vijdon erkinligi va diniy tashkilotlar to‘g‘risidagi qonun hujjatlarini buzganlik uchun qonunda belgilangan tarzda javobgar bolishi belgilandi. Shuningdek, davlatimiz xalqaro tashkilotlar va hujjatlarni tan olib kelmoqda va ularga qo‘shilmoqda. Shuni mamnuniyat bilan qayt etish lozimki, keying yillarda davlat bilan diniy tashkilotlar o‘rtasida o‘zaro munosabatlarda juda kata o‘zgarishlar sodir bo‘lmoqda. Diniy tashkilotlarning xalqaro aloqalari kun sayin kengayib bormoqda.

REFERENCES

1. O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi. “O‘zbekiston” 2020 yil. 22-bet
2. O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi. “O‘zbekiston” 2020 yil. 12-bet
3. Birlashgan Millatlar Tashkiloti Bosh Assambleyasining Inson huquqlari umumjahon deklaratsiyasi. 1948. 18 m.
4. Inson huquqlari bo‘yicha Yevropa komissiyasi. 1950-9 m.
5. O‘zbekiston Respublikasi. “Vijdon erkinligi va diniy tashkilotlar to‘g‘risi”da qonuni

DINIY E'TIQOD ERKINLIGI TUSHUNCHASI, UNING ASOSIY KO'RINISHLARI VA MUHIM BELGILARI

Abduvaliyev Murodillo Ma'rufjon o'g'li

Toshkent davlat yuridik universiteti

Ommaviy axborot vositalari huquqi bo'limi magistranti

Annotatsiya

Insonparvar huquqiy demokratik davlat bunyod etishni o'z oldiga asosiy va ilg'or maqsad qilib qo'ygan mustaqil O'zbekiston Respublikasida diniy e'tiqod erkinligini taminlash sohasida tadrijiy asosda bosqichma-bosqich rivojlantirish bo'yicha ulkan islohotlar amalga oshirilmoqda. Ushbu tezissda diniy e'tiqod erkinligi tushunchasi, uning asosiy ko'rinishlari va muhim belgilari hamda ayni vaqtda mamlakatimizda amalda bo'lgan huquqiy mexanizmlari va ularni takomillashtirish masalalari haqida so'z yuritiladi. Bu ishda kuzatish metodidan foydalanildi. Ushbu ishda ilgari surilgan takliflarni qonun ijodkorligi jarayonida, shuningdek, mahalliy davlat hokimiyati faoliyatida qo'llash mumkin.

Kalit so'zla: diniy e'tiqod erkinligi, vijdon erkinligi, diniy tashkilotlar, inson huquqlari va erkinliklari, teistik jamiyat, diniy faoliyat.

Annotation

In the independent Republic of Uzbekistan, which has set itself the main and progressive goal of building a democratic state based on the rule of law, great reforms are being carried out to ensure the gradual development of freedom of religion. This thesis discusses the concept of freedom of religion, its main manifestations and important features, as well as the existing legal mechanisms in our country and issues of their improvement. The observation method was used in this study. The proposals put forward in this case can be used in the legislative process, as well as in the activities of local government.

Keywords: freedom of religion, freedom of conscience, religious organizations, human rights and freedom, theistic society, religious activity

Din erkinligi yoki diniy erkinlik - bu shaxs yoki jamoaning ochiq yoki xususiy ravishda diniy e'tiqodga amal qilish, ibodat qilish va marosimlarni o'tkazish erkinligini qo'llab-quvvatlaydigan tamoyil hisoblanadi. Shuningdek, u o'z dinini yoki e'tiqodini o'zgartirish erkinligini, "hech qanday din yoki e'tiqodga e'tiqod qilmaslik huquqini" yoki "dinga e'tiqod qilmaslikni" o'z ichiga oladi.

Din erkinligi ko'p odamlar va ko'pchilik davlatlar tomonidan asosiy inson huquqi deb hisoblanadi. Davlat diniga ega bo'lgan mamlakatda din erkinligi odatda hukumatning davlat dinidan tashqari boshqa sektalarning diniy marosimlariga ruxsat berishini va boshqa dinga e'tiqod qiluvchilarni (yoki e'tiqodsizlarni) ta'qib qilmasligini anglatadi.

E'tiqod erkinligi esa shaxs, guruh yoki din xohlagan narsaga ishonish huquqini beradi, lekin diniy erkinlikning markaziy jihati bo'lgan din yoki e'tiqodni ochiq va tashqi ko'rinishda ochiq va ochiq e'tiqod qilish huquqiga ruxsat bermaydi. "E'tiqod" atamasi dinsizlikning barcha shakllarini, shu jumladan ateizm va gumanizmni o'z ichiga oladi.⁵⁸

Diniy erkinlikni cheklash insonlarni ishdan bo'shatishga majbur qiladi va tashkilotlarning o'z jamoalari uchun juda zarur bo'lgan ijtimoiy xizmatlarni ko'rsatishiga to'sqinlik qiladi. Shuningdek, u boshqa fuqarolik erkinliklarini, jumladan so'z erkinligini, birlashma erkinligini va hatto iqtisodiy erkinlikni xavf ostiga qo'yadi. E'tiqodga asoslangan ijtimoiy xizmat ko'rsatuvchi provayderlar va ta'lim muassasalari ko'pincha nikoh, oila va jinsiy aloqa kabi muammolar haqida asosiy e'tiqodlarga ega. Ularni diniy majburiyatlarini buzishga majburlash ularning o'z jamoalariga xizmat qilish qobiliyatiga putur etkazadi.

Diniy erkinlik hamma uchun foydalidir. U barcha odamlarni - yahudiylarni, nasroniylarni, musulmonlarni, agnostiklarni va ateistlarni birdek qamrab oladi. Diniy

⁵⁸ "What in the World is Religious Freedom?". Religious Freedom Institute. Retrieved 28 November 2019.

erkinlik dunyodagi xalqlarning xilma-xilligini taminlaydi, bu turli din, dunyoqarash va e'tiqodga ega odamlarning tinch-totuv yashashlarini kafolatlaydi.

Tarixan diniy e'tiqod erkinligi turli diniy e'tiqod tizimlarining bag'rikengligini ifodalash uchun ishlatilgan, ibodat erkinligi esa individual harakatlar erkinligi sifatida ta'riflangan. Ularning har biri turli darajada mavjud bo'lgan. Ko'pgina mamlakatlar diniy erkinlikning ma'lum bir shaklini qabul qilgan bo'lsa-da, bu ko'pincha jazo soliqqa tortish, repressiv ijtimoiy qonunchilik va siyosiy huquqlardan mahrum qilish orqali amalda cheklangan. Inson va fuqaro huquqlari deklaratsiyasi (1789) diniy faoliyat jamiyatga zarar yetkazuvchi yo'llar bilan jamoat tartibini buzmasa, e'tiqod erkinligini kafolatlaydi. Antik davrda sinkretik nuqtai nazar ko'pincha savdogarlar jamoalariga o'z urf-odatlarini bo'yicha ishlashga imkon berdi. Ellinistik yoki Rim shahridagi alohida kvartallarning ko'cha to'dalari to'qnashganda, bu muammo odatda jamiyat huquqlarining buzilishi sifatida qabul qilingan.⁵⁹

Diniy e'tiqod – insonning dinga bo'lgan munosabatini belgilashda qo'llaniladigan tushuncha hisoblanadi. Diniy e'tiqod erkinligi O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 31-moddasida taminlangan. Unda quyidagi qoida bayon etilgan: «Hamma uchun vijdon erkinligi kafolatlanadi. Har bir inson xohlagan dinga e'tiqod qilish yoki hech qaysi dinga e'tiqod qilmaslik huquqiga ega. Diniy qarashlarni majburan singdirish yo'l qo'yilmaydi».⁶⁰ Shuningdek, 1991 yil 14 iyunda qabul qilingan, 1998 yil 1 mayda o'zgartishlar va qo'shimchalar kiritilib, yangi tahriri tasdiqlangan “Vijdon erkinligi va diniy tashkilotlar to'g'risida”gi Qonunda ushbu konstitutsiyaviy qoida rivojlantirilgan. Chunonchi, Qonunning 5-moddasida shunday deyiladi: «O'zbekiston Respublikasida din davlatdan ajratilgan. Hech bir dinga yoki diniy e'tiqodga boshqalariga nisbatan biron-bir imtiyoz yoki cheklashlar belgilanishiga yo'l qo'yilmaydi». Shuningdek Qonunning 3-moddasida «Chet el fuqarolari va fuqaroligi bo'lmagan shaxslar O'zbekiston Respublikasi fuqarolari bilan teng ravishda vijdon erkinligi va diniy e'tiqod erkinligi huquqidan foydalanadilar

⁵⁹ Fredman, Sandra (23 August 2020). "Tolerating the Intolerant: Religious Freedom, Complicity, and the Right to Equality". *Oxford Journal of Law and Religion*. 9 (2): 305–328.

⁶⁰ O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi. T.: 1992.

hamda vijdon erkinligi va diniy tashkilotlar to'g'risidagi qonun hujjatlarini buzganlik uchun qonunda belgilangan tarzda javobgar bo'ladilar»⁶¹ deyilgan.

Diniy erkinlik ham shaxslarga, ham jamoalarga foyda keltiradi. Ko'pgina insonlar uchun Xudo bilan munosabatlar hayotlarining eng muhim jihati bo'lib, ularning e'tiqodi ularni halollik va mas'uliyat kabi qadriyatlarga yo'naltiradi va bu ularning oilalari va jamoalariga ta'sir qiladi. Bu ularni oshxonalarda, uysizlar uchun boshpanalarda, maktablarda va kam ta'minlanganlarga yordam beradigan boshqa joylarda ko'ngilli bo'lishga undaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi. T.: 1992.
2. O'zbekiston Respublikasi qonuni “Vijdon erkinligi va diniy tashkilotlar to'g'risida”. T.: 1991.
3. "What in the World is Religious Freedom?". Religious Freedom Institute. Retrieved 28 November 2019.
4. Fredman, Sandra (23 August 2020). "Tolerating the Intolerant: Religious Freedom, Complicity, and the Right to Equality". *Oxford Journal of Law and Religion*. 9 (2): 305–328.

⁶¹ O'zbekiston Respublikasi qonuni “Vijdon erkinligi va diniy tashkilotlar to'g'risida”. T.: 1991.

УДК 619:616.

**ЎЗБЕКИСТОН ШАРОИТИДА *HYALOMMA ANATOLIKUM*
КАНАЛАРИНИНГ БИОЭКОЛОГИК ХУСУСИЯТЛАРИ**

Бобоназаров Гаппор Ёдгарович

биология фанлари номзоди, доцент

Карши давлат университети

Рўзиева Дилдора Ёрмахмат Қизи

ҚаршиДУ, Биология (Зоология, Ихтиология ва гидробиология)

мутахассислиги магистранти

Аннотация

Ўзбекистонда - *Hyalomma anatolicum* каналари одам ва ҳайвонларнинг Қрим-Конго геморрагик лихорадкаси, қайталама тиф, пироплазмидозлар ва бошқа юкумли инвазион касалликларни қўзғатувчиларини ташувчиси сифатида қайд этилган. Бу касалликлар табиий – ўчоқли характерга эга. Касаллик ташувчиларининг морфобиологик, эпидемиологик хусусиятларини ўрганиш медицина ва ветеринарияда одам ва ҳайвонларни бу хавфли юкумли касаллик билан касалланиши олдини олиш, даволаш муаммоларини ечимини топишда муҳим аҳамият касб этади.

Аннотация

В Узбекистане основным переносчиком возбудителей инфекционных и инвазионных болезней животных и человека - клещевого возвратного тифа, Крым-Конго геморрагической лихорадки, пироплазмидозов и др. является клещ *Hyalomma anatolicum*. Заболевание носит природно-очаговый характер. Знание эпизоотологических и морфо-биологических особенностей клещей - переносчиков позволит ветеринарным и медицинским специалистам прогнозировать и предотвращать заражение животных и человека с этим опасным заболеванием.

Annotation

Uzbekistan - *Hyalomma anatolicum* mites in humans and animals, the frequency of the Crimean-Congo hemorrhagic lixoradkasi tif, piroplazmidoz and other infectious parasitic diseases lift as a carrier. Natural plane nature of these diseases. Morfobiologik carriers of the disease, the epidemiological characteristics of training in medical and veterinary infectious diseases dangerous to humans and animals disease prevention and treatment plays an important role in finding a solution to the problems.

Калит сўзлар: *Hyalomma anatolicum*, каналар, Қрим-Конго геморрагик лихорадкаси, қайталама тиф, пироплазмидозлар, морфология, чорва моллари.

Ключевые слова: *Hyalomma anatolicum*, клещевой возвратной тиф, геморрагическая лихорадка, пироплазмидозы, морфология, клещи, крупный рогатый скот.

Keywords: *Hyalomma anatolicum*, bug, Crimean-Congo hemorrhagic lixoradka frequency, tif, piroplazmidoz, morphology, livestock,

Иксод каналари ўзида одам ва ҳайвонларнинг турли юқумли ва инвазион касалликларни (туляремия, КУ лихорадка, Қрим-Конго | геморрагик лихорадкаси, пироплазмидозлар ва б.қ.). сақлаши ва ташувчиси бўлганлиги сабабли улар янада хавфли тус олади ва чорвачиликга келадиган зарар катталашади. Кўпгина ҳайвонлар пироплазмоз, бабезиоз ва анаплазмоз касаллигидан нобуд бўлади. Каналарнинг сурункали қон сўриши туфайли ҳайвонлар ориқлаб кетади, ёмон ўсади ва канадан гавданнинг қуриши “клевцевое худосочие” касаллиги кузатилади. Битта урғочи кана 2-4 мл гача қон сўриши мумкин. Каналар ҳайвонларга ёппасига ташланган пайтларда, жумладан бир ёз мавсуми давомида бир бош йирик сигир 5-6 литргача қон йўқотади. Қон сўриш билан бирга терисини жароҳатлаб 85% тери хомашёсини ишлаб чиқаришга яроқсиз ҳолатга келтиради. Ҳар бир бош соғин сигир сутдорлиги 18-20%, вазни

12% гача камайган. (Ю.С. Балашов, 1998; С.Н. Малунов, 2009; Н.А. Кошкина, Е.В. Горячая, 2010).

Баъзи йиллари гемоспоридиоз билан касалланган ҳайвонларнинг 36,6 % гача нобуд бўлиши кузатилади. Айниқса гемоспоридиоз билан касалланганда четдан келтирилган зотдор қорамоллар 70-80 % нобуд бўлади. (Ў.Я.Узаков, 1970).

Дунё фаунасида иксод каналарнинг 14 авлодга мансуб 680 та тури учрайди. Ҳозирги вақтда ер юзида *Hyalomma* авлодининг 22 тури мавжуд. Ўрта Осиёда шу авлоднинг ўндан ортиқ тури учрайди, улар жанубий районларда тарқалган. Айниқса Ўрта Осиё республикаларининг сахро-дашт, ярим-сахро ва сахро зоналарида бу авлоднинг кўп тури учрайди. *Hyalomma* авлодига мансуб каналар *Ixodidae* оиласига мансуб каналарнинг ичида энг йириги ҳисобланиб, оч каналарнинг танасининг узунлиги 4-10 мм, тўқ каналарнинг танасининг узунлиги 25 мм гача боради.

Ixodidae оиласи, *Hyalomma* авлоди, *Hyalomma anatolicum* тури Доғистонда, жанубий ва шарқий Кавказорти мамлакатларида, жанубий Қозоғистонда, Туркменистонда, Тожикистонда ва Ўзбекистонда тарқалган (Померанцев, 1950). *Hyalomma anatolicum* унчалик катта бўлмаган уч хўжайинли кана бўлиб, асосан қорамолларда паразитлик қилади, айрим вақтларда от ва бошқа ҳайвонларнинг қонини сўради. Имаголари асосан баҳор ва ёзда паразитлик қилади, айримлари бутун йил бўйи ҳайвон қонини сўради. Маълумотларимизга кўра, оч урғочиларнинг кўпгина қисми ҳайвон танасига тунда ёпишади, айрим ҳолларда эрталаб эса ёпишади. Урғочиларнинг ҳайвонларда 10 кун ва ундан ортиқ қолиб кетишига уларнинг уруғлантирилмай қолиши сабаб бўлади (Куклина, 1964).

Балашов берган маълумотларга кўра (1967), қон сўриш даврида барча каналарнинг вазни бир хилда ўзгармайди. Қон сўриш жараёни уч даврдан иборат бўлади: биринчи давр каналар ёпишган пайтда бошланадиган ва биринчи қон порциялари ичакка тушадиган ва вазн ортишининг бошланишигача бўлган тайёргарлик даври.

З.М.Бернадская (1939) қайдига кўра, ёзда личинкалар бузоқларга яхшироқ ёпишади ва 5-6 кундан кейин бараварига тўкилади. Кузда эса, улар пассивроқ ҳаракатланади ва сўриш даври ёздагига нибатан узоқроқ давом этади. Я.М.Муратбеков қайдларига кўра (1950), личинкалар 4-6 кун озикланади.

Ўзбекистонда ҳудудда *H.anatolicum* биологиясини З.М.Бернадская (1939) ва Я.М.Муратбеков (1950) лар ўрганишган Вояга етган каналар март ойида пайдо бўлади ва апрелдан то сентябргача паразитлик қилади, баъзи ҳолларда қишда ҳам учрайди. Личинкалар ва нимфаларни ҳайвонларда май-ноябр ойларида топиш мумкин бўлади (Бернадская, 1959). Муратбеков келтирган маълумотларга кўра (1950-1954) паразитлик май ойидан октябргача чўзилади, ёппасига тарқалиш — июннинг иккинчи ярмидан август ойининг биринчи ярмигача давом этади. Личинка ва нимфалар тарқалиши — июннинг иккинчи ярмидан бошланади ва бутун август ойи давомида ва сентябрнинг биринчи ярмигача чўзилади ва улар сентябр охиригача паразитлик қилади. Оч каналар апрелда пайдо бўла бошлайди, май-июнда эса кескин кўпаяди. Кузда жуда камаяди. Личинкалари июль-августда, нимфалари август-сентябрда ва унда кейинроқ ҳам паразитлик қилади. Имаголари, семиз нимфалари, баъзан тухумлари қишлайди. У 1,5-2 ой давомида бир авлод бериб ривожланади. Нимфалари ҳайвон қулоқлари қиррасига, айримлари кўз қовоғи орқасида, дум томонига ёпишиб олади. Имаголари 10, личинка ва нимфалари 8-10 ой очликка чидайдди. Асосан дашт ва ярим даштда, дарё чеккаларида, тоғли дашт яйловларда денгиз сатхидан 500 м баландликда яшайди. Бу кана молхона ва унинг атрофида ҳам учраши мумкин. Имаголари ёки нимфалари қорамолларга тейлериоз кўзгатувчисини юктиради ҳамда листериоз, қуиситма кўзгатувчиларини ўз танасида сақлайди ва юктиради.

H.anatolicum намлик даражаси нисбатан пастроқ ва тўлқинсимон рельефли текисликларда кўп тарқалади. У катта миқдорда Ўзбекистоннинг тоғолди ландшафтлари ва жануби-ғарбий текисликларда кузатилган (Бернадская, 1959). Баъзи ҳолларда жанубий Қизилқум чўлларида (Бернадская,

1935), Оҳангарон райони ва денгиз сатҳидан 2000-2500 м баландликдаги бошқа тоғли ҳудудларда ҳам учратилган. Муратбеков келтирган маълумотларга кўра (1950), ушбу оилага мансуб бошқа каналарнинг 43,2-52,9% ини ташкил қиладиган *H.anatolicum*, тоғолди ҳудудларида ва текисликнинг ўзлаштирилган жойларида (Ховос тумани) миқдор жихатидан устунлик қилади. Кўпгина ҳайвон турлари бу турнинг хўжайини ҳисобланади, аммо асосий зарарланувчилар йирик шохдор ҳайвонлар ва отлар ҳисобланади (Бернадская, 1959). Камдан-кам ҳолларда кичик шохдор ҳайвонларда ҳам бу ҳолатаяни кузатиш мумкин, ёввойи ҳайвонларда эса бу ҳолат кузатилмайди (Муратбеков, 1950). Қорақалпоғистонда хўжайинлар гуруҳи 21 турни ташкил этади, шунингдек, пластинкасимон тишли каламуш ва карқуноқ биринчи марта қайд этилган (Сержанов, 1964). Лекин тур асосий хўжайин мавжуд бўлмаган ҳолларда ҳам шароитга яхши мослашади: бу ҳолда у кўйларда, отларда, туялар ва эшакларда озикланади.

Бизнинг тадқиқотларимизда каналарнинг тухум қўйиши барча биотопларда юз беради. Личинкаларнинг туғилиши эса фақат ҳайвонлар турадиган биноларда содир бўлади. Эфемер (баҳорда кўкариб, ёзда қурийдиган) дашт шароитида, тоғларнинг жанубий ва шимолий ёнбағирларида личинкалар фақатгина май ва июнь

бошларида тўкилган урғочилардан туғилди. Ҳавонинг нисбий намлиги 20-80% бўлган ва 20⁰-25⁰ температурали муҳитда тухумларнинг энг юқори миқдори олинди. Личинкаларнинг максимум чиқиши — 40-100% ва 15-30⁰ температурада бўлди. Личинкаларнинг туғилиши учун тухум қўйишга нисбатан нисбатан юқори намлик талаб қилинади.

Қорамолларни *Ixodidae* оиласи каналари билан зарарланишини ўрганиш мақсадида 2020-2021 йиллар давомида Қашқадарё вилоятининг Ғузор, Нишон, Қарши ва Косон туманларида фермер хўжаликлари ва шахсий хонадонларда боқилаётган 821 бош қорамолларни акарологик текширувдан ўтказдик. Текширувдан ўтказилган қорамолларнинг 212 бошида (24,6 %) иксод каналари билан зарарланиши аниқланди. Бизнинг шароитимизда қорамолларга

каналарнинг энг кўп ёпишиши, хужум қилиши апрел-май ойларида кузатилади ва текширилган ҳайвонларнинг 40,8 - 50,4% да каналар топилади.

Текширилган ҳайвонлардан 800 донадан ортиқ иксод каналари йиғиб олинди. Олинган каналарни таксономик белгиларига мувофиқ систематик гуруҳларга ажратганимизда уларни 181 таси *Hyalomma detritum*, 93 таси *Hyalomma anatolicum* турига, қолганлари иксод каналарнинг бошқа овлодлари турларига тегишли экани аниқланди.

Hyalomma авлодига мансуб каналар танасининг ранги тўқ қизилдан жигар ранггача бўлади. Биз олиб борган кузатишларда ҳамда қон сўрувчи иксод каналардан йиғилган намуналар таҳлили шуни кўрсатдики, тадқиқот олиб борилган ҳудудда қорамоллар энг кўп худди шу рангдаги *Hyalomma anatolicum* каналари билан зарарланган. *Hyalomma anatolicum* канаси:

Тур: *Hyalomma anatolicum*

Авлод: *Hyalomma*

Оила: *Ixodidae* Mizz, 1877

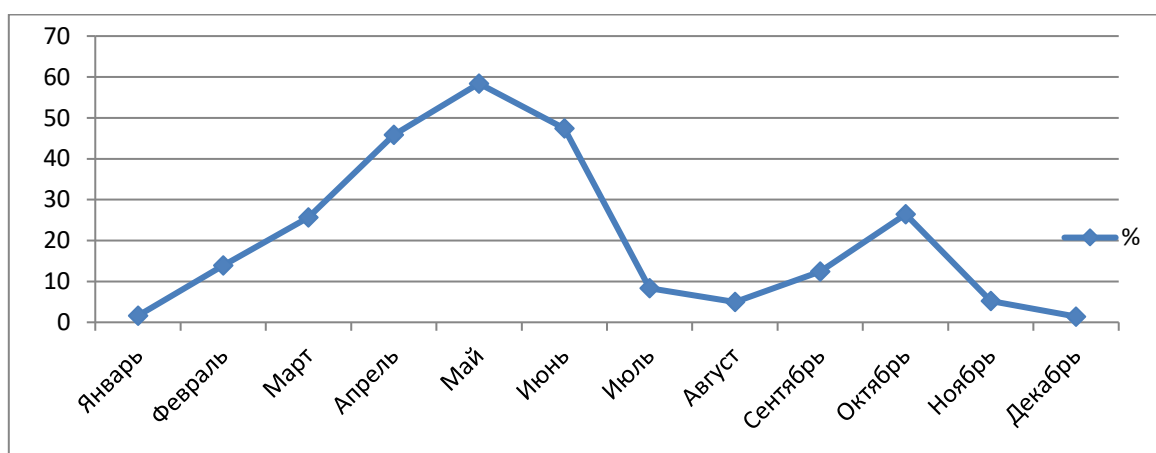
Туркум: *Parasitiformes* (Reuter) Zachvatkin

Синф: *Arachnida* – ўргимчаксимонлар.

Тип: *Artropoda* – бўғимоёқлилар.

Бизнинг вилоятимизда *H. anatolicum* бутун йил давомида паразит ҳолда яшайди. Вояга етган каналар апрел ойи охири май ойида пайдо бўлади, май-июл ойининг биринчи ярмига келиб кўпайиш сони юқори даражага етади. Июл иккинчи ярми ва август ойида уларнинг сони кескин тушиб кетади. Сентябрь-октябрь ойларига келиб, қишда ва баҳорда жуда кам бўладиган айрим якка индивидлари учрайди. Личинкалар ва нимфалар сентябр ойидан то апрел ойининг охиригача, айрим ҳолларда май ойининг бошигача паразит ҳолда яшайди. Тўқ нимфаларнинг бир қисми кузда тўкилиб тушади ва хўжайиндан алоҳида қишлайди. Тўйиниб улгурмаган нимфалар эса ҳайвон танасида қишлайди ва келаси йилнинг баҳорида тўкилиб тушади. Ҳайвон танасидаги тўйинган нимфалар миқдорининг нисбатан кўплиги феврал-март ойларида кузатилади ва шу даврдан бошлаб уларнинг ёппасига тўкилиши бошланади.

Бизнинг кузатишларимиз юқорида санаб ўтилган муаллифлар келтирилган маълумотларни тасдиқлайди. Маълумотларда келтирилганидек, Ўзбекистоннинг жанубий туманларида вояга етган каналар апрел ойининг охирларида пайдо бўлади. Июньнинг бошларида уларнинг сони максимал даражага етади, август охирига келиб эса, улар ғойиб бўлади. Шимолий туманларда ва тоғ водийларида май ойида пайдо бўлади, июн ойида уларнинг миқдори максимум даражага чиқади ва июл ва августда якка нусхалар учрайди. Сентябрда личинкалар ва нимфалар пайдо бўлди, октябрда уларнинг миқдори сезиларли даражада юқори бўлди. Қишда ва баҳорда якка нусха (тур)лари қайд этилди (1-расм.)

1-расм. Қашқадарё вилояти шароитида 2020-2021 й.й. қорамолларни *Hyalomma anatolicum* оиласи каналари билан зарарланиши.

Иксод каналари фаунаси, тарқалиши, ривожланиш цикли, экологияси ҳамда морфобиологик, эпидемиологик хусусиятларини ўрганиш ветеринария, санитария ва медицинада амалий аҳамиятга эга. Шунинг учун каналар ташувчиси бўлган одам ва ҳайвонларнинг: туляремия, КУ лихорадка, Қрим-Конго гемorraгик лихорадкаси, пироплазмидозлар каби турли юқумли ва инвазион касалликларни олдини олишдаги чора-тадбирларнинг асосийси, бу –

қон сўрувчи-ташувчи каналарни йўқотишдир. Бунинг учун каналарга қарши замонавий химиявий ва биологик акарицидларни қўллаган ҳолда комплекс-уйғунлашган экологик хавфсиз, самарали агротехник, ветеринария-санитария тадбирларни ташкил этиш лозим.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. Балашов Ю.С. Иксодовые клещи – паразиты и переносчики инфекций.– Санкт-Петербург: Наука, 1998. – 287 с.
2. Бернадская З.М. Краткие итоги работы УзНИВИ по изучению иксодовых клещей Узбекистана. /В кн.: Болезни сельскохозяйственных животных.- Ташкент: Госиздат УзССР, 1959.- Вып. 13
3. Кошкина Н.А., Горячая Е.В. Морфобиологическая характеристика клеща *Hyalomma detritum* и меры борьбы с ним –Ставрополь, 2010.
4. Малунов С. Н. Фауна и экология клещей Ixodidae, средства и методы защиты животных от иксодовых клещей в Нечерноземной зоне Российской Федерации/Автореф.дисс...канд.вет.наук.- Иванова, 2009. С.21.
5. Муратбеков Я.М. Клещи - переносчики геморрагической лихорадки в Узбекистане //В сб.: Вопр. краев. пат.- Ташкент: АН УзССР, 1952.- Вып. 26.
6. Померанцев Б.И. Иксодовые клещи (*Ixodidae*) //М.: АН СССР, 1950.- Т. 4.- Вып.
7. Сержанов О.С. Иксодовые клещи (*Ixodidae, Parasitiformes*) Каракалпакии и их эпидимиологическое и эпизоотологическое значение /Автореф.дисс...канд.биол.наук.- 1964. С. 21.
8. Узаков У.Я. Иксодовые клещи Узбекистана и меры борьбы с ними /Автореф.дисс...канд.биол.наук.- М., 1970. С.21.

MAHALLIY BYUDJET DAROMADLARINING TARKIBIY TUZILISHI

Raimov Shamshod Isomiddin o‘g‘li

Mirzo ulug‘bek nomidagi o‘zbekiston milliy universiteti iqtisodiyot fakulteti
magistranti, Toshkent soliq texnikumi ishlab chiqarish ta’limi ustasi

Annotatsiya: Mazkur maqolada mahalliy byudjetlar daromadlarining tarkibiy tuzilishini o‘rganish hamda byudjetlararo munosabatlarni samarali tashkil etish masalalari yoritilgan.

Tayanch iboralar: Mahalliy soliqlar, byudjet, soliq, daromad, xarajat, dotatsiya, byudjet, soliq, stavka.

Kirish

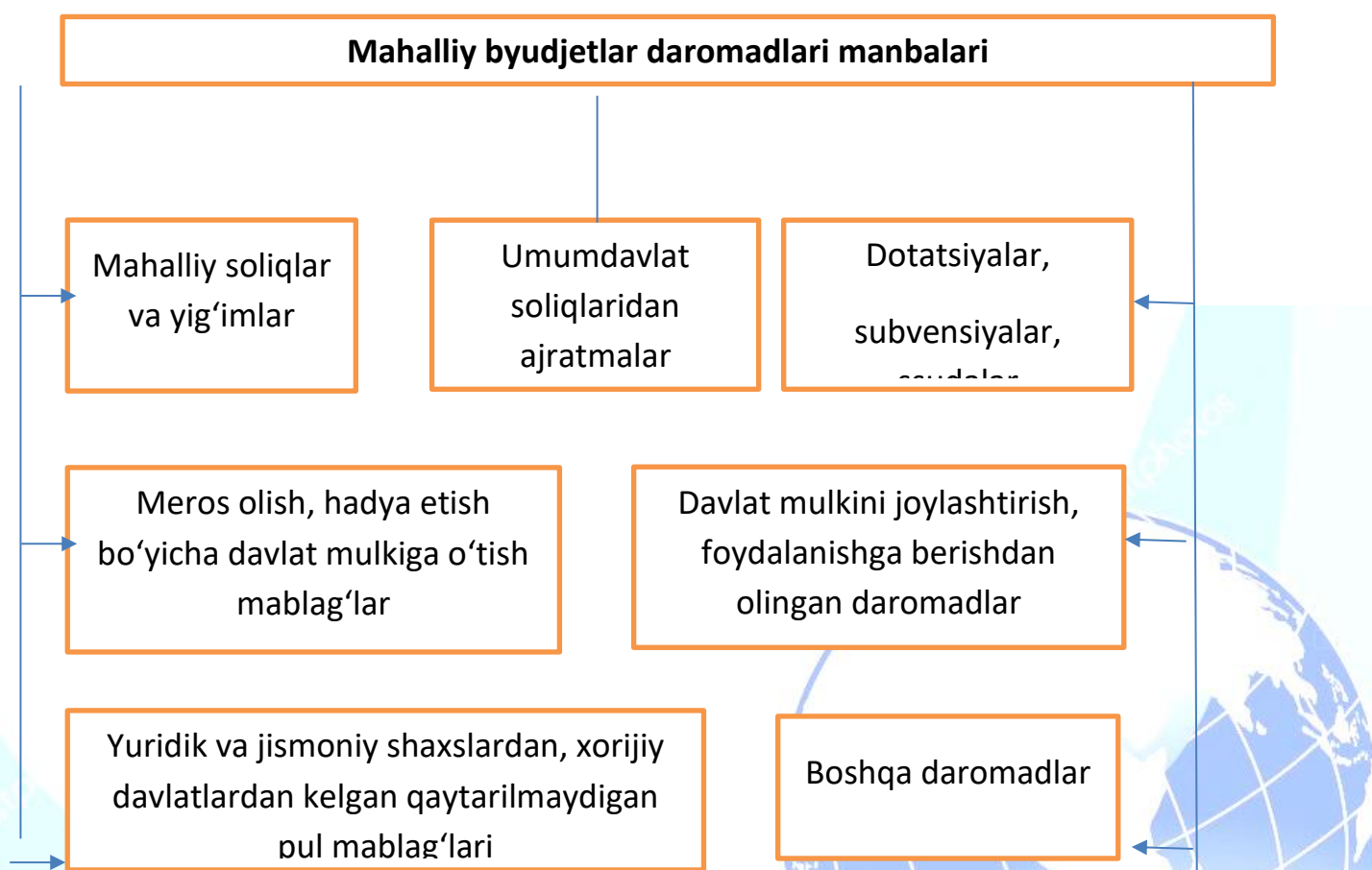
O‘zbekiston Respublikasi mahalliy byudjetlari tomonidan xarajatlarni amalga oshirish uchun tegishli daromadlarga ega bo‘lishi kerak. Shuning uchun mahalliy byudjet daromadlarini shakllanishining amaldagi holati va ushbu jarayondagi daromad manbalarini ko‘rib chiqadigan bo‘lsak, avvalambor, daromadlarning shakllanishiga e‘tibor berish lozim. Mahalliy byudjet daromadlarining manbalari tarkibi 1-rasmda ko‘rsatilgan.

Shunga muvofiq mahalliy byudjetlar daromadlari o‘z daromadlari (mahalliy soliqlar va yig‘imlar) va yuqori byudjetdan ajratiladigan ajratmalar (umumdavlat soliqlaridan ajratmalar, dotatsiyalar) hisobidan shakllanadi. Mahalliy byudjetlarning eng birinchi daromad manbai bo‘lib mahalliy soliqlar va yig‘imlar xizmat qiladi. Bu daromad turlari qonunchilikka asosan mahalliy byudjetlarga to‘liq biriktirilgan daromad manbai hisoblanadi[1].

Mahalliy soliqlar mahalliy byudjetlar tarkibida birinchi moliyaviy manba sifatida qaralsa ham, bu soliqlar mahalliy byudjetga biriktirilgan xarajatlarini moliyalashda etarli moliyaviy manba bo‘la olmaydi. Byudjet parametrlarini belgilash vaqtida umumdavlat soliqlaridan ajratmalar belgilanadi. Bu jarayon har yili byudjet

parametrlarini tasdiqlash paytida ishlab chiqiladi va Prezident qaroriga muvofiq belgilanadi va tasdiqlanadi. Umumdavlat soliqlaridan ajratmalar ulushi har yili mahalliy byudjetlarning o‘z daromadlarining tushumi hamda ular tomonidan amalga oshiriladigan xarajatlarning miqdoriga qarab o‘zgartirilib boriladi. Umumdavlat soliqlarining muhim xususiyati shundaki, respublika byudjetiga tushadigan soliqlardan mahalliy byudjetlarni boshqarib borish uchun ajratma sifatida tushishi mumkin. Agar kelgusi yili mahalliy byudjetlarning o‘z daromad manbalari (soliqlari) ko‘payib qolsa, umumdavlat soliqlaridan ajratma berishning hojati qolmaydi.

1-rasm. Mahalliy byudjet daromadlarining manbalari tarkibi

Umumdavlat va mahalliy soliqlar yagona mohiyatga ega bo‘lib, byudjetga to‘lanishi lozim bo‘lgan to‘lovdir. Shu bilan birga, umumdavlat soliqlarining ayrim turlari ham mahalliy byudjetlarni to‘ldirish manbai sifatida mahalliy byudjetlar ixtiyorida qoldirilishi mumkin.

Mahalliy byudjetlarning bu daromad turining o‘ziga xos tomonlari mavjud. yuqori byudjetlardan ajratiladigan subvensiya va dotatsiyalar boshqa daromad turlaridan farq qilib, bu daromad turlari yil boshida tasdiqlangan reja miqdorida olinadi, ya‘ni bu daromad turlariga yil davomida o‘zgartirishlar kiritilmaydi.

Dotatsiya uslublari mahalliy byudjetlarning respublika byudjetiga murojaat etish lozimligini bildirib, ularning hududlardagi boqimandalikni kuchaytiradi. Mahalliy soliqlarlarning byudjetga to‘liq tushishini tashkil qilish ularning zimmasidagi asosiy vazifa hisoblanadi. Respublikamiz iqtisodiyotida davom etayotgan iqtisodiy islohatlar davrida soliqlarni iqtisodiy barqarorligini ta‘minlovchi muhim vosita sifatida ularni doimiy isloh qilib borishni talab qiladi. Hozirgi kunda aholi daromadlarining salmoqli hissasi xususiy sektorda shakllanmoqda. Davlat tomonidan bu daromadlarni boshqarish imkoniyatlari cheklangan, bu daromadlarni ma‘muriy tarzda davlat xarajatlariga yo‘naltirish bozor iqtisodiyoti printsiplariga zid. Faqatgina soliqlar orqali aholi daromadlarini byudjet daromadlariga jalb qilish mumkin. Demak, Qoraqalpog‘iston Respublikasi byudjeti va mahalliy byudjetlarning daromadlari quyidagilar: mahalliy soliqlar, yig‘imlar va bojlar, qonunda ko‘zda tutilgan majburiy to‘lovlar va soliqsiz tushumlarni mahalliy byudjetga yo‘naltirish; qonun xujjatlari bilan mustaxkamlangan umumdavlat soliqlari, yig‘imlari va bojlar, bulardan tashqari umumdavlat tushumlari va majburiyatlarini mahalliy byudjetlarga yo‘naltirish; davlat pul mablag‘lari, mulklari bo‘yicha qonunlar asosida huquqlarni mahalliy byudjetlarga o‘tishi; yuqori byudjetlardan beriladigan dotatsiyalari, subvensiyalari va ssudalari; qaytarib bermaslik sharti bilan xorijiy davlatlardan tushgan pul mablag‘lari va qonunlarda ta‘qiqlanmagan boshqa daromadlar hisobiga shakllanadi.

Mahalliy byudjet daromadlari mahalliy va umumdavlat soliqlari hisobiga shakllanadi. Umumdavlat soliqlarining mahalliy byudjetlarga ajratiladigan qismi har yili qabul qilinadigan qonun va me‘yorlar asosida amalga oshiriladi.

Mahalliy soliqlar va soliqsiz daromadlar mahalliy byudjet xarajatlarini qoplash uchun etarli emas, mahalliy byudjet daromadlarining asosiy qismini boshqariladigan daromadlar hisobiga ta‘minlanadi. Bu soliqlar bo‘yicha ajratiladigan me‘yorlar soliqlar va hududlar bo‘yicha tabaqalashtirilgan bo‘ladi va har yili hukumat qarori

asosida qayta ko‘rib chiqiladi. O‘zbekistonda bu me‘yorlarning yildan-yilga oshib borishini kuzatishimiz mumkin. Buni mahalliy byudjet xarajatlarini shu hududdan tushadigan soliqlar hisobiga qoplash va yuqori byudjetlardan quyi byudjetlarga transfertlar hajmini kamaytirish zaruriyati bilan izohlashimiz mumkin. Me‘yorlarni aniqlashda umumdavlat va mahalliy soliq tushumlarining kutilayotgan rejasi, mahalliy byudjet xarajatlarining kutilayotgan minimumi hisobga olinadi. Bazi viloyatlarda bu me‘yorlar 100 foiz qilib belgilanadi, bunday soliqlar ko‘p tushadigan viloyatlarda mazkur me‘yorlar minimum darajada belgilanadi. Chunki, soliq bazasining yuqoriligi me‘yorlarni past belgilashga sabab bo‘ladi. Mahalliy byudjetlarning daromadlarini muctahkamlash borasida mahalliy hukumatning soliq undirish va soliq bazalarini kengaytirishga bo‘lgan qiziqishlarini rag‘batlantirishni oshirish, yani ortiqcha undirilgan soliqlarning mahalliy byudjetlarga tushadigan qismini oshirishni yo‘lga qo‘yish yaxshi samara beradi[2].

Mahalliy byudjetlarning daromadlarini mustahkamlash hozirgi byudjet islohatlarining asosiy yo‘nalishi hisoblanmoqda. Bu borada mulkni, yerni va tabiiy resurslarni soliqqa tortish asosiy rol o‘ynaydi. Keyingi samarali manba bo‘lib, jismoniy shaxslar daromad soliqlarini uzoq muddatga mahalliy byudjetlarga birlashtirib qo‘yish hisoblanadi.

Xulosa

Bugungi kunda davlat byudjetining salmoqli qismini soliqlar tashkil qilish bizga ma‘lum. Shu bilan birga soliqlarni byudjetga tushishiga ko‘ra guruhlanishi umumdavlat va mahalliy soliq va yig‘imlarga taqsimlangani mahalliy byudjetlarning daromadlarini shakllanishida mahalliy soliqlarning salmog‘i kamligi ularga birlashtirilgan daromadlar bilan balanslashtiriladi. Bugungi kunda soliq kodeksiga muvofiq mahalliy soliq va yig‘imlar quyidagilar:

- mol-mulk solig‘i;
- yer solig‘i;
- obodonlashtirish va ijtimoiy infratuzilmani rivojlantirish solig‘i;

- transport vositalariga benzin, dizel yoqilg‘isi va gaz ishlatganlik uchun olinadigan soliq;
- ayrim turdagi tovarlar bilan chakana savdo qilish va ayrim turdagi xizmatlarni ko‘rsatish huquqi uchun yig‘im;
- yagona yer solig‘i

Iqtisodiyotni modyernizatsiyalash sharoitida soliqqa tortish tizimi hamda soliq siyosatining samarali ishlashi iqtisodiy siyosatning nechog‘lik mukammal yuritilishiga bevosita bog‘liq bo‘lib, iqtisodiyotning real sektorlarini rivojlantirishga turtki bo‘lib xizmat qilishi mumkin. Aytish joizki, bugungi kunda bu borada qator chora -tadbirlar amalga oshirilmoqda.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati

1. O‘zbekiston Respublikasining “Byudjet Kodeksi”. O‘zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari to‘plami. 52 (I)-son, 2013 yil, 31 dekabr – 212 b.
2. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “O‘zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo‘yicha harakatlar strategiyasi to‘g‘risida”gi PF-4947-sonli Farmoni. 2017 yil 7 fevral.
3. O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi. “O‘zbekiston”, 2014 y. -73 b.
4. O‘zbekiston Respublikasining Soliq kodeksi. Rasmiy nashr. – T.: “Adolat”, 2020. – 473 b.
5. O‘zbekiston Respublikasining Byudjet kodeksi: Rasmiy nashr -T.: “Adolat”, 2020. – 156 b.
6. O‘zbekiston Respublikasining 2020-yil 25-dekabrda “2021-yil uchun O‘zbekiston Respublikasining davlat byudjeti to‘g‘risida”gi O‘RQ-657-son Qonuni.
7. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “Moliya organlari faoliyatini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PQ-2847 sonli qarori. 2017 yil 18 mart.
8. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018 yil 26 dekabrda “O‘zbekiston Respublikasining 2019 yilgi asosiy makroiqtisodiy ko‘rsatkichlari prognozi va Davlat byudjeti parametrlari hamda 2020-2021 yillarga byudjet mo‘ljallari to‘g‘risida”gi 4086-sonli qarori.

RAQAMLI IQTISODIYOT SHAROITIDA RAQAMLI MARKETING VA UNDAN SAMARALI FOYDALANISH YO‘LLARI

Nasimova Nargiza Shavkatjonovna

Muhammad al- Xorazimiy nomidagi Toshkent Axborot Texnologiyalari Universiteti

Farg’ona filiali 1-bosqich magistranti

Ilmiy rahar: TATUFFI PhD **A.Kadirov**

Annotatsiya. Maqolada raqamli iqtisodiyotga o‘tish sharoitida raqamli marketing konsepsiyasi, raqamli marketing turlari, muammolari, pandemiya sharoitida uni joriy etishning ijobiy tomonlari, raqamli marketing konsepsiyasidan samarali foydalanish yo‘llari ko‘rib chiqilgan. Ushbu masalalar bo‘yicha xulosalar berilgan.

Kalit so‘zlar: raqamli marketing, internet-marketing, zamonaviy raqamli marketing konsepsiyasi, koronavirus pandemiyasi, SMM, SEO, PPC, video marketing, e-pochta marketingi, veb-sayt marketingi, content marketing.

Аннотация. В статье рассматривается концепция цифрового маркетинга при переходе к цифровой экономике, виды и проблемы цифрового маркетинга, преимущества его внедрения в условиях пандемии, способы эффективного использования концепции цифрового маркетинга. Даны выводы по этим вопросам.

Ключевые слова: цифровой маркетинг, интернет-маркетинг, современная концепция цифрового маркетинга, пандемия коронавируса, SMM, SEO, PPC, видеомаркетинг, электронный маркетинг, маркетинг веб-сайтов, контент-маркетинг.

Annotation: This article discusses the concept of digital marketing in the transition to the digital economy, types of digital marketing, problems, positive aspects of its implementation in a pandemic, ways to effectively use the concept of digital marketing and draws conclusions on these issues.

Keywords: digital marketing, internet marketing, modern digital marketing concept, coronavirus pandemic, SMM, SEO, PPC, video marketing, e-mail marketing, website marketing, content marketing.

Tadqiqotlarga ko‘ra, so‘nggi uch yil ichida kattalar orasida doimiy ravishda internetdan foydalanish 5 %ga oshgan. Bu haqida juda ko‘p aytilgan bo‘lsa-da, odamlarning xarid qilish uslubi ham o‘zgardi, ya‘ni endilikda oflayn marketing ilgorigi kabi samarali bo‘lmay qoldi. Ayniqsa, koronavirus pandemiyasi davrida raqamli marketingni jadal rivojlantirish zaruriyatga aylandi. Raqamli marketing firma har doim iste‘molchilar auditoriyasi bilan kerakli joyda va o‘z vaqtida bog‘lanish bilan bog‘liq. Bugungi kunning o‘zi ishlab chiqaruvchilar mijozlar bilan ular ko‘p vaqt o‘tkazadigan joy - Internetda uchrashishlarinini taqozo etmoqda.

Raqamli marketing yuqori darajada qidiruv tizimlari, veb-saytlar, ijtimoiy tarmoqlar, elektron pochta va mobil ilovalar kabi raqamli kanallar orqali yetkazib beriladigan reklamalarni anglatadi. Ushbu onlayn media kanallaridan foydalangan holda, raqamli marketing bu kompaniyalar tomonidan tovarlar, xizmatlar va brendlarni qo‘llab-quvvatlash usuli. Iste‘molchilar mahsulotlarni tadqiq qilishda raqamli vositalarga ko‘proq ishonadilar. Masalan, Think with Google marketing tushunchalari shuni ko‘rsatadiki, iste‘molchilarning 48% so‘rovlarini qidiruv tizimlaridan boshlashadi, 33% i mahsulot veb-saytlarini hamda 26% esa mobil dasturlardan qidirishadi.

Raqamli marketing - bu iste‘molchilarni topish uchun Internet, mobil qurilmalar, ijtimoiy tarmoqlar, qidiruv tizimlari va boshqa raqamli kanallardan unumli foydalangan holda, xizmat yoki mahsulotni targ‘ib qilishdir. Ba‘zi marketing mutaxassislari raqamli marketingni mijozlarga yaqinlashishning yangicha usuli va an‘anaviy marketing bilan taqqoslaganda mijozlarning o‘zini qanday tutishini tushunishning yangi usullarini talab qiladigan mutlaqo yangi faoliyat deb biladilar. Bugungi kunda raqamli marketing jadal rivojlanmoqda va bu marketingni xaridorlarning fikri yoki kompaniya va mijozning ikki tomonlama o‘zaro aloqasi bilan birlashtirgan har qanday qidiruv natijalari reklamalari, elektron pochta xabarlarini va reklamalarni o‘z ichiga oladi.

Internet marketing raqamli marketingdan farq qiladi. Internet marketing bu faqat Internetda bo‘ladigan reklama, raqamli marketing esa mobil qurilmalar, metro platformasida, video o‘yinlarda yoki smartfon ilovasi orqali ham amalga oshirilishi mumkin. Raqamli marketing elektron qurilma yoki Internetdan foydalanadigan barcha marketing harakatlarini qamrab oladi. Joriy va istiqbolli mijozlar bilan bog‘lanish uchun korxonalar qidiruv tizimlari, ijtimoiy tarmoqlar, elektron pochta va boshqa veb saytlar kabi raqamli kanallardan foydalanadilar.

Raqamli marketingning bir necha afzalliklari mavjud. Quyida ularning ba‘zilarini ko‘rib chiqish mumkin:

1. Mahsulot yoki xizmatlarni sotib olish ehtimoli yuqori bo‘lgan istiqbolli mijozlarni belgilash imkoniyati.

Raqamli marketing ishlab chiqruvchiga aniq auditoriyani aniqlash va yo‘naltirishga imkon beradi hamda ushbu auditoriyaga aniq yo‘naltirilgan marketing xabarlarini yuboradi. Firma ijtimoiy medianing maqsadli xususiyatlaridan foydalanib, ma‘lum bir auditoriyaga yoshi, jinsi, joylashuvi, qiziqishlari, yoki xatti-harakatlari kabi xususiyatlariga asoslangan ijtimoiy media reklamalarini namoyish qilishi mumkin.

2. Raqamli marketingning an‘anaviy marketing usullariga qaraganda ancha tejamkorligi. Raqamli marketing har kuni iste‘molchilar harakatlarini kuzatib borish va ma‘lum bir kanalga sarflagan pul miqdorini kamaytirishga imkon beradi. An‘anaviy reklama shakllari haqida esa bunday deb bo‘lmaydi. Chunki bunda reklama qanday ishlashi ahamiyatga ega emas – firmaning sotuv hajmini o‘zgartiradimi yoki yo‘qmi, baribir bir xil xarajat qilinadi.

3. Firmaga o‘z sohasidagi katta raqobatchilarni ortda qoldirish imkoniyati.

Agar firma kichik biznesda ishlasa, o‘z sohasidagi yirik brendlar bilan raqobatlashishi qiyin kechishi mumkin, ya‘ni ularning aksariyati millionlab pullarni televizion reklamalar yoki mamlakat miqyosidagi aksiyalarga sarmoya kiritishi kerak. Shu nuqtai nazardan, strategik raqamli marketing tashabbuslari orqali katta raqobatchilarni ortda qoldirish uchun ko‘p imkoniyatlar mavjud. Qidiruv tizimlari eng katta brend qaysiligi bilan qiziqmaydi - buning o‘rniga qidiruv tizimlari maqsadli auditoriyaga eng yaxshi mos keladigan kontentga ustuvor ahamiyat beradi.

4. Raqamli marketingni o‘lchash mumkinligi. Raqamli marketing firma uchun muhim ahamiyatga ega bo‘lgan barcha ko‘rinishlar, shu jumladan taassurotlar, aksiyalar, qarashlar va sahifadagi vaqtni to‘liq, boshidan oxirigacha ko‘rinishini berishi mumkin. Bu raqamli marketingning eng katta afzalliklaridan biridir. An’anaviy reklama ma’lum maqsadlar uchun foydali bo‘lsa-da, uning eng katta cheklovi bu o‘lchovdir.

Raqamli marketing ikki turga, ya’ni onlayn raqamli marketing va oflayn raqamli marketingga bo‘linadi.

Onlayn raqamli marketing - bu internet bilan ishlaydigan raqamli platformalardan foydalangan holda marketingni amalga oshirish tizimidir. Ushbu marketing turi hozirgi vaqtda marketingning quyidagi sohalarini o‘z ichiga oladi: SMM (Social Media Marketing); Mobil marketing; Video Marketing; Websayt Marketing. Oflayn raqamli marketing - bu internet bilan bog‘liq bo‘lmagan raqamli platformalarda marketing yuritish tizimidir. Ushbu marketing turiga quyidagi marketing sohalarini kirishi mumkin: TV Marketing; Radio Marketing; SMS Marketing.

Raqamli marketingning keng tarqalgan taktikalari va ularning har birida ishtirok etadigan kanallar quyidagilardan iborat:

SEO (Search Engine Optimization). SEO - bu inglizcha so‘zlarning bosh harflaridan olingan bo‘lib, qisqacha ma’nosi qidiruv bo‘limiga firma sohasiga oid so‘z yozilganda, firma saytining chiqib kelishidir.

Kontent marketing. Kontent marketingining maqsadi kontentni ishlatish orqali potensial mijozlarga erishishdir. Ushbu atama brendni ommalashtirish, trafikning o‘sishi va xaridorlarni ko‘paytirish maqsadida kontent aktivlarini yaratish va targ‘ib qilishni anglatadi.

SMM (Social Media Marketing). SMM - bu ijtimoiy tarmoqlardagi marketing. Mijozlar va sotuvlar uchun vositadir. Bugungi kunda hamma biznesda har bitta mijoz uchun kurashish mavjud va uni jalb qilish usullaridan biri bu SMM dir. PPC (Pay Per Click).

PPC - Pay Per Click inglizcha soʻzlarining bosh harflaridan olingan boʻlib, bu firma reklamasini har bosilganda nashriyotchiga pul toʻlash orqali firma veb-saytiga trafikni jalb qilish usulidir.

Hamkorlik marketingi. Bu firma veb-saytida boshqa birovlarining mahsulot yoki xizmatlarini reklama qilganligi uchun haq olishga asoslangan reklama turi. Mahalliy reklama.

Mahalliy reklama deganda, asosan, kontentni boshqaradigan va boshqa bepul kontent bilan bir qatorda platformada namoyish etiladigan reklamalar tushuniladi. Marketingni avtomatlashtirish.

Marketingni avtomatlashtirish sizning asosiy marketing operatsiyalaringizni avtomatlashtirishga xizmat qiladigan dasturiy taʼminotni nazarda tutadi. Koʻpgina marketing boʻlimlari qoʻlda bajaradigan takrorlanadigan vazifalarni avtomatlashtirishi mumkin, masalan: epochta xabarnomalari, ijtimoiy tarmoqlarda postlarni rejalashtirish, potensial mijozlar boʻyicha ish jarayonlari, aksiyalarni kuzatish va uning hisoboti.

Elektron pochta marketingi. Elektron pochta marketingi hali ham eng samarali raqamli marketing kanallaridan biridir. Koʻp odamlar elektron pochta marketingini spam-elektron pochta xabarlari bilan aralashtirib yuborishadi, ammo bu elektron pochta marketingi bilan bogʻliq emas. Elektron pochta marketingi potensial mijozlar yoki firma brendiga qiziqadigan odamlar bilan aloqada boʻlish vositasidir. Onlayn PR (Public Relationship).

Onlayn PR - bu raqamli nashrlar, bloglar va boshqa kontentga asoslangan veb-saytlar bilan onlayn ravishda qamrab olishni taʼminlash amaliyoti. PR - oddiy reklamadan farqli oʻlaroq, raqobatning ijtimoiy-iqtisodiy va siyosiy tizimlarida imij yaratish va uni amalga oshirish texnologiyasi hisoblanadi. Veb-sayt marketing. Veb-sayt barcha raqamli marketing faoliyatining markazidir. Faqat, bu juda kuchli kanal, ammo u turli xil onlayn marketing faoliyatlarini amalga oshirish uchun zarur boʻlgan vositadir.

Veb-sayt tovar, mahsulot va xizmatlarni aniq va esda qolarli tarzda namoyish etishi kerak. U tezkor va foydalanishda qulay boʻlishi kerak.

Video marketing. YouTube ikkinchi eng mashhur qidiruv tizimiga aylandi va ko‘plab foydalanuvchilar biror mahsulot yoki xizmatni sotib olishdan oldin, u haqida biror narsani o‘rganish, ma’lumot olish yoki shunchaki dam olish uchun YouTube ga murojaat qilishmoqda.

SMS xabarlar. Kompaniyalar va notijorat tashkilotlar so‘nggi aksiyalar haqida ma’lumot yuborish yoki tayyor mijozlarga imkoniyat berish uchun SMS yoki matnli xabarlardan foydalanadilar. Texnologiya rivojlanganligi sababli, ko‘plab matnlarni berish kampaniyalari ham mijozlarga to‘g‘ridan-to‘g‘ri to‘lashga yoki oddiy matnli xabar orqali pul to‘lashga imkon beradi.

Raqamli texnologiyalar va platformalarni iqtisodiyotga tatbiq etish choralari ko‘rilmoqda. Shu bilan birga, bu masalalar bo‘yicha tizimli muammo va kamchiliklar ham bisyor. Mamlakatimizda ham, ayniqsa pandemiya sharoitida raqamli marketing turlarini rivojlantirish, uni davlat tomonidan qo‘llab-quvvatlash odamlar xavfsizligi, iqtisodiyotning barqaror rivojlanishini ta‘minlash, korrupsiya va yashirin iqtisodiyotning oldi olinishiga olib keladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018 yil 19 fevraldagi “Axborot texnologiyalari va kommunikasiyalari sohasini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PF-5349 sonli Farmoni. www.lex.uz
2. L.T.Abduxalilova. Internet-marketing. O‘quv qo‘llanma. T.: TDIU, 2019. - 310 bet.
3. Ergashxodjaeva Sh.Dj., Qosimova M.S., Yusupov M.A. Marketing asoslari. T.: “Iqtisodiyot”, 2019. - 305 bet.
4. www.hubspot.com

ХОТИРА ВА УНИНГ ИНСОН ҲАЁТИДАГИ АҲАМИЯТИ

Холлиева Рўяб

Қарши давлат университети 2-курс магистранти

Аннотация: Хотира инсон фаолиятининг барча турларида муҳим рол ўйнайди. Ушбу мақолада бошланғич синф ўқувчиларини хотирасини ўстиришни усуллари ҳақида фикр юритилади.

Калит сўзлар: хотира, хотира жараёнлари, идрок, хотирани ўстирувчи машқлар.

Хотира инсон ҳаётидаги ғоят катта аҳамиятга эгадир. Хотира туфайли онгимизда фақат ҳозирги пайтдаги нарсалар, ҳодисалар акс этиб қолмай, балки ўтмишдаги идрок қилинган нарса ва ҳодисалар, кечирган туйғу фикрлар ҳам акс этади. Инсон хотира туфайли малака ва кўникмалар ҳосил қилади, билиминини бойитади ва савиясини кенгайтиради. Ҳатто ёш болалар ҳам агар уларни хотирасида тегишли маълумотлар сақланган бўлсагина ўйин фаолияти билан шуғуллана оладилар. Акс ҳолда ўйин фаолиятини ҳам амалга ошириб бўлмайди. Хотира мукамал бўлмай туриб фан асосларини ўзлаштириб олиш мумкин эмас.

Хотира бир қанча жараёнларни ўз ичига олади:

- эсда сақлаш;
- эсда олиб қолиш;
- эсга тушуриш;
- унутишдир.

Хотира ёдлашдан бошланади. Хотира муҳим фундаментал инсон қобилияти ҳисобланади.

Эсда олиб қолиш бу – идрок қилинган материалларни, нарса ва ҳодисаларни онгимизда қолдиришдан иборат хотира жараёнидир.

Унутиш туфайли инсон янги таассуротлар учун жойни тозалайди ва хотирани тафсилотларар тўпламидан озод қилади, бу инсоннинг тафаккур юритишига хизмат қилиш учун янги имконият беради. Хотиранинг намоён бўлиш шакллари жуда хилма-хилдир, чунки у инсон ҳаётининг турли соҳалари, хусусиятлари билан боғлиқ.

Хотира қуйидаги белгиларига кўра таснифланади:

1. Инсон нимани эслайди (нарсалар ва ҳодисалар, фикрлар, ҳаракатлар, ҳиссиётлар). Шунга кўра ҳаракатли, оғзаки-манتيқий ва образли хотира фарқланади;

2. Инсон қандай эслаб қолади (тасодифан ёки атайдан). Бу ерда ихтиёрий ва ихтиёрсиз хотира ажратилади;

3. Хотира қанча вақт сақланади. Бу қисқа муддатли, узоқ муддатли ва оператив хотирага бўлинади. Хотиранинг барча турлари ўзлари учун зарур ва қимматлидир, катталар ҳаёти давомида улар йўқолмайди, балки бойитилади, бир-бири билан ўзаро алоқада бўлади.

Мактаб ўқувчилари ёш болалар хотираси жудаям фаол бўлиб, эшитган, ўқиган нарсаларини бирдан ёдда сақлаб қоладилар ва тезда унатадилар. Шунинг учун ўқувчиларга кўрган нарсаларни 2-3 марта ёдларига солиш керак ва кўргазмалар орқали дарсни ташкил этиб бориш керак.

“Хотира китоб эмас, у балки кутубхонадир”

Болада хотиранинг дастлабки аломатлари ёнидаги яқин кишилар ва буюмларни танишда кўринади. Бир ёшга тўлмаган болада хотираси илгари идрок қилган, кўрган, номини эшитган нарсаларни тасаввур қилиш йўли билан эслай олади. Хотирани мустаҳкамлаш учун бир қанча машқлар ҳам олиб бориш керак. Болаларда хотира ривожланиш машқлари содда тарзда бошланиб, аста секин мураккабликка ўтиши ва машқлар ҳеч қачон чекланмаслиги керак. Самарали машқлардан бири бу – расмларни эслаб қолиш. Бундай машқни ўтказиш учун бирон бир қизиқарли расмлар ёки шакллардан фойдаланиш мақсадга мувофиқ.

Унда 10 тадан 15 тагача бўлган жисм, хайвон ёки шакллар расмларидан фойдаланилади. Ушбу расмга бир дақиқа давомида диққат билан қарайдилар ва у ердаги нарсаларни эслаб қолишга ҳаракат қиладилар. Шундан сўнг ўқитувчи расмни беркитади ва эслаб қолган нарсаларни айтишни сўрайди. Болаларнинг хотирасига нечта шакл ёки нарсаларни номи сақланганини аниқлаш мумкин. Кичик мактаб ёшдаги болаларнинг қизиқишларини ошириш, хотирасини мустаҳкамлаш берилаётган материалларни узоқроқ хотирасида сақлаш учун дарс жараёнида 10-15 минутлик тест, ҳикоя, қисқа муддатли қизиқарли суҳбат, ўйин, қўшиқ ва ифодали ўқиш методларидан фойланиш мумкин.

Албатта, ўқувчи нутқининг ўсишида хотирасини мустаҳкам бўлишида ўқитувчининг нутқи катта рол ўйнайди, чунки ўқитувчининг нутқи намунали нутқ бўлиб болага таъсир эта олиши керак. Шу сабабли ҳар бир ўқитувчи ўқувчилар хотирасини мустаҳкамлаш, нутқини ўстиришга интилиб, ўзи ҳам ўз нутқини такомиллаштириш устида тўхтовсиз ва тинмай ишлаши керак. Мазмунли, тўлиқ фикрли, тўғри тузилган ва услуб жиҳатидан чиройли бўлган нутқни ва хотирани ўстириш мактабда болаларнинг ўқитиш соҳасида қуйилган муҳим вазифаларнинг биридир.

Фойдаланилган адабиётлар:

- 1..Давлетшин М.Г Дўстмухамедова Ш,Мавлонов М,Тўйчиева С.”Ёш ва педагогик психология. Ўқув методик қўлланма-Т,2004.
2. Ғозиев Э.Ғ.Умумий психология.Дарслик И,ИИ китоб.-Т.2002.

**URUG' MEVALI BOG'LARDA “COLEOPTERA” TURKUMI
VAKILLARINING ZARARI, BIOEKOLOGIYASI VA ULARGA QARSHI
KURASHISH TADBIRLARI**

Sodiqova Sayyora

Rahimov Shohro'z

ToshDAU “O'simliklar himoyasi agrokimyo va tuproqshunoslik” fakulteti

Annotatsiya

Ushbu maqolada Respublikamizda urug' mevali bog'larida buzoqboshi qo'ng'izlarning tarqalishi, zarari, bioekologiyasini o'rganish asosida ularga qarshi samarali kurash choralarini qo'llash bo'yicha tavsiyalar keltirilgan.

Kalit so'zlar: g'ilofli kuylar, agrotexnik, buzoqbosh, mevaxo'r, kasallik

O'zbekistonning tabiiy iqlim sharoiti mevali daraxtlar va tok o'stirish uchun eng qulay hisoblanadi. Respublikada meva daraxtlardan olma, nok, bexi, olcha, o'rik, shaftoli kabilar ko'plab ekiladi. Biroq bog' va tokzorlarni zararkunanda va kasalliklardan samarali himoya qilmay turib, ulardan sifatli va yuqori hosil olib bo'lmaydi. Qishloq xo'jalik ekinlaridan mo'l hosil olish va yetishtirilgan hosilni saqlab qolishdagi asosiy omillardan biri zararkunanda, kasallik va begona o'tlardan himoya qilishdir. Insoniyat birgina zararkunandalar tufayli har yili: 203,7 mln.tonna – don; 228,4 mln.tonna - qand lavlagi; 23,8 mln.tonna – kartoshka; 23,4 mln.tonna – sabzavot; 11,3 mln.Tonna – meva hosili yo'qotilishiga olib keladi. O'zbekistonning mevali bog'larida 200 dan ortiq zararkunanda va 500 dan ortiq kasallik qo'zg'atuvchi zamburug'lar uchrashi qayd qilingan. Bog' va tokzorlarda uchraydigan zararkunandalarning ayrim turlari – olma, olxo'ri va uzum mevaxo'r qurtlari, binafsharang, soxta qalqondorlar, meva o'rgimchak qandalari, nok shirinchasi, nok shira biti, akatsiya soxta qalqondori, sharq meva qurti, g'ilofli kuyalar, buzoqboshi qo'ng'izlar yil va mavsum davomida bir necha marta avlod berib

jiddiy zarar keltiradi. Ushbu zararkunandalardan Coleoptera turkumi vakillarining mo'yulovlilar (Scarabaeidae) oilasiga, buzoqboshi qo'ngizlar (*Melontha melontha*, *M. hypocastani*) avlodiga mansub turlardir. O'rta Osiyodagi mevazor bog'larga buzoqboshi qo'ngizlarning uch turi: zararli buzoqboshi qo'ngizi, uch tishli buzoqboshi qo'ngizlari va mart buzoqboshi qo'ngizlar ko'p zarar yetkazadi. Bu zoqboshi qo'ngizlar lichinkasi daraxtlarning ildizini kemirib quvvatdan ketkazadi, ba'zida bog'lardagi ekilgan ekinlarga ham zarar yetkazadi. Bu zoqboshi qo'ngizlarning lichinkasi fazasida ayrim hollarda esa hali faol hayot kechirishga o'tmagan qo'ng'izlik stadiyasida qishlaydi. Lichinkalari va g'umbaklari odatda, yerning taxminan 20 sm chuqurligida bo'ladi; yer nam bo'lganda lichinkalar yer yuziga chiqadi. Mart buzoqboshi qo'ngizlari mart oyidan aprelning yarmigacha ba'zan oxirigacha zararli va uch tishli buzoqboshi qo'ngizlar maydan iyulning yarmigacha uchib yuradi. Ular g'ira- shira qorong'u tushishi bilan ucha boshlaydi. Urg'ochisi soya joylarga, daraxtlarning tagiga, yerning yuza qatlamlariga bitta yoki ikki-uchta tuxum qo'yadi. 2-3 sutka davomida hammasi bo'lib 30 tacha tuxum qo'yadi. Bir oydan keyin ulardan lichinkalar chiqadi. Lichinkalar birinchi marta faqat kelasi yili po'st tashlaydi va shu vaqtdan boshlab daraxtlarning ildizini kemirib, sezilarli darajada zarar yetkaza boshlaydi. Bu zoqboshi qo'ngizlarni 3 turi ham bir-biriga o'xshaydi. Ularning kattaligi 2,5-3,3 sm atofida. Rangi qizg'ish, mayda oq dog'li, ko'krak qismi ostida va oyoqlarning asosiy yarmida uzun oqish tuklari bo'ladi. Erkak buzoqboshi mo'yulovlarining uchi 7 dona uzun, urg'ochilarniki esa 5 dona kalta plastinkalardan iborat. Uch tishli buzoqboshi qo'ngizni og'iz aparati yuqoridagi plastinkasining pastki chekkasi 3 bo'lakka bo'linganligi bilan zararli buzoqboshidan farq qiladi. Zararli buzoqboshining ustki qanotidagi tangachalar dog' shaklida xar joyda, zararli buzoqboshiniki esa bir tekis joylashgan. Bu zoqboshi qo'ngizlarning imagosi deyarli zarar yetkazmaydi, lichinkasi meva daraxtlari, tok va butalarning ildizini kemirib katta zarar yetkazadi. Bu zoqboshi qo'ngizlar uzoq vaqt davomida rivojlanadi. Uch tishli va zararli buzoqboshi 3 yil, mart buzoqboshisi 4 yilda bir marta nasl beradi. Uch tishli va zararli buzoqboshi qo'ngizlarning imagosi 30-40kun, mart buzoqboshi qo'ngiziniki 9 oygacha yashaydi. Tuxumi 40-50 kunda,

g'umbagi 15 kun davomida rivojlanadi. Boshqa vaqtda lichinkalik bosqichida bo'ladi. Lichinkalarning tanasi yo'g'on, yoysimon, rangi xira oq bo'ladi. Ularning orqa tomoni yo'g'on kalta tuk bilan qoplangan. Mart buzoqboshilarning lichinkasi 5 sm zararli va uch tishli buzoqboshilarining 6,5 sm bo'ladi. Lichinkalar 3 marta po'st tashlab, imagoga aylanadi. Respublikamizning intensive mevali bog'larida ushbu buzoboshi qo'ngizlarning zarari ortib borayotganligi kuzatilmoqda. Tuproqdagi zichligi 1m da 212-14 tagacha yetganligi va 30-40% gacha ekin maydonlaridagi ko'chatlar zararlanganligi kuzatuvlar davomida aniqlangan.

Kurashish choralari :

Yangi bog'larni tashkil qilish va ko'chatzorlarda ko'char o'tkazishdan oldin tuproq tarkibini tekshiruvdn o'tkazish lozim. Bunda muayyan yerdagi zararkunandalardan buzoqboshi , qarsildoq qo'ngizlar lichinkalarning joylashish zichligi aniqlanadi. 1m² maydonda 2-3 ta buzoqboshi lichinkasi borligi aniqlansa, bu ko'chatlar uchun xavfli hisoblanadi. Buzoqboshi qo'ngizlar va boshqa tuproq osti zararkunandalariga qarshi kurashishda agrotexnik va tashkiliy- xo'jalik chora- tadbirlari asosiy o'rinni egallaydi. Tuproqqa asosiy va qo'shimcha ishlov berish almashlab ekishni to'g'ri yo'lga qo'yish, o'g'itlash, sug'orish va qator oralarini band qiluvchi ekinlar ekish zararkunandalar sonini kamaytirishga yordam beradi. Qo'ngizlarning zararliligi IZMM dan oshadigan bo'lsa quyidagi preparatlar tavsiya etiladi; Detsis 2,5% em.k (0,5 l/ga) , BI-58 40% em.k (0,8 l/ga) , Karache DUO 25% n.kuk (0,3 l/ga).

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati :

1. B. A.Sulaymonov, B.S.Boltayev, SH. X. Abdualimov “Bog', tokzor va dala ekinlarning zararkunanda, kasalliklari hamda ularga qarshi kurash choralari usullari”. T.2018 yil.5-9 betlar “Navro'z” nashriyoti.
2. B.A.Sulaymonov, X.X.. Kimanboyev, SH. Esanbayev “Mevali bog' zararkunandalari va ularga qarshibiologik usulni qo'llash asoslari”. T.2015yil 71-74 betlar. “Extermum-Press” MCHJ nashriyoti.
3. B.A.Sulaymonov, B.S.Boltaev, SH.Komilov “Qishloq xo'jalik ekinlarini zararkunandalari, kasalliklari va ularga qarshi kurash choralari”.

ADOLATLI IJTIMOIIY SIYOSAT

Tangirov Ahad Erkin o‘g‘li

TerDU Yuridik fakulteti talabasi

Annotatsiya: Ushbu maqolada davlatimizda yuritilayotgan adolatli ijtimoiy siyosat, pandemik jarayonda aholiga ko‘rsatilgan yordamlar, aholining farovonligi va yashash tarzini yaxshilash, kambag‘allik darajasini kamaytirish va muhtoj oilalarga davlat tomonidan ko‘rsatilayotgan ijtimoiy ko‘mak muallif tomonidan yoritilgan.

Kalit so‘zlar: ijtimoiy siyosat, koronavirus infeksiyasi, pandemik jarayon, muhtoj oila, kambag‘alikka qarshi kurashish, kambag‘allik darajasi, Oliy Majlisga Murojaatnoma, ijtimoiy himoya, “Temir daftar”, aholi farovonligi va hokazo.

Avvalambor, “ijtimoiy” so‘zini eshitganimizda bevosita xalq, fuqarolar va jamiyat ko‘z oldimizga keladi. Adolatli ijtimoiy siyosat yuritishga davlat rahbari, nafaqat davlat rahbari balki, xalq uchun xizmat qiladigan davlat organlari rahbar xodimlari ham ma’sul hisoblanadi. Adolatli siyosat yuritish – davlat boshqaruvining ustuni bo‘lib xizmat qilmoqda.

Buyuk bobokalonimiz, yirik davlat arbobi, buyuk sarkarda, kuchli, markazlashgan davlat asoschisi, ilm-fan va madaniyat homiysi Amir Temur “Kuch – Adolatda” deb bejizga aytmagan. Biz qachonki adolatli davlat qurar ekanmiz, adolatli siyosat yuritar ekanmiz – bu bizning eng katta va ulug‘ yutug‘imiz hisoblanadi. Birgina, koronavirus infeksiyasi keng tarqalgan pandemik jarayonda ijtimoiy soha ham boshqa sohalar qatorida katta zarba qabul qildi. Va bu juda murakkab vaziyatda ko‘plab yechilmagan muammolar o‘z aksini ko‘rsatdi. Murakkab pandemik jarayonda millionlab insonlar himoyasiz qoldi.

Tan olishimiz kerakki, bu muammolarning barchasi mamlakatimiz oldiga jiddiy masalalarni qo‘ydi. Bundan tashqari, pandemik inqiroz hokimiyatning butun e’tiborini muhtoj fuqarolarga ijtimoiy yordam ko‘rsatish, kambag‘alikka qarshi

kurashish tartiblarini takomillashtirishning hozirgi tizimi islohotlariga qaratgan bir vaqtda yuz berdi. Kambag'allik darajasini kamaytirish, adolat bilan ijtimoiy siyosat olib borish vazifalari kun tartibidagi asosiy masalalardan biriga aylandi. Uzoq muddatga mo'ljallangan mamlakat ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishining barqarorligini ta'minlash strategiyasining bosh maqsadi etib qo'yildi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Miromonovich Mirziyoyevning 2020-yil yanvar oyida Oliy Majlisga yo'llagan Murojaatnomasida “Birinchi navbatda aholi farovonligini oshirish va uning ijtimoiy himoyasini kuchaytirish – biz uchun bosh vazifalardan biri bo'lib qoladi”, - deya aniq aytdi.

Iqtisodiy taraqqiyot va kambag'allikni qisqartirish vazirligi adolatli ijtimoiy siyosat yuritish, kambag'allikni qisqartirish jarayonlarini tartibga solish uchun maxsus tashkil etildi. Xalqaro ekspertlarni jalb qilgan holda, 2030-yilgacha Kambag'allikni kamaytirish strategiyasini ishlab chiqishga qaror qilindi. Aholining ijtimoiy himoyaga muhtoj qatlamlarini aniqlash va ularni qo'llab-quvvatlash borasidagi ishlarni mustahkamlash maqsadida Mahalla va Oilani qo'llab-quvvatlash vazirligi tashkil etildi. Shu bilan birga, yordamga muhtoj barcha fuqarolar tarmoqlar va mahalla yig'inlari rahbari tavsiyasi bilan “Temir daftar”ga kiritilishi belgilab qo'yilgan edi. Bu vazifa bo'yicha ham izchil ishlar amalga oshirilib kelinmoqda. Bu elektron dasturga muhtoj oila biriktirilgan sektorlar tomonidan kiritilmoqda. “Temir daftar”ga kiritish uchun oilani adolatli tanlash yo'lga qo'yilgan.

Adolatli ijtimoiy siyosatning maqsadi, barcha fuqarolarning qamrab olinishiga erishishdir. Yaratilgan ijtimoiy tuzilishdan, xoh alohida shaxslar bo'lsin, xoh butun aholi guruhlari hech kim chetda qolmasligi maqsad qilingan. Prezidentimiz tomonidan yaqinda yana bir muhim hujjat — “Aholini ijtimoiy qo'llab-quvvatlashga qaratilgan qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risidagi” qaror imzolandi. Unga ko'ra, moddiy yordam va ko'makka muhtoj oilalarning 16 yoshga to'lmagan farzandlariga bir martalik moddiy yordam berish ko'zda tutilgan. Bu esa xalqimizni ijtimoiy himoyasi doimo davlat e'tiborida ekanini ko'rsatadi.

O'zbekiston o'z fuqarolarining huquq va manfaatlarini, ular qayerda bo'lishidan qat'i nazar, himoya qilishga qodir mamlakat sifatida o'zini namoyon

etmoqda. Chet ellarda ishlayotgan va ta'lim olayotgan vatandoshlarimiz bilan aloqalar mustahkamlanib, ularning huquq va manfaatlari ta'minlanyapti. Xorijda o'z mehnat faoliyatini olib borayotgan fuqarolarga qulayliklar yaratish, ularning yashash, ishlash sharoitlarini yaxshilash borasida chora-tadbirlar belgilanmoqda.

Albatta, bularning barchasi Mustaqillik tufaylidir. Bugun qaysi sohada muvaffaqiyatlarga erishmaylik, yildan-yilga xalqimiz yashash tarzi va turmushi farovonligining asl negizida mamlakatning mustaqilligi mujassam. Shunday ekan, tinch, osoyishta, shukuhli kunlarning qadriga yetaylik.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Temur tuzuklari. T: “Ijod-Press”, 2019.
2. <https://www.gazeta.uz>
3. <https://lex.uz>

**BOSHLANG'ICH SINIF MATEMATIKA DARSLARIDA
O'QUVCHILARNING MANTIQUIY TAFAKKURINI
SHAKLLANTIRISHNING HAR BIR TEMPERAMENTGA EGA
BOLALARDA O'ZIGA XOSLIGI**

Abdiraimova Xusnobod Samat qizi

QarDU Pedagogika fakulteti Ta'lim va tarbiya nazariyasi (Boshlang'ich ta'lim)

Annotatsiya. Ushbu maqola boshlang'ich sinf matematika darslarida o'quvchilarni mantiqiy tafakkurlarini shakllantirishning asosiy vazifasi – kichik maktab yoshidagi o'quvchilarni hozirgi zamon talabi darajasiga chiqqan mantiqiy tafakkurni o'stirish, har bir temperamentga ega bolalarda o'ziga xosligini o'rgatishdan iborat.

Kalit so'zlar: mantiqiy tafakkur, boshlang'ich ta'lim, pedagogika, psixologiya, tafakkur, fikrlash, temperament, xolerik, sangvinik, melanxolik, flegmatik.

Mantiq – o'ylashga, fikrlashga o'rgatadi. Tafakkur – o'qish, yozish, so'zlash va eshitishga o'xshash jarayon. U faol, muvofiqlashtiruvchi jarayon bo'lib, o'zida biror haqiqat to'g'risidagi fikrlarni qamrab oladi. Tafakkur yuritish ma'lum muammoli vaziyatda vujudga keladi. Muammoni yechish vaqtida bosh miyada chuqur tahlil, taqqoslash, umumlashtirish, hukm va xulosa chiqarish sodir bo'ladi. Tafakkur jarayoni murakkab, ko'p qirrali jarayondir.

Mantiqiy tafakkurni rivojlantirish oson ish emas. Uning shakllanishiga yordam beruvchi muayyan o'quv sharoitlarini hisobga olish kerak. Buning uchun o'quvchilarga fikr yuritish uchun imkoniyat berish, turli-tuman g'oya va fikrlarni qabul qilish, o'quvchilarning o'quv jarayonidagi faolligini ta'minlash, har bir o'quvchining mantiqiy tafakkur yuritishga qodir ekanligiga o'zlarida ishonch hissini uyg'otish, ijodiy fikrlashning yuzaga kelishini qadrlash lozim. Boshlang'ich sinf o'quvchilarning barchasida ham tafakkurning o'sishi va rivojlanishi bir tekis va bir xil

bo'lavermaydi, albatta. O'quvchilarning individual xususiyatlari ko'p darajada boshqa psixik jarayonlarning: xotira, xayol, nutq, diqqat, irodaning o'sishi bilan belgilanadi.

Turli insonlarda tafakkur xususiyatlari turlicha tarkib topgan va turlicha ko'rinishda bo'ladi. Bir kishining o'zida ham tafakkurning turli xususiyatlari turlicha nomoyon bo'ladi. Bularning hammasi tafakkurning individual xususiyatlarining asosini tashkil qiladi. Tafakkurning individual xususiyatlariga bilish faoliyatining mustaqillik darajasi, epcillik, fikrlashning tezligi kabilar kiradi.

B.M. Teplov temperamentga quyidagicha ta'rif beradi: “Temperament deb, ayni bir odam uchun xos bo'lgan emotsional qo'zg'auvchanlik, ya'ni, bir tomondan, hislar paydo bo'lishining tezligi, va ikkinchi tomondan, ularning kuchi bilan bog'liq bo'lgan psixik xususiyatlarning yig'indisiga aytiladi”. **Temperament** – bu inson faoliyati va xulq-atvorining dinamik va emotsional holatini xarakterlovchi shaxs individual xususiyatlarining yig'indi. Shunday qilib, temperament ikki tarkibiy qism – faollik va hissiyotlilikka ega. Xulq-atvorning faolligi harakatchanlik, intiluvchanlik, tezlik, yoki, aksincha, sustlik va harakatsizlik darajasini xarakterlaydi.

Xolerik – tez, ba'zida, hatto, juda keskin, nutqda, mimika va imo-ishoralarda yaqqol ifodalanadigan kuchli tezda alanganadigan hislarga ega, jadal emotsional ta'sirlanishga moyil odam, hissiyotning tez va kuchli qo'zg'aluvchanligi, barqaror bo'lishi bilan farq qiladi. Bunday temperamentga ega bolalarda sezuvchanlik kuchli ammo diqqatni jamlash sekinroq bo'lganligi uchun bunday bolalar mantiqiy masalalarni tez yechishi mumkin. Lekin diqqatni jamlay olishi qiyinligi va har tomonlama fikrlamay tezda qaror qabul qilishi oqibatida masala va misollar javobini xato ishlashi mumkin.

Sangvinik – tez, harakatchan, barcha taassurotlarga emotsional javob beruvchi odam, uning hislari bevosita tashqi xulq-atvorida ifodalanadi, lekin ular kuchli emas, va bir-birini oson almashtiradi, hissiyotning tez, kuchli qo'zg'aluvchanligi, lekin beqaror bo'lishi bilan farq qiladi. Bunday temperamentga ega bolalarning beqarorligi sababli mantiqiy masalalar ustida ishlashga qiynalishi ya'ni masala murakkabroq bo'lsa masalani javobini topguncha zerikib masala javobini topishdan ham voz kechishi

mumkin. Balki uning teskarisi bo'lib, faolligi, harakatchanligi evaziga tezda masala javobini topishi ham mumkin.

Melanxolik – emotsional kechinmalar xilma-xilligining uncha katta emasligi, lekin katta kuchga va davomiylikka egaligi bilan farq qiluvchi inson, u barchasiga ham munosabat bildirmaydi, agar bildirgudek bo'lsa ham chuqur o'ylaydi, o'z hislarini u darajada namoyon qilmaydi, hissiyotning sekin, lekin kuchli qo'zg'aluvchanligi va barqaror bo'lishi bilan farq qiladi. Bunday temperamentga ega bolalarni mantiqiy masalarni yechishga qiziqtirish qiyin ammo bu tipdagi bolalarda sabr –matonat kuchliligi uchun. Mantiqiy masalalarni yechishga qiynalmaydi va murakkab va o'ta murakkab bo'lgan mantiqiy masalalarni yechishda ham ular ijobiy natijaga erishishadi. Ular masala javobini har tomonlama o'ylab ko'rishga erinmaydilar va buning natijasida to'g'ri qaror qabul qiladilar.

Flegmatik – sust, mutanosib va xotirjam odam, uning emotsional ta'sirlanishi oson emas, va o'zidan chiqarish qiyin, hislari tashqaridan deyarli namoyon bo'lmaydi, hissiyotning juda sekin, kuchsiz qo'zg'alishi va uzoq davom etmasligi bilan farq qiladi. Bunday temperamentga ega bolalarda mantiqiy masalarni yechishga qiziqtirilsa, sekin yechishlari mumkin. Ammo masala murakkab bo'lsa ham javobini topmaguncha qo'ymaydilar.

Har qaysi odam temperamentini batamom bir tip doirasigagina bo'lmaydi albatta. Tip tushunchasining o'zi faqat bir-birlariga o'xshash bir guruh odamlarigagina o'z ichiga olishligini nazarda tutadi. Har qaysi odam temperamentida o'ziga xos individual xususiyatlari bo'ladi, bu xususiyatlarni batamom muayyan bir temperament tipiga kiritib bo'lmaydi. Bu xususiyatlar ayni individual xususiyatlardir, ya'ni shu shaxsning o'zigagina xos xususiyatdir. Ko'pchilik odamlarda bir tip temperament alomatlari ikkinchi bir tip temperament alomatlari bilan qo'shilgan bo'lishini ko'ramiz. Masalan, xolerik temperamentli kishida melanxolik yoki flegmatik temperament alomatlari bo'lishi, sangvinik temperamentli kishida xolerik va flegmatik temperament alomatlari bo'lishi mumkinligini kuzatishimiz mumkin.

Har bir shaxs o'zidagi tafakkur va fikrlash jarayonlarining o'ziga xos tomonini bilgan holda uni o'stirish yo'llarini bilishi kerak. Fikrlash jarayonlarini guruh

sharoitida, dars paytida ham o‘stirish va bunga qisqa yo‘llar bilan erishish mumkin ekan. Ularning fikricha, guruhdagi hamkorlikdagi faoliyat tafakkurning o‘shiga ijobiy ta‘sir ko‘rsatib, tafakkur jarayonini tezlashtiradi va faoliyatni samarali qiladi. Shu narsa isbot qilinganki, jamoada ishlash ko‘plab nostandart fikrlarning tug‘ilishi, ularning ichidan eng yaxshilarining saralanishi va yangidan yangi g‘oyalarning paydo bo‘lishiga sabab bo‘ladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. G‘oziev E.G. Umumiy psixologiya. Toshkent. 2002.1-2 kitob.
2. F.I.Xaydarov N.I.Xalilova “Umumiy psixologiya” darslik ,Toshkent-2019
3. E. E. Jumayev, “Boshlang‘ich matematika nazaryasi va metodikasi” Toshkent-2010
4. Nabiyev.A, Abdiraimova.X “Boshlang‘ich sinf matematika darslarida o‘quvchilarnimantiqiy tafakkurlarini shakllantirish”
“Муғаллим” Qoraqalpog‘iston 2021-yil 2-son

TUPROQ VA UNING TURLARI

Hayrullayeva Sevinch

G‘aniyev Jaloliddin

Toshkent davlat agrar universiteti "O‘simliklar himoyasi, agrakimyo va tuproqshunoslik" fakulteti

ANNOTATSIYA

Maqolaning asosiy maqsadi tuproq(qum) — litosfera yuza qavatlarining suv, havo va tirik organizmlar ta‘sirida o‘zgarishidan shakllanadigan va genetik jihatdan o‘zaro bog‘liq gorizontlardan tashkil topgan tabiiy tuzilma; Yer po‘stining yuza va unumdor qatlami. T.ning nuragan tog‘ jinslaridan farq qiladigan eng muhim xususiyati — unumdorligidir (qarang Tuproq unumdorligi). T.ni o‘rganish va uning tasnifini tuzish, tarkibini yaxshilash hamda unumdorligini oshirish usullarini ishlab chiqish singari masalalar bilan tuproqshunoslik fani shug‘ullanadi. T. hosil qiluvchi asosiy omillar: iqlim, tuproq ona jinsi, o‘simliklar va hayvonot olami, hududning relyefi va geologik yoshi hamda odamning xo‘jalik faoliyatidir.

Kalit so‘zlar: Ekotizim, gil tuproq, relyefi, tog‘ jinslari, yog‘och, ohaktosh, tuproq, iqlim.

Tuproqning yuqori qatlami. Yer yuzasiga chiqib turgan tog‘ jinslari yog‘insochin, karbonat angidrid, kislorod, havo harorati, mexanik kuchlar, suv va unda erigan moddalar, havo, mikroorganizmlar va tuban o‘simliklar (yo‘sin, lishayniklar) ta‘sirida yemiriladi (nuraydi). Nuragan jinslar maydalanib, g‘ovak qatlam hosil qiladi. Bu qatlam vaqt o‘tishi bilan yangi xususiyat — nam sig‘imi va o‘simliklar o‘zlashtira oladigan bir oz miqdordagi oziq moddalarga ega bo‘ladi. Vujudga kelgan yangi muhitdagi mikroorganizmlar o‘z hayot faoliyati tufayli o‘simliklarning o‘sishi uchun sharoit yaratadi, o‘simliklar tuproqdan o‘z hayoti uchun zarur oziq moddalarni o‘zlashtiradi va o‘zida to‘playdi. Nobud bo‘lgan o‘simlikning

bir qismi mikroorganizmlar ta'sirida parchalanib, mineral moddalarga, qolgan qismi esa murakkab biokimyoviy jarayonlar natijasida chirindi (gumus) ga aylanadi. Bu jarayonlarning barchasi uzluksiz davom etadigan nurash sharoitida sodir bo'lib, o'simlik ildizlari ajratgan nordon moddalar hamda organik qoldiqlar ta'sirida yanada tezlashadi. Natijada Yer po'stlog'ining sirtida unumdor g'ovak qatlam — T. paydo bo'ladi. Iqlim, tuproq ona jinsi, o'simlik hamda hayvonot olami, hudud relyefi kabi omillarning T. hosil bo'lish jarayoniga ta'siri turlicha bo'lganligi tufayli har xil tabiiy zonalarda o'ziga xos T. tiplari vujudga keladi. Mas., tayga zonasida chimli podzol T., dashtlarda qora va kashtan T., cho'llarda esa sur tusli qo'ng'ir T.lar va b (qarang Tuproq zonasi). Odamning xo'jalik faoliyati qam T. hosil bo'lish jarayonining ba'zi omillariga, mas., o'simliklarga, shuningdek, yerga ishlov berish, uning meliorativ holatini yaxshilash, organik o'g'it solish va boshqa bilan tuproqqa bevosita ta'sir ko'rsatadi. Bu ta'sir ko'rsatish to'g'ri mutanosiblikda olib borilganda T. hosil bo'lish jarayonini va xususiyatlarini maqsadga muvofiq o'zgartirish mumkin. Bizning sayyoramizda juda ko'p ekotizim turlari mavjud, ularning ichki xususiyatlari tuproq turiga, iqlimga, har bir momentning atrof-muhit sharoitlariga va boshqalarga bog'liq. Dunyoning har bir qismida biz ko'radigan tuproq turi tuproq hosil qiluvchi beshta omilga bog'liq: iqlim, tog' jinslari, relyef, vaqt va unda yashovchi organizmlar.

Tuproqning ta'rifi va tarkibiy qismlari. Tuproq - bu yer qobig'ining yuzaki qismi, biologik faol, bu jinslarning parchalanishi yoki fizikaviy-kimyoviy o'zgarishi va unda joylashgan tirik mavjudotlar faoliyati qoldiqlari. Avval aytib o'tganimizdek, dunyoning har bir mintaqasida har xil tuproq turi mavjud. Bu tuproq hosil qiluvchi omillar butun kosmosda o'zgarib borishi sababli sodir bo'ladi. Masalan, iqlim butun sayyorada bir xil emas, relyef ham, unda yashovchi organizmlar va hk. Shu sababli, tuproqlar turli xil ekotizimlar bo'ylab harakatlanishimiz bilan asta-sekin o'z tuzilmalarini o'zgartiradi. Tuproq toshlar, qum, loy, gumus (chirigan organik moddalar), minerallar va boshqa elementlar kabi turli xil tarkibiy qismlardan iborat. Tuproq tarkibiy qismlarini quyidagicha tasniflashimiz mumkin: Noorganik qum, loy, suv va havo kabi; Organik, masalan, o'simlik va hayvonlarning qoldiqlari. Gumus bu tuproqlarni unumdorligini ta'minlaydigan barcha parchalanadigan organik moddadir.

Quritadigan barglardan hasharotlar jasadigacha ular tuproq chirindi qismidir. Bu yuqori qatlamlarda uchraydi va ba'zi minerallar bilan birgalikda sarg'ish-qora rangga aylanib, yuqori unumdorlikni beradi. Tuproqning xususiyatlari: Tuproqlar fizik, kimyoviy va biologik xususiyatlari bilan ajralib turadi. Jismoniy xususiyatlari: To'qimalarining Tuproqda mavjud bo'lgan har xil o'lchamdagi mineral zarrachalar nisbati aniqlanadigan narsadir. Tarkibi bu tuproq zarralari birlashib, agregatlarni hosil qilish usuli. Zichlik o'simliklarning tarqalishiga ta'sir qiladi. Zich tuproqlar ko'proq o'simliklarni qo'llab-quvvatlashga qodir. Harorat o'simliklarning tarqalishiga, ayniqsa balandlikda tarqalishiga ham ta'sir qiladi. Rang bu uning tarkibiy qismlariga bog'liq va tuproqdagi namlik miqdori bilan farq qiladi. Kimyoviy xususiyatlari: Birja hajmi: Bu tuproqning loy va gumus bilan almashinish qobiliyati, mineral zarralarni olish orqali o'simliklarga ozuqa moddalarini etkazib berish. Hosildorlik: Bu o'simliklar uchun mavjud bo'lgan ozuqaviy moddalar miqdori. pH: tuproqning kislotaligi, betarafligi yoki ishqoriyligi. Keyin biz tuproqning pH darajasini qanday o'zgartirishni bilib olamiz. Biologik xususiyatlar: Bu erda biz u erda yashaydigan organizmlarning turlarini, ikkalasini ham topamiz bakteriyalar, zamburug'lar kabi hayvonlar, va boshqalar. Hayvonlar, shuningdek, parheziga, faoliyatiga, kattaligiga va boshqalarga qarab, o'z vazifalarini yerda bajaradilar. Va nihoyat, ular o'simliklarning ko'pligi tufayli iqlimni yumshatish va suv oqimlarining mavjudligini qo'llab-quvvatlash uchun xizmat qilishadi. Bularning barchasi va boshqa sabablarga ko'ra tuproqni qadrlashni va uni saqlashni o'rganish hayotiy ahamiyatga ega.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. www.Vikapediya.uz
2. P.Uzoqov, Shu.Holiqulov, I.Boboxo'jayev "Tuproqshunoslik"
3. G'.Yuldashev "Tuproq kimyosi"

BANKDA TOVAR-PUL VA KREDIT MUNOSABATLARI

Xojibekova Madina Ulug'bek qizi

Toshkent Moliya Instituti talabasi

Annotatsiya: Mazkur maqolada banklar paydo bo`lishining asosi, bankirlar, kredit tizimi, valyuta ayirboshlash, omonatchilarga hisob-kitob xizmatlari ko`rsatish, mablag'larni jalb qilishi, jahon amaliyotida kredit tizimi o`zining tashkil qilinish turiga qarab guruhlariga bo`linishi, tijorat muassasasi haqida batafsil ma'lumotlar berilgan.

Kalit so'zlar: Banklar, tovar-pul, ijtimoiy-iqtisodiy, puldor, mablag', ayirboshlash, hisob-kitob, valyuta.

Annotation: In this article, the basis for the emergence of banks, bankers, what language the word bank is derived from and what it means, the credit system, currency exchange, the provision of settlement services to depositors, attracting funds, in world practice The credit system is divided into groups depending on the type of organization, detailed information about the commercial institution.

Keywords: Banks, commodity-money, socio-economic, money, money, bancherii, exchange, settlement, currency.

Аннотация: В данной статье основы возникновения банков, банкиры, из какого языка произошло слово банк и что оно означает, кредитная система, обмен валюты, оказание расчетных услуг вкладчикам, привлечение средств, в мировой практике. Кредитная система разбита на группы в зависимости от типа организации, подробной информации о коммерческом учреждении.

Ключевые слова: банки, товарно-денежные, социально-экономические, кассир, деньги, банчерии, обмен, расчет, валюта.

Maqolamda avvalombor bankning o'ziga ta'rif berib o'taman, banklar paydo bo'lishining asosi tovar-pul munosabatlarining rivojlanishi hisoblanadi. Tovarpul munosabatlarining bo'lishi va ularning rivojlanib borishi barcha ijtimoiy-iqtisodiy tizimlarda banklarning ham bo'lishini taqozo qiladi. Banklar o'rta asrlarda puldorlar tomonidan pulni qabul qilish va boshqda davlat, shahar puliga almashtirib berish asosida kelib chiqqan. Keyinchalik puldorlar o'z bo'sh turgan mablag'laridan foyda olish maqsadida ularni vaqtincha foydalanishga mablag' zarur bo'lgan korxonalariga berishgan va pul almashtiruvchi puldorlarning bankirlarga aylanishiga olib kelgan. Shunday ekan, hozirda banklar o'z mijozlarini monetalar tarkibi buzulishidan zarar ko'rishdan himoya qilishadi. Ular o'z hisoblarni ma'lum summadagi qimmatbaxo metallni ifodalovchi maxsus pul birligida olib borishadi va o'zlarining bo'sh pul mablag'laring ijobanklar davlatga qarzga, shaharlarga, chet el savdogarlariga berishadi. Banklar valyuta ayirboshlash operatsiyalaridan tashqari, odamlarning pul boyliklarini saqlash va omonatchilarga hisob-kitob xizmatlari ko'rsatish bilan ham shug'ullanishadi. Bankirlar shu narsani tushundiki, bankda harakatsiz yotgan pullarni ma'lum foiz evaziga berib daromad olish mumkin. Shu tariqa banklarning kredit operatsiyalari yanada rivojlanib kelinmoqda. Banklarning kelib chiqishi va rivojlanish ishlab chiqarish bilan bog'liq xarajatlar va talablarning oshishi, savdo kapitali aylanishining tezlashuvi bilan bog'liq bo'ladi. Natural xo'jalik munosabatlarining tugashi savdo-sotiq munosabatlarining rivojlanishi pullik hisob-kitoblar olib borishga, kreditning rivojlanishiga yo'l ochdi. Ishlab chiqarishni rivojlantirish yollanma mehnatni jalb qilishga olib kelindi. Yollanma mehnat uchun xalqning pul shaklida to'lanishi, doimiy pul aylanishini yuzaga keltirdi. Pul aylanishini esa bank tomonidan boshqarish zarur. Shunday qilib, banklar faoliyat ko'rsatib kelmoqda va ular mablag'larni yig'ish va taqsimlash orqali kapitali harakatini yanada boshqarib kelinmoqda. Ssuda kapitalistidan farqli o'laroq bankir tadbirkor sifatida ish olib boriladi.

Kredit tizimi bu kredit munosabatlar majmuasi va kredit munosabatlarni tashkil qiluvchi va amalga oshiruvchi kredit institutlar yig'indisiga deb tushunamiz. Kredit tizimi orqali huquqiy va jismoniy shaxslarning vaqtincha bo'sh mablag'lari yig'iladi

va korxonalar, tashkilotlarga, davlatga vaqtincha foydalanishga beriladi. Kredit tizimi bir necha bo'g'inlardan iborat bo'lishi mumkin. Mablag'larni jalb qilishi va taqsimlanishiga qarab kredit tizimi bo'g'inlari o'z xususiyatlariga ega qiladi. Markaziy bank, bank institutlari va nobank kredit muassasalaridir. Bank institutlariga quyidagi banklar kiradi:

- tijorat banklar;
- investitsiya banklari;
- jamg'armalar jalb qiluvchi banklar (O'zbekistonda Xalq banki);
- ipoteka banki;
- savdo banklari
- tashqi iqtisodiy aloqalar bo'yicha banklar;
- tarmoqlar bo'yicha ixtisoslashgan banklar va boshqalar.

Nobank kredit tashkilotlarga:

- investitsiya kompaniyalari;
- sug'urta kompaniyalari;
- nafaqa va boshqa fondlar kiradi.

Banklar - tovar-pul xo'jaligining ajralmas atributidir. Tarixan bular yonma-yan rivojlanib keldilar. Shuning uchun qiymatning pul shaklining muomalasining boshlanishi bank ishining boshlanishi deb hisoblash, hamda bank faoliyatining rivojlanishidagi yetukligi doimo iqtisodiyotdagi tovar-pul aloqalarining rivojlanish darajasiga mos kelgan. Shuningdek, O'zbekiston Markaziy banki va Moliya vazirligi 2024-yildan kechiktirmay Xalqaro valyuta jamg'armasi va Jahon banki dasturi (FSAP) asosida moliyaviy sektor holatini baholashni o'tkazishi amalga oshiriladi. Banklar-moliyaviy bozorning tashkiliy tuzilishining bir qismi bo'lgan kredit tashkiloti bo'lib, jismoniy va yuridik shaxslarning vaqtinchalik bo'sh turgan pul mablag'larini jamg'rish, yig'ish, jamlangan (akkumulatsiya qilingan) mablag'larni o'z nomidan qaytarib berishlilik, muddatlilik asosida berish xamda mijozlarning topshirig'iga ko'ra, to'lovlarni amalga oshirish vazifalarini amalga oshiradilar. Kredit - bank tizimining shakllanishi va rivojlanishi - iqtisodiy islohatlarni amalga oshirilishining ajralmas belgilaridan (xususiyatlaridan) biridir. Bu shu bilan

ta`kidlanadiki, bank tizimi xar qanday turdagi iqtisodiyotning markaziy tizimini tashkil qiluvchi unsurlaridan hisoblanadi. Bank tizimi vaqtinchalik bo`sh turgan pul mablag`larini akkumulyatsiya qilish funksiyasini amalga oshiradi. Bank tizimining muvoffaqiyatli ishidan iqtisodiyotni samarali faoliyat ko`rsatishi, umuman olganda mamlakatdagi iqtisodiy o`sinh bog`liq bo`ladi.

Xulosa. Zamonaviy iqtisodiy birlashmadan organik yaxlitlikka aylanishidir. Bunday iqtisodiyotda uning aloqalari orasidagi bog`liqlik ichki xususiyatga ega bo'ladi, bu esa ular orasidagi doimiylik va tizimli almashishni talab qiladi. Va shu borada aytib o'tmoqchimanki, 2017 yilda boshlangan iqtisodiyotni liberallashtirish va bozor mexanizmlari rolini oshirishga qaratilgan iqtisodiy islohotlarning yangi bosqichi o`rta muddatli istiqbolda bank tizimi va pul-kredit siyosatini rivojlantirishning ustuvor yo`nalishlarini belgilab berdi. Ayni vaqtda valyuta bozorini liberallashtirish borasidagi islohotlarning muvaffaqiyatli amalga oshirilishi ko`p jihatdan pul-kredit siyosatini takomillashtirish, tijorat banklari faoliyatini mustahkamlash hamda bank tizimini rivojlantirish choralari samaradorligi bilan chambarchas bog`liq. Shundan kelib chiqib, O`zbekiston Respublikasi Prezidentining “Valyuta bozorini liberallashtirish bo`yicha birinchi navbatdagi chora-tadbirlar to`g`risida”gi Farmoni e`lon qilinishidan ko`p o`tmay O`zbekiston Respublikasi Prezidentining “Pul-kredit siyosatini yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to`g`risida”gi Qarori qabul qilindi va Pul-kredit siyosatini 2017-2021 yillarda rivojlantirish va inflyatsion targetlash rejimiga bosqichma-bosqich o`tish bo`yicha chora-tadbirlar Kompleksi tasdiqlandi. Shunday ekan, ichki bozorda narxlar barqarorligini ta`minlash vazifasi pul-kredit siyosatini amalga oshirishning aniq strategiyasi va batafsil rejasi bo`lishini hamda maqsadli ko`rsatkichlarga erishish uchun samarali instrumentlar va mexanizmlarni talab etadi. O`z navbatida, ichki valyuta bozorida muammolarni yuzaga keltirib, samarali pul-kredit siyosatini yuritish imkoniyatlarini pasaytirdi. Bundan tashqari, pul-kredit instrumentlaridan foydalanishning passiv rejimi monetar targetlashni samarali qo`llashda qo`shimcha qiyinchiliklar tug`dirdi. Pul-kredit siyosatini amalga oshirish va rivojlantirish bo`yicha ushbu Konsepsiya o`z ichiga 2018-2021 yillar uchun mo`ljallangan chora-tadbirlar “yo`l xaritasi”ni qamrab oldi. Mazkur yo`l

xaritasini ishlab chiqishda asosiy e'tibor inflyatsion targetlashning mexanizm va tamoyillarini o'rta muddatli istiqbolda samarali joriy qilish uchun zaruriy shart-sharoitlarni yaratish bo'yicha choralarni amalga oshirishga qaratilib kelmoqda. 2020 — 2025-yillarga mo'ljallangan O'zbekiston Respublikasining bank tizimini isloh qilish strategiyasi (keyingi o'rinlarda — Strategiya) O'zbekiston Respublikasi Prezidentimizning 2020-yil 2-martdagi PF-5953-son Farmoni bilan tasdiqlangan 2017 — 2021-yillarda O'zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo'nalishi bo'yicha Harakatlar strategiyasini “Ilm, ma'rifat va raqamli iqtisodiyotni rivojlantirish yili”da amalga oshirishga oid davlat dasturiga muvofiq, shuningdek, Jahon bankining mamlakat bank tizimi joriy holatini o'rganish natijalari bo'yicha asosiy xulosalari va tavsiyalarini inobatga olgan holda ishlab chiqilgan. Strategiya bank tizimini rivojlantirishning maqsadlari, vazifalari va ustuvor sohalarini, 2020 — 2025-yillarda bank tizimini transformatsiya va isloh qilish yo'nalishlarini, xorijiy mamlakatlarning moliya sektorini transformatsiya qilish tajribasi asosida va moliyaviy sohadagi jahon tendensiyalarini hisobga olgan holda ehtimoliy yechimlarni izlash yo'llarini belgilaydi.

Foydalangan adabiyotlar

1. Lomakin V.K.Mirovaya ekonomika.Uchebnik dlya studentov vuzov.— M.. YUNITI-DANA. 2012.671 st.
2. Mishkin F. The Economics of Money, Banking and Financial Markets (Global edition 11th Edition)(Den'gi, kredit i banki). Pearson. United Kingdom, 2015
3. O'zbekiston Respublikasining “Banklar va bank faoliyati to'g'risida”gi qonun, T.: “O'zbekiston”, 05.11.2019 y.
4. O'zbekiston Respublikasi Soliq kodeksi, Xalq so'zi. 09.12.2019 y.
5. O'zbekiston Respublikasining “Valyutani tartibga solish to'g'risida”gi qonuni. 22.10.2019 y.
6. “Banklarning kapitallashuvini yanada oshirish va iqtisodiyotni modernizatsiyalashdagi investitsiya jarayonlarida ularning ishtirokini faollashtirish chora-tadbirlari to'g'risida”gi qarori 2019 yil dekabr.

7. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 5 yillik strategiyasida «Bank tizimini yanada isloh qilish va erkinlashtirish chora-tadbirlari to'g'risida»gi qarori 12.05.2020 yil.
8. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining “2017-2021-yillar Harakatlar strategiyasi” 2017 -yilning 7-fevralidagi PF-4947 sonli qarori.
9. Abdullayeva Sh.Z, Safarova Z. Tijorat banklarining moliyaviy resurslarini boshqarish. T.:Iqtisod-Moliya.
10. Omonov A., Bank ishi. Darslik. T.:“Moliya”2019 y.
11. Abdullayeva Sh., Pul va banklar. Darslik. T.: "Moliya" 2019 y.
12. A.A.Omonov., T.M.Qoraliyev., Pul va banklar. Darslik. T.:”Moliya”

Internet saytlari.

1. <http://www.google.com> “Ma'lumotlar qidiruv sayti”
2. <http://www.stat.uz> Davlat Statistika qo'mitasining sayti
3. www.bank.uz
4. www.lex.uz
5. www.uba.uz
6. www.cbu.uz <http://www.cbu.uz> – O'zR MBning rasmiy veb-sayti;
7. www.nbu.uz.
8. www.kun.uz

YOSHLAR – KELAJAK POYDEVORI

Xudoynazarova Sadoqat Chorshanbi qizi

TerDU Yuridik fakulteti talabasi

Annotatsiya: Ushbu maqolada yoshlarga oid davlat siyosati, iste’dodli yoshlarni qo‘llab-quvvatlash uchun olib borilayotgan islohotlar, qizlarning yanada ilmi bo‘lishi uchun berilayotgan imkoniyatlar muallif tomonidan yoritilgan.

Kalit so‘zlar: yoshlarga oid davlat siyosati, ijtimoiy muhofaza qilish, prezident maktablari, “Temurbeklar” maktabi, ijod va ixtisoslashtirilgan maktablar, Yoshlar forumi, Yangi Uchinchi Renessans, ta’lim islohotlari, beshta muhim tashabbus va hokazo.

O‘zbekiston – yoshlar mamlakati. Shuning uchun biz yoshlarni ta’lim-tarbiyamiz va kamolotimizga davlatimiz tomonidan alohida e’tibor qaratilmoqda. O‘zbekiston Respublikasining “Yoshlarga oid davlat siyosatining asoslari to‘g‘risida”gi qonunda yoshlarni huquqiy va ijtimoiy muhofaza qilish, iste’dodini qo‘llab-quvvatlash masalalari qamrab olingan. Bugungi kunda mamlakatimizda iqtidorli, iste’dodli yoshlarni qo‘llab-quvvatlash maqsadida Prezident maktablari, “Temurbeklar” maktabi, ijod va ixtisoslashtirilgan maktablari tashkil etildi. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M.Mirziyoyev 2020-yil 25-dekabrda o‘tkazilgan Yoshlar forumida “Yoshlar – O‘zbekistonning eng katta boyligi, bebaho xazinasini” mavzusida nutq so‘zlab, mamlakatimiz yoshlariga qarata: “Sizlarni O‘zbekistonning eng katta boyligi, bebaho xazinasini sifatida qadrlayman. Biz yurtimizda qanday islohotlarga qo‘l urmaylik, avvalo siz kabi yoshlarga, sizlarning kuch-g‘ayratingiz va azmi-shijoatingizga suyanamiz. Biz oila, maktabgacha ta’lim, maktab va oliy ta’limni hamda ilmiy-madaniy dargohlarni bo‘lg‘usi Renessansning eng muhim bo‘g‘inlari deb hisoblaymiz”, - deya ta’kidladilar. Zamonaviy ta’lim-

tarbiya Yangi Uchinchi Renessansning mustahkam poydevori va ustuni ham hisoblanadi.

Oliy ta'lim sohasidagi islohotlar va imkoniyatlar biz yoshlarni malakali mutaxassis bo'lib hayotga kirib kelishimizda muhim omil bo'lmoqda. So'nggi yillarda Oliy ta'lim sohasida qator me'yoriy-huquqiy hujjatlar ishlab chiqilmoqda va bu o'z navbatida, yoshlarning intilish va iqtidorini qo'llab-quvvatlash, rag'batlantirishda, rahbar mutaxassislarning boshqaruv salohiyatini yuksaltirishda yangi tizimni shakllantirdi. Biz yoshlarni xursand qiladigan jihati shundaki, bugungi zamon talablari va ijtimoiy-iqtisodiy o'zgarishlar sharoitida yoshlarning talab va ehtiyojlarini o'rganib, yangidan yangi imtiyoz va imkoniyatlar eshigi ochib berilmoqda.

Yurtboshimizning yoshlar kelajagiga qaratayotgan doimiy e'tibori, ayniqsa, ta'lim islohotlarida yaqqol ko'zga tashlanmoqda. Bu qilinayotgan ishlar va islohotlarning yutug'i yoshlarning davlat hamda qonunlarga ishonchini kuchaytirmoqda. Xorijiy ta'lim muassasalaridan o'zimizdagi oliy o'quv yurtlariga o'qishini ko'chirish, test jarayonlari, bir vaqtning o'zida 5 ta OTMda o'z bilim saviyasini sinab ko'rishi yoshlarga e'tiborning yorqin misolidir. Yoshlar uchun, ayniqsa, qizlarning yanada ilmi bo'lishi uchun, Prezident huzuridagi Davlat boshqaruvi akademiyasiga xotin-qizlar uchun 30 foiz maqsadli kvota ajratish masalasi ko'tarilgan bo'lsa, hozirda, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 26-fevraldagi qarorida Ichki ishlar organlari xodimlari farzandlariga davlat oliy ta'lim muassasalari hamda O'zbekiston Respublikasi Mudofaa vazirligi, Ichki ishlar vazirligi, Milliy gvardiyasi va Davlat bojxona qo'mitasining oliy va o'rta maxsus ta'lim muassasalariga o'qishga kirish uchun imtiyozlar belgilangandi hamda terrorizm va jinoyatchilikka qarshi kurashish, jamoat xavfsizligini ta'minlash chog'ida halok bo'lgan yoki olgan tan jarohati tufayli nogiron bo'lib qolgan ichki ishlar organlari xodimlarining farzandlariga tavsiyanoma asosida oliy ta'lim muassasalariga kirishda tanlovsiz, belgilangan qabul parametrlaridan tashqari davlat granti asosida o'qishga kirish imtiyozi berildi.

Mamlakatimizda yoshlarni o'z hayotiy o'rniga ega, bilimli va yuksak salohiyatli qilib tarbiyalashga juda katta e'tibor qaratilyapti. Xalqimizning ertasi qanday bo'lishi

yoshlarning bugun qanday ta’lim-tarbiya olishiga bog’liq. Har tomonlama mukammal inson bo’lish uchun faqatgina bilimning o’zigina kifoya qilmas ekan. Balki, bilim bilan birgalikda, insonparvarlik, vatanparvarlik xislatlari ham shakllanib borishi lozim. Davlatimiz rahbari tomonidan barcha sohalar qatori yurtimizda yoshlarni har tomonlama yetuk va komil inson qilib tarbiyalash, ularning intilish va tashabbuslarini qo’llab-quvvatlash, iste’dod va salohiyatlarini ro’yobga chiqarish uchun qulay sharoitlar yaratishga ham e’tibor qaratilmoqda. Xorijdagi tengdoshlarimiz bilan ilmfan, madaniyat, tadbirkorlik, sport va boshqa sohalarda faol muloqotda bo’lishimiz, o’zimizning salohiyatimizni dunyo miqyosida namoyon etishimiz uchun katta muhit shakllandi. Hammamizga ma’lumki, davlatimiz rahbari ijtimoiy, ma’naviy-ma’rifiy sohalardagi ishlarni yangi tizim asosida yo’lga qo’yish bo’yicha 5 ta muhim tashabbusni ilgari surgan edi. Aynan, mana shu 5 ta tashabbus yoshlar uchun, ularning o’z qobiliyatini namoyon qilishi uchun keng yo’l ochdi.

Xulosa qilib aytishimiz mumkinki, milliy ma’rifatparvar, shoir, dramaturg Abdulla Avloniy ta’kidlaganlaridek: “Har bir millatning saodati, davlatlarning tinchligi va rohati yoshlarning yaxshi tarbiyasiga bog’liq” ligini unutmasligimiz darkor.

Foydalanilgan adabiyotlar ro’yxati:

1. Xalq so’zi. 2020-yil 26-dekabr, №273 (7775). 1-bet.
2. Abdurauf Fitrat. Oila yoki oila boshqarish tartiblar. "Cho'lpon nashriyoti", 2019, 2- jild.
3. Beshta muhim tashabbus – ertamiz egalari, istiqboli yo’lida. T, Ma’naviyat, 2019.
4. Abdulla Avloniy. Turkiy guliston yoxud axloq. T, Yoshlar nashriyot uyi, 2019, 9-bet.
5. <https://lex.uz>

**SILJISHLI FUNKSIONAL OPERATORLARNING SILJISH YO‘NALISHNI
O‘ZGARTUVCHI BO‘LGAN HOLDA BIR TOMONLAMA
TESKARILANUVCHANLIK SHARTLARI**

Mardiyev Rasul

Jumanov Xudoyor Shuxrat o‘g‘li

Samarqand davlat universiteti

Annotatsiya: Siljish yo‘nalishni o‘zgartuvchi bo‘lgan holda siljishli funksional operatorlarning $H_\mu(\Gamma)$, $0 < \mu < 1$ Gyolder fazosining qism fazosi bo‘lgan

$$H_\mu^0(\Gamma, \Lambda) = \{ \varphi \in H_\mu(\Gamma) : \varphi(\tau) \in N_0 \}$$

fazoda bir tomonlama teskriylanuvchanlik kriteriysi olingan. Bu yerda Γ - sodda silliq yopiq kontur α - Γ konturni o‘ziga akslantiruvchi diffeomorfizm (siljish) Λ - $\alpha_2(t) = \alpha(\alpha(t))$ siljishning qo‘zg‘almas nuqtalari to‘plami, $\Phi = \text{supp}[\tau - \alpha_m(\tau)]$ - Γ konturning $\alpha_2(\tau) \neq \tau$ shartni qanoatlantiruvchi nuqtalar to‘plamining yopig‘i, $N_0 = \{ \Lambda \cap \Phi \}$.

Kalit so‘zlar: Diffeomorfizm, siljishli funksional operator, bir tomonlama teskriylanuvchanlik shartlari, yo‘nalishni saqlovchi bo‘lgan siljishli funksional operatorlar, o‘ngdan (chapdan) teskriylanuvchanlik, $H_\mu^0(\Gamma, N_0)$ va $(H_\mu^0(\Gamma, N_0))^2$ fazolar, $\mathfrak{d}(\mathfrak{m})$ - normallanganligi, $B(\mathbb{C})$ operator

Γ - sodda silliq kontur, α - Γ konturni o‘ziga akslantiruvchi diffeomorfizm (siljish) bo‘lsin.

Bizga ma‘lumki (masalan, [1], 24-29-betga qarang) yo‘nalishni o‘zgartuvchi siljish albatta ikkita z_1 va z_2 qo‘zg‘almas nuqtaga ega bo‘ladi.

Γ konturning z_1 va z_2 nuqtalarni z_1 nuqtadan z_2 nuqtaga musbat yo‘nalishda olingan yoyni Y_1 orqali belgilaymiz, $Y_2 = \Gamma \setminus Y_1$

Bu ishda Gyolder fazolarida quyidagi ko‘rinishdagi siljishli funksional operatorning bir tomonlama teskarilanuvchanlik shartlari o‘rganiladi

$$A = a(t)I - b(t)W \quad (1)$$

bu yerda $a(t), b(t) \in H_\mu(\Gamma)$, I – birlik operator, W - siljish operatori: $(W\varphi)(t) = \varphi[\alpha(t)], t \in \Gamma$.

A operatorni $\alpha(t)$ siljish yo‘nalishni o‘zgartuvchi bo‘lgan holda o‘rganish bu operatorni yo‘nalishni saqlovchi bo‘lgan $\alpha_2(t) = \alpha(\alpha(t))$ siljishli funksional operatorlarni o‘rganishga keltiriladi.

Faraz qilaylik $\alpha_2(t)$ siljish ixtiyoriy sondagi qo‘zg‘almas nuqtalarga ega bo‘lsin. Qo‘zg‘almas nuqtalar to‘plamini Λ orqali belgilaymiz.

$\Phi = \text{supp}[\tau - \alpha_m(\tau)]$ orqali Γ konturning $\alpha_2(\tau) \neq \tau$ shartni qanoatlantiruvchi barcha nuqtalar to‘plamining yopig‘ini belgilaymiz.

$N_0 = \{ \Lambda \cap \text{supp}[\tau - \alpha_m(\tau)] \}$ bo‘lsin.

$H_\mu^0(\Gamma, N_0) \stackrel{\text{def}}{=} \{ \varphi \in H_\mu(\Gamma) : \varphi(\tau) = 0, \tau \in N_0 \}$ fazoda A operatorni qaraymiz.

[2] adabiyotdagi 2.3-lemmaga asosan quyidagi tasdiq isbotlanadi.

1-lemma: A operator $H_\mu^0(\Gamma, N_0)$ fazoda o‘ngdan (chapdan) teskarilanuvchi bo‘lishi uchun

$$\tilde{A} = \begin{pmatrix} a(t)I & -b(t)I \\ -b(\alpha(t))W^2 & a(\alpha(t))I \end{pmatrix}$$

operatorning $(H_\mu^0(\Gamma, N_0))^2$ fazoda o‘ngdan (chapdan) teskarilanuvchan bo‘lishi zarur va yetarli

A operator uchun quyidagi tasdiqlarni isbotlaymiz.

2-lemma: A operator $H_\mu^0(\Gamma, N_0)$ fazoda o‘ngdan teskarilanuvchi bo‘lsa, u holda

$$\inf_{t \in \Gamma} \{ |a(t)| + |b(t)| \} > 0 \quad (2)$$

tengsizlik o‘rinli.

Isboti: Agar (2) tengsizlik o‘rinli bo‘lmasa, u holda shunday $t_0 \in \Gamma$ nuqta topilib $a(t_0) = b(t_0) = 0$ tenglik o‘rinli bo‘ladi. U holda $\tilde{A}$ operator uchun quyidagi munosabat o‘rinli

$$\begin{pmatrix} aI & -bI \\ -b(\alpha)W^2 & a(\alpha)I \end{pmatrix} = \begin{pmatrix} |t-t_0|^\mu I & 0 \\ 0 & I \end{pmatrix} \begin{pmatrix} |t-t_0|^{-\mu} a\Pi_{t_0} & -|t-t_0|^{-\mu} b\Pi_{t_0} \\ -b(\alpha)W^2 & a(\alpha)I \end{pmatrix} \quad (3)$$

bu yerda $(\Pi_{t_0}\varphi)(t) = \varphi(t) - \varphi(t_0)$. Ko‘rinib turibdiki

$$Y = \begin{pmatrix} |t-t_0|^{-\mu} a\Pi_{t_0} & -|t-t_0|^{-\mu} b\Pi_{t_0} \\ -b(\alpha)W^2 & a(\alpha)I \end{pmatrix}$$

operator $H_\mu^0(\Gamma, N_0)$ fazoda chegaralangan va 1-lemmaga asosan $\tilde{A}$ operator o‘ngdan teskarilanuvchi. Demak, u $\mathfrak{d}^*$ -normal operator bo‘ladi. U holda (3) dan ([3]. 195-bet)

$$E = \begin{pmatrix} |t-t_0|^\mu I & 0 \\ 0 & I \end{pmatrix}$$

operatorning $(H_\mu^0(\Gamma, N_0))^2$ fazoda $\mathfrak{d}$ -normalligi kelib chiqadi. E operator diagonal ko‘rinishda bo‘lganligi uchun $\mathfrak{d}$ -normalligidan $K = |t-t_0|^\mu I$ operatorning $H_\mu^0(\Gamma, N_0)$ fazoda $\mathfrak{d}$ -normalligi kelib chiqadi. Ammo ossonlik bilan ko‘rish mumkinki bu operatorning $\mathfrak{d}$ -normalligi uning o‘ngdan teskarilanuvchanligiga ekvivalent. Ma‘lumki K operator o‘ngdan teskarilnuvchan emas. Bu qarama-qarshilik lemmani isbotlaydi

Agar (2) shart bajarilsa, u holda shunday $g(t) \in H_\mu(\Gamma, N_0)$ funksiya topilib, Γ konturning barcha nuqtalarida $f(t) = a(t)g(t) + b(t) \neq 0$ shart bajariladi va $\tilde{A}$ operatori

$$\tilde{A} = \begin{pmatrix} I & 0 \\ -(WbWgI + WaW^{-1})f^{-1}I & -f^{-1}(aa(\alpha)I - b(\alpha)b(\alpha_2))ff^{-1}(\alpha_2)W \end{pmatrix} \cdot \begin{pmatrix} aI & -bI \\ I & gI \end{pmatrix} \quad (4)$$

ko‘rinishda tasvirlash mumkin. Ixtiyoriy $t \in \Gamma$ uchun $f(t) \neq 0$ bo‘lganligi uchun (4) ning ikkinchi ko‘paytuvchisi teskarilanuvchi. Demak, $\tilde{A}$ operatorning o‘ngdan teskarilanuvchanligi

$$\tilde{B} = a(t)a(\alpha(t))I - b(\alpha(t)) \cdot B(\alpha_2(t))f(t)f^{-1}(\alpha_2(t))W$$

operatorning o‘ngdan teskarilanuvchanligiga ekvivalent bo‘ladi.

$W^2 = W_{\alpha_2}$ va α_2 Γ konturning yo‘nalishini saqlaganligi uchun [4] ishdagi teoremdan foydalanib, $\tilde{B}$ operator $H_\mu^0(\Gamma, N_0)$ fazoda o‘ngdan teskarilanuvchanligi $B = a(t)a(\alpha(t))I - b(\alpha(t))b(\alpha_2(t))W^2$ operatorning $H_\mu^0(\Gamma, N_0)$ fazoda o‘ngdan teskarilanuvchanligiga va (2) shartning bajarilishiga ekvivalent ekanligini ko‘rsatish mumkin.

Endi A operatorning $H_\mu^0(\Gamma, N_0)$ fazoda chapdan teskarilanuvchanlik shartlarini ⁶² o‘rganamiz.

3-lemma: A operator $H_\mu^0(\Gamma, N_0)$ fazoda chapdan teskarilanuvchi bo‘lsa, u holda

$$\inf_{t \in \Gamma} \{ |a(\alpha(t))| + |b(t)| \} > 0 \quad (5)$$

tengsizlik o‘rinli.

Isboti: Faraz qilaylik (5) tengsizlik o‘rinli bo‘lmasin, u holda shunday $t_0 \in \Gamma$ nuqta topilib $a(t_0) = b(t_0) = 0$ tenglik o‘rinli bo‘ladi va $\tilde{A}$ operator uchun quyidagi munosabat o‘rinli

$$\tilde{A} = \begin{pmatrix} aI & b(t)|t - t_0|^{-\mu}\Pi_{t_0} \\ -b(\alpha)W^2 & a(\alpha)|t - t_0|^{-\mu}\Pi_{t_0} \end{pmatrix} \cdot \begin{pmatrix} I & 0 \\ 0 & |t - t_0|^\mu I \end{pmatrix} \quad (6)$$

bu yerda $(\Pi_{t_0}\varphi)(t) = \varphi(t) - \varphi(t_0)$.

A operatorning $H_\mu^0(\Gamma, N_0)$ fazoda chapdan teskarilanuvchanligi $\tilde{A}$ operatorning $(H_\mu^0(\Gamma, N_0))^2$ fazoda chapdan teskarilanuvchanligiga (1-lemmaga asosan) aekvivalent bo‘lganligi uchun (6) dan

$$E_1 = \begin{pmatrix} I & 0 \\ 0 & |t - t_0|^\mu I \end{pmatrix}$$

operatorning $(H_\mu^0(\Gamma, N_0))^2$ fazoda $\mathfrak{m}$ - normallanganligi ([3]. 196-bet) kelib chiqadi.

Ammo E_1 operatorning $(H_\mu^0(\Gamma, N_0))^2$ fazoda $\mathfrak{m}$ - normallanganligidan

$K = |t - t_0|^\mu I$ operatorning $H_\mu^0(\Gamma, N_0)$ fazoda $\mathfrak{m}$ - normallanganligi kelib chiqadi.

Ammo ossonlik bilan ko‘rish mumkinki K operatorning $H_\mu^0(\Gamma, N_0)$ fazoda $\mathfrak{m}$ - normalligi uning chapdan teskarilanuvchanligiga ekvivalent. Ma’lumki K operator

*Agar A operatorning obrazi yopiq va koyadrosi (yadrosi) chekli o‘lchovli bo‘lsa, u holda A operator $\mathfrak{d}$ ($\mathfrak{M}$) normal deyiladi

$H_\mu^0(\Gamma, N_0)$ fazoda chapdan teskarilanuvchi emas. Bu olingan qarama-qarshilik lemmani isbotlaydi.

Ossonlik bilan ko‘rish mumkinki (5) shart bajarilganda shunday $p(t) \in H_\mu(\Gamma)$ funksiya topilib Γ konturning barcha nuqtalarida $\varphi(t) = p(t)a(\alpha(t)) + b(t) \neq 0$ shart bajariladi va $\tilde{A}$ operatorni quyidagicha tasvirlash mumkin

$$\tilde{A} = \begin{pmatrix} p(t)I & -b(t)I \\ I & a(\alpha(t))I \end{pmatrix} \begin{pmatrix} \varphi^{-1}(aa(\alpha))I - bb(\alpha)W^2 & 0 \\ -\varphi^{-1}(a)I + pb(\alpha)W^2 & I \end{pmatrix} \quad (7)$$

Γ konturning barcha nuqtalarida $\varphi(t) \neq 0$ bo‘lganligi uchun (7) dagi birinchi ko‘paytuvchi teskarilanuvchi. Demak, $\tilde{A}$ operatorning chapdan teskarilanuvchanligi $\mathbb{C} = aa(\alpha)I - bb(\alpha)W^2$ operatorning $H_\mu^0(\Gamma, N_0)$ fazoda chapdan teskarilanuvchanligiga ekvivalent bo‘ladi. Natijada A operatorning $H_\mu^0(\Gamma, N_0)$ fazoda chapdan teskarilanuvchanligi $\mathbb{C}$ operatorning $H_\mu^0(\Gamma, N_0)$ fazoda chapdan teskarilanuvchanligiga va (5) shartning bajarilishiga ekvivalent ekanligini olamiz.

Shunday qilib biz quyidagi teoremaning o‘rinli ekanligini isbotladik.

1-teorema: A operator $H_\mu^0(\Gamma, N_0)$ fazoda o‘ngdan (chapdan) teskarilanuvchi bo‘lishi uchun $B(\mathbb{C})$ operatorning $H_\mu^0(\Gamma, N_0)$ fazoda o‘ngdan (chapdan) teskarilanuvchi bo‘lishi va (2)((5)) shartning bajarilishi zarur va yetarli.

Endi $B(\mathbb{C})$ operatorni $H_\mu^0(\Gamma, N_0)$ fazoda (2)((3)) shartlar bajarilganda o‘rganamiz. [4] ishdagi belgilashlardan foydalangan holda quyidagi belgilashlarni kiritamiz. $u(t), a(t), b(t)$ funksiyalari uchun quyidagi belgilashlarni kiritamiz

$$u_\pm(t) = \lim_{n \rightarrow \pm\infty} u(\alpha_n(t)) \cdot u(\alpha_{n+1}(t)), h_\pm(t) = |a_\pm(t)| - |\alpha'_\pm(t)|^{-\frac{1}{p}} |b_\pm(t)|,$$

$$\Gamma_1 = \Gamma \setminus \Phi, \Gamma_2 = \{t \in \Phi: h_\pm(t) > 0\}, \Gamma_3 = \{t \in \Phi: h_\pm(t) < 0\},$$

$$\Gamma_4 = \{t \in \Phi: h_+(t) < 0 < h_-(t)\}, \Gamma_5 = \{t \in \Phi: h_+(t) > 0 > h_-(t)\},$$

$$v_A(t) = \begin{cases} a(t)a(\alpha(t)) - b(t)b(\alpha(t)), & t \in \Gamma_1 \\ a(t)a(\alpha(t)) & , t \in \Gamma_2 \\ b(t)b(\alpha(t)) & , t \in \Gamma_3 \\ 0 & , t \in \Gamma \setminus \bigcup_{i=1}^3 \Gamma_i \end{cases}$$

$B(\mathbb{C})$ operatorlar to‘g‘ri siljishli (yo‘nalishni saqlovchi) operatorlar bo‘lganligi uchun [4] ishdagi teorema isbotiga o‘xshash quyidagi teoremani isbotlash mumkin.

2-teorema: A operator $H_{\mu}^0(\Gamma, N_0)$ fazoda o‘ngdan (chapdan) teskarilanuvchi bo‘lishi uchun

$$v_A(t) \neq 0, \forall t \in \Gamma \setminus \Gamma_4 \quad (\forall t \in \Gamma \setminus \Gamma_5) \quad (8)$$

va Γ_4 (Γ_5) to‘plamda

$(\forall t \in \Gamma_4) (\exists k_0 \in \mathbb{Z}) k \geq k_0$ bo‘lganda $b(\alpha_k(t)) \neq 0$

$k < k_0$ bo‘lganda $a(\alpha_k(t)) \neq 0$

(mos ravishda

$(\forall t \in \Gamma_5) (\exists k_0 \in \mathbb{Z}) k < k_0$ bo‘lganda $b(\alpha_k(t)) \neq 0$

$k > k_0$ bo‘lganda $a(\alpha_k(t)) \neq 0$).

shartlarning bajarilishi zarur va yetarli.

Adabiyotlar

1. Литвинчук Г.С. Теория Нетера системы сингулярных интегральных уравнений со сдвигом Карлемана и комплексно сопряженными неизвестными //Изв. Мат., 1967.Т.31.-№3: -С. 563-586
2. Карлович Ю.И., Кравченко В.Г. Системы сингулярных интегральных уравнений со сдвигом//Матем. Сб. , 1981. –Т. 116(158). -№I(9). –С. 87-110.
3. Гохберг И.Ц., Крупник Н.Я. Введение в теорию одномерных сингулярных операторов. Кшинев: Штиница, 1973. -426 с.
4. Jumanov.X. Funktsional operatorlarning Gyo‘l’der fazosida bir tomonlama teskarilanuvchanlik shartlari//tezis. 2022-yil 22-fevral kuni O‘zbekiston Milliy universitetida o‘tkazilgan “ILMIY TADQIQOTLAR SAMMITI”

ЎЗБЕКИСТОН КОМПОЗИТОРЛАРИ ИЖОДИДА МИЛЛИЙ ОХАНГЛАРНИНГ ТУТГАН ЎРНИ

Алимова Мохинур Хушниджон қизи

Наманган давлат университети 1-курс магистранти

Аннотация

Хозирги кунда Ўзбекистон бастакорлар ижодини кузатиб бориб шуни сезиш мумкин-ки, ўзбек халқининг дурдонаси бўлмиш мақомлардаги, халқ куй-қўшиқларидан, ялла-лапарларидан бахшичилик санъатидан илхом олиб ўз асарларида акс эттиришмоқда. Ушбу асарлар орқали миллий қадриятларимиз қисми бўлган мусиқа санъати миллий оханглар ҳар томонлама ривожланиб бормоқда.

Мақсадимиз келгуси авлодга миллий мусиқа санъатимизни чиройли жилолантириб, бус-бутун етказиб бериш, ўзбек композиторлари асарларининг хорижий мамлакатлар сахналарида янграшини таъминлаш, ўзаро алоқаларни мустаҳкамлаш ва санъат орқали дўстлик алоқаларини мустаҳкамлашдан иборат. Калит сўзлар: Миллий оханг, мусиқа, болалар қўшиқлари, президент қарори, умумтаълим мактаб, бошланғич синф, Шермат Ёрматов, кўрсатув ва радио эшиттиришлар.

Калит сўзлар: мусиқанинг ўзида, куй, сўз, тембр, лад, ритми. Болаларга хос ва мос куй ва қўшиқларимиз. Умумтаълим мактаблари бошланғич синф ўқувчиларига мусиқа тарбияси беришнинг асосий вазифалари. Ўзбекистон мусиқа санъатини янада ривожлантириш ва такомиллаштириш.

“Давлатнинг куч-кудрати унда қандай мусиқа янграёганлигига тўғридан-тўғри боғлиқдир”, – деб айтиб ўтган Афлотун. Мен бу жумлаларни бежиз келтириб ўтмадим хозирги пайтда жуда кўплаб енгил-елпи қўшиқлар кўпайиб кетди ва бунинг таъсирида кўплаб ёшларимиз шу қўшиқларнинг ортидан эргашишмоқда ва ўз ўзидан миллий охангларимиз бир четда қолиб кетмоқда. Бунинг ечимини

қандай бартараф этса бўлади деган савол барчада туғилиши турган гап. Менинг фикримча болаларга ёшлигидан (боғча, мактаб) лардан бошлаш керак. Болалар боғчаларида турли хил ўйинлар тарзида (“оқ теракми - кўк терак”, “бойчечагим бойланди”.....). Болаларга хос ва мос куй ва кўшиқларимиз жуда ҳам талайгина. Умумтаълим мактаблари бошланғич синф ўқувчиларига музика тарбияси беришнинг асосий вазифаларидан бири музикага хавас уйғотиш, музиканинг ҳаётий мазмунини тушунишни шакллантиришдан иборатдир.

Юртбошимиз Ш.М.Мирзиёев 2022/ 2023-ўқув йилидан бошлаб умумий ўрта таълим муассасаларида ўқувчиларга миллий музика чолғуларидан камида биттасини чала олиш махорати ўргатилади ва уларнинг шаходатномасида қайд этилиши ҳақида президент қарори ишлаб чиқилиши ҳам бежиз эмас албатта. Биринчи синфдан бошлаб ўқувчиларни музикага қизиқтириб бориш учун энг аввало ўқитувчи болаларни севиши, дарсга яхши тайёргарлик кўриши, музика ўқитишнинг барча метод ва тамойилларидан тўғри фойдалана олиши. ширинсўз бўлмоқлиги, болаларга хос кўшиқларни майин чиройли болалар овозига мослаб ижро этишга ўргатишлари талаб этилади. “Булбулча” болалар хори бадий раҳбари, композитор, педагог Шермат Ёрматовга “болалар музика тарбиясида қандай юқори натижаларга эришиш мумкин деган саволга Ш.Ёрматов шундай жавоб берганлар: “Асосий сабаб, асосий сир музиканинг ўзида, куй, сўз, тембр, лад, ритм гўзаллиги болаларни ўзига мафтун этади, ижодга, артистлик санъатига бўлган қизиқишни уйғотади. Кейин, мен ҳеч қачон болаларни уришмайман, балки уларни сабр-тоқат билан, диққат билан тинглаб, ҳар бирига мос тарзда алоҳида ёндашишга ҳаракат қтламан, қолган барча ишни музиканинг ўзи, унинг ажойиб, буюк қудрати амалга оширади” деб жавоб берганлар устозимиз. Уларнинг болалар учун жуда кўплаб куй-кўшиқлари бор ва ҳозирги пайтда ҳам болажонларимиз севиб ижро қилишади. Болаларни мафтун қилишининг асосий сабабларидан бири улар қувноқ ва ранг баранглилиги билан ажралиб туради. “Дадамларга ўхшасам”, “Ўйнадик ҳеч тўймадик”, “Ўн бештамыз беш олдик”, “Айёмларинг муборак”, “Баҳор”, “Ғилдирагим”, “Нурли авлод”, “Онажоним”, “Оймоможон ром бўлди”,

“Хўрозим”, “ Сумалак “ , “Умиджон полвон” ва х.к ва кўплаб бошқа кўшиқлар Ш.Ёрматов қаламига мансуб. “Қўшиғим, жон кўшиғим”, “ Биргшаликда куйлаймиз” телекўрсатувлари, “Қўшиқ сеҳри” радиоэшиттиришлари алоҳида эътиборга лойиқ. Мазкур кўрсатув ва эшиттиришларда Ш.Ёрматов мусиқанинг, сўзнинг улуғвор қудрати хақида гапиради ва болажонларга ўргатади. Бу кўрсатув ва эшиттиришлар кўплаб мусиқа ўқитувчилари мусиқа тарбиячилари учун амалий ёрдам ва катта услубий қўлланма бўлди десак янглишмаган бўламиз. Ушбу кўрсатувларни тарбиячилар дафтарларига, флешкаларига ёзиб олиб бемалол фойдалансалар ва ёш авлодга ўргатсалар булади. Жаҳон маданияти таркибида ўз мавқеини кун сайин мустахкамлаб бораётган Ўзбекистон мусиқа санъатини янада ривожлантириш, такомиллаштириш мавжуд камчиликларини жадал бартараф этиш зарур.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг фармон ва қарорлари;
2. Қодиров Р.Ғ “ Мусиқа педагогикаси” Тошкент-2012;
3. Т.Ғофурбеков “Ўзбекистон мусиқа маданияти” Мусиқа нашриёти, Тошкент-2019.

УДК: 616.2-056.43-085

UDC: 616.2-056.43-085

ОЦЕНКА ДИНАМИКИ РАЗЛИЧНЫХ МЕТОДОВ ЛЕЧЕНИЯ ПРИ РЕСПИРАТОРНЫХ АЛЛЕРГОЗАХ

Д.Т.Бобоева, Н.Б.Саидвалиева

Магистр 3 года обучения, по специализации аллергология и клиническая иммунология в Ташкентской Медицинской Академии, Ташкент

E-mail: gulnar59@internet.ru

Аннотация

Была проведена оценка динамики различных методов лечения при различных методах лечения у 120 пациентов с пыльцевой сенсibilизацией. Улучшились показатели качества жизни пациентов при использовании как специфических, так и не специфических методов лечения ($p < 0,05$). Лучшие результаты получены при применении аллергенспецифической иммунотерапии, аутосеротерапии ($p < 0,001$).

Ключевые слова: Респираторные аллергозы, поллиноз, качество жизни, методы терапии

Респираторные аллергозы - собирательное понятие и объединяет поражения носа и придаточных пазух, гортани, трахеи, бронхов и легких. В основе поражения лежат аллергические иммунологические механизмы. Реализация иммунологического конфликта и ее характер зависит от аллергенного воздействия и иммунного ответа организма, определяемого генетическими факторами, гормональным влиянием(1,7,11).

Во всем мире поллиноз является широко распространенным заболеванием. Неуклонный рост заболеваемости и распространенности поллинозов,

негативное влияние на качество жизни пациентов диктует необходимость подбора наиболее эффективных методов лечения(9).

В последнее время клиническая картина поллинозов изменилась: пациенты часто сенсibilизированы к нескольким аллергенам, отмечено усугубление тяжести течения заболевания с преобладанием смешанных форм, а также преобладание фенотипов, устойчивых к терапии(6). Несвоевременная диагностика и лечение поллинозов приводят к быстрому развитию полисенсibilизации и трансформации у некоторых пациентов симптомов сезонного аллергического риноконъюнктивита в бронхиальную астму. Совокупное воздействие всех симптомов пыльцевой аллергии может быть мучительным для пациента, нарушает его дневную активность, структуру сна, что приводит к снижению качества жизни. Специальные опросники по качеству жизни позволяют индивидуализировать как процесс лечения, так и программу профилактических и реабилитационных мероприятий. Для изучения качества жизни пациентов с пыльцевой сенсibilизацией используется специфический валидизированный опросник RQLQ (Rhinoconjunctivitis Quality Of Life Questionnaire) который наиболее полно отражает силу выраженности клинических проявлений, эмоциональное, психологическое состояние пациентов.

Цель исследования - оценка динамики различных методов лечения при респираторных аллергиях.

Материалы и методы - Проведено ретроспективное-проспективное клиническое контролируемое исследование в параллельных группах, в котором приняли участие 120 пациентов.

Критерии включения в исследование: пыльцевая аллергия (сезонный аллергический ринит, конъюнктивит, пыльцевая бронхиальная астма) возраст от 18 до 55 лет, длительность заболевания не менее 5 лет.

Критерии исключения: обострение хронических заболеваний, тяжелая сопутствующая соматическая патология, психические заболевания, беременность и лактация, впервые выявленное заболевание, прохождение курса

аллергенспецифической иммунотерапии (АСИТ) либо аутосеротерапии/ аутосерогистаминотерапии (АСТ/АСГТ)

Среди включенных в исследования пациентов 52(37,1%) -мужского пола, 64(62,9%) женского пола. Средний возраст обследованных(М+SD) для всей группы составил 34,9 + 10,8 лет, средний возраст мужчин- 30,1+10,9 года, женщин-37,5+9,9 года. Длительность заболевания -9,2+7,1 года. Начало заболевания с детства отмечали 36 пациентов. Моновалентная сенсibilизация преобладала у 24,3% пациентов, поливалентная – у 75,7%.

Пыльцевая аллергия у всех пациентов проявлялась симптомами риноконъюнктивита. У 26 человек (18,6%) дополнительно диагностирована пыльцевая бронхиальная астма (БА).

Время наблюдения – два сезона поллинозиса. В 1-й сезон все пациенты купировали симптомы пыльцевой аллергии, используя только фармакотерапию (ФТ). Во 2-й сезон пациенты были рандомизированы с помощью генератора случайных цифр на три группы в зависимости от вида терапии. Пациенты 1-й группы (n=40) получали курс – аутосеротерапии, 2-й (n=40)-аллергенспецифическую иммунотерапию, 3-й(n=40)- использовали только стандартную фармакотерапию для профилактики и подавления симптомов пыльцевой аллергии согласно рекомендациям ARIA (Allergic Rhinitis and its Impact on Asthma), GINA (Global Initiative for Asthma), клиническим протоколам лечения поллинозов и БА в Республике Узбекистан.

В исходной точке группы были сопоставимы по полу, возрасту длительности заболевания, клиническим проявлениям пыльцевой сенсibilизации, выраженности скарификационных работ.

Курсы АСТ проводили предсезонно, за 2 недели до предполагаемого обострения, забор крови осуществляли после провокации с причинными аллергенами. Аутоыворотку вводили ежедневно внутривенно, в нарастающей дозировке, по схеме, начиная с 0,1 мл до 0,7 мл, в 1-2 точки, курсом по 14 инъекций

Таблица 1 Схема аутосеротерапии при респираторных аллергиях

Дни	Количество сыворотки мл* количество точек введения	Область введения	Общий объем сыворотки мл
1	0,1	Между остистыми отростками VII шейного и I грудного позвонков	0,1
2	01*2	Центр складки локтевого сгиба у лучевого края сухожилия двуглавой мышцы плеча	0,2
3	0,15*2	Ладонная поверхность предплечья, выше лучезапястной складки на 1,5 см	0,3
4	0,2*2	Лучевая сторона предплечья, выше лучезапястной складки на 1,5 см	0,4
5	0,2*2	Переднебоковая поверхность голени, выше центра латеральной лодыжки на 6 см	0,4
6	0,2*2	Переднебоковая поверхность голени, выше центра латеральной лодыжки на 7 см	0,4

7	0,2*2	Под ключицей, на среднеключичной линии	0,4
8	0,2*2	Выше уровня пупка на 4 см и кнаружи от средней линии живота на 0,5 см	0,4
9	0,2*2	Выше уровня пупка на 2 см и кнаружи от средней линии живота на 2 см	0,4
10	0,2*2	Между остистыми отростками I и II грудных позвонков, в сторону от средней линии на 1,5 см	0,4
11-14	Точки введения повторяются с 1 по 4 дни по 0,7 мл		
Курсовая доза 6,2 мл			

Основные курсы АСТ проводили в поликлинике РНСАЦ. Для сохранения десенсибилизирующего эффекта по окончании основного курса в случае отсутствия клинических проявлений пациентам амбулаторно вводили поддерживающую дозу аутосыворотки (0,3 мл) 1 раз в 3 недели вплоть до начала сезона поллиналии.

Курсы АСИТ проводили по стандартным схемам, с использованием стандартизированных водно-солевых экстрактов пыльцевых аллергенов производства НПО «Микроген» (Ставрополь, Россия), начинали предсезонно, заканчивали весной. Длительность лечения составила $6,1 \pm 0,9$ месяца.

Таблица 2 Схема сублингвального АСИТ при респираторных аллергиях

Дата получения	Схема разведения	Доза в мл	Напоминание
1	2	3	4
	10^{-5}	0,1 утром, вечером 0,2 утром, вечером 0,4 утром, вечером 0,6 утром, вечером 0,8 утром, вечером	Каждый день по 2 раза
	10^{-4}	0,1 утром, вечером 0,2 утром, вечером 0,4 утром, вечером 0,6 утром, вечером 0,8 утром, вечером	Каждый день по 2 раза
	10^{-3}	0,1 утром, вечером 0,2 утром, вечером 0,4 утром, вечером 0,6 утром, вечером 0,8 утром, вечером	Каждый день по 2 раза

	10^{-2}	0,1 утром 0,2 утром 0,4 утром 0,6 утром 0,8 утром	Через день по 1 раза
	10^{-1}	0,1 утром 0,2 утром 0,4 утром 0,6 утром 0,8 утром	В неделю по 2 раза
	10^{-1}	0,6 утром	В 10 дней 1 раз

В случае недостаточного терапевтического эффекта в группах 1-3 допускалось дополнительное использование симптоматической ФТ (антигистаминные, интраназальные глюкокортикостероиды, деконгестанты, гормоны, B_2 -агонисты, ингаляционные стероиды).

Качество жизни пациентов с поллинозом оценивали путем использования модифицированного опросника RQLQ, который является специфическим, валидным и воспроизводимым инструментом для оценки качества жизни, связанного с состоянием здоровья. Он позволяет оценить степень влияния симптомов заболевания и лечения на социальное, эмоциональное благополучие каждого пациента. Учитывая частую трансформацию аллергических ринитов в БА, для раннего обнаружения бронхоспастических проявлений мы дополнили данный опросник рядом вопросов, позволяющих своевременно выявить утяжеление симптомов пыльцевой сенсibilизации и скорректировать симптоматическую терапию.

Таблица 3 Динамика показателей качества жизни пациентов с поллинозом на фоне проводимой терапии

Опросник включает 29 вопросов, объединенных в 8 разделов. Для каждого раздела определены средние значения. Для каждого пункта счет варьировал от

Критерии качества жизни	Группа АСТ(n=29)		Группа АСИТ(n=51)		Группа ФТ(n=26)	
	1-й сезон	2-й сезон	1-й сезон	2-й сезон	1-й сезон	2-й сезон
Виды деятельности	6,0(5,0;7,0)	3,0(2,0;4,0) *	6,0(4,0;7,0)	3,0(2,0;5,0) *	6,5(4,0;7,0)	5,0(4,0;7,0)
Сон	3,0(1,0;4,0)	1,0(0;2,0) *	2,0(1,0;5,0)	1,0(0;2,0) *	1,0(0;2,0)	1,0(0;1,0)
Общие симптомы	4,0(2,0;6,0)	2,0(2,0;4,0) **	3,0(1,0;7,0)	2,0(0;4,0) *	3,0(1,0;4,0)	2,0(2,0;3,0) #
Практические проблемы	5,0(3,0;9,0)	4,0(2,0;5,0) **	6,0(5,0;9,0)	3,0(1,0;4,0) *	4,5(3,0;8,0)	3,0(3,0;6,0) #
Носовые симптомы	9,(7,0;11,0)	5,0(4,0;7,0) *	9,0(7,0;11,0)	4,0(3,0;6,0) *	8,5(6,0;10,0)	6,0(5,0;8,0) #
Глазные симптомы	6,0(3,0;7,0)	3,0(2,0;5,0) *	6,0(4,0;8,0)	2,0(1,0;3,0) *	5,0(3,0;6,0)	3,0(2,0;4,0) **
Бронхолегочные проявления	4,0(,0;7,0)	2,0(0;4,0) **	2,0(0;4,0)	1,0(0;3,0) *	1,5(0;6,0)	1,0(0;4,0)
Эмоциональное состояние	4,0 (2,0;6,0)	2,0(1,0;4,0) *	4,0(3,0;8,0)	1,0(0;3,0) *	4,0(2,0;6,0)	2,0(1,0;4,0)
Общий суммарный балл	41,0 (29,0;51,0)	23,0 (18,0;33,0) *	41,0 (30,0;54,0)	19,0 (11,0;26,0) *	33,5 (24,0;49,0)	23,0 (18,0;36,0) #

0(нет жалоб) и до 3 баллов(максимальное нарушение). Максимальное значение-87 проводимой терапии

*-p < 0,001; **-p < 0,01; # p < 0,05 по сравнению с исходными данными.

После 1- го и 2 –го сезонов поллинии подсчитывали суммарный балл RQLQ прослеживали динамику каждого показателей.

Статистическая обработка данных проводилась с использованием общепринятых методов вариационной статистики. Исследование параметры представлены в виде меридианы (Me) с интерквантильным размахом(25%; 75%). Достоверность различий в группах оценивали непараметрическими методами. Для сравнения показателей между группами применяли U - критерий Манна-Уитни, при сравнении показателей внутри групп - критерий Вилкоксона. Различия сравниваемых показателей принимали за достоверные результаты при $p < 0,05$. Контроль над групповой вероятностью ошибки первого ряда осуществляли методом Холма – Бонферонни (скорректирование (adjust) p -значение (p_{adj}) $p < 0,05$). Возраст пациентов, длительность заболевания (в годах) представлены как среднее (M) $\pm$ стандартное отклонение (SD). Для выявления корреляционных связей использовали метод Спирмена(r). Полученные данные обрабатывались с применением статистических формул программ Statistica 6,0., «Microsoft Excel 2010».

Результаты и обсуждение:

Во 2-й сезон поллинии улучшение качества жизни отмечено у пациентов всех групп. Результаты исследования качества жизни определены по шкале RQLQ.

Во второй сезон наблюдения в первой группе (ACT) общий суммарный балл снизился в среднем с $40,4 \pm 12,9$ до $24 \pm 10,9$ балла ($p < 0,001$), во второй (АСГТ)- $42,5 \pm 13,4$ до $22,1 \pm 9,5$ балла ($p < 0,001$), во второй (АСИТ)-)- $41,7 \pm 16,3$ до $19,4 \pm 10,5$ балла ($p < 0,001$). Несмотря на то что в третьей группе(ФТ) отмечалась наименьшая динамика таких показателей качества жизни, как виды деятельности, сон, бронхо-легочные проявления, получено статистически значимое снижение суммарной величины показателя с)- $35,6 \pm 15,1$ до $27,1 \pm 13,9$ балла ($p < 0,01$).

Анализ различий суммарного балла между группами после лечения поллинозов различными способами представлен в табл. 3

Статистически значимого изменения показателей качества жизни после терапии поллинозов различными способами между группами не зарегистрировано, однако при сравнении методов АСИТ и ФТ получены наилучшие результаты ($p_{adj_{3-4}} = 0,056$), что может свидетельствовать о более высокой эффективности АСИТ по сравнению с ФТ. Возможно, полученные результаты связаны с коротким периодом наблюдения (два сезона поллинииции), а эффективность АСИТ возрастает после 2-го и 3-го курсов лечения.

Таблица 4 Сравнительная оценка качества жизни пациентов после лечения поллинозов различными способами (общий суммарный балл)

Группа, лечения	метод	N	Общий суммарный балл качества жизни(2-й сезон наблюдения)	P_{adj}
1-я аутосеротерапия		29	23,0(18,0;33,0)	$P_{1-2}=0,451$ $P_{1-3}=0,174$ $P_{1-4}=0,577$
2-я аллергенспецифическая иммунотерапия		51	19,0(11,0; 26,0)	$P_{3-4}=0,056$
3-я монофармакотерапия		26	23,0(18,0;36,0)	

Анализ полученных результатов показал, что недостаточное улучшение показателей качества жизни на фоне проводимой монофармакотерапии связано с тем, что большинство пациентов в силу ряда причин (материальные затруднения, недостаточная комплементность, стероидофобия и др.) не использовали весь возможный спектр лекарственных средств для уменьшения

симптомов заболевания. Как следствие – сохраняющиеся либо сниженные в недостаточной степени клинические проявления болезни отражались на показателях качества жизни.

Использованная в нашей работе методика оценки качества жизни пациентов с поллинозом с применением опросника RQLQ достоверно отражает самочувствие пациента до и после лечения, позволяет проследить динамику клинических проявлений, а соответственно, и эффективность проводимой терапии, сравнить влияние различных методов терапии поллинозов на показатели качества жизни.

Таким образом, становится очевидным, что с помощью регулярного использования опросников, выявления наиболее уязвимых компонентов качества жизни у конкретного пациента возможна дальнейшая сфокусированная корректировка данных параметров и индивидуальный подбор наиболее эффективного метода терапии для каждого пациента.

В нашем исследовании показатели качества жизни пациентов с поллинозом улучшились при использовании как специфической, так и неспецифической терапии ($p < 0,05$). Аллергенспецифическая иммунотерапия, так же и аутосеротерапия, и в большей степени улучшали показатели качества жизни пациентов с поллинозом ($p < 0,001$), чем монофармакотерапия ($p < 0,01$), и, следовательно, являются приоритетными при подборе лечения пациентов с данной патологией.

ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА

1. Bousquet J, Khaltaev N, Cruz AA, et al. Allergic rhinitis and its impact on asthma (ARIA) 2008 update. Allergy. 2008;63(Suppl. 86):8–160
2. Victoria S Hammersley, Rob A Elton, Samantha Walker, Christian H Hansen, Aziz Sheikh. Adolescent seasonal allergic rhinitis and the impact of health-care professional training: cluster randomised controlled trial of a complex intervention in primary care. NPJ Prim Care Respir Med. 2014; 24: 14012
3. Sheikh J, Najib U. Allergic rhinitis. emedicine. 2009. Jun 16

4. Поллинозы. Методическое пособие с атласом и описаниями некоторых растений и их пыльцы, вызывающей пыльцевую аллергию. А.В. Емельянов О.Ф. Дзюба Москва 2005 г.
5. Аллергология и иммунология. Клинические рекомендации для педиатров. Под редакцией А.А. Баранова и Р.М. Хаитова. Москва 2008-2009 г.
6. Сезонная аллергия. Советы врача. ГНЦ Института Иммунологии МЗ РФ и Российская Ассоциация Аллергологов и Клинических Иммунологов (РААКИ) Москва 2002 г.
7. Аллергический ринит (Пособие для врачей) (РААКИ) Член-корр. РАМН, проф. ИС Гуцин профессор НИ. Ильина, к.м.н. С.А. Польнер Москва. 2002 г.
8. Драник Г.Н. Клиническая Иммунология и Аллергология. ООО «Медицинское информационное агентство» , Москва 2003 г.
9. Принципы и методы аэропалеонтологических исследований. Под редакцией доктора биологических наук, проф. Н.Р. Мейер-Меликян, к.б.н. Е.Э. Северовой. Москва 1999 г.
10. Согласительный документ WAO-ARIA-GAZLEN по молекулярной аллергодиагностике (РААКИ) 2016 г.

ISHLAB CHIQRISH TARMOQLARI SAMARADORLIGINI OSHIRISHDA INVESTITSİYALARDAN FOYDALANISHNING NAZARIY VA IQTISODIY ASOSLARI

Shoxo'jaeva Zebo Safoevna

i.f.n. dotsent, Oziq-ovqat va qishloq xo'jaligi sohasida strategik rivojlanish va
tadqiqotlar xalqaro markazi doktoranti

Boqieva Dildora Olimovna

QarMII 1-kurs magistranti

Annotatsiya: Ma'lumki, mamlakatimiz iqtisodiyotida ishlab chiqarishni yangi texnika va texnologiyalar bilan ta'minlash, xalqaro bozorda o'z o'rni va mavqeiga ega bo'lishi uchun raqobatbardosh va sifatli mahsulot ishlab chiqarish uchun investitsiyalar jalb qilish, ulardan samarali foydalanish lozim. Ushbu maqolada investitsiyalardan foydalanishning nazariy va iqtisodiy asoslariga doir takliflar ishlab chiqilgan.

Kalit so'zlar: investitsiya, investitsion jarayon, asosiy kapital, aylanma katital, moliyaviy, moddiy, aqliy boyliklar, chet el kredit liniyalari, investitsiya siyosati.

Bugungi kunda investitsiya va investitsion jarayonga turli olim va amaliyotchilar har xil nuqtai nazardan qaraydilar. Ayrim olimlar investitsiyani hali ham «kapital qo'yilmalar», «kapital qurilish» kategoriyalariga tenglashtirib keladilar. Aslini olganda, investitsiya hajmi jihatidan ham, rang — barangligi jihatidan ham hozir aytilgan kategoriyalardan ustun turadi. Bozor munosabatlari sharoitida «kapital qo'yilmalar», «kapital qurilish» kategoriyalari investitsiyalarning tarkibiy qismidir. Investitsiyaning iqtisodiy ahamiyati to'g'risida fikr yuritiladigan bo'lsa, bu o'rinda «investitsiya» tushunchasining moliyaviy, mulkiy va intellektual (aqliy) qadriyatlarni takror ishlab chiqarishning in'ikosi bo'lmish dastlabki va asosiy tushuncha bo'lib maydonga chiqishini unutmaslik kerak. Ko'pgina iqtisodiyotchi olimlar va

amaliyotchilarning asarlarida investitsiya va u bilan bog'liq bo'lgan boshqa muammolar to'g'risida fikrlar bor. Masalan, professor Ye. V. Mixaylovaning fikricha, «investitsiya bu — sub'ekt ixtiyoridagi barcha moliyaviy, moddiy va boshqa boyliklarni kelajakda iqtisodiy samara olish uchun biror ob'ektga sarflashdir». Bu o'rinda investitsiyaning mohiyati bilan mazmunini bozor iqtisodiyotiga moslashtirib ochib berishga harakat qilingan.

Olimlarning investitsiyalar to'g'risidagi fikrlarini, investitsiyalar xususida qonunlarimizda keltirilgan ko'rsatmalarni umumlashtirib, investitsiyaga quyidagicha ta'rif beriladi: «investitsiya deb har bir investorning ixtiyoridagi moliyaviy, moddiy va aqliy boyliklarini birlamchi iqtisodiy samara olish maqsadida biror bir investitsion ob'ektga sarflashiga aytiladi».

Investitsiyalarning iqtisodiy mazmunining ko'p qirraliligi unga berilgan ta'riflarning o'zida ham namoyon bo'ladi. Jumladan, Sh. Shodmonov, R. Alimov va T. Jo'raevlar: «Investitsiyalar - asosiy va aylanma kapitalni ko'paytirishga, ishlab chiqarish quvvatlarini kengaytirishga pul shaklidagi qo'yilmadir. U pul mablag'lari, bank kreditlari, aktsiya va boshqa qimmatli qog'ozlar ko'rinishida amalga oshiriladi. Pul mablag'lari ko'rinishidagi investitsiya nominal investitsiya, ana shu pul mablag'lariga sotib olish mumkin bo'lgan investitsion resurslar real investitsiya deyiladi», deb ta'kidlaydilar⁶³.

D. Tojiboeva investitsiyalarni quyidagicha ta'riflaydi: «Investitsiya deganda kelajakdagi natija uchun: ishlab chiqarishni kengaytirish yoki rekonstruktsiya qilish, mahsulot va xizmatlarni sifatini yaxshilash, malakali mutaxassislar tayyorlash va ilmiy-tadqiqot ishlari olib borishga mo'ljallangan moliyaviy resurslar tushuniladi»⁶⁴. Bundan ko'rinadiki, muallif mazkur ta'rifda investitsion faoliyat yo'nalishlariga urg'u berib o'tadi.

B. Tursunov tomonidan «Investitsiyalar - bu sanoat, qishloq xo'jaligi, transport, qurilish va xo'jalikning boshqa tarmoqlariga uzoq muddatli qo'yilma shaklida amalga

⁶³ Шодмонов Ш.Ш., Алимов Р.Х., Жўраев Т.Т. "Иқтисодиёт назарияси", -Т., "Молия" нашриёти, 2002, 277-6.

⁶⁴ Тожибоева Д. "Иқтисодиёт назарияси": 2-китоб: Олий ўқув юртлари талабалари учун ўқув қўлланма. -Т. "Шарқ", 2003, 79-6.

oshiriluvchi sarf-xarajatlarning yig'indisidir»⁶⁵ deb, investitsiya mablag'lari kiritiluvchi sohalar tarmoq nuqtai-nazaridan alohida ta'kidlab o'tiladi.

Shuningdek, ba'zi manbalarda «Investitsiyalar - xususiy sektor va davlat tomonidan mamlakat ichida va uning chegarasidan tashqarida iqtisodiyotning turli tarmoqlari va qimmatli qog'ozlarga kapitalning uzoq muddatli qo'yilmasi»⁶⁶ sifatida qaralib, oldingi ta'riflardan farqli o'laroq, portfelli (ya'ni, qimmatli qog'ozlarga joylashtirilgan) investitsiyalar ham ko'rsatib o'tiladi.

Ba'zi manbalarda investitsiyalarni amalga oshirishning asosiy maqsadini ochib berishga harakat qilingan ta'riflar ham uchraydi. Jumladan, «Investitsiyalar (lot. «Gpuyezzyge» kiyintirmoq; ingl. shuyezgtesh.) - qo'shimcha foyda olish yoki obro'-e'tiborga ega bo'lish maqsadida, yoki mablag'larni bunday tarzda qo'yish bu sohada o'z operatsiyalarini olib borishga qaraganda ancha foydaliligi sababli kapitalni qandaydir huquqiy jihatdan mustaqil bo'lgan korxonalariga uzoq (bir yildan kam bo'lmagan) muddatga joylashtirish»⁶⁷ deb qaralishi bunga yaqqol misoldir.

Investitsiya faoliyatini tartibga solish, huquqiy nuqtai nazaridan, turli mulkdorlar o'rtasida moddiy va nomoddiy aktivlarni takror ishlab chiqarish xususidagi o'ziga xos, murakkab, ijtimoiy zarur iqtisodiy (investitsiya) munosabatlarini shakllantirish me'yorlarini nazarda tutadi. Investitsiya jarayonining barcha sub'ektlari – chet ellik investorlardan boshlab, davlat, yuridik va jismoniy, shu jumladan chet ellik shaxslar (rezidentlar va norezidentlar) gacha bu munosabatlarning ishtirokchilariga aylanadilar. Huquq nuqtai nazardan chet el investitsiyalari boshqa davlat hududida kapitalga egalik qilish, undan foydalanish va tasarruf etish bilan bog'liq. Iqtisodiy nuqtai nazardan esa ularning hududiy, zamon va makondagi harakati shakllari foyda olish maqsadida ko'pdan-ko'p qo'shimcha risklar bilan to'qnashish ehtimoliga ega bo'ladi.

⁶⁵ Турсунов Б.М. Внешнеэкономическая деятельность и привлечение иностранных инвестиций. Курс лекций. - Т.: "Узбекистан", 2004. с-45.

⁶⁶ Экономическая теория: Учебник. — Изд., испр. и доп. / Под. общ.- ред. акад. В.И.Видяпина, А.И.Добрышина, Г.П.Журавлевой, Л.С.Тарасевича. - М.ИНФРА-М, 2005, с. 422.

⁶⁷ Иностранне инвестиции. В кн.: Л.Н.Павлова. Финансы предприятий. -М., 2004. -с. 171.

Jahon tajribasidan ma'lumki, investitsiyalar iqtisodiyotga turlicha shaklda, ya'ni tadbirkorlikning bevosita investitsiyasi shaklida yoki kredit, moliyaviy investitsiya shakllarida qo'yilishi mumkin. Respublikamiz iqtisodiyotiga jalb qilingan investitsiyalarning aksariyat qismini hukumat kafolati asosida kiritilgan chet el kredit liniyalari tashkil etadi. Bugungi kunda respublikamiz iqtisodiyotiga bevosita ishlab chiqarishni rivojlantirishga qaratilgan, erkin, xususiy xorij kapitalini jalb etish samaralirokdir.

London Siti Lord meri Alderman Gevin Arturning fikricha, avvalam bor investorlar uchun ochiq ishchan muhitning mavjudligi, xorijiy investorlar bilan ham aynan mahalliy investorlar va tadbirkorlar bilan bo'lgan munosabat o'rnatilishi, ikkinchidan, investorlar minimal byurokratik va shartnomalarga hurmat bo'lgan sharoitlarda faoliyat yuritishi, ikki tomon ham shartnomaning shartlarini o'z vaqtida bajarishi, soliqqa tortish tizimining shaffofligi, ya'ni sodda, tushunarli bo'lishi, investitsiyalashni boshlagan davrdagi shart — sharoitlarning o'zgarmasligi kabi muhitning yaratilishi chet el investitsiyalarini jalb etishni tezlatadi.

Shunday ekan, investitsiyalash jarayonida investorlarning faoliyati bilan bevosita bog'liq bo'lgan me'yoriy hujjatlar va shart — sharoitlarning o'zgarmasligi o'ta muhimdir.

Investitsiya - bu nafaqat moliya resurslari, shuningdek yangi texnika, zamonaviy chet el texnologiyasi, bozor iqtisodiyoti sharoitida boshqaruvning yangicha usullari hamdir. Investitsiyalarni jalb etishda xorijiy investorlarga ularning mamlakatda erkin faoliyat yuritishlari uchun qulay investitsiya oqimini yaratib berish zarurligini ham hisobga olish lozim. Bu mas'uliyatni avvalo davlat o'z zimmasiga olishi kerak.

O'zbekiston iqtisodiy ravnaqini hisobga olgan holda mamlakatda samarali investitsion siyosatni amalga oshirish hamda samarali ravishda chet el kapitalini qabul qilish tizimini ishlab chiqish zarur.

Investitsiya iqlimi - bu keng ma'noli tushuncha bo'lib, investor tomonidan hisobga olinadigan barcha muammo va masalalarni mujassamlashtiradi. Investor tomonidan ma'lum bir mamlakatga kapital ajratishning qulay va nokulay tomonlari baholanadi,

shu bilan birga o'z sarmoyasini kiritmoqchi bo'lgan mamlakat mafkurasi, siyosati, iqtisodiyoti va madaniyatiga katta ahamiyat beriladi.

Ma'lumki, mamlakatimiz iqtisodiyotida ishlab chiqarishni yangi texnika va texnologiyalar bilan ta'minlash, xalqaro bozorda o'z o'rni va mavqeiga ega bo'lishi uchun raqobatbardosh va sifatli mahsulot ishlab chiqarish uchun investitsiyalar jalb qilish, ulardan samarali foydalanish lozim. Shu o'rinda O'zbekistonni bugungi kundagi xorijiy davlatlar bilan savdo aloqalarini kengaytirish va mustahkamlash, tovarlar, ishlar va xizmatlar eksportini qo'llab-quvvatlash borasidagi faoliyati juda keng miqyoslidir.

Mamlakatimiz Prezidenti Sh.Mirziyoev ta'kidlaganlaridek, “Investitsiya iqtisodiyotning harakatlantiruvchi kuchi – drayveridir”.

O'zbekistonning Janubiy Osiyo, Yaqin va O'rta Sharq mamlakatlari bilan investitsiyaviy hamkorligi hozirgi vaqtda qiymati qariyb 1,9 milliard dollar bo'lgan 60 dan ortiq loyihani qamrab oladi. Bevosita Koreya investitsiyalari va ilg'or texnologiyalarini, imtiyozli kreditlarini faol jalb qilish hamda sanoat, energetika, infratuzilma, avtomobilsozlik, fan va innovatsiyalar, sog'liqni saqlash va turizmni rivojlantirish sohalarida yuqori texnologik loyihalarni amalga oshirish uchun moliya-texnik yordam ko'rsatilishi mamlakatimiz manfaatlariga javob beradi. O'zbekistonning Koreya Respublikasiga 2019 yilda eksport tuzilmasi 93 million dollar bo'lsa, prognoz ko'rsatkichlari asosida 2025 yilga borib, 800 million dollarni tashkil etishi rejalashtirilgan. Koreyaning O'zbekistonga kiritgan investitsiya hajmi 2018 yilda 289 mln.dollar bo'lib, pandemiya sharoitida 2020 yilda 204 million dollarni tashkil etdi. 2025 yilda bu ko'rsatkich 500 million dollarni tashkil etishi rejalashtirilgan.

Bugungi kunda O'zbekiston «investitsiyaviy muhit»ni yaxshilash orqali mamlakatimizning yetakchi iqtisodiy tarmoqlari va hududlariga xorijiy investitsiyalarni jalb etish, jalb etilayotgan xorijiy investitsiyalar va kreditlardan samarali foydalanish, shu orqali ishlab chiqarishni modernizatsiya qilish, texnik va texnologik tomondan yangilash, transport-kommunikatsiya va ijtimoiy

infratuzilmadagi loyihalarni amalga oshirishga qaratilgan faol investitsiya siyosatini olib bormoqda.

Darhaqiqat, 2021- yilda asosiy kapitalga investitsiyalarning 61,9 % i yoki 151,5 trln. so‘mi jalb etilgan mablag‘lar hisobidan moliyalashtirilgan bo‘lsa, korxonalar, tashkilot va aholining o‘z mablag‘lari hisobidan 38,1 % yoki 93,5 trln. so‘m moliyalashtirildi. Jami investitsiyalar hajmida, markazlashgan moliyalashtirish manbalari hisobidan moliyalashtirilgan asosiy kapitalga investitsiyalarning ulushi, 2020- yildagi ulushiga nisbatan 1,6 % punktga kamayib, 18,3 % ni yoki 44,8 trln. so‘mni tashkil etdi.

Ushbu ko‘rsatkichlardan ko‘rinadiki, mamlakatda qulay investitsiyaviy muhitni yaratilishi investitsiya faoliyatini rivojlantirish va amalga oshirishning muhim asoslaridan biri hisoblanadi. O‘zbekiston Respublikasiga xorijiy investitsiyalarning jalb etilganligi mamlakatimiz iqtisodiyoti barqaror o‘shishining poydevorini yaratishda, hududlarning iqtisodiy va ijtimoiy taraqqiyotidagi nomutanosibliklarni bartaraf etishda; hududlar eksport salohiyatini kuchaytirish; import o‘rnini bosadigan ishlab chiqarishlarni rivojlantirishga imkon beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati

1. Shodmonov Sh.Sh., Alimov R.H., Jo‘raev T.T. "Iqtisodiyot nazariyasi", -T., "Moliya" nashriyoti, 2002, 277-6.
2. Tojiboeva D. "Iqtisodiyot nazariyasi": 2-kitob: Oliy o‘kuv yurtlari talabalari uchun o‘quv qo‘llanma. -T. "Sharq", 2003, 79-6.
3. Турсунов Б.М. Внешнеэкономическая деятельность и привлечение иностранных инвестиций. Курс лекций. -Т.: "Узбекистан", 2004. с-45.
4. Экономическая теория: Учебник. — Изд., испр. и доп. / Под. общ.- ред. акад. В.И.Видяпина, А.И.Добрышина, Г.П.Журавлевой, С.Тарасевича. - М.ИНФРА-М, 2005, с. 422.
5. Иностраннме инвестиции. В кн.: Л.Н.Павлова. Финасы предприятий. -М., 2004. -с. 171.
6. O‘zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo‘mitasining 2021 yil ma‘lumotlari

7. ZS Shoxo'jayeva. Problems and solutions in the water sector of the region. - НАУКА И ТЕХНИКА. МИРОВЫЕ ИССЛЕДОВАНИЯ, 2020. Стр.21-24.
8. Sagdullaevna TF Shoxo'jaeva Zebo Safoevna. Food provision of the population of the Republic of Uzbekistan in pandemy conditions: problems and solutions. ACADEMICIA: An International Multidisciplinary Research Journal. 2021. №2.
9. ZS Shoxo'jayeva, M Norqobilov Problems of rational use of water resources in agriculture of the Republic of Uzbekistan. - НАУКА И ТЕХНИКА. МИРОВЫЕ ИССЛЕДОВАНИЯ, 2020.
10. ЗС Шохўжаева, НЖ Маманазарова. [Эффективность инновационных процессов в сельскохозяйственном развитии.](#) “Минтақа иқтисодиётини инвестициялашнинг молиявий-хуқуқий ва инновацион жиҳатлари.” Халқаро конференция.2020 й.

МАТЕМАТИЧЕСКАЯ МОДЕЛЬ МНОГОФАЗНОЙ ФИЛЬТРАЦИИ В НЕФТЕГАЗОВОМ ПЛАСТЕ ПРИ ЕГО ЗАВОДНЕНИИ

Д.ф.-м.н., с.н.с. **Бурнашев Владимир Фитратович,**

магистрант **Салимов Жамшид обид ўғли**

Самаркандский государственный университет имени Ш. Рашидова

Факультет «Цифровые технологии», кафедра «Математическое моделирование»

Аннотация

Актуальность задачи обусловлена развитием и широким внедрением технологий интенсификации добычи нефти и газа с использованием заводнения. Этот метод сейчас применяется практически во всех нефтегазодобывающих регионах мира. Накопленный опыт применения данного метода, а также теоретические исследования показывают, что эффективность метода в большей степени зависит от правильного выбора объекта и соответствующей технологии его применения. Поэтому выбор объектов и соответствующей технологии заводнения является актуальной научно-технической задачей, которая должна решаться на основе теоретических достижений в этой области. Практический интерес представляет прогноз динамики многофазного течения в нефтегазовом пласте при его заводнении, включающем в качестве составных элементов собственно нефтегазовый пласт и водонапорный пласт. При движении газированной жидкости в пластах содержатся обычно три фазы компонента смеси: нефть, газ и вода. В таком случае имеем поток многофазной жидкости. Сложность подобной задачи наряду с проблемами расчета процессов многофазной фильтрации усиливается нетривиальностью геометрии. Наиболее достоверную информацию о влиянии значимых факторов на конечный результат (полученные из пласта нефть и газ) можно получить только в результате математического моделирования. К

настоящему времени разработано множество математических моделей, вычислительных алгоритмов и программных комплексов для различных задач процессов фильтрации в газовых и водоносных пластах. Тем не менее, проблемы разработки компьютерных моделей, позволяющих исследовать и прогнозировать сложные процессы фильтрации в пластовых системах, изучены недостаточно полно.

Annotatsiya

Vazifaning dolzarbligi suv toshqini yordamida neft va gaz qazib olishni jadallashtirish texnologiyalarini ishlab chiqish va keng joriy etish bilan bog'liq. Bu usul hozir dunyoning deyarli barcha neft va gaz qazib oluvchi mintaqalarida qo'llaniladi. Ushbu usulni qo'llash bo'yicha to'plangan tajriba, shuningdek, nazariy tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, usulning samaradorligi ko'p jihatdan ob'ektni to'g'ri tanlash va uni qo'llash uchun mos texnologiyaga bog'liq. Shuning uchun ob'ektlar va tegishli suv toshqini texnologiyasini tanlash dolzarb ilmiy-texnikaviy vazifa bo'lib, uni ushbu sohadagi nazariy yutuqlar asosida hal qilish kerak. Amaliy qiziqish shundaki, neft va gaz kollektorining suv toshqini paytida ko'p fazali oqim dinamikasini bashorat qilish, neft va gaz omborining o'zi va suv omborini tarkibiy elementlar sifatida o'z ichiga oladi. Gazlangan suyuqlik harakat qilganda, rezervuarlar odatda aralashma komponentining uch fazasini o'z ichiga oladi: neft, gaz va suv. Bunday holda, biz ko'p fazali suyuqlik oqimiga egamiz. Bunday vazifaning murakkabligi, ko'p fazali filtrlash jarayonlarini hisoblash muammolari bilan birga, geometriyaning ahamiyatsizligi bilan kuchayadi. Muhim omillarning yakuniy natijaga ta'siri to'g'risidagi eng ishonchli ma'lumotni (kollektordan olinadigan neft va gaz) faqat matematik modellashtirish natijasida olish mumkin. Bugungi kunga qadar gaz va suvli qatlamlarda filtratsiya jarayonlarining turli muammolari uchun ko'plab matematik modellar, hisoblash algoritmlari va dasturiy ta'minot tizimlari ishlab chiqilgan. Shunga qaramay, rezervuar tizimlarida murakkab filtrlash jarayonlarini tekshirish va bashorat qilish imkonini beradigan kompyuter modellarini ishlab chiqish muammolari to'liq o'rganilmagan.

Annotation

The relevance of the task is due to the development and widespread introduction of technologies for intensifying oil and gas production using waterflooding. This method is now used in almost all oil and gas producing regions of the world. The accumulated experience of applying this method, as well as theoretical studies, show that the effectiveness of the method largely depends on the correct choice of the object and the appropriate technology for its application. Therefore, the choice of objects and the appropriate waterflooding technology is an urgent scientific and technical task, which should be solved on the basis of theoretical achievements in this area. Of practical interest is the prediction of the dynamics of a multiphase flow in an oil and gas reservoir during its flooding, which includes the oil and gas reservoir itself and the water reservoir as constituent elements. When a carbonated liquid moves, the reservoirs usually contain three phases of the mixture component: oil, gas, and water. In this case, we have a multiphase fluid flow. The complexity of such a task, along with the problems of calculating the processes of multiphase filtration, is enhanced by the non-triviality of the geometry. The most reliable information about the influence of significant factors on the final result (oil and gas obtained from the reservoir) can only be obtained as a result of mathematical modeling. To date, many mathematical models, computational algorithms and software systems have been developed for various problems of filtration processes in gas and aquifers. Nevertheless, the problems of developing computer models that make it possible to investigate and predict complex filtration processes in reservoir systems have not been fully studied.

Ключевые слова: вода, вычислительный эксперимент, газ, модель, математическое моделирование, насыщенность, нефтегазовый пласт, фаза, фильтрация, численный метод.

Kalit so'zlar: suv, hisoblash tajribasi, gaz, model, matematik modellashtirish, to'yinganlik, neft va gaz kollektori, faza, filtrlash, raqamli usul.

Key words: water, computational experiment, gas, model, mathematical modeling, saturation, oil and gas reservoir, phase, filtration, numerical method.

Для описания фильтрации нефтегазоводной смеси используется следующий подход: нефтегазоводную смесь представим как трехфазную систему, состоящую из водяной, конденсатной и газовой фаз. Причем воду и нефть считаем нелетучими жидкостями, газ - растворимым в жидкостях. При этом предполагается, что вода - смачивающая фаза, нефть имеет промежуточную смачиваемость, а газ - не смачивающая фаза. Пластовые жидкости рассматриваются как раствор, состоящий из двух компонент: жидкости и газ при стандартных нормальных условиях. Предполагается так же, что флюиды в пласте находятся при постоянной температуре и в состоянии термодинамического равновесия. При таких условиях зависимость давление - объем - температура может быть представлена с помощью объемных коэффициентов [1]:

Математическая модель многофазной фильтрации, когда углеводородная система может быть аппроксимирована двумя компонентами: нелетучим (жидкостью) и летучим (газом), растворимым в жидких фазах можно представить в виде.

Представим зависимость давление - объем - температура с помощью объемных коэффициентов:

$$B_1 = \frac{[V_1]_{ny}}{[V_1]_{cy}},$$

$$B_2 = \frac{[V_2 + V_{21}]_{ny}}{[V_2]_{cy}},$$

$$B_3 = \frac{[V_3 + V_{31}]_{ny}}{[V_3]_{cy}}$$

где $[V_\alpha]_{ny}$ - объем занятый фиксированной массой фазой α ($\alpha = 1, 2, 3$, индекс 1 соответствует газовой фазе, 2 - водяной фазе, 3 - нефтяной фазе); $[V_\alpha]_{cy}$ - объем

занятый фазой α при нормальных условиях; $[V_{21}]_{ny}$, $[V_{31}]_{ny}$ - объемы растворенного газа соответственно в воде и нефти в пластовых условиях.

Массообмен между жидкостями и газом учитывается с помощью коэффициентов растворимости газа в жидкостях

$$R_2 = \frac{[V_{21}]_{ny}}{[V_2]_{cy}}, R_3 = \frac{[V_{31}]_{ny}}{[V_3]_{cy}}.$$

Плотности фаз в пластовых условиях отнесенные к плотностям в нормальных условиях представим в виде

$$\rho_1 = \frac{1}{B_1}(\rho_{1cy}),$$

$$\rho_2 = \frac{1}{B_2}(\rho_{2cy} + R_2\rho_{1cy}),$$

$$\rho_3 = \frac{1}{B_3}(\rho_{3cy} + R_3\rho_{1cy}).$$

Тогда система дифференциальных уравнений описывающих фильтрацию нефтегазоводной смеси имеет вид [2]

$$\frac{\partial}{\partial t} \left[\frac{mS_1}{B_1} + \frac{mS_2R_2}{B_2} + \frac{mS_3R_3}{B_3} \right] + \nabla \cdot \left[\frac{W_1}{B_1} + \frac{W_2R_2}{B_2} + \frac{W_3R_3}{B_3} \right] = Q_1,$$

$$\frac{\partial}{\partial t} \left[\frac{mS_2}{B_2} \right] + \nabla \cdot \left[\frac{W_2}{B_2} \right] = Q_2,$$

$$\frac{\partial}{\partial t} \left[\frac{mS_3}{B_3} \right] + \nabla \cdot \left[\frac{W_3}{B_3} \right] = Q_3$$

где: индексы 1, 2, 3 - соответствуют газу, воде, и нефти; S_α , B_α , Q_α , ($\alpha = \overline{1,3}$) - насыщенности, объемные коэффициенты и суммарный дебит скважин, m - пористость пласта, R_2 , R_3 - растворимость газа в воде, нефти и конденсате, t - время, W_α - вектор фазовых скоростей

$$W_\alpha = -\frac{Kf_\alpha}{\mu_\alpha}(\nabla p_\alpha - \gamma_\alpha \nabla Z),$$

K - абсолютная проницаемость пласта; f_{α} - относительные фазовые проницаемости; μ_{α} - вязкость; γ_{α} - удельный вес; p_{α} - вектор фазовых давлений.

Для замыкания этой системы кроме вытекающих из определений соотношения

$$\sum_{\alpha=1}^3 S_{\alpha} = 1,$$

и зависимостей

$$f_{\alpha} = F_{\alpha}(S_1, S_2, S_3)$$

требуется знание сложных многопараметрических зависимостей

$$B_{\alpha} = F_{\alpha}(p, S_1, S_2, S_3),$$

$$\mu_{\alpha} = F_{\alpha}(p, S_1, S_2, S_3),$$

$$R_{\alpha} = F_{\alpha}(p, S_1, S_2, S_3).$$

Система дифференциальных уравнений с замыкающими соотношениями и соответствующими начальными и граничными условиями представляет собой математическую модель трехмерной фильтрации.

Предлагаемая математическая модель позволяет исследовать процессы многофазной фильтрации происходящие в нефтегазовом пласта при его заводнении с учетом различного расположения систем нагнетательных и добывающих скважин.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Вахитов М.Л., Сургучев М.Л. и др. Методика расчета технологических расчетов разработки нефтяных и нефтегазовых залежей // В сб. Разработка нефтегазовых и нефтегазоконденсатных месторождений. -М.Наука.1978. с.21-52.
2. Khuzhayorov B.Kh., Burnashev V.F. Modelling the multiphase flow of an oil-gas-condensate system in porous media // Journal of Petroleum Science and Engineering. 2001. 29. 67-82.

СНИЖЕНИЕ РИСКА ВЫПОЛНЕНИЯ ФАКТОРИНГОВЫХ ОПЕРАЦИЙ

магистр: **Зуриддинова Озодахон Сирожиддин кизи**

доцент: **Арзуманян Стелла Юрьевна**

Ташкентский финансовый институт

Как мы знаем в условиях современной конкурентной рыночной экономики спектр услуг, которые коммерческие банки предоставляют своим клиентам, естественно, разнообразен и растёт с каждым днём. В связи с этим одним из наиболее актуальных вопросов в деятельности банков является дальнейшее повышение доверия населения и хозяйствующих субъектов к банкам и привлечение их свободных денежных средств за счет внедрения новых видов банковских услуг, отвечающих современным требованиям. Известно, что в экономической литературе по банковскому делу выделяют два вида банковских услуг:

- традиционные банковские услуги;
- современные банковские услуги.

Одним из относительно новых услуг является факторинговые операции банка. Слово «factor» происходит из английского языка и означает «маклер, брокер». С экономической точки зрения факторинг, несомненно, является посреднической операцией. Позднее факторинг стал применяться как инструмент для реализации товаров и услуг с получением платежей, а также с правом взыскания долгов. Другими словами, факторинг – это вид посреднической деятельности, при котором факторинговая компания приобретает право взыскать с поставщика денежные средства в обмен на определенные платежи, причитающиеся покупателям товара (взыскание дебиторской задолженности).

Факторинг является рискованной, но высокодоходной банковской операцией и используется как эффективный инструмент финансового маркетинга, которая входит в одну из форм интеграции банковских операций в русле современных процессов экономического развития. Факторинговые операции являются относительно дорогой формой финансирования для клиентов банка.

Это означает, что коммерческий банк взимает с клиента два вида вознаграждения за дисконтирование дебиторской задолженности, а именно комиссионное вознаграждение и проценты по кредиту.

В силу специфики факторинга его использование для поставщиков имеет только преимущества, так как данный способ финансирования способствует снижению риска дефолта, а также включает в себя качественное управление дебиторской задолженностью. Однако по факторам такая услуга представляется очень опасной, потому что факторинг носит без залоговый характер. Поэтому факторинговый бизнес требует использования хорошо организованной системы оценки рисков и управления рисками. Без него работа будет неэффективной.

Основными задачами управления рисками являются:

- идентификация;
- оценка;
- анализ;
- управление рисками;

В соответствии с ISO/IEC Guide 73 под риском понимается следующее понятие: «риск — это комбинация вероятности события и его последствий. Любые действия приводят к событиям и последствиям, которые могут представлять собой как потенциальные «положительные» возможности, так и «опасности» для организации»⁶⁸.

---

1. ⁶⁸ URL: http://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_72313/

Эффективность факторингового бизнеса зависит от того, насколько хорошо выстроена система управления рисками.

Для минимизации рисков факторы используют следующие методы:

- диверсификация;
- лимитирование;
- хеджирование;
- мониторинг;
- страхование;
- резервирование.

Систематизация рисков связана с необходимостью наличия у фактора эффективной системы управления рисками. Конечно, полностью избежать возникновения факторингового риска нельзя. Тем не менее мы можем контролировать их на ранней стадии. В результате мы сможем минимизировать или даже исключить риски в процессе оказания факторинговых услуг. Этому фактору способствует создание качественной системы управления рисками.

В заключение можно сказать, что на основе эффективной системы управления рисками по факторингу может быть ускорена отчетность в экономике, поставщик может стабилизировать свое финансовое положение, банк может эффективно использовать свои средства и получать определенный доход, а главное, товарооборот страны ускоряется в каком-то смысле. Несомненно, что использование факторинговых операций в Республике Узбекистан окажет положительное влияние на банковскую систему. Это поможет не только банковской системе, особенно в современную эпоху развития малого бизнеса. Кроме того, факторинговые услуги в Республике Узбекистан, во-первых, позволят увеличить платежи в экономику, а во-вторых, приблизит банковскую систему Узбекистана к мировым стандартам и обслуживать компании по всему миру.

PEDAGOGIK KASBIY KOMPETENTLIKNING MAZMUN-MOHIIYATI

Qambarov Musoxon Muxtorjanovich,

NamDU, Pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori(PhD)

Annotatsiya: maqolada pedagogik kompetentlikning komponentlari, sifatlari, darajalari, kompetentlikni rivojlantirishning pedagogik asoslari ko'rsatib o'tilgan.

Kalit so'zlar: kompetentlilik, ijtimoiy kompetentlik, maxsus kompetentlik, psixologik kompetentlik, metodik kompetentlik.

СУЩНОСТЬ ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ ПЕДАГОГИЧЕСКОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ

Камбаров Мусохон Мухторжанович,

НамГУ, Доктор философии(PhD) по педагогическим наукам

Аннотация. В статье освещаются компоненты, качества, уровни, педагогические основы развития компетентности.

Ключевые слова: компетентность, социальная компетентность, специальная компетентность, психологическая компетентность, методическая компетентность.

THE ESSENCE OF PEDAGOGICAL PROFESSIONAL COMPETENCE

Qambarov Musoxon Mukhtorjanovich,

NamSU, Doctor of Philosophy (PhD) in Pedagogy

Annotation: The article describes the components, qualities, levels of pedagogical competence, the pedagogical basis for the development of competence.

Keywords: competence, social competence, special competence, psychological competence, methodical competence.

Kompetentlilik - bilimdonlik, kasbiga moslik, malakalilik, tajribalilik, mas’uliyatlilikni rahbarlik faoliyatiga singdirib borish.

O’z sohasini, ishining ustasi bo’lish, sohasining sirlarini har tomonlama chuqur bilish.

Б.Д.Эльконин “Понятие компетентности с позиции развивающего обучения”. 2002г

Kompetentli– biror sohani chuqur bilish, ko’p narsalardan xabardorlik, o’z mutaxassisligi bo’yicha katta e’tiborga moliklik” (С.И.Ожегов. Словарь русского языка. – М.: Русский язык.1999.С.248).

Kompetentsiya – 1. Biror kishi juda yaxshi bilgan yoki xabardor bo’lgan masalalar doirasi. 2. Biror kishining vazifalari, huquqlari doirasi” (С.И.Ожегов. Словарь русского языка. – М.: Русский язык.1999.С.248).

Kompetentsiya – biror soha bo’yicha har tomonlama chuqur bilimga ega bo’lgan va shuning uchun ham fikri salmoqli, ishonchli hisoblangan kishining sifati”.

Umuman “kompetentsiya” va “kompetentlik” atamalari pedagog olimlar tomonidan bir xilda talqin etilmaydi.

Rus tilidagi “kompetentnost” atamasidagi “nost” suffiksi ma’lum sifatni egallash darajasini bildiradi va shu bois, “kompetentlilik” atamasi ma’lum sifatlarni, ularni egallash darajasini belgilash uchun qo’llaniladi.

Yuqoridagilardan xulosa qiladigan bo’lsak, Kompetentlik bu Muayyan sohaga oid chuqur bilimlarga ega bo’lish va ulrni amalda samarali qo’llay olish.

Kompetentlikka yo’naltirilgan ta’lim amerikalik tilshunos N.Xomskiy (1965 yil, Massachutes universiteti) tomonidan taklif etilgan «kompetentsiya» atamasining umumiy ma’nosida shakllanadi. Yevropa Kengashi dasturi bo’yicha Bern shahrida bo’lib o’tgan simpoziumda (1996 yil) «Kompetentsiya» tushunchasi «O’quv», «Kompetentlik», «Qobiliyat», «Mahorat» singari tushunchalar qatoriga kiritilganligi ta’kidlandi. Yevropa davlatlarining ta’lim vazirlari Boloniya deklaratsiyasida (1999 yil) ta’lim islohat-larining konseptual asoslari sifatida kompetentli yondoshuvni belgilashdi.

kompetentliklar tasnifida bir nechta asoslar mavjud:

- insonning umumiy kompetentligi (matematik, kommunikativ, informatsion, ijtimoiy, axloqiy va v.h.);- faoliyat turlri bo'yicha kompetentlik (mehnat, o'quv, o'yin, kasbiy va boshqalar);
- faoliyat yo'nalgan ob'ektlar bo'yicha kompetentlik (inson-inson, inson-texnika, inson-tabiat, inson-badiiy timsol va v.h.);
- ijtimoiy bilimlar tarmoqlari bo'yicha kompetentlik (matematikada, gumanitar fanlarda);
- ishlab chiqarish tarmoqlari bo'yicha kompetentlik (transport, aloqa, mudofaa va boshqalar);
- qobiliyatlar bo'yicha kompetentlik (pedagogika, psixologiya, ijtimoiy, ijodiy, texnik va boshqalar).

Zero, yuqorida aytilgan kompetentlik yo'nalishlari shaxs umummadaniy kompetentligining tarkibiy qismlari hisoblanadi. Shuningdek, shaxs kompetentligi mazmuniga ko'ra 3 turga bo'linadi.

1-Standart kompetentsiya-ushbu faoliyatga oid doimiy va odatiy vazifalarni bajarish qobiliyati.

2-Asosiy kompetentsiya-ushbu faoliyatga oid innovatsion vazifalarni bajarish qobiliyati.

3-Etakchi kompetentsiya-kasb faoliyatining yangi turlarini yarata olish qobiliyati

Pedagog kasbiy kompetentligining tuzilishi va mazmuni.

Pedagogning kasbiy kompetentligi tasnifi quyidagilarni o'z ichiga oladi:

pedagogning ish sohasi bo'yicha kompetentligi - uzluksiz ta'lim tizimini o'z ichiga oladi;

ixtisoslik bo'yicha kompetentligi - o'qituvchi, tarbiyachi, psixolog, defektolog, kasb ta'limi o'qituvchisi, ishlab chiqarish ustasi;

pedagogning faoliyati yo'nalgan ob'ekt bo'yicha kompetentligi - o'quvchilar, ota-onalar, sinf jamoasi, sotsium va boshqalar;

- pedagogning faoliyati turi bo'yicha kompetentligi motivatsion, gnostik, metodologik, metodik, informatsion, kommunikativ, reflektiv, prognostik, konstruktiv, tadqiqot, texnologik, korreksion va boshqalar;

Jahon ta'lim amaliyotida quyidagi muhim kompetentsiyalar keltirib o'tiladi:

turli axborot manbalari, shu jumladan, ta'lim muassasasidan tashqaridagi axborot manbalaridan bilimlarni mustaqil o'zlashtirishga asoslangan bilish faoliyati sohasidagi kompetentsiyalar;

ijtimoiy faoliyat sohasidagi kompetensiyalar (fuqaro, saylovchi, ijtimoiy guruh, jamoa aʼzosi rolini bajarish);

mehnat faoliyati sohasidagi kompetensiyalar (shu jumladan mehnat bozoridagi holatni tahlil etish va undan foydalanish, oʻzining kasbiy imkoniyatlarini, oʻzini oʻzi uyushtirish koʻnikmalarini baholash va takomillashtirish);

maishiy sohadagi kompetensiyalar (shu jumladan, oilaviy hayot aspektlarini, salomatlikni saqlash va mustahkamlashni ham qamrab oladi);

madaniy faoliyat sohasidagi kompetensiyalar (shu jumladan, shaxsning maʼnaviy va madaniy jihatdan boyishi uchun vaqtdan unumli foydalanish).

Pedagog barcha vaziyatlarda ham oʻz faoliyatini muvaffaqiyatli olib borishi uchun doimiy ravishda oʻz bilim va mahoratini oshirib, zamonaviy pedagogik va axborot texnologiyalari, ilgʻor xorijiy pedagogik tajribalar, metod va usullarni muntazam oʻrganib, pedagogik kasbiy bilim va koʻnikmalar hamda shaxsiy sifatlarga ega boʻladi va uning amaliy faoliyati davomida zarur kompetensiyalari rivojlanadi. Har qanday ilmiy tadqiqotni amalga oshirishning metodologiyasi tanlab olinadigan gʻoyalar, nazariya va yondashuvlar asosida oʻrganiladigan hodisa va jarayon mohiyati talqin qilinishida oʻz ifodasini topadi, obyekt toʻgʻrisidagi tasavvurlar modellashtiriladi, uni samarali rivojlantirishning mexanizmlari, vosita va pedagogik shart-sharoitlari aniqlanadi. Bunda pedagogikaning ijtimoiy fan ekanligidan kelib chiqib, u yoki bu gʻoyani ifoda etishda unga asos boʻladigan yoʻnalishlardan biri tizim va tizimli yondashuvga alohida eʼtibor qaratildi. Pedagogika sohasida olib borilgan nazariy va empirik tadqiqotlar natijasida tizim tushunchasining mohiyati oʻrganildi. Tizim maʼlum bir yaxlitlikni hosil qiluvchi, bir-biri bilan maʼlum bir munosabat va bogʻlanishlarda boʻlgan elementlar majmuasi.

Pedagog bilimdonligining 3 turi ajratiladi: - Ijtimoiy bilimdonlik Dars mobaynida auditoriya bilan samarali oʻzaro muomala shaklini tashkil eta olish, yoshlar bilan til toptirish va sogʻlom maʼnaviy muhitni hosil qila olish qobiliyati.

- Uslubiy bilimdonlik Barcha bilimlarni, koʻrgan-kechirganlarni yoshlarga tushunarli, ravon tilda yetkaza olishi, taʼlim texnologiyasi va metodlaridan boxabarlik qobiliyati.

- Professional bilimdonlik O'z fanini va predmeti sohasi bo'yicha chuqur va har tomonlama mukammal bilimlariga ega bo'la olishi, o'z ustida ishlash qobiliyati.

O'qituvchi-yangilik kirituvchi

Yangiliklarni ayniqsa o'zga davlatlardan kirib kelayotganlarini farqlaydi va tushunib yetadi;

Yangiliklarni tahlil qila olishga layoqatli;

Yangiliklarni turli xil vaziyatlarda qo'llay oladi va kamchiliklarini to'g'rilaydi;

O'z pedagogik amaliyotida yangiliklardan ijodkorona foydalana olishga layoqatli.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Ожегов. С. Словарь русского языка. – Москва: Русский язык, 1999. – 248 с.
2. Брюховецкая Е.В. Анализ понятий «Профессиональная компетентность» и «Профессионально-педагогическая компетентность» // матер. XXV междунар. науч.-практ. конф. – Новосибирск: СибАК, 2013.
3. Ломакина Г.Р. Педагогическая компетентность и компетенция: проблемы терминологии. Материалы Междунар. науч. конф. (г. Москва, апрель 2012 г.). М.: Буки-Веди, 2012. С. 276-279.

PEDAGOGIK JARAYONDA QO'LLANILADIGAN INNOVATSIYALAR VA ILG'OR XORIJIY TAJRIBALAR

Maxmudov Abdurasul Nosirjon o'g'li

Namangan davlat universiteti

Annotatsiya: maqolada ta'lim jarayonida innovatsion texnologiyalardan samarali foydalanish asoslari ko'rsatib o'tilgan. “innovatsiya” va novatsiya tushunchalariga tavsif berilgan.

Kalit so'zlar: innovatsiya novatsiya, xorijiy tajribalar, yangi g'oyalar, “Rim klubi” noan'anaviy yondashuvlar, integratsiya, innovatsion ta'lim.

INNOVATIONS IN THE PEDAGOGICAL PROCESS AND ADVANCED FOREIGN EXPERIENCE

Mahmudov Abdurasul Nosirjon, NamSU

Annotation : the article shows the basics of effective use of innovative technologies in the educational process. The concepts of “innovation” and innovation are described.

Key words: innovation, novation, foreign, experiences, new ideas, “Roman Club” non-traditional approaches, integration, innovative education.

ИННОВАЦИИ В ПЕДАГОГИЧЕСКОМ ПРОЦЕССЕ И ПЕРЕДОВОЙ ЗАРУБЕЖНЫЙ ОПЫТ

Махмудов Абдурасул Носиржонович, НамГУ

Аннотация: в статье показаны основы эффективного использования инновационных технологий в образовательном процессе. Описаны понятия «инновация» и новация.

Ключевые слова: инновации, новации, зарубежный опыт, новые идеи, «Римский клуб», нетрадиционные подходы, интеграция, инновационное образование.

Pedagogik jarayonda qo'llaniladigan innovatsion texnologiyalar o'z mohiyatiga ko'ra shaxsga individual yondashuv masalasini ilgari suradi. Shaxsning individualligiga asoslanish uning faolligini oshirish, qobiliyatlarining to'laqonli namoyon bo'lishini ta'minlash, ma'naviy-axloqiy va shaxsiy sifatlarini rivojlantirish sanaladi. Shu bilan birga innovatsion xarakterdagi pedagogik texnologiyalar har bir shaxs uchun tanlash va erkin rivojlanish imkoniyatini yaratishga xizmat qiladi. Innovatsion pedagogik texnologiyalar yordamida o'qitish tizimiga rivojlantiruvchi ta'lim g'oyalarini to'laqonli tatbiq etilishini asoslaydi. Mazkur ta'lim asosida shaxsni mustaqil, tanqidiy va ijodiy fikrlashga o'rgatish, individual rivojlantirish maqsadi ilgari suriladi. Natijada ta'lim jarayoni o'z-o'zidan ko'p darajali, tabaqalanishga asoslanib boradi.

An'anaviy ta'lim g'oyalariga ko'ra talabalarga bir xil talab qo'yilgan va uning bajarilishi majburiylik kasb etgan bo'lsa, endilikda har bir talabaning imkoniyati, qobiliyatiga tayangan holda “o'z rivojlanish hududi”ni yaratish ta'minlanadi. Buning mohiyati shundan iboratki, har bir talabaning imkoniyati, qobiliyati har tomonlama, chuqur o'rganilgan holda uning uchun istiqbol individual rivojlanish dasturi ishlab chiqiladi.

Innovatsion texnologiyalar ilmiy-texnikaviy taraqqiyotning mahsuli bo'lib, ular “pedagogika” va “texnologiya” tushunchalarining o'zaro integratsiyasi asosida paydo bo'lgan.

Bugungi kunda ta'lim jarayonida innovatsion texnologiyalardan samarali foydalanishga nisbatan katta talab qo'yilmoqda. Jamiyatda yuqori malakali kadrlarni tayyorlashga bo'lgan ehtiyoj mavjud bo'lgan, uni qondirish masalasi tobora dolzarflik kasb etayotgan bir vaqtda kafolatlangan ta'lim xizmatlarini tashkil etish muhim ahamiyat kasb etadi. Kafolatlangan, samarali natijaga asoslangan ta'lim tizimigina malakali kadrlarni tayyorlab bera oladi.

Shu sababli ayni vaqtda pedagogik texnologiyalarni yanada takomillashtirish, innovatsion xarakterdagi texnologiyalarni yaratish va ularni ta'lim amaliyotida samarali, faol qo'llash talab etilmokda. O'rni kelganda aytib o'tish lozim, tarbiya jarayonining mohiyatini yoritadigan, shaxs tarbiyasini tashkil etishda samarali bo'lgan innovatsion texnologiyalar hali yetarli darajada ishlanmagan. Mavjud texnologiyalarning ayrimlarida esa aniqlik yetishmaydi. Qolaversa, pedagogning mahoratiga, yuksak darajada kasbiy kompetentlikka ega bo'lishiga nisbatan talablar keskin oshib bormoqda. Shu sababli bugungi kun o'qituvchisi nafaqat o'zini ruhan boshqara olishi, notiqlik mahorati va boshqara olish qobiliyatiga ega bo'lishi bilan birga talabalarninig ruhiy holatini to'g'ri baholay olish iqtidoriga ham ega bo'lishi zarur. Mazkur zaruriyat o'z-o'zidan har bir o'qituvchining o'z ustida izchil mehnat qila olishini taqozo etadi.

Turli davrlarda ham pedagogik jarayon ijtimoiy taraqqiyot bilan uyg'un holda rivojlanar ekan, muayyan o'zgarish va yangilanishlarga nisbatan ehtiyoj sezgan. Innovatsion texnologiyalar bu boradagi ehtiyojni qondira olish imkoniyatiga egaligi bilan ahamiyatli sanaladi. Bu turdagi texnologiyalar ta'lim sifatini yaxshilash, samaradorligini oshirish hamda tarbiya jarayonini muvaffaqiyatli tashkil etish uchun xizmat qiladi.

Innovatsion xarakterga ega pedagogik texnologiyalarning amaliy-didaktik va texnik imkoniyatlari haqida so'z yuritish dastlab “innovatsiya” tushunchasi mohiyatini anglab olishni taqozo etadi.

Lug'aviy jihatdan **“innovatsiya”** (“innovation”) tushunchasi ingliz tilidan tarjima qilinganda “yangilik kiritish” degan ma'noni anglatadi. Mazmunan esa tushuncha negizida “innovatsiya” tushunchasi muayyan tizimning ichki tuzilishini o'zgartirishga qaratilgan faoliyatni ifodalaydi.

Innovatsiyalarning asosiy ko'rinishlari quyidagilar sanaladi: - yangi g'oyalar; - tizim yoki faoliyat yo'nalishini o'zgartirishga qaratilgan aniq maqsadlar;- noan'anaviy yondashuvlar;- odatiy bo'lmagan tashabbuslar; - ilg'or ish uslublari.

Ta'lim innovatsiyalari – ta'lim sohasi yoki o'quv jarayonida mavjud muammoni yangicha yondashuv asosida yechish maqsadida qo'llanilib, avvalgidan ancha samarali natijani kafolatlay oladigan shakl, metod va texnologiyalar.

Ta'lim innovatsiyalari “innovatsion ta'lim” deb ham nomlanadi. “Innovatsion ta'lim” tushunchasi birinchi bor 1979 yilda “Rim klubi”da qo'llanilgan.

Ular: Faoliyat yo'nalishiga ko'ra: pedagogik jarayonda yoki ta'lim tizimini boshqarishda qo'llaniladigan innovatsiyalar.

Kiritilgan o'zgarishlarning tavsifiga ko'ra: radikal, modifikatsiyalangan hamda kombinatsiyalangan innovatsiyalar.

O'zgarishlarning ko'lamiga ko'ra: tarmoq, modul va tizim innovatsiyalari.

Kelib chiqish manbaiga ko'ra: jamoa tomonidan bevosita yaratilgan yoki o'zlashtirilgan innovatsiyalar.

Ta'lim tizimida yoki o'quv faoliyatida innovatsiyalarni qo'llashda sarflangan mablag' va kuchdan imkon qadar eng yuqori natijani olish maqsadi ko'zlanadi. Innovatsiyalarning har qanday yangilikdan farqi shundaki, u boshqarish va nazorat qilishga imkon beradigan o'zgaruvchan mexanizmga ega bo'lishi zarur.

Barcha sohalarda bo'lgani kabi ta'limda ham “novatsiya”, “innovatsiya” hamda ularning mohiyatini ifodalovchi faoliyat to'g'risida so'z yuritiladi.

Agar faoliyat qisqa muddatli, yaxlit tizim xususiyatiga ega bo'lib, faqatgina tizimdagi ayrim elementlarni o'zgartirishga xizmat qilsa u novatsiya (yangilanish) deb yuritiladi. Bordi-yu, faoliyat ma'lum kontseptual yondashuv asosida amalga oshirilib, uning natijasi muayyan tizimning rivojlanishiga yoki uni tubdan o'zgartirishga xizmat qilsa, u holda u innovatsiya (yangilik kiritish) deb ataladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

- 1.Drapeau Patti. Sparking student creativity (practical ways to promote innovative thinking and problem soving). – Alexandria – Virginia, USA: ASCD, 2014.
- 2.Сластенин В.А., Исаев И.Ф., Шиуанов Е.Н., Педагогика. Москва, Академиуа, 2015.
- 3.О'.J.Yo'ldoshev Umumiy pedagogika. Darslik. Toshkent. Fan va texnologiyalar. 2019

УЧИНЧИ РЕНЕССАНС - ЎЗБЕКИСТОН ТАРАҚҚИЁТИНИНГ ЯНГИ БОСҚИЧИДА ТАЪЛИМ ТИЗИМИНИ МОДЕРНИЗАЦИЯЛАШ ВА ИНТЕГРАЦИЯЛАШГА ХОС ХУСУСИЯТЛАР

Худоёрова Ойсоат Келдиёровна

Тошкент тиббиёт академияси доценти, педагогика фанлари номзоди

Холиқова Анора Абдисатторовна

А.Авлоний номидаги илмий-тадқиқот институти магистранти

Аннотация: Мамлакатимизда сиёсий ислохотларнинг амалга оширилиши ва ҳуқуқий демократик давлатни қуриш, фуқаролик жамиятини шакллантириш масаласи акс этган. Шунингдек, ёшларнинг инсонпарварлик, ватанпарварлик ва фидойилик туйғусини кучайтиришда маънавий ахлоқий тарбияни амалга оширишнинг энг муҳим жиҳатлари тўғрисида илмий - амалий тавсиялар берилган.

Калит сўзлар: Тарихий мерос, аждодлар ҳаёт тажрибаси, миллат ва жамият, комил инсон, ахлоқий етуклик, илм-маърифат, маънавий бойлик, ватанпарварлик.

Ўзбекистон халқининг кўп асрлик бой тарихига назар ташлар эканмиз, унда тараққиёт чуққиларини забт этишнинг машаққатли босқичларини кўриш мумкин. Бу босқичда давлатчилигимизнинг шаклланиши, жамиятда илму фан, санъат ва маданиятнинг юксалиши, буюк сиймоларнинг ўз ижодида эришган ютуқлари жаҳон тамаддунининг ривожига ҳисса қўшишдек ифтихорли жараёнлар гавдаланадики, ундаги улкан меросни ўзлаштириш ва амалиётга татбиқ этиш бугунги куннинг энг долзарб вазифасидир. Ўзбекистонда обод, эркин ва фаровон ҳаётнинг барпо этилиши Учинчи Ренессансни амалга ошириш, айтиш чоғда бу ўтмиш тарихимизнинг шонли саҳифалари, буюк аждодларимизнинг бунёдкорлик ва ижодкорлик салоҳияти билан боғланади.

Бизга мазкур тушунча кимларнинг ворислари эканимизни эслатиб туради. Ўтмиш ренессанслари даврида аجدодларимиз нималарга эришганини, жаҳон цивилизациясига қўшган ҳиссасини ёшлар онгига етказиш энг муҳим вазифадир. Шунингдек, “ёшларда Ватанга садоқат, тadbиркорлик, иродалилик, мафкуравий иммунитет, меҳр-оқибатлилик, масъулиятлилик, бағрикенглик, ҳуқуқий маданият, инновацион фикрлаш, меҳнатсеварлик каби муҳим фазилатларни болаликдан бошлаб босқичма-босқич шакллантириш”¹. га жиддий эътибор берилди.

Президент Шавкат Мирзиёев Ўзбекистон Республикаси мустақиллигининг йигирма тўққиз йиллигига бағишланган тантанали маросимдаги нутқида “Бугун жаҳон миқёсида юртимиз ҳақида сўз юритганда “Янги Ўзбекистон” ибораси тилга олинмоқда. Бу кейинги йилларда тараққиётнинг мутлоқо янги босқичига дам қўйганимиз, эришаётган залворли ютуқларимизнинг эътирофидир” дейдилар. Маълумки, Ўзбекистон буюк алломалар, фозилу фузолалар, сиёсатчилар, буюк саркардалар яшаб ўтган табаррук заминдир. Шу она заминда диний ва дунёвий илмларнинг асослари яратилган ва сайқал топган. Бугунги кунда ота боболаримизнинг асрлар давомида тўплаган тажрибалари, диний, ахлоқий, илмий қарашларини синчиклаб пухта ўрганиш асосида мустақил Ўзбекистонни буюк давлатлар қаторида қўриш, халқимизнинг фаровонлигини юксалтириш, юрт тингчилигини сақлаш энг улкан вазифадир. “Биз ўз олдимизга мамлакатимизда Учинчи Ренессанс пойдеворини барпо этишдек улуғ мақсадни қўйган эканмиз, бунинг учун янги Хоразмийлар, Берунийлар, Ибн Синолар, Улуғбеклар, Навоий ва Бобурларни тарбиялаб берадиган муҳит ва шароитларни яратишимиз керак. Бунда, аввало, таълим ва тарбияни ривожлантириш, соғлом турмуш тарзини қарор топтириш, илм-фан ва инновацияларни тараққий эттириш миллий ғоямизнинг асосий устунлари бўлиб хизмат қилиши лозим. Ушбу мақсад йўлида ёшларимиз ўз олдига катта марраларни қўйиб, уларга эришишлари учун кенг имкониятлар яратиш ва ҳар томонлама кўмак бериш – барчамиз учун энг устувор вазифа бўлиши зарур. Шундагина фарзандларимиз

халқимизнинг асрий орзу-умидларини рўёбга чиқарадиган буюк ва қудратли кучга айланади”.

Истиқлол ватандошларимиз онги ва тафаккурида қадимий анъаналар ва кадриятларимизни тиклаш имкониятларини очиб берди. Ўзбекистоннинг энг янги тарихида янги жамиятга ўтиш даврида сиёсий ислохотларнинг амалга оширилиши ва Ўзбекистонда ҳуқуқий демократик давлатни қуриш, фуқаролик жамиятини шакллантириш, мамлакатимизда ижтимоий сиёсий барқарорликни таъминлаш, иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш, маънавий руҳий миллий кадриятларнинг тикланишига доир масалалар худди шу янги босқичнинг мазмун ва моҳиятини ифодалайди. Бу борадаги ишларни янада кучайтириш, мустаҳкамлаш ва такомиллаштириш мақсадида Ўзбекистон Республикаси таълим тўғрисидаги қонунининг қабул қилиниши катта аҳамиятга эгадир. Унинг 4-модда. Таълим соҳасидаги асосий принципларида - аълим ва тарбияга миллий ҳамда умуминсоний кадриятларнинг сингдирилганлиги; таълим ва тарбиянинг инсонпарварлик, демократик хусусияти; таълимнинг узлуксизлиги ва изчиллиги; таълим тизимининг дунёвий хусусиятга эгаллиги; билимлилик, қобилиятлилик ва истеъдоднинг рағбатлантирилиши; таълим тизимида давлат ва жамоат бошқарувининг уйғунлиги; таълим фаолияти соҳасидаги очиқлик ва шаффофлик каби кўпгина муҳим жиҳатлар акс эттирилган. Шунингдек, 36 - модда. “Таълим соҳасидаги экспериментал ва инновацион фаолият таълимни модернизация қилиш мақсадида амалга оширилади ҳамда янги таълим технологиялари ва ресурсларини ишлаб чиқишга, уларни синовдан ўтказишга ҳамда таълим жараёнига жорий этишга қаратилган”. дейилади.

Бугунги кунда таълим сифатини юқори босқичга кўтариш ҳамда мавжуд муаммоларни ўз вақтида ҳал этиш талаб этилмоқда. Ўқув жараёнини ташкил этиш соҳасида ёўларнинг таълим олишида кучли мотивацияни шакллантириш педагогларнинг методик таъминотини яхшилаш муҳим ҳисобланади. Узлуксиз таълим тизимининг инновацион ривожлантириш, илғор халқаро тажриба ва жамиятнинг замонавий талабларига мувофиқ сифатли таълим олиш имкониятларини яратиш, таълим бозорида ва умуман мамлакатда ёшларнинг

рақобатбардошлик даражасини ривожлантириш асосида мамлакатимизнинг янгиланишини изчил давом эттириш-давр талабидир. Бунда айнан ҳозирги техник ва технологик янгиланиш йўлида муҳим устувор лойиҳаларни амалга ошириш бўйича ижодкор ёшларимизнинг фаол иштироки муҳим аҳамиятга эгадир. Таълим муассасалари ўқув-тарбия жараёнини самарали ташкил этиш мақсадида янгича ёндашувларга асосланган илмий-амалий тавсифдаги изланишлар йўналишида замонавий таълим технологиялардан фодаланишни кучайтириш орқали ўқитиш методикасини такомиллаштириш, таълим-тарбия жараёнига индивидуаллаштириш тамойилларини босқичма-босқич татбиқ этишни муваффақиятли амалга ошириш зарур.

Ёшларнинг илмий- ижодий, мустақил амалий фаолияти уларнинг янги ҳаёт ва жамият қурилишининг фаол иштирокчиларига айлантириш учун хизмат қилади. Ёшларимизнинг ҳар бири ўзи яшаётган жамияти, давлатининг бош ғоясини аниқ тасаввур этиши, билиши ва мустақил фаолият кўрсата олиши керак. Ана шундагина энг буюк мақсадларимиз ифодаси бўлган ғоялар уларнинг онги ва қалбидан жой олади, ишонч эътиқодига айланади. Инсонда эътиқод мустаҳкам бўлсагина у албатта ғоя, эзгу мақсад йўлидан чекинмайди. Бугунги ёшларимизни эзгуликка чорлаш, мустақил ижодий фикр юритишга ўргатиш, уларни ғоявий жиҳатдан вояга етишига имкон беради. Бу эса ўз ўрнида адолатли фуқаролик жамиятни барпо этишнинг асосий шarti ҳисобланади. Энг муҳими ёшларимизнинг эзгу фикр, ғоя ва амаллари уларнинг ёвуз фикр, тажоввузкор ғоянинг ҳар қандай кўринишига нисбатан ғоявий иммунитетини мустаҳкамлайди ҳамда эзгу, бунёдкор ғоялар билан яшашга, ўз фаолиятларини эркин фаровон ҳаётга йўналтира олишига кенг йўл очади. Ёшларимизнинг миллий мустақиллигимизни ривожлантириш йўлида фидойи бўлиши учун уларнинг онги ва тафаккури ривожига ижобий таъсир кўрсатиш, фикр ва қарашлари хилма хиллигига эришиш, эркин мустақил фикр юритишини шакллантириш бугунги кун таълим тарбия тизимида устувор мавқени эгаллайдики, бу мамлакат келажагига ишонч билан қараш туйғусини тарбиялашда муҳим аҳамият касб этади. Энг муҳими ягона Ватан бахт саодати

йулида масъулият сезиб ўқиш, ишлаш ва яшашга имконият яратилади. Бу йўналишда айнан ўзбек халқи орзу – интилишларини рўёбга чиқарадиган буюк куч – ёшлардир. Миллий ва умуминсоний кадрятлар руҳида тарбия топган ёшларимиз замонавий демократик жамият куриш йўлида кенг қўламли ва мураккаб вазифаларни ҳал этишга кодир. Шунга кўра, ҳар жиҳатдан мукамал ривожланган инсонни тарбиялаш, янги авлодни вояга етказиш орқали буюк мақсадларимиз, эзгу ниятларимизга эришишимиз йўлида таълим - тарбия жараёнига янги педагогик технологияларни кенг қамровли ҳолатда олиб кириш ва ундан самарали фойдаланиш энг муҳим вазифалардан ҳисобланади. Таълим жараёнида “Интерфаол” усул воситасида ўрганилаётган мавзу бўйича қўйилган масала ва муаммолар ечими ижодий изланиш асосида ижобий натижаларни беради. Ҳар қайси дарс жараёнида қўлланилган илғор педагогик технологиялар ёшларнинг таълим-тарбия жараёнига нисбатан қизиқишини тарбиялайди, уларнинг меҳр- муҳаббат туйғусини уйғотади, мустақил ижодий фикрлаш кўникмаларини шакллантиради ҳамда ҳар томонлама етук, билимли, маънавиятли, баркамол ватанпарвар шахс сифатида тарбияланишига ёрдам беради. Шунга кўра, таълим тарбия самарадорлигини ошириш орқали ёшлар ижодий фаолияти, тафаккур тарзи, эркин фикр юритиши ва дунёқарашини шакллантиришга ҳамда ўқитувчиларнинг илғор педагогик технологиялар бўйича назарий ва амалий билимларини такомиллаштириш талаб этилади. Таълим тизимини модернизациялаш ва интеграциялаш жараёнларига хос хусусиятларига кўра, ижтимоий йўналтирилган бозор иқтисодиёти шароитида кучли демократик ҳуқуқий давлат ва фуқаролик жамиятини барпо этиш йўлида ҳаётимизнинг ҳамма томонларини модернизациялашга нисбатан бўлаётган эътибор янада кучаймоқда. Хусусан, ижтимоий- иқтисодий жараёнларни қонунга таянган ҳолда оқилона самарали бошқариш, илғор замонавий технологиялар асосида рақобатга асосланган бозор муҳитини яратиш зарурдир.

Модернизациялаштиришнинг ўзига хос хусусияти шундаки, у мужассамланган тавсифга эга бўлиб, ҳаётимизнинг ҳамма жиҳатлари ва жабҳаларини қамраб олади ва ижобий ўзгаришларни содир этади.

Модернизациялаштириш давомийликка хос бўлиб, кенг қамровли узлуксиз жараён бўлиб, у ҳар бир ривожланиш босқичида вазифаларига кўра янгиланиб боради ва унинг мақсади иқтисодий ривожланишни таъминлаш ва у орқали аҳолининг турмуш даражаси ва сифатини оширишдир. Шунга кўра, модернизациялаштиришнинг самарали амалга оширилиши иқтисодий ривожланиш динамикасида ижобий ўзгаришларни содир этади. Модернизациялаштиришда аввало инсон билими ва савиясини ошириш, дунёқараш ва тафаккурини ўзгартириш асосий вазифалардан бири ҳисобланади. Бунда инсоннинг касбий маҳорати, тўплаган билими, тажрибаси, соғлиги, психологик мотивлари, қобилияти, шахсий фазилатларига алоҳида эътибор бериладики, бу уларнинг самарали фаолиятини таъминлайди, шахсий ва касбий салоҳиятини оширади. Модернизациялаштириш инсоннинг тўплаган билим захираларига кўра уларнинг онглилиги ва мустақиллиги асосида муваффақиятли кечади, натижада иқтисодий ўсишнинг сифати ортади.

Энг муҳими миллий иқтисодиётни жаҳоннинг ривожланган мамлакатлари тараққиёти даражасига олиб чиқиш, ҳаётимизнинг барча соҳаларини жадал ислоҳ этишга кенг йўл очади. Ўзбекистон танлаб олган йўл халқимиз манфаатларига мос бўлиб, ижтимоий жиҳатдан йўналтирилган бозор иқтисодиётини шакллантиришга қаратилгандир. Бу борада иқтисодий масалаларни ижобий ҳал этиш йўллари янада яхши тушуниб олиш ва иқтисодий ўсиш, ривожланишнинг асосий вазифаларини янгича тафаккур билан муваффақиятли амалга оширишга масъулият билан ёндашиш долзарб бўлиб, бу ўз ўрнида иқтисодиётнинг турли соҳаларида бозор механизмларини самарали қўллаш орқали барқарор иқтисодий ўсишга олиб келади. Бунинг учун эса бозор шароитида ишлаш малакасига эга бўлган субъектларнинг иқтисодий, ҳуқуқий жиҳатдан маданиятлилиги, қатъий ишбилармонлиги ижодий изланувчанлиги, пухта билимдонлиги муҳим аҳамиятга эгадир. Маълумки, модернизация – замонавий янгиланиш ҳисобланади. Илм-фан, ишлаб чиқариш технологияларининг ривожланиши яъни модернизацияси туфайлигина жамиятнинг барқарор ривожланиши кафолатланади.

Жамиятни ижтимоий модеренизация қилиш ижтимоий тизимдан очик фукаролик жамиятига айлантиришга етаклайди. Жамиятнинг ижтимоий, иқтисодий ва маданий эҳтиёжларини, унинг малакали кадрларга, шахснинг эса сифатли таълим олишга бўлган талабини қондириш, таълим тизимини барқарор ривожланиши таъминлаш мақсадида мавжуд механизмини барқарор ривожланишини таъминлаш мақсадида –таълим тизимини модеренизация қилишда қўйидаги устувор вазифалар ҳал этилади яъни:

-узлуксиз таълим тизимида янги сифат кўрсаткичларига эршиш;

- таълим тизими ходимларининг касбий компетентлигини ривожлантириш;

-узлуксиз таълим тизимида самарали меъерий-ҳуқуқий ва ташкилий – иқтисодий механизмларини шакллантириш;

-ўқитишнинг мавжуд ва янги технологик шакллариини ўзаро мувофиқлаштириш;

-мавжуд электрон ахборот-таълим ресурсларини мукамаллаштириш. Умуман олганда, таълим тизимини модеренизация қилишдан кўзланган мақсад, шахснинг таълим марказида бўлиб, мустақил таълим олишлари, таълим берувчиларнинг ўз соҳасидаги билимларни пухта эгаллаган бўлиши, таълим олувчи ва таълим берувчилар ўртасида энг юқори самарага эришиш ва таълим тизими ривожланган давлатлар қаторига кириши, жамиятимизнинг равнақи учун хизмат қилиши назарда тутилади.

Маълумки, Ўзбекистон танлаб олган йўл халқимиз манфаатларига мос бўлиб, ижтимоий жиҳатдан йўналтирилган бозор иқтисодиётини шакллантиришга қаратилгандир. Бу борада иқтисодий масалаларни ижобий ҳал этиш йўлларини янада яхши тушуниб олиш ва иқтисодий ўсиш, ривожланишнинг асосий вазифаларини янги тафаккур билан муваффақиятли амалга оширишга масъулият билан ёндашиш долзарб бўлиб, бу иқтисодиётнинг турли соҳаларида бозор механизмларини самарали қўллаш орқали барқарор иқтисодий ўсишга олиб келади. Бунинг учун эса бозор шароитида ишлаш малакасига эга бўлган субъектларнинг иқтисодий, ҳуқуқий жиҳатдан маданиятлилиги, қатъий ишбилармонлиги ижодий изланувчанлиги, пухта билимдонлиги муҳим

аҳамиятга эгадир. Инсонларнинг бахтли ҳаёт кечириши йўлидаги эзгу ишлари жамиятнинг моддий ва маънавий фаровонлигини оширишга қаратилгандир. Таъкидлаш жоизки, Ўзбекистонда мустақилликнинг илк йилларидан бошлаб мулкдорлар синфини шакллантиришнинг асоси бўлган хусусий тадбиркорлик ва кичик бизнесни ривожлантиришга катта эътибор қаратиб келинмоқда. Бу ўз навбатида аҳоли бандлигининг ва изчил иқтисодий ривожланишнинг муҳим омили ҳамда мамлакатда ижтимоий-сиёсий барқарорликнинг кафолати ва тараққиётни фаол ҳаракатлантирувчи кучдир. Мамлакатимизда рақобат муҳити ишлаб чиқаришни техник ва технологик янгилаш ва модернизация қилиш, жаҳон бозорларига чиқиш йўлида ҳал қилувчи омил бўлиб хизмат қилади. Шунини алоҳида таъкидлаш жоизки, маънавий баркамол инсон ўзининг қилган ишлари, ҳаёт ва турмуш тарзи билан бошқаларнинг ҳавасини уйғотади ҳамда ҳаётда из қолдиради. Энг муҳими, Ўзбекистон тақдири учун масъулият ҳисси ошади. Айниқса, Ватан олдидаги бурчини онгли англаган ҳолда ватанпарвар бўлиб етишади. Ватанпарварлик айтилиши вақтда инсонга янада масъулиятли бўлишни юклайди, уни ижод ва бунёдкорликка, шижоат ва ғайратга рағбатлантиради. Ўз ватанини севиш у билан фахрланиш, унинг бахт-саодати йўлида фаол фаолият кўрсатиш демакдир. Инсон ўз Ватанини севмаса, унга садоқат билан фарзандлик бурчини адо этмаса, у ҳақиқий инсон бўлиши мумкин эмас. Ватанпарварлик инсоннинг энг улуғ, энг олийжаноб ва энг муҳим фазилати, одамийликнинг том маънодаги ифодасидир. Шу боис, “Миллий тикланишдан-миллий юксалиш сари” дастурий ғоя асосида ёшларни она юртга садоқат руҳида тарбиялаш, уларда ташаббускорлик, фидойилик, ахлоқий фазилатларни шакллантириш-ўта шарафли вазифадир. Юртубошимиз ҳақи равишда таъкидлаганларидек: “Билимли авлод буюк келажакнинг, тадбиркор халқ фаровон ҳаётнинг, дўстона ҳамкорлик эса тараққиётнинг кафолатидир”.

Оламни бир бутун кўришни шакллантириш интеграциялашган таълимнинг мақсадини ташкил этади. Интеграцияланган дарсларни режалаштиришда билимлар бирлашади ва дарсларнинг бош мақсади аниқланади. Ўқув материалнинг мазмунида эса боғланишлар ўрнатилади. Интеграция

таълимнинг тизимлилик тамойилини қўллашга имкон беради, мантиқий фикрлашни ривожлантиради, ёшларнинг дунёкараши кенгаяди ва уларнинг пухта билим олиш имконияти пайдо бўлади ҳамда ижодкорлиги фаоллашади. Таълимда интеграция масалаларини муваффақиятли ҳал этишда куйидаги жиҳатларга жиддий эътибор бериш зарур ҳисобланади.

1. Ўқитувчи ва талабаларнинг фанлар интеграцияси бўйича ўзлаштирадиган назарий билим, кўникмаларини кучайтириш ва юқори даражада психологик-педагогик тайёргарлик орқали илмий-методик жиҳатдан самарадорликка эришиш.

2. Ўқитувчиларнинг фанлар интеграциясини амалга оширишининг дидактик асосларини яратиш асосида педагогик маҳоратини ошириш, дарс сифатини таъминлаш ва талабалар билиш фаолиятини пухта ташкил этиш орқали уларнинг ижодий имкониятларини кенгайтириш.

3. Узлуксиз таълим тизимида инновацион-интеграцион фаолиятни яхши йўлга қўйиш, фан, таълим ва ишлаб чиқариш ўртасидаги интеграцияни янада ривожлантириш ва мустаҳкамлаш, янги илмий изланишлар йўналишларини белгилаш, татбиқ этиш асосида билимларни фаол ўзлаштириш ва мантиқий фикрлаш мақсадга мувофиқдир. Интеграция ёшларнинг билимларини бир тизимга солади. Интегротив таълим жараёнининг муҳим жиҳати шундаки, унда ёшлар билимларни чуқур тушуниб ўзлаштиради ва маънавий юксалиб борадилар.

Фойдаланилган адабиётлар

1. ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ВАЗИРЛАР МАҲКАМАСИНИНГ ҚАРОРИ УЗЛУКСИЗ МАЪНАВИЙ ТАРБИЯ КОНЦЕПЦИЯСИНИ ТАСДИҚЛАШ ВА УНИ АМАЛГА ОШИРИШ ЧОРА-ТАДБИРЛАРИ ТЎҒРИСИДА Тошкент ш., 2019 йил 31 декабрь, 1059-сон.

2. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг Олий Мажлисга Мурожаатномаси 30.12.2020.

3. ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИНИНГ ҚОНУНИ ТАЪЛИМ ТЎҒРИСИДА
Қонунчилик палатаси томонидан 2020 йил 19 майда қабул қилинган Сенат
томонидан 2020 йил 7 августда маъқулланган Ўзбекистон Республикасининг
Президенти Ш. МИРЗИЁЕВ Тошкент ш., 2020 йил 23 сентябрь, ЎРҚ-637-сон
4. Миллий тикланишдан миллий юксалиш сари. Ўзбекистон Республикаси
Президенти Шавкат Мирзиёевнинг асарлари ва маърузаларидан олинган
фикрлар. Ёшлар нашриёт уйи. Тошкент-2019. 5-бет.

MAKTABGACHA TA'LIMDA PEDAGOGIK DIAGNOSTIKANING TADQIQOT METODLARI

Salixova Zulfizar Muzaffar qizi

Nizomiy nomidagi TDPU

Maktabgacha ta'lim texnologiyalari kafedrası magistranti

Annotatsiya: Ushbu maqolada maktabgacha ta'limda pedagogik diagnostikaning predmeti, ilmiy tadqiqot metodlari va sub'ektlari yoritiladi.

Kalit soʻzlar: diagnostika, pedagogik diagnostika, diagnostika tadqiqot usullari, kuzatish usuli, so'roq usuli

Har qanday faoliyat zamirida ham amalga oshirilgan ishlarning pirovard maqsadi, vazifalari va kutilgan natijalari boladi. Faoliyat natijalarini sarhisob qilish, amaliy xulosalar yasash, bosh yoki muvaffaqiyatli orinlarni belgilab olish – faoliyatning keyingi bosqichlarida uni hisobga olish pedagogik diagnostika deyiladi.

Pedagogik diagnostika ta'lim samaradorligi, ish mazmuni olib borilgan pedagogik faoliyatni tahlil qilishda katta ahamiyatga ega bolib, ilgor talim muasasalarida bu ish uslubi muvaffaqiyatli tarzda amalga oshirilmoqda, yutuqlar mustahkamlanib, yoʻl qoʻyilgan kamchilik va nuqsonlarni tahlil qilish asosida yosh strategik yonalishlar belgilab olinmoqda va yuqori darajadagi pirovard natijalar qolga kiritilmoqda. Savol tugʻiladi:

- bola qobiliyati, imkoniyat, bilimi, egallangan konikmalarining olchovi bormi?
- bolaning bilish va koʻnikmalarini belgilashga oqituvchu aralashgani maqulmi, yoki oziga-ozu baho bergani afzalroqmi?

Mana shu savollarga eng maqbul asoslarda javob berish, pedagogik diagnostikaning **predmetidir**. Mana shu maqsadni royibga chiqarish yoʻl -yoriqlari, metodik

mexanizmlarini ishlab chiqish, joriy etish muhim vazifadir. Pedagogik diagnostikaning tarixi pedagogik faoliyat tarixi bilan deyarli tengdosh, boshqacha qilib aytganda, pedagogik jarayon ming yillardan beri mavjud bo`lsa bu faoliyatning meyorlari va natijalarini belgilash ham shunchalik qadimiyydir. Pedagogik diagnostikani ilmiy asosda tahlil etish va yo`lga qoyish XX asr boshlarida amalga oshirilgan. Taniqli pedagog olim Matserman pedagogik diagnostikani “Tarbiyalanuvchi o`zlashtirishi bilan o`quv materialini tog`ri tanlash maqsadni togri yonaltirish mezonidir” deb hisoblaydi. Pedagogik diagnostika tarixiga nazar tashlasak, o`tgan asrlarda u faqat tarbiyalanuvchi bilimni baholash orqali amalga oshirilganini kuzatamiz. Unga 1864 yilda AQSh olimlari D.Fisher va R.Reslar asos solganlar, 1908 yildan boshlab esa, olim T.Stoun arifmetikadan test orqali oquvchi bilimni sinash tizimini tadbiiq etgan. Egallangan malakani aniqlashga kiritilgan pedagogik diagnostika yoki diagnostik faoliyatning ayrim jihatlari:

- a) taqqoslash;
- b) pedagogik tahlil;
- c) avvaldan ayta bilish (prognoz);
- d) interpretatsiya ;
- e) pedagogik diagnostika natijalarini oquvchilarga etkazish;
- f) amalga oshirilgan turli diagnostik metodlarni oquvchilarga yetkazish;
- g) pedagogik diagnostika metodlarini to`gri belgilashdan iborat bolgan.

Pedagogik diagnostikaning eng muhim kriteriylari esa:

- haqqoniylik (obektivnost);
- ishonchlilik (nadyojnost);
- puxtalik (vidnost) asoslanadi

Pedagogik diagnostikaning tadqiqot metodlari:

1. kuzatuv
2. so`roqlash
3. test

Kuzatuv metodi – Pedagogik diagnostika kuzatuv uslubi tarbiyalanuvchining ta`lim-tarbiya munosabatini, masuliyatini, bilimga intilishini aniqlaydi. Tabiiyki,

tarbiyalanuvchidagi bunday hislatlarni belgilashda uning xarakteri, xulqi, butun ijtimoiy jihatlariga katta ahamiyat beriladi. Chunki, tarbiyalanuvchining bilim va ko'nikmalarini diagnostika qilishda shaxsiy, oilaviy, axloqiy ko'rsatkichlar muhim rol o'ynaydi

So'roqlash metodi- mazkur uslub pedagogik diagnostikada qadim-qadimdan qo'llanib kelinadi. U deyarli ta'lim-tarbiya jarayoni boshlangandan buyon mavjud. Agar diagnostikaning kuzatish usulida bolaning axloqiy-manaviy tamoyillari, qiziqishi, munosabati, fikrlash doirasi o'rganilgan bo'sa, suhbat. Savol-javob koproq axborot toplash imkoniyatini beradi. Bunda u yoki bu shaxs to'grisida obyektiv yoki subyektiv ma'lumot olish imkoniyati mavjud. Axborot – og'zaki, yozma, standartlashtirilgan, yakka, guruhlarga bo'lingan holda bir yoki bir necha bor sor'ash asosida to'planadi.

Test metodi- odatda tekshiruvchi tomonidan amalga oshirilgan barcha nazorat shakl va uslublari ham testga kiradi. Nazoratning test uslubi ilmiy asoslarga qurilgan bo'lib, u malum talab, qonun-qoidalar zaminida olib boriladi. Test asosan psixolog olimlar tomonidan ishlab chiqilgan va amaliyotga tavsiya etilgandir. Test pedagogik diagnostika metodlari orasida eng qulay hisoblanib, u bir jihatdan sifatli malumot berishi bilan ajralib turadi. Test sinovi mutzam takomillashib boradi. Unga turli bosqichlarda turlicha tarif berib kelingan. Masalan, nemis oilimi Liner “Test shaxsning turli holatlarini, shaxsiy xususiyat, imkoniya va qobiliyatini aniqlovchi ilmiy metoddir” deb tariflaydi. Test usuli chinakamiga pedagogik diagnostika metodi bo'lib, u ta'lim-tarbiya jarayonining pirovard natijasini obyektiv aniqlab berishga qodir mezondir. U doimo tahlil asosiga qurilib, aynan shu xususiyatiga ko'ra pedagogik jarayon natijalarinig takomillashib borishiga yordam beradi. Pedagogik diagnostikada amal qilayotgan test sinovlari hududiy diagnostikani yo'lga qo'yishda ham katta imkoniyat va qulayliklarga ega. Pedagogik diagnostikani talim sohasining istalgan sohasini tahlil qilishda ham joriy etish mumkin. Tahlil natijalari esa har qanday baxs va munozaralardan xolidir.

Budan kelib chiqadigan amaliy xulosa shuki, kamchilik va nuqsonlardan to`gri amaliy xulosalar chiqarish, faoliyatning asosiy va to`gri yonalishni belgilab olish va ularni bartaraf qilishda sabot bilan islash lozim.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. “2017-2021 yillarda O‘zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo‘nalishi bo‘yicha Harakatlarstrategiyasi” O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil7-fevraldagi PF-4947
2. “Maktabgacha ta’lim tizimi boshqaruvini tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida” O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining Farmoni, 30.09.2017 yildagi PF-5198-son
3. “2017 — 2021-yillarda maktabgacha ta’lim tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida” O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining Qarori, 29.12.2016 yildagi PQ-2707-son
4. Nurkeldieva D.A Chicherina Ya.Ye Ilk maktabgacha yoshidagi bolalarni psixologik, pedagogic va logopediya tekshirish. T.: Yangi asr avlodi 2007y
5. John W. Jacobson, James A. AMulick and Johannes Rojahn. Intellektual and Development Disabilities. 2007 Springer Science+Bussines Media LLC New York

“САНОАТ-4.0” ИШЛАБ ЧИҚАРИШ КОРХОНАЛАРИГА ТАДБИҚ ЭТИШНИНГ ТАЪСИРИ

Муминов Достонбек Сайибназарович

Тошкент Давлат Иқтисодиёт Университети

Аннотация. Мақолада "Саноат-4.0" дастурининг шаклланиши, унинг жаҳон иқтисодиётига таъсири, республикада қўлланилиши ҳақида сўз боради. Саноат 4.0 дастурини амалга оширишда содир бўлган ўзгаришлар тадқиқот натижаларида аниқланди ва батафсил баён қилинди.

Калит сўзлар. дастурни тармоққа тадбиқ этишда вужудга келадиган ўзгаришлар, саноат-4.0 дастури, тармоққа тадбиқ этиш.

Мавзунинг долзарблиги. Саноат-4.0 дастури рақамли иқтисодиётнинг ажралмас бўлакларидан бири бўлиб, саноат тармоғини жаҳон бўйича янги юксалиш томон етаклаб борди. Бу атама дунё иқтисодчилари форумида Германия экспертларининг изланиш натижаларига кўра Клаус Шваб томонидан киритилган бўлиб, бугун тренд даражасига чиқди. Саноат 4.0. бу тўртинчи саноат инқилоби бўлиб, унеча дунё иқтисодиёти учта инқилобни кечирган. Интернетни, ахборот технологияларини, мустақкам алоқа каналларини, булутли технологиялар ва рақамли платформаларни ривожланиши, шунингдек, турли манбалар ҳисобига ахборот ҳажмини юқори ўсиши, очиқ ахборотлар тизимини ва глобал саноат тармоғини шаклланишини таъминлаб беради. Бу ўз навбатида, ахборот технологияларининг сектори доирасида замонавий иқтисодиёт ва бизнеснинг барча жабҳаларига ўз таъсирини намоён қилди ва автоматлаштирилган саноатни юқори 4-саноатлашиш даражасига кўтарилишига сабаб бўлди. Бу погонанинг вазифаси Саноат-4.0 дастурини реализация қилишга сарфланади.

Саноат-4.0 дастурини реализация қилишнинг базавий йўналишлари қуйидаги қисмлардан иборат: рақамли моделлаштириш; интернетлашган саноат; тўлдирилган реаллик; булутли технологиялар; автоном ишлар; тизимларнинг горизонтал ва вертикал интеграцияси; ахборот хавфсизлиги; йирик ахборотлар ва бизнес таҳлили; қўшимча ишлаб чиқариш.

Саноат-4.0 нинг бу каби базис йўналишлари саноат-3.0 га қўшимча сифатида киритилса, саноат тармоғини бир поғона юқорига кўтариб янги тармоққа айлантиради.

Муаммонинг ўрганилганлик даражаси. Саноат-4.0 ва шу каби йўналишдаги тадқиқотлар билан хорижнинг етакчи олимлари шуғулланиб келмоқдалар. Хусусан, Ш. Клаус, Ж. Хертер, Ж. Отчарова, А. Рожко, И. Тарасов, Л. Лapidус, В. Купряновский, Ю. Плакиткин, А. Лисовский каби олимлар саноат корхоналарини рақамлаштириш ва смарт заводларни ишга тушириш механизмалари ва йўллари тўғрисида турли даражада изланишлар олиб боришмоқдалар.

Методология. Илмий мақолада кўтарилган масалаларни тадқиқ этиш, атрофлича ўрганиш, рақамларни таҳлил қилиш, таҳлил натижаларини тизимлаштирган ҳолда таклиф ва тавсиялар ишлаб чиқишда индукция, дедукция, кузатиш, қиёслаш, эксперт баҳолаш, мақсадли ривожлантириш каби тадқиқот усулларидан фойдаланилди. Таҳлил ва натижа. Саноат-4.0 жаҳон бизнесига тезлик билан кириб борди ва ривожланган давлатларнинг йирик лойиҳаларидан ўрин олган. Буни робототехника саноати савдосининг 74 фоизи беш давлат Хитой, Япония, Жанубий Корея, АҚШ ва Германия ҳисобига тўғри келишидан ҳам билиш мумкин.

2035 йилга қадар Германиянинг тасдиқланган Саноат-4.0 дастури энергетикада ақлли тармоқларнинг киберфизик тизимларини йўлга қўйиш, соғлиқни сақлашда телемедицинанинг киберфизик тизимларини жорий этиш, саноатнинг бошқа тармоқларида саноат ва ишлаб чиқаришни автоматлаштириш учун киберфизик тизимларни такомиллаштиришни кўзда тутди.

Ўзбекистонга Саноат-4.0ни тадбиқ этиш деярли ҳатарли тарафларга эга эмас. Шунингдек, бу дастурни тадбиқ этишнинг кучли томонлари билан ҳам фахрлана олмаймиз. Лекин, саноат-4.0ни тадбиқ этиш катта самара келтиради. Буни имкониятларнинг кенглигидан ҳам кўриш мумкин. Бирок, ушбу дастурни амалга оширишда жиддий заиф томонлар ҳам мавжуд бўлиб, аввало ушбу муаммоларни ҳал этишдан бошлаш керак.

Халқаро экспертлар 2017 йилдан буён Саноат-5.0 тўғрисидаги назарияларни илгари суриб келаётган вақтда Ўзбекистон саноатига 4- даражадаги саноатни тадбиқ этишни ўзи муаммолигича қолиб келмоқда. Ҳозирги кунда янги ташкил этилаётган саноат корхонларини ҳам Саноат-4.0 даражасида ишлайди деб айтиш қийин. Чунки, Саноат-4.0 ни тадбиқ этиш Республиканинг саноат кириб борган барча ҳудудида энг камида интернет 4G сифат билан ишлашни талаб қилади. Агар бундай саноат корхоналар кўпайиб борса, 5G интернетга ўтиш зарурати юзага келади. Лекин, Ўзбекистонда пандемия натижасида эълон қилинган карантин кўрсатдики, аҳолининг кўп қисмини бир пайитда интернетни ишлатиши натижасида интернет тезлиги пасайиб кетади. Бу ҳолат эса рақамли иқтисодиёт ёки уни бир қисми ҳисобланган Саноат-4.0 ни амалиётга тадбиқ этишда энг катта тўсиқлардан бири бўлади.

Таҳлиллар кўрсатадики, Республикадаги мавжуд саноат тармоғи технология жиҳатидан ўта даражада табақалашиб кетган. Ҳудудлардаги кузатишлар кўрсатадики, кўл меҳнатига асосланган саноат корхоналари, механизациялашган ва қисман автоматлашган саноат корхоналари ҳам бугунги кунда маҳаллий бозорга ўз маҳсулотларини таклиф этиб келмоқда. Асосийси ушбу саноат корхоналари ўзгариш учун эмас, балки ҳозирги ҳолатини ва бозордаги улуши ўзи учун етарли деб ҳисоблайди. Бу албатта ачинарли ҳолат. Чунки, бутун дунё янги саноат инқилобига ўтаётган бир даврда бозорларимиздаги аксарият маҳсулотлар механизациялашган ёки қўл меҳнатига асосланган ишлаб чиқариш корхоналарида яратилиб бозорга таклиф этилса, жаҳон бозоридаги рақобатни ўйламаса ҳам бўлаверади. Чунки, жаҳон

бозорининг 35 фоизи бугун саноат-4.0 даражасига чиқиб бўлган қолгани ҳам тўла автоматлаштирилган тизимда ишлаб чиқарилган маҳсулотлардан иборат.

Хулоса ва таклифлар. Олиб борилган кузатишлар ўрганилган адабиётлардан кўринадикки саноат-4.0 дастурини тармоққа тадиқ этиш миллий иқтисодиётда салбий ва ижобий ўзгаришларга олиб келадиган жараёнларни шакллантиради. Саноат-4.0 ни тадбиқ этиш қуйидаги салбий оқибатларга олиб келиши эҳтимоли мавжуд:

1. Иқтисодиётда ишсизлар сонининг ортади.
2. Саноат корхоналарининг технологик қуролланишида табақаланиш ортиб кетади.
3. Қўл меҳнатига асосланган, яъни ҳунармандчилик бозордан сиқиб чиқиб кетади. Унинг йўқолиб кетиш эҳтимоли жуда юқори. Бу ҳолатни иқтисодиёти ривожланган давлатларнинг тажрибаси кўрсатиб турибди.
4. Бозорда таклиф этиладиган товар ва хизматлар массасаси ҳаддан ташқари ортади.

Юқоридаги салбий тарафлар саноат-4.0 ни жорий этиш мутлақо янги иқтисодий структураини ташкил топшига ва инсонларнинг дунёқараши кескин ўзгаришига олиб келишин кўрсатмоқда.

Саноат-4.0ни тармоққа тадбиқ этиш қуйидаги ижобий тарафлар билан изоҳланади:

1. Меҳнат унумдорлиги ортади.
2. Ишлаб чиқаришда брак ва дефектлар мавжуд бўлмайди.
3. Маҳсулот ва хизматнинг сифати ортади.
4. Маҳаллий ва жаҳон бозорида миллий саноат корхоналарининг рақобатбардошлиги таъминланади.
5. Корхоналар ўз ҳодимларини мунтазам устида ишлашга ва илмий муҳитни жонлантиришга киришадилар.
6. Маҳсулот таннархи таркибида ўзгарувчан харажатлар пасаяди. Ишлаб чиқариш ҳажмини ошиши эса бирлик маҳсулотнинг таннархи таркибида

доимий харажатларнинг тушишига олиб келади. Мазкур икки вазият маҳсулот таннархини тушишига ва кенг истеъмолга имкон яратади.

7. Ва ниҳоят энг асосийси яширин иқтисодиёт бартараф этилади ва макроиқтисодий барқарорлик таъминланади.

Саноат-4.0 дастурини тармоққа тезкорлик билан тадбиқ этиш учун қуйидагилар тавсия этилади:

Биринчидан, IoT, булутли технологиялар, кибер хавфсизлик, 5G интернет тармоғи ва 3D технологиялар учун молиявий маблағлар манбаларини излаб топиш, шакллантириш ҳамда буларни тадбиқ этиш билан боғлиқ илмийтадқиқот ишларини фаол молиялаштириш.

Иккинчидан, малакали кадрларга бўлган эҳтиёжни қондириш. Бу масалани ҳал қилишнинг бир нечта рационал йўллари бор: давлат буюртмаси асосида умидли ёшларни хорижда ўқитиш учун инвестиция киритиш. Мавжуд мутахассисларни хорижда малака ошириш ёки тажриба ошириш курсларини ташкил этиш. Шунингдек, ушбу йўналиш предмети доирасида халқаро грантлар бўйича илмий-тадқиқотларни жадаллаштириб, иштирокчи лойиҳалар сонини ошириш.

Учинчидан, Республикамиз ёшлари ўртасида компьютер саводхонлигини ошириш мақсадида уларнинг интернет тармоқларидан фойдаланиш сифатини ошириш, худудлар кесимида тенг имкониятлар яратиш.

Юқоридагилардан кўринадики, саноат-4.0 дастурини тармоққа тадбиқ этилиши тежамкорликка асосланган самарали тизимни беради. Бу эса, ўз навбатида тармоқнинг маҳаллий ва жаҳон бозорларидаги рақобатбардошлигини таъминлайди.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Achilov, A. N., Payazov, M. M., Akbarov, Z. N., & Madaminov, O. B. (2020). Issues to improving the social situation of the population of the republic of Uzbekistan and the qualitative organization of municipal services. ISJ Theoretical & Applied Science, 05 (85), 708-713. Doi: <https://dx.doi.org/10.15863/jcr.05.85.128>.

2. J. Kambarov, U. Rakhmatov, N. Rakhmonov, Y. Sultonova. Problems and solutions for the implementation of the industry-4.0 program in Uzbekistan. Jour of Adv Research in Dynamical & Control Systems. Vol. 12, Issue-02, 2020.
3. Herter J., Ovtcharova J. (2016). A Model based Visualization Framework for Cross Discipline Collaboration in Industry 4.0 Scenarios // Procedia CIRP. Vol. 57. P. 398–403.
4. Rojko A. (2017) Industry 4.0 concept: background and overview // International Journal of Interactive Mobile Technologies. Vol. 11, № 5. P. 77–90.
5. А.Л. Лисовский. Оптимизация бизнес-процессов для перехода к устойчивому развитию в условиях четвертой промышленной революции. / А.Л. Лисовский. // Стратегические решения & риск менеджмент. – 2018. №4(109) – с. 10-18.
6. К. Шваб. Четвёртая промышленная революция: пер. с англ. М.: Э, 2017, с. 16.

ISHLAB CHIQRISHDAGI YUQORI SAMARADORLIKKA EGA BO‘LGAN ZAMONAVIY TEXNOLOGIYA. LAZERLI TEXNOLOGIYALAR

Tuychiyev Abdumalik Tursunovich

Andijon mashinasozlik instituti Assesenti

Madaminova Inoyatxon Olimjon qizi

Andijon mashinasozlik instituti talabasi

Annotatsiya: Lazer bilan ishlash lazer qo'llanilishining eng istiqbolli sohalaridan biri bo'lib, 20 dan ortiq lazerni qayta ishlash texnologiyalari ishlab chiqilgan. Lazer bo'shlig'ini boshqarish va vaqtni boshqarish juda yaxshi, ishlov berish ob'ekti materiali, shakli, o'lchami va erkinlik muhiti katta, ayniqsa avtomatik ishlov berish uchun javob beradi. Lazerli ishlov berish tizimi va kompyuterni boshqarish texnologiyasining kombinatsiyasi samarali avtomatik qayta ishlash uskunalari tashkil qilishi mumkin, bu korxonalarini o'z vaqtida ishlab chiqarishni amalga oshirishning asosiy texnologiyasiga aylandi va yuqori sifatli, samarali va arzon ishlov berish uchun keng istiqbolni ochdi. Issiq va sovuq ishlov berish metall va metall bo'lmagan materiallarda, kesish, pichoqlash, markalash va hokazolarda ishlatilishi mumkin, payvandlash, sirt ishlov berish, qotishmalar ishlab chiqarish, kesish uchun juda foydali.

Kalit so'zlar: Yorug'lik, fotonlar, markalash, payvandlash, energiya, lazer.

Lazer bilan payvandlash jarayoni asosan uyali telefonlarning orqa panellarini energiyali lazer nurlari yordamida materialning sirtini bir butun qilib eritish va qotish uchun ishlatiladi. Issiqlik ta'sir qiladigan maydonning kattaligi, chokning chiroyliligi va payvandlash samaradorligi payvandlash jarayonining sifatini baholash uchun muhim ko'rsatkichdir. Elektronlar tinch, kam energiya holatiga qaytganda, ortiqcha energiyani chiqarish uchun atomlar fotonlarni otishadi. Keyin bu fotonlar boshqa atomlar bilan to'qnashadi va fotonlar ishlab chiqarish uchun ko'proq atomlarni

qo'zg'atadi va hamma bir yo'nalishda harakat qiladigan hodisalar zanjirini boshlaydi, zich, konsentratsiyali yorug'lik chiqaradi. Shunday qilib, kuchli plastmassalardan hatto po'lat plitalarni kesishda ham foydalanish mumkin! Lazerning xususiyatlari: lazer uning xususiyatlari tufayli keng qo'llaniladi. Lazer juda tor chastota diapazoni va tor yo'nalishda yuqori energiya konsentratsiyasiga ega bo'lgan deyarli monoxromatik to'lqindir, shuning uchun yo'naltirilgan lazer nurlari turli xil materiallarning teshiklarini teshish uchun ishlatilishi mumkin. Yaqut lazer bo'lsa, uning chiqish pulsining umumiy energiyasi tuxumni qaynatish uchun etarli emas, lekin u 3 mm po'lat plitada teshik qazishi mumkin. Lazer yuqoridagi xususiyatlarga ega, chunki u turli xil yorug'lik energiyasiga ega emas lekin uning quvvat zichligi juda yuqori, shuning uchun lazer keng qo'llanilishiga sabab bo'ladi. Lazer quyidagi uchta xususiyatga ega: to'lqin uzunligi monoxromatik muvofiqlik parallel nurli lazerni qayta ishlash texnologiyasi: lazer 1960 s yorug'likdagi yangi yorug'lik manbai. Lazer yaxshi yo'naltirilganligi, yuqori yorqinligi va yaxshi monoxromligi tufayli keng qo'llanilgan. Lazer bilan ishlash lazer qo'llanilishining eng istiqbolli sohalaridan biri bo'lib, 20 dan ortiq lazerni qayta ishlash texnologiyalari ishlab chiqilgan. Lazer bo'shlig'ini boshqarish vaqtini boshqarish juda yaxshi, ishlov berish ob'ekti materiali, shakli, o'lchami va erkinlik muhiti katta, ayniqsa avtomatik ishlov berish uchun javob beradi. Lazerli ishlov berish tizimi va kompyuterni boshqarish texnologiyasining kombinatsiyasi samarali avtomatik qayta ishlash uskunalari tashkil qilishi mumkin, bu korxonalarini o'z vaqtida ishlab chiqarishni amalga oshirishning asosiy texnologiyasiga aylandi va yuqori sifatli, samarali va arzon ishlov berish uchun keng istiqbolni ochdi. ishlab chiqarish. Issiq va sovuq ishlov berish metall va metall bo'lmagan materiallarda, kesish, pichoqlash, yivlash, markalash va hokazolarda ishlatilishi mumkin, payvandlash, sirt ishlov berish, qotishmalar ishlab chiqarish, kesish uchun issiq ishlaydigan metall materiallar juda foydali. Sovuqni qayta ishlash fotokimyoviy cho'kma, lazerni tezkor prototiplash, lazer bilan ishlov berish, doping va oksidlanish uchun javob beradi. Lazer yordamida tezkor prototiplash: lazer yordamida modelni yaratish uchun ishlatiladigan material suyuq fotosensitiv qatronlar bo'lib, u ultrabinafsha tasmaiga lazer energiyasini

singdirgandan so'ng qattiqlashadi va qattiq materialga aylanadi. Tayyorlanadigan model dasturlashtirilgan va kompyuterga kiritilgan. Chiqish lazer nurlari, avvalgi suyuq material qattiqlashadigan joyda namunaviy materialni skanerlash va markalash uchun kompyuter tomonidan boshqariladi. Skanerlashni yakunlash, fotosensitiv polimer material qatlamini davolash qatlami bo'yicha, namunalarda aniq to'planish, model yaratish uchun kompyuter buyrug'idagi lazer nurlari. Shunday qilib, modelni yaratish uchun ushbu usuldan foydalangan holda, tezlik tez, model qilingan va oqlangan. Ushbu texnologiya aerokosmik, elektronika, avtomobilsozlik va boshqa sanoat sohalarida keng qo'llanilgan. Lazerli kesish: lazerni kesish texnologiyasi metall va metall bo'lmagan materiallarni qayta ishlashda keng qo'llaniladi, ishlov berish vaqtini sezilarli darajada qisqartirishi, ishlov berish narxini pasaytirishi, ish qismining sifatini yaxshilashi mumkin. Pulsatsiyalanadigan lazer metall materiallarga mos keladi va doimiy lazer metall bo'lmagan materiallar uchun javob beradi, bu lazerni kesish texnologiyasining muhim amaliy sohasi hisoblanadi. Biroq, sanoat sohasida lazerni qo'llash uning kamchiliklari va kamchiliklariga ega. Masalan, oziq-ovqat va kontrplakni kesish uchun lazerdan foydalanish muvaffaqiyatli emas. Ovqat kesilayotganda yonadi. Lazerli payvandlash: lazer nurlari materialga porlashganda, u erigangacha qiziydi va qo'shma qismlarni birlashtiradi. Lazerli payvandlash, metallni kesishda kamroq kuch sarflaydigan lazer nurini ishlatadi, uni bug'langandan ko'ra ko'proq eritib, sovutgandan so'ng uni doimiy qattiq tuzilishga aylantiradi. Lazerli payvandlash texnologiyasi eriydigan hovuzni tozalash ta'siriga ega, sof payvandlangan metallga ega, bir xil va turli xil metall materiallar o'rtasida payvandlash uchun mos. Lazerning yuqori energiya zichligi tufayli, ayniqsa yuqori erish nuqtasi, yuqori nurlanish, yuqori issiqlik o'tkazuvchanligi va jismoniy xususiyatlardagi katta farq bilan metallni payvandlash uchun foydalidir. Lazerli payvandlash uchun hech qanday lehim kerak emasligi sababli, payvandlash qismlarining ifloslanish ehtimoli chiqarib tashlanadi. Ikkinchidan, lazer nurini optik tizim tomonidan juda nozik, lazer juda nozik 0010010 quot; payvandlash tabancasi 0010010 quot;, aniqlik bilan bajarilishi mumkin

Adabiyotlar

1. Е. Бакланов “Основы лазерной физики.”
2. А.В. Палий “Лазеры в микро- и нанoeлектронике.”
3. В.В. Бучанов “Лазеры на самоограниченных переходах атомов металлов”

ФРАЗЕОЛОГИЯ ЛЕКСИКОГРАФИЯНИНГ ОБЪЕКТИ СИФАТИДА

Узоқова Хайринисо

ЖДПИ "Хорижий тил ва адабиёти" факултети 2 курс магистранти

Аннотация: Мазкур мақола фразеология тилшуносликнинг асосий қисми сифатида муҳим эканлигини исботлаш учун ёзилган. Бундан ташқари фразеологиянинг хусусиятлари таснифи ва таърифи ҳақида ҳам айтиб ўтилган

Калит сўзлар: фразеология, структура, грамматика, турғун бирикма

Abstract: This article is written to prove that phraseology is important as a major part of linguistics. It also discusses the classification and definition of the features of phraseology

Key words: phraseology, structure, grammar, set expression

Фразеология лексикографиянинг объекти эканлиги ҳақида фикр юритишдан аввал фразеология терминининг нималигига аниқлиб киритиб олиш лозим. Фразеология терминига турли олимлар турлича ёндашиб, унга турлича таъриф беришади. Шу пайтгача, мазкур соҳадаги мавжуд адабиётларда фразеологияни таърифлашда бирхиллик йўқлигини кузатиш мумкин.

Ҳар бир чет тилини ўрганадиган киши фразеологияни тушуниш ва таржима қилиш қандай машаққат эканлигини билади. Чунки бирикма таркибидаги сўзлар маъносининг йиғиндиси унинг маъносини тўлиқ очиб бермайди. Кўп асрлар давомида бирикма сифатида қўлланиб келинаётган фразеологик бирлик унинг таркибидаги ҳар бир сўзнинг лексик маъносини бутунлай йўқотиши мумкин. Тадқиқ этилаётган тилларда фразеология бир хил даражада ўрганилмаган. Инглиз тилида тилнинг бу ҳодисаси XIX асрнинг 30 йилларида тилшуносликнинг бир бўлими сифатида ўрганила бошланган бўлса, рус тилшунослигида фразеология лексикология фанининг таркибий қисми

сифатида бундан 35 йил муқаддам В.В.Виноградов томонидан ўрганилган. Ўзбек тилшунослигида фразеология масалалари билан Ш.Рахматуллаев, М.Содиқова ва типология соҳасида илмий тадқиқот олиб борган олимлар шуғулланганлар

А.В.Куниннинг таснифига кўра, инглиз тилида фразеологикбирликнинг бешта асосий тури мавжуд.

1. Бир элементли фразеологик бирликлар. Бунда фразеологик бирлик битта асосий икки ёки учта асосий бўлмаган сўзлардан иборат бўлади.

2. Тобе структурали фразеологик бирликларнинг сўз бирикмаси.

3. Предикатли фразеологик бирикма. Бу фразеологик бирлик лексема+ эргаш гап кўринишида бўлади.

4. Феълли фразеологик бирлик. Бунда фразеологик бирлик инфинитив ва мажхул нисбатдаги феълдан иборат бўлади.

5. Оддий ёки эргаш гап структурасидан ташкил топган Фразеологик бирликлар (Кунин, 1972, 12-13).

Юқорида кўрсатилган фразеологик бирликлар турлари икки тилли фразеологик луғат тузиганда инобатга олиниши лозим.

Фразеология бўйича тилшуносликда турли таснифлар мавжуд.Тилшуносликнинг фразеология бўлими алоҳида мустақил соҳа сифатида қабул қилинган. Фразеология бўйича мавжуд адабиётларда кўрсатилишича, фразеология бўйича А.Смирницкий, В.В.Виноградов ҳамда О.С.Амосоваларнинг фразеология таснифлари мавжуд. Қуйида биз ана шу таснифларга қисқача тўхталиб ўтамиз. А.В.Кунин,В.В.Виноградов, А.Смирницкий фразеологияни учга бўлиб тасниф этишган. В.В.Виноградов фразеологияни фразеологик чатишма, фразеологик бирликлар ва фразеологик бирикмаларга ажратади (Виноградов 1973).

А.Смирницкий эса уларни анъанавий, фразеологик комбинациялар ҳамда идиомаларга ажратади (Смирницкий 1956).

Фразеологик бирликларнинг структурасига грамматик нуқтаи назардан ёндашиладиган бўлса, унинг олти хил тури мавжудлиги аён бўлади.

1. От вазифасини бажарувчи фразеологик бирликлар. Буларга N+N – maiden name, N’s+N – cat’s paw, Ns’+N – ladies man, N+prep.+N – skelton in cupboard, N+&+N lord & master, N+subord. cl, N+Adj.+N – knight errant, A+N – green room;

2) verbs V+N – to take advantage, V+postpositive, V+&+V – pick & choose, V+sub.cl.- see how lands lies, V+one+V – give one bird;

3) adjs. A+&+A, as+A+as+N;

4) advs. N+N+ – tooth & nail, prep.+N, conj.+ cl., adv+prep+A+V – once in a blue moon, prep.+N+Pr.- by hook or by crook;

5) prepositions Pr+N+Pr – in consequence of;

6) Interjections God bless me!

Фразеологик ибораларнинг семантик табиати ҳақида гапиришдан олдин фразеологик маъно нималигини аниқлаб олишимиз зарур. Маълумки, тилда ҳам маъно ҳам шакл бор. Тилда шакл деб одатда тилнинг материяси – товуш – кўзда тутилади. Бу тилшуносликда тилнинг ифода плани номи билан кенг тарқалган. Шу асосда талаффуз шакли ва ёзув шакли фарқ қилинади. Шулардан шакл биринчи ҳисобланади. Ёлғиз шаклнинг ўзи тил бирлигини ташкил этмайди. Тил бирлиги бўлиши учун маълум шаклга маълум маъно биркитилган бўлиши лозим. Бундай маъно тил бирлигининг мазмун планини ташкил этади. Бундай маънони бирор шакл нутқнинг ўзида кашф этмайди, балки бирор шаклга бундай маъно тилда биркитилган бўлади, нутқ эса уни воқелаштиради, юзага чиқаради.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. Арбекова Т.И. Лексикология английского языка.(Практический курс). –М.: Высш. школа, 1977. – 240 с.
2. Арнольд И.В. Лексикология современного английского языка. – М., 3. Бегматов Э. Ҳозирги ўзбек адабий тилининг лексик қатламлари. – Т.: Фан, 1985. – 200 б.
4. Кохтев Н.Н., Розенталь Д.Э. Русская фразеология. – М., 1986.

РУШДИ ЛУҒАВИИ ЗАБОН ВА ЧУЗЪҲОИ ВОҚЕИИ НУТҚ

Хидиров Р. Г.

Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи Садриддин Айни

Аннотация. Развитие словарного запаса любого конкретного языка зависит от социальности. Все изменения в обществе происходят, в первую очередь, в лексике языка.

Социальный характер языка, в целом, и его уровни, в частности, относятся к проблеме философии языка. К числу философских проблем языкознания относится изучение закономерностей проявления языка как объективного явления и направленной на него познавательной деятельности человеческого разума.

В каждой речи работает определенная часть языка, которая специфична для речи. Разница между языком и речью проявляется в их основных функциях.

Ключевые слова: социальный характер, новые лексические единицы, объективные явления, философия языкознания, средства связи, физическое лицо, языковой статус.

Annotation. The development of the vocabulary of any particular language depends on sociality. All changes in society occur primarily in the vocabulary of the language.

The social characteristics of the language as a whole and its levels partially relate to the problem of the philosophy of language. Among the philosophical problems of linguistics is the study of the laws of the manifestation of language as an objective phenomenon and the cognitive activity of the human mind directed at it.

In each speech, a certain part of the language works, which is specific to speech. The difference between language and speech is in their basic functions.

Keywords: social character, new lexical units, objective phenomena, philosophy of linguistics, means of communication, individual, language status.

Забон – зухуроти сирф иҷтимоист. Барои он иҷтимоист, ки онро чомеа эҷод кардааст, он ба чомеа хизмат мекунад ва мавҷудияти худ чомеаро таъмин мекунад. Бе чомеа забон нест [11, 35].

Характери иҷтимоии забон бо он муайян карда мешавад, ки он таҷзияи бо воқеият алоқаманд аст [3, 125]. Хусусияти иҷтимоӣ на танҳо дар умум ба забон хос аст, балки чунин хусусиятро қариб ҳама сатҳи забон, аз ҷумла лексикаи он доранд. Р. А. Будагов қайд мекунад, ки «Тамоми сатҳи рушди лексикаи ҳар як забони мушаххас вобастаи иҷтимоӣ аст. Агар забони адабиро баррасӣ кунем, пас дараҷаи таҷзияи маъноҳо дар синонимҳо, тобишҳои нозуки лексикаи байни калимаҳои «қабатҳои» гуногуни услубӣ, имкони ифода кардани мафҳумоти ҷадид бо ёрии воҳидҳои нави луғавӣ, маҳдудият дар таъсири мутақобилаи байни истилоҳҳо ва калимаҳои «ҳаётӣ», мисли бисёри дигар сатҳи рушди ин забон – сатҳи худ ба худ детерминатсияшудаи (муайяншудаи) иҷтимоиро нишон медиҳанд». Р. А. Будагов меафзояд, ки тамоми табиати забонро иҷтимоӣ муайян мекунад ва омилҳои беруниву дохилӣ байни ҳам таъсири мутақобилаи зич доранд [4, 134-135].

Лексика дар доираи рӯйдодҳои забон бештар ҳассос мебошад. Ҳамаи тағйироти дар ҷамъият рухдода метавонанд дар лексика инъикос худро ёбанд. Лексикаи забон зухуроти зиёд, ашхосҳо, инчунин аломатҳои онҳоро инъикос мекунад. Ҳангоми рушд ва тақомули лексикаи забон нақши муҳимро соҳибони он, ки на танҳо калима, балки тарзҳои мухталифи алоқамандии байни калимаҳо, воситаҳои муайяни ин алоқаро месозанд. Масалан, мо якчанд воҳидҳои луғавие, ки дар солҳои охир дар забонҳои гуногун ба вуҷуд омадааст, номбар менамоем: дар забони тоҷ. – *наносохтор* (наноструктура), *наносистема* (наносистема), *нанотехника* (нанотехника), *солнома*// *тақвим* (календарь), *гумрук* (таможня), *телефони мобилӣ* (сотовый телефон), *иктисодиёти рақамӣ* (цифровая экономика); ӯзб. - *наноқурулма* (наноструктуры),

наносистема (наносистема), *нанотехника* (нанотехника), *тақвим* (календарь), *мавзу* (тема), *маъруза* (лекция), *божхона* (таможня), *уяли алоқа* (сотовая связь), *мобил телефон* (сотовый телефон), *рақамли иқтисодиёт* (цифровая экономика); турк. - *гумрук* // *gümrük* (таможня), *учак* // *uçak* (самолёт), *жумхурбаишқани* // *cumhurbaşkanı* (президент), *баишкенм*//*başkent* (столица); *боишкан*// *başkan* (руководитель), *кимлик* // *kimlik* (паспорт); *туганмас қалам* // *tükenmez kalem* (ручка), *көнтузгу* (календарь); қаз. *аймоқ* (область), *аудан* (район), *көнтузгу* (календарь), *төлиқхужжат* (паспорт), *зейнеткөр* (пенсионер), *желгер* (арендатор), *камкөр қағаз* (рекомендация); *жадалшоти* (лифт), *жадалхат* (телеграмма) ва ғайраҳо.

Нақши муҳими инсон ҳангоми рушду такомули забон боз бо он муайян карда мешавад, ки ҳар гуна навигарию дар забон, дар сохти фонетикӣ, морфологӣ ва синтаксисии он фардҳо (ашхоси алоҳида) месозанд. Танҳо баъдан ҷомеа ин навгониро паҳн карда, дастраси умум мегардонад. Бинобар ин, он ақида комилан дуруст аст, ки забон берун аз ҷомеа наметавонад пайдо шавад, амал ва рушд кунад. Он маҳсули ҷомеа мебошад.

Характери иҷтимоии забон, дар умум ва сатҳҳои он, қисман, ба мушкилоти фалсафии забоншиносӣ мансубанд. Доираи суолҳои вобаста ба таъбияи асосҳои фалсафии забоншиносӣ хеле васеъ аст ва ҳуди доираи таҳқиқотро ҳанӯз ба таври кофӣ равшан муайяншуда ҳисобидан мумкин нест [7, 4]. Ба қатори мушкилоти фалсафии забоншиносӣ таҳқиқи зоҳиршавии қонунҳоро дар рушди забон ҳамчун зухуроти воқеӣ ва фаъолияти идрокии тафаккури инсон, ки ба он равона шудааст, дохил кардан лозим аст.

Фаъолияти забон бо тағйироти мунтазам низ, ки бо он умри забон муайян карда мешавад, тавсиф мешавад. Д. Н. Ушаков қайд мекунад, ки умри забон дар тағйирёбии далелҳои он аст. Ҳар гуна тағйирот дар далелҳои забон, аввало, дар забони инфиродии (яъне дар нутқ – Р.Х.) ашхоси алоҳида сар мезананд, баъдан ё гум мешаванд ё доираҳои ҳарчи бештари гӯяндагонро фаро мегиранд [12, 123-124].

Умуман, забон ҳамчун воситаи асосии муоширати одамон дар фаъолияти истеҳсолии ҳамарӯзаи онҳо хизмат мекунад. Бо ёрии забон одамон амалҳои худро мувофиқат мекунанд. Ба ҳама маълум аст, ки тавассути забон таърибаи дастҷамъӣ аз ҳисоби таърибаи аъзои алоҳидаи он бой мешавад. Забон ҳамчун воситаи муҳимтарини паҳн кардан ва нигоҳ доштани таъриба, дониши коллективӣ ва шахсӣ хизмат мекунад. Дар раванди фаъолияти забон марказӣ ва бештар муҳимро калимаҳое ишғол мекунанд, ки дар маҷмуъ лексикаи забонро ташкил медиҳанд.

Ҳамаи ин омилҳо барои муайян кардани хусусияти хоси забон ва лексикаи он мусоидат мекунанд. Дар ҳама зухуроти ҷамъиятӣ мавҷудияти вазифаҳои методологӣ хос аст. Вазифаи методологии забон ин аст, ки он яке аз омилҳои ташаккули ҷаҳонбинии материалистии одамон, дар асоси қоидаи моддишавӣ паҳн кардани фаҳмиши ягонаи муҳимияти алоқамандии диалектикии забон ва тафаккур мебошад [4, 289].

Забон маҳсули тайёр буда, дар ҳамин намуд ҳамчун воситаи асосии алоқа барои тамоми аъзои ин ё он ҷомеаи соҳибзабон хизмат мекунад. Бинобар ин забон зухуроти иҷтимоӣ-равоншинохтӣ мебошад. Хусусияти иҷтимоӣю равоншинохтии забон дар он аст, ки дар навбати аввал ҳамчун системаи шахшуда баррасӣ мешавад, ки дар абстраксия (таърид) аз фаъолияти воқеии нутқ гирифта шудааст. Забон системаи малакаҳои психофизиологӣ дар сари ҳар як шахси алоҳида низ мебошад [2, 206]. Дар забоншиносии иҷтимоӣ андешае ҳаст, ки забон ин шакли идеалии лингвистие мебошад, ки болои ҳама афроди гурӯҳи иҷтимоии муайян ҷалб шуда, дар ҳар яке аз ин афрод ба намуди «нақшҳои» ғайрифазол – ҳамин гуна системаҳои инфиродии малакаҳои нутқ амалӣ мешавад. Тамоми ин гуфтаҳо аз он гувоҳӣ медиҳанд, ки забон ва психикаи одамон ба ҳамдигар ба таври ҷудонашаванда марбутанд, ки ин боиси алоқамандии ду ҷанб – забоншиносӣ ва равоншиносӣ гаштааст.

Байни равоншиносӣ ва забоншиносӣ як навъ тақсимои таърихии мавзуи таҳқиқ пайдо шуд: равоншиносӣ равандҳои гуфтор, нутқро меомӯзад ва танҳо ҳамин қадар бо забон рабт мегирад, зеро онтологияи он дар ин равандҳо ба як

тавре зоҳир мегардад; лингвистикаро ҳамчун система маънидод мекунад, аз ҷиҳати моддӣ ё идеалӣ [Реформатский: 1967, 36]. Аз ин ҷо мушоҳида кардан мумкин, ки байни забон ва нутқ тафовутҳои калон мавҷуданд.

Забон – муҳимтарин воситаи муоширати одамон аст. Он дастоварди ҷамъият ва шайъи таърих мебошад. Забон дар муҳити вақти додасуда тамоми шеваю лаҳҷаҳои гуногун, синфҳои гуногун, нутқи касбӣ, шаклҳои шифоҳӣ ва хаттӣ нутқро муттаҳид мекунад.

Нутқ ба воситаи унсурҳои забон дар ҷараёни нутқ иҷро мешавад. Амали нутқ – ин истифодаи инфиродӣ ва ҳар дафъа нави забон ҳамчун воситаи муоширати афроди гуногун аст. Амали нутқро физиологҳо, физик-акустикҳо, равоншиносон, инчунин забоншиносон ҳамчун раванд меомӯзанд.

Муайян кардани характери нутқ аз муайян кардани характери забон душвортар аст, чунки нутқ, пеш аз ҳама, на забон, балки амали нутқии алоҳида мебошад. Нутқ гуногун мешавад: *нутқи кӯдак, нутқи мактабхон, нутқи ҷавон, нутқи зан, нутқи мард, нутқи олим, нутқи подабон, нутқи муҳандис* ва ғ.к., вале нутқ, ҷӣ хеле ки набошад, он аз забон ҷудонашаванда аст. Дар ҳар як шакли нутқ қисми муайяни забон амал мекунад, ки барои шакли нутқи додасуда хос аст. Фарқи забон аз нутқ дар ин низ ҳаст, ки забон танҳо қисми муайян, вале муҳимтарини фаъолияти забон мебошад. Забон системаи аломатҳост, ки дар он ягонаи асосӣ пайвастшавии маъно ва ҷеҳраи акустикӣ мебошад [5, 49].

Фарқи байни забон ва нутқ дар вазифаҳои асосии онҳо дида мешавад. Ҳанӯз дар охири солҳои 60-ум А. А. Леонтев кӯшиш карда буд, ки вазифаҳои забон ва вазифаҳои нутқро фарқ кунад. Ба ақидаи ӯ, вазифаи забон корбурди дар тамоми ҳолатҳо, вазифаи нутқ – корбурди танҳо дар баъзе ҳолатҳои махсус мебошад [6, 99-100].

Шахси алоҳида ҳамагӯза, ҳар соат ба забон муроҷиат карда онро ба кор мебарад. Ҳангоми рӯ овардани фард ба забон мақсадаш амалӣ мегардад. Маусадӣ ӯ ин аст, ки бо ёрии забон ва унсурҳои муайяни он оламро дарк кунад, дар навбати худ, бо ёрии забон ба дигар афрод муроҷиат мекунад, ки

намояндаи чамъияти дигари забон аст [6, 26]. Дар баробари рушди чома чаҳонбинии афроди дар ҳамин чома икоматдошта низ рушд мекунад. Раванди рушди фарди чомаи муайян тавассути забон ва фаъолияти он амалӣ мешавад. Ҳар гуна тағйирот дар забон ба вазъи илм дар бораи забон таъсир мерасонад, ки дар он равоки муҳим ва марказиро лексикология - яке аз соҳаҳои асосӣ ва унвонии забоншиносӣ ишғол мекунад. Агар инро бо суханони В. И. Абаев ифода кунем, «лексика – ин оинаи тафаккури халқ ва тарзи ҳаёти ӯст» [1, 48]. Ҳамин тавр, ҳар гуна тағйирот дар забон тавассути таркиби луғавии он амалӣ мешавад.

А Д А Б И Ё Т

1. Абаев В.И. Историко-этимологический словарь осетинского языка. – Л.: Наука, Ленинград. отд-ние, 1973. -448 с
2. Бодуэн де Куртенэ И.А. Избранные труды по общему языкознанию. Т. I., - М.: АН СССР, 1963, - 384 с.
3. Будагов Р.А. Что такое развитие и совершенствование языка? –М.: Наука, 1977, - 264 с.
4. Будагов Р.А. Человек и его язык. – М.: МГУ , 1976. -429 с.
5. Засорина Л.Н. Введение в структурную лингвистику. – М.: Высш. школа, 1974. -319 с.
6. Леонтьев А.А. Язык, речь, речевая деятельность. М.: Просвещение, 1969, - 214 с.
7. Панфилов А.К. Сборник упражнений по стилистике русского языка. изд., испр. и дом. – М.: Просвещение, 1989 – 206 с.
8. Реформатский А. А. Лингвистика и поэтика.– М.: Юрайт, 2019.-266 с.
9. Реформатский А. А. Введение и языковедение. – М.: Юрайт, 2016.-266 с.
10. Русановский В.М. и др. Украинская грамматика. – М., 1986. - 360 с.
11. Серебренников Б.А. Общее языкознание. – М., 1973. -318 с.
12. Ушаков Д.Н. Русский язык: избранные работы. – М.: Просвещение, 1995. -426 с.

ГЕОФИЗИЧЕСКИЕ ПРОЦЕССЫ И ИХ КЛАССИФИКАЦИЯ

Усманова Шоира Бектурсун кизи

Магистр 2-й курс факультет географии и природных ресурсов Национального университета Узбекистана

Аннотация. В статье рассматриваются геофизические процессы (экзогенные, гравитационные, осадочные породы) и их классификация.

Ключевые слова: внешние факторы, обрушение, компоненты, полезные ископаемые.

Экзогенные процессы (греч. Ехо - внешний, depon - происхождение, возникновение) - природные явления, происходящие на поверхности Земли, источником которых является солнечная энергия. Экзогенные процессы - это также природные явления, возникающие в результате взаимодействия литосферы с атмосферой, гидросферой и биосферой. Экзогенные процессы в основном изменяют поверхность земной коры.

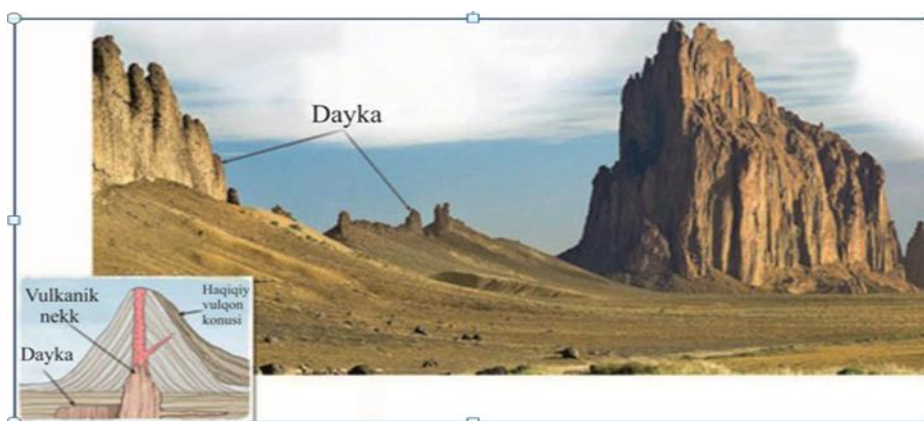

Рис. 1. Подъем Земли в результате действия внутренней энергии и обрушение гранитных горных пород подвоз действием солнечной энергии.

Все экзогенные процессы размывают горные породы (эрозия, денудация, абразия, выемка грунта), переносят (перемещают) и накапливают (накапливают) размываемые породы. Именно из-за этих природных явлений поверхность земли уплощается. Однако активность экзогенных процессов часто определяется эндогенными процессами, и оба проявляются на основе

закона конфликта и единства. Например, чем быстрее и выше горы (вулканические, тектонические), тем быстрее они рушатся. В земной коре происходит обмен вещества и энергии: горы обрушиваются и падают, равнины заполняются отложениями и начинают подниматься. Существующий баланс в земной коре нарушается, тектонические движения могут возобновиться, вулканы могут двигаться, и могут произойти ужасные землетрясения. Развитие экзогенных процессов во времени в основном зависит от трех факторов (тектоники, климата, антропогенный) и состоит из четырех этапов. На первом этапе усиливаются экзогенные процессы и, соответственно, ускоряется изменение ландшафта. На втором этапе происходит баланс между ослаблением экзогенных сил и сменой ландшафтов. Этот баланс будет сохраняться в течение некоторого времени. На третьем этапе типы ландшафта адаптируются к новым условиям за счет длительного ослабления экзогенных процессов. На четвертом этапе формируется среда развития в состоянии динамического равновесия. Если на эту силу не действует сила, соотношение типов ландшафта с экзогенными процессами не изменится в течение длительного геологического периода.

Гравитационные процессы - В этом процессе чисто проявляется влияние гравитации. Гравитационные процессы происходят только на крутых склонах выше 30° . Склоны с меньшим уклоном образуются за счет перекачивания зерен по поверхности откоса. Одним из важнейших условий образования оползней является уклон склона, сложная тектоника, наличие крупных трещин, развитие трещин в породах. Непосредственными причинами обрушения могут быть землетрясения, проливные дожди и молнии.

Горные водопады обычно имеют катастрофические последствия. Одним из величайших падений в истории было обрушение реки Мургаб на Памире в 1911 году. 7 миллиардов тонн упало в долину, заблокировав долину и образовав дамбу высотой 740 м. Результат - Сарезское озеро. Даже сегодня длина озера составляет 60 км, глубина 505 м, а в бассейне хранится 17 км воды.

Осадочные породы - Осадочные породы покрыты плодородными почвами городских и сельских поселений, пашнями, фруктовыми садами. Они содержат различные минералы для журавлей или сами являются минералами. Осадочная порода - это продукт, который подвергается эрозии в результате различных геологических процессов на поверхности Земли и образован из остатков органического мира. Осадочные породы в основном образуются в результате размыва первичных пород под действием внешних сил. Камни постоянно меняются и перемещаются с одного места на другое в результате физических сил и химического разложения. Солнечное тепло, климатические условия, легкорастворимые соли, а также флора и фауна активно участвуют в образовании осадочных пород. Например, движение проточной воды и льда разрушает, раздавливает и переносит любую твердую породу на большие расстояния. Под воздействием горячих, холодных и химических процессов горные породы разрушаются, распадаются на компоненты и образуют новые минералы и породы.

Компоненты осадочных пород делятся на:

Аллогенные (терригенные) компоненты

Аутогенные компоненты

Органические остатки

Вулканические материалы

В осадочных породах обнаружено более 200 аутогенных минералов. Среди них глинистые минералы, карбонаты, сульфаты, сульфиды и соли. Кроме того, важны хлориты, железо, марганец, оксиды и гидроксиды алюминия, фосфаты. В богатых топливом регионах Земли большое количество топлива добывается из осадочных пород, таких как нефть, газ, уголь, торф и сланцы.

Использованная литература

1. Аллаяров Б.И. Геоморфология и четвертичная геология, Т., 2019.
2. Юлиев А.Х., Чиникулов Х. «Общая геология» Т., 2005.
3. <https://www.artphotoclub.com/>, <https://www.geologiya.ru/>

ПЕДАГОГИК ХОДИМЛАР КАСБИЙ РИВОЖЛАНИШИДА АНДРАГОГИК ФАОЛИЯТЛИ ЁНДАШУВ

Холиқова Анора Абдисатторовна

А.Авлоний номидаги илмий - тадқиқот институти магистранти

Аннотация. Ушбу мақолада малака ошириш жараёнини андрагогик фаолиятли ёндашув асосида ташкил этишнинг асосий йўналишлари, йўллари ва тамойилларидан фойдаланишнинг муҳим жиҳатлари аниқланган ва илмий асосланган. Шунингдек, инновацион технологияларни қўллаш орқали синергетик ғоялар устунлигига эришиш назарда тутилган.

Калит сўзлар: андрагогик фаолиятли ёндашув, ижодий фаолият, замонавийлик, янгича фикрлаш, илғор педагогик технологиялар, рефлексив таълим технологияси, синергетик ёндашув, фуқаролик жамияти.

Бугунги кунда фаол ўқитиш шакл ва методлари ҳамда мустақил билим олишнинг мавқеи ортиб бормокда. Бу борада ўқитувчиларнинг рефлексив-таҳлилий, лойиҳачилик ҳамда шахсий аҳамиятга эга бўлган кўникмаларини шакллантириш талаб этилади. Шунингдек, педагогларнинг фаолиятли ёндашувида касбга йуналтирилган технологик ва вазиятли бошқариш маданиятини ривожлантириш алоҳида долзарб масаладир. Бундай ёндашув мутахассисларнинг касбий-шахсий ривожланишлари учун қулай шароитларни яратади. Ўқитувчилар ўқув жараёнини самарали бошқаришга эришишлари учун жамияти тараққиётининг объектив қонуниятлари ва тамойилларини билишлари, илғор педагогик тажрибаларга суянишлари, инновацияларни пухта эгаллашлари ва янги ҳодисаларни умумлаштира олишларикерак. Ўқув-тарбия жараёнини ташкил этишга янгича ёндашиш заруриятининг асосий моҳияти - ўқув-тарбия жараёнини самарали ташкил этишдир.

Малака оширишда фаолиятли ёндашув жараёни педагог ходимларнинг касбий лаёқатини ривожлантиришга, субъект сифатида ўз фаолиятининг хўжайини бўлишига хизмат қилади.

Педагогик кадрлар малакасини оширишда замонавий таълимнинг андрагогик фаолиятли ёндашув тамойилларига таяниш талаб этилади. Жумладан:

- ўз-ўзини бошқариш асосида ривожланиш тамойили;
- ўз мақсади ва мавқени аниқлаш тамойили;
- ўз фаолиятини рефлексив мустақил ташкил этиш тамойили;
- босқичли, давомли, тизимли, узвийлик ва шаффофлик тамойили;
- дидактик ва инновацион таълимнинг ўзаро мувофиқлиги тамойилига асосланган ҳолда иш юритиш мақсадга мувофиқ бўлиб, фан асосларини пухта, мукамал ўзлаштиришга имконият яратади.

Ўқитувчилар фаолиятли ёндашув асосида ўқув жараёнининг мақсадини белгилашда ўқитувчилар куйидагиларни ҳисобга олишлари керак:

- ўқитувчилар томонидан ДТС ва ўқув дастурларининг чуқур таҳлил этилиши орқали ўқув-тарбия жараёнининг мақсадини белгиланиши асосида муҳим педагогик вазифаларни ҳал этиш;
- ўқув-тарбия жараёни олдида қўйилган мақсадларнинг модернизациялаштирилган таълим тизими олдида қўйилган талабларга мувофиқ келиши ва мазкур талаблар асосида ўқувчиларнинг ақлий-интеллектуал, маънавий-ахлоқий, жисмоний-эстетик жиҳатдан ривожланишига эришиш;
- ўқитувчи томонидан ўқув жараёнининг мақсадини пухташакллантириш ва унга эришиш йўлларини аниқ белгилаш;
- ўқув жараёнида ўқувчиларнинг фаол билиш, ўзлаштириш ва мустақил ҳаракат қилиш, муаммоларга ижодий ёндашиш асосида ижобий ҳал этиш;
- ўқитувчи ва ўқувчилар ҳамкорлигини ташкил этишга йўналтирилган мақсадларнинг ўқувчилар учун тушунарли бўлишига эришиш;
- ўқитувчининг фаолиятли ёндашув асосида малакасини оширишжараёни тизимли, изчил, узлуксиз тавсифида бўлиши лозим.

Малака ошириш жараёнини ташкил этишда ўқитувчининг таълимий эҳтиёжлари, малака даражасини ҳисобга олган ҳолда индивидуал тарзда таълим олиш йуналишларининг белгиланиши мақсадга мувофиқдир.

Мамлакатимизда янгича, жаҳон андозаларига ҳамоҳанг таълим мазмунини ҳамда малака ошириш борасидаги янгиликларни амалиётга жорий этиш ўз-ўзидан эмас, балки барча педагоглар онги, тажрибаси, ижодий фаолияти орқали амалга ошади. Мамлакатимиз ҳаётининг барча соҳаларини ривожлантириш, миллий тараққиётимизни янги босқичга кўтаришда инновациянинг ўрни ҳақида давлатимиз раҳбари Ш.М.Мирзиёев: “Инновация – бу келажак дегани, Биз буюк келажакимизни барпо этишни бугундан бошлайдиган бўлсак, уни айнан инновацион ғоялар, инновацион ёндашув асосида бошлашимиз керак. Шунинг учун биз Инновацион ривожланиш вазирлигини ташкил этдик ва унинг олдига аниқ вазифаларни кўйдик. Бу вазирлик нафақат иқтисодиёт соҳасида, балки бутун жамият ҳаётида энг муҳим лойиҳаларни амалга оширишда ўзига хос локомотив ролини бажаради, деб ишонамиз”⁶⁹, - деган эди.

Таълим ислоҳоти янгича фикрловчи, интилувчан, ижодкор педагогни шакллантириш вазифасини кўндаланг қилиб кўйди. Малака ошириш жараёнида ҳар бир педагогнинг шахсий сифатлари ва касбий маҳоратини ўз мутахассислиги бўйича энг сўнгги янгиликлар билан бойитиб бориш ва амалиётда қўллаш кўникмаларини ривожлантириш, ўқув жараёни ва малака оширишни илғор педагогик технологиялар асосида ташкил этиш муҳим ҳисобланади.

Касбий ва педагогик маҳоратни ривожлантиришга доир билим, кўникмаларини мунтазам равишда янгиланган боришда ўзини ўзи шахсий ва касбий ривожланишига имкон берадиган мезонлар : -замонавийлик, маънавий-эстетик дунёқараш, мустақил эркин ижодий фикр, инновацион креативлик, ҳаракат интенсивлиги, фаол фаолият, янгилик, натижавийлик, ижодий қобилият, субъективлик, вариативлик, эрудициявийлик, инновацион йўналганлик,

⁶⁹Мирзиёев Ш.М. Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.М.Мирзиёевнинг Олий Мажлисга Мурожаатномаси.-Т.: “Ўзбекистон” НМИУ, 2018. – Б.20.

акмеологик, рефлексивлик, технологик-психологик, илмий-назарий, касбий, методик етуклик, конструктивлик, ахборот коммуникативлик ва маданий юксаклик каби йўналишлардан самарали фойдаланиш таълим-тарбия жараёни сифатини таъминлашга ижобий таъсир этади.

Замонавий таълимнинг асосий мақсади жамият ва давлат учун ҳар томонлама ривожланган, жамиятга, меҳнат фаолиятига ижтимоий мослашувчан, ўз устида ишлай оладиган шахни тайёрлашдан иборат. Ҳар томонлама ривожланган шахс тарбиясида педагогларнинг кометентлик даражаси муҳим аҳамиятга эга. Бу борада касбий компетентликни ривожлантирувчи тамойиллар:

- 1.Мунтазамлилик, масалага янгича ёндашиш тамойили
- 2.Концептуал билимларнинг тизимли ва илмий моҳиятининг ортиши тамойили
- 3.Келажакни кўра олиш, башорат қилишнинг етакчилиги тамойили
- 4.Инновацион фаолиятни интенсивлаштириш тамойили
- 5.Таълим муҳитида-ўзгаарувчанлик, динамиклик,узлуксизлик, мослашувчанлик тамойили
- 6.Ўқиш ва ўрганишнинг янги усулларида фойдаланиш тамойили ҳар бир ўқитувчининг муваффақиятли ишлашини намоён этади.

Педагогик маҳоратни эгаллашда: -маънавий-ахлоқий маданият, педагогик одобга эга бўлиш, юксак педагогик тафаккур, таълим-тарбия жараёнига онгли ижодий ёндашув, методик билимларни самарали қўллаш, янгиликлардан хабардор бўлиш, мустақил ўқиш, илғор технологияларни ўзлаштириш, илғор иш тажрибаларни ўрганиш, замонавий инновацион тараққиёт моҳиятини англаш, инновацион технологиялар ва тамойилларни қўллаш олиш, ўқитувчи фаолиятида ўз-ўзини фаоллаштириш, ижодкорлик ва инновацион фаолиятга амал қилиш орқали синергетик ёндашув - янги ғоялар устунлигига эришилади. Шунга алоҳида эътибор бериш жоизки, рефлексиф таълим технологияси ўқитувчининг бутун ўқув-билиш фаолияти асосини ташкил этади. Бу ўз ўрнида ўз-ўзини ташхис этиш, ўз-ўзини назорат, ўз-ўзини ривожлантириш, ўз-ўзини такомиллаштиришга хизмат қилади. Рефлексиф технологияни қўллаш натижасида ўқитувчининг ўз билими ва ҳаракатларини англашга ёрдам беради.

Аниқ мезонлар асосида ўз-ўзини баҳолайди. Ушбу таълим технологиянинг йўналтириш босқичида ўқитувчи ва ўқувчиларнинг ўз-ўзига берган рефлексив саволлари мавжуд бўлади. Хусусан:

- мен нимани билмоқчиман?
- менга бу билимлар нима учун керак?
- мен нега бу ишни бажаришни хоҳлаяпман?
- мен нимани бажаришни ўрганишим керак ва қандай мақсадда?
- билиш учун нима қилишим керак?
- қандай кетма-кетликда бажариш керак. Нима учун?
- нимани ўзгартириш керак? Нима учун?
- янгиликдан нимани билиб олдим? Бу билимлар нега керак?
- мақсадга эришилдими? Йўқми?
- вазифани ҳал этишда қандай қийинчиликлар бўлди?
- малака ошириш жараёнида касбий маҳорат қай даражада ошди?
- замонавий таълим мазмунига оид билимларни олдимми?
- таълим соҳасида ҳозирги замон талабларини билдимми? ва ҳоказо.

Таълимнинг инновацион янги усулларида: - модификациялашган таълим тингловчилар билан мулоқот тарзда олиб борилади. Бунда тингловчи фаол ижодий ишлайди. Мавзу тингловчилар ҳамкорлигида таҳлил этилади. Импривизация усулида эса тингловчилар савол ва топшириқларнинг жавобини тушунтириб беришлари асосида ўз шахсий фикр ва дунёқарашига эга бўладилар. Муаммоли вазият усулида ҳаётий воқеа-ҳодисалардаги муаммоли ҳолатлардан мисоллар келтирилади. Шу тариқа ўқитувчи инновацион фаолиятни амалга оширишда аввало унга бўлган заруратни англайди. Энг муҳими, қатъият, ишонч ва масъулият билан инновацион фаолиятга мослашади, ваянгиликларни идрок этади ва янгича ҳаракат қилишга одатланади. Ана шунда ўқитувчиларнинг инновацион фаолиятида кафолатланган натижа олиш имконияти мавжуд бўлади. Бунда ўқитувчи инновацион фаолиятининг мунтазамлиги ва ривожланувчи тавсифга эгаллиги

таъминланади. Таълим жараёнида ўқитувчи фаолиятини узлуксиз янгилаш ва барқарорлаштиришга интилади.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Ўзбекистон Президенти Ш.Мирзиёевнинг Ўзбекистон халқига мурожаати
19.03.2020
2. Мирзиёев Ш.М. Юксак таърифларга муносиб замин Буюк келажагимизни
мрд ва олижаноб халқимиз билан бирга қурамиз.-Т.: “Ўзбекистон”, 2017.

СУТНИНГ КИМЁВИЙ ТАРКИБИ ВА ФИЗИК-КИМЁВИЙ ХУСУСИЯТЛАРИ

Махмудов Азимжон Дилмурод ўғли

Самарканд Ветеринария медецинаси инсититути талабаси

Аннотация: Ушбу мақолада сигир сутининг кимёвий таркиби ва хусусиятлари ва бу маҳсулот нимани англатишини ва инсонлар учун канака ахамиятга ега эканлиги. Бундан ташқари, сигир сутида мавжуд бўлган моддалар батафсил тавсифланади. Бу сутнинг физик-кимёвий хусусиятларидир. Сигир сутининг физик-кимёвий хусусиятларига сезиларли даражада таъсир қилиши ва ўзгартириши мумкин бўлган асосий омиллар ҳамда қизиқарли маълумотлар кўриб чиқилади.

Калит сўзлар: Сут, лактоза, ёғ, углеводлар, ферментлар, сут безлари, Казаеин, Озиқлантириш, Пигментлар.

Мавзунинг долзарблиги: Ўзбекистон Республикасида яқин йиллар давомида Қишлоқ хўжалиги соҳасида олиб борилаётган муҳим сайҳаракатлар натижасида катта ютуқларга эришилмоқда, Сут маҳсулотларига бўлган талаб юқори эканлигини ҳисобга олиб Фермаларга кўплаб имтиёзлар бериб борилмоқда. Статистика маълумотларга карасак 2020-йилда 10,6 млн тонна сут ишлаб чиқарилган. Ўзбекистон Республикасида ишлаб чиқариладиган сут маҳсулотларининг 96 % и Фермалар ҳисобига тўғри келмоқда шунга карамасдан сутга бўлган талаб тўлиқ қопланмаган. Сутни истемол қилиш хаёт учун жуда муҳим эканлигини инсонларга етказиб беришимиз зарур деб ҳисоблайман.

СУТ - сут эмизувчи ҳайвонларнинг лактация (сут бериш) даврида сут безларида ишлаб чиқариладиган суюқлик, физиологик жиҳатдан янги туғилган

наслни озиклантиришга мўлжалланган мураккаб кимёвий таркибга ва барча озик моддаларга эга махсулот ҳисобланади.

Сутнинг кимёвий таркибига -технологик ва иктисодий нуқтаи назардан қарасак .

Сутнинг таркиби ва хусусиятига тасир килувчи омиллар.

- **Зотдор сизирлар**
- **Лактация(сут бериш)даври**
- **Сизирларнинг саломатлиги**
- **Озиклантириш тартиби**

Сутда курук моддаларнинг борлиги сабабли сутда чўкинди бўлмайди соатлар давомида турса ҳам.

Сутнинг Физикавий хусусиятлари.

Сутнинг зичлиги, осмотик босими, музлаш нуктаси ҳамда махсус электр утказувчанлиги асосий физикавий хоссалардан биридир.

Сутнинг зичлиги деганда моддалар массасининг унинг хажмига булган нисбати тушунилади.

Сутнинг осмотик босими қоннинг осмотик босими билан бир хил 0.66Мпа ни ташкил килади. Осмотик босимнинг юқори бўлиши музлаш нуктасининг пасайишига олиб келади. Сутда тузларнинг мавжудлиги ҳамда қисман шакар

борлиги сабабли сутнинг қайнаш нуқтаси H_2O дан фарқ қилади 100.2 градус. Сутнинг электр утказувчанлиги асосан Na^+ , K^+ ионларига, электр зарядланган казеин ва зардоб оксилларига боғлиқ. Сутнинг музлаш нуқтаси -0.51 градусдан -0.59 градусгача узғариб туради. Сутнинг ёғи кимёвий тузилиши бўйича оддий липидлар туркумига киради 98% триглицеридлардан ташкил топган. Янги соғиб олинган сут ўзида тўйинган ва тўйинмаган ёғ кислоталари витаминлари бойлиги билан ажралиб туради. Сут оқсиллари икки асосий гуруҳга бўлинади. Казеин ва Зардоб оқсилларига. Казеин-курук шаклдаги тамсиз, хидсиз оқ кукун. Сутда казеин колоид эритмасида эрувчан калций тузи шаклида бўлади. Казеин кислоталар, ферментлар ва тузлар тасири остида коагуляцияланади ва бу сут махсулотларидан пишлоклар ва твороғларни таёрлашда ишлатилади. Сутдаги казеин сутнинг оқлигини аниқлайдиган Мицелла деб аталадиган сферик зарраларни ҳосил қилади. Казеин жами сут оқсилларининг уртача 76-88%ни ташкил қилади. Сутнинг оқ рангда булиши Казеиннинг сут таркибидаги миқдорига боғлиқ. Яна бир қизик маълумот сутнинг оқ ранглиги бўйича Қуёнлар биринчи ўринда туради Казеин миқдори 16% Кит сути 12% ҳамда Шимол буғиси сути 10% сут таркибидаги казеин миқдори юқори сабабли ранги оқ бўлади.

Деярли сутда Менделеев даврий жадвалидаги барча элементлар мавжуд. Бирок энг куп калций ва фосфор учрайди тез ҳазм булувчи тузлар ҳисобланади. Макроэлементларнинг аксарияти ноорганик тузлар шаклида сутда булади. Хатто уран ҳам бор бу худудларга, жойларга боғлиқ. Мисол учун Навоий вилоятининг Учқудуқ, Зафаробод туманларида сутда уран қисман борлигини учратишимиз мумкин. Сабаб худудда Уран конлари мавжуд Радиация юқори Хайвон шу ерларда озикланади юради. Сутда сувда эрувчи витаминлар жуда куп учрайди асосан : C, B₁, B₂, B₃, B₆, B₁₂, PP, Ёгда эрувчи витаминларга эса А Д Е Витамин А Сарик ёгга сарик рангди беради. Витамин Е ёғларга қарши антиоксидант булиб А витаминини оксидланишдан химоя қилади. Д витамини ўсиш ривожланишдан ортда қолмаслиги ва Рахит кассалигини олдини олишда самарали фойда беради. Сутда Пигментлар (Бўёқ моддалар) ҳам мавжуд сутга

асосан бўёқ моддалар хайвон озуқа истемол қилганда тушади. Сутда рибофлавин хлорофилл каротин пигментларининг мавжудлиги сутга сарик рангди зардобга эса яшил сарик рангди беради.

Хулоса. Сўнгги пайтларда қишлоқ хўжалигига кўпроқ еътибор қаратилмоқда ва натижада сунъий озиқ-овқат ва генетик ўзгартирилган маҳсулотларни камроқ ишлаб чиқаришга эришилмоқда. Янги маҳсулотлар рецептларини тузиб , технолагик бир даражада маҳсулот таркиби ва хусусиятларига таъсир қилган холда ўз таркиби ва хусусиятларини саклаб қолиш зарурдир. Маҳсулот хусусиятлари ва таркиби ўзгариши инсон саломатлигига бевосита таъсир қилиши мумкин ва бу яхши емас. Шунинг учун **Гост** томонидан ўрнатилган маҳсулотлар учун барча қоидалар ва талабларга риоя қилиш жуда муҳимдир.

Фойданилган адабиётлар

1. Горбатова К. К. Биохимия молока и молочных продуктов. СПб.: ГИОРД, 2001. 320 с.
2. ГОСТ 13264-88. Молоко коровье. Метод органолептической оценки запаха и вкуса. М.: Изд-во стандартов, 1990. 9 с.
3. Молоко – описание, химический состав [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://www.doctorate.ru/milk/> .
4. Состав и свойства молока [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://www.edka.ru/food/2011-05-02-2>.
5. Шидловская В. П. Органолептические свойства молока и молочных продуктов. М: Колос, 2000. 280 с.
9. Твердохлеб Г.В. Химия и физика молока и молочных продуктов. М.: ДеЛи принт, 2006. – 614 с.

ШЫҒЫСТЫҢ ЖАРЫҚ ЖҰЛДЫЗЫ МІР ӘЛІШЕР НАУАИ

Манабаев Нүркелді Қайратұлы,

Ташкент облысы Шыршық мемлекеттік педагогика институты

Қазақ тілі мен әдебиеті бағытының 2-курс студенті

Қошқарбаев Ернар Қасымұлы,

Ташкент облысы Шыршық мемлекеттік педагогика институты

Қазақ тілі мен әдебиеті бағытының 2-курс студенті

Аннотация: Өзбек әдебиетінің даму тарихына аса мол үлес қосқан, әлем әдебиетін де өшпес із қалдырған ұлы тұлға Әлішер Науаи. Ұлы ақын Әлішер Науаидың өмірге деген адамилық ұлы гуманистік идеяларының шынайылығы жоғары.

Кілтті сөздер: Ғұлама ғалым, ұлы ойшыл, көркем сөз шебері, араб-парсы, түркі-шағатай тілі.

Аннотация: Алишер Навои – великий деятель, внесший значительный вклад в историю узбекской литературы и оставивший неизгладимый след в мировой литературе. Великие гуманистические идеи жизни великого поэта Алишера Навои вполне реальны.

Ключевые слова: Ученый, крупный мыслитель, мастер риторики, арабо-персидского, тюрко-чагатайского языка.

Annotation: Alisher Navoi is a great figure who made a significant contribution to the history of Uzbek literature and left an indelible mark on world literature. The great humanistic ideas of the life of the great poet Alisher Navoi are quite real.

Keywords: Scientist, great thinker, master of rhetoric, Arabic-Persian, Turkic-Chagatai language.

Шығыс жұлдызы деген атпен кеңінен танылған ұлы ғұлама ақын Әлішер Науаи. Барша әлемге әйгілі ғұламалар Фирдауси, Низами, Жами, Омар Хайям, Сағди, Руми, Рудаки, сияқты ақын жазушылардың соңынан еріп солар дәріптегендей Науаидың есімін ерекше айта отырамыз.

Өзбек әдебиетінің даму тарихына аса мол үлес қосқан, әлем әдебиетін де өшпес із қалдырған ұлы тұлға Әлішер Науаи, 15-ғасырдың екінші жартысында яғни 1441 жылы 9-ақпанда дүниеге келген. Ол әкесінен 12 жасында жетім қалған соң оны Бабыр өз тәрбиесіне алады. Науаи 15 жасында түркі және парсы тілдерінде бірдей жазатын ақын ретінде танылады. Ол өзбек жазаба әдебиетінің негізін қалауымен бірге, өзбек поэзиясын әлемге танытқан кең тынысты кемеңгер ақын.

Сондықтан оны түркі халықтары ақындары арасында, оның поэтикалық туындыларынан рухани нәр алып поэзия әлемінде еркін қанат қаққан ақын десекте артық айтпаған боламыз. Әлішер Науаи - өз дәуірінде екі үлкен әдеби дәстүрді, яғни түркі мен парсы-тәжік көркем сөз жетіктерін жан-жақтан үйренген қос тілді - «Зұлсайынын» атаған расымен де аса дарынды көркем сөз шебері. Оның үстіне Әлішер Науаи, ескі өзбек тілінде (шағатай) алғаш рет көркем туындылар жазуды басташы ғана емес, оны ілгері дамытушы, жаңа биік белестерге көтеруші нағыз жаңашыл ұлы дарынды ақын. Солардың нәтижесінде ол, өзбек поэзисының хас шеберіне айналуы, мен бірге өз саласының қыраны атанып, кең тынысты кемеңгер ақын, керемет талан иесі дәрежесіне көтеріп отыр. Өзбек халқының белгілі ғұлама ақыны, ғалымын ұлы ойшыл, профессор Н.М.Маллаевтың зерттеу деректеріне сүйене отырсақ, Әлішер Науаи 10 жасынан-ақ, кіші-кіші ғазелдермен лирикалық шығармалар, жазып жас ақын деп ел жұртқа кең таныла түсті. Оның әлемге әйгілі үлкен және қомақты, шығармыларының бірі ол «Хамса» дастаны бес ірі шығармалар жиынтығын құрайды. Олардың алғашқысы «Жақсылардың таңдауы» (1483) жылы, «Фарқат пен Шырын», «Ләйлі мен Мәжнүн», «Жеті әлем» (1484), «Ескендір дуалы» (1485) жылы жазып бітірген. Әлішер Науаи (Хамсасының) Низами, Жәми, Дехлауи, (Хамсаларынан) ерекшелігі Науаи араб-парсы тілінде

емес түркі-шағатай тілінде жазылып бұқараның мақсат-мұратын, ой-арманын, сол шығарма идеясына жақындатып жазады. Солайша ол тарихта тұңғыш рет түркі тілінде көркемдік дәрежесі мейлінше жоғары шығрамаларды жазуға болатын дәлелін көрсетті. Науаи өз туындыларының ішіндегі көрнекті, әрі қомақты болып саналатын, «Хайрат-ул-аброр»

Йуқ хунари, ёлғиз эса юз киши,

Қайда киши сонидә ёлғиз киши.

Фард киши даврида топмас наво

Ёлғиз оручдин ким эшитмиш садо?

Тоқ киши айши уйини бил нигун

Уйга қачон хомил эрур бир стун.

Міне осылай, ұлы ақын Әлішер Науаи өмірге деген жоғарылығы, адамилық ұлы гуманистік идеялары шынайы екенін ділелдей түсті. Науаи өнерін зерттеуге қазақ ғалымдары да өз улесін қосқан олар: (Мұхтар Әуезов, Е. Ысмайылов, Р. Бердібаев, К. Сейдаханов). Ол бір ғана шайырлықпен ақ шектеліп қалмастан басқада 1472 ж. Хұсайын Байқараның кеңесшісі, уәзірі, болып тағайындалды. Әлішер Науаи осы қызметтерде жүріп, ғалымдарға, суретшілерге, музыканттарға, ақындарға, хуснихатшыларға (каллиграфтарды) өз қол астына алып қамқорлық жасады. Өз қаржысына жолдар, көпірлер, каналдар, керуен сарайлар, мектептер, шеберханалар салдырып қарапайым халыққа қолынан келгенше жұмыс орындар жаратып жұмыссыздықты бір шама кемейтіп халық арасында үлкен беделге ие болды. Оның халық арасында абырой-беделінің артуын қызғанған басқа уәзірлер оны Байқарамен араздастырып, 1476 ж. уәзірліктен босатылуына себепші болды. Содан кейін Науаи өз өмірін шығармашылыққа арнайды. 1488–1501 жылы ол тарихи-өмірбаяндық жазған шығармалары («Әджәм патшаларының тарихы», «Саид Хасан Ардашердің өмірі», Пәһлован Мұхаммедтің өмірі»), дидактикалық-философиялық шығармасы («Құстар тілі», «Көңілдердің сүйгені»), әдеби-теориялық жазған шығармалары, («Өлең өлшемі»), лингвистикалық («Екі тілдің таласы»), әлеуметтік-экономикалық шығармасы («Вақфия»), діни-ғұрыпқа байланысты

шығармасы, («Пайғамбарлар мен хакімдердің тарихы», «Мұсылмандық нұры», «Гауһарлар шоғыры») атты туындыларын жазып шықты. Парсы тілінде 12 мың жол өлеңін «Диуан-фани» деген атпен жазылған дербес жинақ етіп құрастырды. «Бес қайрат» («Хәмсәт ул-мутахаирин») кітабын ұстазы Абдрахман Жәмиге (1414 – 92) арнап жазды. 15 ғасырда өмір сүрген 400 шайырдың шығармашылығынан мәлімет беретін «Ғажайып мәжілістер» («Маджолис ун-нафоис») кітабын жазды. Қазақтың ұлы ақыны Абайда Науаи сияқты ой туындатқан екі ақынның да бір-біріне ұқсастықтар көп. Әлішер Науаидың шығармаларын көп тілдерге аударған ал қазақ тіліне де 1948 жылы «Таңдамалы шығармалар» деген атпен қазақтың ұлы жазушысы Мұхтар Әуезовтің алғы сөзімен басылып шығарылады. Осылайша Науаи өзінен көрнекті туындылар қалдырып әлем әдебиетінде өшпес із қалдырып отыр. Әзірде еліміздің астанасы Ташкент қаласын Науаи атамыздың атына метро аялдамасы, көше аттары, мұражайлар, кино сарайлар, театр және жоғары оқу орындарының аттары берілген. Осылайша есемі естен кетпес болып қалған.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Әлішер Науаи. Таңдамалы шығармалар. Т.: 2020 ж.
2. Әлішер Науаи. Көңілдердің сүйгені. Т.: 2016 ж.
3. Сейданов Қ. Туысқандар. Т.: 2018 ж.
4. Байқабылов У. «Нұрлы жол» газеті. 2020 ж. №13.

ДАУЫСТЫ ДЫБЫСТАРДЫҢ ТҮРЛЕРІ ЖӘНЕ ҚОЛДАНЫЛУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Қошқарбаев Ернар Қасымұлы

Ташкент облысы Шыршық мемлекеттік педагогика институты

Қазақ тілі мен әдебиеті бағытының 2-курс студенті

Манабаев Нүркелді Қайратұлы

Ташкент облысы Шыршық мемлекеттік Педагогика институты

Қазақ тілі мен әдебиеті Бағытының 2-курс студенті

Аннотация: Қазақ тіліндегі дауысты дыбыстар жүйесінің басқа түркі тілдеріндегі дыбыстар жүйесімен ортақ та, айрықша да жайлары баршылық. Дауысты дыбыстардың дауыссыз дыбыстардан айырмасын дыбыстау мүшелерінің қызметіне қарай байқауға болады.

Кіліт сөздер: Дауысты дыбыс, дифтонгоид, монофтенг, вокализм, орфография, Н.И.Ильминский, В.В.Радлов

Annotation: The system of vowels in the Kazakh language has both common and special features with the system of sounds in other Turkic languages. The difference between vocal sounds and non-vocal sounds can be seen in the function of the vocal cords.

Keywords: Vowel sound, diphthengoid, monofteng, vocalism, spelling, NI Ilminsky, VV Radlov

Қазақ тіліндегі дауысты дыбыстар жүйесінің басқа түркі тілдеріндегі дыбыстар жүйесімен ортақ та, айрықша да жайлары баршылық.

Кез келген дыбыс серпінді (соғылмалы) заттың вибрациялық қимылынан пайда болады. Тіл дыбыстары – күрделенген вибрациялық нәтижесінде пайда

болатындықтан, оның өзінің ырғағы, күші болады. Соған қарай олар әр түрлі болып келеді.

Дауысты дыбыстардың дауыссыз дыбыстардан айырмасын дыбыстау мүшелерінің қызметіне қарай байқауға болады. Дауысты дыбыстарды айтқанда, олар біржақты яғни бөлшектене қимылдайды. Дәлілер те нақтылай айтсақ, дауысты дыбыстар дыбыстау мүшелерінің бірөңкей толық қимылынан мүшелерінің бір бөлек дара қимылынан пайда болады. Екіншіден, дауысты дыбыстарды айтқанда, фонациялық ауа кедергісіз шығады да, дауыссыз дыбыстарды айтқанда, дыбыстау мүшелерінің бірінен қалайда бірінен қалайда бір тосқауыл болады. Үшіншіден, дауыссыз дыбыстарды айтқанда, фонациялық ауа қарқынды (лепті) шығады да, дауысты дыбыстарды айтқанда, баяу (лепсіз) шығады. Сондықтан ауа шығу тұрғысынан сөз етсек, дауыссыз дыбыстарды шартты түрде лепті, дауыстарды лепсіз деп топтастыруға болады.

Қазіргі қазақ тілінде 9 жалаң дауысты (монофтенг) дыбыс бар екендігі ғылыми еңбектерден мәлім. Атап айтқанда: а, е, ы, і, ә, о, ө, ү, ұ. Бұлардан басқа екі қосымша қосынды (дифтенгоид) дауыстылар бар, олар: и, у.

Жалаң дауыстылар езу мен еріннің қатысына қарай езулік және еріндік болып жіктеледі. Дыбыстарды айтуда ерін мен езудің қызметі ерекше болатынын барлық ғалымдар мойындаған. Солай десек те, екеуінің қызметі бірдей емес. Кейбір дыбыстарды айтқанда, тек ерін ғана қатысып отырса, екінші біреулерін айтқанда, езудің қызметі айрықша болады. Осыған байланысты жалаң дауыты дыбыстар еріндік және езулік болып екі салаға бөлінеді. Тек қана еріндік пен езулік емес, дауысты дыбыстарды (вокализм) алғаш сөз еткендер Н.И. Ильминский, П.М. Меморинский, В.В. Радлов болып есептеледі. (Н.И.Ильминский. материалы к изучению киргизского наречия. Ученые записки императорского Казаньского университета за 1860-1861 г., ч.1. фонетик и этимология, СПб, 1894, В.В.Радлов. Фонетика (вокализм)) тюркских языков, Лейпциг, 1892.

О фонемасы еріннің дөңгеленуі арқылы айтылады. Бұл фонеманы айтқанда иек а-ны айтқандағыдан жоғарырақ көтеріледі де, ал ы-ны айтқандағыдан

төменірек түсіп (яғни ауыз кеңірек ашылып) тұрады; айтымды, бірақ тіл кейін жиырылып тұрғандықтан, жуан дауысты дыбыс болады. Бұл фонема қазақ тіліндегі төл сөздерінің тек бас буынында ұшырайды, еш уақытта ол төл сөздердің екінші буындарында кездеспейді. Бота орақ, қолдар, молшылықтың дегенде, кейінгі буындарды еш қайсысында естілмейді де, жазылмайды да. Бірақ түркі тілдерінің кейбіреулерінде алғашқы буындағы –ның ықпалымен екінші буында да келе береді, мысалы, қырғыз тілінде – қолдар, орақтар ; кейде (ауыз екі тілде) орыс тіліндегі дыбыс, қазақтың айтуында түріне айналып кетеді, қырғыз тілінде де осы тәрізді (И.А Батпанов. Фонетическая система, Фрунзе, 1946,28-бет) . Мысалы, орыс тілінің сөзі қазақ тілінде айтылуда, көбінесе сот түрінде кездеседі. Орыс және басқа тілдердің әсерінен қазақ әдеби тілінде интернационалдық сөздердің қай буынында болса да келе береді: кино бнеро, польша, кимано, трио, коллоквиум т.б. О фонемасы – –ның жіңішке сыңары (корреляциясы) ретінде қолданылады, екінші сөзбен айтқанда Ө тіл сәл ілгері жылжыңқырап жатуынан пайда болады, ол ерін, иек артикуляциясы жағынан о мен ө бір келкі жасалады. Ө фонемасының жіңішкелігі ә(э) тәрізді деуге болады. Бұл екеуінің айырмашылығы ө – ерін дыбысы, ә – езу дыбысы екендігінде. Ауызекі тілде ө сөздің екінші буынында да кездесе береді. Бас буында Ө,Ү болса, екінші буындағы е айтылуда ө-ге айналып кетеді; өте, күрек сөздері өтө, күрек түрінде айтылады. Осы сөздердің екінші буынындағы е фонемасы ө – мен ауысының себебі: е мен ө – нің тіл қатысы жағынан да (екеуі де біркелкі жіңішке) бір-біріне жуық, ө фонемасы ешбір жағдайда өзге дыбыстарға комбинаторлық вариант бола алмайды. Тек е – нің жоғарғы жағдаятта, кейде, ө -мен ауысып кетуін (онда да фонематикалық түрде болмауын) еске алмағанда, ол үнемі о –ның жіңішке сыңары болуын айрықша атап кету керек: сол-сөл, тол-төл, тоқ-төк. Ұ фонемасы да ерін дауыстысына жатады, оны айтқанда, ерін о, ө фонемаларын айтқандағыдан сәл сүйірленіп тұрады, бірақ артикуляциясы жағынан бұл фонеманың о –дан айырмасы жоққа таяу: екеуі де жуан дауыстылар тобына жатады. Ұ фонемасы қысаң дауысты, өйткені ол иектің жоғары көтерілуінен (ауыздың келте

ашылуынан) пайда болады. Ұ фонемасы да сөздің бас буынында кездесіп отырады. Еріндік дауыстылар: а, ө, ұ, ү, у.

Қазақ тіліндегі дауысты дыбыстар жүйесінің басқа түркі тілдеріндегі дыбыстар жүйесімен ортақ та ерекше де жағдайлары бар екендігі мәлім.

Күрделенген вибрациялық қимылдың нәтижесінен өзінің ырғағы, күші, әуеніне қарай дыбыстар әр түрлі болады.

Қазақ тілінің а фонемасы (ыңғайына қарай ә фонемасы) дауысты дыбыстардың ішіндегі мейлінше ашық айтылатын түріне жатады. Бұл фонема ауыздың мол ашылуынан пайда болады. Иектің төмен түсуі арқылы дыбысталады. Езу дауытыларына жататын: а, ә, е (э), ы, і, и бұл фонема тілдің кейін қарай жиырылуы арқылы дыбысталады. Сондықтан жуан дауысты дыбыс деп аталады. Бұл дыбысты айтқанда, еріннің сүйірленбей, керісінше, тартылуы арқылы дыбысталатындықтан, оны езу дыбысы, езу дауысты дыбысы дейміз.

Бұл фонема сөздің барлық жерінде (шенінде) кездесе береді; а фонемасы сөз ішінде әрі тиянақты, әрі жиі кездесіп отырады. Көп буынды сөзде біркелкі а күңгірттеу естіледі, шағалалар, қалалар сияқты сөздердің екінші буынындағы а өзге буындардағы а – ға қарағанда, күңгірттеу естілетін сияқты, ал балалар сөзіндегі -ла буыны ауызекі тілде редуцияланып, балдар немесе балалар түрінде де айтылады. Бұл фонема сөздің барлық шенінде кездесе береді. А фонемасы түбір тұлғалы сөзде де, туынды түбір тұлғалы сөзде де кездесе береді. Жұрнақтардан бөлек, екі түрлі жалғауда: көптікте (қала – лар, ат – тар), септікте (барыста: қала – ға, қалаң – а, жатыста: қалаң – да, шығыста: қала – дан, қалаң – нан) ұшырайды.

А фонемасы жуан дауысты дыбыстардың (а, ы, о, ұ, жуан у) қай-қайсысының да соңынан келе береді. (толығырақ мәліметті “Дыбыстардың үндесуі” деген тараудан аласыз). Ерін үндестігі күшті қырғыз, алтай т.б. түркі тілдерінен қазақ тілінің бұл жөніндегі айырмасы: ерін дауыстыларының жуанынан соң а айқын естіліп, жиі кездесіп отырады.

Қазақша

Қырғызша

Алтайлықша

Қойлар

Қой+лор

Қой-лор

Қояндар	Қоен-дор	Қойон-дор
Қол-дар	Қол-дор	Қол-дор
Жолдас-тар	Жолдош-тор	Дьолдош-тор
Құлын-дар	Құлұн-дор	Кулун-дор

Қазақ тіліндегі а қырғыз тілінің а фонемасына қарағанда айқынырақ естіледі. Себебі қырғыз тілінде а фонемасының қазақ тіліндегі ашық дауысты жіңішке а фонемасындай корреляциясы (сыңары) жоқ. Қазақ тілінде негізгі морфемада (түбір сөзде) а фонемасы кейде ә – мен ауысып отырады, мұның фонемалық үлкен мәні бар (ал – әл, сат – сәт, сан – сән, дал – дәл, нан – нән, тан – тән, ар – әр, ай – әй).

Қосымшаларда а фонемасы е – мен ауысып отырады; е фонемасының а – ға комбинаторлық түрде алмасуына мысалдар: колхоздар – сөздер, тауға – үйге, тауда – үйде, колхозыңа – сөзіңе, таудан – үйден, қазақша – өзбекше, құлыншақ - інішек, сандықша – көрпеше.

Ә фонемасы а тәрізді, ауыздың мол ашылуынан (тіл мен иектің төмен түсуінен) пайда болатындықтан, ашық дауысты болып есептеледі, ерін қатысы жағынан да а – дан айырмасы жоқ; еріннің сүйірленбей таралуы арқылы дыбысталатындықтан аны да езу дыбысы дейміз. Бұл фонеманың а – дан айырмасы жасалу орны жағынан: а тілдің кейін жиырылуы арқылы айтылады, ә тілдің ілгері (алға қарай) созылуы арқылы айтылады. П.М.Мелиоранский ә (а) фонемасы а мен е- нің аралығынан айтылады деп түсінеді. Олай болғанда ә фонемасы а – ға қарағанда қысаң болса керек еді, сондықтан бұл пікірмен келісуге болмас.

Ә қазақ сөздерінің бас буынында (әсем, әсер, Мәлік, тәрбие, әлдеқашан) ұшырайды, екінші буынында сирек кездеседі, акустика жағынан көмескіленіп тұрады.

Қазіргі қазақ тілінің жазу жүйесі бойынша екінші буында дұдамалданған ә көбінесе а түрінде жазылады (кітап, тілмар). Е (э) ауыздың орташа шамасы ашылуынан (тіл мен иектің шамалы төмен түсуіменен) пайда болады. Бұл фонема сөздің барлық буындарында келе береді.

... Орфография: 1. Жазба тілде пайдаланылатын біркелкі жазудың тарихи қалыптасқан жүйесі; 2. Біркелкі жазуды қамтамасыз ететін ережелер жүйесін жасайтын және зерттейтін тіл білімінің саласы.

Ережелер жүйесі: 1. Дыбыстарды әріппен беру, сөз және оның мағыналық бөлшектерін жазу, 2. Сөз және оның мағыналық бөлшектерін жазу, 3. Сөздерді бірге, бөлек, дефис арқылы жазу, 5. Бас әріпті пайдалану, 6. Тасымалдау сияқты мәселелерді қамтиды. Орфография үш түрлі принципке сүйенеді.

Қай тілде болмасын, дауысты дыбыстарға қарағанда дауыссыз дыбыс көп болып келеді. Дауысты дыбыстар мен салыстырғанда дауыссыз дыбыстардың классификациясы (жіктелуі) әлдеқайда күрделі болып келеді. Сондықтан дауыссыз дыбыстарды сипаттап мінездеме беру және оларды топтастырып классификация жасау акустикалық жақтан да, артикуляциялық жақтан да көптеген жайларды есепке алуды керек етеді.

Пайдаланылған әдебиеттер:

А.Байтұрсынұлы. Тіл тағылымы, А., 192, 154-бет.

Б.Құлмағамбетова, С.Мұқашев. Қазақ тілі, А., 1984, 8, 10-бет.

С.Мырзабеков. Қазақ тілінің дыбыс жүйесі, А., 1999, 29, 31-бет.

К.Аханов. Тіл білімінің негіздері, А., 1978, 219, 225-230 беттер.

Қ.Жұбанов. Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер, А., 1966, 138, 140, 179, – бет

І.Кеңесбаев, Ғ.Мұсабаев. Қазіргі қазақ тілі, А., 1979, 228 – бет.

І.Кеңесбаев. Қазақ тіл білімі туралы зерттеулер, А., 1987, 268-бет.

ДАУЫССЫЗ ДЫБЫСТАРДЫҢ ТҮРЛЕРІ ЖӘНЕ ҚОЛДАНЫЛУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Қошқарбаев Ернар Қасымұлы

Ташкент облысы Шыршық мемлекеттік Педагогика институты

Қазақ тілі мен әдебиеті Бағытының 2-курс студенті

Манабаев Нүркелді Қайратұлы

Ташкент облысы Шыршық мемлекеттік Педагогика институты

Қазақ тілі мен әдебиеті Бағытының 2-курс студенті

Аннотация: Дауысты дыбыстарға қарағанда дауыссыз дыбыс көп болып келеді. Дауысты дыбыстар мен салыстырғанда дауыссыз дыбыстардың классификациясы (жіктелуі) әлдеқайда күрделі болып келеді.

Кіліт сөздер: Дауыссыз дыбыс, эксплозив, пикотивдентилабиаль, ызың дауыссыз, шұғыл дауыссыз.

Annotation: There are more consonants than vowels. Classification of consonant sounds is much more complicated than vowel sounds.

Keywords: Consonant, explosive, picotividentilabial, consonant, acute consonant,

Қай тілде болмасын, дауысты дыбыстарға қарағанда дауыссыз дыбыс көп болып келеді. Дауысты дыбыстар мен салыстырғанда дауыссыз дыбыстардың классификациясы (жіктелуі) әлдеқайда күрделі болып келеді. Сондықтан дауыссыз дыбыстарды сипаттап мінездеме беру және оларды топтастырып классификация жасау акустикалық жақтан да, артикуляциялық жақтан да көптеген жайларды есепке алады керек етеді.

Дауыссыз дыбыстардың Кейбіреулер дауыстың (үннің) қатысуымен жасалса, бірсыпырасы дауыстың қатысуынсыз жасалады. Осыған байланысты

дауссыз дыбыстар екі топқа бөлінеді: оның бірі – қатаң дауссыз дыбыстар, екіншісі – ұяң дауссыз дыбыстар. Қатаң дауссыз дыбыстар деп дауыстың қатынасынсыз жасалған дауссыздарды айтамыз да, ұяң дауссыздар деп дауыстың қатысуымен жасалған дауссыз дыбыстарды айтамыз.

Егер дауссыз дыбыстарды айтқанда, дауыс шымылдығы жиырылып қысылмаса және дауыстың (үннің) қатысы болмаса, онда қатаң дыбыстар жасалады: к, қ, т, п, с, т.б. Егер дауссыз дыбыстарды айтқанда, даус шымылдығы үн шығарарлық қалыпта болса, онда ұяң дыбыстар жасалады: ғ, г, д, б, з, т.б.

Қатаң дауссыздар мен ұяң дауссыздар түрлі тілдерде дауыстың (үннің) қатысу немесе қатыспауы жағынан ажыратылады да, өз ара жұп – жұбымен айтылады. Тіл – тілде қатаң дауссыздардың ұяң сыңарлары, керісінше, ұяң дауссыздардың қатаң сыңарлары бар: қ – ғ, к – г, п – б, т – д, с – з, ф – в, т.б. Қатаң дауссыздар мен ұяң дауссыздар бір-бірінен үннің бірінде болуы, екіншісінде болмауы жағынан ғана емес, сонымен бірге салдырдың қатысы жағынан да ажыратылады. Атап айтқанда, қатаң дауссыздарда салдыр басым болады. Осыған орай, ұяңдарға қарағанда қатаң дауссыздарда ауаның қарқыны басым болады. Сондықтан қатаң дауссыздар, кейде қарқынды немесе күшті дауссыздар деп те аталады. Ұяң дауссыздарды айтқанда ауаның қарқыны қатаң дауссыздарға қарағанда баяу болады. Осымен байланысты ұяң дауссыздар әлсіз дауссыздар деп те аталады. Алайда бұл екі құбылыс тілдің бәрінде қабысқан күйінде ұшырай бермейді. Кейбір тілдерде құлаққа қатаң дыбыс түрінде де, ұяң дыбыс түрінде де естілетін дауссыз дыбыстардың айрықша бір түрі кездеседі. Бұлай болатындығы олар дауыстың қатысу белгісі жағынан қатаң дауссыздардың қатарына енеді де, ауа қарқынының дәрежесі жағынан ұяңдардың қатарына енеді. Дауссыздардың және неміс тілінің кейбір диалектілерінде кездеседі (М.И.Матусевичтің еңбегінде, 38- бет).

Дауссыз дыбыстар жұмсақ таңдайдың қалпына қарай ауыз жолды және мұрын жолды дауссыздар болып екіге бөлінеді. Егер жұмсақ таңдай жоғары

көтеріліп, жұтқыншақтан мұрын қуысына баратын кіре беріс жолды жауып тұрса, онда ауа ауыз қуысымен өтеді де, осының нәтижесінде ауыз жолды деп аталатын дауыссыздар (б, д, ... т.б.) жасалады. Егер жұмсақ таңдай төмен түсіп, жұтқыншақтан мұрын қуысына баратын кіре беріс ашық болса, онда ауа мұрын қуысынан өтеді де, осының нәтижесінде мұрын жолды деп аталатын дауыссыздар жасалады (м, н, ...).

Артикуляциялық жолына қарай салдыр дауыссыздар (қатаңдар мен ұяңдар) шұғыл дауыссыздар (взрывные) және ызың дауыссыздар (шелинные) болып жіктеледі.

Шұғыл дауыссыздарды айтқанда, дыбыстау мүшелері бір-біріне жабысады да, бірден кілт ажырасып кетеді, осының нәтижесінде ауа үзіліп, шұғыл шығады. Шұғыл дауыссыздардың осы қасиеті ескеріліп, олар эксклюзив (француз тілінде “жарылушы” деген сөз) дауыссыздар деп те аталады. П, б, т, д, к, ғ, қ – шұғыл дауыссыздардың айтылу ерекшелігін т дыбысынаң артикуляциялық жолын сипаттаудан да аңғаруға болады. Бұл дыбысты (т) айтқанда, тілдің ұшы күрек тіспен жымдасып, бірден кілт ажырап кетеді де, ауа шұғыл шығады. Б, п фонемалары екі еріннің бір-біріне нық тиіп, содан соң бірден ашылып кетуінен пайда болады, екінші сөзбен айтқанда, олар әрі импlosionиялық (“жабысыңқы” м, н, ң, бұлар шұғыл дауыссыздардың үшінші бір түрі болып саналады), әрі экспlosionиялық артикуляция арқылы жасалады. Бұл екеуінің ішінара айырмасы – бірі (б) – ұяң, бірі (п) – қатаң; п сөздің басында дағ ортасында да, аяғында да ұшырап отырады, ал б аяғында кездеспейді: бала, табу, қабан, пұл, апа, сабан, тап, кетпен т.б. Көне түркі тілінде (бұлғар тобындағы тілдерде, осы күнгі чуваш тілінде) үнсіз дауыссыздардың әрқайсысы жуанды – жіңішке келіп, фонематикалық мән тудыра алады. Бұл тәрізді, өзгешелік өзге түркі тілдерінде байқалмайды. Аталған ерекшелік қазақ тілінде де жоқ, демек б, п фонемалары даустылардың жұанымен қосылып, жуандап, жіңішкемен қосылып, жіңішке түрде естілуінің сөз мағынасына тигізер әсері жоқ, мұндай жағдайда мағынаға дауысты фонема ғана дифференцияция жасай алады (бал, бел, бол, бөл, бас, бес, доп, дөп, тап, теп).

Сөз басындағы б кей түркі тілдерінде, мысалы, хакас тобындағы тілдерде (шор тілінде) п түрінде де айтіліп отырады: палық, пер, пос (балық, бер, боз) (Н.П.Дыренкова. Грамматика шорского языка, 1991, 19 бет). Оғуз – түрікпен, оғуз – селжук тобындағы тілдерде (түрікпен, азербайжан т.б.) б кейде спиранттық вариантқа айналып отырады. Бер, бермен сияқты шздер вер, вермедір түрінде де айтыла береді (Н.А.Баскаков. К вопросу классификации тюркских языков, “Известия АН СССР”, 1962, XI).

Қазақ тілінің б фонемасы кейбір түркі тілдерінде м-ға да айналып (ауысып) отырады. Мысалы: шор тілінде қоме, наңмур, мөру немесе пөру, морсұқ (Н.П.Дыренкова. Аталған еңбек, 21-бет, 1941) немесе порсұқ – қазақ тілінде: қобыз, жаңбыр, бөрі, борсық.

Қазақ тілінде сөз басында, көбінесе б ұшырап отырады (п бұл позицияда өтесірек кездеседі). Сөз аяғында жазылуда б келсе де, айтылуда п-ға айналады. Жазылуда клуб, штаб болғанмен, соңғы б дыбысы п түрінде айтылады: п сөз басында, көбіне, шеттен келген сөздерде кездеседі: қоза-пая, пәлек, пияз (тәжік), пайда, пән, парасат (араб), пай, почта, пакет, председатель (орыс). Қазақтың ауызекі тілінде бұл екеуі кейбір түбір сөздерде қатар жарысып отырады: бәле – пәле, бал – пал, пұт – бұт (16 кг), пісік – бісік, тапа – таба, әдеби норма: пұт, пісік, таба т.б. Сөз соңында әрдайым п есітіледі, бірақ дауыстыдан басталған қосымша жалғанғанда, п ұяңдап б-ға айналады: қапыңыз – қабыңыз, жіпіңіз – жібіңіз, көпіміз – көбіміз т.б. Егер п-ға біткен етістік сөзді көсемшенің – ып (п) тұлғасына айналдырсақ, түбіндегі п үнемі у-ға айналып кетеді: тапып – тауып, тепіп – теуіп, жапып – жауып, қапып - қауып. Екі дауыстының ортасындағы (интервокаль позициядағы) б кейде тік пен ерік қатысы арқылы да айтылады.

Шұғыл және ызың дауыссыз дыбыстардың элементтерінен құралған дыбыстар: орыс тілінде тіл алды аффрикаттар: ц (т+с), ч (т+шь), неміс тілінде: pt (pterd). ц, ч – аффрикат фонемалар. Өйткені бұлардың әрқайсысы екі элементтен тұрады: ц фонемасында т,с элементтері болса, ч – фонемада т, шь элементтері бар; бұл элементтердің механикалық қосындысынан барып, ц, ч жасалды деп түсінбеу

керек: ц-дегі т, с, ч-дегі т, шы элементтері озара өте тығыз байланысты болып, айрықша жымдасқандықтан бұл элементтер дара айқын айтылмай, шоғырланып, бір кесек фонеманың ішіне еніп, тұтас бір бірлік (единица) түрінде естіледі. Аталған екеуі де қатаң фонемалар тобына жатады; ц – қазақтың айтуында тіл ұшы үстіндегі күрек тіске нық тиіп, шапшаң айтылады (екі мүше бұл фонеманы айтқанда бірден кілт ажырап кетуі арқылы жасалады), ал ч тіл ұшы альвеольға (үстінгі қызыл иекке) тиюі арқылы айтылады; бұл фонеманың да жасалу жолы ц-мен бірдей; сондықтан ц, ч - әрі қосынды (аффрикат), әрі шұғыл фонемалар. Бұл екі фонема орыс тілі арқылы келген сөздерде ғана жазылады.

Қазақ тіліне орыс тілінен және орыс тілі арқылы басқа тілдерден жаңа сөздер ене бастағандықтан, осы күнгі қазақ әдеби тіліне жаңа дыбыстар ене бастады. Орыс графикасына негізденген жаңа алфавит қабылдағаннан бастап, қазақ тілі консонантизміне жаңа фонемалар ене бастауының негізгі бір жолы осы жаңа жазу болып табылды. Орыс графикасының негізінде қазақтың әдеби тіліне в, ф, ч, х тәрізді фонемалар енді. Бұл аталғандардан ф, х ертедегі әдеби тілімізде кездескенмен, әдеби нормаға ене алмаған еді. Аталған фонемалардың алдыңғы екеуі тіспен ерін (дентилабиаль) дауыссыздарына жатады; мұның екеуі деффрикатив (ызың дыбыстар): в – ұяң, ф – қатаң.

Жаңа графикаға дейінгі жазуларымызда ч дыбысына да арнаулы әрпіміз болмайтын. Бұл дыбыс – қазақ тілі говорларында бұрыннан келе жатқан дыбыс екендігі айқын нәрсе. Жетісу және шығыс Қазақстанның кейбір аудандарында қазақтардың ауызекі тілінде ч сөздің анлаутшебінде (позицияда) өте жиі ұшырайды, мысалы, шал, шана, шағала сияқты сөздер бұл өлкенің қазақтарында чал, чана, чағала түрінде айтылады, бұл дыбыс сол говорларда дауыссыздан кейін де кездеседі (мысалы, малчы, әнчі, онча-мұнча). ч-интервокаль позицияда кездеспейді деуге болады. ч- дыбысының жасалу орны жағынан қазақ тілінде аффрикат ж дыбысынан айырмасы жоқ, демек, артикуляциялық жолы жағынан ч- дыбысы да, ж дыбысы да – аффрикат дыбыстар.

Қазақ тілі үшін өте тың жаңа фонема – ц болып есептеледі. Мұның жасалу орны ч фонемасынан бөлек: ч-ні айтқанда тіл ұшы альвеолға тиеді де, қазақтың айтуында ц тіл ұшы үстінгі күрек тіске барып соқтығуы арқылы жасалады. ц үнді дыбыстан кейін с болып айтылады: Франция, станция.

Ызың (фрикатив) фонемалар: в, г, ж, з, с, ф, х, ш, щ, һ, ж фонемалары тіл алды таңдайға жуықтау арқылы пайда болады. Сондықтан бұл екеуі де – ызың (фрикатив) фонемалар болып есептеледі. Аталған екі фонема екі фокусты деп те аталады. Ойткені алғы таңдайға тілдің бір жері емес, екі жері де бірдей жуықтайды: ш- қатаң, ж- ұяң. Бұл екеуі де сөздің қай шетінде болса да қолданыла береді. Байырғы сөздердің соңында тым сирек кездесетіні – ж. Бір сыпыра түркі тілдерінен қазақ тілінің басты ерекшеліктерінің бірі де осы фонемаларға байланысты болып келеді. Көптеген түркі тілдерінде ұ, и-дан басталатын сөздер қазақ тілінде ж-дан басталады: яман, яқшы, ярық, янында, яқын, юз, юмшақ қазақ тілінде: жаман, жақсы, жарық, жанында, жақын, жүз, жұмсақ болып айтылады. Бірсыпыра түркі тілдерінде ш-ға аяқталатын едәуір сөздер қазақ тілінде с-ға аяқталады. Өзге тілдердей таш, баш, қаш, қашқа, тұташу, түш, түшәк дегендер қазақшада тас, бас, қас, қасқа, тұтасу, түс, төсек болып айтылады. Бұл екі фонеманың әрқайсысы (ш, ж) әрі екі фокусті болу әрі сыбыр түрде естілу салдарына бұлармен көршілес кейбір соңғы дауыстылар (а, ә, и) айқын жуан немесе айқын жіңішке естілмей, көмескі естіледі: шай, жай, жинағ шимай. Алғашқы екі сөздегі а айқын естілмей, ә-мен ұласып жатады. Кейінгі екі сөздегі и айқын жіңішке түрде естілмей, көмескіленіп тұрады. Осы күнгі жазба әдеби тілімізде ж-ға бітетін сөздердің саны анағұрлым көбейе түсті; бұрыннан бар шыж (ете қалды), быж – тыж, мұқтаж тәрізді бірсыпыра сөздермен барабар этаж, пилотаж, экипаж тәрізді сөздер пайда болды. Бұл фонемадан басталатын сөздердің қатары көбейді (жанр, журнал, жюри, жирген). ш фонемасы туралы да осыларды айтуға болады.

с, з тіл ұшы астынғы күрек тіске жуықтаудан пайда болады. Сондықтан бұлар ызың фонемалар қатарына жатады. Бұл екеуі де бір фокусты, с- қатаң, з-

ұяң. И.А.Батманов өзінің “Фонетика” кітабында қазақ тіліндегі с-ны интерденталь фонема деп біледі. Біздіңше, қазақ тілі фактісі бұл пікірді мақұлдай алмайды; с-фонемасын екі тістің аралығынан шығаратын қазақтарды байқамадық. Сондықтан қырғыз тілінде кей уақытта кездесетін интерденталь с қазақ тілінің әсерінен пайда болды деген пікірге қосыла алмаймыз. Қазақ тілінде бұл екеуі деғ сөздің барлық позициясында қолданыла береді; тілімізде с, з фонемалардың айтылуы жағынан комбинаторлық варианты жоқ. Қырғыз тілінде кейде қызыл, қыз тәрізді сөздер қысыл, қыс түрінде айтылады. Фонетика мамандары алтай тілінде с фонемасының үнемі ұяңдап өзгеретінін (мысалыға: сөс – сөзім) айтады.

Мұндай қасиет қазақ тілінде кездеспейді. Жеке кісілердің ауызекі тілінде кейде барамыз ба, келеміз бе сияқтыларды бармыс па, келеміс пе түрде айтуын халықтың норма деуге болмайды. з-дан басталатын сөздердің дені орыс тілі және басқа кейбір шығыс тілдерінен енген сөздер.

Пайдаланылған әдебиеттер:

А.Байтұрсынұлы. Тіл тағылымы, А., 192, 154-бет.

Қ.Жұбанов. Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер, А., 1966, 138, 140, 179, 180 – бет

С.Мырзабеков. Қазақ тілінің дыбыс жүйесі, А., 1999, 29, 31-бет.

К.Аханов. Тіл білімінің негіздері, А., 1978, 219, 225-230 беттер.

Б.Құлмағамбетова, С.Мұқашев. Қазақ тілі, А., 1984, 8, 10-бет.

І.Кеңесбаев, Ғ.Мұсабаев. Қазіргі қазақ тілі, А., 1979, 228 – бет.

І.Кеңесбаев. Қазақ тіл білімі туралы зерттеулер, А., 1987, 268-бет.

«XAMSA»NING YARATILISHI

Koshkarbayev Yernar Kasim o'g'li,

Manabaev Nurkeldi G'ayrat o'g'li

Toshkent viloyati Chirchiq davlat pedagogika instituti

Qozoq tili va adabiyoti yo'nalishi 2-kurs talabalari

Annotatsiya: Alisher Navoiy ijodining yuksak cho'qqisi „Xamsa“ asari (1483-85)dir, shoir birinchilardan bo'lib, turkiy tilda to'liq „Xamsa“ yaratdi va turkiy tilda shunday ko'lamdor asar yozish mumkinligini isbotlab berdi.

Kalit so'zlar: an`ana, sivilizatsiya, fors-tojik adabiyoti, mumtoz adabiyot, mashhur, do`stlik, mutafakkir, ijodkor, sharq.

Annotation: The culmination of Alisher Navoi's work is “Hamsa” (1483-85), the poet was one of the first to create a complete “Hamsu” in Turkish and proved that such a large-scale work can be written in Turkish.

Keywords: tradition, civilization, Persian-Tajik literature, classical literature, fame, friendship, thinker, creator, orientalist.

Alisher Navoiy «Xamsa»sing yaratilish jarayoni jahon adabiyoti taraqqiyotidagi eng yorqin sahifalardan biridir. Abulqosim Firdavsiy shoh asari «Shohnoma»ni, Nizomiy Ganjaviy «Xamsa»sini 30 yil davomida, I. Gyote «Faust» tragediyasini umr bo'yi (1773— 1832) yozgan bo'lsalar, Navoiy o'z «Xamsa»sining birinchi dostoni «Hayratul-abror»ga 1483 yilda kirishib, oxirgi dostoni — «Saddi Iskandariy»ni 1485 yilda yozib tugalladi va asarning oxirida butun «Xamsa»ni yozishga hammasi bo'lib umuman ikki yil vaqti ketganini qayd etdi.

Ko'ramizki, Navoiy «Xamsa» dostonlari ustida g'oyat samarali ishlagan. 1483—1485 yillar Navoiy uchun eng sermahsul yillar bo'lgan. Bu yillarni Aligeri Dantening «Ilohiy komediya» ustida (1307—1321), Vilyam Shekspirning «Yuliy Sezar» (1559), «Gamlet» (1601), «Otello» (1604), «Qirol Lir» (1605), «Makbet» (1606), «Antonio

va Kleopatra» (1607) tragediyasi ustida, A. S. Pushkinning «Yevgeniy Onegin» (1823—1830) she’riy romani ustida ishlagan yillariga qiyoslash mumkin. Bu yillarda mazkur ijodkorlar o‘zlarining shoh asarlarini yozib tugallash bilan qattiq band bo‘lganlar. Shuningdek, Amir Xusrav Dehlaviy (1253—1305) ham o‘z «Xamsa»siga kirgan dostonlarini juda qisqa muddatda — «Shirin va Xusrav», «Majnun va Layloini 1298, «Matlul-anvor» va «Oynayi Iskandariy»ni 1299, «Xasht behishtini 1301 yillarda yozib tugallagan.

Abdurahmon Jomiy ham «Tuhfatul-ahror», «Sibhatul-abror», «Yusuf va Zulayho», «Laylo va Majnun», «Xiradnomayi Iskandariy» dostonlarini 1481—1485 yillar davomida, ya’ni uzog‘I bilan besh yil davomida yozib bo‘lgan. Binobarin, biron muhim asarni mumkin qadar qisqa muddatda yozib tugallash masalasida Navoiy dastlab shu ikki alloma — Amir Xusrav va Abdurahmon Jomiydan saboq olgan, desak yanglishmagan bo‘lamiz. Navoiy «Xamsa»sining yaratilishida uning buyuk zamondoshi, ustozi Abdurahmon Jomiy bosh maslahatchi rolini o‘ynagan, asar bitganda birinchi bo‘lib o‘qib chiqqan va unga munaqqid sifatida hammadan avval yuqori baho bergan.

Navoiy «Hayratul — abror»ni hijriy 888 yili yoza boshlab, shu yili tugalladi. Asarning bitgan yili haqida shoir:

*Nuqtai tarixiki, ahsan edi,
Sekkizu sekkiz yuzu seksan edi, —*

Deydi. Bu melodiylar hisob bilan 1483 yilga to‘g‘ri keladi. Uni Navoiyning shaxsiy kotibi Abduljamil hijriy 889 yilning rabbiy-oxir oyida, melodiylar hisob bilan 1484 yil aprel oyida oqqa ko‘chirib bo‘lgan. Shoir 1483 yilning o‘zidayoq «Farhod va Shirin» dostonini yozishga kirishgan. Ish shu qadar tez borganki, hijriy 889 yil, melodiylar 1484 yilning boshlaridayoq doston yozib bo‘lingan. Bu asarning yozilish tarixi haqida Navoiy doston oxirida quyidagi baytni bitgan:

*Chu tarixi yilin onglay dedim tuz:
Sekkiz yuz seksan erdi dog‘I to‘qquz.*

Shoir «Layli va Majnun» dostonining yozilish tarixini hech qaerda qayd etmagan. Abduljamil kotib dostonning ko‘chirilgan yilini hijriy 889 yilning zul-qa’da oyi,

melodiy 1484 yilning noyabr oyi deb belgilagan. «Saddi Iskandariy» dostonidan shu narsa ma'lumki, to'rtinchi doston — «Sab'ai sayyor»ni yozishga kirishish vaqtida Navoiy juda charchagan. Shuning uchun u ma'lum muddat yozish ishini to'xtatib, bir oz dam olmoqchi bo'lgan va shunday qilgan ham. Lekin bu dam olish uzoqqa cho'zilmay, besh-o'n kun davom etgan, xolos. Ulug' shoir «Xamsa» g'oyalari, obrazlari bilan yashar, ular unga tinchlik bermas, uni ishga, yangi ijodiy parvozlarga undar, san'atkorga tom ma'nodagi dam olish bo'lishi mumkin emas edi. Bir oz hordiq zarurligi haqidagi boshqalarning maslahati ham shoirning qulog'iga kirmasdan, u yana ishga kirishadi va «Xamsa»ning to'rtinchi dostonini qog'ozga tushira boshlaydi. Chunki u biron tasodif yuz berib, boshlagan ulug' ishining chala qslishi («yarim yo'lda qolmoq»)ni aslo istamas, bu maqsadga yetishda har kun, har soatni hisoblar edi:

Nasihati mizojig'a dargir yo'q.

Kuchum yetmasu o'zg'a tadbir yo'q.

Yarim yo'lda qolmoq erur mushkul ish,

Manga tushgan ish kimsaga tushmamish.

Navoiy o'z dostonlarini, xususan «Sab'ai sayyor»ni ortiqcha qiynalmasdan yozib tugallaganini bildiradi:

Yetishmay ko'p ul ishta panjamg'a ranj,

Nasib o'ldi besh ganjdin to'rt ganj.

Shu bilan birga besh mingcha baytdan iborat bu dostonni shoir to'rt oyda yozib bitkazganini («to'rt oydin ziyod emas») bildiradi va tarixini quyidagicha beggilaydi:

Garchi tarixi erdi sekkiz yuz

Seksan o'tmish edi, yana to'qquz;

Oyi onning «jumodiyus — soni»,

«Panjshanba» yozildi unvoni.

Bu — melodiy 1484 yilning iyun oyiga to'g'ri keladi. Abduljamil kotib ham uni shu yili oqqa ko'chirgan. Navoiy rejasiga ko'ra, «Sab'ai sayyor» «Xamsa»ning to'rtinchi, «Layli va Majnun» esa uchinchi dostonidir. Binobarin, Navoiy 1484 yilning mart-aprel, may-iyun oylarida «Sab'ai sayyor» bilan mashg'ul bo'lgan bo'lsa, «Layli va

Majnun» dostonini «Farhod va Shirin»dan keyin yoza boshlagan va tamomlagan. Ya’ni uni shoir juda qisqa bir muddatda — 1484 yilning yanvar-fevral oylarida yozib tugallagan. Shu yilning iyun oyidan so’ng shoir «Xamsa»sining so’ngi dostoni — «Saddi Iskandariy»ni yarata boshlagan va 1485 yilning birinchi yarimlarida uni ham yakunlagan. Demak, ulug’ shoir 1484 yil boshida «Farhod va Shirin»ni tugallab, shu yili «Layli va Majnun» va «Sab’ai sayyor» dostonlarini yozgan va yil o’rtalarida «Saddi Iskandariy»ni boshlagan. Shoir xususan 1484 yil davomida mislsiz darajada samarali ijod qilgan. Shu yili u o’rta hisob bilan kuniga kamida 50—100 baytdan yozgan va Sharq she’riyati ijodiy tajribasida yuksak mahorat namunasini ko’rsatgan. Ya’ni Navoiy butun yil davomida buyuk ijodiy pafos bilan yashagan va ishlagan. Binobarin, u «Xamsa» dostonlarini zo’rma-zo’rakilik, kuchanish bilan emas, haqiqiy she’riy ilhom bilan yaratgan.

Xamsa»ning yuzaga kelishida Navoiy zamondoshlari, «Xamsa» yozgan yoki bu janrdagi biron javob aytgan qalamkashlar, she’riyat ixlosmandlari ham katta ijobiy rol o’ynaganlar. Bunda Abdurahmon Jomiy qanday rol o’ynaganiga yuqorida to’xtalib o’tdik. Navoiy har dostoni boshida bu ulug’ daho madhiga maxsus boblarda madh o’qishi bejiz emas. Navoiydan sal burun Ashraf, Hoja Kirmoniy kabi shoirlar ham «Xamsa» yozgan va Navoiy ularning «Xamsa»lari bilan ham yaqin tanish edi. Shuning uchun «Muhokamatul — lug’atayn»da Navoiy «Layli va Majnun»ni yaratishda Hojuning «Gavharnoma» nomli, «Sab’ai sayyor»ni yozishda Ashrafning «Haft paykar» nomli dostonlaridan ham ta’sirlanganini qayd etar ekan, bunda ma’lum haqiqat yo’q emas.

Shu bilan birga Navoiy «Majolisun — nafois» tazkirasida o’z zamondoshlaridan Aliy Ohiy, Kotibiy, Fasih Rumi, Mavlono Darveshali, Xoja Hasan, Mavlono Abdullo, Amir Shayxim Suhayliy, Xoja Imod kabi o’nlab xamsanavislarning nomlarini zikr etadi. Masalan, bulardan Amir Shayxim Suhayliy bilan Navoiy shu qadar yaqin bo’lganki, unga «Majolisun — nafois»dagi uchinchi majlisdan Jomiydan keyin ikkinchi o’rinni bergan. Bu o’rinda Navoiy Suhayliyni maqtab kelib, so’zining oxirida: «Avvaldin oxirg’acha faqir bila iltifot va ittihodi ko’p mundun ortuq ta’rifin qilinsa, o’zumni ta’rif qilg’ondek bo’lurdin qo’rqub, ixtisor qilindi» — deydi.

Suhayliy ham an’anaviy «Xamsa»ning «Layli va Majnun» syujetiga javob yozgan edi. Navoiy «Xamsa»sini tugallagach, podshoh Husayn Boyqaro ham uni g’oyat iliq kutib olgan.

Nihoyat, Navoiy «Xamsa»sining vujudga kelishi davomidagi eng katta tabiiy qiyinchiliklardan biri — bu til masalasidir. Navoiygacha yaratilgan barcha «Xamsa»lar forsiy tilda bo‘lib, o‘zbek tilida bu tipdagi asarni yaratish juda ko‘p ilmiy, siyosiy, adabiy, lingvistik tushunchalarni shu tilda ifodalash degan gap edi. Navoiy bu ishga juda qattiq kirishdi. U o‘z asarini yaratishda faqat adabiy til yoki bir sheva imkoniyatlari bilan cheklanmadi. U o‘zbek tilining barcha shevalariga xos nozikliklarini kashf etishga intildi. «Xamsa» tufayli o‘zbek adabiy tili o‘zining yangi va mukammal qiyofasiga ega bo‘ldi. Ko‘pgina mafhumlarni esa Navoiy o‘zi yaratdi. Shuning uchun «Xamsa»ni yaratish bilan bog‘liq qiyinchilik va to‘siqlar ustida gap borar ekan, til bilan bog‘liq ahvolga Navoiy alohida to‘xtaladi. Navoiy fikricha, har qanday kishining boshqalar bilan so‘zlashadigan kundalik ona tili odatdagi, ko‘p marta takrorlanadigan hodisa bo‘lib, unga odamlar ko‘pda e’tibor bilan qaramaydilar, qanday o‘ng kelsa shunday gaplashadilar. Odamga gap-so‘zidagi kamchiliklar uncha bilinmaydi. Go‘yo har kuni ishlatiladigan, talaffuz etiladigan so‘zlar, gaplar kishining farzandidek, o‘z a’zosidek. Lekin gaplashuv tili bilan adabiy til o‘rtasida katta farq bor. So‘zlarning og‘zaki talaffuzida ko‘p duduqlik, nomukammallik («laknatlar») bo‘ladi. Adabiy asarda shoir ularni tuzatishi, so‘z va iboralarni to‘g‘ri qo‘llashi va talaffuz etishi, adabiy tilga ko‘chirishda o‘ziga talabchan bo‘lishi, boshqalar bilan maslahatlashib turishi, bu haqda tilni yaxshi biladigan odamlarning gaplariga quloq solishi, bir so‘z bilan aytganda, tilga nihoyatda ehtiyot bo‘lishi zarur. Navoiy o‘zining bu fikrlarini «Saddi Iskandariy» dostonining oxirida quyidagicha konkretlashtiradi:

Tuzaldi bu nazming base sarsari,

Yana turki alfoz anga bir sari,

Ki har necha kim diqqati bordur,

Talaffuz aro laknati bordur.

So‘zungniki yaxshi ko‘rursun o‘zung,

Ko‘runmas yomon, chun erur o‘z so‘zing.

*Qoshingda sening garchi ko'p vazni bor,
Chu bor o'z so'zing, — yo'q anga e'tibor,
Ki so'z zodai tab'u farzand erur,
Chu farzand erur, jong'a payvand erur...*

Besh yuz yillik tarix shunday guvohlik beradiki, chindan ham Alisher Navoiy «Xamsa»sining yaratilishi o'zbek xalqi madaniyati tarixidagi eng katta voqealardan biri hisoblanadi. Bu asarning yozilishi jarayonini o'rganish ijodkorlar uchun katta maktab. Navoiy «Xamsa»si avvalo, o'z davri ijtimoiy siyosiy va madaniy hayotining qolaversa Navoiydagi noyob genial she'riy iste'dodning mahsuli. Shu bilan birga bu adabiy yodgorlik jahon adabiyotining eng yaxshi, eng ulug' namunalari kabi hamma davrlarning, hamma xalqlarning hamda barcha avlodlarning sevimli va ardoqli asari bo'lib qoldi. Uning ko'p tillarga tarjima qilingani va qilinayotganligi ham shundan dalolat beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Abdurahmonov D., Abdurahmonova M., Usmonova G. Navoiyning til sandig'idan. -T.:Yoshlik, 1991, №3.,
2. Alisher Navoiy «Hayrat ul-abror» So'zboshi A.Hayitmetov. -T.:Adabiyoti va san'at. 1989 y. -352 b.
3. Alisher Navoiy mukammal asarlar to'plami. 7-tom. «Xamsa», «Hayrat ul-abror»-T.: Fan, 1991 y. -390 b.
4. Mallayev N.M. O'zbek adabiyoti tarixi. Alisher Navoiy. 1-kitob.-T.: O'qituvchi,1985 y. -338-626 b.
5. Navoiy asarlari lug'ati. Tuzuvchi B.Hasanov. T.: «Fan», 1993, 373 b.

**ҚАСЫРЕТІМЕН ҚАРА ТАСТЫ ҚАҚ ЖАРҒАН ҚАЗАҚТЫҢ ЖАРЫҚ
ЖҰЛДЫЗЫ - ДУЛАТ ИСАБЕКОВ**

Манабаев Нұркелді

Ташкент облысы Шыршық мемлекеттік педагогика институты

Қазақ тілі мен әдебиеті бағытының 2-курс студенті

Қошқарбаев Ернар Қасымұлы

Ташкент облысы Шыршық мемлекеттік педагогика институты

Қазақ тілі мен әдебиеті бағытының 2-курс студенті

Аннотация: Қазақ әдебиет тарихында өшпестей із қалдырып келе жатқан көркем жазушы, кең тынысты кемеңгер ақын - Дулат Исабеков.

Кілтті сөздер: кемеңгер ақын, көркем жазушы, соғыс майданы, жазушы-драматург.

Аннотация: Дулат Исабеков – художественный писатель, поэт с широким дыханием, оставивший неизгладимый след в истории казахской литературы.

Ключевые слова: гениальный поэт, искусствовед, поле боя, писатель-драматург.

Annotation: Dulat Isabekov is an art writer, a poet with a wide breath, who left an indelible mark on the history of Kazakh literature.

Key words: brilliant poet, art historian, battlefield writer, playwright.

Қазақ әдебиет тарихында берілмейтін белестерді бағындырған. Өзінен өшпестей із қалдырып келе жатқан адамды тұңғыш ойға балай түсетін керемет поэма романдарды жазып өзінің көркем жазушы екенін дәлелдеп келе жатқан кең тынысты кемеңгер ақын Дулат Исабеков туралы ой туындата кетсек.

Белгілі жазушы-драматург Дулат Исабеков 1942 жылы 20 желтоқсанда Оңтүстік Қазақстан облысыны, Сайрам ауданына қарасты Ленин жолы колхозында дүниеге келген. Оның алғашқы азан шақырылып қойылған есімі –

Нысанбай. Оның есімінің өзгертірілуінің себебі Дулаттың атасы қойған заңы бар еді.

Болашақ жазушының атасы Алдаберген қара жұмысшы болып жұмыс істеп, көп қиыншылықтарды бастан өткізген, ол Ташкент пен Түркістан аралығындағы теміржолды салуға үлкен үлес қосқан. Қара жұмысты көп істегеннен, жазылмайтын дертке шалдығып қалады да баласы Исабекті ең кіші інісі Мәуленнің қолында өседі. Содан Исабек әкесіндей болған Мәуленнің қолында өсіп тәрбиеленіп, соның қолында ер жетіп, сонда үйленіп, өз отбасын құрады.

Дулат Исабековтың ата-бабасы жалпы Сыр өзенінің ар жағынада тұрғындаған. 40-жылдары колхоздар көп ашылып, ауылға адамдар, жұмысшылар керек болғандықтан, әкесі Исабекті бала-шағасымен қоса Сайрам жаққа айдап жібереді. Исабек төрт баламен көшіп кетеді. Сол кезде әйелі бесінші балаға, яғни Дулат Исабековке жүкті болған шағыеді.

Сонда келіні босанатын кез келіп қалғанда атасы Мәулен Сырдың екінші жағына қоныс аударған баласы Исабектің үйіне лезде қуғыншы жібереді. Ол кісі өз заманында жоғары саналы, білімді, ақылды, атақты аулдың молдасы болған. Және әулетіндегі ұл балалардың есімін міндетті түрде өзі қоятын заңы бар еді. Сол кезде Мәулен молда Исабектің үйіне қуғыншы жіберіп: «Егер ұл бала болса мына есімді қоясыңдар. Бұл немеремнің есімін енді кітаптан қоймаймын. Қалың дулаттардың арасында дүниеге келді. Өскен, өнген ел. Сондықтан атын Дулат қойыңдар» деп айта жібереді. Алайда, ол кезде болашақ жазушы Дулат Исабеков жарық әлем есігін ашып болған еді. Оның үстіне ата-анасы оны құлағындағы тесігі болғаны үшін, ұлдарының есімін Нысанбай қойып қояды. Алайда, атасы Мәуленнің айқанынан өте ал баланың есімін Дулат қойыңдар деген хабарды алған Исабек қайтадан азан шақырып, балаға Дулат есімін береді.

Дулат Исабеков Екінші дүниежүзілік соғыстың нағыз үдеп, қайнап, қызып жатқан кезінде дүниеге келген ақын еді. Дулат Исабековтің екі туылған күні бар деген де рас, қалай десеңіздер. Әкесі соғыс майданына жол тартқан

Дулаттың анасы бөтен бір ауылдың ішінде жалғыз өзі бес баламен жалғыз қалады. Анасы жақында босанғаны үшін жұмыс істеуге дәрмені жоқ болып ашытықтың зардабын көп көреді. Дулаттың анасы Күмісгүл тойып тамақтанбағаны, көкіректе сүті де кемеіп кетеді сол себетіп ақынымыз өте дәрменсіз нашар болған. Осындай жағдайда балаларда анасы да тойынбаған себеті, балалар көп ауршың бола қалады, әсір есе үйдің кенжесі Дулат өте ауыршаң күндердің бірінде ол қатты сырқаттанып қалады. Бала тірі қалмады дегенді естіген анасы өте ауыр жағдайға тап болады, арадан аздап уақыт өткеннен кейін Дулаттың қайтыс болды деген хабар келеді. Анасын зар жылап көзінен аққан жас бұлақтай жарқырай түседі. Баланың мәйтін есік ауыздағы дәлізге қоя салындар дейді. Олар баланы ауыз тамға қойып киізбен орап қояды. Ертесіне жұртшылық кетпен-күректерін көтере мола жақа жол алады. Баланы көмуге көрді қазып болған соң «баланы алып шығындар»-дейді. Сонда ауылдағы кәрі кемпірлер баланы алып шығып бара жатып бетін ашса жаңағы өлді деген Дулат Иабеков ыржиып жатқан болады. Жерлеуге әкелген баланың ыржиып күліп тұрғанын көрнен әже шошығаннан сәбиді қолынан татап жереді. Содан кейін қайтадан сәбиді көтеріп ауылға қайтады. Ауылға келіп Күмісгүлдің үйіне кіріп, «Әй Күмісгүл ау мынау өлді деген балаң тірі шықты ғой» деп айтады. Балсының тірі екенін естіген ана одан бетер еңкілдей жылап түседі. Сондықтан оның екі туылған күні бар деп айтып кеткен. Ал оның жастық шағы соғыс зардабы себеті қиыншылыққа толы болған, олда соғыстағы жеңіске балалық шағын айырбастағандардың бірі еді. Ол бала болғанымен, балалық шағы болған жоқ. Сонау майдан даласында ысқырып ұшқан оқ, өзен болып аққан қан, Дулаттың да ауылын адаспай тауып келіп, көкжелкеден тиіп, балалық шағын түгелдей жоғалтты.

Болашақ ақын жас кезінің өзінде өте бұзық болған дейді. Ол тіпті 9-сынып оқып жүрген кезінде мектептен айдалуға да барған деп айтылған. Дегенмен өзі жас күніне көп қиыншылық көргеніне қарамай тағы да басына ауыр күн туады. Сол кезде оның қамқоршысы анасы, Күмісгүлде дүние, салады. Арадан көпте өтпей олар өз туған ауылына қайта қоныс аударады. Жаңа ауылдағы өмір

ерекше болады сол кезде Дулат бір шама есі кірген бала еді. Дулат Исабековтың бүкіл шырғармашылығында өшпестей із қалдырып кеткен кезең осы кезең еді. Ол анасынан айрылған кезде оның екі әпкесі де тұрмыста болған. Ал ол кезде Дулат та оның екі ағасы да тіпті мектепті де бітірмеген еді оларға екі әпкесі кезектесіп қамқор болып қарасады. Ұлдардың ең үлкенінің есімі Нәбиян ол артынан ерген екі інісін бағу үшін мектептен бас тартады, әпкелерінің өтініші бойынша әлі мектепті бітірмеген жас өспірім шаңырақ көтеруге, үйленуге мәжбүр болады. Осылайша Дулат бір ағасымен бірге Нәбиян мен жеңгесінің қолында күн кешеді. Екі әпкесі, жеңгесі және Нәбиян бұлардың сүйеніші темір қазығы болып бес жетім бауырлар бір біріне қамқор болып өседі.

Дулат Исабеков осылайша көп қиыншылық, қасірет көрсе де өмірі қызыққа толы болды. Ол ауылда мақта теріп ауылдың шеңгелі, жантағы болып үлкейді «6-7 сыныптарда оқып жүрген кезімізде ауылда мақта терімге шығушы едік сол кезде мақта тезірек ашылсын деп үстімізден ұшақ пен әр турлі дәрілер сеуіп кетер, үстіміз аппақ қардай болып қалар, ол жерде, жасы үлкендер, кіші жастағылар, әйел қыздар бар тіпті жас сәбилер де бар. Олар оған тіпті мән бермейдіадам ба мал ма оларғы қызығы жоқ»-деп есіне түсіріп айта отыратын болшақ ақын.

Ал оның шығармашылығына тоқтала кетсек ол жаз кезінің өзіне жазушылыққа деген ынтасы өте жоғры еді. Мектеп табалдырғында оқып жүріп 5-6 сыныптарында «Қазақстан пионері» газетін оқып жүреді ондағы өлеңдерге қарап «менде осындай өлең жазсам екен» деп армандайтын. Содан кейін өз бетінше шатпақтап өлең жазбақшы болып қағаз бетіне өз ойын түсіре жүреді. Содан 10 сыныпқа барғанда оның бір неше әңгімелері жарық көреді. Ол оқушы кезінде көркем әдебиетті қатты жақсы көріп оқыды. Ол мектепті бітірген соң Ташкенттегі институтқа тапсырады бірақ олған екі жылдай тапсырып түсе алмаған соң Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ-дың филология факультетіне оқуға түсіп, оны 1966 жылы бітіреді. Содан кейін оның алғашқы туындыларын жаза бастайды олар «Жолда», «Замандастар » атты жинақтарды жарялайды. Оның

шығармаларының ішінде кеңінен танылған «Әпке» деген поэмасы ақын бұл поэмасында өзі жайлы түгелдей жазып кетеді. Егерде әпкелерім болмаса біз қалай өмір сүрер едік кім бізге қамқорлық жасар еді, екі әпкем анамдай ал ағам әкемдей болып қамқорлық жасады. Анам қаза тапқанда екі әпкем де күйеуге шыққан, ал ағам не бәрі 10- сынып та оқитын еді ағам жақсы оқысада оқуын әрі қарай жалғасытырмай біз үшін барын берді жас болуына қарамастан шаңырақ көтерді, ал екі әпкем тіпті өз балалары күйеуі болсада бауырлары үшін бір айлап екі айлап үйіне барған жоқ. Мені осы пьесаны жазуыма түрткі болған әпкемнің айтқан сөздері болды.

Күндердің бірінде жездем үйге келіп: «Әй сенің үйің жоқ па, қайтпайсың ба, мал сасып үсті басымыз кір қожалақ болды ғой не сенің бауырларың бала менің балдарым бала емес пе дегенде, үлкен әпкем Бибіғали кетсең өзің кет балдарыңды өзің бақ маған баладан гөрі бауыр қымбатты». Маған бауыр тауып беретін анам жоқ енді деп жауап берді. Поэманың атын Әпке деп қоюда соның үшін деп жазған.

«Әпке» секілді тың туындыны өмірге әкелген қаламгер үзіліссіз еңбектер жазды. Оның таңдамалы повестері «Екі жиырма» деген атпен басылып, оқырман назарына ұсынылды. Сондай-ақ, бірқатар шығармалары орыс тіліне аударылып, жекелеген туындылары венгр, неміс, поляк, чех тілдерінде жарияланды. Оның шығармалары Израиль, Петербор, Прага, Франция, Германия елдеріндегі театрлардың тұрақты репертуарына еніп, бүгінде көрерменнің үлкен ілтипатына ие болды.

Ал 2012 жылы Алматыда алғаш рет халықаралық «Исабеков әлемі» атты фестиваль өтті. Оған еліміздің 6 театры мен Болгария, Ресей, Тәжікстан, Башқұртстан, Түркия елдерінің театрлары қатысып, белгілі драматургтың туындыларын шебер орындаудан бақ сынасты. Осылайша, Дулат Исабеков өзінің ағалары, аталары жетпеген ерлікті жасады. 6 күнге созылған ол мәдени шарада драматургтың «Тор», «Ескерткіш», «Мұрагерлер», «Бақыт құсы», «Енді қайттік», «Актриса», «Әпке», «Ескі үйдегі екі кездесу» атты тың туындылары сахналанды. Бұл фестивальдің ерекшелігі – сайысқа түскен өзге

ұлт театрлары Дулат Исабековтың шығармаларын өз тілдеріне аударып, сомдады.

Исабековтың уыздай тіл үйірер романдары мен повесть, әңгімелерін кез-келген буын өкілі оқиды. Адамзат тағдырының тәтті де, ащы сәттерін өз еңбектеріне өре білген жазушы қағаз бен қаламын бір мезетте қолынан түсірген емес. Қазақ драматургиясының қазынасы болашақта да Дулат Исабековтың төл туындыларымен толығыра сөзсіз. Оның пьесалары республикалық, облыстық театр сахналарында жиі қойылып жүр.

Тау тұлғалы қаламгерді бүгінде шетел де жақсы таниды. Сахна төрін бермеген "Гауһартас", "Әпке" секілді туындылардың авторы 75 жылдығын Лондондағы Шекспирдің «Голобус» театрында атап өтті. Ал тарихы тереңде жатқан бұл театрда мерейтой атап өту екінің бірінің қолынан келмейді.

Бүгінде қаламгердің еңбектері тек елімізде ғана емес, сонымен қатар халықаралық режиссерлар мен өнер майталмандарының үлкен мәртебесіне ие.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. «Алаш айнасы" Республикалық қоғамдық-саяси күнделікті газет.
2. Жоғарыға көтеріліңіз Тарихи тұлғалар. Танымдық - көпшілік басылым
Құрастырушы: Тоғысбаев Б. Сужикова А. - Алматы. "Алматыкітап баспасы"
3. Жоғарыға көтеріліңіз Қазақ әдебиеті. Энциклопедиялық анықтамалық
"Аруна Ltd." ЖШС, 2010 жыл
4. "Егеменді Қазақстан" газеті 9 ақпан, 2001 жыл.
5. «Қазақ тілі мен әдебиеті» журналы №6, 2000ж Алматы

ҚАЗАҚ ТІЛІН ОҚЫТУДА ЗАМАНАУИ ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫҢ ОРНЫ

Қошқарбаев Ернар Қасымұлы

Ташкент облысы Шыршық мемлекеттік педагогика институты

Қазақ тілі мен әдебиеті бағытының 2-курс студенті

Манабаев Нүркелді Қайратұлы

Ташкент облысы Шыршық мемлекеттік Педагогика институты

Қазақ тілі мен әдебиеті Бағытының 2-курс студенті

Аннотация. Қазақ тілін оқытуды компьютерлік бағдарламалар арқылы жүзеге асыру.

Тірек сөздер: технология, компьютерлік электронды оқулықтар, әдіс.

Аннотация. Осуществление обучение казахскому языку с помощью компьютерных программ.

Ключевые слова: технология, компьютерные электронные учебники, метод.

Annotation. Implementation of the Kazakh language through computer programs.

Key words: technology, computer electronic textbooks, method.

Ақпараттық-коммуникативтік технологиялар соңғы жылдары оқыту әдістерінің қатарына берік орнықты. Бүгінде оқыту сапасын жақсарту, белсенділікті көтеру, индивидуалдылықты қамтамасыз ету мәселелерін шешуге оқу үдерісінде педагогикалық дәстүрлі әдістермен қатар компьютерлік техниканы да пайдалану негізінде ғана қол жеткізуге болатыны айқын. Қазіргі технологиялардың ақпараттық мүмкіндіктері мен шұғылдығы оқытушылардың педагогикалық шығармашылығына кеңінен жол ашып, технологиялардың ескісін жетілдіруге, жаңасын енгізуге, оқытудың жаңа формаларын қолдануға мүмкіндік береді.

Соңғы жылдары интенсивті оқытудың мақсатына, мазмұнына және әдістеріне сай келетін ақпараттық-коммуникативтік технологияларды құру мен қолдануда ілгерілеушілік байқалады, соның нәтижесінде оқу орындарында білім беруде болашағы зор ақпараттық технологиялар көптеп жасалды.

Оқытудың ақпараттық-коммуникативтік технологияларының арасынан педагогикалық бағдарламалық құралдарды ерекше атау керек, себебі олар оқушыға белгілі бір уақыт аралығына байланбай-ақ жеке оқуға мүмкіндік береді және сабақ үшін өте қолайлы жағдайды қамтамасыз етеді.

Педагогикалық бағдарламалық құралдар компьютерлік технологияларды пайдалана отырып оқытуды толық немесе ішінара автоматтандыруға арналған инновациялық дидактикалық құрал.

Педагогикалық бағдарламалық құралдар оқытушының пайдалануына дайын, бағдарламалық өнім болып саналады, ол оқушының дербес қолданатын құралы бола алады және оның негізінде оқытушы оқу процесінде топпен сабақ өткізе алады.

Отандық педагогика тәжірибесінің талдамасы педагогикалық бағдарламалық құралдардың келесі түрлерін анықтауға мүмкіндік береді:

- электронды (компьютерлендірілген) оқулықтар;
- оқытушы бағдарламалар;
- электронды дәрістер;
- үлгілік-моделдеуші тренажерлер;
- электронды анықтағыштар, сөздіктер, энциклопедиялар;
- өзіндік дайындық және өзіндік бақылау жүйелері;
- білімді бақылау және тестілеу жүйелері;
- бағдарламалық-әдістемелік кешендер;
- пәндік-бейіндік орта;
- сабақтың түрлерін өткізу үшін қолданылатын әр қилы компьютерлік иллюстрациялар (көрнекіліктер).

Оқытуға арналған, білім беру жүйесінде жиі қолданылатын бағдарламалық құралдарға толығырақ тоқталайық.

Оқытудың педагогикалық бағдарламалық құралдарын мақсатына қарай төмендегідей жіктеуге болады:

- компьютерлік оқулықтар - бағдарламалық кешендер, олар оқу курсы немесе оның үлкен бөлімін өз бетінше меңгеруге мүмкіндік береді;
- пәндік-бейіндік орта (микроәлемдер, үлгілеуші бағдарламалар, құралдар жиынтығы, оқу материалдарының топтамасы) – белгілі бір топтағы нысандармен жұмыс істеуге, оқу үдерісіне қажетті жекелеген элементтерді (үлгілерді) құруға мүмкіндік жасайтын бағдарламалар топтамасы;
- тренажерлер - оқу материалын нақты бекітуге арналған бағдарламалар және түрлі техникалық жүйелерде операторларды жаттықтыру үшін құрылған бағдарлама;
- компьютерлік моделдеу – ақиқат өмірдегі белгілі бір құбылысты немесе нысанды компьютерде ұқсатып көрсету (имитация) арқылы зерттеу әдісі;
- бақылаушы бағдарламалар – білім сапасын тексеруге (бағалауға) арналған бағдарламалық құралдар;
- оқуға арналған анықтағыштар, деректер базасы қосалқы құралдар ұсынады (калькулятор, кестелер, «жазба кітапшасы», қосымша міндеттерді автоматты түрде шешу). Ондағы режимдер: теория, мысалдарды көрсету, үйретушімен жұмыс, өзіндік жұмыс, өз бетінше бақылау.

Жалпы қазіргі уақытта білім беруде сабақ барысында интербелсенді құралдарды қолдануда. Интербелсенді құралдардың көмегімен мұғалімнің, оқушының шығармашылықпен жұмыс істеуіне жол ашылып отыр. Білім берудегі интербелсенді технология - мұндағы интерактивті сөзі- inter (бірлесу), act (әрекет жасау) ұғымын білдіреді, сабақ барысында оқушының топпен жұмыс жасауға қатыспауы мүмкін емес, бірін-бір толықтыратын, сабақ барысында барлық оқушылардың қатысуын ұйымдастыратын оқыту барысы.

Интербелсенді тақта – бұл компьютердің қосымша құрылғыларының бірі және де дәріс берушіге ақпараттың кескіні мен қарапайым маркер тақтасын біріктіретін құрал. Бүгінгі күні оның түрлері көп. Олардың ішінде білім саласында қолданып жүргендеріне қысқаша шолу жасайық.

Бағдарламалық - техникалық кешеннің құрамына кіретін интерактивтік тақтаны оқытушыға сабақты қызықты және динамикалық түрде мультимедиялық құралдар көмегімен оқушылардың қызығушылықтарын тудыратындай оқуға мүмкіндік беретін визуалды қор деп те атауға болады. Сабақты түсіндіру барысында оқушы тақта алдында тұрып, бір мезетте мәтіндік, аудио, бейне құжаттарды DVD, CD-ROM және Интернет ресурстарын қолдана алады. Бұл кезде оқытушы қосымшаны іске қосу, CD-ROM, Web- түйін мазмұнын қарастыру, ақпарат сақтау, белгі жасау тышқанды ауыстыратын арнайы қалам арқылы жазулар жазу және т. б. әрекеттерді жеңіл орындай алады

Ақпараттық – коммуникациялық технология электрондық есептеуіш техникасымен жұмыс істеуге, оқу барысында компьютерді пайдалануға, модельдеуге, электрондық оқулықтарды, интерактивті құралдарды қолдануға, Интернетте жұмыс істеуге, компьютерлік оқыту бағдарламаларына негізделеді. Ақпараттық әдістемелік материалдар коммуникациялық байланыс құралдарын пайдалану арқылы білім беруді жетілдіруді көздейді.

Компьютерлік электронды оқулықтар туралы соңғы кезде көптеген жарияланымдар бар, олар түрлі конференцияларда жеке тақырып ретінде талқыланып жүр. Компьютерлік оқулық – теориялық материалдың, тест (бақылаушы) бағдарламалардың, сондай-ақ осы оқулық қорларында бар анықтағыш ақпараттың студентке курс бөлімдерін өз бетінше зерделеуіне, белгілі бір тақырыпты білу деңгейін бағалауына жәрдемдесетін әмбебап кешені. Электронды оқулықтардың түйткілі сол, осы кезге дейін жасалған және қолданылып жүрген электронды оқулықтардың санаулысы ғана бағдарламалық құралдарға қойылатын талаптарға толық жауап бере алады.

Қазақ тілін оқытуды компьютерлік бағдарламалар арқылы жүзеге асыру, оқытудың жаңа ақпараттық құралдарын пайдалану, қазақ тілінен жаңа электрондық оқулықтар шығару мәселелері-еліміздің, қоғамның алдында тұрған келелі мәселелердің түбегейлісі екені сөзсіз.

Компьютерлік технология - оқытудың арнайы жиынтығы мен әдістемесін, әдісін және тәрбие құралдарын анықтайтын технологиялық-педагогикалық

процесті ұйымдастырудың ең тиімді жолы болып табылады.

Алайда еліміздің барлық деңгейлік білім ошақтарына еніп жатқан ақпараттық және техникалық прогресс ұстаз-педагогтан ғаламтор желісін де тиімді пайдалануды, интерактивті технологияларды да мейлінше меңгеруді талап етеді. Міне, осынай қазіргі жағдай қазақ тілі мен әдебиеті сабақтарын жүргізетін мұғалім-оқытушылардың АҚТ-ның барлық мүмкіндігін – қарапайым орфографиялық ереже-қағидалардан бастап интерактивті тақтаға дейін пайдалана отырып, қашықтан оқыту үшін ғаламтор желісінде де жұмыс істей алуы талап етеді.

Компьютерлік бағдарламалар негізінде дайындалған дидактикалық материал сабақта бірнеше міндетті шешеді:

- сабақтағы мұғалім мен оқушылар еңбегінің өнімділігін арттырады;
- сабақта қолданлынатын көрнекіліктердің көлемін көбейтеді;
- мұғалімнің сабаққа дайындалу уақытын үнемдейді.

Power Point презентациялық бағдарламасын сабақта пайдаланудың тиімділігімен қатар, оқушылар мен студенттерге көптеген жағымды әсер қалдырады.

Презентациялық көрсетілімдер сабақты эмоционалдық тұрғыдан байытады, тақырыпты меңгеру процессін жақсартады, оқушылардың ой-өрісін кеңейте отырып, сабаққа деген ынтасын арттырады.

Қазақ тілін оқытуда компьютерді қолдану оқушылардың тек көру сезіміне ғана сүйеніп қоймайды. Компьютердегі дыбыстық, қозғалыс жасау, түрлі анимациялық мүмкіндіктер оқушылардың сезімдік дамулары арқылы ақыл-ой қызметінің де белсендірілуіне жайлы жағдайлар жасайды. Мультимедияның өзіне тән мүмкіндіктерін бай әрі мол етіп қолдана отырып, мәтінді оқытуда оны түрлі әдіс-тәсілдер арқылы кеңейте аламыз.

Қорыта келгенде, педагогикалық бағдарламалық құралдарды жүзеге асыру процесінде студенттердің сабаққа деген қызығушылығының артқандығы байқалады. Мұғалімдер де өздеріне қажетті әдістемелік, дидактикалық көмекші құралдарды молынан ала алады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Асқарова А., Райымқұлова Ж., Панова А., Орынбасар Д. Білім беру жүйесінде заманауи технологияларды ұолдану ерекшеліктері. Шымкент 2015.
2. Есбосын Н. Оқытудағы жаңа әдіс-тәсілдер қоржынынан. Алматы. 2017
3. Жанпейісова М.М. Модульдік оқыту технологиясы. Ақтөбе 1998
4. Мурсалимова А.Қазақ тілін оқытуда жағдаяттық тапсырмаларды қолдану. (әдістемелік құрал). Өскемен, 2017.
5. Нұржан Ж. Қазақ тілін оқыту технологиясы. Алматы, 2008 ж.

